

Könyv és könyvtár

XXV. 2003

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXV

DEBRECEN, 2003

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA
UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS

E 215:K/31

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

A DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY,
UNIVERSITY OF DEBRECEN

XXV. kötet. 2003
Alapítás éve: 1953

Vol. XXV. 2003
Year of Foundation: 1953

Professzori szerkesztőbizottság:

Barta János, Beck Mihály (elnök),
Bitskey István, Lampé László,
Prugberger Tamás, Szász Gábor

Editorial Board of Professors:

János Barta, Mihály Beck (chairman),
István Bitskey, László Lampé,
Tamás Prugberger, Gábor Szász

Szerkesztik:

KUN ANDRÁS
SZESZÁKNÉ TAKÁCS ELEONÓRA
(technikai szerkesztő)

Editors:

ANDRÁS KUN
ELEONÓRA SZESZÁK
(Technical Editor)

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár (DEENK)
Debrecen, Egyetem tér 1.
Levélcím: 4010 Debrecen, Pf. 39.

Editorial Office:

University of Debrecen
University and National Library
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010 Debrecen P.O.B. 39.

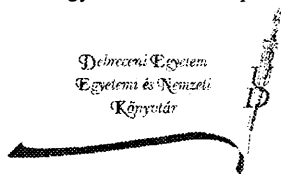
Tel./Fax: +36 (52) 410-443

E-mail: office@lib.unideb.hu

Internet: <http://www.lib.unideb.hu>

A kötet megjelenését támogatta a Iustitia Alapítvány
és a Magyar Vidékért Alapítvány

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti
Könyvtár

© DEENK

© szerzők

02658/2009

A periodikum elektronikus változata olvasható a világ
<http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu>

HU ISSN 0139-1305

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta (PhD) főigazgató
Készült 350 példányban a Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának sokszorosító üzemében
Felelős vezető: Korcsinszky Györgyné
Terjedelem: 48 A/5 ív

2004-255

TARTALOM – CONTENTS

VIRÁGOS Márta: A Könyv és Könyvtár újabb évtizedei elé – Ad multos annos...	V
TANULMÁNYOK – ARTICLES	
HAVAS László: Ianus Pannonius történelemkonceptiója – LA CONCEPTION DE L'HISTOIRE CHEZ IANUS PANNONIUS.....	7
FAZAKAS Gergely Tamás: Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságos-könyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése – PHILOLOGICAL AND RHETORICAL ANALYSIS OF ZSUZSANNA VITÉZ'S HAND-WRITTEN PRAYER BOOK FROM 1684.....	39
FEKETE Csaba: A pataki agenda és a Praxis pietatis – THE LITURGY OF SÁROSPATAK (1658) AND THE PRACTICE OF PIETIE (1611).....	65
TASI Réka: „Trombita”, „sáfár” vagy „mennyei kenyér osztogatója”. Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben – „TROMPETE”, „HÄNDLER” ODER „ERTEILER DES HIMMLISCHEN BRÖTES”. DIE ROLLEN DES PREDIGERS IN EINER PREDIGTSAMMLUNG AM ENDE DES 17. JAHRHUNDERTS.....	99
BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi vésztörvénytörvényéről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban – DIE GESCHICHTE DER VON UNGARISCHEN VERFASSERN STAMMENDEN TEXTE ÜBER DEN GERICHTSHOF ZU PRESSBURG UND DIE UNGARISCHEN GALEEREN-SKLAVEN-PREDIGER IN NIEDERLÄNDISCHEN DRUCKEN DES 17. UND 18. JAHRHUNDERS.....	115
IMRE Mihály: A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámín latin nyelvű versében – DER TOPOS DES FRUCHTBAREN UNGARNS IM LATEINISCHEN DICHTWERK VON BENJÁMIN SZŐNYI.....	159
KNAPP Éva: Popularitás és literátusság között: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyvárus – ENTRE POPULARITÉ ET MÉTIER D'ÉCRIVAIN: ANDRÁS BEREI FARKAS, LE POÈTE ERRANT ET LE LIBRAIRE.....	179
DEBRECZENI Attila: Az irodalom mint életminta a 18. század végének magyar irodalmában – LITERATURE AS THE MODEL OF LIFE IN THE HUNGARIAN LITERATURE OF THE 18TH CENTURY.....	249
VARGA Norbert: Első állampolgárság törvényünk (1879:L. tc.). Elemzés – különös tekintettel a megszerzés és az elvesztés eseteire – DIE ANALYSE UNSERES ERSTEN STAATSANGEHÖRIGKEITSGESETZES (GESETZESARTIKEL 50. VOM JAHRE 1879:L tc), MIT BESONDEREM HINBLICK AUF DIE FÄLLE VON ERWERB UND VERLUST.....	267
BAKÓ Endre: Németh László debreceni fogadtatása és kapcsolatai (1938–1944) – REZEPTION UND KONTAKTE VON LÁSZLÓ NÉMETH IN DEBRECEN (1938–1944).....	295

SZABÓ Krisztián: A kábítószerrel kapcsolatos magyar büntetőjogi szabályozás változásának egyes kérdései – különös tekintettel a rendszerváltást követő időszak drogpolitikájára – AN OVERVIEW OF THE HISTORY OF THE HUNGARIAN CRIMINAL LAW REGULATION RELATED TO DRUGS WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE DRUG POLICY OF THE PERIOD AFTER THE CHANGE OF THE POLITICAL SYSTEM.....	321
---	-----

KÖZLEMÉNYEK – CONTRIBUTIONS

KISS Sebestyén: Arnobius és a második szofisztika – ARNOB UND DIE ZWEITE SOPHISTIK.....	341
A. MOLNÁR Ferenc: A Gyulafehérvári Sorok vizsgálatához – THE READING AND INTERPRETATION OF THE OLD HUNGARIAN ‘LINES OF GYULAFEHÉRVÁR’.....	353
SZABADI István – BOZZAY Réka: Németalföldi neolatin költők (Grudius, Fleming) magyar vonatkozású versei a Sinai-hagyatékban – GEDICHTE NIEDERLÄNDISCHER NEULATEINISCHER DICHTER (GRUDIUS, FLEMING) ÜBER UNGARN IM NACHLASS DES BISCHOF SINAL.....	361
CSORBA Dávid: A „Halcyon Madár” – Debrecen különleges metaforája – THE KINGFISHER AS A UNIQUE METAPHOR OF DEBRECEN.....	371
OJTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 1750–1775 közötti francia nyelvű könyvei és possessoraik – LES LIVRES DE LANGUE FRANÇAISE PARUS ENTRE 1750 – 1775 ET LEURS POSSESSEURS DANS LA BIBLIOTHÈQUE UNIVERSITAIRE DE DEBRECEN.....	377
VARGA Imre: Voltaire Oreste című tragédiájának ismeretlen magyar fordítása – LA TRADUCTION HONGROISE INCONNUE DE LA TRAGÉDIE INTITULÉE ORESTE DE VOLTAIRE..	387
BÉNYEI Miklós: Március 15. vagy/és április 11. 1848 ötvenedik évfordulója Debrecenben – DER 15. MÄRZ ODER/UND DER 11. APRIL DER 50. JAHRESTAG DER REVOLUTION VON 1848 IN DEBRECEN.....	397
SZENDREI László: Asbóth János szabadságértelmezése – JÁNOS ASBÓTH’S INTERPRETATION OF LIBERTY.....	415

ADATTÁR – NOTES AND DOCUMENTS

EREDICS Péter: Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemaniana – HUNGARICA IN HOLLÄNDISCHEN PROFESSORENBIBLIOTHEKEN IN DER FRÜHEN NEUZEIT: BIBLIOTHECA VENEMANIANA.....	425
OJTOZI Eszter: Ex librisek, jelek, különlegesen használt címeres, supralibros a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 18. századi régi könyveiben – EX-LIBRIS, MARQUES, ARMOIRES UTILISÉES DE MANIÈRE SPÉCIALE, SUPRALIBROS DANS LES LIVRES ANCIENS DE XVIII ^e SIÈCLE DE LA BIBLIOTHÈQUE UNIVERSITAIRE ET NATIONALE DE DEBRECEN.....	433

- OJTOZI Eszter: A türelmi rendelet szövege C. W. F. Walchtól Ribay György possessorri bejegyzésével – LE TEXTE DE L'ÉDIT DE TOLÉRENCE RENDU PAR C. W. F. WALCH, AVEC LA NOTE DU POSSESSEUR GYÖRGY RIBAY..... 439
- BAKÓ Endre: Adalékok Márai Sándor és Debrecen kapcsolatához – SOME ADDITIONAL DATA TO THE CONNECTION OF SÁNDOR MÁRAI AND DEBRECEN..... 441

TÖRTÉNETI KÉZIRATTÁR – MANUSCRIPT ARCHIVE

- BORBÉLY Szilárd: A Földi Jánosnak tulajdonított A' Természet Tudománya – „JÁNOS FÖLDI – „DIE WISSENSCHAFT ÜBER DIE NATUR”..... 449

VÉLEMÉNY – HOZZÁSZÓLÁS – VITA – FURTHER COMMENTS AND DISCUSSIONS

- SZŐKE Lajos: A magyar szlavisztika nyíregyházi műhelyéről – О ЦЕНТРЕ ВЕН-ГЕРСКОЙ СЛАВИСТИКИ В ГОРОДЕ НИРЕДЬХАЗА..... 479
- SZÖGEDI Gabriella: Olvasójeggyel Ausztriába. A debreceni Ausztria-Gyűjtemény 10 éves évfordulójára – MIT EINER LESEKARTE NACH ÖSTERREICH. ZUR ZEHNTEN JAHRESWENDE DER ÖSTERREICH-BIBLIOTHEK DEBRECEN..... 495

SZEMLE – REVIEWS

- KNAPP Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–17. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez, Universitas Kiadó, Budapest, 2003, 368 l. (Historia Litteraria, 14). (*Bitskey, István*)..... 501
- A Bocskor-kódexről és első teljes kiadásáról. Bocskor János énekeskönyve, 1716–1739. Domokos Pál Péter hagyatékából sajtó alá rendezte CSÖRSZ RUMEN István. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 312 l. (Téka). (*Törő, Norbert*)..... 506
- JÁNOS István: Ruszinok latin nyelvű panegyricusa II. Józsefhez. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 2002, 72 l. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 11.) (*Németh, Béla*)..... 510
- SZATHMÁRI István: A stfluselemzés elmélete és gyakorlata. A Kodolányi János Főiskola kiadványai, Székesfehérvár, 2002, 440 l. (Kodolányi Füzetek 16.) (*Kocsány, Piroška*)..... 513

IN MEMORIAM

- KOROMPAI Gáborné – KORNÝA László: Dr. Lengyel Imre (1910–1978) – IMRE LENGYEL (1910–1978)..... 519
- MUDRÁK József: Dr. Bertók Lajos (1903–1993) – LAJOS BERTÓK (1903–1993)..... 529

A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR ÚJABB ÉVTIZEDEI ELÉ – AD MULTOS ANNOS...

Évkönyvünk jubileumi, huszonötödik kötetét adjuk az olvasó kezébe. A sorozat első száma ötven esztendeje, 1954 tavaszán jelent meg a *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve* címmel, majd a kiadvány 1957-ben a tömörebb és pontosabb *Könyv és Könyvtár* címet vette föl.

Az Évkönyv tematikáját, sőt a dolgozatok kutatási szempontjait és prezentálási módját is alapvetően meghatározta a kiadvány jellege. Az eredményeiket itt bemutató kutatások egyrészt a kiadó intézmény – egy felsőoktatási funkciót ellátó, általános gyűjtőkörű tudományos könyvtár – működéséhez kapcsolódó elméleti és gyakorlati problémák megoldására irányultak, másrészt a régióban az együttműködő társgyűjtemények (Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, Sárospatak) anyagának – kéziratainak, unikumainak, ritkaságainak – különböző szintű bemutatása, a szövegek, faksimilék közlésétől a bibliográfiai feltárásig vagy könyvtörténeti ismertetésig.

Az e meghatározottságában is szerteágazó tematika az elmúlt ötven esztendő során világosan kirajzolódó fejlődésen ment át. Az első szakaszban (1953–1956) a kiadvány elsősorban az intézményre összpontosított. A cikkek többsége valamely időszakos gyakorlati problémához fűződött, a Könyvtár történetének egy-egy mozzanatát vizsgálta, és ismertette a gyűjtemény egy-egy egységét vagy értékesebb darabját. Ebben a periódusban jelent meg Módis László első közleménye is a Debreceni Egyetemi Könyvtár történetéről.

A második szakaszt az a megújulási szándék vezette, hogy a megváltozott címmel egyúttal bővüljön a tematikai és a szerzői merítés. Csúry István 1958-ból származó megjegyzése, a *Könyv és Könyvtár* címmel folytatott évkönyvsorozat beköszöntője szerint „változott formában, változott címmel kívánjuk folytatni a munkát. Újabb sorozatunkban azonban nemcsak könyvtárunk belső munkatársaitól, hanem külső munkatársaktól is közlünk dolgozatokat, [...] így [...] több, színesebb, értékesebb anyagot sikerül összegyűjteni és közreadni”.

Számos, üttörőnek számító munka közreadása fémjelzi ezeket az éveket. Az ekkor közreadott kötetekben található például a tájbibliográfiai kérdések első hazai megfogalmazása, a kutatói szükségletek és a bibliográfiai tevékenység összefüggéseinek elemzése, a debreceni időszaki sajtó első korszakának feldolgozása, valamint a Debreceni Egyetemen elfogadott doktori értekezések, tanári szakdolgozatok és pályázatok első jegyzéke. Az Évkönyv alapításának 40. évfordulójára megjelent az első húsz kötet tartalmát feltáró repertórium, amely híven tükrözi a kiadványsorozat témagazdagságát és imponáló szerzői gárdáját.

A *Könyv és Könyvtár* köteteit húsz éven át Csúry István könyvtárigazgató szerkesztette, aki kollégáinak tudományos munkája mellett egyetemünk oktatóitól, fővárosi és vidéki könyvtárosoktól, múzeológusoktól, erdélyi tudósoktól és ismert külföldi szakemberektől közölt publikációkat a legkülönbözőbb szakterületekről, de mindig a könyvésztettel és könyvkultúrával összefüggésben. Az általa bevezetett elveket és módszereket az őt követő szerkesztők is követték.

A 25. kötet kiadását és a fél évszázados fennállást a magunk részéről két dologgal igyekeztünk emlékezetessé tenni. Szeptember elején létrehoztuk az új integrált egyetemet képviselő interdiszciplináris professzori szerkesztőbizottságot. A szerkesztőbizottság célja, hogy az eltelt negyed évszázadban elért filológiai jelleg és szellemi rang maximális megőrzése mellett támogassa a kiadvány eszmei horizontjait a művelődés- és kultúrtörténet, valamint a tudománytörténet irányában – s egyben teljes összhangban az egyetemi integráció továbbfejlesztésének programjával. Bármilyen tudományterületről közölni szándékozunk olyan írásokat (akár idegen nyelven is), melyek a szélesebb szakmai közönség művelődés- illetve tudománytörténeti érdeklődésére is számot tartanak. Ugyanakkor elhatároztuk, hogy jubileumi kötetünket bővített terjedelemben jelentetjük meg: a kötet anyaga – 31 szerző munkája – több mint 500 oldalon kerül publikálásra.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a kiadvány mind hazai mind nemzetközi viszonylatban méltó rangot vívott ki magának. Szakmai-tudományos hasznosulása nemzeti kulturális örökségünk, valamint a magyar tudományosság külföldi megismertetése szempontjából, a maga körében kiemelkedően jónak mondható. Az Egyetemi és Nemzeti Könyvtár nemzetközi kiadványcseréjével a nagyvilág szinte valamennyi olyan intézményébe eljuthat, ahol hungarológiai műhely létezik.

Book and Library, the annual publication of the University and National Library of the University of Debrecen, has reached an important landmark this year: the twenty-fifth anniversary of its existence. The quarter-century mark provides the right opportunity to look back and to look ahead.

It is the purpose of the editorial board both to preserve the professional standards and rank achieved and maintained for the past twenty-five years and to expand the purview of the publication – in full view of the university's academic integration program – by including broad new areas such as cultural history and the history of science and scholarship. In compliance with this editorial policy, we intend to publish contributions – either in Hungarian or in foreign languages – that are likely to interest the larger professional readership in these areas.

Virágos Márta

HAVAS LÁSZLÓ

IANUS PANNONIUS TÖRTÉNELEMKONCEPCIÓJA

Az eddigi kutatás meglehetősen kevés figyelmet szentelt a dolgozatunk címében jelzett tárgynak. Kifejezetten csak egyetlen olyan munkára tudunk hivatkozni, amely eleve ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik, M. D. BIRNBAUM dolgozatára, amelynek témája «Janus Pannonius történelemszemlélete».¹ Egyébként jobbra csupán elszórtan találkozunk futólagos megjegyzésekkel, amelyek így vagy úgy érintik ezt a kérdést, vagy annak valamilyen vonatkozását, ahogyan az pl. a már előbb hivatkozott professzorasszony esetében is történik, akinek «Janus Pannonius: Poet and Politician», Zagreb, 1981 munkája ugyancsak közelíti már a problémát, akárcsak KARDOS T. egyes írásai, mint pl. az, amely «Janus Pannonius hivatástudata és költészete» címmel jelent meg a részben általa, részben V. KOVÁCS S. által szerkesztett ünnepi kötetben: «Janus Pannonius tanulmányok, Budapest, 1975, Memoria Saeculorum Hungariae, II, 11–64». A kérdés illetően elhanyagolása némiképp érthető is. Janus Pannonius ugyanis költő volt, akinek fönmaradt életműve meglehetősen kevés kifejezetten olyan elemet látszik felmutatni, amelynek szorosabb összefüggése lenne az antik vagy a humanista történetírással, kivéve talán azt az egykét olyan kisebb jelentőségűnek mutatkozó tény, hogy Janus egy olyan plutarchosi művet is lefordított latinra, mint amilyen a «Királyok és hadvezérek bölcs mondásai»², ill. Sambucus még azt a Plutarchos-féle Brutus- és Galba-életrajz alapján készült latin tolmácsolását is látta, amelyet egykor maga Guarino javított. Ugyanakkor Sambucus sem állítja, hogy valóban tulajdon szemével látta volna azt az *Annales*-t, amelyet a humanista hagyomány Janus Pannoniusnak tulajdonított, de – mint BORZSÁK I. is megállapította – bizonyítható módon valójában soha és senki sem tanulmányozta ezt az állítólagos művet. Valószínű tehát, hogy ez a ianusi *Annales* pusztán legenda³, amelynek legfőljebb annyiban tulajdoníthatunk jelentőséget témánk szempontjából, hogy a humanisták a modern kutatókkal ellentétben nem érezték Janus Pannoniustól

¹ in: JANKOVITS L. – KECSKEMÉTI G. /szerk./, *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, Pécs, 1998. 37–39.

² Plutarchi *De dictis regum et imperatorum liber* Iano Pannonio interprete, in: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon, ed. ÁBEL J., Budapest, 1880. 31 skk.

³ L. e kérdéshez PAJORIN K., Janus *Annales*ának legendája, in: BARTÓK I. – JANKOVITS L. – KECSKEMÉTI G. /szerk./, *Humanista műveltség Pannóniában*, Pécs, 2000. 73–78. BORZSÁK I. dolgozata megtalálható az említett KARDOS T. – V. KOVÁCS S. szerkesztette kötetben: 543 skk.

távol állónak a történeti gondolkodásmódot és megközelítést. Ez azért mindenképpen figyelmeztető körülménynek látszik, annál is inkább, mert Ianus mesterének, Guarinónak az a Quintilianus is egyik példaképe volt, aki úgy vélte, hogy valójában a *historia* igen közel áll a költészethez, mert nem csupán a szónoki beszédnek szolgáltató tárgyat és példákat. Minderről az ókori római rétor a következőket mondta: *Historia quoque alere oratorem quodam uberi iucundoque suco potest, verum et ipsa sic est legenda ut sciamus plerasque eius virtutes oratori esse vitandas. Est enim proxima poetis et quodammodo carmen solutum et scribitur ad narrandum non ad probandum totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur, ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitat* (inst. or., 10, 1, 31), vagyis Quintilianus szerint: «a történelem is képes rá, hogy valami tápláló és kellemes nedvvel éltesse a szónokot; ám magát a történelmet is úgy kell olvasni, hogy tudjuk: a szónoknak kerülnie kell a történetírás több sajátosságát. A *historia* ugyanis igen közel áll a költők tevékenységéhez, és némiképpen olyan, mint valami prózában írt költemény, és azért készül, hogy elbeszéljen, nem pedig azért, hogy valamit bebizonyítson. Így az egész mű nem azért születik, hogy bemutassa, mi zajlott le és, hogy megjelenítsen egy adott ütközetet, hanem a jövő emlékezetéül szolgál, és arra, hogy megőrizze a tehetség hírét. Ezért a ritkább szavak használatával és a merészebb szóképekkel igyekszik elkerülni, hogy az elbeszélés visszatetszést keltsen.» Ianusnak mint Guarino tanítványának ismernie kellett ezt a quintilianusi felfogást, amely számára persze nem csupán költőként kellett, hogy meghatározó legyen, hanem úgy is irányadó volt számára, mint *orator*-nak, hiszen ezt az utóbbi tevékenységet ugyancsak gyakorolta, s nem csupán itáliai tartózkodása során, hanem Magyarországon is, nem utolsó sorban mint királyának követe, ahogy arról fennmaradt *orationes*-e tanúskodhatnak, köztük egy olyan, amely Rómában került elmondásra. Ebből persze az is következik, hogy Ianus Pannonius számára nem létezett valamiféle teljes következetességgel és vaslogikával kimunkált, szigorúan filozófiai alapon létrehozott történelemkonceptió. Mint Quintilianus és Guarino tanítványának azon a meggyőződésen kellett lennie, hogy a *historia* anyaga és szemlélete annak megfelelően változik az *auctor* számára, hogy milyen műfajban alkot, vagyis hogy az *ars oratoria*, ill. a költészet melyik válfaját műveli. Ianus teljesen tisztában volt vele, hogy a költészetnek igen sok ága van, ami eleve maga után kellett hogy vonja a *historia* más-más jellegű megközelítéseit, példatárának eltérő szempontú igénybe vételét, és különféle értelmezéseit. Ez alátámasztani látszik BIRNBAUM ama feltevését, hogy Guarino nyomán Ianus Pannonius nem a szigorú történelemkritikával és történelemfilozófiával dolgozó Lorenzo Valla vagy Flavio Biondo nyomdokain haladt. Számára a történelem elsőrendűen retorikus eszköztár volt, ami azonban – tegyük hozzá,

mindjárt pontosítva is BIRNBAUM álláspontját – nem jelenti feltétlenül azt, hogy a meglehetősen rugalmasnak mutatózó ianusi történelem-megközelítésnek ne lennének meg a maga elég jól meghatározható körvonalai. A továbbiakban épp ezek tisztázására kívánunk kísérletet tenni, és pedig a műfaji függőség szem előtt tartásával, miként ezt az eljárásunkat már a fentebbiekben megindokoltuk, s amit leginkább maga Ianus Pannonius tesz magától értetődővé, ilyen módon kategorizálva az általa figyelembe vett *genus*-okat, kiemelve jellegzetes sajátosságait: *pastoria...sibila, lascivi...elegi, iurgator iambus, tardus scazon, vetus... Phalaecus, dulce iocis spargens epigramma facetis*, míg el nem jut a *magna ordire animis*-ig, amin egyszerre érti a hőskölteményt és a *panegyricus*-t (Paneg. ad I. A. Marcellum, 8–15).

Műfaji szempontból a legcélszerűbb a *panegyricus*-ból kiindulnunk akkor, amikor Ianus Pannoniusnak a *historia*-hoz való *accessus*-át kívánjuk megvizsgálni, hiszen ez az a forma, amely mintegy átmenetet képez az *ars oratoria* és a *poesis* között. A dicsőítő vers ugyanis egyszerre mutat érintkezést a *laudatio*-val mint szónoki *genus*-szal, ill. az elbeszélő és a tanítóköltészettel is, történeti példatára révén pedig ugyancsak gyakran közelít a történetírás felé. Különösen tanulságosnak ígérkezik a legterjedelmesebb ránk maradt ianusi műnek ilyen szempontból való alapos vizsgálata, azaz a *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum Venetum*-é, amely a közfelfogás szerint már a másik fontos hasonló munka, a *Panegyricus praeceptorum Guarino Veronensi* után keletkezett, valamikor 1456–8 időszakában. Ekkorra a költő mind tudós felkészültségében, mind alkotói és politikai tekintetben meglehetősen kiforrottnak tekinthető. Ez a terjedelmes *panegyricus*, amelyet az eddigi kutatás nem mindig valódi jelentőségének megfelelően értékelt, igen részletes útbaigazítást ad a magyar humanistának mind politikai beállítottságáról, mind egykorú történelemlátásáról, mind pedig irodalomszemléletéről, műfaji felkészültségéről. A *praefatio* egyértelműleg megmutatja, hogy a magyar humanista számára az igazi példakép Vergilius, vagyis minden tudományos vélekedés ellenére⁴ számára nem Claudianus, az ókori

⁴ L. HORVÁTH J., Janus Pannonius műfajai és mintái, in: KARDOS T. – V– KOVÁCS S. i. m., 376 skk. Általánosságban viszont helyesen ítéli meg a problémát JANKOVITS L., *Accessus ad Janum*, 83 skk., főleg 107 skk., l. alább. Kár, hogy a szerző kéziratának leadásakor még nem ismerte a magyar klasszikus-filológus munkáját: HAJDÚ P., *Claudius Claudianus eposzai*, Budapest, 2002. Ami az egyes claudianusi *panegyricus*-okat illeti, mint pl. *Panegyricus dictus Honorio Augusto tertium/quartum/sextum consuli*, *Panegyricus dictus Manlio Theodoro* ill. *Panegyricus dictus Probino et Olybrio*, vö. S. DÖPP, *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, Wiesbaden, 1980; J. LEHNER, *Poesie u. Politik im Claudians Panegyrikus auf das vierte Konsulat des Kaisers Honorius*. Ein Kommentar, Königstein, 1984; ami az ifj. Plinius Traianusról írt *Panegyricus*-át illeti, vö. J. MESK, *Die Überarbeitung des Plinianischen Panegyricus des Trajan*, *WSt.*, 32, 1910. 239–260; M. P. O. MORFORD, *Iubes esse liberos: Pliny's Panegyricus and Liberty*, *AJPh*, 113. 1992. 575–593; B. RADICE, *Pliny and the Panegyricus*, *G&R*, 15. 1968.

verses *panegyricus* legavatottabb művelője volt az igazi mérce, hanem az *Aeneis*, vagyis a történeti-mitologikus eposz lebegett Ianus Pannonius szeme előtt követendő példaként, vö. *nunc ego si divi sequar alta exempla Maronis* (praef., v. 23), ami itt egyértelműleg a hősköltevényre való utalás, hiszen előzőleg Vergilius félreérthetetlenül ezt a képzeletbeli parancsot kapta Maecenastól: *Duc age Dardanias Lavina ad litora classes* (ibid., v. 17). Ez azt jelenti, hogy a következő ianusi költeménytől joggal várhatunk el egyfajta történeti megközelítést, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy láthatóvá válik, miként alkalmazza a magyar humanista a múlt példáját a maga korára. Az ő számára ugyanis Iacobus Antonius Marcellus ugyanaz, mint volt Vergilius számára Caesar Augustus, vö. *temporibus nostris quis mihi Caesar erit* (ibid., v. 24).⁵

Bár Ianus alkotásáról úgy beszél, hogy *materia incomptum...opus* (ibid., v. 52), mégis a munka egésze voltaképpen nagyon átgondolt, legalábbis épp történelmi szempontból. A voltaképpeni *panegyricus* első része, amely a főhős cselekedeteit, sorsát, annak fordulatait adja elő, Pallas Athena, azaz Minerva szájába van adva, vagyis az istennő a közelmúlt hitelességének szavatolója, aki azonban apollói ihletettsége révén egyúttal a jövőt is ismeri; a költemény második fele viszont, amely annak bizonyítékait adja elő, hogy Marcellus valóban az antik hős, ama «Róma kardja» leszármazottja, aki a II. pun háború alkalmával elfoglalta Szirakúzákat, Clio ajkairól hangzik el. Ilyen módon a történetírás Múzsája az, aki a távoli múlt hitelességét garantálja, kiemelve azt a felfogást, miszerint a történelem folyamatos, amennyiben érvényesül benne a *translatio imperii*, s mindez valamiféle számszerűséggel is együtt jár, már ami a történeti időszakok éveinek mennyiségét illeti. Ami viszont a jövőre vonatkozik, annak Clio – Minervától eltérőleg – legfőljebb csak megsejtője lehet, bár végül is az ő álláspontja ebben a tekintetben teljesen egybecseng annak állásfoglalásával. Mindez a költő részéről az időnek nagyon tudatos felosztását és elrendezését jelenti, ami abban is világosan kifejeződik, hogy a költemény eltérő feladatok megoldó részei más-más istenség oltalma alá vannak helyezve, amennyiben Pallas Athena-Minerva, ill. Clio funkciója is eltér egymástól. A *panegyricus*

166–172. Érdemes lenne talán még azt is megvizsgálni, hogy nem hatott-e Ianusra Magnus Felix Ennodius prózai írása is: *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico*, vö. in: W. HARTEL, CSEL, 6. 1882. – A homérosi és a vergiliusi epos humanista továbbélésére l. újabban: E/lisabeth/KLECKER, Dichtung über Dichtung. Homer und Vergil in lateinischen Gedichten italienischer Humanisten des 15. und 16. Jahrhunderts, WSt, Beiheft 20, 1994 (további gazdag irodalommal).

⁵ A humanista *panegyricus*-nak az eposzhoz való kapcsolódásáról eddig a következők nyilatkoztak valóban érdemben: HEGEDŰS I., Dicsének Iacobus Antonius Marcellusra, Budapest, 1897. ÉrtékNySzéptudKból, 16/8; SZÖRÉNYI L., *Panegyricus* és eposz: Zrínyi és Cortesius, in: IDEM, Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyar hősepika történetéből, Budapest, 1993. 25–33; JANKOVITS L., Accessus..., 87 skk. Az utóbbi különösen meggyőzően cáfolja a korábbi hibás megközelítéseket, amelyeket gondosan számba vesz: 83 skk.

jellegéből következik, hogy a költeményben a nagyobb hangsúly Minerva előadására helyeződik, hiszen ez mutatja be a főhőst, Marcellust valamint cselekedeteit, ugyanakkor viszont az is tény, hogy Clio szavai a költemény lezáró és kicsengő részében kapva helyet, a mű egészén belül a terjedelmi aránynál jóval nagyobb jelentőségre tesznek szert, mintegy megadva ezzel a költemény egészének történelmi távlatát. Ez a rész sem csak a messzi régmúltat idézi fel ugyanis, hanem a lehetséges közeljövőt is megsejteti, miközben a költő által is ismert főhős élete a közelmúlt és az éppen folyamatos, bár a jövőt megalapozó jelen alkotja a mű gerincét a dicsőítő költemény műfaji elvárásai alapján. A költő együtt adja az alkotásnak azt a nagyszerű tárgyát, amely a költőnek is igazából tehetségéhez méltó hírnevet fog szerezni, miként azt a humanista meggyőződéssel fogalmazza: *Ingenio vires et vatibus addere nomen // materies excelsa potest* (Panegyris, vv. 22–23). Ianus Pannonius szerint tehát a *panegyricus* az a műfaj, amely tárgyánál fogva fel tudja venni a versenyt az eposzsal, hiszen megvan hozzá mind a kellő súlyú közelmúltbeli történelmi eseménysor, mind pedig a kiemelkedő kortárs, ám történelmi súlyú főszereplő. Számunkra most nincs igazán jelentősége annak, hogy a Ianus Pannoniustól megénekelte Marcellus valójában csak egy mellékszereplője volt Velence hadtörténetének, ahogy valójában Velence és Milánó hatalmi harca sem mérhető össze sem Róma kezdeteinek a későbbi történelmi fejleményekben megmutatkozó igazi jelentőségével, sem Augustus politikai teljesítményével, hanem számunkra az adott esetben tényszerűen az a fontos: a magyar humanista úgy vélte, költői feladatának elvégzésével valójában a történelmi eposz magaslatára emelkedik fel. Ennyiben tehát alkotása összevethető Homéroséval és Vergiliuséval. Ennek jegyében a mű első fele az *arma virumque cano* koncepciójához igazodva, olyan csataképek sorozata, amelyek mind a főszereplő kiemelkedő voltát hivatottak megjeleníteni a mitikus háttér-dekoráció előtt. A költő szerint ez a kortársi világ a múlthoz viszonyítva – miként Minerva szavai bizonyítják – egyáltalán nem lebecsülendő (*crimen iniqui // si vetera amplexus damnes praesentia* – ibid., vv. 48–9), hiszen a jelenkor talán még ragyogóbb is a réginél, mert – ahogy az istennő felteszi a kérdést –, *sed quae resplenduit aetas // vel bello vel pace magis?* (ibid., vv. 51–52) Minerva nem is zárja ki annak lehetőségét: *revocasset in aurum // Iuppiter et toto purgasset saecula ferro* (ibid., vv. 52–53). Ennek bizonyossága, hogy ma nem egy Athén van, hanem *tot nostras cernis Athenas* (ibid., v. 58), vagyis a múlthoz képest megszorodtak a kulturális-civilizációs központok, gyarapodott a művészetek nagy alkotóinak sora, úgyhogy joggal tehető fel a kérdés: *...qui tot videre Linos, tot Arionas anni?* (ibid. v. 82), s a válasz is magától értetődő: a mai idő kulturális bőségében minden előzőt felülmúl. Ezért Pallas Athena csak ezt a tanácsot adhatja a magyar földről Itáliába került dalnokának:

*Quare age, cum pleno sese tibi copia cornu
offerat, et tantis aliquid desume canendum:
neve tua aequaevus desit facundia rebus!*

(ibid., vv. 104–106)

Ennek az új aranykornak megvan a *panegyricus*-ban a maga földrajzi értelmzése is Ianus Pannonius részéről. Bár az egész föld ma mindhárom égöv alatt bővelkedik népekben, városokban és polgároknban, még sincs egy terület sem, amely Itáliához lenne fogható, s azon belül is kiemelkedik Velence, amely ilyen módon az új aranykor első számú letéteményese. Jelzi ezt már alapításának rendkívüli körülménye is, akárcsak a város teljesen egyedülálló jellege:

*Hesperias vero longe supereminet urbes
haec (sc. urbs), quam non muris clausam, sed Syrte vadosa
intimus extremo circumsonat Hadria fluctu.
Conditor huic nemo: terrarum cladibus ortum
debet, et est ingens alienis facta ruinis.
Nil reliquis commune gerens, fundamina tectis
non sicco stant fixa solo, sed desuper altas
vecturus moles subter freta textitur agger.*

(ibid., vv. 113–120)

Velence igazi nagysága és egyedisége azonban mégsem elsősorban külső megjelenésében rejlik, hanem belső organikus kialakulásában, szerveződésében és fejlődésében, mert – mint Minerva elmondja, s később ezt majd Clio szavai is megerősítik – a *panegyricus* kétféle történelemmagyarázatában ugyanis itt van a közös pont:

*Nec quia de multis corpus concrevit in unum,
dissidet ipsa sibi: nulli concordia maior,
nec tam longa quies, nec par reverentia legum.
Non famulam plebem dominatrix durius urget
nobilitas; non plebs regni consortia raptans
patribus insultat, placidi quam docta sequestri
fabula conciliet vel ademptus fascibus horror.
Hinc sua millenos indelibata per annos
succubuit nullis Libertas virgo tyrannis,
hinc miti ditione tenet, quod Creta recedit
Alpibus, Haemonio quod distat Larius Hebro,
hinc super Oceanum, super et mare cognita rubrum
suscipit et reddit toto commercia mundo.*

(ibid., vv. 125–137)

Könnyű lenne kimutatni, hogy Ianus Pannonius milyen antik források alapján fogalmazta meg ezt a felfogását, feltehetőleg többek közt egy florusi

reminiscentiát is felhasználva (vö. *Quippe cum populus Romanus... corpus fecit ex membris et ex omnibus unus est* – 2,6/3,18/1), számunkra azonban itt az a leglényegesebb, hogy az adott helyen valójában az antik *civitas mixta* elméletét alkalmazza Velencére, így találva meg abban a maga ideális kormányzati eszményét. A venét állam számára ugyanis a magyar humanista szemében az biztosította mind a belső kiegyensúlyozottságot, mind a tartós békét, mind a törvényes rendet, hogy harmóniába tudott benne jutni mindhárom kormányzati elem. Békében megfér egymással egyfelől a nép (*plebs*), amelyet az ókorban is a demokrácia zálogának fogtak fel; másfelől a nemesség (*nobilitas*), mely az arisztokratikus irányítás döntő elemének volt tekinthető; s harmadrészt adva volt egyfajta monarchikus jelleg is (*regnum*), amely Ianus nézete nyomán az atyáknak, *patribus* jut, vagyis a legelőkelőbb személyeket, a patríciusokat illeti meg (vö. *patriciae... stirpes* – *ibid.*, vv.138–9), s ezzel bizonyára a kereskedővárosra jellemző dózsei hatalomra céloz, valamint ennek olyan hivatalnoki segítőire utalhat még, mint amilyen maga a ianusi *panegyricus* címzettje, vagyis Marcellus volt. Ez utóbbi *proveditor*-i (vagy inkább *provveditore*-i) minőségben tevékenykedett, vagyis a velencei zsoldoshadsereg afféle hadseregszállítója volt egyesek szerint, míg mások véleménye alapján inkább a politikai megbízott szerepét töltötte be.⁶ Ez az értelmezés végül is úgyszintén szükséges volt ahhoz, hogy a korabeli ízléssel el lehessen fogadtatni Marcellust, mint egy *panegyricus*

⁶ Személyével és politikai karrierjével kapcsolatban a ma mértékadó bemutatást a következő munkában találhatjuk meg: Margaret L. KING, *The Death of the Child Valerio Marcello*. A szerzőnk munkájában főleg a következő részekben vázolja fel Jacopo Antonio Marcello pályafutását: 3 skk., 60. 67–79. 97–117. A *provveditore* funkciójához l. *ibid.* 80. KING rámutat, hogy bár Marcello jelen volt a katonai eseményekben, közelről sem játszotta azt a kulcsszerepet, amelyet az «elogiasts» tulajdonítanak neki, hiszen ő valójában nem volt «the winner of battles», mint aminek leírják. Maga Marcello 26 éven át volt *provveditore*, mert «At the side of each hired general stood an official who was part supervisor, part spy, part paymaster». Ennek elég nagy jelentősége volt, és szerepet játszott még az európai hivatásos hadsereg korabeli fejlődésében is, vö. M. E. MALLETT, *Venice and Its Condottieri (1404–1454)*, in: *Renaissance Venice*, ed. J. R. HALE, Totowa, N. J – London, 1973. 135–144; IDEM, *Mercenaries and Their Masters. Warfare in Renaissance Italy*, London – Totowa, N. J, 1974. 88–90; IDEM – J. R. HALE, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400–1617*. Cambridge – New York, 1984. 167–189; J. S. GRUBB, *Firstborn of Venice: Vicenza in the Early Renaissance State*, Baltimore, 1988. 8 és 172; A. MENNITI IPPOLITO, *Proveditur sicut melius videbitur*, Milano e Venezia nel bresciano nel primo '400, SV, n. s. 8, 1984. 37–76. Arról, hogy egy velencei nemes hogyan csillogtathatta katonai érényeit l. általánosságban Ph. GIRALDI, Tommaso Zen. A Venetian Military and Naval Commander of the Late Quattrocento (1435–1504), SV, n. s. 1, 1977. 109–118. – Marcellust egyébként 1452. ápr. 27-én választották Pasquale Malipieróval együtt *provveditore*-vá, M. L. KING, i. m., 283. Itt és a további lapokon tájékoztatást kapunk Marcellus *provveditore*-ként való működéséről. Marcellus és Malipiero újabb megválasztása erre a posztra 1453. ápr. 3-án történt: *ibid.*, 285. A *provveditore* tiszteinek bevezetése lehetővé tette Velence számára a *condottiere* szerepének megszelídítését, vö. M. L. KING, i. m., 80, ami egybevágott Ianus Pannonius politikai ideáljával, miként azt tanulmányunkban kimutatjuk. Ezért lesz a költőnél a *condottiere* és a *doge* helyett a *provveditore* a főszereplő, mint aki mérséklettel egyesíti a katonai és a polgári hatalmat.

címzettjét. A magyar humanista e politikai elképzelésében a leginkább érdekes az, hogy ő a *civitas mixta*-nak az antikoknál főképp Aristotelésnél, Polybiosnál, Cicerónál és Tacitusnál fellelhető eszméjét⁷ arisztokratikus szellemben összetársítani látszik azzal a Menenius Agrippa-féle *fabula*-val, amelynek legismeretebb ókori megfogalmazása bizonyára Liviusztól származik, de más szerzők számára is igen kedves témának bizonyult (Liv., 2,32,8 skk., vö. Dion. Hal., 6,96,1skk., Flor., 1,17 /23/, 1–2 stb.).⁸ Csak erre a példázatra vonatkoztathatók ugyanis a fentebbi idézet e szavai: *placidi quam (sc. plebem) docta sequestri // fabula conciliet vel adeptus fascibus horror* (paneg., vv. 130–131), hiszen a mondat lezárása is a *mons sacer*-re történő kivonulás (*secessio*) egyik eredményét közli, miként a Menenius Agrippa-féle *fabula* ugyancsak ezzel az eseménnyel áll összefüggésben. Ennek a ianusi interpretációban elsőrendűen mégis csak leginkább nemesi dominanciájú velencei *civitas mixta*-nak volt meg azután a költő bemutatása alapján az a történelmi sikere, hogy benne nem zsarnokok (*tyranni*) uralkodtak ezer éven át, hanem a *libertas*, vagyis az a szabadság, amelynek alapja a nemesség irányítását a patricius atyák közvetítésével engedelmesen követő köznép. Ez a velencei «kevert államforma» volt képes arra is, hogy a régi Róma módjára egyfajta olyan *oecumenicus* hatalmat gyakoroljon, mint amilyent az ókorban Augustus császár vonatkozásában a történetíró Florus írt le munkája záró részében. Az utóbbi szerző kiemelte, hogy a császár hatalma ugyanúgy kiterjedt nyugatra és délre, mint ahogy északra és keletre, miként Velence *mitis ditio*-ja egyaránt érvényesül Kréta szigetén, az Alpokban és a Balkán-hegységben (vö. *Aemonium* = *Haemonium*, nem pedig *Aeminium*, mint egyesek gondolják), a Comói tónál (vö. *Larius*) csakúgy, akár az Ebrónál (*Hebrus*), az Óceán felett éppúgy, mint a Vörös-tenger felett (ibid., vv. 134–

⁷ Ehhez újabban: W. NIPPEL, *Mischverfassungstheorie und Verfassungsrealität in Antike und früher Neuzeit*, Stuttgart, 1980. ill. J. COLEMAN, *Political Thought. From Ancient Greece to Early Christianity*, Oxford, 2000. főleg 216–222 (vö. a «Polity: Mixed and/or Middle Constitutions» című fejezettel). L. még D. KEYT – F. D. MILLER /eds./, *A Companion to Aristotle's Politics*, Oxford, 1991 valamint G. L. HUXLEY, *On Aristotle's Best State*, in: *History of Political Thought*, 6. 1985. 139–149.

⁸ Vö. W. NESTLE, *Die Fabel des Menenius Agrippa*, *Klio*, 21. 1927. 350–360; R. M. OGILVIE, *Commentary on Livy, Books I–V*, Oxford, 1965. 315 sk.; valamint l. még a magam tanulmányait: *Mese és történelemszemlélet az ókorban* /= *Fable et pensée de l'histoire dans l'antiquité*/, MTA I. Oszt. Közl., 33. 1982. 111–121 vö. továbbá: *L'idée d'État dans les discours consulaires de Cicéron, Ciceroniana*, 7. 1990. 133–147 = *Corpus Rei Publicae. Studia historico-philologica collecta*, red. CS. SZEKERES – G. SZÜCS, Debrecen, 2002. 51–64 /ΑΓΑΘΑ ΙΧ/, továbbá a problémához kapcsolódó irodalommal; l. továbbá: L. BERTELLI, *L'apologo di Menenio Agrippa: incunabolo della homonoia a Roma?*, *Index*, 3. 1972. 223–234. – A biologikus történelemfelfogás egyik legnagyobb hatású megalapozója azonban Platon nyomán szintén Aristotelés volt, vö. pl. L. ARNHART, *Aristotle's Biopolitics: a Defence of Biological Teleology against Biological Nihilism*, in: *Politics and the Life Sciences*, 6. 1988. 173–229.

137). Ezzel Velence ugyanúgy az egész világkereskedelmet magához ragadta (*suscipit et reddit toto commercia mundo* – v. 137), ahogy Augustus Rómája is világhatalmat nyert: *cum Romana maiestas toto orbe polleret* (Flor., 2,13,8). Természetesen a hatalomnak ez az *oecumenicus* víziója megvolt már az Augustus kori latin irodalomban is, főleg Vergiliusnál és Horatiusnál, ám toposszá válása közletről sem a Ianus Pannoniusszal kortárs humanista irodalomban következett be, hanem már a császárkori római irodalomban, ahogy azt többek között épp a felhozott florusi példa igazolja.

Egy ilyen világtörténeti keretbe ágyazottan azután immár sor kerülhet a dicsőítő költemény hőisének bemutatására, figyelembe véve a *panegyricus* kötelező sablonjait, mint amilyen a főszereplő testi és lelki adottságainak, eredetének, családjának, neveltetésének valamint cselekedeteinek előadása, mintegy azt az ősi *sententia*-t is bizonyítva, hogy *per aspera ad astra* (Sen., Herc. fur., 437).⁹ Mindenesetre Marcellus jellemzéséhez nem hiányoznak a nagy mitológiai és irodalmi, ill. történeti párhuzamok, olyanok, mint Hercules (vö. *paneg.*, v. 178), Ulyxes (ibid., vv. 189 skk.), Aeneas, Pompeius Magnus vagy Nagy Sándor, hiszen *Macedon irrupit in orbem* (vv. 211–2) stb. A lényeg az, hogy kitűnjék Marcellus és őseinek egyetemes nagysága, amely része egész Európának, mert Velence haszna olyan, *quo tota fovetur // Europa, et gelidas oriens transmigrat ad Arctos* (vv. 256–7). Ez a beállítás olyan, hogy a világhódító Nagy Sándor módjára az egész földet bejáró Marcellus kalandos utazásának megjelenítéséhez további antik műfaji előzmények is felhasználhatók¹⁰, olyanok, mint a *periploous*, a *periēgēsis* sőt akár a regény, amely az ókorban ugyancsak pikareszk jellegű volt, a megpróbáltatásokon keresztül gyakran a lélek megtisztulását kívánva érzékeltetni, úgy, ahogy ez részben Apuleius *Metamorphoses*-ában vagy akár Szent Ágoston *Confessiones*-ában is megfigyelhető. Ezért különösen fontos, amiért Marcellus *peregrinatio*-jában is szerepe van annak a szempontnak, hogy

⁹ A *panegyricus* antik és humanista kliséire szerencsés módon kiterjed JANKOVITS L. figyelme is, vö. in: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Budapest, 2002. főleg 103. ahol megtörténik a korábbi magyar eredmények figyelembe vétele is, l. VÍSY J., Plinius *panegyricusa* és a görög retorikai elméletek; FENICZY GY., Claudianus és Janus *panegyricus* költészet; R. SZALAY Á., Janus Pannonius és Venantius Fortunatus, in: BARTÓK I. – JANKOVITS L. – KECSKEMÉTI G. /szerk./, *Humanista műveltség Pannóniában*, Pécs, 2000. 61–68. (R. SZALAY Á. tanulmánya újból megjelent a szerző gyűjteményes kötetében: «Nympha super ripam Danubii». Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest, 2002. 37–44. A kötet a szerző más jeles írásait is tartalmazza Janus Pannoniusról, s közben R. SZALAY Á. részben még az új Európa-eszme jelentkezéséről és elterjedéséről is tájékoztat). Mindezt persze még hatalmas irodalommal lehetne kiegészíteni a nemzetközi kutatásokból, vö. pl. M. MAUSE, *Die Darstellung des Kaisers in der lateinischen Panegyrik*, Stuttgart, 1994. Itt további könyvészeti adatok is.

¹⁰ Eddig ez a probléma más megvilágítást kapott, vö. JANKOVITS L., i. m., 104. ahol a régebbi elképzelések is olvashatók.

corpore clausos // Elysiis miscere nefas (vv. 425–6). A Marcellusok tevékenysége továbbá párhuzamba állítható a *phoenix*-szel, mert ahogy ez a madár 500 évenként újjá születik (vv. 268 skk.), úgy újul meg a Marcellusok révén Róma is, hiszen a főhős *Romano sanguine cretus*, akiről a *Luna* azt állítja: *spoliis haeredem adscribit opimis* (vv. 216–7).

Mindez azonban nem csupán a *panegyricus* régi szabványaihoz való ragaszkodást jelenti, hanem azt is figyelembe kell vennünk, hogy a reneszánszsal ismét felerősödik egy másik, a dicsőítő költeménnyel rokon *genus* is, a «királytűkör», amelynek hatását ugyancsak érdemes figyelembe venni Ianus Pannoniusnál. Ennek a formának megvannak a sajátos történelemszemléleti kihatásai, bár nem szabad ugyanakkor azt sem elfelejtenünk, hogy még előtte vagyunk annak a nagy *speculum regium* hullámnak, amely a reneszánszban majd Erasmusszal és Machiavellivel indul el. Ianus ilyen szemszögből való megközelítésének tehát vannak bizonyos nehézségei. Mégsem feledkezhetünk el arról a sajátos tényről, hogy a királytűkörnek a magyarországi latin nyelvű irodalomban egészen különleges jelentősége és hagyománya volt. Az első magyarországi latin nyelvű irodalmi mű, amelyről tudunk, s amely ránk is maradt, ugyanis nem más, mint a Szent Istvánnak tulajdonított «Intelmek» (*Libellus de institutione morum*). Ez az írás valóban az államalapító apostoli király idejéből származhatik, s így az ő gondolatait tükrözi, még ha nem is az uralkodó saját kezű lejegyzése, hanem egy korabeli papi ember munkája kell, hogy legyen. A magyar történelmet jól ismerő, a hazai *Annales* iránt érdeklődő Ianus Pannoniusnak feltétlenül ismernie kellett ezt a munkát, annak ellenére, hogy közvetlenül nem utal rá. Az azonban szövegszerűen bizonyítható, hogy a magyar humanista tisztelője és ismerője volt az első magyar királynak. Ezért talán nemcsak az *Aeneis* (12, 435 skk.) vagy Claudianus (vö. *De quarto consulatu Honorii Augusti panegyris*, amelyben Theodosius császár közvetlenül tanítja fiát, vö. 214 skk.) hatását kell látnunk abban, hogy a most vizsgált *panegyricus* hőséhez tulajdon atyja is közvetlen intő szóval fordul, személyesen közölve vele saját tanítását. A költeménynek ez a része nagyon is a királytűkörök megszokott fordulataival él, az erényes és erkölcsös kormányzás fontosságára irányítva a figyelmet (paneg., vv. 451 skk.). Franciscus Marcellus – figyelembe véve a versmérték követelményét – ezért aligha véletlenül szólítja meg gyermekét csaknem ugyanazzal a fordulattal, amely a Szent István-i *Intelmek*-nek is legmegszokottabb megszólítása: *Nate mihi... carissime* – olvassuk Ianus-nál, miközben az *Intelmek*-ben ez áll legtöbbször: *fili carissime, karissime fili, fili mi*.¹¹ Másrészt az is szembe-

---

¹¹ vö. HAVAS L., A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalomra, ItK, 104. 2000. 543–544 /további irodalommal/. – A szülői tanítás esetleg magának a Marcellus-családnak a saját régebbi hagyományához is hozzátartozott, mert abban a *consolationes*-gyűjteményben, amelyet jóval Ianus Pannonius *panegyricus*-ának elkészülte után készfettek olasz hu-

nő egyezés, hogy miként a királynak és utódjának fő célja az ország és az egyház gyarapítása Szent István *Libellus*-ában, ugyanúgy Marcellus apja is ekként mutat példát fiának: *nec loculos nummis, patriam sed finibus auxi* (v. 538). Az csak természetes, hogy a hazával való ilyen törődés nyomán Marcellusnak a római hősokeket megillető «mennyei» szálláshelyek jutnak osztályrészül. Ez nemcsak a vergiliusi «elysiumi mezőkre» utalhat, hanem idézheti a cicerói *Somnium Scipionis* jövendölését is, úgy is, mint az egyik első latin nyelvű «uralkodói tükkör» egyik fontos gondolati elemét (vö. vv. 550 skk.). – Ugyanakkor viszont a Marcellus-*panegyricus* éppen felfogható lenne valamiféle ellen-királytükörnek is, hiszen a költemény nagy helyet szentel azon esemény bemutatásának, amikor Ravenna lakosai felkínálva városuk trónját Marcellusnak, az illető részéről elutasításban részesültek. Ennek kapcsán a magyar költő ekképp ünnepli hőseit: a *Ravennates* elképedtek attól (*stupuere*)

*esse aliquem in terris hoc qui regnare sub aevo
abnuat, et precibus tantis oblata recuset,
quae sibi vi raptant reliqui, sitis improba quorum
omnia sacra confundit vincula iuris:
in patriam cives, in pignora saepe parentes
suscitat, et diros germanis induit enses.
Par utinam cunctis animus: non classibus undae,
non fremerent campi radiantibus aere catervis.*

manisták abból az alkalomból, hogy meghalt a magyar költő által ünnevelt velencei nemesnek a fia, Valerio, több olyan munka is található, amely úgy mutatja be az apát, mint aki nagy gondot fordított arra, hogy személyesen igazítsa el fiát részben Velence történetében, részben politikai berendezkedésében, másrészt pedig azzal is törődött, hogy tulajdon erkölceit fiára is átruházza, és pedig az élő szóban történő példaadás révén is. A Marcellusnak szánt *consolationes*-t ugyancsak részletesen taglalja M. L. KING már fentebb idézett könyve (*passim*), bár a szerzőnő elmulaszt ebben a vonatkozásban Ianus dicsőítő költeményére is utalni, annak ellenére, hogy a magyar költő alkotása a régebbi, s esetleg hathatott a szóban forgó vigasztalás-összeállításra. Állításunk igazolására, hogy Marcellus maga is oktathatta fiát, álljon itt az egyik *consolator* elbeszélése, aki szerint amikor Valerio meg akarta ismerni Velence kormányzását és történetét is, apjához fordult, aki később így adta elő a történetet: «Kérte tőlem, hogy mondjam el neki, mely személyek is alapították városunkat» s milyen alapelv szerint kormányozzák (I. Bevilacqua, G, 357 = V, fol., 69: *Instabat ille, quo pacto, quibus auctoribus, inter has aquas, inter lacunas civitas nostra fundamenta iecisset, declararem quaque audacia tam amplissimarum domorum et regiarum basilicarum moles in tam limosis paludibus struere fabricareque suaserit; an imperium rei publicae nostrae eo ritu quo nunc gubernatur a principio coepisset, an unquam mutatio aliqua hunc regendi modum intercoepisset*). Az atya el is mondta Velence történetét, úgy, ahogy azt a korabeli humanista tudósok és propagandisták tanították, s ezáltal a gyermek Valerio apja gyámoltása révén tájékozódott az ősokról és a görög-római hősokról, a *gloria-ra* irányítva tekintetét (vö. Bevilacqua, G, 350 = V, fols. 60v–61: *Spectabat ille magna continue, et... totam mentem et oculos ad consequendam gloriam coniciebat*). – Mindez szinte megfelelni látszik a hagyományos «fejedelemtükrök»-ben is megfogalmazott elvárásoknak és tanítási elveknek.

*Vulnifica soli streperent incude ligones
nil saevum cudente fabro, Saturnia gentes
inclusae haud ullis agitarent otia muris:
mors homini longae succederet unica vitae,
rursus et in terras descenderet aurea virgo.*

(vv. 1282–94)

E sorok azonban csak látszólag utasítják el a királyságot. A ravennai nép ugyanis nem a velencei *civitas mixta* normája szerint jár el, s ilyen módon Marcellus csak a trónbitorló zsarnok szerepét utasítja el, s ezzel képes olyan feltételeket teremteni, amelyek lehetőséget kínálnának a reneszánsztól várt újabb *aurea aetas* visszatérére. Hogy itt valójában nem a *regnum*, hanem csak a *tyrannis* elutasításáról van szó, azt a folytatás is bizonyítja, amelyben Ianus Marcellus *temperies*-ét magasztalja, tehát azt a *virtus*-t, amelyet a jogos és igazságos uralkodó egyik legfőbb erényének tekintettek. Ilyen módon tehát a Marcellus-*panegyricus* végül is megmarad a *speculum regium* keretei között. Erre utal az is, hogy a *panegyricus* első részének lezárásában maga Velence lesz az, amely Ianus beállítása alapján csaknem egyeduralkodó helyzetbe juttatta Marcellust, éspedig valahogy úgy, miként Cicero határozta meg veszélyhelyzetben a *moderator* vagy *rector rei publicae* szerepét (rep., 2,51), akit a kormányossal hasonlított össze. Mégha ezt a helyet Ianus valószínűleg nem ismerte is, nagyon hasonlóan fogalmazott főhősével kapcsolatban:

*...viro a cunctis dictandi summa potestas
traditur, et totae bellorum ac pacis habenae
.....
.....cum plena ferentibus auris
vela tument, docto praefertur nauta magistro:
cum ratis extrema iam tempestate fatiscit,
tunc iterum spretae redduntur aplustria dextrae.*

(vv. 2550–2556)

Visszatérve azonban az apa, Franciscus Marcellus jövendöléséhez, ezt a későbbiekben mintegy fokozásképpen annak a Neptunusnak szavai erősítik meg, aki Velencének mint tengeri hatalomnak joggal lesz oltalmazója, s aki egyúttal maga is *Saturnius* lévén (v. 576), egyúttal az új aranykor megalapozóját is joggal láthatja Marcellusban, aki egyfelől *Romula vere // progenies*, másfelől viszont Velence *matura salus*-a (v. 579–80). Mindez teljesen egyértelműen annak a történelem-felfogásnak megnyilvánulása, miszerint Róma hatalma a *translatio imperii* jegyében Velence birodalmában él tovább, olyannyira, hogy Velence sorsfordító hadi eseményei is Róma korábbi sorsát idézik, Cannaet és a többi eseményt. A neptunusi gondolatot azután az elbeszélés fonalát újból átvevő Pallas Athena-Minerva is elfogadja, amennyiben Velence polgárait maga

Adriaci... *Quirites*-nek, vagyis Adria-parti rómaiaknak minősíti (v. 635), így adva nekik elő a további történelmi fejleményeket, amelyekben a humanisták részéről az antikoktól átvett «jó és balsors» közhelyszerűen váltják egymást, mert hiszen *magno mitescit foenore divum // ira: semel laesos sors deinde benignior ambit* (vv. 752–3). Ez az utóbbi gondolat pedig nyilvánvalóan a ianusi történelem-közéltetésnek azt az elemét jelzi, amely a részben önismétlést jelentő *translatio imperii* bizonyos fokú ciklikus mozgása mellett a történelemnek egyfajta hullámszerű menetével is számolt, mindkettőt beleágyazva a *historia* általános organikus-biológikus értelmezésébe.

A Pallas Athena-Minerva szerepkörébe beleilleszkedni látszó Ianus úgy állítja be, mintha maga is kész lenne teljes gazdagságában és valamennyi részletében előadni mindezeket a Marcellustól megélt történelmi eseményeket, vagyis kész lenne igazi történelmi nagyeposzt írni, ám idő hiányában kénytelen beérni egy összefoglalással, vagyis valamiféle kivonattal:

...quantos pro libertate labores
 primus sustulerit (sc. Marcellus), Marci quam saepe ruentes
 fulserit unus opes, si promere singula pergam,
 ante pater longum componat Cynthius annum,
 plura alias vacui: rerum nunc summa sequamur.

(vv. 760–64)

Ilyen módon a magyar költő felfogásában a *panegyricus* egyfajta eposz-*epitoma*, azaz kivonat, összefoglalás, amely latin megjelölésének azonban van egyfajta filozófiai vonatkozása is, mert maga a *summa rerum* kifejezés a filozófia terminológiájába tartozik mint «the totality of matter or things created from matter» (l. Oxford Latin Dictionary, s. v. *summa*), ami – egy meghatározott szemlélet alapján – a történelem «összefüggő szövetére» utalhat, ahogy időnként komolykodva mondani szokás.

Persze – mint már láttuk – ez az összefüggő történelemfilozófiai szöveges költészet síkján elsősorban egy megverselt történelemkönyvként jelenik meg, amelybe még bizonyos önellentmondások is bekerülnek, talán épp a felnagyított tárgy és főhős miatt. Korábban már szó volt róla, hogy Ianus igyekszik felmutatni Velence és a Marcellusok nagyságát egész Európában, sőt a világban. Ám ez az Európa és ez a világ nem igazán egység az ő felfogásában. Legalábbis az előadásban időnként szembe van állítva Itália és a barbár környezet (l. pl. vv. 794–5, vö. *barbaries*), ami a klasszikus antik római nézet valamiféle továbbélését jelzi, s ez elég gyakori Ianusnál, szemben azzal a reneszánsz idején kezdetét vevő szemlélettel, amelynek lényege «the Discovery of Europe», ahogy azt újabban John Hale megfogalmazta¹², s amely felfogás jelentkezése azért talán

¹² Vö. J. HALE, *The Civilization of Europe in the Renaissance*, London, 1994. 3 skk.

már a magyar humanistánál is észlelhető időnként, miként erről már beszéltem s a későbbiekben még úgyszintén szó lesz.

Az antik történelemfelfogásban gyökerezik az az értelmezés is, hogy a *technē*, az *ars* mint civilizációs produktum szerves része a történelemnek. Ennek megfelelően a költő részletesen tárgyalja azt a történelmi tény, hogy a Milánó és Velence között folyó háború során a velencei flottát valóban átszállították a Garda-tóra. Az már azonban kizárólag Ianus Pannonius állítása, hogy ez az ötlet és gyakorlati lebonyolítása magától Marcellustól származott volna. Ez a «történelemhamisítás» valójában abban gyökerezhet, hogy a költő hőstét ténylegesen fel akarta emelni nemcsak a *panegyricus*, hanem az eposz magaslataira is. Ezért igyekezett részben neki tulajdonítani ezt a páratlannak tartott haditechnikai megoldást, bár az is tény, hogy az elbeszélő Pallas Athena-Minerva istennő ezt természetyszerűleg ugyancsak a maga leleményének tekinti (vö. *monitis opus admirabile nostris // concipit* – vv. 849–50, vö. 928 skk.), ahogy az a klasszikus pogány felfogásnak valóban meg is felelt volna. Mégis általánosságban Ianus szemléletére inkább az a jellemző, hogy a hadvezérek és a politikusok szerepét nagymértékben meghatározónak tekinti, s elsősorban ebben látja érvényesülni azt, amit a régiek a sors vagy az istenek akarata érvényesüléseként fogtak fel. Ez derül ki pl. abból, amit Sforzával kapcsolatban jegyez meg: *sed secum fortunam et numina agebat* ti. *Sforcius* (v. 1019). Végül is Ianus Pannonius Marcellusról szintén azt állítja, aki szerinte a velencei hajóhadat a Gardatóra átszállíttatta, hogy ezzel *ob patriam naturae foedera rupit* (v. 1220).

Mindebbe a szemléletbe belevegyülnek az antik retorikának és történetírásnak egyéb olyan elemei is, amelyekhez a humanisták ugyancsak vonzódtak, így pl. a *sententiae* kedvelése¹³, amelyek ha nem mutatnak is valamiféle átfogó szemléletet, néhány találónak látszó részlet-megállapítással gyakran szerencsésen színezik vagy egyénítik egy-egy szerző történelemközelítését. Efféle *sententiae* Ianus életművében is szép számmal találhatóak, köztük a most vizsgált *panegyricus*-ban. Ilyenek pl. a következők: *rara fides victis terrore remoto* (v. 1009); *o caeci mira inconstantia Martis!* (v. 1066); *inter et arma docens nimium non fidere laetis* (v. 1070). Mindezek többnyire meglehetősen szokványos, közhelyszerű elemek. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy a *panegyricus* egyik gyakran felbukkanó koncepcionális eleme a reneszánsz lényegéhez tartozó megújulás gondolata, amely a vizsgált dicsőítő költeményben főként Velencéhez és Marcellus személyéhez kapcsolódik. Az utóbbinak így jut ki ez a megszólítás: *Salve Latialis certa Quirini // stirps... ac Veneti reparator maxime regni* (vv. 1142–43). Ez a megfogalmazás azt is világosan jelzi, hogy ebben a szemléletben is a már érintett *translatio imperii* gondolata a meghatározó. Így

---

¹³ A *sententia* szerepéről a régi irodalomban, beleértve a történetírást is, l. újabban: Proverbes et sentences dans le monde romain, Lyon, 1997. éd. par F. BIVILLE (további irodalommal).

lehet a velencei respublica maga is *regnum*, noha annak kevert kormányzati jellegét korábban éppen maga a humanista költő határozta meg és írta le.

Érdemes megfigyelni, hogy Ianus Pannonius számára a Marcellus-*panegyricus* tárgyát képező történelmi események egyáltalán nem csupán a katonai fejleményeket jelentik, hanem a tárgy valójában: a háború és a béke, vö. pl. *Haec dum diversis bello vel pace geruntur // partibus* (vv. 1316–17). Ez ugyancsak összhangban áll bizonyos antik megközelítésekkel, hiszen már Florusnak is az volt a célja közismert *epitoma*-jában, hogy bemutassa: *Populus Romanus a rege Romulo in Caesarem Augustum septingentos per annos tantum operum pace belloque gessit* (praef., 1). A magyar költő a civilizáció e kettős arculatának érzékeltetésére szerepelteti együtt az adott helyen Marsot és Ianust, az előbbit úgy, mint a háború irányítóját, az utóbbit pedig úgy, mint a béke kezdeményezőjét (vv. 1319 skk.). Itt szinte megfélemlítő látszik a humanista arról, hogy Ianust Mars szerepkörében is felléptethetné, hiszen ezen isten templomának nyitva hagyott kapuja éppenséggel a háborút jelképezte, s valójában Róma fennállása során többet volt nyitva ez a kapu, mint zárva. Mégis a szerző saját névadójának inkább a békés jellegét emeli ki az adott helyen, ami azonban nem zárja ki azt, hogy Ianusnak, a költőnek műzsája teljességgel idegenkedett volna a hősi témától, ahogy egyes kutatók néha gondolják, hanem arról van szó: Ianus Pannonius egyes antik szerzők példája nyomán tisztában volt az emberi civilizáció kétarcúságával. Bár alkatához általánosságban közelebb állt a *quies* és az *otium*, költészete – mint a vizsgált *panegyricus* is mutatja – alkalom adtán nem idegenkedett a hősi tárgytól sem.

A történelem kétarcúsága a magyar költő számára még más vonatkozásban is megmutatkozik: abban ti., hogy egyfelől a *virtutes* érvényesülnek benne, másfelől viszont a *vitia* úgyszintén szerephez jutnak. Ez önmagában szintén nem volt új gondolat, hiszen már pl. Sallustius is úgy gondolta: a római történelem a *virtutes* és a *vitia* jegyében zajlik le, hiszen *vitium propius virtutem erat* (Cat., 11,1). Ám míg az antikok nagy része úgy látta: a történelemben kezdetben a *virtutes* voltak a meghatározók, s csak a túlzottan nagyvá válás eredményezte a *vitia* elszabadulását, addig Ianus már a kétféle tényező történelmi párhuzamosságára látszik inkább figyelmeztetni. Miközben a királytükörök is főleg a *virtutes* jelentőségére mutatnak rá, s a *vitia*-val a *tyrannis*-t hozzák összefüggésbe, addig Ianus azt emeli ki, hogy a történelmi hős életében, sorsának alakulásában a külső tényezőktől is függően mindkét körülménynek szerepe van, ami mintegy a szerencse forgandóságát emeli ki. A ianusi felfogásban ezenkívül az is feltűnő, hogy míg az uralkodói tükrök általában az erényekből vezették le a hatalom pozitív vonásait, addig a magyar humanista inkább előbb írja le Marcellus tevékenységét, s csak jobbadán ezután tér rá a *virtutes* és a *vitia* szerepének taglálására. Ebben némiképp szintén a Szent István-i *Intelme*k nyom-

vonalán járhat, hiszen az is előbb a királyi hatalmat mutatta be, s csak azután tárgyalta a *virtutes*-t. Ami azonban ehhez a munkához képest új a magyar humanistánál, az éppenséggel a *vitia* kiemelt helyen való tárgyalása. A költő ugyanis arról ír, hogy Marcellus alaptalan megvádolásával a Velencére leginkább jellemző *iustitia* helyett (v. 1359) miként uralkodik el az erényeket bűnnel felváltó «Rágalom». Mindezt Ianus ekképp adja elő, a költői sablonok ellenére nem egészen minden művészi erő nélkül:

*Est dea Tartareas inter non ultima pestes,
noctis et haec suboles, cui iure Calumnia nomen,
mille quod una modos fallendi, mille figuras
noverit: obliquos componere nulla susurros
doctor, et falso speciem praetendere veri:
obscuris maculis aspergere candida rerum,
vitutes vitiiis et recta invertere pravis*

.....

*nunquam infesta palam, nec aperto noxia bello
altum securos ac defensore carentes
urget, et occulto petit improvisa veneno...*

(vv. 1954–1960 és 1968–1970)

Ez a bűn tehát méregként támadja meg az állam testét más fertőzésekkel együtt, mint amilyenek az *Ignorantia*, a *Credulitas*, a *Suspicio*, a *Livor*, a *Simultas* stb. (vv. 1983 skk.), ami arra utal, hogy a magyar humanista felfogásában a fentebb már kimutatott történelemszemlélethez egy erősen morális történelemmagyarázat is társult, amely azonban csak részben klasszikus gyökerű. Érdemes ugyanis felfigyelni rá, hogy a Ianus által felvonultatott negatív politikai eszközök közül igazában csak a *simultas* tekinthető olyannak, mint amelynek fontos szerep jutott az antikvitásban.¹⁴ Egyébként a magyar humanista által felsorolt erkölcsi fogyatkozások jobbára keresztény, ill. középkori bűnök, s ez nyilván a magyar humanista egy eddig általunk viszonylag kevésbé figyelembe vett másik arculatára hívja fel a figyelmet. Mindenesetre, hogy az általunk idézett szöveg mennyire a hatalom morális vonatkozására utal, azt a vizsgált rész végkövetkeztetése igazolja, amely általános történeti szabályszerűségnek tünteti fel a *Calumnia*-nak *vitium*-ként való pusztítását:

*Ista lues olim quoties servata fuisti
ingratam totiens fieri te, Roma, coegit.*

(vv. 2002–03)

---

¹⁴ Vö. J. HELLEGOUARCH, *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris, 1963. 188.

Mindez persze Velencére vonatkozik, ami aláhúzza, hogy az adott helyen a *translatio imperii* gondolata egészül ki a kiemelt erkölcsi megalapozású történelemértelmezéssel. Hogy a most vizsgált egység valóban mennyire a történelem és a politika erősen természetelvű, organikus megközelítésén nyugszik, azt jól igazolja a *panegyricus* folytatása, mely a következő megjelenítést adja a *senatus*-ról:

*Monstriparae interea proles Erebeia noctis
in medio spargit virus furiale senatu...*

(vv. 2032–2033)

Így áll elő az a helyzet, hogy végül is a *senatus*-t fertőzi meg az a gőg, amellyel a tanács vádolja hamisan Marcellust, miként a költő *sententiosus* módon azt megfogalmazza:

iamdudum adverso durata superbia fato

(v. 2146)

vesz erőt Velence *senatus*-án. Ezzel szegül szembe az erény igazi megtestesítője, Marcellus, akitől igazi orvosi közbeavatkozást várnak el politikai téren (vö. *non secus ac medicus iam deficientibus aegris* – v. 2378). Ő ugyanis rendfihetetlen maradt, mert *recti sibi conscia virtus // lethiferum nil theta pavet* (vv. 2212–13). Ennélfogva a *panegyricus* alapvető jellegének megfelelően nem is válhatik valóban tragikussá a sorsa, ellentétben ama Sforzáéval, akire valóban hatnak a *vitia*. Így igazából Marcellus ellenlábasaира érvényes az a morális megállapítás: *quidquid avarities, quidquid violentia, quidquid // foeda libido potest, cumulum tunc venit in unum* (vv. 2278–79). Mindenesetre úgy tűnik fel, hogy Ianus Pannonius szemében erkölcsi alapon a vég az, ami jobban kiszámítható, miközben a kezdeti dolgok sokkal bizonytalanabbak, mintegy teret hagyva a szerencse szeszélyének érvényesülésére: *spes ubi conceptas fallunt exordia, raro // caetera proveniunt* (vv. 2400–01).

Sokszor esett már szó a ianusi *panegyricus*-ban megmutatkozó természetelvű, organikus-biológikus politika- és társadalomértelmezésről, utalva ennek antik gyökereire. Ám nem kétséges, hogy ebben a nézetben a magyar humanista számára keresztény gondolatok ugyanolyan mértékben irányadóak voltak, mint ókori pogány elképzelések. Ebben semmi meglepő nincs, ha figyelembe vesszük, hogy a keresztény világképben kezdeti óta milyen mértékben jelen volt az a Pál apostolra visszavezethető gondolat, miszerint a keresztények Krisztus misztikus testében egyesülnek (vö. Rom., 12,4–5, 1. még 1Kor., 10,17; 12,13; 27; Eph., 1,23; 2,16; 4,12; 16; 5,23; 30; Kol., 1,18; 24; 2,19; 3,15). Másfelől a védőszentek szerepe is jól kapcsolható volt a történelem organikus értelmezéséhez. Ezért a ianusi történelemértelmezéssel jól összeegyeztethető annak a

bemutatása, ahogy a *panegyricus* kelléktárához igazodóan a költő leírja Szent Márk reagálását városa egyik vereségének hírére:

*Fama rei nondum populi percusserat aures,
cum pater e summo delubri culmine Marcus
prospiciens terras Ligurum sua vulnera vidit,
vidit et horribilem vasto gemebundus hiavit
murmure rugitum...*

(vv. 2419–2423)

Világos, hogy itt Velence nem csupán mint a korábban már tárgyalt *civitas mixta* eleven organizmusaként van jelen, hanem úgy is, mint a védőszent egyfajta *incarnatio*-ja, amelynek ápolása az oroszlán képében megjelenített szentnek magától értetődő feladata, aki megoltalmazza ügyének azt a védelmezőjét, Marcellust, akinek törekvése *non Cinna cruentus, // Sulla nec esse*, hanem Scipio követése a szándéka (vv. 2459–60), vagyis azé a hajdani politikusé és hadvezéré, aki a legtöbbet tette a római állam testének megvédése érdekében. Márknak ezt a fellépését támogatja a három másik evangélista is, ahogy Ianus megjelenítése szerint Szent Ambrus ugyancsak segítségére volt a háborús események során a maga városának, Milánónak.¹⁵ A társadalmi-politikai szervezet tehát nem egyetlen korszakhoz kapcsolódik, hanem minden időszakot átfogó szilárd érték. Ez Ianus számára bizonyosan nem egyszerű humanista költői kellék, hanem meghatározó szemléletbeli alaptényező, amely nem véletlenül jelenik meg visszatérő elemként nemcsak a vizsgált *panegyricus*-ban, hanem az egész életműben, gyakran az újra megerősödés eszméjével karöltve, miként ez különös súlyt éppen Velencével kapcsolatban nyer, mert ahogy a költő *sententia*-szerűen megfogalmazza:

*multa prius Venetos fortunae vulnere passos
attamen e nullo non emersisse periclo.*

(vv. 2535–36)

Ianus nagyon tudatosan a dicsőítő költemény egész első részét is Szent Márk állama hatalmának helyreállításával zárja:

---

¹⁵ A hagiographikus irodalom lehetséges hatását a Marcellus-körre már M. L. KING, i. m., 191–192 lehetségesnek tartotta, s mi ezt érvényesnek véljük Ianus Pannonius *panegyricus*-a esetében is. A témával kapcsolatban l. még: M. GOODLICH, Childhood and Adolescence among the Thirteenth-Century Saints, *History of Childhood Quarterly*, 1. 1973–1974, 285–309; S/hulamith/ SHAHAR, Infants, Infant Care and Attitudes toward Infancy in the Medieval Lives of Saints, *Journal of Psychohistory*, 10, 1982–1983, 281–309; D. WEINSTEIN – R. M. BELL, Saint and Society. Two Worlds of Western Christendom, 1000–1700, Chicago, 1982. főleg: 18 és 27. – A «Velence mint felemelkedő nagyhatalom» kérdéskörhöz l. pl. P. LONGWORTH, *The Rise and Fall of Venice*, 1974; J. J. NORWICH, *Venice: The Rise to Empire*, 1977; IDEM, *Venice: The Greatness and the Fall*, 1981; IDEM, *A History of Venice*, N. York, 1982.

...*His tandem bellum exitiabile pactis
compositum, ac Venetis regnum terrestre retentum.*
(vv. 2597–98)

és

*Nunc vero Ausoniam pax instaurata per omnem
vulnificum ultrici vitiat rubigine ferrum*
(vv. 2659–60)

visszatérően ilyen módon a béke állapota is.

Érdeemes továbbá azt is megfigyelni, hogy Ianus történelemfelfogásában megvan az emberek kategorizálása, amely ugyanúgy hármas, akárcsak a föld tájainak éghajlat alapján való csoportosítása. Ám az embereknek jellemzőik szerinti felosztása alapvetően az életkorokat veszi tekintetbe, mert a humanista, elkülöníti egymástól a *senum species-t, quibus olim frigidus alget // sanguis, et antiqua formidine corda tremescunt...//...nihil ipsi audent, aliis audere nec unquam // indulgent, segnes et quamvis tuta timentes* (vv. 2341–45); ettől eltérően *pars altera pugnae // exerti iuvenes, et quorum non ita celsus // est gradus: hos semper calida et temeraria cernas // hortantes, altae pariant quo laudis honores..., at siqua Deus aspiraverit ausis, // tum vero exultant tumidi popularibus auris.* (vv. 2346–55). A közbülső harmadik kategória viszont nem annyira az életkort látszik figyelembe venni, mint inkább a mérsékelt éghajlatra is jellemző mértékletességet, azaz kiderül, hogy az életkori elhatárolódás voltaképpen különféle erkölcsi, viselkedésbeli beállítódást is jelent: *Tertia temperiem medio moderamine servat // conditio, ut tractu vitalis zona benigno, // cui gelida inde nives, hinc torrida commodat aestus* (vv. 2356–8). Bár az embereknek, népeknek egy népen belüli nemzedékeknek életkor szerinti tagolása és eltérő viselkedési módokkal való felruházása egyáltalán nem volt idegen sem az antikvitástól, sem a középkortól ill. magától a reneszánsztól sem, ahogy az pl. az ókor esetében a már Ianus egyik lehetséges forrásaként többször megemlített Florus esetében is fennáll, mégis látnunk kell, hogy a klasszikus latin *auctor*-ok többsége nem hármas életkor-felosztást ad, hanem inkább négyet, mint Florus is, vagy ötöt, hatot, sőt esetleg többet. A hármas felosztás főleg a görög szerzőknél található, elsősorban Aristotelésnél és követőinél, ami a görög táj jelentős rétegre érvényes hármas évszaki tagolással állhat összefüggésben. Mindezzel persze nem akarjuk azt mondani, hogy a magyar humanista valamilyen görög előzménytől függ közvetlenül, mert pl. Plurarchos, akit ő elég jól ismert, szintén több életkorra való felosztást alkalmazott történelmi vonatkozásban is. Inkább arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a magyar költő szemmel láthatólag következetesen ragaszkodik a hármas elrendezésekhez több területen is. Hasonlóképpen járt el Vergilius, akitől ez a szemlélet ugyancsak nem áll távol,

s ezáltal mindkét alkotó voltaképpen egy erősen szisztematizáló szemléletet alakít ki, amely egyáltalán nem volt idegen sem a klasszikus antikvitástól, sem pedig a humanisták világától. A filozófiai iskolák ilyenfajta összeegyeztetése különösen kedves volt egy olyan Guarino-tanítvány számára, mint amilyen maga Ianus Pannonius is volt.¹⁶

¹⁶ Ezzel Ianus voltaképpen egy korabeli vitába kapcsolódik be, mert ebben az időben egyesek Strabón nyomán Velence gall eredetét hangsúlyozták, míg mások a Livius-féle tróiai eredet mellett kardoskodtak, mint amely a város régebbi múltja mellett szólt. Ianus mint Guarino tanítványa az előbbi elmélet mellett foglalhatott volna állást, hiszen épp mestere volt Strabón egyik latin fordítója, mégis a magyar költő inkább a Marcellus-kör álláspontján volt, mert ez tette inkább lehetővé Velence Észak-Itáliára támasztott birtoklási jogainak erősebb alátámasztását. Ezt a véleménykülönbséget szokás Filelfo – Orsini-vitának is nevezni, amennyiben Filelfo mint Sforzának a humanistája Velence eredetét a gallokhöz kapcsolta, vagyis a kortárs Franciaország elődeihez. Orsini viszont a latin történetírókat, többek közt Livius követve (akinek később a humanista Leonardo Bruni is a nyomába szegődött), a velenceiek eredetét a trójaiakra vezette vissza, akik maguk az ókori paphlagóniaiak leszármazottai lettek volna, tehát a velenceiek egy olyan néptől eredeztethették magukat, amely sohasem távozott el szülőföldjéről, és soha nem élt szolgaságban (vö. Orsini, G. 269–83 = M, fols. 2–15v, valamint G. 288–294 = M, fols. 21–28). L. ehhez: P/atricia/.F/ortini/. BROWN, Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio, N. Haven – London, 1988. 1. és 6. fejezet; A/ntonio/. CARILE, Aspetti della cronachista veneziana nei secoli XIII e XIV. in: Storiografia veneziana, ed. PERTUSI, Firenze, 1970. 75–126; E. COCHRANE, Historians and Historiography in the Italian Renaissance, Chicago – London, 1981. 60–86; G/ina/. FASOLI, I fondamenti della storiografia veneziana, in: Storiografia veneziana, ed. PERTUSI, Firenze, 1970. 11–14; F. GAETA, Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento, SCV, 3. 1980. 1–91; R. GOY, Chioggia and the Villages of the Venetian Lagoon: Studies in Urban History, Cambridge, 1985. 1. chap. = fejj.; P/atricia/. H. LABALME, Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento Uomini e Dottrine 13, Roma, 1969. 10. fejj.; E. MUIR, Civic Ritual in Renaissance Venice, Princeton, 1981. 65–102. főleg: 65–74; A. PERTUSI, Gli inizi della storiografia umanistica del Quattrocento, in: Storiografia veneziana, ed. PERTUSI, Firenze, 1970. 269–332; G. ZIPPEL, Lorenzo Valla e le origini della storiografia umanistica a Venezia, Rinascimento, 7. 1956. 93–133. A vita azután föl lett elevenítve Marino Sanuto *Chronachetta*-jában és *De origine*-jében valamint Bernardo Giustiniani «Velence eredetének története»-ben, l. *Cronachetta* di Marino Sanuto, ed. R. FULIN, Venezia, 1880. 7. 13. 18; M. Sanuto, *De origine, situ et magistratibus urbis Venetae*, ovvero la città di Venezia (1493–1530), ed. A/ngela/. CARACCILO ARIÇÒ, Milano, 1980. 9; Bernardo Giustiniani, *De origine urbis Venetiarum rebusque gestis a Venetis*, ed. J. G. GRAEVIUS, in: Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae, V, Lyon, 1722. I. 3–4. – Mindehhez hozzátartozik, hogy a 13. századtól kezdődően a velencei krónikások létrehoztak egy «Velence-mítoszt», vagyis Velence történetének egy olyan sajátagos olvasatát, amely kimutatta, hogy a város különleges módon a szerence kedveltje, rendkívül harmonikus, ragyogóan kormányozza a helyi születtet nemesség, istentől megáldott, és bizonyára hosszú életű lesz (vö. J. S. GRUBB, When Myths Lose Power. Four Decades of Venetian Historiography, JMH, 58. 1986. 43–94; E. MUIR, Civic Ritual in Renaissance Venice, Princeton, 1981. part 1 = 1. rész; D. E. QUELLER, The Venetian Patriciate. Reality versus Myth, Champaign – Urbana, 1986. chap. 1 = 1. fejj.). A 15. sz.-ban a korábbi krónikásokat kiegészítették a humanista történetírók, akik számára centrális jelentőségű volt a város eredete. Amennyiben a trójaiakat választották ki a velenceiek előfutárainak, így ez utóbbiak meg-

Nagyjából ez teszi ki történeti szempontból a Marcellus-*panegyricus* első részét, amelyet – mint már többször kiemeltük – a magyar humanista Pallas Athena-Minerva, vagyis ama istennő szájába ad, aki egyszerre a mesterségek, a tudományok és a művészetek, valamint a város védelmezője, ahogy arra jelzői is utalnak, vö. *Polias, Poliouchos*, ill. *Akria, oxyderkēs*, s aki így a múlton keresztül Velencét és politikai berendezkedését mintegy a *civitates* sorának élére helyezi, hiszen egyszerre él ebben a városban tovább Trója¹⁷ és Róma nagysága, valamint Athén civilizációja, mert az istennő mégiscsak elsősorban ez utóbbi város oltalmazója volt az ókorban, miközben persze az az Odysseus is személyes védelme alatt állt, akinek portréja Ianus Pannoniusnak ugyancsak példát adhatott Marcellusa megrajzolásához.¹⁸ Aligha lehet véletlen, hogy ez, a városok, a *poleis* számára *Nikēphoros* és *Sōteira*, tehát «győzelmet hozó» és «üdvöt adó» istenség az, aki Velence közelmúltját és jelenét oltalmazza és szavatolja a *panegyricus* döntő jelentőségű első részében, maga is nyomatékosítva végül, hogy itt a közelmúlt emlékeiről van szó, amelyek egy részének akárcsak valamilyen módon jelennek már maga a költő is tanúja volt, mint aki Magyarországról Itália

---

előzték az antikvitás gall támadóit vagy a római kor után érkező barbárokat. Ha a velenceiek eredetüket Észak-Itália legősibb telepeseire tudták visszavezetni, akkor ezzel hihetővé vált, hogy Velencének joga van a szárazföld feletti *imperium*-ra, hiszen «Velence... régebbi, mint Padova, sőt mindenképp föltt régebbi, mint Róma, és olyan földre épült, amely soha nem tartozott senki más-hoz» (Vö. A/ntonio/. CARILE, *Aspetti della cronachista veneziana nei secoli XIII e XIV*, in: *Storiografia veneziana*, ed. PERTUSI, Firenze, 1970. 91). Ezért a korabeli történetíró úgy érvelhetett, hogy Velence megszerezte a jogot a *terraferma* föltt (L. erről Orsini, G, 276 = M, fol. 9). Ezért állítja azt Orsini, hogy *credo satis aperte monstrari Venetos non a Gal/lis, sed ab Henetis Paphlagonia pulsis et a Troianis Antenore duce in Italia nominis et gentis originem habuisse, et hanc Venetam libertatem supra millesimum annum a condita urbe illeso adhuc et inviolato iure manentem firmissimas inde radices accepisse* (G, 279 = M, fols. 11v–12, vö. még Orsini *De antiqua Venetorum origine*, ill. Bernardo Giustiniani *De origine urbis Venetiarum*, s l. mindehhez: M. L. KING, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, N. J., 1986. 132–140; 412–415; Giustinianira /text, B. Giustiniani, 1722/ l. F. GAETA, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, SCV, 3. 1980. 45–65; P/atricia/. H. LABALME, Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento Uomini e Dottrine 13, Roma, 1969. főleg: chap. 10 = 10. fejt.; A. PERTUSI, *Gli inizi della storiografia umanistica del Quattrocento*, in: *Storiografia veneziana*, ed. PERTUSI, Firenze, 1970. 306–18). – Minderről összefoglalás található: M. L. KING, i. m., 12. 41–43. 57. 164–165. 190–191.

¹⁷ Ezzel kapcsolatban pl. JANKOVITS L., Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről, in: IDEM – KECSKEMÉTI G. /szerk./, i. m., 25 skk. – Feltűnő, hogy a később fia halála kapcsán Marcellushoz intézett *consolatio-corporis* is igen erős görög orientációról tanúskodik, úgyhogy ez a szellem közel állhatott a velencei Marcellus-körhöz, vö. M. L. KING, i. m., 24. 26–7. 30. 33–4. 52. 67. 163. 313–315. A korszak Itáliának görög felkészültségéről is tájékoztatást ad: A/ubry/ DILLER, *The Textual Tradition of Strabo's Geography*, Amsterdam, 1977; vö. IDEM – P. O. KRISTELLER, s. v. «Strabo», CTC, 2. 225–233.

¹⁸ A korábbi idevágó nézetek: BÁN I., KARDOS T. és KOVÁCS S. I. tollából, elképzelésük összefoglalóan megtalálható in: JANKOVITS L. *Accessus...*, 104 skk.

földjére települt. Ianus az istennő szavait felhasználva voltaképpen ennek a közelmúltbeli és kortársi Velencének készítette el a nagyszerű országos leltárát, miként az már az antik, főleg a római irodalomban teljesen megszokott volt.¹⁹ Mindezt az istennő ekképp tudatosítja:

*Haec ego de priscis Marcelli noscere gestis
te volui, subiere quidem permulta relatu
digna, sed haec tibi met paesens meminisse facultas.
Nam te Pannoniis Heliconius ardor ab oris
tempestate sub hac Italo iam invexerat orbi...*
(vv. 2599–2633)

* * * * *

Ezzel a Minervától elbeszél, s részben a költemény alkotójától is átél, a jövőt inkább csak sejtető közelmúlttal és jelennel mint a politika és a kultúra kiterjedésével van azután párhuzamba állítva a *panegyricus* ama másik egysége, amely Cliótól hangzik el, s a Marcellusok valamint Velence régmúltját hivatott megismertetni a közönséggel. A humanista részéről ez az előzőtől eltérő időaspektus nagy nyomatékkal tudatosítva is van, mert miután Pallas Athena befejezve feladatát, elszáll, a költő így fordul a Múzsához:

*Nunc age tu nobis saeculorum conscia Clio
subice Troiugenas inter celebrata Quirites
Marcella ut Venetae domus admigraverit urbi.*
(vv. 2678–80)

Az ezután következő rész valóban a venét város régmúltjával ill. a város egyik családjának, a Marcellusoknak legendás eredetével foglalkozik, ám úgy, hogy a távoli múlt nyomán a jövő is megmutatkozik, mintegy kimondatlanul azt a gondolatot képviselve, hogy a múlt a jövő záloga, valahogy úgy, mint ahogy lényegében az *Aeneis* alkotója is ezen az állásponton volt. Hogy Clio ismertetése a régmúltról valójában mennyire a jövőre irányul, azt már az is igazolja, hogy a velencei Marcellus-család állítólagos első őse is, miután Kr.e. 212-ben elfoglalta Szirakúzákat, még mielőtt visszatért volna hazájába, a költő szerint előbb jóslatot kért a szicíliai jósoktól, a Palicitól arról, hogy mi is lesz Róma sorsa. Mindezt Ianus ekképp foglalja versbe:

*De patriae fatis: qui proelia tanta maneret
eventus, mansura patri si regna Quirino,
Iuppiter et Phrygiae sponderent pignora Vestae,
quae se, quae feros tandem fortuna nepotes
exciperet...*

(vv. 2686–90)

---

¹⁹ Ehhez: C. NICOLET, *L'inventaire du monde*, Paris, 1888; C. MOATTI, *La raison de Rome*, Paris, 1997. passim.

Vagyis a múlt faggatása arra irányul, hogy tisztázódjék: fennmarad-e a Romulus által megteremtett királyság, vagyis Róma. Nos, a Ianus Pannonius által elképzelt, ám Clio által megerősített jövődőlés nemcsak az ókori *Urbs* történetileg egyébként valóban hiteles viláгурalmát szavatolta (vö. *huic – sc. Romae – famulaturus late promittitur orbis* – v. 2719), hanem azt is, hogy a Római Birodalom meg fog dőlni, mert már mint Sallustius megfogalmazta: *omnia orta cadunt et aucta senescunt* (Iug., 2,3) – aminek a magyar humanista a következő parafrázisát adja

*sed quoniam humani quidquid struxere labores
subiacet excidio Martis licet urbe futurum
sit nihil astriferi maius sub regmine caeli*

(vv. 2725–27)

Ám a Ianus Pannonius által elfogadott jövődőlés szerint Róma birodalma bukása után is egyrészt *religione tamen princeps sine fine manebit* (v. 2730), másrészt

*nec secus ex Italis consurget Roma ruinis
altera, deletae quam vestra e funere Troiae...*

(vv. 2735–36),

vagyis Róma nem csupán mint vallási főváros marad meg, hanem Itália romjainból meg fog születni egy új Róma, ugyanúgy, ahogy a hajdani Trója is újjászületett a Tiberis parti Rómában. Ez egyértelműleg ismét a *translatio imperii* fontosságát domborítja ki a magyar humanista felfogásában, aki az állítólagos jóslatban ismételen Velencében látja Róma újjászületését és hatalmának továbbélését, ami Aquileián keresztül fog megvalósulni. S ennek kapcsán a *panegyricus* Cliója az állítólagos szicíliai jóslat alapján előadja Velence alapításának legendás történetét. Eszerint *cum trux Sarmatico decurrens Hunnus ab Histro // Hadriaci cunctas vastabit litoris urbes, // tunc Aquileia cadet...* (vv. 2749–51). Hasonló történik az *Antenoris arces*-szel is, vagyis Pataviummal. Mindkét város lakosai azonban csak egy közeli szigetre fognak menekülni, s az így megszülető Velence Rómához hasonlóan ugyancsak *asylum*-ként válik, fejlődik a régi várossá:

*haud procul a terra communi in sede coibunt:
convena ceu vestrum repletur coetus asylum...
exin paulatim numero crescente.....
.....vera fit urbis imago.*

(vv. 2755–60)

A Velencéről mint *altera Roma*-ról adott ianusi jellemzéssel azonban a magyar humanista nem csupán a *translatio imperii* koncepcióját látja érvényesülni az Adria parti hatalomban, hanem finoman arra is céloz, hogy a magyaroknak

szintén világtörténeti jelentőségük van. A Róma-Aquileiát megdöntő hunok ugyanis az egyik középkori történelemfelfogás szerint valójában a magyarok ősei, akárcsak a szarmaták vagy szkíták (szittyák), amely név ugyancsak nem véletlenül tűnik fel az idézett helyen Ianus Pannoniusnál, aki – mint arról többször nyilatkozik – maga is a hun-magyar rokonság elméletének a híve. Mint ismeretes, Mátyás király a későbbiekben Ianusszal is kapcsolatba kerülő Bonfinire bízta az *Unnorum historia* megírását, *qui Ungarorum fuere progenitores*, s nyilvánvalóan azzal a szándékkal alakította ki ezt a tervet, hogy ehhez kapcsolja Magyarország történetét, s azt így illessze be az egyetemes történelembe, úgy fogva fel a hunokat, mint a magyarok előfutárait. Ez természetesen egyet jelent azzal a nézettel, hogy a Magyar Királyság létrehozói és hordozói, vagyis a magyarok voltaképpen a hun birodalom örökösei. II. Ulászló újabb rendelkezésére azután Bonfininek magától értetődően ezt a képet kellett a világtörténelem még szélesebb keretei közé behelyeznie. Ami az első tervet illeti, az ebből adódó történelemfelfogás már az olasz humanista előtt sem volt teljesen idegen a korábbi magyarországi történelemlátástól, s megvoltak a külföldi előzményei is, mely utóbbiak nyilvánvalóan szerepet játszottak a magyarországi elképzelések kialakulásában. Miután a honfoglaló magyarság nagy riadalmat okozott Nyugat-Európában, szinte természetesnek vehető az az asszociáció, hogy a magyarok pusztításaitól érintett lakosság megpróbálta összefüggésbe hozni a főképp Iordanes *Getica*-jából ismert hunokkal a később hasonló harcmodorral fellépő magyarokat. A két nép közös eredetének kérdését először nagyobb részletességgel, bár nem minden elmarasztaló mellézköngye nélkül, az a Viterbói Gottfried (másképp: Godefrid) dolgozta ki, aki I. (Barbarossa) Frigyesnek volt a káplánja. A magyarországi *gesta*-k és *chronica*-k azután ezt a felfogást vették át és módosították a saját ízlésük és szándékaik alapján²⁰, mert egyébként a két népnek erről a lehetséges rokonságáról sem az egészen korai magyar szájhagyomány, sem a legrégebb magyar *Ősgesta* nem tud. Később azonban már Anonymusnál feltűnik az a gondolat, hogy a hunok és a magyarok közös őstől származtak, s még később az erős itáliai hatás alatt működő Kézai Simon dolgozza ki jobban ezt a felfogást, amely a többek által Ákos mesternek tulajdoní-

---

²⁰ A probléma jó összegzését adta újabban KORDÉ Z., akinek álláspontja néhány vonatkozásban némiképp eltér a dolgozatomban ismertetett felfogástól: vö. KMTLex. s.v. «hun-magyar rokonság», 274–275. L. még SZŰCS J., *Századok*, 107. 1973. 569–693; DÜMMERTH D., *Az Árpádok nyomában*, Bp., 1977; KRISTÓ GY., *Tanulmányok az Árpád-korról*, Bp., 1983. 313–329; BALÁZS G., *A székelyek nyomában*, 1984; LÁSZLÓ GY., *Árpád népe*, Bp., 1988; RÓNA-TAS, A., in: *Studien zur Ethnogenese*, II. Bp., 1988. 112 skk. Ennek a kérdésnek a Mátyás-periódus vonatkozásában játszott jelentőségéhez l. M. JÁSZAY, *Callimaco Esperiente e il parallelo Mattia Corvino – Attila*, in: *M. Corvinus and the Humanism...*, 151 skk.

tott hun-magyar krónikában jelenik meg a maga teljes következetességében²¹, megfogalmazva az ún. «jogfolytonosság» gondolatát. Eszerint a hunok betörése csupán a magyarok első «bejövetele» lett volna, előkészítve a második, immár jogszerű «bejövetelet», amely ilyen módon nem pusztító foglalás, hanem «visszatérés» lenne, szavatolva a régi tulajdon újra birtokba vételét. Bonfininek Mátyás parancsára nyilván ezt a koncepciót kellett volna az antik és az újabb reneszánsz történetírás modorában részletesen bemutatnia, miként azt Mátyás terjeszkedő politikája messzemenően indokoltta is tette, aki a korábbi magyar királyokhoz képest egy erőteljesebb nyugati expanziót képviselt, részben mintegy azon a nyomvonalon haladva, amelyet egykor Attila csapatai is bejártak.²² Mindezt Ianus Pannonius nyelvére lefordítva, ill. elemzett történelem-látásmódjába beillesztve, úgy foghatjuk fel, hogy szerinte a hun-magyarság döntő jelentőséggel bírt a világtörténelmi *translatio imperii* megtörténtében, vagyis abban, hogy a hatalom a régi Róma kezéből átkerült az új Róma, vagyis Velence kezébe. Hogy az *altera Roma* és Magyarország között Velence keletkezése után is szoros és szerves kapcsolat maradt, erre Ianus azzal az állítással igyekszik célozni, hogy szerinte a rómaiból velenceivé lett Marcellus-ház, amely egy ideig *duros... ad Histros* fog kereskedni (v. 2766), innen lesz majd visszahívva, hogy részt vegyen Velence patrícius kormányzásában (vv. 2767–8).

Mindez már így is érdeklődést kelthetne mind Ianusnak Velencével kapcsolatos történeti állásfoglalása iránt, mind a magyarság történeti szerepével összefüggő elgondolása tekintetében, mindazonáltal a humanista ezt a nézetet még nagyon sok más, ugyancsak elgondolkoztató megfigyeléssel, következtetéssel vagy legalábbis sejtetéssel egészíti ki, amelyek vizsgálata elől még a terjedelmi korlátok ellenére sem térhetünk ki.

²¹ Vö. GYÖRFFY GY., *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., 1948. 152–180; MÁLYUSZ E., *Az V. István-kori Gesta*, Bp., 1971. *Az Ákos mesternek tulajdonított latin nyelvű krónika kiadásához* vö. még: ifj. HORVÁTH J., *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954. 350–391; IDEM, *ItK*, 67. 1963. 449–476; KOMJÁTHY M., *Századok*, 107. 1973. 448–451. A szakirodalom jó összegzését adja: SZOVÁK K., in: *KMTLex.*, 33 s.v. «Ákos mester». – A hun-magyar eredet összekapcsolásának történeti-mondái hagyományát mindmáig HÓMAN, B. tanulmányozta a legbehatóbban: *A magyar hún-hagyomány és hún /sic!/ monda c. munkájában*, először 1925. újabban: *Máriabesnyő – Gödöllő*, 2003 (bizonyos kiegészítésekkel).

²² Ehhez a problémához sok értékes megállapítást lehet találni az alábbi kötetekben: T. KLANICZAY és J. JANKOVICS (ed.), *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, Bp., 1994. ill. A. BÜCK, T. KLANICZAY, S. K. NÉMETH (hrsg.), *Geschichtsbewußtsein u. Geschichtsschreibung in der Renaissance*, *Studia Humanitatis*, vol. 7., Bp., 1989. Legfrissebben I. KISS S.-ral közösen írt dolgozatomat: *Die Geschichtskonzeption Antonio Bonfinis*, in: J. HELMRATH – U. MUHLACK – G. WALTER /hrsg./, *Göttingen*, 2002. 281 skk. Ebben az impozáns konferenciakötetben a humanista történetírás helyenként egészen újszerű megvilágítást kap, különösen a «nemzet»-eszme vizsgálata területén.

Először is meg kell állapítanunk, ahogy arra egyébként már utaltunk: vannak a Ianus Pannonius által képviselt nézetnek bizonyos számmisztikai vonatkozásai is, amelyek sem az antik példák, sem a humanisták egy részének gondolkozása ismeretében egyáltalán nem tűnhetnek fel indokolatlannak. A Clío szájába adott jóslatban a költő azt állítja, hogy a régi Róma elpusztulásáig és az új Róma megszületéséig, ill. a hunok feltűnéséig 660 év fog eltelni:

*Quippe aderit centena iterum trieteride ducta
bis denis super haec triplicatis messibus aetas*
(vv. 2747–48)

Ez részben hat *saeculum* időtartamának felel meg a varrói-augustusi s ilyen módon vergiliusi számítás szerint, ami már eleve nem lehet véletlen. Ráadásul azt is tudjuk, hogy Vergilius Róma történetében a 330-as egységnek ugyanúgy nagy jelentőséget tulajdonított, akárcsak szorzatainak. Arra is felfigyelt már az óorkutatás, hogy a 660-as szám az évek száma tekintetében baljósnek számított Róma sorsát illetően, s ez talán már ekkor bizonyos zsidó szellemi hatással is összefüggésbe hozható volt. Magától értetődő tehát, hogy az a Ianus, akinek a kabbalisztikáról is voltak bizonyos ismeretei, valóban akként gondolhatta, hogy a 660 év a Marcellus-ház vonatkozásában is mélyreható fordulatot eredményez majd. Ha ugyanis Claudius Marcellus, aki mint *gladius Romae* elfoglalta Szirakuzát, Kr.e. 212-ben hajtotta végre történelmi tettét, s ekkor folyamodott állítólag jóslatkéréshez is, akkor ettől számítva valóban kerekén 660 évvel később történt meg Attila Itália elleni támadása, amelynek során Aquileia valóban Kr. u. 452-ben esett el. Lényegében tehát ez az az időpont, amikor Velence mint *altera Roma* kezdetét veszi, figyelembe véve legendás kezdeteit. Ilyen módon pedig az is magától értetődő, hogy bár *prope sex bellastis saecla, Quirites* (v. 2830), vagyis hat századon át csekély eredménnyel harcolva, mostanra már Velence valóban világhatalommá vált, hiszen kezdeteitől eljutott az ezredik évhez, amely tájékán a Marcellus-*panegyricus* készült (1456–58 k. a magyar kutatók többsége szerint, de magam korábbi időpontra gondolnék, minthogy Hunyadi János élő személyként van jelen, s nincs utalás Nándorfehérvár sikeres megtartására sem, vö. vv. 1647 skk.). Ez pedig a költő szemében – a Clío szájába adott jóvendülés alapján – garancia arra, hogy Marcellus tevékenysége révén, nem egészen újabb ötven év múlva (*intra dena... quinquennia* v. 2833), azaz 1500 tájékán, Velence mint új Róma már csaknem egész Itáliát a hatalma alá vesse. Ennek kapcsán persze arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a keresztény világ számára akkor mind 1450, mind a megjövendőlt 1500 Szent Évnek vagyis *jubileum*-nak számított, s ez az újabb vallásos indíttatású történelemszemlélet – mint régóta megfigyelték – a magyar humanistát is erősen foglalkoztatta.

Ez a Velecének tulajdonított nagyhatalmi státus (vö. vv. 2825 skk.) nem pusztán a számmisztikára van alapozva, hanem mindenekelőtt azon a belső erőn alapul, amelyet a költő már korábban is a *civitas mixta* jelleggel hozott összefüggésbe. Ezt az álláspontját Ianus most Clio próféciájában is megismétli, hangsúlyoztatva, hogy Velence «kevert alkotmányának» megfelelően lett a világ változatlán formában létező legtartósabb állama:

*Quid spatium regni? totum non ulla per orbem
publica res, tantum forma durabit in una.
Nec modo rex illam, modo consul et inde tribunus
dictatorve reget: primo quae coeperit ortu
stabit in aeternum feries, discordia demens
dividuam nullis scindet secessibus urbem,
ut vel Aventinum vel sacri culmina montis
occupet a domino plebes avulsa senatu.
Corporis unanimi ceu mundi lege meantis
unus erit praeses, verum non una potestas:
aequa sorte sibi pariter dum consulit omnis
nobilitas, at non imi faex sordida vulgi
polluet excelsas humili sessore curules.
*Proelia multa gerent iustis tamen omnia causis,
illorum vires Syrio de litore pulsus
formidabit Arabs, illis servantibus omnis
Graecia barbaricae subducet colla catenae,
illi Dalmaticis spoliabunt urbibus acres
Pannonios, Cretam frangent ter Marte rebellem.
Sed maiore nihil per gentes laude canetur,
quam pia pro vestro quod bella pro Antistite sument...*
(vv. 2797–2817)*

A *civitas mixta*-nak köszönhetően lett tehát Velence Bizánc elestével mind a kereszténység és az egyház védő bástyája, mind ennek megfelelően a török elleni harc mozgató ereje. Marcellus, aki mindennek szolgálatába állította egész életét, ennek megfelelően fog új istenként fölszállni a mennybe (vö. *caelestem scandet novus indiges aulam* v. 2866), vagyis a *translatio imperii* jegyében mintegy követve Aeneasnak és Romulusnak a példáját, hiszen – a *Somnium Scipionis* általunk már többször jelzett látomásával is összhangban – az égben *residet vester Veneris cum prole Quirinus* (v. 2871).

Ianus Pannonius számára tehát 1456–1458 között, vagy talán valamivel még korábban, a velencei «kevert alkotmányú» városállam látszott az ideálnak, amely egyszerre képes védelmezni az itáliai klasszikus városállam-kultúrát és a kereszténységet egy barbár világgal, mindenek előtt a törökkel szemben. A magyarországi történelmi küldetése a humanista szemében mindenek előtt abban állt,

hogyan szerepet játszott a hunok révén ennek a nagyra hivatott városállamnak mint új Rómának a kialakulásában és további megszilárdulásában, legalábbis a magyar költő ezt így szeretne volna látni és láttatni. A Marcellus-*panegyricus* alapján tehát ekként határozható meg Ianus Pannonius történelemlátásának lényege, amit alátámasztanak a többi *panegyricus*-ok is, még ha nem is ilyen átfogó formában. A Guarino-*panegyricus* ugyanis voltaképpen szintén az Itáliában városállami keretek között újjászülető antik műveltség magasztalása, Guarinóban a kultúrateremtő hős szerepét emelve ki, bár e tudós tevékenységén keresztül talán már kezd valamit megsejteni arról az Európáról is, amely ennek az újjászülető civilizációnak egyetemesen részese lesz. Mindazonáltal Frigyes császártól is elsőrendűen Itáliának és városállami kultúráinak védelmét várja el (Frigyes-*panegyricus*).

A ianusi *panegyricus*-okhoz – a Quintilianustól fentebb idézettek alapján ez egészen természetes – legközelebb a magyar humanista *orationes*-ének történelemközelítése áll. Részletesen ugyan ezt itt nincs módunkban igazolni, előszámlálva pl. az organikus történelemértelmezés e munkákban is megmutatkozó példatárát. Ezért csak arra utalunk, ami kiegészíti az eddigieket, mint pl. a világtörténeti kontextusba beillesztett hun-magyar kapcsolatot. Az 1465-ös római pápai kihallgatáson Ianus azzal támasztja alá Corvin Mátyásnak azt a szándékát, hogy a pápa felszólítására kész együttműködni a török elleni harcban, hogy Magyarország mindig engedelmeskedett Krisztus földi helytartójának. Már a kalandozó hunok népe, amikor a hatalmas Attila vezetésével behatolt Itáliába, a Leó pápa iránti tiszteletből visszafordult, nem nyomult tovább Róma ellen. Ezután 500 évvel, a Krisztus születése utáni első ezredfordulón István király sem rokonától, a német császártól kért koronát, hanem a római pápától. Itt az évek számának is nyilván jelentősége van, hiszen az előbbi eseménytől mintegy 550 év, azaz öt *saeculum* telt el, ami – Ianus felfogása alapján – a *phoenix* újjászületésének rendszeresen felbukkanó ideje is. Bár nincs kimondva, de a magyar humanista feltehetőleg arra is gondolt, hogy az istváni korona-kéréstől viszont újabb 500 év van betelőben, vagyis lehetett egyfajta remény az egykorú tudós magyar elitben az «ország», a hunok «birodalma» ismételt «újjászületésére» vonatkozólag, annál is inkább, mert ebben az időszakban is párhuzamosan egymás mellett futottak olyan kronológiai számítások, amelyek lehetővé tették a történelemnek egy nagyon rugalmas értelmezését a számok tükrében, bevonva a kalkulációkba a *iubiliaeum*-okat (Szent Év) is.

Ianus leveleiben úgyszintén hasonló történelemlátás érvényesült, mint amit a Marcellus-*panegyricus*-ban sikerült kimutatnunk. Ezekben is megtaláljuk Itália kultúrájának magasztalását, szembeállítva azt a környező barbársággal. Szerzőjünknek meggyőződése, hogy miként korábban Velencének javára vált az antik *civitas mixta* példája, ugyanúgy tanulnia kell Mátyásnak is Plutarchos ama,

Ianustól latinra fordított írásából, amely az antik királyok és hadvezérek bölcs mondásait tartalmazza. Az ehhez a fordításhoz levélformában megírt, ám valójában történeti-filozófiai *praefatio*-ban úgy kívánja Ianus megmutatni az antik világ nagyságát Mátyásnak, ahogy ezt (vö. *magnitudo*) korábban a római közönségnek Florus próbálta meg hozzáférhetővé tenni azért, hogy a *populus Romanus* is így tudjon magának erőt meríteni, amikor az *imperium* végre **sub Traiano principe movit lacertos** (Flor., praef. 8). Mátyásnak ehhez hasonlóan kell a humanista szerint példát merítenie, *quia ut olim Romanum imperium degenerans sub eo (sc. Traiano) principe movit lacertos, sic nostris temporibus Christiana res publica paene iam a perfidis hostibus prostrata tuis sese iterum erexit auspiciis*.²³ Az idézet nemcsak azt igazolja, amit már eddig is többször sejtetni engedtünk, hogy Ianus történeti felfogása részben Florus útmutatása szerint haladt, hanem azt is megmutatja, milyen politikát ajánlott Ianus a magyar uralkodónak. Ez egyúttal annak is magyarázata lehet, miért fordult szembe később, az 1470-es évek elején a magyar humanista az uralkodójával, aki a *civitas mixta* helyett inkább egy központosított monarchia kiépítésére törekedett, s a török elleni harc következetes végigvitele helyett inkább egyfajta megosztottságot látszott bevinni a keresztény országok elvárható együttműködésének gépezetébe. Ianus Pannonius történelmi és politikai eszménye nyilvánvalóan alapvetően az antik és humanista városállami jellegű magaskultúra volt, nem pedig valamiféle birodalom, amely egy erőskező *monarchés* vállain nyugszik, úgy, ahogy az Mátyás uralkodói tevékenysége során mind inkább körvonalazódni kezdett.²⁴

Végezetül, ami most már a magyar humanistának a *panegyricus*-okon kívül eső egyéb költői formáit illeti, úgymint a *lascivi... elegi*-t, a *iurgator iambus*-t, a *tardus scazon*-t, ill. a *vetus... Phalaecus*-t, vagy a *dulce iocis spargens epigramma facietis*-t, ezek nyilván nem adtak lehetőséget a szerző történelemszemléletének olyan általános kibontakoztatására, mint a dicsőítő költemény valamint a szónoklat vagy a levél, sőt a szellemességre való törekvés akár némiképp még bizonyos kompromisszumra vagy időnként akár önellentmondásra is rávette a magyar alkotót. Mégis aligha vonhatjuk kétségbe, hogy ezekben a költői munkákban is találhatunk olyan elemeket, amelyek tovább színezzhetik Ianus Pannonius több vonatkozásban is meglehetősen komplex történelemlátását, főként filozófiai szempontból. Itt most nem érintem azt, hogy ezekben az alkotásokban is felbukkan pl. az eposzi téma iránti érdeklődés, vagy a *translatio*

²³ ÁBEL J., Adalékok..., 32. RITÓÓK ZS. is eddig inkább Janus görög fordításait vizsgálta meg alaposabban: KARDOS T. – V. KOVÁCS S., i. m., 407 skk.

²⁴ A probléma vizsgálatához máig alapvető tanulmány: KARÁCSONYI B., Janus Pannonius és a centralizáció, in: KARDOS T. – V. KOVÁCS S., Janus Pannonius. Tanulmányok..., 93 skk., bár mára számos részmegállapítását és megoldását árnyalni lehet és kell is.

imperii gondolata, ill. a kultúra teremtő vagy közvetítő hős eszménye, az asztrológia ill. a horoszkóp hatásai az emberi sorsra²⁵ stb. Az viszont az eddig megállapítottakhoz képest új, hogy egyfelől van Ianus Pannoniusnak egy sajátosan gúnyos hangvételű állásfoglalása a Magyar Szent Koronával összefüggésben; másfelől ezen írásaiban mutatkozik meg legtágabb keretben a világról kialakított organikus szemléletmódja. Ami az előbbi témát illeti: Ianus Pannonius azzal igyekszik jobb belátásra bírni a koronát magánál tartó Frigyeszt, hogy kimutassa: az ő *gens*-ére eddig mindig gyászt hozott a *nostra... corona* (epigr. 381 *De corona regni ad Fridericum Caesarem*, l. 1), s az epigramma műformájának megfelelően ebből vonatja le a császárral a tanulságot:

*Horum tu, si quid sapias, exempla timebis;
felix, alterius qui cavet ipse malo.
Nec tanti facies tam vani nominis umbram,
fatorum ut similes experiare vices.*

(vv. 11–14)

Ami a másik tárgyra vonatkozik, ebből számunkra az a lényeges, hogy a világmindenségnek ez a férfi és nő egységként való organikus értelmezése (vö. epigr. 123; 153) nem csupán egy hatalmas átfogó, az ókori *hylozoizmus*-ból táplálkozó világ-felfogást jelent, hanem arra is alkalmat ad, hogy a költő hol egy kozmikus aranykorban bizakodhatik, hol pedig a világ egyetemes megsemmisülésének víziója merül fel benne, amiben egyszerre foglaltatik benne a sztoikus *kataklysmos* gondolata és a keresztény *eschatologia* víziója (l. főleg eleg. 32 *De inundatione*). Míg Itáliában a magyar költő még az előbbi lehetőséget vagyis az *aurea aetas*-t részesítette előnyben, addig a mátyási monarchiából kiábrándult, nagybeteg Ianus már az utóbbi látomás szorongásában gyötrődik. Ez ugyan mély ellentmondásnak mutatkozhat, ám a szemléletbeli alap valójában ugyanaz, csak épp az értelmezés politikai és személyes feltételei változtak meg közben a humanista számára.

---

²⁵ HUSZTI J. és KARDOS T. valamint KOCZISZKY É. után erről főleg BOLLÓK J. írt érdemben: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében: Az epigrammák*. ITK, 98. 1994. 299–328. Mindezt még tágabb összefüggésben vizsgálta kéziratban maradt akadémiai doktori értekezése: Bp., 1993. [Ez utóbbi munka éppen a tanulmány korrektúrájának javítása idején látott napvilágot: Bollók J., *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, Argumentum, Bp. 2003, a szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Déri B.]

LÁSZLÓ HAVAS

La conception de l'histoire chez Ianus Pannonius

L'étude se propose de présenter la conception de l'histoire chez Ianus Pannonius à partir de son *panégyrique* écrit à Giacomo Antonio Marcello. Le poème en question se veut en fait épopée historique qui, par conséquent, transforme le panégyrique en un genre synthétique, réalisant de cette manière un mélange particulier de l'épopée, du panégyrique, du miroir des princes, de l'*oratio funebris* et de l'historiographie. L'idéal de Ianus Pannonius est un système de gouvernement mixte (*civitas mixta*) pareil à celui de Venise qui, succédant à Troie et à Rome, accomplit la *translatio imperii* grâce, entre autres, au rôle historique des Huns.

C'est cet idéal de la cité qui explique le fait que Ianus Pannonius s'oppose par la suite aux ambitions impériales du roi Mathias.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

VITÉZ ZSUSZANNA KÉZIRATOS IMÁDSÁGOS-KÖNYVÉNEK (1684) FILOLÓGIAI ÉS RETORIKAI ELEMZÉSE

Az egykori kolozsvári református kollégiumi könyvtár (ma a kolozsvári román Akadémiai Könyvtár) kéziratos anyagában található egy bőrkötéses, kb. nyolcadrét nagyságú, több mint 1000 oldalon teleírt, Vitéz Zsuzsanna imádságait tartalmazó könyvecske.¹ A kötet elkerülte a kutatás figyelmét, hiszen, mint látni fogjuk, sem a vonatkozó XIX. századi szakirodalom, sem a Vitéz Zsuzsanna más jellegű tevékenységét feldolgozó legavatottabb mai kutató, Herner János nem tudott az anyagról.² A szerző, Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna azonban nem-hogy ismeretlen, hanem bizonyos időszakokban, legalábbis az Apafi-udvar értelmezése szerint, igen fontos szereplője volt Erdély politikai életének. A kolozsvári könyvtár imádságos kötetének vizsgálatai azonban az eddigi nagyszámú adathoz képest is új szempontokat kínálhatnak a biográfusok számára. E dolgozat azonban elsősorban nem az életrajz újraírását tűzi ki célul, hanem filológiailag és retorikailag kívánja elemezni Vitéz Zsuzsanna kötetét.

I. Vitéz Zsuzsanna élet- és jellemrajzának áttekintése a szakirodalom alapján

A Cserei Mihály és Bethlen Miklós által is gyakran említett Vitéz Zsuzsanna életére vonatkozó első megjegyzések azokban a XIX. század végi munkákban olvashatók, amelyek férjével, Uzoni Béli Pállal, a XVII. századi Erdély egyik legjelentősebb politikusával foglalkoznak. Így tárgyalta Vitéz életrajzát először

---

¹ Jelzete: MsR 1556

² A kézirattal néhány évvel ezelőtt, Kolozsvárott kezdtem foglalkozni. Kutatásaim összefoglalásaként 2003. június 25-én előadást tartottam a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében. (Jelen tanulmány az itt elhangzott előadás átdolgozott változata.) Itt köszönöm meg elsősorban témavezetőmnek, Imre Mihálynak, hogy tanácsaival folyamatosan segítette munkámat. Köszönettel tartozom még Bitskey Istvánnak, aki tanszékvezetőként mindenben támogatja e kutatást, illetve Herner Jánosnak és Graeme Murdocknak (University of Birmingham), akik alaposan átolvasták a dolgozatot. A kézirat reprodukciója nem jöhetett volna létre Luffy Katalin és Csorba Dávid utánajárása nélkül. Munkám megkezdésével nagyjából egy időben, de tőlem függetlenül a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatója, Kárpáti Zsuzsa, Font Zsuzsa irányításával, ugyancsak hozzáfogott az anyag – főként filológiai jellegű – feldolgozásához. A munkát 2003 közepétől közösen végezzük, és rendezzük sajtó alá a kéziratot. A debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó fogja megjelentetni a kötetet a Csokonai Könyvtár – Források sorozatban. Jelen dolgozat szolgál a kötet bevezető tanulmányának alapjául.

Deák Farkas a Béli Pálról szóló monográfiájában.³ Faylné-Hentaller Mária *A magyar írónökről* szóló gyűjteményében Deák kutatásai alapján írt róla röviden⁴, Szinnyi József pedig ezek alapján írta meg Béli Dinére vonatkozó szócikket lexikonába.⁵ Vitéz Zsuzsanna személye azzal került komolyabban a kutatás előterébe, hogy Herner János 1988-ban kiadta az általa feldolgozott, és az aszszonnyal is szoros kapcsolatba hozható boszorkányperes anyagokat.⁶ Az említett kutatók nagy mennyiségű szöveget néztek át. Herner ugyan már nem láthatta az 1945-ben elpusztult Béli-levéltárat, de rengeteg eredeti és mikrofilmes erdélyi anyaghoz jutott, főként a Magyar Országos Levéltárban, illetve a JATE Szádeczky Béla-féle hagyatékában. Viszont az *Adattár* vonatkozó kötetének végén sajnálattal jelezte, hogy mivel kéziratát már 1984-ben lezárta, az akkori romániai állapotok ismeretében erdélyi kéziratári és levéltári kutatásra kísérletet sem tehetett.⁷ Ily módon Herner kezébe érhetően nem kerülhetett a tárgyalt imádságoskönyv. Hogy miként került el Deák Farkasék figyelmét, azt nehezebb megválaszolni.

Az említett feldolgozások alapján az alábbiakban foglalható össze Béli Diné életrajza. Az 1630-as évek elején született, és valószínűleg 1648-ban vette el Béli Pál, I. Rákóczi György étekgója. (Béli később Háromszék főkapitánya, az 1657-es hadjáratban a lovasság parancsnoka, majd tatár fogoly volt. Hazatérve egy idő után Apafit támogatta, így az ország generálisa lett. Hatalmának csúcán, 1674–75-ben szembefordult Apafival, s a török által megpendített támogatásra alapozva fejedelemségre készült. Késlekedése miatt azonban 1676-ban börtönbe került, ahonnan ugyan később kiszabadult, de újbóli összeesküvése miatt Törökországba menekült⁸, ahol viszont végül a Héttoronyba vetették, s 1679 végén ott halt meg.)⁹ A kortársak, így a Bélivel szimpatizáló Cserei Mihály és Bethlen Miklós szerint e nagyszabású karriert Vitéz Zsuzsanna – asszonyoknál szokatlan – politikai szerepvállalása kísérte. Életrajzát is főként férje politikai aktivitásának megélénkülésével párhuzamosan lehet részletesebben szemmel követni. Az 1670-es évek közepén nagy intenzitással támogatta férje fejedelmi trónra aspiráló törekvéseit, s Apafiek is politikai tényezőként számol-

³ DEÁK Farkas, *Uzoni Béli Pál*, Bp, 1887.

⁴ FAYLNÉ-HENTALLER Mária, *A magyar írónökről*, Bp, 1889, 19.

⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp, 1914, 1283–84.

⁶ *Bornemissza Anna megbűvöltetése – Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688*, s.a.r., bev. HERNER János, Bp–Szeged, 1988 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 21). (A továbbiakban: HERNER 1988a.) L. még: HERNER János, *Rontás és igazság*, Bp, 1988. (A továbbiakban: HERNER 1988b.)

⁷ HERNER 1988a, 330.

⁸ DEÁK 1887, 372; HERNER 1988b, 36.

⁹ HERNER 1988b, 33–37.

tak vele.¹⁰ Ekkoriban kezdődött, és az ő nevével is kapcsolatba került a XVII. századi Erdély egyik legnagyobb szabású, a politikával is érintkező boszorkánypere. Az 1678-ban megindult nyomozás során sok olyan tanú akadt, akik Béldiné „ördöghöz való folyamodását” vallották. Ezek szerint már az 1650-es évek végén a mágia segítségével akarta férjét kiszabadítani a tatár fogságból, majd a boszorkányokkal az 1670-es években épített ki szorosabb kapcsolatot, akkor, amikor férje politikai céljait akarta támogatni természetfeletti erők segítségével. Mindezt oly módon tette, hogy a fejedelmi család életébe akart beavatkozni, különösen Apafiné Bornemisza Anna ellen folytatott varázslatokat, talán hogy a fejedelemszony megrontásával is Apafi politikai erejét csökkentse, s ezzel együtt férje, Béldi Pál hatalomszerzési esélyeit növelje. A korban a fejedelemmé gyakori betegségeit valóban legtöbbször a boszorkányok ártásának tulajdonították. Ezért Béldinét mint fővádlottat szerették volna perbe fogni, s ellene felségsértés miatt vádat emelni. Azonban ez egyrészt a közvetlen bizonyítékok hiányában, másrészt mivel Apafiné nem lett kinevezett társuralkodó, Werbőczy törvénykönyve alapján sohasem vált lehetségessé. A börtönt azonban így sem kerülhette el. Férjének Törökországba menekülése után, 1678 márciusától Szamosújvárott raboskodott gyermekeivel – legtöbbször igen szoros fogságban. Az alapos nyomozás ekkor kezdődött meg, s lassan nemcsak az elmondott „boszorkányos” eseményeket sikerült rekonstruálni, hanem arra is fény derült, hogy Vitéz Zsuzsanna állítólag a fogságban sem hagyott fel a mágiával, a fejedelemmé – immár bosszúból történő – büvölésével. A kezdetben nagyarányú nyomozás lendülete azonban az 1680-as években mindig két dologtól függött: a gyakran felgyorsult politikai események idején a lelkesedés alábbhagyott, ám amikor a fejedelmi családban meghalt egy-egy gyermek, vagy a „titkos nyavalyában” szenvedő, köztudottan rendkívül beteges, „száraz asszony” ágynak esett, ismét felgyorsult a nyomozás. Ám mivel Vitéz Zsuzsanna elítéléséhez nem voltak elegendők a hallomásokra támaszkodó, csak közvetett bizonyítéknak minősülő tanúvallomások, az évek során a konkrét bizonyítékok hiányában elhalványult a per politikai jellege. S abban ugyan továbbra is különbözött a kor hasonló pereitől, hogy a „megbűvölt” személy az erdélyi fejedelem felesége volt, végül mégis hagyományos boszorkányperként fejeződött be.¹¹ Ez azt is jelentette, hogy a mintegy kéttucatnyi jobbágyi vagy kismemesi származású további vádlott nagy részét a szokásoknak megfelelően halálra ítélték. A végül perbe sem fogott Vitéz Zsuzsannát azonban sohasem engedték szabadon – csak addig vele raboskodó gyermekeit a 80-as évek közepén –, így kilencévi fogság

¹⁰ HERNER 1988a, 13–14; HERNER 1988b, 47.

¹¹ HERNER 1988b, 123.

után, valamikor 1686-87 fordulóján fejezte be az életét a szamosújvári börtönben.¹²

Vitéz Zsuzsannának az erdélyi politikai életben játszott különleges szerepéből adódik, hogy mind Deák Farkas, mind Herner János, az általuk ismert adatok alapján, megpróbálták jellemezni az asszonyt. A két kutató eltérő leírása nyilvánvalóan abból adódik, hogy Deák még nem ismerte a Herner által feldolgozott peranyagot. Így aztán az asszony jellemzésében nem tesz mást, mint a negatív kortársi véleményekkel szemben védelmébe veszi őt, és a boszorkányos tevékenységére utaló, de Béldi-párti Cserei Mihály és Bethlen Miklós említéseit cáfolja.¹³ Deák jellemzése így sokszor kissé elrugaszkodik a rendelkezésére álló adatoktól, és az erényes, családját szerető, egyházát segítő vallásos főúri asszony paneljeivel jellemzi Vitéz Zsuzsannát, aki *nem* tart kapcsolatot a boszorkányokkal.¹⁴ Anélkül, hogy ismerte volna az imádságoskönyvet, egyrészt azt vette észre Béldiné „szép levelei” alapján, hogy „mívelt nő volt”.¹⁵ Másrészt – talán ugyancsak levelei szövegéből következően – az a megállapítás öröklődött Deáktól Faylnén keresztül Szinnyeiig, hogy „jámorság”¹⁶ és „vallásos buzgóság”¹⁷ jellemezte az asszonyt.

Deák bemutatásától eltér a Herner János-féle Vitéz Zsuzsanna-kép. Herner ugyanis az általa ismertetett peranyag birtokában sokkal inkább hitelt adott Cserei és Bethlen leírásainak. Így rajzolta meg egy „hiú” asszony¹⁸ portréját, aki „nagyraevágó és irracionális terveit” természetfeletti erővel vélte elérhetőnek.¹⁹ Bár a dolgozatnak nem az a célja, hogy árnyalja Vitéz Zsuzsanna jellemrajzát, az bizonyos, hogy imádságoskönyvének napvilágra kerülése és feldolgozása tovább finomíthatja a Béldinéről kialakult személyiségképet.

II. Az imádságoskönyv és szerkezete

Béldi Pálné az imádságoskönyvet – a szöveg legutolsó sora szerint: „irtam ma 27 agusti 1684. V. S.” – éppen a szamosújvári raboskodás legnehezebb időszakában fejezte be, azon a nyáron, amikor az immár Teleki Mihály által irányított nyomozás az egész ország területére kiterjedt. Maga az imádságoskönyv minden kétséget kizáróan autográf. Nemcsak a szövegben szerepel, hogy „maga

---

¹² HERNER 1988b, 119–120.

¹³ HERNER 1988b, 47.

¹⁴ DEÁK 1887, 59–63.

¹⁵ DEÁK 1887, 60.

¹⁶ FAYLNÉ 1889, 19.

¹⁷ DEÁK 1887, 63.

¹⁸ HERNER 1988b, 55.

¹⁹ HERNER 1988b, 119.

kezejvel” írta [1r]²⁰, hanem a kézírás is teljes bizonyossággal azonos a Deák által közölt levél facsimiléjével²¹, és ezt a levelet Herner János is autográfának tartja. A levéltári kutatásaim során tett íráskép-összehasonlítások pedig végképp meggyőztek arról, hogy az imádságoskönyv szövegét maga Béli Diné írta le.²²

Imádságoskönyvében Vitéz Zsuzsanna a bibliai Zsoltárok könyvének minden egyes fejezetére ír egy-egy imát, így a kötet fő része éppen 150 könyörgést tartalmaz. Ezeknek, az időnkénti szórendcserét nem számítva, minden esetben az a címe, hogy „köniörgő siralmas lelki fohaszkodás”. Már önmagában is érdeklődésre tarthatna számot egy ilyen típusú imádságoskönyv, Béli Diné műve azonban igen precíz szerkezetű műalkotásként áll előttünk. Ráadásul a legtöbb esetben a szöveg szerkesztési elveire maga a szerző is reflektál a kötethez frott előszavában. A tudatos szerkesztésre utaló jelek a következők:

1. A kötet 150 fohászkodásának „textusaiként” a szerző mindig a megfelelő számú zsoltárból származó igeverseket írja fel, de, idézve az előszóból saját erre vonatkozó reflexióját, ezt oly módon teszi, hogy: „a sent david soltaribul egi egi verset irtam az tizedikének mindenüt ketöt, az en lelki siralmas fohaszkodasimnak eleiben” [1r]. Vagyis a könyörgések általában egyetlen, minden 10. esetben azonban két zsoltárversre mint „textusra” írónak, tizenöt periódusra osztva fel ezzel a kötetet.
2. További ritmust ad a könyvnek az, hogy ugyancsak minden tizedik könyörgés után elhelyezett egy majdnem mindig két versből álló bibliai idézetet, melyeket az előbbi szempont alapján választott ki: „ezeken kívül is enehani sep lokusokat is irtam a kiket ilendönek itiltem az en niomorult arva es artatlan senivedesemhez kepest”. [2v-3r]
3. Ugyancsak a pontos szerkesztés részeként értelmezhető (de erre ő maga nem reflektál), hogy míg az előszót követően nyolc, kizárólag ószövetségi igét helyezett el (ötöt Ézsaiás, hármát Jeremiás könyvéből véve), addig a minden tizedik imádság után tett részlet mindig Pál leveleiből származik. A 150 fohászkodást pedig három, ugyancsak újszövetségi levelekből vett ige zárja le.
4. E három záró igét követi az – ötödik pontban majd részletesebben elemzendő – tartalommutató. Tulajdonképpen ezzel fejeződik be a kötet első fele. Ám a tartalommutatót – illetve az elkülönítést egyértelművé tevő három üresen hagyott oldalt – követően Vitéz Zsuzsanna több úrvacsorai imádságot közöl, amelyek egymás után helyezése ugyancsak értelmezhető jól megszerkesztett résznek. A tizenegy egységből álló rész első szövege elkülönül, mert

²⁰ Az imádságoskönyv lapjait a szerző nem számozta meg. A hivatkozások során megőriztem a – minden bizonnyal – egykori könyvtáros levélszámozását. A recto- és versojelölés viszont tőlem származik.

²¹ DEÁK, 1887, 62–63. közt.

²² Béli Diné legtöbb levelét l. MOL P669, 1. cs., 1. tétel.

Jézus „Jöjjetek mindnyájan énhozzám...” kezdetű beszédét dolgozza fel. Ezt követi tíz, igehely feltüntetése nélküli ima. Három úrvacsora előtti könyörgés mint önálló alegységnek tekinthető rész, egy-egy könyörgés a kenyér és a bor vétele előtt mint újabb egység, majd ismét három úrvacsora utáni könyörgés és hálaadás. Végül az egész nagy egységet lezárja egy „ur vacoraia utan rövid könyörgés”.²³ Ezt követően üresen hagy három oldalt, hogy immár leközölje az egész műalkotást lezáró utolsó imádságát „Siralmas köniörges” címmel [527/a r – 532r].

5. Az imádságos kötet tudatos felépítésére, a szöveg önmagát műalkotásként történő elhelyezésére utaló legfontosabb jel a könyv címét követően reflektálódik. Miután ugyanis elolvassuk a könyv legelső mondatát, vagyis a címet bevezető szövegrészt: „Ez könivecsket az magam nevemről neveztem az Istennek nevének diciretire”, majd pedig megnézzük az ezt követő műcímet: „Vitéz Susanna siralmas köniörgő lelki fohaszkodási meliet az Istennek diciretire maga kezeivel irt egészen az ő niomorusaganak ideien az Istenek gond viselesere bizvan magat”, mindez után az alábbi magyarázatot találjuk, mintegy a cím értelmezéseként: „az en siralmas köniörgő lelki fohaszkodasimat mind azokon az betükön kezdetem el hog ha fel olvasak az masz fel saz siralmas lelki fohaszkodast, epen arra megen ki az minek neveztetem”. [2r–2v.]

Vitéz Zsuzsanna könyvének szerkezete a 150 imádságot lezáró három újszövetségi ígereszt követő tartalommutatónál válik nemcsak teljesen egyértelművé, hanem igen látványossá is. A szerző itt előbb folyószöveggé írja le a címet, majd ezt követően sorokba rendezi a 150 zsoltárra írott 150 könyörgés számait és az imák mindegyikének első sorát. Ez utóbbiak első betűi így egymás alá kerültek, s ezeket függőlegesen összeolvasva válik láthatóvá, hogy a 150 imádság első betűi valóban kiadják Vitéz Zsuzsanna könyvének pontosan 150 betűből álló címét. Vagyis e műalkotás esetében rendhagyó módon a betűakrosztichont nem a versfők, hanem az „imádságfők” összeolvasása alkotja. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy ez a precízen megszerkesztett imádságoskönyv milyen szövegek kontextusában olvasható valóban irodalmi alkotásként.

III. Az imádságoskönyv kontextusa

Vitéz Zsuzsannának a 150 zsoltár mindegyikére írt egy-egy imádságából álló, tudatosan felépített művéhez szerkezetileg hasonló szövegeket nem könnyű találni a kor irodalmában, pedig a XVI–XVII. században is a bibliai zsoltárok szolgálták a legfontosabb imamintaként. A kérdéssel kapcsolatban elsősorban

---

²³ Kiemelés: F. G.

Lutherre és a tőle öröklődő imádságfelfogásra érdemes hivatkozni. Erre legújabbban Johannes Wallmann utalt, aki szerint a XVII. században is az hatott leginkább, hogy Luther visszautasította a középkori imádságoskönyveket, és hangsúlyozta, hogy a személyes imáknak nem ilyenekből kell származniuk, hanem a szívből, s a Biblián, főleg a Miatyánkon és a zsoltárokon kell alapulniuk.²⁴ A legújabb szakirodalom idézése mellett megemlíthetjük Paul Althaus kutatásait is, aki a XVI. századi imádságirodalmat tanulmányozva már 1914-ben kijelentette, hogy az imádságoskönyvek egyik legfontosabb típusa a zsoltárokra épített.²⁵ Ennek ellenére az összes zsoltár imádságként történő feldolgozása viszonylag ritka a korban. Vitéz könyvéhez – ha nem is teljesen – hasonló művet azonban találhatunk, például a XVII. századi angol irodalomban.

Az 1591–1672 között élt William Nicholson, a közép-angliai Gloucester püspöke könyvében²⁶ ugyan minden egyes zsoltárról komoly egzegetikai és alapos retorikai értelmezést írt, ám az elemzéseket követően elhelyezett egy-egy, a zsoltárt parafrázáló imádságot. Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyve, és a hozzá hasonló – alább említendő – magyar nyelvű szövegpárhuzam szempontjából számunkra leginkább az a fontos, hogy Nicholson többek közt milyen okkal magyarázza könyve születését. Ajánlásában azt írja, hogy az olyan időkben, amikor az anyaszentegyház nagy gyász és siralom közepette él, mégis ott van számára Isten ígérete alapján a feltámadás reménye. Ezért akart olyan részt keresni a Bibliából, amely mindkét indulatot (passion) kifejezi, és így találta meg a legalkalmasabbat, a Zsoltárok könyvét. Vallomása szerint ez tanította meg őt búsulni és reménykedni, siránkozni (lament) és örvendezni, panaszkodni az Úrnak és vigasztalást nyerni a bátorításokban.²⁷ Vagyis: a Zsoltárok könyvének műfaji változatossága képes minden helyzetben mintául szolgálni az olvasófeldolgozóknak, így a belőle írt imádságok is színességükkel tűnnek ki.

A XVI–XVII. századi magyar irodalomban sem könnyű Vitéz Zsuzsannához hasonló imádságoskönyveket találni. A magyar irodalomból elsősorban Pá-

²⁴ Johannes WALLMANN: *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch. Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der Frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit – Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, Hg. Ferdinand van INGEN – Cornelia NIEKUS MOORE, Wiesbaden, 2001 (Wolfenbütteler Forschungen, Band 92), 13–46, főleg: 19–21. L. még: Jill BEPLER, *The Use of Prayer Books at Court: the Example of Wolfenbüttel* = INGEN – NIEKUS MOORE 2001, 47–62.

²⁵ Paul ALTHAUS, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur*, Leipzig, 1914, 10, idézi: IMRE Mihály, „Magyarország panasza” – *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1994 (Csokonai Könyvtár, 5), 133.

²⁶ NICHOLSON, William: *David's harp strung and tuned [...]*, London, 1662. (Wing / N1111) A kötet a Cambridge-i University Library-ben tanulmányoztam. A kutatást a Magyar-Brit Közös Felsőoktatási, Kutatási és Kulturális Program keretében támogatott pályázat (MÖB 232/2002/128) tette lehetővé.

²⁷ NICHOLSON 1662, [A2r–A2v]

pai Páriz Ferenc 1710-es, tehát 26 évvel a Vitéz Zsuzsanna kézírata után megjelent Pax Crucis-a²⁸ rendelődik a tárgyalt imádságoskönyvvel hasonló műfajiszerkezeti szövegtérbe. E mű ugyanis a 150 zsoltárt a „Szent Léleknek czélja és értelme szerint rövideden megmagyarázó Száz-Ötven Könyörgésekben” dolgozza fel. A kötet elejére helyezett egyik ajánló versében Pápai Páriz is hangsúlyozza, hogy Mózes könyvei után az egyház legféltettebb kincse mindig a Zsoltárok könyve volt.²⁹ Az ajánló verseket követően kezdődik Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyvéhez hasonlóan az ugyancsak mind a 150 zsoltárra írott 150 imádság hosszú sora. Pápai Páriz kötete azonban nincs annyira alaposan megszerkesztve, mint a Bældinéé. A Pax Crucist csupán az szervezi, hogy minden ima előtt szerepel a hypotextusként³⁰ szolgáló zsoltárnak megfelelő sorszám, illetve azt követően az adott zsoltár első verse: „1. A'ki nem jár hitlenek tanácsán”, „137. Hogy a Babiloni vizeknél ültünk” stb.

A Vitéz Zsuzsannához képest egyszerűbb szerkezetű munka nem jelenti azt, hogy a Pax Crucis imádságai ne lennének irodalmilag értékesek.³¹ Pápai Páriz könyörgéseinek konkrét vizsgálata ugyan nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, a Bældiné-féle imádságoskönyv értelmezéséhez azonban szükségesnek látszik utalni a Pax Crucis kikövetkeztethető koncepciójára. Pápai Páriz a kötet ajánlásában egyetlen dolgot látszik hangsúlyozni, s ez az „öröm” fontossága. Krisztus örömet hozott a földre, de már Dávid is „látta lelkében ezt az örömet, azért vígad és ugyan tombol az ő 'Sóltáriban”. És Pápai Páriznak nem más a célja, mint „Munkátskájával” „erre az öröme hivni” az olvasókat. Vagyis mind az előszóban, mind az azt követő ajánló versekben a szöveg úgy irányítja a befogadást, hogy az olvasó az imádságokat az említett öröm összefüggésében, elsősorban hálaadásként, dicsőítésként értelmezze. (Ellentétben például William Nicholson felfogásával, aki éppen a Zsoltárok könyve és az abból írott imádságok sokféleségét hangsúlyozta.) A 150 imádságot olvasva megerősödik ez a fajta értelmezési lehetőség: ugyan az egyes könyörgések – mint látni fogjuk, Vitéz Zsuzsanna imáinál szorosabban követve – parafrázálják a megfelelő zsoltárokat, ennek ellenére sokszor abban az esetben is a dicsőítés és a hálaadás válik hangsúlyossá a szövegben, ha az eredeti zsoltárban alig, vagy egyáltalán nem kapott hangot az öröm. (Természetesen a bűnbánó részek sem hiányoznak az imákból.)

²⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Crucis. Az az: Szent David Királynak és Profétának Száz-Ötven Soltari. [...]*, Kolozsvár, 1710 (RMK I 1775).

²⁹ PÁPAI PÁRIZ 1710, *6 [r]

³⁰ Gérard GENETTE fogalmait használom. L. *Transztextualitás*, Helikon, 1996 / 1–2, 82–90.

³¹ Incze Gábor is méltatja röviden a kötet „színes nyelven és meleg kegyességgel való parafrázisát”. L. INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Bp, 1931, 191.

IV. Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyvének retorikai elemzése

Az utóbbi két évtizedben mind külföldön, mind itthon Eckart Conrad Lutztól³² Cynthia Garrettig³³, Tarnai Andortól³⁴ Bartók Istvánig³⁵ többen kiemelték, hogy a nemzetközi irodalomtudomány – persze többektől, így pl. Paul Althaustól³⁶ eltekintve – nem fordított kellő figyelmet az imádság retorikájának vizsgálatára. Megállapításaikat követően azonban éppen az említett kutatók próbálták törleszteni ezt a tudományos deficitet. Ám – különösen a prédikációirodalom iránt tanúsított érdeklődés megnövekedésével szemben – azt is megállapíthatjuk, hogy Magyarországon sem a Bartók István által szorgalmazott ars orandi kutatás, sem maguknak az imádságoknak a vizsgálata nem gyorsult fel igazán. Több jelentős részelemzést³⁷ nem számítva nagyon hiányoznak a magyar imádságirodalom történetét feldolgozó összefoglaló munkák, így Bartók is csak Incze Gábor és Gajtkó István áttekintéseire³⁸ tudott hivatkozni. Az alig több mint egy évtizede felgyorsult nemzetközi kutatás, s elsősorban az imádságméleteket vizsgáló Cynthia Garrett tanulmánya alapján a következőket állapíthatjuk meg az imádságirodalomra vonatkozó hiányos ismeretek okairól.

Az irodalomkritika és a vallástörténet azért nem mutatott különösebb érdeklődést a reformáció után amúgy igen sokféle és rendkívül népszerű angliai személyes imádságokkal (private prayer) kapcsolatban, mert ezek, illetve a „prayer guide”-ok vizsgálatának Garrett szerint éppen a jelenleg művelt diszciplínák között kell megtörténnie, így sem a teológusokat, sem a vallástörténészeket, sem az irodalomtudósokat nem érdekli igazán. Ez utóbbiak meg vannak győződve arról, hogy az imádság, a többi reneszánsz prózatípushoz, a prédikációhoz és a meditációhoz képest, irodalmi szempontból jóval jelentéktelenebb. Éppen ezért Garrett – történeti, vallásfenomenológiai és irodalmi-retorikai módszerrel kutatva az 1600 és 1660 közötti angol imádságméleteket – a fent bemutatott tudományos lemaradást szeretné pótolni tanulmányában.³⁹

³² Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, 1984.

³³ Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England*, *Renaissance Quarterly*, 1993/2, 328–357.

³⁴ TARNAI Andor–CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai, I. Rendszerek*, Bp, 1981, 142.

³⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhamánk és írhatmánk” – *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp, 1998, 150.

³⁶ ALTHAUS 1914.

³⁷ Az utóbbi évek egyik legjobb összefoglalása: SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X, szerk. PETRÓCZI Éva, Bp, 2002, 81–103.

³⁸ INCZE 1931; GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp, 1936.

³⁹ GARRETT 1993.

A Garrettéhez hasonló nemzetközi és kis részben hazai imádságméleti kutatásokat is felhasználva, és kapcsolódva a szerencsére azért itthon sem teljesen hiányzó imaszöveg-elemzési kísérletekhez, mind Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyvének már tárgyalt szerkezeti vizsgálatával, mind a következőkben kifejtendő retorikai elemzésével azt szeretném alátámasztani, hogy mindenképpen van létjogosultsága az imádságok irodalmi olvasatának.

IV. 1. A „köniörgő siralmas lelki foháskodás” címek mint az olvasást irányító paratextuális jelzések

Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyvének ritmusát leginkább az határozza meg, hogy minden imádságának azonos a címe, 150-szer tér vissza – néha kicsit módosított szórenddel – a „köniörgő siralmas lelki foháskodás” kifejezés. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti és egyéni hálaénekektől a liturgikus- és bölcsességzsoltárokon keresztül az egyéni vagy nemzeti panaszénekekkel és a dicsőítő énekekkel bezárólag oly sokféle műfajba sorolható zsoltárokra íródó Vitéz-féle imádságok nagyjából egyetlen szövegtípus hagyományaihoz látszanak kapcsolódni, és ez elsősorban a panaszénekek típusa: a querimonia, querela, planctus stb. (Ellentétben például William Nicholson-nal, aki éppen a Zsoltárok könyve és így az abból írott imádságok sokféleségét, vagy Pápai Párizzal, aki elsősorban az örvendező beállítódás fontosságát hangsúlyozza.) Az állandóan visszatérő címek miatt tehát az egész könyv értelmezői hozzáállását talán leginkább a panaszretorika hagyománya befolyásolja. Sőt, az imádságok címe által irányított befogadói hozzáállást erősíti a könyv már elemzett címe is: „Vitéz Susanna siralmas köniörgő lelki foháskodási meliet az Istennek diciretira maga kezeivel irt egészen az ő niomorusaganak ideien az Istenek gond viselesere bizvan magat”. A címen kívül a kötet előszava is ezt hangsúlyozza: „sok külömb fele somorusagok banatok keserves siralmok elmemnek es sivemnek sok felelmes haborui közöt soksor eletemet lelkemet ugan az markomban hordoztam sok retenetes retegesim miat”. [3v]

Vitéz Zsuzsanna szövege onnan kiindulva is képes módosítani az egyes zsoltárokra írott könyörgésekkel szemben tanúsított elvárást, hogy sokszor nem azt az ígét választja ki az adott zsoltár szövegéből, amellyel esetleg egy sok évszázados olvasási hagyomány ikonikusan azonosította a zsoltárt. Ezért itt érhető leginkább tetten a Pápai Páriz-féle Pax Crucis-szal szembeni különbség. Az ott „címként” feltüntetett, minden esetben a zsoltárok ismertebb, hiszen az elejéről származó mondatai felől olvasható imádságok nagyjából besorolhatók egy, nyilván tágan értett, konvencionális rendszerbe. Vagyis, Pápai Páriz könyörgései mint hypertextusok úgy íródnak rá ószövetségi hypotextusukra, hogy a könnyen felismerhető intertextuális utalások (az ismert zsoltárversek mint az

imák címei) a nyilván más szövegekből is építkező voltuk ellenére viszonylag könnyen engedik „megfeleltetni” az egyes zsoltárokat a rájuk írt imádságokkal. Röviden: Pápai Páriznál e rövid idézetek nemcsak az imádság címeként értelmezhetők, hanem arra is utalhatnak, hogy az egyes imádságok az egész adott zsoltárra íródnak rá.

Ezzel szemben Vitéz szövegei sokszor kevésbé ismert, az adott zsoltár ikonikus jeleként nehezebben azonosítható igéket használnak fel. S ha vannak ilyenek, akkor azokat a verseket választja ki az egyes zsoltárokból, amelyek valamilyen panaszt tartalmaznak, még akkor is, ha ez nem hangsúlyos az adott zsoltárban. Ezért általában úgy tűnik, hogy Vitéz Zsuzsanna nem a teljes zsoltárra írja imádságait, hanem a konkrétan megjelölt versek felől irányítja az egyes könyörgések olvasását. Ez persze nem azt jelenti, hogy maguk a szövegek ne épülnének az adott zsoltár más verseire is, vagy éppen máshonnan származó bibliai, de főleg zsoltárszövegekre. Sőt éppen az ilyen máshonnan származó szövegrészek parafrázisai miatt lesz része sokszor Vitéz imádságának a nyomorúságok említése akkor is, ha az adott könyörgésnek megfelelő sorszámú, kizárólag hálaadó vagy dicsőítő zsoltárból nem tud ilyen mondatokat „textusként” felvenni. Ennek következtében a Vitéz-féle imák még inkább értelmeződhetnek úgy is, mint olyan szövegek, melyeknek szinte mindegyike – eltéréseik ellenére is – elsősorban a bibliai panaszszóltárookra mint praetextusokra íródnak rá.

Vitéz Zsuzsanna imakönyvének olvasása során azonban arról is megbizonyosodhatunk, hogy az egész könyv címe, az előszó, az egyes imádságok címei, illetve a „textusként” kiválasztott igeszakaszok sugallta „intertextuális pre-szuppozíciók”⁴⁰ szintén erősebben látszanak igazolódni a szövegekben, mint Pápai Páriz műve esetében. Vagyis míg Pápai Páriz imádságaiban az előszó irányította olvasás sok esetben nem tud megbizonyosodni arról, hogy az örvendezés és a hálaadás valóban hangsúlyosabb, mint az eredeti zsoltárok esetében, addig Vitéz Zsuzsanna szövegeinek legnagyobb részét valóban az ezeknél eredetileg jóval kisebb számú bibliai panaszszóltár retorikája szervezi.

Egy további jelentős különbség Vitéz Zsuzsanna és Pápai Páriz művei között az imádkozó grammatikai számában tapasztalható. Pápai Páriz művének a befogadói igényeket kielégíteni akaró, implicit módon mintákat is nyújtani kívánó, és az olvasókat mint közösséget is megcélzó imádságai minden esetben úgy parafrázálják a bibliai zsoltárokat, hogy pl. mind az egyéni hálaénekek, dicsőítések, mind az egyéni panaszénekek alanyának számát megváltoztatják, és az egyes szám első személyben mondott zsoltárokból minden esetben többes szám első személyben elmondott imádságot alkotnak.

⁴⁰ A fogalmat KULCSÁR–SZABÓ Zoltán használja. L. *Intertextualitás: lélmód és/vagy funkció = Üő, Hagyomány és kontextus*, Bp, 1998, 25.

Ezzel a tendenciával teljesen ellentétes Vitéz Zsuzsanna könyve, hiszen imái szinte kivétel nélkül egyes szám első személyben hangzanak el. Ez akkor is így van, ha a felvett textus többes számú a bibliában (vagyis ezen nem módosít Vitéz), mint pl. a 79. zsoltár esetében a 8. vers szerepel a könyörgés felett: „Ne emlékezel meg mi elenünk az elebi bűneinkről, hamar vegenek elől minket a te irgalmaságid mert igen meg niomorodtunk.” [261r] Az ezt követő „fohaszkodas” viszont már egyes szám első személyben könyörög, csak a saját nyomorúságairól beszél, a maga bűneit akarja elfelejteni Istennel, s csak az ön-nön szabadulásáért esedezik. Ugyanez érvényes a 90., 137. és a többi, főként a nemzeti panaszénekként olvasott zsoltárokra írott könyörgéseire, de épp így bármely más, a zsoltár szövege alapján kollektívan mondandó imádságra. Jó példa erre az 51. zsoltárra írott könyörgés szövege, melyben az egyébként a 90. zsoltár – Szenci, nem Károlyi-féle feldolgozásából – ismert szöveget kölcsönözve ezt írja: „Te bened biztam uram elejtül fogva elejtül fogva es bened vete-tem remenisegemet.” [169v–170r.] (Ezzel a példával az is bizonyítható, hogy – a kortárs imádságszerzőkhöz hasonlóan – Vitéz sem szigorúan a megjelölt szövegből, hanem más praetextusokból is építkezik. A 90. zsoltárra írott imájában például nem is szerepelteti ezt a mondatot.)

Ez a grammatikai változtatás azt eredményezi, hogy Vitéz Zsuzsanna műve olyan imádságoskönyvként olvasható, amely erősen magán viseli „a puritánusoknál oly gyakran hangoztatott őszinteség (sinceritas) jegyét”⁴¹, amelyben a személyes bűnvallás (privata confessio) ugyancsak puritánus jegye mellett megtalálható a személyes panasz (privatus planctus) is. Ez viszont azt is jelenti, hogy Vitéz Zsuzsannánál hiányzik a puritánusoknál – Bethlen Miklós⁴² vagy akár II. Apafi Mihály⁴³ imádságoskönyvében – általában oly fontos nemzetért való aggódás, a közösség nevében elmondott panaszima vagy épp penitenciatartás.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a fent bemutatott olvasat szerint Vitéz Zsuzsanna legtöbb könyörgésének szövege az egyéni panaszének műfaji hagyományai által meghatározott viszonyrendszerbe rendelődik.

Vitéz Zsuzsanna panaszimákként értelmezhető szövegei rendkívül változatos módon viszik színre a nyomorúságokat. Óvakodva ugyan a szerző életére vonatkozó tudásunk által befolyásolt szövegelemzés veszélyeitől, mégis, az éppen

---

⁴¹ TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében*, Irodalomtörténet, 2000/2, 211–212.

⁴² TÓTH Zsombor, *EGOizmus – Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában*, kézirat, 2003, 25. (Itt köszönöm meg Tóth Zsombornak, hogy hozzáférhetővé tette számomra kéziratát.)

⁴³ BARTÓK György, *II. Apafi Mihály fejedelem imádságos könyve*, Református Szemle, 1909, 89–91.

1684-ben, az imakönyv írása időszakában legkíméletlenebbé vált nyomozásról – Beldiné számára a szamosújvári raboskodás talán legnehezebb időszakáról – való ismeretünk mindenképpen befolyásolhatja az imádságoskönyvben tapasztalható oly sokféle szenvedés megjelenítésének értelmezését. Ugyan a foglyoknak írt könyörgések nem voltak ismeretlenek a korban, például Szathmárnémeti Mihály is közöl ilyen imát népszerű imádságoskönyvében.⁴⁴ Ám az ilyen típusú imák el nem hanyagolható hatásán túl Vitéz Zsuzsanna szövegeit, a nyomorúságok amplifikációját, gradatioját nyilván a tényleges körülmények, a megélt fogság is befolyásolta. Míg pl. 31. zsolttárban csak néhány versszak szól a panasz hangján, Vitéz Zsuzsanna a 31. könyörgésében megsokszorozza mindezt: „köniörüli raitam uram mert niomorusagom vagon meg hirvadot banat miat az en orcam es az en lelkem mert el fogatkozot eletem az en banatim miat es az en estendejm az fohaszkodasz miat az en eröm el hagot az en hamisagomert az en csontajm is meg haborodtak mindeneknek lötem szidalma meg baratimnak is azok is el futotak entülem el felejtkeztek en rulam mint az meg holtrul ki az előknek szivebül ki ment mert sokaknak szidalmazasokat halom es minden felöl felelmem vagon mivel hogi tanacskozna en elenem hog meg fogaia az en lelketem” [96v–97r].

Az idézett példával szemben olyan nyomorúság-leírások is nagy számban találhatók egyes imádságokban, amelyeknek nincsen nyomuk a „textusban”, az eredeti zsolttárban, vagyis az imaszöveg konkrét hypotextusában. Ez nem jelenti azt, hogy más zsolttárakban ne találnánk meg az ilyen típusú fordulatok mintáit, de ezzel együtt éppen ezek az imádságok szolgálnak bizonyítékkal a panaszretorikától meghatározott általános értelmezés létjogosultságára. A 65. zsolttárban például nem találunk panaszkodást vagy éppen a nyomorúságokból való kimenekedésért való esedezt: ez az egyik legszebb hálaadó ének. Ennek ellenére Vitéz Zsuzsanna e szövegre íródó imádsága a megsokasodott nyomorúságokról is beszél, és a következő mondattal fejezi ki a rabságban szenvedő szerző vágyát: „vegi ki az tömlecbül es mencia engemet az törbül meliet labaim ala minden elensegim alnokul hantanak” [218r].

Hogy mindehhez mennyire hasonlóak, s tulajdonképpen ugyancsak a zsolttárszövegekre visszamenő minták alapján épülnek fel Vitéz Zsuzsanna börtönből írt leveleinek szövegei is, arra lássuk példaképpen Barcsai Mihályhoz írt levelét: „Ugy látom, az hoszas idő immár majd az Emberek előtt is feledékenységben hozta nyomorult állapotunkatt. Kegyelmedet, édes Uram, kérem az élő Istenért, törekedgyék Urunk eő Nagyságha előtt mellettünk, elégednének meg immár ő Nagysághok ennyi időktől fogván valo nyomorgattatásunkal, tekintsék az Istent, bocsássanak gyermekimmel edgyüt hitván pusztá házamhoz,

⁴⁴ SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *Mennyei Tárház Kultsa, [...]*, Kolozsvár, 1673, [158] (RMK I 1149).

had lakhassam szabados állapotomban az ő Nagysághok méltóságos szárnyok alatt”.⁴⁵ Vitéz Zsuzsanna ezt 1679 szeptemberében írja. Az öt évvel később lezárt imádságoskönyvben szinte szó szerint így fogalmaz, parafrázálva a 27. és 61. zsoltárt: „enged meg uram en nekem meg az én hazamban valo lakaszomat hag latagathszam a te tempolomodat” [82v], illetve: „foliamodom a te szarniajdnak arnieka ala, halgasd meg uram az en kivansagomat” [203r]

Az idáig bemutatottak mellett létezik még egy nagyon fontos szövegelem, amely úgy tűnik, ugyancsak a panaszszoltároktól meghatározott retorikán belül helyezi el Vitéz Zsuzsanna legtöbb imádságát. A „köniörgő siralmas lelki fohaszkodás”-ok legtöbbje mellett e fontos elem megtalálható mind a kötet előszavában, mind az egész könyvet lezáró „Siralmas köniorges”-ben. A következőkben ezt a jobb híján „árvaság retorikájaként” nevezhető igen markáns jellegzetességet vizsgálom.

IV. 2. Az „árvaság retorikája”: egy lehetséges szerepminta artikulálása

„en sok retenetes keserves somoru banatimban segeni niomorult *arvasagomban* megis sok kisirteteket porobaltatam, el hitem hog vagion ő felsegenek hatalma ara hog mikor akarjan el veheti rulam az suitolo es saniargato sajtolo vesöket [...] egedül ő felsegehez foliamotam mint mindenható erős es igaz mondo Istenhez ki az *arvak* es özvegek niomorgatasat meg tiltotad söt egész orsagokat soktal pusztítani az *arvak* es özvegek miomorgatasaiert, [sic!] oh en Istenem vizseli gondot az en segeni *arva* özveg feiemre es eletemre igireted es fogadasod serent ne kesel en Istenem sies az en sabaditasomra es segedelmemre amen” [5r–6r]⁴⁶ – írja Vitéz Zsuzsanna kötete előszavában. Az árvaság kulcsszava köré rendeződő szövegformálás rendkívül gyakran tér vissza az imádságokban is. Irodalmi alapmintaként ebben az esetben is természetesen bizonyos zsoltárok szolgáltak, hiszen amellett, hogy a Biblia több helyen erősen védelmébe veszi a kor elesettjeit, kiszolgáltatottjait, így főleg az özvegyeket és árvákat, a Zsoltárok könyvének néhány éneke is magában foglal olyan ígéket, ahol ténylegesen az árvák könyörgése, vagy az értük való esedezés jelenik meg. Például a 10. zsoltár beszélője Istent mint minden elnyomott reménységét szólítja meg. Ezen belül konkrétan az árvák ügyével csak két vers foglalkozik.

Vitéz Zsuzsanna imádságában ez a következőképpen módosul. A szerkezeti kérdések tárgyalásánál láttuk, Böldiné minden 10. imádsága fölé az adott zsoltár két versszakát írja „textusként”. Természetesen esetünkben éppen az említett, ráadásul nem is egymás után következő két ige szerepel a könyörgés előtt:

⁴⁵ Böldi Pálné Vitéz Zsuzsanna Barcsai Mihályhoz, Szamosújvár, 1679. szeptember 28. Közölte: HERNER 1988a, 76.

⁴⁶ Kiemelés: F. G.

„[...] te rejad hagatatot a szegeni az arvaknak te leses szegítője hogi itiletet tegi az arvanak es az niomorodotnak hogi töbe ne kegetlenkegen a földbül valo ember”. Az ezek után következő imádság pedig az eredeti zsoltár többféle elnyomottjai közül nyilvánvalóan az árvák megszólalására építi szövegét: „most az en arvaszagomnak es niomorusagomnak ideien egiedül csak te rejad hagatatam uram [...] hog ferne uram az te könjörül[ö] kegelmeszededhez hogi meg nem halgatnal engemet [...] az segeni niomorult arvakat meg segited az ö szüksegeknek idejen [...] hog ferne uram a te jo voltodhoz hogi engemet el haginal az en niomorult arvaszagomban es sziralmas niomoruszagimban”.

Am Vitéz Zsuzsanna nemcsak azokban az imádságokban erősíti fel az ilyen típusú megszólalásmódot, amelyeknek egy-két versében megtalálhatók e szavak, hanem ezeket az igéket alapmintaként felhasználva az ilyen szövegeket nélkülöző zsoltárokra írott fohászokdásaiban is. Az 56. zsoltár például ugyan egy nagy veszélyben lévő ember panaszja és szabadításért könyörgő éneke, a szöveg nem pontosítja, hogy ki a nyomorúságban lévő személy, és miért üldözik ellenségei. Az imádság azonban egyértelműen az árva – láttuk, más zsoltárból ismert – megszólalásmódjával válik azonossá. Hogy valóban az árvaságot tematizáló panaszzsoltárok műfaji konvenciói felől olvasható a kötet, jól mutatja, hogy Vitéz Zsuzsanna még azokban a könyörgéseiben is a bemutatott módon szólal meg, amelyek akár egészen más műfaji hagyományhoz köthetők, mint pl. az eredetileg királyért hálákat zengedező 21. zsoltárra írott imádság: „veszed uram en ram az te könjörülö kegelmesz szemejdet szegeni niomorult gamoltalan arvadra” [59r].

Az „árvaság” fogalma először talán Bethlen Kata kapcsán terjedt el a szakirodalomban. A XVIII. századi erdélyi asszonyról írva a legtöbb mai, de főként a korábbi kutatók, írók, esszéisták – Hegyaljai Kiss Gézától Sükösd Mihályig és Németh Lászlótól Kocsis Istvánig – minden esetben úgy írtak róla, hogy neve elé toldották az „Árva” jelzőt, inkább már tényleges nevet. Ugyanis ő is ekképp nevezte magát az 1730-as évek elejétől, miután második férje meghalt, és a hatból négy gyermekét is elvesztette, s ez a név terjedt el róla szerte Erdélyben. Bethlen Kata életművének viszonylagos feldolgozottsága ellenére ezt a hagyományt nem vizsgálta még összefüggéseiben a kutatás.⁴⁷

Pedig – akár Bethlen Kata művei vonatkozásában, de most elsősorban Vitéz Zsuzsanna vizsgált imádságoskönyve kapcsán – tanulmányozva a kor imádság-irodalmát, sőt a levelezéseket is, úgy tűnik, hogy mindketten egy fontos hagyományhoz kapcsolódnak, vagyis a jobb híján „árvaság retorikájának” nevezett jelenség nem más, mint egyfajta korabeli „kulturális szerepminta”. A kultúra, az irodalom és a társadalom kontextusa által befolyásolt és forgalmazott szerepti-

⁴⁷ A kérdéstről l. SZABÓ Gyula, *Árvaink = Uő, Ostorod volt-e Rodostó?*, Bukarest, 1991, 51–190.

pológia. Ezek a Stephen Greenblatt-tól származó fogalmak és az e fogalmi hálóra épült elméleti keret⁴⁸ – Greenblatt és iskolája által – eredetileg az angol reneszánsz irodalom self-fashioning (fordítástól függően: énmóformálási⁴⁹ vagy ön(re)prezentáló⁵⁰) folyamatát, különböző magatartásmodelljeit próbálja értelmezni. Ezek az értelmezések elsősorban olyan szövegeken történnek meg, amelyekben valamilyen módon magukat jelenítik meg (értsd: (re)prezentálják) a szerzők. Ezért lehet jó terepe az elmélet alkalmazásának az önéletírás, vagy ezzel műfaji hasonlóságokat mutató szövegek. Manapság azonban már nemcsak az angol reneszánsz irodalom szövegein történnek meg ilyen jellegű elemzések, hanem a magyar régiség művein is sikeresen alkalmazzák ezeket. Bene Sándor⁵¹ és Csehi Zoltán⁵² tanulmányai tapasztalatainak felhasználása mellett számomra elsősorban Tóth Zsombornak a Bethlen Miklós-féle emlékirat elemzése nyújthat segítséget.⁵³ A szerző itt elsősorban a puritanizmus szerepköreit elemzi Bethlen Miklós énréprezentációiban, s elemzése során megkísérli feltárni a Bethlen-mű, főként bibliai alapra visszamenő, és a puritánus irodalomban hagyományozódó szövegeleleit. Míg Tóth Zsombor Bethlen kapcsán megvizsgálta a kor protestáns főurainak szereplehetőségeit, s ezzel igen jó irányt adott a további kutatásokhoz, addig fontos lenne hasonló vizsgálatot végezni az asszonyok mintáit tekintve is. Egy ilyen elméleti keretben tűnnek értelmezhetőnek az árvaságát, nyomorúságát oly gyakran hangoztató Vitéz Zsuzsanna imádságai, illetve akár a leveleiben olvasható megnyilatkozásai is. Ugyanis a felsorolt példák alapján azt látom bizonyíthatónak, hogy a nyomorúságos rabság és üldözöttség *biográfiai referenciái* mellett akár a levelek, akár az imádságok szövegalkotása a korban ismert és jól működő *hagyományhoz* kapcsolódott.

Hiszen az, hogy egy asszony a XVII–XVIII. században árvának nevezte magát, korántsem számított kivételes esetnek. Maga a szó nemcsak a mai köznapi értelemben vett apátlan-anyátlan gyermeket jelölte már a régiségben sem, hanem özvegyet és elhagyatottat is jelentett.⁵⁴ Nyilván a nők körében volt elterjedt ez a jelző, és igen sok olyan régi levelet lehet olvasni⁵⁵, amelyeket az „árva”

⁴⁸ Stephen GREENBLATT, *Renaissance self-fashioning from More to Shakespeare*, Chicago–London, 1980.

⁴⁹ Csehi Zoltán fordítása. L: CSEHI Zoltán, *Humanista énmóformálási technikák a Quattrocento tájkán és napjainkban*, Jelenkor, 2002/3, 321–328.

⁵⁰ Tóth Zsombor fordítása. L: TÓTH 2003.

⁵¹ BENE Sándor, *Theatrum, politicum, nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999.

⁵² CSEHI 2002.

⁵³ TÓTH 2003.

⁵⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp, 1967; *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I. szerk. SZABÓ T. Attila, Bukarest, 1975.

⁵⁵ DEÁK Farkas, *Magyar hölgyek levelei 1515–1709*, Bp, 1879.

jelzőnek a név elé helyezésével szignáltak az özvegyasszonyok. Valószínűleg ugyanis, hogy nem teljesen feleltethető meg szinonimának a két fogalom. Úgy tűnik, hogy az „özvegy” szó volt a hivatalosabb, vagy legalábbis a neutrálisabb szóhasználat. Amikor azonban az asszonyok alázatos levelet írtak, esetleg szánalmat akartak kelteni maguk iránt vagy segítséget kérni valakitől, akkor általában az „árva” szót toldották nevük elé. A szónak tehát valószínűleg többletjelentése is lehetett.⁵⁶ Hiszen Bethlen Katához vagy éppen Vitéz Zsuzsannához hasonlóan, mint látni fogjuk, mások is abban az összefüggésben értelmezik ezt az elsősorban maguk által használt elnevezést, mint akik nemcsak férjüket, vagy gyermekeiket veszítették el, hanem – nyilván sokszor az előzőnek következtében – valamilyen üldözés, hányattatás stb. miatt anyagi vagy társadalmi biztonságukat is.⁵⁷

Egyrészt az özvegy és az árva szavak jelentése, és hivatalos, illetve többletjelentéssel felruházott használata közti korabeli különbségtevés miatt érdemes bizonyítékként Ráday Pál, és a hozzá a danczkai emigrációjából segítségért forduló Kuruc Vay Ádámné Árva Zay Anna levelezéséből idézni. Ugyanis míg az idegen földön nyomorgó, s ekkor, 1719-ben már özvegyasszony úgy panaszkodik Rádaynak, hogy „édes kedves Uram [...] e’ vilagbul boldogul kimulvan, két gyermekimel edgyut nagy gyamoltalansagban hagyva Arva fejemet”, s férje halála után mindig „Árva Zay Anna”-ként írja magát, addig Ráday – az érte való közbenjárás során írt hivatalos levelekben – úgy emlegeti, hogy „Ezvegy Vay Adamné Zay Anna Asszony”.⁵⁸

Másrészt azért fontos Árva Zay Anna példáját idézni Vitéz Zsuzsanna „árvaságának” kapcsán, mert Vayné ugyancsak imádságszerző volt, hiszen 1721-ben megírta a kéziratban maradt, de másolatban terjesztett *Nyomorúság oskolája* című művét. A kötetben imádságok, könyörgések, elmélkedések, hálaadások szerepelnek. Az imaszövegeket ráadásul „Szent Dávid Soltáribol ki-szededetett szók, melyek három részre elosztattak” című rész követi. Végül az imák szövegeivel azonos témájú verseit írja le, melyeket a zsoltárok nótájára szerzett. Vitéz Zsuzsanna könyvével még inkább az teszi együttolvashatóvá Árva Zay Anna imádságait, hogy a *Nyomorúság oskolája* is – bár nem börtönben, de – kényszerű bujdosásban íródott, illetve ugyancsak egy férjét elvesztett és sokak által üldözött asszony írta. Így az ő műve is a fogsághoz hasonló nyomorúságban való

⁵⁶ DEÁK 1879, 309–311. Mindez nem minden esetben van így. Az Árva Bothány Magdolna néven szignált levél pl. nem látszik semmiféle alázatosságot mutatni, segítséget kérni stb. Itt valóban úgy tűnik, mintha egyszerűen az özvegy szinonimája lenne a szó. (DEÁK 1879, 315–316.)

⁵⁷ 1820-as levél: „köz mondas hogy az özvegyet és arvát a’ szél jobban éri”. (SZABÓ T. 1975, 449.)

⁵⁸ SZELESTEI N. László, *Árva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából*, in: Ráday Pál emlékkönyv, szerk. ESZE Tamás, Bp, 1980, 416, 418, 420.

panaszos megszólalás, a szenvedésnek és az „árvaság retorikájának”, illetve az e helyzetből való Istenhez kiáltás, elsősorban a zsoltárokra visszamenő irodalmi hagyományaihoz kapcsolódik. Így hangzik például a *Nagy nyomorúság alatt nyögő ember* [...] imádsága: „Könyörülő és hatalmas szent Úr Isten, te tudod az én szívemnek gyötrelmit, siralmat, az én elhagyatásomat, szükségemet, megáláztatásomat, porban való letapogatásomat, szenvedésimet, régtől fogva keserves bújdosásomat, aban való szorongattatásimat, ellenszámimnak rajtam vett hatalmokat, esetemen örömel való tapsolásokat, nevetéseket [...]”.⁵⁹

A bemutatott példák alapján, különösen az imádságszerzők összefüggésében lesz fontos a megfogalmazható tanulságokat összevetni a későbbiekben a – szóba jöhető szerzők közül relatíve legtöbbet vizsgált – Bethlen Katáról kialakult képpel. Egy ilyen típusú vizsgálat alapján ugyanis talán árnyalni lehet azokat a még ma is öröklődő megállapításokat, hogy „Bethlen Kata társtalanul állt kora irodalmában”.⁶⁰

Vagyis a fenti példákban azt láthatjuk, hogy a korabeli levelezésben az özvegyi állapotra jutott, de annak következtében vagy attól függetlenül más nyomorúságokat (szegénység, rabság, bujdosás, gyermekek elvesztése, betegség stb.) is elszenvedni kényszerülő – valószínűleg a kor társadalmi viszonyai miatt elsősorban asszonyi személyek⁶¹ – „árvaságukat” úgy jelenítik meg, hogy – az egyik gyakran használt, eredetileg ugyancsak bibliai szövegekben használatos szavukkal élve – „gyámoltalannak” láttatják magukat.⁶² Ennek a – geertzianus kultúrafogalomra támaszkodó Stephen Greenblatt szavával élve – magatartásmintának (behaviour pattern) a szókincsét, panaszzsoltárokon alapuló retorikáját azonban úgy tűnik, hogy csak akkor igyekezzenek működtetni, ha valamilyen sajátos személyes viszony, alá-fölrendeltségi helyzet áll fenn, amelyben a megszólított esetleges segítséget, „gyámolítást” képes nyújtani. Ez a személy lehet főúr, tekintélyes politikus, vagy éppen a fejedelem özvegye, ám a viszony mindenképpen alá-fölrendeltséget is magában foglal. (Miként a nagy Ráday Pált jól ismerő és hozzá bizalommal forduló Árva Zay Anna, vagy épp egy Báthory Zsófiával levelező apáca esete mutatja.⁶³) Amikor viszont valamilyen hivatalos viszonyt látunk, neutrális tartalmúnak látszó levelet stb. olvasunk, akkor

⁵⁹ ROMÁN Ernő, *Kurucz Vay Ádámné sz. Zay Anna imakönyve*, Sárospataki Református Lapok, 1914/10–11, 81–83, 93–94. Idézet a 82. oldalról. (L. még: FERENCZI Zoltán, *Kurucz Vay Ádámné, Br. Zay Anna Imádságos könyve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1925, 234–238.)

⁶⁰ SÜKÖSD Mihály, *Bethlen Kata*, in: BETHLEN Kata *Önéletírása*, s.a.r., előszó, jegyz. SÜKÖSD Mihály, Bp, 1963, 32.

⁶¹ De l. még a témához II. Apafi Mihály kapcsán: BARTÓK 1909, 72–77, 88–93, 105–108.

⁶² 1820-as példa: „én mint gyámoltalan árva özvegy egyedül az Excellentiád Kegyességébe és partfogásába reméllek, és ezennel abba magamat 's gyámoltalan kiseded árvátskámat ajánlom”. (Özvegy br. Jósika Istvánné Tövissi Borbála br. Jósika Jánosnak). SZABÓ T. 1975, 448.

⁶³ DEÁK 1879, 319–321.

úgy tűnik, működésbe lépnek a bemutatott magatartást szabályozó – Greenblatt is használja a fogalmat – kontrollmechanizmusok.

A jellemzett, alá-fölrendelt viszonyokhoz tűnik hasonlónak a nyomorúságok között sínylődő, s éppen ezért még inkább kiszolgáltatott ember (valószínűleg itt is nagyobb számú asszony) *Istenhez* fordulása. Ez esetben teljesen eltűnnek a kontrollmechanizmusok, és tökéletesen működésbe lép az „árvaság szerepmintájához” történő feltétlen igazodás. A Biblián alapuló, évezredek keresztény hagyomány által előírt *őszinte* imádkozás még hangsúlyosabbá válik. Jól mutatják ezt a teljes kitárulkozást nemcsak a sokat idézett, az árvaállapot gyámoltalanságát tematizáló imádságszövegek, hanem azok a szövegrészek is, amelyek *minutiot* alkalmaznak az Istenhez forduláskor, akár pl. Bethlen Kata több imádságában.⁶⁴ Vitéz Zsuzsanna így ír a 15. könyörgésében (anélkül, hogy a 15. zsoltárban bármiféle hasonló szöveget lehetne találni, bár van olyan zsoltár, amely mintaként szolgálhatott e szövegrészhez): „jaj en segeni arva mind az földnek porajg le vetetet ember a te kezejd csinalmajnak leg kisebbik része ki a te tekinteted előtt olian vagok mint egi leg alab valo fergecke” [42r]. S ebben a helyzetben a *mélységből való Úrhoz kiáltás* hagyományához kapcsolódva ekképpen szólal meg az imádkozó: „köniörüli raitam, uram fel ne induli az szaraz fa level elen ides tova a szeltül haniattatot pozdoria elen ne mutogasd, haragodat es hatalmat, hanem szand meg inkab galosagomat” [168r].

Ebben az összefüggésben úgy tűnik tehát, hogy a korábban bemutatott, főként a nyomorúságot tematizáló panaszretorika hagyományát az árvaság szerepmintáján belül értelmezhetjük. Az árva szenvedése, láttuk, fokozott nyomorúság, hiszen jóval gyámoltalanabb, mint a többi ember. Jóval könnyebb őt nyomorgatni, üldözni, perbe fogni, fogságba zárni, megalázni. Ennek kapcsán merül fel a következő fontos kérdés: a szenvedések miatt nemcsak lelkiileg, de társadalmilag is kiszolgáltatottá vált árvák (azaz/illetve: özvegyek) miként apellálhatnak ártatlanságukra.

IV. 3. Az imádság mint megítéltetésre váró szöveg

Vitéz Zsuzsanna imádságait olvasva azért egyértelműnek látszik, hogy az árvaság szerepmintája nem várja el kizárólagosan a panasz, a siralom retorikai hagyományához való kapcsolódást, egyéb megszólalási lehetőségeknek is teret enged, sőt kódolja, elvárja ezeket. A szóban forgó másféle retorikai hagyományok természetesen ugyancsak a bibliai imádságokon, a Zsoltárok könyvében alapulnak. Ezek a más műfajú imák a dicséret, hálaadás, illetve bűnbánati szövegek. Nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben a bibliai (főleg néhány dicsőí-

⁶⁴ BETHLEN 1963, 162.

tő vagy hálaadó zsoltár) vagy egyes későbbi imádságok (mint Vitéz Zsuzsanna szövegei) elsősorban egyik vagy másik imaműfaj konvencióihoz kötődnek, ám a legtöbb esetben több típus elemei is megtalálhatók bennük. A Miatyánk mint az imádság mintájául szolgáló paradigma, illetve rendszeresen a XIII. századtól kezdve írt ars orandik szinte kötelezővé tették és pontosan körülírták a bevett modelleket, s ezek legtöbbször többféle műfaji konvenciót egyesítették.⁶⁵

Bartók István szerint a magyar puritánus szerzők leginkább az angol imádságelméletekkel kerülhettek kapcsolatba, annál is inkább, hogy magyar szerzők csak elvétve foglalkoztak ilyen praeceptumok írásával. Akkor is érdemes röviden kitérni ezekre, ha nyilvánvaló, hogy Vitéz Zsuzsanna és a hozzá hasonló imádságszerzők nem olvashattak ilyeneket. Azonban a magyar imádságelméleteken és az imádságoskönyvek elszórt elméleti megjegyzésein keresztül azok tanulságai befolyásolhatták az itthoni imádságszerzőket. Persze, az sem nagyon valószínű, hogy az itthon kiadott ritka, de azért létező imádságelméleteket ismerte volna Vitéz Zsuzsanna. (Szilágyi Tönkö Biga pastoralis-a éppen 1684-ben jelent meg, ráadásul latin nyelven, így Beldiné nem olvashatta, de még Medgyesi Pál Doce nos orare-ja sem kellett, hogy közvetlenül hasson rá.)

Azonban a mindenki által oly sokat hallott templomi imákon, és talán az olvasott imádságoskönyveken keresztül érvényesülhettek ezek a hagyományok, többek közt Vitéz szövegein is. Ennek a többszörösen áttételes hatásmechanizmusnak lehetett az a következménye Vitéz Zsuzsanna – és a többi kortárs, akár még imaíró asszony – számára is, hogy nagyjából tudták alkalmazni a Medgyesi Pál ars orandi-jában oly sokféleképpen leírt imádság-felépítést: a megszólítást, a kérést és a bérekesztést.⁶⁶ Úgy tűnik azonban, hogy egy alapos összehasonlító elemzés során kimutatható lenne a különbség az iskolázott teológusok, illetve Vitéz Zsuzsanna és a hozzá hasonló szerzők imádságai között a retorikai szabályokhoz való igazodás szempontjából. Beldinének több imája sokszor meglehetősen szabadon változtatja az egyes részeket.

Persze, azért Cynthia Garrett-nek a XVII. századi angol imádságelméletekről szóló tanulmányának tanulságait Vitéz Zsuzsanna imádságainak elemzésekor is alkalmazhatjuk. A dolgozat jelen fejezetében Garrett-nek azt a megállapítását vehetjük figyelembe, hogy Isten mint a legfőbb bíró, megítéli az imádkozót és az imádságot is, vagyis a hálaadásnak és a könyörgésnek neki tetsző módon kell történnie. Eszerint nem elég, ha azt tartja be az imádkozó, hogy valóban a Biblián, a zsoltárokon alapul imádsága, hanem imádsága felépítésében is igyekszik Istennek megfelelni.⁶⁷ Vagyis, annak ellenére, hogy Vitéz a panaszénekek felől értelmezhető könyörgéseket ír, nem hiányoznak azért szövegeiből a hálaadás és

---

⁶⁵ BARTÓK 1998, 150–162.

⁶⁶ BARTÓK 1998, 172.

⁶⁷ GARRETT 1993, 352, szintén idézi: BARTÓK 1998, 164.

bűnbánat szerkezeti egységei sem. Jelen esetben minket a bűnbánat kérdésköre érdekel, hiszen továbbra is az a kérdés, hogy a szenvedések miatt nemcsak lelkiileg, de társadalmilag is kiszolgáltatottá vált árvák (azaz/illetve: özvegyek) miként apellálhatnak Istennél ártatlanságukra.

Vitéz Zsuzsannának az 1684 augusztusában, a boszorkányok elleni nyomozás tetőfokán befejezett könyvében a könyörgések kétféle, ellentétesnek látszó célnak kellett megfeleljenek. Egyrészt Istenhez íródtak, az egész kötet hozzá való fohászkodás, vagyis az imádságoknak az ő parancsai szerintinek kell lenniük, s a fentebbiekben kifejtettek következményeként bűnbánatot kell tartalmazniuk. Mindez úgy illeszkedik a panaszretorika hagyománya által meghatározott szövegbe, hogy a nyomorúságok az imádkozó számára saját bűnei büntetéseként értelmeződnek. A szenvedések felemlgetése előbb a bűnösség felismerését, majd a bűnök felsorolását, ezt követően pedig azok megbánását eredményezi. Ez az imatípus egyértelműen kapcsolódik tehát ahhoz a XVI. században nagy hangsúlyt kapott teológiai (és mindezt a magyar népre alkalmazva: történelem-bölcseleti) konvencióhoz, hogy a bűnöket már itt, a földön büntetés követi és szenvedni kell miattuk. Vitéz Zsuzsanna így ír 29. imádságában: „ime en szege-ni meltatlan bűnös az en szivemnek buzgo töredel-mesegevel szíratom az en bűneimnek rutsagat es alazatoson kerem te tüled kegelmet es bűnejmnek bocanatiat aianlom te neked oh szentseges atiam [...] köniörüli uram raitam törd el imar szaniargato veszöjdet elegendgel meg enj niomorusagimal”, amely aztán hálaadásban folytatódik: „de uram [...] meg oltalmaztal engemet mert ha felseged nem örizet volna regen el vestem volna mind ezekert a te sok io tete-meinedert veghetetlen halakat adok te neked az en sok bűneimnek bocsanatot kerek szent felsegedtül amen”. [90r-v]

Vitéz Zsuzsanna könyörgései az imádságok szerkezeti szabályainak csak részbeni betartása mellett a bűnbánati imák hagyományához való kapcsolódást – az említettek ellenére is – viszonylag lazán kezelik. Az igazi bűnlajstrom pl. a legtöbb könyörgésből hiányzik, ilyet tulajdonképpen csak az Úr vacoraia előt való rövid köniörgésben [517r] találhatunk, míg például Bethlen Miklós Imádságoskönyve sokkal szorosabban kötődik ehhez a hagyományhoz.⁶⁸ Mindez nem jelenti azt, hogy Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyvében ne lennének időnként igen markánsak azok a puritán kegyességi jegyek (sinceritas, certitudo salutis, születés előtti Isten általi elválasztás stb.), amelyek pl. Bethlen Miklós Imádságoskönyvében is igen fontos elemeknek tekinthetők.⁶⁹

Az Isten előtt felismert bűnök bevallásán, illetve a bűnbocsánatért való esedezésen kívül volt egy másik célja is Vitéz Zsuzsanna imádságainak, amely logikusan következett a megelőző fejezetekben tárgyalt árvaság szereplehetősé-

⁶⁸ Kemény János és Bethlen Miklós művei, s.a.r. V. WINDISCH Éva, Bp, 1980, 1009.

⁶⁹ TÓTH 2000, 211–217.

géből, sőt, minden bizonnyal az e szerep affirmálta megszólalásról van szó. Ugyanis egy, a nyomorgattatásában Istennek panaszkodó „árva” nyilvánvalóan ártatlannak vallja magát az üldöztetésével kapcsolatban. Vagyis nem ismerheti be bűnösségét támadói előtt. Különösen érvényes mindez, ha az adott személy fogságban ül, mert így elismerné az őt sújtó ítélet jogosságát. Így tesz pl. Bethlen Miklós is, aki Önéletírását (és Imádságoskönyvét) Tóth Zsombor szerint nemcsak mint vallomást (confessio) írja Istennek, hanem mint védekezést (apologia) is.⁷⁰

Vitéz Zsuzsanna könyve ugyancsak mások előtti mentségeként is értelmeződhet. Még ha a nagyon szépen letisztázott, alig egy-két javítást (ezek tipikusan a tisztázat írásakor keletkező elírásoknak tűnnek) tartalmazó könyvecskét nehezen is tudta volna kiadatni Vitéz Zsuzsanna, a szöveg ilyen formában történt megírása mindenképpen intencionált, vagy éppen a nyomozás során kikényszeríthető publicitást eredményezhetett. Leveleiben is ugyanazon mintákat használja fel ártatlansága bizonyítására, mint imádságaiban: „Én bizony édes öcsém uram, mindezekben ártatlan vagyok, ártatlan szenvedtem mind gyermekimmel együtt ezt a hosszú ideig való nyomorúságot”.⁷¹

Összegezve: úgy kellett a nyomozók előtt apologetikus funkciókat betöltenie az imádságnak, hogy Isten előtt is helyt álljon egyszerre. E két szempont – bizonyos ima-praeceptumokat figyelembe véve – nehezen közelíthető egymáshoz. Az angol imádságelméletekre alapozva ugyanis azt mondhatjuk, hogy az ars orandinak a hagyományosan hangoztatott retorikai céloktól eltérőnek kell lennie. Ugyanis a reneszánsz Angliában is oktatott retorikai célok – tanítani, gyönyörködtetni, megindítani – az imádság esetében radikálisan módosultak. Nem lehetünk képesek ugyanis Istent sem tanítani, sem gyönyörködtetni. Ennek ellenére néhány imádságelmélet felveti, hogy filozófiai és teológiai érvekkel talán sugallhatunk Istennek, illetve szentírásbeli példák is arra ösztökélhetnek bennünket, hogy higgyük, Isten kedvezően válaszol a kitartó könyörgésre. Vagyis arra nézve adnak tanácsokat e könyvek, hogy miként lehet Istent meggyőzni. Így tehát az Ambrosius-féle hagyomány alapján azt mondhatjuk, hogy az imádság megfeleltethető a törvényszéki beszédnek, hisz, miként a világi bírónak, úgy Istennek is meg kell nyernünk a jóindulatát.⁷² Vitéz Zsuzsanna is ehhez kapcsolódik, amikor így szólítja meg Urát: „a ki itilletet szolgáltac az arvaknak es az özvegeknek”. Ezek szerint az vált az imádságok céljává, hogy míg Isten mint a legfőbb bíró ítélőszéke előtt bűnvallás és bűnbocsánatért való esedezés történjen, addig a földi bírák előtt védje meg ártatlanságát.

---

⁷⁰ TÓTH 2003, 9.

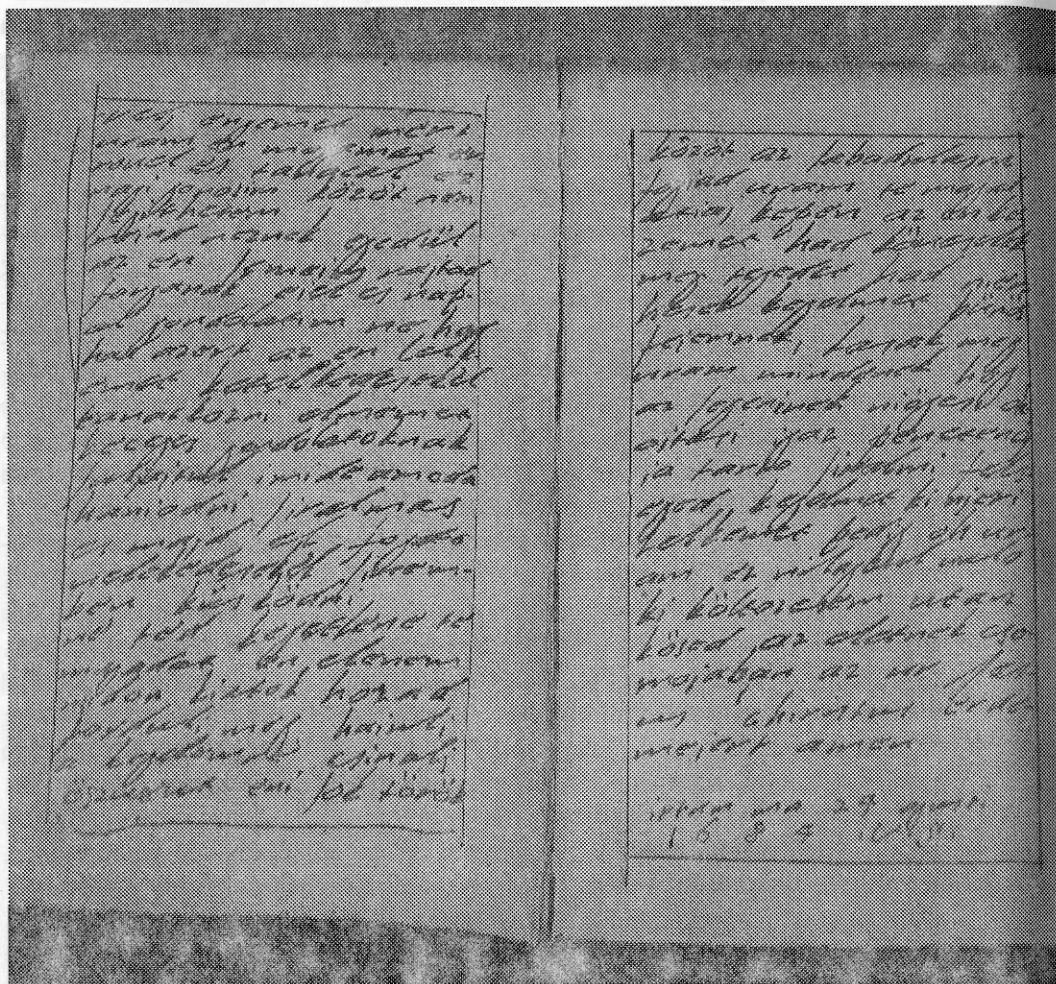
⁷¹ Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna Bánffy Farkashoz, Szamosújvár, dátum nélkül. Közölte: HERNER 1988a, 77.

⁷² BARTÓK 1998, 159.

Vitéz Zsuzsanna előszava egyik igen körültekintően megszerkesztett egységben találhatunk példát arra nézve, hogy miként kell megtalálni a két pólus, a földi és mennyei bírák ítélete közötti távolság áthidalását: „az en niomorgatojmra nezve en artatlan vagiok kit lat az en Istenem az ki az siveket es a veseket visgalia noha az en Istenem talalt en menem [sic!] bünt ö magara nezve mert ember nincen ez vilagon bün nélkül en is ha ast mondanam magam vadolnam magamat mert az en Istenem elen vetkeztem mint galo asoni alat, kijért kerem büneimnek bocanatiat az en siralmas köniörgö lelki fohaskodasimban az en sabadulasomal egüt az en Istenemtül mert el hitem hog az Úr az Isten azért adot engemet az en niomorgatoim kezeben hog ez vilagal el ne veszek [...] az suitolo es saniargato sajtolo vesöket az en niomorgatoimnak hatalmakot raitam csak semive teheti, es az en artatlansagomat vilagra hozhatia.” [4r–5v] Az 57. imádságában pedig így ír: „tamogon az magok lelkek elenek hogi esmeriek meg az igazsagot es tukanak köniörülni a szegeni arva-kon, azok közöt is en raitam is, tekincs meg uram az en niomorusagomat, ne keszel hozd nap vilagra az en ö elenek valo artatalan igemet, mert en csak te neked vetkeztem, es te tüled varom kegelmesen bünömmek bocsanatat az en uramnak daragalatos erdemme által amen” [192 r–v].

A fenti elemzés alapján kimondhatjuk, hogy nemcsak irodalomtörténeti, retorikai és imádságelméleti szempontok miatt, hanem az antropológia-történeti, néprajzi, illetve a történeti kutatásokat is segítő, mindezen túl pedig a Vitéz Zsuzsanna-kép árnyalása céljából tűnik igen fontosnak a teljes szöveg kiadása. Egy ilyen vállalkozás ahhoz járulhat hozzá, hogy a későbbiekben pontosabban lehessen értelmezni, miként férnek össze egyetlen asszony életében az állítólag rendszeresen folytatott mágikus cselekedetek és a XVII. század egyik igen szép imádságoskönyvének a megírása.

Vitéz Zsuzsanna imádságkönyvének utolsó lapja

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Philological and Rhetorical Analysis of Zsuzsanna Vitéz's Hand-written Prayer Book from 1684

This paper introduces a so far unknown hand-written prayer-book, which is kept in the Academic Library of Kolozsvár (Rumania). The author, Zsuzsanna Vitéz (the wife of Pál Béli, the influential Transylvanian politician in the seventeenth century) is not even well-known but at certain times a relatively important figure of the political life of Transylvania. Her name survived principally because of her alleged participation in witchcraft, as according to the contemporary grounds for litigation (published in 1988 by János Herner) she quite often asked for help of supernatural powers against the princely court and especially for the corruption of Anna Bornemisza (the wife of Mihály Apafi I, prince of Transylvania). Zsuzsanna Vitéz's image, constructed by our present knowledge, can be effected and softened by the discovery of this prayer book, which the author accused of witchcraft wrote in prison.

This essay does not intend to rewrite the biography but to analyse Zsuzsanna Vitéz's prayer book from philological and rhetorical perspectives. The book contains prayer paraphrases for each of the 150 psalms from the Bible. Investigating the structure of the book one can see that even compared to the contemporary prayer books written by non-laymen, how carefully structured this work is. The intertextual analysis examines how Zsuzsanna Vitéz's prayers apply those texts from the Book of Psalms as pretexts that are connected to the tradition of the laments. The rhetorical analysis interprets those forms which make the staging of the laments possible. This paper touches upon the context of the contemporary prayer books trying to interpret the similarities to and differences from Puritan texts.

Based on the analysis it can be conducted that printing of the prayer book is important not just because of the aspects of literary history, rhetoric and prayer theory, but to help research in anthropology, ethnography, and history, not mentioning the softening effect it can have on the image of Zsuzsanna Vitéz. This essay can be considered as preliminaries for the proceeding edition.

FEKETE CSABA

A PATAKI ÁGENDA ÉS A PRAXIS PIETATIS*

Egy bűnbánó és egy hálaadó imádságot illesztett az 1658-ban (és 1660-ban?)¹ megjelent pataki agenda² szertartásrendjébe a magát meg nem nevező szerkesztő Medgyesi Pál (1605 – kb. 1663), a magyarországi puritán mozgalom egyik legrangosabb képviselője, – akinek szerzőségét a szakirodalom már a 19. században tisztázta.³ A puritán mozgalom e neves alakjának közreműködése miatt kellő okkal kimondott minősítésnek tűnik föl, ha a szakirodalomban a Tiszáninnen református egyházkerületnek ezt az úrvacsorás szertartást szabályozó kézikönyvét puritán agenda néven emlegetik.⁴

Az ágendában három gyónó imádság van, az első fölül Medgyesi ezt a feliratot illesztette: *Vallás-tétel, a Bűnökről és az Isten nagy kegyelmességéről. Az Praxis Pietatisből vőtt.*

Van öt hálaadó imádság is, az első fölött ez a felirat olvasható: *Végő Hálaadás, a' Praxis Pietatisből vőtt.*

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 34 (vö. OTKA T 029146).

¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon* című kézikönyvének mindhárom kiadásában (1894–1901, 1940. illetve 1977) egyaránt csak ezt az évszámot közli. Időrendben is Medgyesi egyéb munkái után sorolja fel a pataki ágendát. A hazai könyvészetben közölt adattól eltérő évszám bizonyosságát tudtommal sehol nem magyarázta, adatait nem tette közé. – Nem egyezik ezzel másutt megfogalmazott véleménye: „az 1658 ápr. 3.-a helyeit 10.-én megnyílt sárospataki közzsínaton... immár végleg magokévá tették a Medgyesi-fogalmazta agendákat... Az ekként hivatalossá vált »Liturgia sacrae coenae, azaz: Úr vacsorájának kiosztásában való rend és cselekedet« napvilágot látott még abban az évben”. *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai. XXVIII.) 360. Az RMK I. 333 leírásában nincs utalás két kiadásra. – A kérdést külön tanulmányban összegeztem: *A pataki agenda két kiadása*. Magyar Könyvszemle, 120 (2004) 156–164.

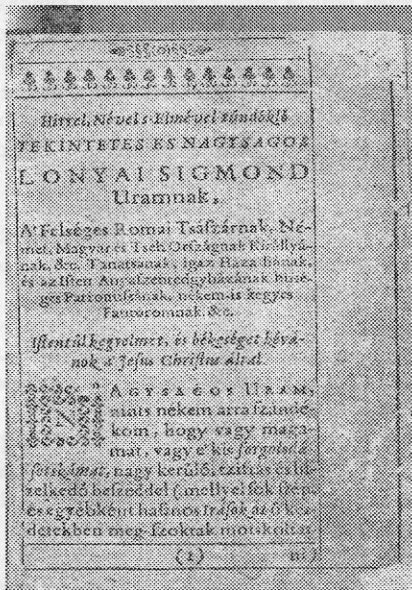
² Az elnevezés a szakirodalomban így használatos, vö. BENEDEK SÁNDOR: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órisziget, 1971. 210–212, 234. DIENES DÉNES: *Liturgia Sacrae Coenae. 340 éves a tiszáninnen puritánus úrvacsorai rendtartás*. In: Sárospataki Füzetek II (1998) 66–76.

³ HEGEDÜS László: *Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. Egyház életéből*. In: Sárospataki Füzetek. I (1857) 349–366; különösen 361. A közlemény Szombathy János XVIII. századi jegyzeti és a zempléni egyházmegye anyakönyvének egykorú dokumentumai alapján készült. – Az első Medgyesi-monográfia nem sorolja fel művei között, csak feltételezi szerzőségét: „E szabályzatot Medgyesi szövegezte, az előszót is ő írta hozzá. Neve nincs ugyan rajta seholsem, de a Praxis pietatis-ra való többszöri utalás alapján állításunk valószínű...” Vö. CSÁSZÁR Károly: *Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány*. Bp. 1911, 82. – Itteni vizsgálódásom tárgya a Praxis pietatisval való kapcsolat tisztázása.

⁴ Tanulmánya címeben is így minősíti DIENES DÉNES *passim* (lásd a 2. jegyzetet).

A szövegek szintjén a valóság meglehetősen eltér a felirattól. Fordítója, egyben az agenda szerkesztője nevezte meg a magyarországi puritánizmus egyik alapkönyvét, mint forrást. Mégsem egyezik az agenda puritán minősítésével és az ehhez joggal társított elvárással a szöveg. Erről azért hallgatott eddig a szakirodalom, mert soha nem történt kísérlet a szöveg és megnevezett forrása összehasonlítására. Ezt végzem el alább. A feliratnak ellentmondva az átvett imádságok a forrásszöveghez csak távolról hasonlítanak. Szövegszerűen a Praxis pietatisnak a pataki ágendára csupán korlátozott hatása igazolható. Ezért arra a következtetésre kell eljutnunk, hogy ha vannak az ágendának puritán vonásai, azok eredetét máshol és másban kell fellelnünk, nincsenek a Praxis pietatissal összefüggésben. Az alábbi vizsgálat ezt igazolja.

A kérdésnek lélektani vetülete is van, amely nyelvi-fogalmazási következményekkel jár. Gyakori, hogy egy alkotó – itt a Praxis pietatist fordító Medgyesi Pál –, korábbi munkájában megszokott fordulatokat használ öntudatlanul is, illetve ugyanazt az eszmeiséget fogalmazza meg, mint amiről már korábban írt, vagy pedig azonosul a lefordított mű szellemiségével. A szöveg egyes részeinek formálása ebből következően is lehetne hasonló vagy részben azonos. Itt azonban egészen más a helyzet. A szerkesztő adta meg forrását az idézett imádságok feliratában. Arra nekünk kell választ keresnünk, hogyan és miért történt, hogy saját fordítását mégsem követte?

A magyar Praxis pietatis ajánlásának kezdete

Röviden a puritánizmus liturgiával kapcsolatos törekvéseit vázolom előbb, a kérdés bevezetésül, és egyben nélkülözhetetlen kutatástörténeti adatokra is utalok, főként jegyzetekben. A szöveg összehasonlítása után választ keresek arra, hogy egyfelől a marokán eltérést miként okolhatjuk meg, és másfelől a Praxis pietatis lappangó, szövegszerűen alig igazolható hatását is igyekszem kimutatni.

A protestáns szertartási kérdéseknek különös jelentősége van a magyarországi puritán mozgalomban. Az ortodox (eredeti jelentésében igazhitű, azaz nem újhitű) lelkészek és pártfogóik köre jóvá

nem hagyott újításokat és hitvallásos vétségeket hangoztatott a Patak és környéke valamint a váradi esperesség lelkészeinek többsége ellen, mert Tolnai Dáli János és társai valóban szembeszegültek a megszokással, és ezt többnyire nem is a lelkésztestület közmegegyezésével tették. Arra törekedtek, hogy a reformáció hagyományos és részben újra klerikalizálódott egyházi szervezetében és szertartásaiban fokozzák a hitvalló, imádságos, jámbor és személyes kegyességet a tárgyilagosabb szertartásos vallásosság ellenében, ezáltal fellazítsák a szokásokat, illetve következesen és szigorúbb elkötelezéssel folytassák, tovább építsék a reformáció törekvéseit a 17. századi állapotok között. Igyekezetük nem volt sikertelen, nem merev állásponttal ütköztek, ellenzőik gyakran igen hasonló nézeteket és elkötelezést vállaltak. Túlkapások sem csupán a minden újítást mereven ellenzők táborában estek meg, ilyesmi a puritánok oldalán sem volt ritka. A szertartás egyes részleteinek szokatlan elhagyása vagy megváltoztatása miatti felzúdulás – mai távlatból szemlélve – nem mindig könnyen érthető és magyarázható. Lassacskán elcsöndesedett a zenebona, és a puritánok hallgatólagosan tért nyertek mindenütt a 17. század második felére. Ekkorra változott a politikai és egyházi-vallási helyzet. Lehanyaglott az erdélyi fejedelemség csillaga. A puritánok elvesztették fő pártfogójukat, a bibliás fejedelmek udvari környezetét. A törökvész árnyékában dült az ellenreformáció: gályarabsággal pecsételt gyászévad következett a protestánsokra. Addigra a lehgadgt reformok annyira átítatták a társadalom protestáns rétegeit, hogy egyes vonásokat többé nem lehetett kitörölni az egyházi jellegzetességek sorából. Maradandónak bizonyult a hazai művelődésben is az az igen tiszteletre méltó hatás, amely a Németalföldön tanult lelkészréteg érdeme Medgyesi Páltól Tótfalusi Kis Miklósig.

E folyamatba ékelődve, a puritánok és ellenzőik 17. századi csatározásainak mindjárt a kezdetén a református liturgia egyes kérdései kavarták fel a közvéleményt. A *farizeusok és hypokriták* ellen (a puritánok minősítése ez) 1638. szeptember 22-ére zsinatot hívtak össze Debrecenbe. Így olvassuk Zoványinál. Ilyen minősítés a zsinat jegyzőkönyvében nincsen.⁵ Ellenben az arminianizmus széles körben terjedő vádjától az angol földön tanulókkal kapcsolatban már korábban félték⁶, ezen a zsinaton is külföldi peregrinációból hazaérkezők bekebelezésének feltételeiről határoztak. Nyugtalanító híreknek kellett terjedniük, de ezekre csak a korabeli egyéb dokumentumokból lehet következtetnünk, a jegyzőkönyvben nem neveznek meg egyet sem. Ez ügyben a zsinat kimondotta, hogy „a szertartásokban, a szentségekben és a magyarországi egyházban régóta

⁵ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, I. 1.a. 2. fol. 77.

⁶ Már 1631-ben ezzel foglalkoztak a Nyírbátorban megtartott zsinaton, és a külföldre indulók kötelezvényéről döntöttek. Abban az évben kezdte tanulmányait Lejdában Tolnai Dáli János, és ugyanabban az évben érkezett vissza tanulmányútjáról, megjárva Angliát, Medgyesi Pál. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 24.

fennálló rendtartásokban, magánosan, saját tekintélyével, sokak botrányára és sérelmére senki ne merészeljen változtatást vagy újítást tenni, hanem ha megújítandónak tart valamit, az egész egyház megegyezésével, közszinaton történjék az. Vagyis az egész ügyet az egyház ítélete alá bocsássa”.⁷ A politikai és hadi helyzet, valamint a magyarság és az erdélyi fejedelemség érdeke szintén ezt kívánta, az állami törvények is így írták elő, leginkább az *Approbata constitutiones*.⁸ A közügyek nyilvános intézése (igazában ez a politika) mindenkor elvárható, a liturgia közszolgálat, egyéni szertartási kezdeményezések valóban járhattak a gyülekezetek sérelmével, megbotránkoztatásával.

Ráadásul az említett debreceni zsinaton nem született szokatlan és korábban ismeretlen megszorításokat tartalmazó határozat, az idézett zsinati végzésben ténylegesen semmi új nincsen. Ezek a mondatok szó szerint így találhatók már 1567-ben, amikor a protestánsok felekezeti elkülönülése még csak az ország keleti részében zajlott. Melius Juhász Péter szerkesztette az *Articuli ex Verbo Dei*⁹ című törvénykönyvet, amely közönségesen *nagyobb cikkek (articuli majores)* néven volt ismeretes századokon át. Az akkori tisztázatlanság és széttagoltság állapotában egyeztetett elkötelezéseket tartalmazza. Egy évtizeddel később Gönci Kovács (Fabricius) György (kb. 1530–1595) szerkesztésében az egyházi igazgatás szabályozása Wittenbergben is megjelent (*De disciplina ecclesiastica...*¹⁰, amely *kisebb cikkek, articuli minores* néven volt ismeretes), valamint a kettő együtt is (Debrecen, 1591, illetve 1613).¹¹ Gönci Fabricius kiadványát az 1597–1633. évi zsinatok végzéseivel megbővítve a debreceni zsinaton elnöklő püspök Keresszegi Hérmán István (kb. 1590–1641) is megjelentette 1633-ban.¹² Ezekben az ötödik cikkely szövege – némi toldalékkal – ugyanaz. 1638-ban tehát a történelmi valóságnak megfelelően utaltak arra, hogy Magyarországon régóta megszokott szertartásokról van szó.¹³ Ezeket a tiszántúliak közül jórészt ugyanazok az egyházmegyék (illetve képviselőikben az esperesek) fogadták el

⁷ TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez*. Debrecen, 1894. I. kötet. 33–34. (Lásd az 5. jegyzetet is, az ott idézett levéltári dokumentum magyar kivonatát idősb Révész Imre készítette.)

⁸ RMNy 2499; a II. Rákóczi György által kiadott gyűjtemény első része az egyházra vonatkozó törvényeket tartalmazza, az alábbi jegyzetekben említettekhez igen hasonlóan. Vö. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 273–274.

⁹ RMNy 226 fol. A_{ij}^b

¹⁰ RMK III 666 fol. B_{ij}^{a-b}

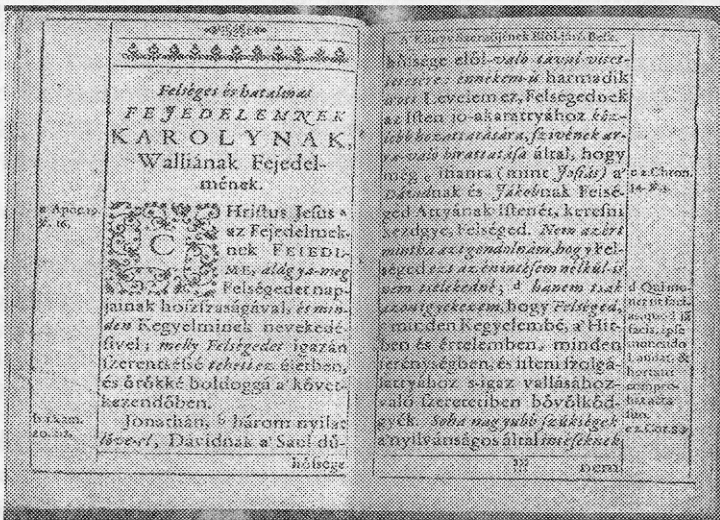
¹¹ RMNy 657, 1046

¹² RMNy 1561

¹³ Az *articuli majores* szövegében ez egyértelmű: „*praxis Ecclesiae antiquitus in Hungaria recepta*”; – ezeket a szavakat Zoványi már nem idézi. Magyar fordításban közli a teljes szöveget KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. (A Magyarországi Protestáns Egyház Kiadványai. XIX.) 561–613.

1638-ban, akik 1658-ban a pataki agenda végleges szövegét megszavazták és aláírták.

Az 1638. évi debreceni zsinat idején (szeptembertől) volt Medgyesi Pál I. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari lelkésze. A puritánok másik vezéralakja, Tolnai Dáli János – így tudta Zoványi –, talán még nem érkezett haza hosszú tanulmányútjáról. Herepei János kutatásaiból tudjuk¹⁴, hogy abban az évben megérkezett Kolozsvárra szeptember 6-án, Gyulafehérvárott tartózkodott szeptember 9–19. között, majd elindult mint a fejedelem alumnusa Patakra, hogy elfoglalja ottani tisztségét. 1638. szeptember 23-án ért Kolozsvárra, és 24-én indult tovább Váradra, amint a kolozsvári sáfár feljegyezte. Két évtizeddel később, tarcali esperesként, a pataki agenda összeállításában ő is tagja volt a fejedelemasszony kezdeményezésére kinevezett bizottságnak. Tag volt Porsalmi János (1614–1681 előtt), őt tállyai lelkészként felfüggesztették a Szatmárnémetiben tartott zsinaton (1646), de ügyét elhalasztván 1653-ban Szikszón, 1656-ban Erdőbényén lelkészkedett. A bizottságban működött a puritán reformokkal ellenkezők vezére, a tisztségéről szélütés miatt lemondott pataki első lelkész, az igen népszerű Veréci S. Ferenc (1607–1660). Nem volt tagja az ágendaszervezésre kiküldöttek körének, de úrvacsorai kérdésekben vitázó pataki lelkész volt Lippai Sámuel (1622–1659 után), őt is Lorántffy Zsuzsanna patronálta. Ebben a háttérben, e neves személyek mozgalmából eredt az agenda.

A magyar Praxis pietatis eredeti előszava, ezt Megyesi Pál az 5. átnézett és javított magyar kiadásban pótolta, a korábbiakban nem volt meg

¹⁴ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári és kulturális törekvések a század első felében. (Herepei János cikkei). Bp.–Szeged, 1965. 411–414.

Hogyan viszonyul egymáshoz a két imádság ágendabeli szövege, valamint a század egyik könyvsikerének¹⁵ számító puritán kegyességi alapkönyvben olvasható szöveg? A szakirodalom, amint fentebb erre utaltam, mindeddig egyáltalán nem kutatta. Alább párhuzamosan idézem a két változatot, hogy ne találomra fogalmazzunk általános következtetéseket, és ne is megérzések helyettesítsék a szöveg vizsgálatát.¹⁶ Az egyik hasámban a pataki ágendát, a másikban a Praxis pietatis váradi kiadást követem *szó szerint* (ahol lapszámokra utalok, azok is erre a kiadásra vonatkoznak), mert a könyvnek ezt az ötödik javított és bővített kiadását maga Medgyesi Pál rendezte sajtó alá, kipótolta, fordítását és helyesírását is módosította az első (debreceni) kiadáshoz képest.¹⁷ Ezért eltérő az alább idézett részletek helyesírása. Az ágendában az imádságot döntetűsen szedték, ezt is követem. A két munka nyelvallapotával és helyesírásával kapcsolatban utalok egyes nyelvi és helyesírási jellemzőkre, különbségekre, de ezek teljes körű feldolgozása itt nem célo¹⁸, hanem főként csak a szövegtörténeti összefüggések tisztázása.

Lewis Bayly (1565–1631) jól képzett angol lekipásztor *The Practice of Pietie, Directing a Christian, How to Walke that he May Please God...* című, elmélkedésekből és imádságokból felépített kegyességi kézikönyve 1611-ben jelent meg először, és három évtized alatt csak angol nyelvű kiadásai majdnem félszázra rúgtak. Hazánkban Comenius németből készített cseh nyelvű fordítása is többször megjelent. A mű magyarul alig egy évtizeddel az első európai fordítások után látott napvilágot, és hatszor kinyomtatták a 17. században.¹⁹ Az első

---

¹⁵ Vö. ESZE Tamás: *A magyar Praxis pietatis*. In: Könyv és Könyvtár III (1963) 43–79.

¹⁶ Szemelvényes kiadása: Debrecen, 1632; teljes szövegű 1. kiadása: Debrecen, 1636; 2. kiadása: Lócse, 1638; 3. kiadása: Bártfa, 1640; 4. kiadása: Lócse, 1641; 5. kiadása: Várad, 1643. Vö. RMNy 1525 (2), 1639, 1735, 1817, 1895, 2042.

¹⁷ RMNy 2042; – Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának – máskülönben teljes – példányában ma már nincs meg a rézmetszetes díszcímlap.

¹⁸ Vö. *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866. 708–712. – SZATHMÁRI István elsősorban Toldy közreadása nyomán jellemzi Medgyesinek a Geleji Katona helyesírási és nyelvhelyességi elveivel való polemizálását a *Decalogvs Politico-Ecclesiasticus...* (RMNy 2309) előszava alapján: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 402–404. Az *Erdély s-egesz magyar nep... harmas jajja...* (Sárospatak, 1658) az ágendával egyazon évben került a nyomdába. Medgyesi a végén elmondja, hogy gy, ly, ny, ty helyett „horgas vonétfással jeg’zettem meg fenn, az nég’ lág’ betoket...” (84), tehát g’, l’, n’, t’ alakban jelöli ezeket a hangokat. E szakaszt hosszabban is, de átírva idézi TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* Sárospatak, 1958. 52–54. (A Rákóczi Múzeum füzetei 14–16.) Későbbi munkáiban Medgyesi megváltoztatta helyesírási gyakorlatát. A pataki ágendában sem végig követi korábbi helyesírási szokását; gyakori, hogy különféle helyesírási jellemzők vegyesen bukkannak föl, ezeket az agenda előszavában sürűbben találjuk, később csak elvétve.

¹⁹ Vö. V. ECSEDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*. In: Magyar Grafika 1994. 39–42.

teljes fordítás megjelenésének évét a magyar protestáns liturgiátörténet három igen fontos műve jegyzi.

1636-ban fejeződött be az óprotestáns szertartási éneklés grandiózus antológiájának, az *Öreg graduálnak* már négy éve tartó nyomtatása, amelynek szerkesztését befejezte és kinyomtatását igazgatta Tolnai Dáli János rokona, Geleji Katona István ortodox püspök.²⁰ Korábbi sikertelenség és halogatás után Samarjai Máté Jánosnak is ebben az évben sikerült kinyomtatnia a magyarországi protestáns liturgia története szempontjából forrásértékű ágendáját. Végül pedig a *Praxis pietatis* is megjelent, amelynek hatásával kevés könyv vetekedhetett a 17. századi Magyarországon és Erdélyben.

Milyen keretbe illeszkednek a *Praxis pietatis* imádságai?

Medgyesi *Bésummaló lajstromot* illesztett a fordításhoz. Ebben számozva sorolja a *Praxis pietatis* fejezeteit. A könyv szövegében ezek a fejezetek nincsenek megszámozva. A címeket is szabadon módosította a lajstromban. Az úrvacsorával a XXII–XXV. fejezet foglalkozik. A mai olvasónak az alrészek és az egyes fejezeteken belüli szakaszok számozása bonyolult, helyenként következetlennek látszik, de ez egyrészt a szövegben feloldódik, másrészt az egyes szakaszok, mint a prédikátorok java munkáiban és Medgyesi Pál elméleti szakönyveiben is, pontosan elhatárolva kapcsolódnak össze. Az összefüggések logikájának érzékeltetésére Incze Gábor szükségesnek látta, hogy közöljön egy tabulát a felosztásról (kiadása 21. lapján). A nekünk most elsősorú szövegrészek tagolódása a következő.

XXII. Úr vacsorájának méltó és becsedelmes vételére nézendő elmélkedések. Az Úr Vatsorájának vételében meg-tartando Kegyesség Gyakorlásnak mód-gyárúl-való Elmélkedések (587–632).

I. A készültrül (587–596). Az Úr Vatsorájának méltóságos vóltárúl (596–597).

1. Az Úr vacsorájának Fő Szerzőjérül (597).

2. Az Úr Vatsorájának Részérül (597–604).

3. Az Úr Vatsorájának Végokairúl, mellyekért ez Sacramentum rendeltetett. [1–7. Az Úrvacsora célja.] (604–631).

II. Miképen kell kinek-kinek eszébe venni maga méltatlan vóltát (631–632).

XXIII. Úr vacsorájával való élés előtt való gyónástétel. Alázatos Vallás-tétel a' Bünökrül az Istennek, a' Vég-vatsorának vétele előtt (632–648); – a pataki ágendában ez van: *Vallás-tétel, a' Bünökrül és az Isten nagy kegyelmességéről*. Az *Praxis Pietatisből* vött.

III. Az modokrol, mellyek szerént méltó Vendég lehetz (648–665).

²⁰ KURTA József: *Az Öreg Graduál századi Erdélyben*. Kolozsvár 2002. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8.)

1. A Józan értelemről, mely a' méltó Vételhez meg-kívántatik (649–650).
2. Az Igaz Hitről, mely meg-kívántatik a' méltó vendégséghez (650–652).
3. A' fegyhetetlen Meg-térésről, mely az igaz Communicáló (Sacramentum vévő) embertül meg-kívántatik (652–653).

[I.] *Felebarátinkra nézendő és végben vivendő tisztünk, a' Szeretet* (653–654).

II. *A' második rendbéli Tisztrül, mellyet itt a' Sacramentum vévő Embernek az Úr Vatsorájának vételekor kell végben vinni, és a' mellyet Elmélkedéseknek nevezéink* (I–VI. 654–665).

XXIV. Édességes magában való beszélgetése a léleknek, melyet a kenyérnek áldása és osztogatása közt kell elmondani. [1.] *Rövid Soliloquiuma a' Lélekeknek, mellyet a' Kenyérnek áldása és osztogatása között kell elmondani* [imádság] (665–672); [2.] *Ezt el-mondván mingyárást járúly-elő...* [intelmek és továbbbi elmélkedések] (672–679); 3. *Azokrúl a Tiszteinkről, mellyeket akkor kellett végben vinnünk, minek utána a' Sz. Sacramentummal élünk* [hálaadás, ott-honi] (679–683).

XXV. Úr Vatsorájának vétele után-való Hálá-adás (683–694) – a pataki ágendában ez van, felirata: *Végső Hálá-adás, a' Praxis Pietatisbol vött.* – 2. Azokról a' Tiszteinkről, mellyeket az Úr Vatsorájának vétele után a' Sz. Gyülekekezettel egyetemben kell végben vinnünk [a templomban, majd otthon] (694–699).

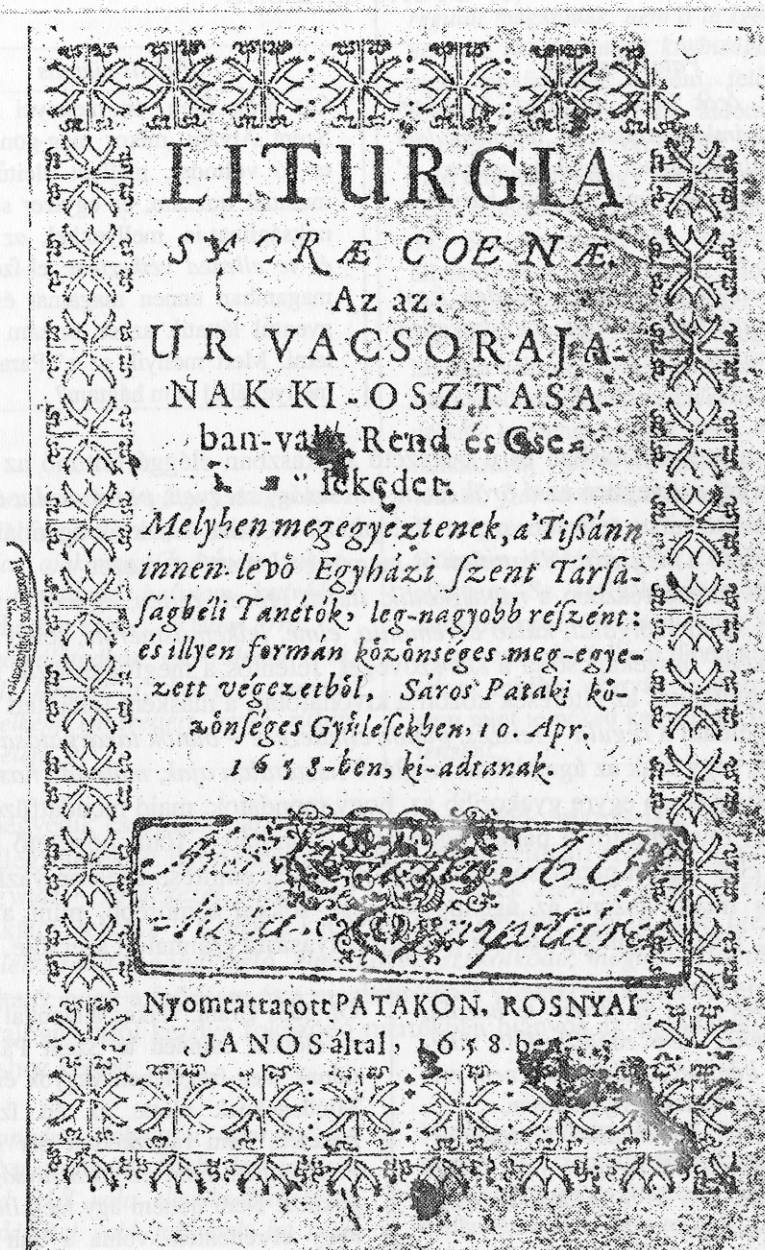
Ebből a több fejezetre terjedő és többszörösen összefüggő szakaszból két imádságot iktatott a pataki ágendába Medgyesi Pál. Száztizenkét lapból huzsonhét, de a többinél nagyobb betűs szöveget. Mennyiségre tehát *az úrvacsorával foglalkozó résznek kevesebb mint negyedét.* A szöveg egyes részeinek háttérbeli jelenléte tetten érhető másutt is az ágendában. A szertartás tanító részében vannak olyan bekezdések, amelyek közvetve vagy közvetlenül a Praxis pietatis egyes részleteihez kapcsolhatók. Summásan ezeket is megemlítem alább.

A bibliai utalásokat és a széljegyzeteket elhagyom, mert ezek az ágendából szintén elmaradtak, és ezeket Incze Gábor könnyen hozzáférhető kiadásában²¹ bárki tanulmányozhatja.

Főntebb már elmondottam: az átvett szövegek összehasonlítása; azonosságának, rokonságának és eltéréseinek tisztázása az elsőrendű célom. A két említett imádság teljes szövegét idézem, párhuzamosan, és egyes nyelvi jelenségek-re utaló megjegyzéseket is közbeiktatok.

---

²¹ *Praxis pietatis azaz kegyesség-gyakorlás... Medgyesi Pál... által: Debrecen, 1636.* – Bp. 1936. (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén «református és evangélikus» egyházi írói. IV.)

Az úgynevezett Pataki agenda címlapja. Változatlan szöveggel és címlappal másodszer is ki-
 nyomtatták 1659-ben vagy 1660-ban

(1) GYÓNÓ IMÁDSÁG

<i>Pataki agenda</i>	<i>Praxis pietatis</i>
<p><i>OH igaz örök Isten, mikor a' te velem közlött számlálhatatlan jó téteményiddel az én álnökságimat egyben vetem, a' szégyen az én orczámat ugyan el-burítja.</i></p> <p>.</p> <p>.</p> <p><i>Mert egyetlen egy czikely, minden szent parancsolatidban miattam meg-szegetlen nem maradott.</i></p>	<p>OH örök Isten, én mennyei szerelmes Szent Atyám, mikor meg-gondolom a' te jó vóltodat, mellyet eleitűl fogván mutattál hozzám, és egyfzer s-mind álnokságimat-is, mellyekkel, <i>az ég ellen és te ellened vétkeztem</i>; el-szégyenlem magamban ennen magamat és az szégyentűl láttatik az én ortzám el-fedeztetni. Mert mellyik az a' Parantsolatod mellyet által nem hágtam?</p>

Már a megszólításban és a bevezető szakaszban eléggé feltűnő az eltérés. Közös a két szövegben az *ó örök Isten, álnokság, szégyen, parancsolat* és a *czikely* szó. De nincs teljesen azonos felépítésű mondat. Csak az ágendában van meg például a *megszámlálhatatlan és megszegetlen* szó szerkezet.

A következő részben a *ragaszkodik, ítélet, ígéret, retten, egynéhány, isteni tisztelet, szent szolgálát, külső ceremonia, elme, lelkem ismérte*, jelen van közös szóként, összekapcsolja a két szöveget. Jelentős a megfogalmazás különbsége. Szemléletes az eltérések között a kivonatolás, a másként felépített mondatokban például a *regula ~ tetszés, bűnök elfedezése ~ bűnök takargatása* megfeleltetése, vagy csak az ágendában meglévő *tisztátalan ajak, múlandó haszon*.

A folytatásban egyre gyakoribb az, hogy mondatok, majd mondatfüzerek *hiányoznak* mindenestől a pataki ágendából. Mindjárt a főnti bevezető szakasz után az első három parancsolathoz fűződő vétkek említése egészen vázlatos. A rövidítés miatt viszont az agenda szövege sokkal tömörebb, mint a Praxis pietatisé, amelyet főképp otthoni (hangos) olvasásra szánhatott szerzője.

<p><i>Leg elfőben-is az én szívem te hozzád, mint Istenhez nem ragaszkodott: itéletidűl, a' bűntétel közben, meg nem rettentem; igiretidnek keveset hittem. Isteni tišteletedet inkább szerettem a' magam elméjének te czése, s-a' szokás szerént, mint sem a' te igédnek tanétása szerént gyakorlani.</i></p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p>	<p>Oh édes Uram, vétkes állapottal állok itt te előtted, minden te Szent Parantsolatidnak meg-fzegésében vagyok én bűnős. Mindeneknek előtte az én szívemnek szereteti, nem ragaszkodott oly igen Sz. Felfégedhez, mint ez földi hivságos dolgokhoz: Nem ijetttem úgy meg <i>Itéletidűl</i>, hogy el-rettentem volna a bűn tételtűl: <i>Igiretidnek 'fem hittem</i> annyit, hogy megtartoztathattam volna, az én, vagy <i>időzeri</i>, vagy pedig <i>örök</i> állapotom felől-való fok rendbéli kételkedésimtűl. If-</p>
--	--

*Szentséges nevedet hívágos dolgokban,
menyi ezerzer vettem, igaz Isten!*

*Tisztátalan ajakimra, főt bűneim takar-
gatása, f-mulandó hafznom kedvéért,
egy néhányszor rejá-is efüntem arra.*

*Szent szolgálátodban gyakrabban csak
Bokásbul, fokszor a' külső ceremoni-
akért, lelkem efméretiért penig ritkán
voltam jelen.*

teni tífzteletedre ennen magam f zabtam
regulát magamnak, *nem a te Igédnek ha-
nem az én elmémnek kívánsága fzerint:*
meg tapafztalván elmém felől, hogy
fokkal haylandóbb az áldott Idvezi-
tömnek, az *emberi főtül talált Képek* által-
való említésére, hogy nem mint az ő Fel-
sége rendelése fzerint, Sz. Igéjéből és a
Sz. *Sacramentomokból*, meg-fefzítettett
állapottyában fzemlélésére. Holott fo ha
nem kellett volna nagy *Nevedet*, (melynek
hallására minden térdek meghajlanak)
hijában való dolgokban említenem, és Sz.
tífzteletedhez illendő *kézfűlet* és *buzgoság*
nélkül kezdenem, nem illet volna: én
mindazáltal Sz. Nevedet megkárom-
lottam, *fzokásos* hirtelen esküvésemmel;
főt edgy-nehánfzor undok bűneimnek el-
fedezése kedvéért-is Sz. *Nevedre* meg-
efküttem. Sz. fzolgalátodban gyakortább
vóltam a külső *Ceremoniak*nak kedvéért,
hogy nem mint lelkem ifméretinek okáért
jelen: inkább akarván embernek, hogy
nem mint te néked kegyelmes Istenemnek
tettzeni.

A negyedik és ötödik parancsolathoz kapcsolódó rész is igen erősen vázla-
tos. Jellegzetesek az ilyen megfeleltetések, mint például: *szombat ~ a te napod*,
szentegyház ~ gyűlekezet, *megvetett ~ útált*, *lélek szerinti szűlő ~ lelki tanító*
['prédikátor, lelkész']. Közös a két szövegben például a *jelen létel*, *ige*, *munka*,
tereh, *lelki tanító*, *gondviselő*, *elmélkedés*, *szűkölködő*, *megúnt állapot*. Elgon-
dolkodtató, hogy a fedésre és a magisztrátusra vonatkozó részlet is elmarad. A
bűnkatalógus ettől kezdve fokozódó mértékben hiányos az ágendában a Praxis
pietatishez képest.

*A' te Napodnak dolgait, a' szent Gyű le-
kezetekben való jelen lételt, bent igéd és
munkáid felől valo elmélkedéseket, az
fzűkölködőckel való jol tételt jaj csak
merő azon terehnek tartottam!*

Midőn *Szombatot* kellett volna szentel-
nem, Anya-szentegyházadban jelen lé-
telemmel, *Igéd* és *Munkáid* felől-való el-
mélkedéssimel, betegeknek *látogatásá-
val*, és *szűkölködő* Atyámfiainak ala-
mifnálkodásommal: Iay jaj mind ez
fzentséges dolgokat én *tereh* gyanánt
tartottam, mivel *hívágos gyönyörűs-*

Szivemet, lelkemet, az sok fertelmes buja
gondolatokkal, testemet pedig azoknak
fertelmes végbé vitélével, meg-
mocskondotā.

Nem elégedtem-meg azzal az álla-
patommal, melybē Felféged jó te czése-
bű l helyhez tetett;

hanem külömb külömb fok ravasz fizek
alatt, meg-loptam, meg-vontam fele-
barátimat.

hogya nē mint a' Sz. Vatsorához járulni.
Holott minden *tisztátalan kívánságoktúl*
elmémet, testemet pedig *mindē undok*
tselekedeteketűl meg-kellett volna őriznem.
Oh édes Uram mind kettőt mely rúttól
meg-ferteztettem: Szivem az otsmány
gondolatoknak *barlangjává* lőtt, elmém
tisztátalan lelkeknek *alomjává*. Es a'
mely Orvofságot rendeltél-is a *bujaság*
ellen, nem tartóztathatott meg engemet a'
Szűzfesegnek határában: Mert az el-
mulandó *tettes szépség* által (mely no-
ha tsak *por*) a' Sátán meg-tsalta az én
testemet hogy *idegen* testi után vágyod-
gyon. Holott *egyenefségben* kellett volna
énnékem élnem kinek kinek az ővét meg-
adván, magam allapottyával meg-
elégedvén, és rend *Szeri hivatalomban*
istenesen járván: és értékem szerént
késznek kellett volna mindenkor lennem
a' költsön *adásra* a' fogyatkoztaknak:

Oh mely igen meg-nyomorítottam, If-
tenem, meg-tsaltam mind ezek ellen,
meg-loptam fozzottā Kerefztyén A-
tyámfiát, Zaklatással, Zálagozással, té-
továzó bezzéddel és egyéb illetlen tse-
lekedettel, tisztelnem és hivatalónak színe
alatt!

Sőt az Ur *Jefus Christus* önnön magát-is
szegény tagaiban fokszor *éhen*, *szom-
juvan*, *fázva*, állattam aytóm előtt és úgy
erefttettem; akar-mint intett engem az ő
nyomorufága és keferves rám kiáltása a'
könyörületességre, de én tsak meg sem
indúltam szivemben. Holott lelkem-if-
méreti szerint *igazat kellett volna szól-
lanom edgy-igyűségben* minden tsalárd-
ság nélkül, *efzesen* tévén az igazság felől
az Itéletet, és *szeregetből*, mindent jó vég-
re magyarázván;

Holot Felebarátomnak-is jó *hirét* nevét
tartoztam volna őltalmazni; Oh én nya-
valyás ember, mely igen megferttettem
Felebarátomat *megszólván* és *rágalmaz-*

Sok hamis csalárd beszédet szoltam: mások felől kemény ítéletet töttem, Felebarátimat rutul meg-rágalmaztam.

Ha mikor rofz hirt hallottam, valamely felebarátom felől, még minek előtte végére mennék, hitelt adtam annak, és nyelvemet őrdög eszközüvé töttem, ki vittem azt, szárnyára repetettem, egyebeknek károkra f-botránkozásokra fokot nyelvefkedtem.

ván ötet; és mikor valami rofz emlékezetet hallottam-is, nyelvemet őrdög eszközüvé töttem, ide-fova hordozván azt, és minekelötte bizonyoffan még végére fem mentem volna, szárnyára repitvén.

Sokszor fok trágár tréfa bezédeket szoltottam, fokaknak veszedelmekre hazuttam Cretainak akarván inkább hog' nem Christusénak magamat jelenteni.

A befejező szövegrész is összetett, tagoltan szerkesztett a Praxis pietatisban, de ebből is csupán néhány főbb vonás maradt meg, összedolgozva és átfoglalmazva. Közös például a végezetre, halálát is kívántam, által hágtam, hagyomány ['meghagyás, előírás']. Szó szerint ismétlődik néhány szerkezet, mint például: *elfőtől fogva mind az utólsóig, ó mennynek földnek Isten, Atya Ur Isten, könyörülj én rajtam nyavalyás bűnőfön, nyújtsd le az egekből segítő karodat.* Az elhagyott szövegrészeken túl itt is vannak jellegzetes megfeleltetések, mint *elmerül ~ fűlyed*, vagy csak az ágendában található szószerkezet, mint például: *keferőfiralom.*

Végezetre, egész életemben minden irigységgel teli voltam, az másokéra vágytam, halálokat-is kívántam, egyebeknek az mulando jökért.

Es ekképpen minden nagy és kicsiny Hagyományodat, által hágtam Istenem!

Es végezetre, oh Uram Istenem, holott meg-kellett volna nékem azzal a' réffzel elégednem, mellet Felléged elegendőnek ítélte e' bujdosálfban való fziükfégimre, és edgyfzerf-mind a' más fok javainak mint a' magaménak, úgy kellett volna őrvendeznem: En penig ellenbe, egész életemben csak a' máséra vágytam; felebarátomnak mindenkor csak házára, földére és egyéb jófzágára ásetottam; Sőt titkon halálát-is kívántam az olyan Embernek, kinek életét és tiztit ohaytottam: Inkább kívánván azokat a' jókat, mellyeket másoknak adtál, hogy nem mint hálákat adván azokért, mellyekkel engemet meg-ajándékoztál.

E'képpen oh Uram Istenem, én, ki tsak bűn vagyok, a' bűnek el-adattott lévén, által-hágtam minden szentséges ha-

az elsőül fogva mind az utolsóig. S-e' végett mostan elődben álván, magam keferő siralommal méltónak itilem magamat, a' te kezedből való ki-tájtáttásra, és az örök átok alá való rekeztésre ezekért.

De oh menynek földnek Istene, Atya Ur Isten! Oh világ meg-valtoja, Ur Jefus Christus! Oh meg-fzentelő édes vigasztalóm, áldot szent Lélek! Könyörűly én rajtam nyavalás bűnőfön!

gyományodat, az elsőül fogván mind az utolsóig, a' nagyubbiktól fogván, a legkifsebbikig. Mind ezekért állottam most immár elődben, meg-érdemelvén minden fele átkodat, és mind azokat a' nyomorufágokat, valamelyeket a' te Igazságod, ilyen átkozott teremtetédre ki-öntethet. Mely nyavalyákból-való ki-fzabaddulásért, oh hová fogjam fejemet? Az Angyalok fzevénylik ez én rút párt-űtésemet, nem fegethetnek engemet. Az Emberek magok-is ezen rút vétek alatt fekűznek, magokkal-is jó-tehetetlenek. Hát mit mivellyek? Kétségben essemé Cainal? a' vagy Judásal magamat fel-akaszszamé? Távól légyen az, mert akképpen e' Világi nyavalyáimat el-végezvé, tsak a' következendő kárhozatnak rettenetes kinnyait kezdeném-el. Annakokáért inkább a' kegyelemnek fzeikire appellálok, holot könyörűletefség uralkodik, az engedelem fellyül haladgya a' bűnöket; és nyavalyáimnak mélységéből az irgalmaságnak mélységéért kiáltok-fel Dáviddal: Ha fzeintén meg-űfz-is Uram engemet a' Nyavalyákkal, még-is (mint Sz. Job) bizodalमत te benned vetem. Ha a' Tengerben buritafz-is engem Jónásfal haragodban; és ha mind a' Koporsoig levetz-is, mind azáltal kő-nyörűletteflegezhez támaszkodom és onnan-is hozzád kiáltok;

Oh menynek földnek Istene Atya Ur Isten; Oh e' világnak meg-váltó Ura Jefus Christus; Oh én meg-fzentelő Vigasztalóm, Sz. Lélek Isten, három Személy edgy örök Isten, könyörűly én rajtam nyavalyás bűnőfön. Es mivel, természet szerint, való jó völtod intítot elődbé tégedet, hogy edgyetlen edgy bűlőt Fiadat bűneimért halálra adnád, és az ő halála által, Felfeggeddel meg-békélhetné:

Oh ne vesd-el tölled, hozzád téré lelke-met, ki maga megutálta magát, az ő rút

*Ne tafzits-el, hozzád meg-térni kíván-
kozo szegény lelkemet, ki maga ily igen
utálja az ő fok gonofz bűnéért magát.*

*Nyujsd-le édes Jefusom az egekből se-
gítő karodat, és szegény szolgádat
szolgálodat ragadd kézen, ki ezentől az
kétségben esefnek tengerében fűllyedek!*

bűnéjért. Kivánczik hozzád térni, néked
szolgálni, és tenéked tettezni életemnek
újulása szerint. Nyuys-le Uram az
Egekből segítő karodat, és tarts meg en-
gemet szegény Szolgádat, ki (mint Sz. Pé-
ter szintén el-merülő vagyok bűne-
imnek és nyavalyáimnak tengerében.
Mosd-el bűneimnek fokságát, annak az
Vérnek érdemével, mellyet el-hízzem hogy
oly bővön a' meg-térő bűnőfőkert ontot-
tál-ki.

Az imádság végén egy olyan kivételes szakasz következik, ahol a Praxis pietatis szövegéhez képest a pataki ágendában van nem hosszú, de jelentős szövegtöbbit. Szó szerint egyező szerkezetek az ilyenek: *szent testednek és vérednek áldott Sákramentuma, pecsételd el lelkemet lelkeddel, halálodnak érdeméért, úgy megbocsáttassanak, hogy az érdemlett átok, én is hit által te benned lakhassam, halálom után pedig részesülhessek az örök életben, te általad én egyetlen egy idvezítőm által.* Itt is megvannak az olyan apró eltérések, mint *hóltom ~ halálom*. Az imádság záró szakasza valamivel mégis több azonos szövegrészt tartalmaz, mint a megelőzők.

*Szerelmes Atyám! Előzd-meg magad, ez
vándorlásbul hozzád indult éhel holt té-
kozló fiadat, és tarcsad avagy csak mint
egyik bérefedet! Ha oh édes meg-vál-
tóm! a' te irgalmafságodnak derék falati-
ra és frisseb étkeire nem is, mindazáltal
annak avag' csak morfalékjára, mélt-
toztafsad szegény szolgádat, szolgálodat!
Mert Uram ez az én álhatatos hitem,
hogy te az én bűneimért meg-holtál,
igazuládomért pedig fel-támadtál: és
hogy egy hozzád menő szegény bűnőfi-is
ki nem újz előled az ajtón. Ezt hízzem
Uram! gyámolicsad gyenge hitemet!
Melynek megpecsétlélének okaért, ezen-
től szent Testednek és Vérednek áldott
Sacramentumihoz járulok.*

*Oh pecsételd-el lelkemet lelkeddel, e' te
szentségid által! hadd volta képpen e-
rezhefsem, hogy bent halálodnak érde-
méért, minden én bűneim, énnékem ugy*

Es mivel e' mái Napon, Sz. Testednek és
Vérednek áldot Sacramētumát vézzem.

Oh Uram kérlek petsételd-el lelkemet
Lelkeddel ez Sacramentum által, hogy
halálodnak és szenedéfednek érdemé-
vel, mindē bűneim ugy meg-botsát-

és hertelen esküvésekről gyonáft. [...] Itt valláft tégy vasárnapi széllyel járáfodról és vendégekedésekről. [...] Itt meg vallyad, Szűléid, Tanítóid, Biráid, Mesterid, Urad és Gondvifelőid ellen-való engedetlenfégedet. [...] Itt gyónást téfz hirtelen haradgodról, dűhűfkódésekről, és ha valakinek ártatlan halálában léledzettél”. Ezek mind kimaradtak az ágenda szövegéből. Az említett fejezet gondolatmenete lazán kapcsolódik a pataki ágenda úrvacsorai tanításához is, illetve egyes szövegrészek között van némi megfelelés. Ez egyáltalán nem jelent szoros függést. Mindkettő Medgyesi Páltól ered, tehát a szóhasználat az átvételtől függetlenül is szükségszerűen rokon (erre már utaltam a bevezetésben).

A Praxis pietatisból való szövegnek az ágendában megjelenő mintegy négytizedében vannak olyan rövid részletek, amelyeknek *nincs távoli párhuzama sem* a Medgyesi által megnevezett forrásban (illetve az angol eredetiben). Az átvett szövegrészek között nincs érintetlen. Egyetlen teljesen azonos mondat sem maradt meg a végül elfogadott és nyomtatásban megjelent ágendabeli imádságban.

(2) HÁLAADÓ IMÁDSÁG

Pataki ágenda	Praxis pietatis
<p>MIT adjak már néked, oh áldott Idvezitóm! ennyi velem közlött áldomáfidért; mellyek oly fokak és nagyok, hogy azokat az én fzivem semmi-képpen bé nem foghatja?</p>	<p>MIT adgyak már néked (oh áldott Idvezitóm) mind ez áldomáfidért, mellyekkel lelkemet illy Kegyelmeffen meg látogatad? Hogy adhallák én tenéked elég hálát azokért, holott tsak ki'fem tudom mondani azokat.</p>
<p>Hogy engemet nem oktalan állattá hanem emberré, Sz. képedre teremtettél, mellyet noha a' bűn által el-veztettem vala, de te Szent Lelked által, ujonnan helyére állattad azt én bennem, szent Véreddel lelkeftől testeftől a' rabfág alol meg-váltván.</p>	<p>Te engemet szabadodfion oktalan állattá teremphettél volna, mindazáltal Emberré, a' te képedre terem[p]tettél. Holott a' bűn által elveztettem képedet és én magamat; te mindazáltal helyre állattad én bennem a' te hasonlatofságodat szent Lelked által, meg-váltottad az én lelkemet szent véred által, és ki-is ofztogatád moftan váltságomnak petsétét és zálogát, tēnen magadat adván oh én Idvezitóm, énnékem. Oh mely nagy betsűlhetetlen kintsre, és búvón</p>
<p>Melynek pecsétét és zálogát, most-is kifzolgáltatád, főt ugyan magadat adad énnékem.</p>	<p></p>

ki-folyo *Kegyelemnek kut fejére* talál az a' ki meg-nyerhet téged! Soha senki *hit* által téged addig nem *illetter*, valamig meg nem gyógyítod őtet. Mert te vagy az *Idvefségnek Szerző oka*, minden féle *nyavalyának Orvofsága*, a' Betegnek Orvoffa, az *eleveneknek* és a *fel-támadáfnak* az halálból, *élete*.

A kezdő mondat, és a rákövetkező szakasz egy mondata csaknem azonos. Ebben a bevezető részben még elég sok a párhuzamos szóhasználat, a mondatok felépítése is hasonló. A pataki ágendából a szakasz vége mindenestől elmaradt.

Az imádság következő szakaszaiból helyenként nem csupán több mondat, hanem több összefüggő szakasz is egészében hiányzik. Az angyal *őríző* jelzöt kap, többlet a *fogantatófomtól fogva*. Megfelelések: *állat ~ tart, szállást szerez ~ méltóztatik bézfállani*. Majd az első szó szerint egyező mondatall találkozunk, amelyet a szerkesztő egy hosszabb, néhol barokkosan burjánzó részből emelt át.

Kevéfs volt Uram! az előtéd, noha az-is meg-becsülhetetlen kegyelmefséged, hogy őríző fzent Angyalokat tartottál fogantatófomtul fogva mellettem;

hanē magad-is lelkemben méltóztatál bé-fzállani, és rejám ott vigyázni, ott táplálni, és ott nevelni.

Oh Uram! Mit kívánhatok immár többet, te-is mit adhacz egyebet, mint hog' teftedet eledelől, véredet italól adod énnékem!

Kitsin dolognak tettük-é tenéked, hogy *Angyalokat* állatz én környüllettem, hogy illy alá való teremtett-állatodra, (mint én vagyok) vigyázzanak; annál inkább hogy az én *lelkemben* akartál magadnak szállált szerezni, én reám ott vig'ázni, ott táplálni, nevelni és az örök életre legeltetni; Hogy ha a' *Prophetának holt* tette a' *holt embert* edgy illetéffel megelevenithette; mennyivel inkább megelevenitheti a' *minden Prophetáknak Urának élő tette az hiveket*, kiknek fzivekben lakozik? Ha testemet föl akarod a' földnek porából az *utólfo* napon támasztani: mennyivel inkább meg-*elevenited* mostan lelkemet kit lelkeddel meg-*fzenteltél* és véreddel meg-mofogattál? Oh édes Uram, mit kívánhatok immár többet, s-te-is mit adhacz egyebet, minthogy a' te *Teftedet eledelül*, *Véredet italul* adod énnékem; hogy *élete-det* le tetted én érettem. Oh Uram te vífelted-el a' napnak terhét, és én véfzem-fel a' fizetéft, te fzenvedtél bűntetéft, és én nyerem-meg a' kedvezéft. Te a' te *Születéfed* által *Atyám-fiává* lóttél

hit által: Uram el nem ereftetek tégedet,
míg meg nem áldasz engemet, míg nem
adsz nékem új nevet, főt új szívet, új lelket.

Ne-is kívány édes Jefufom, töllem mint
Jákóbtul el-menni, mint ha már meg-
hajnullanék;

hanem kérlek szívem szerént, az Ema-
usban menő Tanítványokkal együtt, ma-
radj velem, mert bé-estveledet: és a'
késérteteknek, főt halálomnak=is fetét
éjzszakája ezentúl rám következik.

Tégy engemet mint egy pecsétet szivedre;
és adjad hogy, miképpen most engemet,

ez nagy jó akaratodra méltotattál,

hogy kégyelműségednek házaban Afz-
talod felett, a' Sz. Sacramentumban ré-
zfűlhettem:

azon-képpen irgalmaságodból, ennek-
utána dicsőűségednek Országában-is,
telépedheffem-le Abrahámmal, Ifakkal,
Jacobbal, és a' több Szentekkel.

led, hanem belsőképpen én bennem lak-
ván Hit által; Uram el-nem ereftetek té-
gedet míg meg nem áldasz engemet; és
míg nem adsz énnékem új nevet, új szívet,
új lelket, és olly erőt, hogy az Istennek ha-
talma által ellene álhaffak a' bú' nnek és a
Sátánnak. Kérlek-is Uram tégedet, ne
kívány és túllem mint Jácóbtul el-menni,
mint ha már haynullanék, és a' te kegyel-
med fel-kezdene tettzeni, és verratni; Ha-
nem kérlek szívem szerént az Emausba
menő Tanítványokkal, Oh édes Jefufom,
inkább maradgy én velem mert immár bé-
estveledik. Mert a' kifirteteknek és a
nyomoruságoknak sőt az én halálomnak
mayd ama' hofzszú éjzszakája-is el-érkezik:
Oh áldott Idvezitőm, maradgy én velem
azért, ma és mind örökké, Járy én velem,
ély én velem, és ne engedj engem 'fem az
életnek, 'fem penig az halálnak te tölled el-
szakafztani. Legyek bár beteges magam-
ban, tsak leheffek egűsűség te benned én
Meg-váltáfomban: és a te erőd az én
erőtelensűgemben tefsék meg. Bár u-gyan
meg-halni láttassam, tsak te láttassál élni én
bennem: hogy így minden tagaim tsak a' te
munkáidnak és indulatidnak leheffenek
eszkűzei. Tégy engemet mint edgy petsétet
szivedre, és buzgo szerelmed maradgyon én
raytam, hogy fenkit te kívülled ne
szerethessek. Es hadgyad, Uram, hogy a'
miképpen mostan engemet, ez jó akaratod-
ra méltotattál, hog' a' te Asztalodhoz
űlnék és rézfesűlnék a' Sz. Sacramentum-
ban Ke gyelműségednek Házában; ezen-
képpen irgalmasűgodból ennek utána
dicsűűségednek Országában-is Afztalodról
ehesűm és ihassam. Ke gyel-műségedert
penig én itt amaz négy Lelkes állatokkal,
és amaz hufzon négy vénekkel
kőnyőrűleteűségednek széki előt artzra le-
esem, meg-ifmervén hogy te vagy a' ki en-
gemet meg-váltottál a' te véreddel, és hogy
edgyedűl tsak te tölled vagyő az Idveűsűg.

Az imádságot lezáró mondat a kezdőszó kivételével azonos.

*Kegyelmetségédért pénig, oh én Uram,
néked tulajdonétek minden dicséretet,
dicsőtséget, bölcseséget, hálaadást, tisz-
tefséget, erőt, hatalmat és Felféget, mind
örökkön örökké! Amen!*

*Annakokáért Oh én Uram és Istenem,
néked tulajdonitok én minden dicsi-
retet, dicsőtséget, böltseséget, hála-a-
dást, tisztefséget, erőt, hatalmat és felsé-
get, mind örökkön örökké, A.*

Ez a hálaadó imádság csaknem harmadával rövidebb a gyónó imádságnál. A pataki ágendába átvett része mindössze a szöveg jó egyharmadát éri el. Ehhez képest valamivel több a majdnem szó szerint megegyező mondat vagy részmondat, mint a megelőzőleg vizsgált gyónó imádságban. Sőt, van szó szerint egyező mondat is, a gyónó imádságban ilyen nincs. Igaz, hogy az egyező szövegrészek részben bibliai idézetek. Ugyanakkor egyes mondatok magyarosabb átformálására is több jó példa sorakozik.

Az úrvacsora szertartásának szerkezete és egyes összetevői mutatják a pataki ágendában, hogy a Praxis pietatissal a kapcsolat helyenként elég közvetlen, de a mondatok megformálásában és az egyes szakaszok felépítésében az agenda meglehetősen szabadon bánik az átvett imádságokkal. Egységesen összefüggő szerkezetben újrafogalmazza az átvett részleteket, így a gyónó és a hálaadó imádság alkalmasabb fennhangon elmondásra, nem hullik szét és nem darabos, mint helyenként a Praxis pietatis lapjain található mintája, amelyen néhol jobban érződik, hogy fordítás.

(3) A SZÖVEGBELI ELTÉRÉSEK OKA

A forrás megjelölésével közölt két imádság szövegéről – Incze Gábor kiadását futólag megtekintve is – nyilvánvalóan megállapíthatta volna a szakirodalom, hogy a pataki ágendában és a Praxis pietatissban található imádságok egyezésről nem beszélhetünk. A föntebb előtárt összehasonlítás ennél többet megvilágít. A pataki agenda igen erősen válogat, kivonatol, és a jelentősen megcsonkítva átvett részleteket is tudatosan módosítja. A két szöveg helyenként többnyire csak éppen hogy (közeli-távoli) rokona egymásnak.

Szerencsére a pataki agenda tartalmazza az itt taglalt két imádság feliratában, hogy honnan való a szövege. Ha Medgyesi ezt nem tüntette volna fel, ak-

kor a főntebbi összehasonlítás csupáncsak feltételezhető és bizonygatható több vagy kevesebb részleges hatást, hisz a gyónó imádságban mondhatni egyáltalán nincs, a hálaadó imádságban is alig van olyan mondat, amely nagyjából, bár nem egészen szó szerint, egyezik a pataki ágenda megjelenésekor már öt nyomtatott kiadásban hozzáférhető Praxis pietatis-beli szöveggel. Helyenként meg gyökeresen különböznek az imádságok. E tekintetben a Praxis pietatis hatása igen erősen mérséklődött az ágendában, csupán ennek alapján teljességgel megokolatlan túlzás volna az ágenda puritán minősítése.

Közösségi alkotás a pataki ágenda. Közösségi ügy, közösségért végzett szolgálat a liturgia. Medgyesi Pál *szolgálat*nak nevezi (a szentségek kiszolgáltatásának). Illő, hogy a közügyek módjára foglalkozzanak vele. Ez így is történt. Címlapján és előszavának végén ott van az utalás, hogy a Tiszáninnyi kerület mely esperességei csatlakoztak az egységesített ágendához. Ez az egyházkerület két évszázadon át mellőzte superintendens választását.²³ A korabeli iratok ezt megerősítik. Egymást követő zsinatokon olvasták el, majd jóváhagyták az ismételt módosított szöveget. Az átdolgozás enyhítette – többek között – a puritánoknak felrőtt hosszadalmasságot, túlrészletezést.²⁴ A Praxis pietatisból vett imádságok ily nagymérvű módosulásának okául nem Medgyesi Pál vagy Tolnai Dáli János nézeteinek módosulását kell megneveznünk, hanem a lelkészek tesületi kontrollját.²⁵

A zsinatok a liturgia ügyében nem mindenkor önállóan kezdeményeztek. Nem ők kezdeményezték a szertartási egységesítést és a liturgiás könyv kiadását sem. A Gálszécsen 1656. megtartott zsinattól Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony kívánta (követe Zákány Andrásnak útján) a kenyér és a bor különkülön megáldására alkalmas imádságok szerkesztését és a liturgia átnézését.²⁶ Az ágenda előszavában emlegetett *conformatas* ennek következtében jött létre két éves vitatás és többszöri halasztás után. Ára az volt, hogy az ellenállás és szembenállás feloldására a puritánok szövegéből helyenként csak hírmondó maradt. Ez nem nézeteik teljes elutasítását jelenti, hanem egyes szélsőségeik mérséklését, hisz végtére az „első asztal” rendje minden addigi megszokástól eltér-

---

²³ DIENES Dénes: *Az első püspökválasztás a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben*. In: Tanulmányok a Tiszáninnyi Református Egyházkerület történetéből. Sárospatak, 1998, 1–83.

²⁴ A rövidítést az 1657. évi sárospataki zsinaton határozták el. Vö. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 357–358.

²⁵ SZILÁGYI Sándor a Rákócziakkal kapcsolatos kutatásaiból sorra közreadott levelek és a korábbi irodalom alapján alkotta meg Medgyesiről véleményét. Szerinte „kiváló eszű ember volt, de kíméletlen s a gögösségig önértetes, nagy tudománnyal, széles ismeretekkel bírt, de nem tűrt elmentmondást s az emelkedésére vezető eszközök megválasztásában nem ismert kíméletet ellenfeleivel szemben.” In: *Protestáns Szemle I (1889) 147.*

²⁶ HEGEDŰS László op. cit., ZOVÁNYI Jenő op. cit. a zsinati megtárgyalást halogatásnak tekinti, a fejedelemasszony és más világiak támogatását részletezi.

ve, ennek az ágendának legfőbb jellemzője, törvényessé vált.²⁷ Azonban hangsúlyoznunk kell, annak dacára ellenkeztek az új renddel a gyülekezetek, falusi előjáróságok és lelkészek, hogy Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony letette a garast az újítás mellett, és mint *patrona* – a maga szempontjából joggal – elvárta volna, hogy rábírása nyomán Patak és környéke a megváltoztatott úrvacsorai rendet készséggel befogadja. Nem így történt. Végül az új ágendához csatlakozás valahogyan kialakult. Zoványi – nem ok nélkül – pálfordulásnak tekintti a közeledés megváltozását, és nem tudja pontos okát adni.²⁸ Valóban, Medgyesi előszavában nyomatékosította, hogy előzetesen a patrónusok jóváhagyták, azaz „már ezelőt, ez Tifzánn innen lévő Diocésifekbéli Espereffec s’ egyéb Tanétók; ennekfelette, ez környűl lévő, ugy-mint Zemlén²⁹, Aba-ujvár, Sáros, Ung, Barsod s-több Valláfunkon lévő Fő Fő Rendek, és Patronufok, kik közöt becsülletes, Fő és Vice Ipánok, és Tábla Affessor-is voltak, közönséges meg-egyezet akarattól, Sáros Patakon, 1656-ben, 14 Junii celebralt *Gyű léfekben* concludaltanak, és ugyan ott mindjárt erről levelet csináltanac, fejenként magok pecsétivel, és alá íráffal meg erőfféttett: a’ mint az ott emanalt Originaloc, nyilvánfággal bizonyéjtjác. Hogy így kőz akarattól és méltófággól, fzem eleiben ilyen képpen is bocsátottuk ezt...”³⁰ – tudniillik az ágendát. Igaz, csak két esztendővel később. Hallgat a megegyezés után következő *hányódások*ról. Sokat mondó az előszó első mondata: „Ki-adjuk már kegyes Olvafo az Ur Vacsorája fzent Sacramentumának azt a’ *Liturgiaját*, Szolgaltatását, melyben a’ nagy irgalmu Ur Istennek vezérléséből, már egyfzer, eñyi hányódáfink után, ezen a’ földön kőz akarattól meg-egyezőnk.”³¹

El kell ismernünk, hogy nyelviileg is hasznára volt a rövidítés és átdolgozás a szertartási imádságoknak. Gördülékenyebbé, folyamatosabbá alakultak az át-

²⁷ Több tekintetben nem tudjuk a pontos okokat. Tisztázatlan, hogy Geleji Katona István egy évtizeddel korábbi zsinati megbízás alapján elkészített ágendája, amelyre nyomtatásban hivatkozik, miért nem jelent meg (kéziratos másolata sem maradt)? Nem tudjuk azt sem, hogy a pataki kezdeményezés összefüggésben volt-e a szatmárnémeti nemzeti zsinat végzéseivel. – TAKÁCS Bélának (op. cit.) téves az a következtetése, hogy a szatmárnémeti nemzeti zsinat végzése a pataki ágendára vonatkozott.

²⁸ ZOVÁNYI Jenő op. cit. 325–326. Lehetséges, hogy Barcsay Ákos fejedelem országgyűlési rendelete is közrejátszott ebben (Marosvásárhely, 1658. november), amely vármegyei hatóság előtti eskütételre kötelezte a lelkészeket. Emiatt zúgolódás támadt. Erre Zoványi szintén felhívta a figyelmet, op. cit. 364. – SZILÁGYI Sándor közli Lorántffy Zsuzsanna Medgyesinek akkor írt levelét (Munkács, 1659. augusztus 14.), mikor Medgyesi „amint Rákóczyt letették s Barcsayt fejedelemmé tették, ő is Barcsayhoz csatlakozott.” In: Protestáns Szemle I (1889) 151.

²⁹ Nem sajtóhiba. Egykor kézírásban és nyomtatásban egyaránt használatos volt ilyen alakban is a vármegye neve.

³⁰ RMK I. 333 – A Sárospataki Református Kollégiumi Nagykönyvtár egy, és az OSzK három példányát használtam.

³¹ RMK I. 333 A^{2a}

dolgozások során, mint ahogyan a Medgyesi Pál fordításában megjelentek. A Praxis pietatis imádságaiban a helyenkénti nehézkesség abban a korban a latinul iskolázott lelkészeknek nem tűnt föl. Szemmel olvasásban kevésbé gond ez, de hangos szóval nem olyan jól mondhatók, mint az ágendában a megváltoztatott szöveg.

A gyöngébb ajándékúvak számára mintát adott a pataki ágenda. Jóllehet a puritánok a rögtönzött, és nem a kötött imádkozásra szavaztak, az előszó ajánlása az úrvacsora értelmét fejtegető tanítás (értekezés) és az imádság szó szerint való ismétlését tartja helyesnek.

Ismeretes az is, hogy a Miatyánk használatával (egy szertartás keretei között akár többszöri elmondásával) kapcsolatosan milyen éles ellentétbe kerültek a hagyományos klerikalizálódott egyházi rendhez és a fejedelmi patronátushoz ragaszkodók valamint a presbiteriánusok.³² Szathmári Baka Péter vitája e körül mozgott.³³ Tolnai Dáli János világosan kimondta, hogy az úri imádság elmondását fontosnak tartják. Nem került szóba, hogy a Praxis pietatis lapjain is a hagyományos szemlélet érvényesült. Az imádságok végén ismételten ott van a Miatyánk kezdete, tehát szó sincs arról, hogy csupán mintának tekintenék, és akár többször is el ne mondanák az angolszász nyelvterület magános vagy nyilvános szertartásaiban.³⁴

A pataki ágenda imádságai között mindenütt első a „Praxis pietatisból való”, utána következik két gyónó, és négy hálaadó. Az európai protestánsok, így a Milotai Nyilas István ágendájában is érvényesülő pfalzi hatás jelen van a pataki ágendában is. A skót protestánsokéval egyezik két imádság, és egy-egy megszokott, azaz meggyökerezett (magyar középkori eredetű) imádság sorakozik a „Praxis pietatisból való” után. Mindegyik rövidebb, mint a Praxis pietatisből jócskán megkurtítva átvett két imádság. Az alternatív használatra beiktatott imádságok jelzik az ágendának az élő szertartási hagyományba és az európai protestáns testvéregyházak gyakorlatába való betagozódását.

Ha szövegek szempontjából a többi imádságot is számba vesszük, akkor a Praxis pietatis hatása még mérsékeltebb, illetve aránylagosan a párhuzamosan idézett helyeknél is csekélyebb, és ha nem is teljesen elenyésző, a hasonló vagy némileg egyező szöveg a Praxis pietatis és a pataki ágenda között semmi módon

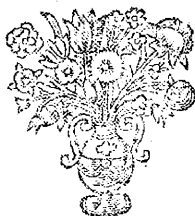
---

³² Például Váradról 1655. július 18-án ezt írta meg Rákóczi Györgynek Solymosi Péter: „a papok gyűlése után csak-hamar az ecsedi pap azt prédikálá, hogy nem jó a miatyánkot elmondani. a csak pápista forma...” Levelét közölte SZILÁGYI Sándor. In: Erdélyi Protestáns Közlöny VI (1876) 174.

³³ Vö. ZOVÁNYI op. cit. 234.

³⁴ Kemény János (1607–1662) hadvezérnek a krími tatár fogságban sínylődők számára írt imádságát idézi Medgyesi böjti prédikációi végén, ez után szintén ott vannak a *Miatyánk* kezdőszavai. Ezt tekinthetjük fratlan szertartási szabálynak, amelynek erőltetett megváltoztatását szintén éreztették sérelemnek a lelkészek és gyülekezetek.

nem döntő arányú. A vázlatosan átvett és jelentősen módosított szövegekből ki-
 ütközik, hogy a közösségi (a gyülekezetek többségét és lelkészeik vélekedését
 képviselő) zsinati jóváhagyás az esetleges szélsőségek lefaragásával és elsimí-
 tásával járt. Másként szólván: Medgyesi Pál köre nem tudta maradéktalanul
 győzelemre juttatni törekvését még a fejedelemszony erőteljes támogatásával
 sem.

(4) AZ ÚRVACSORAI TANÍTÁS ÉS A PRAXIS PIETATIS

Találunk néhány helyen a pataki ágenda úrvacsorai tanításában is olyan részle-
 teket, amelyek többé-kevésbé hasonlítanak a Praxis pietatisban található úrvac-
 sorai tanításhoz.

A szentségek kiszolgáltatásához való készülétkben a protestáns megközelítés
 egyezik a különféle egyéb ágendákban. A szerzetetési igék majdnem szóról szó-
 ra a Vizsolyi (1590)³⁵/Hanau (1608) Biblia³⁶ szerint hangzottak el. Megmarad
 például a pataki ágendában is a határozott névelő hiánya (*hoc est corpus meum*
 = *ez én testem*), – ez a Vizsolyi Bibliában is így van. Más fordítások (mint a
 Heltai Gáspáré 1562-ben³⁷ és Félegyházi Tamásé 1586-ban³⁸) a határozott né-
 velőt is beiktatják e versbe. A pataki ágendában is fölbukkan ez a névelős vál-
 tozat a magyarázat folyamán. Apróbb eltérések azonban máshol is vannak a Vi-
 zsolyi Biblia szövegéhez képest (Medgyesi szabadon fordít): *előtökbeis ~*
előtökben; melly ~ a' mely; amaz ~ az; a míg ~ a' miglen; azért ~ penig; meg
nem becsüllí ~ meg nem különbözteti. A *miglen* szó a Praxis pietatis [XXII.] ré-
 szében is megvan, például: „Pál hirdettetni akarja velünk az Urnak halálát,
miglen eljö az égből és *miglen* miis, mint a keselyük a levegő-égbe
 felragadtatnak...” Medgyesi e szerint változtatott a bibliai idézeten. A *megbe-*

³⁵ RMNy 652

³⁶ RMNy 971

³⁷ RMNy 186

³⁸ RMNy 584

Christus vére hullásának érdeméért lótt bocsánatjok felől való, örvendetes bizonyosfá tettetted által.

voltával.
Evégre az Isten a sacramentumi vérrel a' Szent Lelket is italul adja minden hú léleknek.

Az úrvacsora utáni intelemnek (admonitio) szintén van némi hasonlósága egy helyen a Praxis pietatisban található elmélkedéssel.

...a' miképpen a' Kenyér és a' Bor, mellyekből öttünk és ittunk, fok búza, fok főző fzemekből állanak; de már egy mállal ugy egyesűtlenek, hogy mind azok egy kenyér és egy bor: így nekünk-is fok Hiveknek; hit és atyafifágos fzeretet által, ugy őszve kell forradnunk, hogy mi mindnyáján egy Test és Lélek legyünk, mint az Apofitol int.

...miképpen a' sacramentumnak kenyere, noha fok buzafzemből állt, mindazáltal ugyan csak egy kenyér, ezenképen noha fokban vannak a' hivek, mindazáltal ugyan csak egy titkos tetet tesznek, melynek Feje a' Kriftus. Annakokáért szűkfég néked fzeretned minden kereftyén fele barátodat, mint tennenmagadat és tennen faját tetfednek tagját.

Szövegszerűen nem jelentős mértékű itt sem a függés. Az azonban kétségtelen, hogy e mögött a hitvalló magatartásnak a Praxis pietatis lapjain olyan részletesebben kifejtett követelményei vannak, amelyek a magyar protestáns teológia úrvacsorai tanításában itt kaptak először ilyen módon hangot. Ebben fel kell ismernünk a puritán hatást, bárha ezt szövegszerűen csak korlátozott mértékben szemléltethetjük. Igaz azonban az is, hogy a felebaráti szeretetre intés sokban hasonlóan történt meg például a korábbi vagy pfalzi ágendában is.

Czegléd Sándor (névtelenül megjelent) összegzése ebben a tekintetben igazolható: „A megcsontosodott orthodox kultusszal szembeni harc nemcsak az őskeresztyén biblicitást hangsúlyozta, hanem a bibliai humanitást – individualista módon – igyekezett érvényesíteni. Emiatt érte a legsúlyosabb támadás az ellenreformáció és a konzervatív református egyházi vezetés felől. A puritán rendtartások megalkotásába behatolt a Jakab apostol tanította gyülekezeti egyenlőség, a János tanította emberszeretet. Az igazi istentisztelet kultuszformáló erejeként az adakozás és szeretetszolgálat, a szűkölködő szegények felé forduló önzetlenség helyt kapott a kegyességi gyakorlatban. A Megváltóval való úrvacsorai közösség az embertársakkal való szeretet-közösséget is jelezte. Az úrvacsora alamiznaszedése a szegények tápláltatására fordítottatott [...] Étkezéskor két szegény meghívása vasárnapra, [...] betegek és elesettek meglátogatása [...] aznapi munkájokért fizetést ne vegyenek stb.”⁴⁰ Valóban, mindezeket nagyrészt magába foglalják a Praxis pietatis meditációi és intelmei.

⁴⁰ *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről. A VII. Budapesti Zsinat által tanulmányozásra ajánlott anyag. Kézirat. Szerk. BARTHA Tibor. Bp.*

Korábban már láttuk, hogy az ilyen természetű részletek elmaradtak az ágendából, sem a gyónó, sem a hálaadó imádság ágendabeli szövegébe nem kerültek bele. Értékelésünkben tanácsos különösen hangsúlyoznunk a puritán törekvések ama vonását, amelyet szintén Czeglédy Sándor nyomán summázhatunk: a középkorból örökölt szertartás masszív objektívizmusa itt teljesen szembe került az újkori individualizmussal, amely általában is jellemezte a korabeli angol társadalmat, az ipari forradalom korát, de sokkal kevésbé volt fellelhető a hazai társadalom ismérvei között.

Mindez azonban a puritánság nézeteinek társadalmi, politikai hatását illeti első rendben. *A liturgiára való meglehetősen gyér hatását tudjuk csupán kimutatni.*

Az osztogatáshoz (*distributiohoz*) kapcsolódó szertartási megoldásnak semmi olyan társadalmi következménye vagy vonzata nem volt, amit a puritánok javára szokás írni. Az ellenben nem közömbös társadalomtörténeti szempontból, hogy a változtatást a fejedelmi udvar (az erdélyi protestáns arisztokrácia) fogadta készséggel, és kívánta volna elterjesztését, míg a gyülekezetek a fejedelmesszony és pártfogoltjai unszolására is húzódoztak, vagy mereven ellenálltak. Úrvacsorázáskor az előkelők állottak elsőnek az úrasztala köré, ez az *első asztal*.⁴¹ A fejedelmi udvarban. Erre másutt a falvak parasztpolgár vezetősége nem mindenütt volt hajlandó. Tehát nem egyes (maradi) lelkészek, hanem a gyülekezetek és a falusi közösségek sem óhajtották elfogadni az újítást, Patakon és másutt is nyíltan ellene fordultak.⁴² Sőt, az újítással ellenkező lelkész, az

---

1977. 187–188. – Eme sokszorosítvány egyes (névtelenül közreadott) részleteihez vö. KORMOS László: *A magyar puritánok istentisztelete*. In: Theologiai Szemle XXI (1978) 374–379.

⁴¹ Ez a kérdés a presbiterianus törekvésekkel is kapcsolatos, amely bár mostani dolgozatomnak nem tárgya, meg kell említenem, mert szertartási velejárája is van. A patronusok gyakran nem álltak ki az úrvacsoravételkor a gyülekezet többi tagjával együtt a templom piacára, hanem székükben maradtak, és a lelkésznek oda kellett vinni hozzájuk az úrvacsora jegyeit.

⁴² Lorántffy Zsuzsanna fiának írta meg ezt 1655. áprilisában: „Veréci uram miatt vagyunk nem kicsiny szívének fájdalmával; minket mondanak némelyek újítónak, de bezzeg valóban ő kegyelmére illik az inkább, mert igen újítja dolgait, cselekedetét, mert ő kegyelmének, úgy látjuk, minden szabad, nekünk pedig az Krisztus szerzése és szentírás szerént sem szabad lón az úrvacsorájával élnünk ez elmúlt húsvét napján, noha mi az előtt is megmondottuk s izentük, ha úgy fogja osztani, fel nem veszszük, a minthogy elvárván s nézvéen mindenképen az communionak szolgáltatását, az hozzá való járulás idején mi csak ki is jöttünk onnét szívének nem kicsiny fájdalmával.

Mindaz által mind az úrvacsorájának osztogatását mint vitte végben, s mind pedig tanítása után mennyit zajgott, feddődött ellenünk, ím ugyan Dalmadi uram által megírtattuk kegyelmeteknek, melyet az Istennek mintegy ostorául csak békével kell szenvednünk eddig. Ellenben pedig ezt is az Istennek csodálatos cselekedetinek ismerjük lenni, hogy noha az tarcaliak is ennek előtte az úrvacsorájának az Krisztus szerzése szerént való szolgáltatásától és felvételétől idegenek voltak, mindaz által ez elmúlt napokban bizonyos embereket bocsátván hozzánk, kívánták azt, hogy

igen kedvelt Veréci Ferenc a fejedelemszöveget szószékről is megfeddette⁴³, ezzel voltaképpen a közvéleménynek adott hangot. Társadalmilag tehát inkább megosztólag sőt némileg károsan hatott a liturgikus újítás. Támogatottsága pedig – ezt ismételten hangsúlyoznunk kell – nem az egyszerű hívők és lelkészek között volt, hanem a fejedelmi udvar körüli nemesek és a nemesi megyének (a fejedelemszövegtől anyagilag is függő) vezetőrétege alkották társadalmi bázisát.

Van még egy sajátos puritán szertartási mozzanat, amely szintén nem kapcsolódik szövegszerűen, de még nézetek szintjén sem a Praxis pietatishoz. Ez az éneklés tilalma osztogatás (*distributio*) idején.⁴⁴ A zsoltárok éneklését tekintve a Praxis pietatisban megfogalmazott nézetek azonosak a hazai puritánokéval. Szenci Molnár Albert genfi zsoltárainak elterjesztését csaknem kizárólag a puritánok mozgalmának tulajdonítja a szakirodalom. Joggal. Nem hiányzott itt sem némi szélsőség. Nem annyira az új zsoltárfordítás befogadását elleneztek helyenként, hanem sokkal inkább azt, hogy a hagyományos (és nemzeti művelődésünk szempontjából is páratlan értékű) reformáció korabeli énekléssel szembeállítva, kizárólagosan csak a genfi zsoltárok éneklését erőltették egyes puritánok. A magyar nyelvű gregoriánt (Jeremiás siralmait, passiót), éppen úgy, mint a megszokott úrvacsorai rendet gyakorlókat is, gúnyolták, később a gyülekezetek elszánt ragaszkodása ellenére eltiltották és üldözték a hagyományos szertartási éneklést. Ezzel teljesen összhangban van, de általában a zsoltárok éneklésével nem harmonizál, hogy a *distributio* sajátos értelmezése következtében *nem engedték* a kántor, illetve a gyülekezet éneklését. Ennek a kérdésnek a taglalása más jellegű szaktanulmányt kíván, itt csupán a Praxis pietatis nézeteitől való függetlensége illetve gyökeres eltérése miatt nem hagytam említetlenül.

A némán, éneklés tilalmával végzett *distributio* kérdésében Medgyesi Pál és Tolnai Dáli János köre saját útját járta, de később ez a puritán előírás és szokás is feledésbe merült. Már a 18. századból való szórványos ismereteink azt mutatják, hogy Patak vonzáskörében sem némán, hanem énekszóval gyakorolták az úrvacsorás szertartást, *distributio* idején sem hallgatott el a zsoltár. Vizsgálódásunk szempontjából itt az hangsúlyos, hogy az indíttatást Medgyesi Pál és Tol-

---

Tolnai János uramat adnánk oda közikben prédikátornak [...]” Közli SZILÁGYI Sándor. In: Erdélyi Protestáns Közlöny. V (1875) 141–142.

⁴³ DIENES Dénes op. cit. 70–72. – E kérdéssel kapcsolatos, hogy a páratlan naplójegyzeteiről ismeretes lelkész, Rápóti Pap Mihály (1627–post 1692), előbb Tolnai Dáli Jánossal nem fért össze; Tarcalról, ahol Tolnai esperes lelkész volt, el kellett mennie Ibrányba; majd pedig a puritán ágendája elutasítása miatt kellett a Tiszáninneni kerületből (Bodrogkeresztúrról) a Tiszántúlba átjönnie (Tiszadobra), mert 1660-ban az egyházmegye testülete nem tűrte meg. E kérdést itt nem részletezem. Vö. még ZOVÁNYI Jenő op. cit. *passim*.

⁴⁴ „...mi-koron a’ Bent ferezézfnek, vagy a’ Testamentumnak igéjít mondjuk, a’ Præcentor éneket ne kezdjen...”

nai Dáli János köre ebben a szertartási utasításban sem a Praxis pietatisból nyerte.

A pataki ágenda tehát egyrészt beleilleszkedik a már jóval korábban kialakult rendbe, amelyet az eltanult hagyomány szóbelisége mellett a ma már nem létező kéziratos ágendák örökítettek. A Medgyesi szerkesztette ágenda így végeredményben többrétű hagyományt egyesít. A puritán szélsőségeket jórészt elkerüli, mert az elfogadás előtt a lelkésztestület az ágenda szövegét mintegy cenzúrázta. Csupán rész szerinti puritán hatásról beszélhetünk az ágendának még a kifejezetten a puritán irodalommal, nevezetesen a Praxis pietatisal közvetlenül érintkező szövegrészeiben is. A szertartáskönyv kizárólagosan puritán ágendaként minősítése nem igazolódik szövegszerűen, némileg eltúlzott a szakirodalomban szokásos megjelölés, illetve a hazai puritánok hatásának és törekvéseinek e szempontból való értelmezését finomítanunk, árnyalnunk illene.

Van ugyan a pataki ágenda szertartási értelmezésében lappangó puritán hatás is, a szertartásnak a kegyes élettel, egymásért vállalt felelősséggel való összekapcsolása, valamint az újkori társadalom mozgalmakat jellemző individualizmus szempontjából sem érintetlen. Vannak szertartási mozzanatok is, amelyeket a puritánok kezdeményeztek, vagy erőltettek is, a fejedelmi udvar támogatásával. Ezek azonban egyáltalán nem a Praxis pietatis hatásából következnek, sőt, nem is kapcsolódnak közvetlenül az abban megfogalmazott nézetekhez és az ott ajánlott gyakorlathoz.

Záródísz a *Praxis pietatis* pataki kiadásából.

Az itt és fentebb látható cifrák, körzetek
Medgyesi Pál munkáit és a többi pataki
nyomtatványt díszítették

CSABA FEKETE

The Liturgy of Sárospatak (1658) and The Practice of Pietie (1611)

Paul Medgyesi (1605 – about 1663) published the *The Practice of Pietie* by Lewis Bayly first in 1632, Debrecen, with abridged text, than full in five subsequent editions (i.e. 1636, Debrecen; 1638 and 1641, Lőcse [now Levoča, Slovakia]; 1640, Bártfa [now Bardejov, Slovakia]; and 1643 Várad [now Oradea, Rumania]). This collection of prayers and meditations became a most influential Hungarian book of the 17th century. Because of its importance a jubily edition appeared in 1936, Budapest. The Reverend Medgyesi, chaplan to the widow of the Transylvanian Prince, and a leading personality among Hungarian puritans, also published several volumes of his sermons and theological manuals. He was appointed editor of a new Liturgy of the Last Supper (1658, Sárospatak). This order of liturgy was the first in Hungary to be printed with synodal consent and invented officially, unlike other formular books that came in use and widespread simply by custom.

In this so called puritan liturgy, titled *Liturgia Sacrae Coenae*, there are two of the eight prayers distinguished by the editor in their title as being taken from *The Practice of Pietie*. A textual comparison of these prayers with their inscribed source reveals surprising differences, and consequently the present study also scrutinizes the problem of traditionally held views about puritan influence on the *Liturgia Sacrae Coenae*.

It is spectacular as demonstrated in parallel texts that only some portions of the original texts are being selected for the Hungarian version of these prayers, other passages being discarded. The first prayer, part of public confession before communion, has not a single sentence literally true to the published text of the Hungarian *Practice of Pietie*. The second, a thanksgiving prayer after communion, has a few identical sections with its named source, otherwise some of its topics have no matching in the source text at all. The reader of our days compelled to evaluate the reworked and shortened form of these prayers as better to be said aloud than their predecessors in the Hungarian *Practice of Pietie*.

The present investigation goes beyond the comparison of the texts, as these considerably abridged and altered prayers are embedded in a special structure of service unique among protestant orders of the Last Supper. The Hungarian reformed custom of communion has incorporated public confession and absolution from the Saturday evening service of the protestants in the Palatinate (i.e. Pfalz, Heidelberg and environ, under the rule of the Count Palatine of the Rhine).

This special order was preserved without alteration by the Sárospatak liturgy, as the text was to be read repeatedly by the synod beforehand consent reached. So the modified wording that perhaps was thoroughly censored by the community of fellow ministers, contradicts to the editor's title and aim. The Sárospatak order of liturgy still remained a customary Hungarian reformed practice of communion, being in no way reshaped, with the exception of two characteristic changes in concept and agenda of the minister, that are truly puritan in their origin. These concern partaking and congregational singing.

Somewhat exaggeratedly the puritans opposed any popish reminiscence in the reformed liturgy, namely the elevation of the consecrated elements. For them the ideal solution of the Last Supper was the closest possible imitation of the deeds and words of Jesus on that occasion. They pressed the following points. (1) The communion bread should be taken by communicants immediately after the biblical words of the institution being recited, and so is with the cup. This was called 'first table' by the puritans. (2) Singing should be omitted during communion. The Hungarian puritans were for the Genevan Psalter, and their influence became so strong that singing of the Geneva tunes still characterises the reformed church in Hungary. Even so they adhered to prohibition of singing still the congregation communicates and the minister was to repeat the words of institution and other biblical passages. Puritan innovation though, neither of these two peculiarities in the Sárospatak order of service has any connection with the text and views of *The Practice of Pietie*.

As the Liturgia Sacrae Coenae is proven to be traditional in the main points, it is not justified to classify it as a whole to be exclusively puritan order of reformed communion. The editor Medgyesi's claim, that two of the prayers are taken from *The Practice of Pietie*, also falls short in the literally sense. The influence of the puritan movement on liturgy was not a full success in Hungary.

TASI RÉKA

„TROMBITA”, „SÁFÁR” VAGY „MENNYEI KENYÉR
OSZTOGATÓJA”

Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben¹

Az érett barokk kor katolikus prédikációinak kutatása az utóbbi időben egyre intenzívebben zajlik és egyre több eredményt mutat fel. A jelen dolgozat is ebben a témában kíván megszólalni, Landovics István *Novus Succursus* című kötetében olvasható prédikációit helyezve érdeklődésének középpontjába², továbbá azt a sokszor hangoztatott, szinte közhelyszámba menő kijelentést, hogy a XVII. század második felének katolikus prédikációirodalmát Pázmány Péter hatása határozza meg. Az irodalomtörténeti-filológiai vizsgálatok nem is hagyták ezt figyelmen kívül – több esetben mutattak már ki szövegszerű egyezéseket század végi prédikátorok és Pázmány kötetei között. Kelemen Didák kompilációs technikája például nagymértékben épít Pázmány Péter prédikációira³, de kimutatható Illyés András prédikációiról is, hogy összefüggő szövegrészeket tartalmaznak Pázmány prédikációból.⁴ A prédikátorok olykor maguk is hangot adnak annak, hogy Pázmány Pétert tekintik nagy elődüknek, példaképüknek. Illyés István *Sertum Sanctorum* című kötetében például Pázmány és Telegdi nevével egy elit prédikációszerzői hagyományt fémjelez, melyhez ő is tartozni igyekszik.⁵ A könyvlisták pedig arról tanúskodnak, hogy Pázmány kötetei szerzetesrendtől függetlenül megtalálhatók az egyes rendházak könyvtáraiban, vagyis nagy olvasottságnak örvendhettek.⁶

¹ Jelen dolgozat az NKFP 5/071/2001 sz. pályázat támogatásával készült, s a Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén készülő doktori értekezés része.

² LANDOVICS István, *Novus Succursus I-II*, Nagyszombat, 1689.

³ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK 1982. 440.; HARGITAY Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–654.; MACZÁK Ibolya, „Kalászat evangéliumi mezőkön”. *Prédikációkötetek és előszavaik tanulsága*, elhangzott: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Nemzetközi tudományos konferencia. Piliscsaba PPKE BTK, 2002. október 14–16. Megjelenés előtt a konferencia kötetében. Uő., *Kelemen Didák nagypénteki második prédikációja*, in: *Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITAY Emil, PPKE BTK, Piliscsaba, 2003, 49–96.

⁴ ILLYÉS András, *Megrövidítettet Ige*, Bécs, 1696.

⁵ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum*, Nagyszombat, 1709, A' Kegyes Olvasóhoz Elöl-járó beszéd.

⁶ Lásd *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, 17/1, 17/2, 19/1.

A jelen dolgozat is Pázmányhoz fordul vissza, ám nem az eddigi, fent említett filológiai szempontok érdekelttségével. Landovics István példáján keresztül azt kívánja megvizsgálni, hogy a XVII. század első feléhez képest hogyan változik meg a század végére a prédikációs beszéd jellege, vagyis személyessége, hangja szempontjából tapasztalható-e valami figyelemre méltó elmozdulás a Pázmány Péter beszédeit jellemző prédikatori szerephez képest.

Pázmány a következőképpen jellemzi a prédikatori hivatást: „*Mert a prédikátor Isten trombitája: mennyei titkok sáfára: anyagi kenyér osztogatója.*”⁷ Toposzként élnek a XVII. század egyházi prózájában ezek a kifejezések⁸, de talán nem haszontalan elgondolkodni a metaforák jelentésén. A trombita zenével kommunikál, ám nem teremt igazi kétpólusú kommunikációs helyzetet, ő hirdet, melyhez sajátos nyelvet használ, s ezáltal hallgatójától bizonyos távolságot tart. A sáfárkodás már nem ilyenfajta kommunikációt jelent, a sáfár viselkedését a haszon reménye határozza meg, és az emiatt vállalt szerepek eljátszása. A sáfár gazdálkodik és szolgáltat, vagyis feltételeket szab, ilyen értelemben pedig fölülemelkedik kommunikációs partnerén. Aki anyagi kenyeret osztogat, az viszont olyan közvetlen kapcsolatot teremtve kommunikál, ahol letéve a haszon és a kötelesség fejében tudatosan vállalt szerepeket, közvetlenül vehet részt a kommunikációban. A három metafora három prédikatori szerepminta szimbóluma is lehetne, olyan szerepmintáké, melyek bizonyára vegyesen vannak jelen a prédikációkban. A kérdés tehát az lehetne – a metaforák terepén maradván – hogy melyik is határozza meg leginkább a XVII. század második felében Landovics István prédikációit.

Jogosan vetődhet fel a kérdés, miért éppen Landovics Istvánra esett a választásunk. *Novus Succursus* című kötetét forgatva megfigyelhetjük, hogy tipikus századvégi prédikációskötetről van szó, melyben sok kortárs gyűjtemény jellegzetessége jelenik meg. A kötet a kor szokásainak megfelelően a következő, szűkszavúnak korántsem nevezhető címmel látott napvilágot Nagyszombatban, 1689-ben: *NOVUS SUCCURSUS, AZ AZ UJ SEGÉTSÉG, MELYET A' Magyar Nemzeten könyörülő Istennek szemlátomást segítő keze által killyebb terjesztett Országunknak határiba a' lélek ellenségi ellen, a' bűnnek, és ördögnek ereje ellen, azon hatalmas Istennek ígéje fegyverével, hadakozó lelki Gondviselőknék könnyebbitésére az egész esztendőbéli Vasárnapokra rendelt Prédikációkkal nyújtott, ÉS A' MELTOSAGOS GROFF GENERAL CZOBOR ADAM Urnak ö Nagyságának, Istenes költségével két Részben, élő nyelven ki bocsátott. A' JESUS alatt vitézkedő Társaságbéli P. LANDOVICS ISTVAN...*

---

⁷ PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, sajtó alá rendezte KANYORSZKY György, Bp., 1903, VI, XXVII.

⁸ Lásd a témáról: LUKÁCSY Sándor, „Trombita, kürt, tanító vagyok”. *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, in: L. S., *A végtelen jövő*, Balassi Kiadó, Bp., 1998, 15–35.

Landovics István életéről nincsenek széles körű információink. 1635. augusztus 24-én született Győrött, jezsuita képzést kapott Bécsben és Grazban, és 1652-ben be is lépett a rendbe. Több magyarországi városban, továbbá a román fejedelemségekben működött hitszónokként, élete nagyobb részét pedig elsősorban Győrött, Nagyszombatban és Sopronban töltötte. 1690-ben halt meg Nagyszombatban, február 6-án (vagy április 24-én – Stoeger szerint). Nyomtatásban két halotti beszéde jelent meg, majd élete alkonyán kétkötetes főműve, a fent említett *Novus Succursus* című prédikációs-kötet.

Mint általában a Pázmányt követő prédikátorokkal, vele is mostohán bánt az irodalomtörténetírás. A lexikonok rövid szócikkein kívül az Akadémiai Kézilyokban olvasható róla pár sor⁹, így azt mondhatjuk, hogy lényegében egyedül Lukácsy Sándor foglalkozott mélyrehatóbban prédikációival¹⁰, illetve az ő hatására egy konferencia-előadás erejéig jómagam is írtam Buda visszafoglalásáról szóló hitszónoklatáról.¹¹ Most viszont – ahogy a bevezetőben szoltam erről – egészen más szempontból teszem vizsgálat tárgyává a szövegkorpuszt.

Gábor Csilla Káldi Györgyről írt monográfiájában hangsúlyozza, mennyire fontos a prédikatori magatartás, a szónoki habitus által megteremtett kommunikációs helyzet vizsgálata, az, hogy „milyen pozíciót foglal el a szónok a hallgatósághoz viszonyítva? Milyet kiindulási forrásához, a Szentíráshoz képest?”¹² Kérdésfeltevésünk irodalomtörténeti jellege nemcsak abban az érdeklődésben áll, hogy egy század leforgása alatt hogyan változik a prédikatori hangban realizálódó prédikatori szerep, hanem azt is megmutathatja, miként változik meg a szöveg a befogadók számára azáltal, hogy megváltozik a elbeszélő hang szerepe, viselkedése. Ennek belátásához tekintsük át, mi befolyásolja azt, hogy miként értünk meg egy szöveget.

Az utóbbi időben az irodalomelmélettel és -történettel foglalkozó kutatókat gyakorta foglalkoztatta ez a kérdés – és nem véletlenül. Ha ugyanis ennek a kérdésnek a vonatkozásait is figyelembe vesszük, eljuthatunk oda, hogy mit is jelent a szöveg egy kultúra számára. Az elmúlt két évtizedben fellendülő olvasástörténeti kutatások körében például egyre több hasonló kérdésfeltevessel találkozunk. Roger Chartier szerint például a „Miért és hogyan olvastak?” kérdés-

⁹ *A magyar irodalom története 1600–1770*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964. 427. /A magyar irodalom története II. főszerk.: SÖTÉR István/

¹⁰ LUKÁCSY Sándor, *A tűz szónoka. Landovics István*, in: L. S., *Isten gyertyácskái*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994, 198–216.

¹¹ TASI Réka, „én mondom igazsággal és nagy örömmel”. *Landovics István prédikációja Buda visszavívásáról*. Elhangzott: Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Konferencia Klaniczay Tibor emlékére. Debrecen, 2002. május 23–25. in: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban* (szerk.: BITSKEY I. – OLÁH Sz.) Debrecen, 2004. 461–472.

¹² GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 133.

re nem elég az olvasás elemzésével keresnünk a választ, hanem feladatunk annak megállapítása is, hogy mit jelentett az olvasó számára az olvasmány. Ehhez pedig a szöveg, az azt hordozó tárgy és az olvasás három pólusát kell vizsgálnunk, s az ezek között létrejövő kapcsolat visz közelebb ahhoz, hogy mi is volt az olvasmány jelentése az olvasó számára.¹³ Robert Darnton az olvasási tevékenység strukturált vizsgálatát (kortársábrázolások, olvasástanítás, életrajzi stb. feljegyzések) és emellett a tárgy (könyv) elemzését jelöli ki a későbbi vizsgálatok feladataként: egyrészt az irodalomelmélet és kritika módszereinek a szövegelemzésben történő alkalmazásával, másrészt a könyv külső megjelenésének vizsgálatával.¹⁴ Vagyis ezek a kutatások éppen arról tájékoztatnak bennünket, hogy az irodalomtörténeti és retorikai szempontok olvasástörténeti, kultúrtörténeti stb. célok szolgálatába állítva is nagyon fontos szerepet tölthetnek be.

Az a kérdés, hogy miként értünk meg egy szöveget, sok más kérdést foglal magában – többek közt azokat, melyek a jelen dolgozatnak is az érdeklődési körébe tartoznak: Milyen befogadóvá teszi a szöveg a befogadót? Milyen szerepet jelöl ki számára? És mindezt hogyan teszi? Milyen szerepet tulajdonít magának a szöveget elbeszélő hang?

A szövegolvasáskor könnyen elmegyünk amellel a tény mellett, hogy a prédikációs beszéd bizonyos aspektusai gyakran sokkal inkább meghatározzák egy beszéd hatását, mint színes volta, exemplumai, látványos retorikai alakzatai, trópusai stb. Az ugyanis, ahogyan a prédikátori hang a közönséget kezeli, megteremthet és le is rombolhat befogadói magatartásokat. A prédikátor a legkülönfélébb módon teremt kapcsolatot közönségével, amit legtöbbször nem is reflektálunk kellőképpen, vagy csak annyira általános megállapításokat teszünk arra nézve, hogy a nyelvtani személyek használata által milyen mértékben tudja bevonni közönségét abba a történésbe, ami nem más, mint Isten Igéjének a közönség számára történő megnyílása.

A viszonyteremtődés azonban nem stabil kommunikációs helyzet létesítője, sem nem olyan egyszeri történés, mely nincs a későbbiekre kihatással, hanem olyan állandóan változó forma, szövegben kibomló folyamat, mely distinkciókat és távolságot teremt és rombol le; azonosít és megkülönböztet. A megszólaló pozíciója nem marad változatlan, hanem folyton közelebb vagy távolabb kerül hallgatójától, valakivel azonosul, valakihez közeledik, ámde nem mindig a hallgatósághoz. Ennek függvényében változik folyamatosan a befogadó pozíciója is, s ez a változó pozíció az, ami jelentős mértékben meghatározza szö-

---

¹³ CHARTIER, Roger, *Text, Printings, Readings*, ed. Lynn HUNT, Berkeley, University of California Press, 1989, 163.

¹⁴ DARNTON, Robert, *The Kiss of Lamourett*, New York – London, 1990, 157–187. Magyarul a téma és a kutatástörténet összefoglalása: MILOTAY Nóra, *A könyv- és olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténet-írásban*, Sic itur ad astra, 1996, 175–183.

vegrtését, lévén ez egyfajta viszonyulás. Lássuk, mi jellemzi Landovics prédikációit a közönséggel teremtett, illetve folyton újratereztődő viszony szempontjából!

A többes szám első személy használata többnyire arra a megállapításra készíti az irodalomtörténészt, hogy ez a közönség dinamikusabb bevonását szolgálja, a közönséggel való közösségvállalás hangját jelenti. A következő Landovics-idezetten alaposabban megvizsgálhatjuk, hogyan is működhet ennek a nyelvtani személynak a használata:

„*De ha reménségért nem vagyunk-is álhatatossak, kényszerítettünk fenytéssel; Hallottátok-é mit monda üdvözítönk? Memores estote uxoris Loth. Lucae c. 17. Meg-émlékeztetek a' Lóth feleségérül. Bátor, meg-émlékezőnk felöle, de mit tanulunk belöle édes Jesusom? azt ugyan halljuk, és el-is hisszük, hogy só bálvánnyá változott, de nem tudjuk mit vétet, egy órával az előtt kézen fogva vezették az Angyalok, hogy sem mint Sodomát meg-gyujtanák, mit vétet? hiszem a' Sodomabéliek vétkében nem volt részes? Respicieusque uxor ejus post se, versa est in statuum salis. Genes. c. 19. Hallyad az okát, visza tekéntvén Lóth felesége, só bálvánnyá vált; meg hatták volt az Angyalok, visza ne tekéntsen, csak jelét se adgya, hogy szánnya azokat, a' kik undokul vétetnek Isten ellen; jól mendegelt ez az aszszony a' hegynek tetejéig, de ott vétett, a' hol visza tekéntett. Ugy de, miért nem vált inkább kö bálvánnyá, hanem só bálvánnyá? meg-mondgya Szent Ágoston az okát, Hominibus fidelibus quoddam praestitit condimentum, quo sapinat aliquid, unde illud caveatur exemplum. lib. 16. de civit. Dei. cap. 30. Azért vált só bálvánnyá, hogy a' Keresztýén híveknek szájokban lenne ennek a' sónak izi, s' tanulnák-meg az álhatatosságot, ne nézett volna visza, a' mint egy üdeig nem nézet, s' továbbis élt volna, így a' ki a' gonoszat el hatta, visza ne térjen, hanem álhatatosan mennyen előbb az el-kezdet jóban, mert örökké szájában léssen izi álhatatlanságának. Ugy magyarázza ezt Cyrillus Alexandrinus, Inde sumendum est nobis exemplum, ne ad deploratas revertamur peccatorum illecebras. Ebbül a' példából kell tanulnunk, hogy ha élni akarunk, ne térjünk visza a' meg-síratot vétkeknek gyönyörköttötésére; mindenkor incselkedik az ördög, s' nem gondol azzal, ha meg-térünk, mint ha ismét visza nem térünk.*”¹⁵

A szövegrészlet ingadozik az egyes szám második személy, többes szám első és második személyű megszólításmódok között. Ez a váltakozás dinamikus viszonyulásmód-váltakozást is jelent. A szövegrész nyitó mondatában a közösségvállalás hangja szólal meg: a prédikátor ekkor ugyanolyan bűnös ember, mint hallgatói, az állhatatlanság bűnével. Csakhogy a következő mondat beszélője már inkább eltávolodik ettől, amennyiben hallgatósága „hallási” képességé-

¹⁵ LANDOVICS II/401–402.

re kérdez rá. Ezt követi tudatlanságunk bevallása, ami épp ezért már kevésbé meggyőző mint közösségvállalás, már inkább csak hatásos retorikai formaként adja el magát. A „*Hallyad az okát...*” mondat persze értelmezhető úgy is, mint a kérdésre felelő Krisztus hangja, ám ebben a dialogikus szituációban – éppen a dialogicitás miatt – a prédikátori hang pozícióválasztása egyértelműen szerepjátszássá változna. Mindegy tehát, hogyan értelmezzük, mert lényegében így is, úgy is a prédikátori pozíció elkülönülése bontakozik ki ebből a látszólagos szerepvállalásból. A következő kérdés már nem Krisztusnak szól, hisz a válasz sem tőle érkezik, hanem Szent Ágostontól. Ez a fajta technika, mely a meglévő teológiai megállapításokból, értelmezésekből alakít ki hétköznapi, az egyszerű ember gondolkodásmódját követő kérdést, s úgy is teszi fel azt, mint a közösség kérdését, feltűnően nagy számban kíséri végig a prédikációskötetet. A többes szám első személy állandó jelenléte és a közönséghez alkalmazkodó kérdésfeltevés ellenére jól látható, amint a kontextus megakadályozza, hogy valóban a meggyőző közösségvállalás hangja nyilatkozzék meg a szövegben.

Ugyanebben a prédikációban máshol is nagyon szemléletes példája olvasható annak a beszélői hangnak, mely egyszerre azonosuló és távolságtartó, s amely kettősséget a dinamikus szövegkezelés hozza létre. A prédikáció arra a *conchetto predicabilére* épül, amely szerint a hívek közössége Krisztust visszahívja vendégségbe, ő ugyanis mindig mindenkit meghív az asztalához. „*Annak okáért értvén a' máj Evangeliumbul is, hogy meg nem szünik a' vendégeskedéstül, hanem hol maga vendégel másokat, hol másoktul vendégetetik, veletek akartam gondolatomat közlenem, nem de nem volna-é jó? ha mi is megvendégelnénk?*”¹⁶ A nyitómondat egy dinamikus közösséget feltételez, amiben nyilvánvalóan kiemelkedő szerepet játszik a prédikátor, hiszen ebben a műfajban csak ő lehet tényleges beszélő: „*jövel tehát (én lészek vendég hivo) jövel édes Jésumom...*”¹⁷ Kérdés lehet persze az, hogy kihez szól a zárójelbe tett szöveg: a prédikációt olvasó, illetve feldolgozó prédikátorhoz, mintegy instrukcióként, hogy miként adja elő a szöveget, vagy pedig az olvasóhoz-hallgatóhoz, s így funkciója az, hogy értelmezi a prédikátor megszólalását. Ez utóbbi értelmezés viszont ebben az esetben a prédikátori pozíciót jelöli meg, vagyis egy olyan szerepet oszt ki magára, amely hangsúlyozottan elkülönül az őt hallgatókétól. A meghívás gesztusa után több soron át Jézushoz beszél, s ezt a gondolatmenetet így fejezi be: „*mert tudgyuk mit mondott Szent Bernárd, Cibus ejus poenitentia mea. a' te étked az én poenitentia tartásom, a' te italod, könyhullásim. A' mint hogy ezt oktatástokra meg is mutatom.*”¹⁸ Itt is a prédikátor és a hallgatóság távolodása figyelhető meg. Úgy tűnhet, a hitszónok a gyülekezet nevében beszél,

---

¹⁶ Uo. 302.

¹⁷ Uo. 303.

¹⁸ Uo.

mikor meghívja Jézust, csakhogy a gyülekezetnek még most kell megmutatni egy hitigazságot, amely a hitigazságot már ismerő prédikátor szájából hangzik el.

Az eddigiekben a példák azt mutatták, hogy a kontextusban a nyelvtani személyek használata miképpen hatástalanítja a többes szám első személy közösségvállalást mutató szerepét. Más esetben a többes szám első személy még kevésbé a közösség vállalásának, sokkal inkább a lelkiismeret felkeltésének irányába hat. A prédikátor feltételezi a közönség emlékezetét, vagyis azt, hogy tudja, az elmúlt vasárnap mit mondott a prédikáció keretében: *„Az el mult Vasárnap szorgalmatos hivatalit el készítet vacsorájára, leg nagyobb vendégségére, annak a' felséges Urnak, a' ki dicsőséges hajlékát a' napnak közepén helyeztette, annál nagyobb örömmel hallottuk, mennél nagyobb szeretetét vettük eszünkbe maga-megalázásában, ugymint a' ki nem csak nagy Urakat hívot, hanem szegényeket is, s' nem akár mely szegényeket, hanem vakokat bennákat, és erőtleneket; mire nézve, nem hogy némelly esztelen mentségekkel mentettük volna magunkat, hanem inkább nagy kívánsággal mentünk asztalához...”*¹⁹

Nemcsak hallgatója emlékezetét feltételezi, hanem a többes számban való beszéd be is vonja a hívek gyülekezetét a helyesen cselekvés folyamatába, aki pedig nem így cselekedett, abban lelkiismeret-furdalást kelt azáltal, hogy a többes szám első személy nem csupán a helyes út választását érzékelteti, hanem azt is, hogy a hívek többsége így tett, s ez lélekben kirekesztően hat a másként cselekvőre vagy érzőre. Ezért úgy működik ez a retorikai alakzat, hogy a bekapcsolódásnak, a közösséghez tartozásnak vágyát képes fölkelteni, ezáltal pedig a lélekben tökéletesedés irányába hatni. Itt tehát a többes szám első személy nem szimplán az azonosulás beszédét hozza létre, hanem a lelkiismeret-felkeltés útján a szentek közösségébe tartozásnak vágyát generálja.

Természetes, hogy a prédikátor, mint a teológiai igazságok tudója és feltárója, eleve valamiféle távolsággal, valamiféle elkülönüléssel tartozhat csak bele a hívek közösségébe, egyfajta szembenállással vállal csak velük közösséget, ez jellemzi univerzálisan a hitszónoki beszélői pozíciót: aki beszél, az azért beszél, mert többet tud. A hitszónok és a hívők viszonyát ez a képlet határozza meg. Hogyan működik tehát a többes szám első személy a szövegben? Általában azt mondjuk: ez a prédikatori hang közösségvállalása hallgatóival, hatása a hívek dinamikusabb bevonása az Ige történésebe. Csakhogy ez a többes szám, mint láttuk, sokkal bonyolultabb, sokkal differenciáltabb funkcióknak tesz eleget, mint egyszerűen a közösséghez tartozás kinyilvánítása, létrehozása, továbbá a viszonyulási módok dinamikus változása is korlátozza a többes szám első személy közösségformáló hatását. Ez a jelenség különösképpen akkor válik feltű-

¹⁹ LANDOVICS II/301–302.

nővé, ha összehasonlítjuk azzal a modellel, ami Pázmány Péter prédikációit jellemzi.

Pázmány hitszónoklataiban a többes szám első személy működése sokkal kevésbé rafinált – itt valóban azt mondhatjuk, hogy a nemesen egyszerű közösségvállalás hangja. Pázmánynál ez a funkciójú többes szám első személy a meghatározó a prédikációk legnagyobb részében – számszerű többsége már első olvasásra is feltűnő a szövegekben. Gyakori jellegzetessége például a Pázmány-prédikációknak, hogy a bibliai idézeteket úgy magyarájtja, hogy többes szám első személybe írja át őket: „*Salamon pedig azt írja, hogy Prudentia servabit te. Exaltabit te. Custos prudentiae inveniet bona; meggyógyítja betegségünket, felmagasztalja, világi és mennyei jókkal tellesíti azokat, a kikben találta-tik.*”²⁰ A második személyű közösségmegszólítás is gyakorta visszkapcsolódik a közösség többes első személyű hangjába: „*Keresztyének, tudgyátok-e honnan vagyon ez a nagy szabados feslettség a kereszténységben? Tudgyátok-e mi az oka, hogy illy igen ragaszkodunk a világhoz; illy kevés gondot viselünk a mennyei dolgokra?*”²¹

Pázmány hangja tehát sokkal inkább a közösség tagjaként szólal meg, Landovicsnál azonban jóval erősebb távolságtartással találkozunk – gyakran a rafinált többes szám első személy is ilyen distinkciót szül –, ami pedig gyakorta a közösség kevésbé vállalását jelenti. A nyelvtani személyek használatában (második és harmadik személy) megszülető távolságtartás ezen túl elsősorban etikai síkon jellemző: mint például a bűnös emberről szóló egyes szám harmadik személyből egyes szám második személyre váltás erőteljesebb erkölcsi szembenállást, elkülönülést teremt. A Pünkösöd utáni 8. vasárnap első prédikációjában nyomon követhető, hogyan tűnik el a többes szám első személy a szövegből, és miként vonul ki a prédikátor a közösségből, hogyan vállal egyre kevésbé közösséget az ostromozandó bűnösökkel. A prédikáció végére a hallgatóság viszont azonosul a világ fiaival, azokkal a bűnösökkel, akiket a hitszónoklat támad.

Olykor intellektuális síkon is tapasztalható ilyenfajta distinkciótevés: a prédikátor azt hangsúlyozza, hogy van, aki nem értheti meg további magyarázat nélkül a hitigazságokat. „*A’ mellyekbül ha még sem értitek mennyire becsüllötte az emberi lelket a’ meg-testesült Isten, halljátok örömmel valo mondását, és meg-értitek.*”²²

Landovicsnál a hallgatóság második és harmadik személyű megszólítása, tehát a távolságtartás, szembehelyezkedés, elkülönülés legközvetlenebb és legnyilvánvalóbb módja viszonylag gyakori, különösen a Pázmány-prédikációkhoz

---

²⁰ PÖM VII/280.

²¹ Uo. 286.

²² LANDOVICS II/692.

képest. Miközben viszont a beszélő én hallgatósága felé hol nyilvánvalóbban, hol rejtettebben, de távolságot teremt, bizonyos nyelvi helyzetekben a távolságot a beszélő én erőteljes önmeghatározása, önhangsúlyozása hozza létre. Landovicsnál a *prédikátori én* és a *te/ti* (más esetben *ő/ők*) szembeállítás, elkülönülése különösen jellemző a beszélői hangra egy sajátos beszédhelyzetben: amikor a beszéd nehézségével, mi több, annak lehetetlenségével, a nyelv elégtelenségével találkozik a prédikátor. A Szentháromságról szóló prédikációkban tetten érhető az, hogy a beszélő én miként hangsúlyozza magát mint határozottan különálló személyt egyfelől azokkal szemben, akik a hallgatóságát és keresztényi közösségét képezik, másfelől azokkal a tekintélyekkel, vagyis tekintéllyel rendelkező szövegekkel szemben, melyekkel más esetekben hangja inkább összeolvad, elveszítve, feloldva határait. Az a meghatározatlanság, amely elrejtja a beszélői pozíciót, most teljesen megszűnik, vele együtt eltűnik mindenféle rafináltság is, s úgy tűnik, hogy a nyelvi bizonytalanságok legyőzésére kekedik felül a határozott és közvetlenül megnyilatkozó beszélői pozíció. Nem kizárólag a Szentháromságnapi prédikációkban találkozunk ezzel a nyelvi magatartással, a következő szövegrész is a kimondhatatlanság, felfoghatatlanság problémájával szembesülő beszélői szituáció része: „*avagy ha valami e' féle más nagy vigasságokat hallottatok, képezzétek magatok elméjében, és talán valami hasonlatosságára akadtok, mert akár mit mondgyak én, akár mint elmélkedgyetek ti felöle, valóságára nem találtok...*”²³

A beszélői pozíció, noha közvetettebben, ám kétség kívül határozottabbá válik az érzelmi diskurzus által megteremtődő személyesség révén: „*mert ugyan is hogy ne szomorodgyék-meg annak el-távozásán, a' kinek alá jövetelét ezer, s' meg ezer esztendőig kívánta, ohajtotta, és sürgette...*”²⁴ Az érzelmi meghatározottság a szövegben nemcsak az exclamatio alakzatai révén kap nyilvánosságot: persze a „*hogy ne szomorodgyék-meg*” alakzata implicit exclamatiót zár magába, a mondat befejezésének enumeráló alakzata viszont önmagában nem, csak ennek fényében válik érzelmi alakzattá. Az emocionális diskurzus áttételesebb formája az, amikor az érzelmileg telített szöveg idézetként hangzik el: „*oh! mely ékes a' te fejed koronája én Istenem (ugy mond Szent Dávid) a' kit dicsőséggel, és tisztességgel koronáztál...*”²⁵ A Buda visszafoglalása alkalmából elhangzott prédikáció elemzésében igyekeztem megmutatni, hogy a szöveg érzelmileg erőteljesen telített megnyilatkozásként működik.²⁶ Vagyis ez a magatartás igen jellemzőnek bizonyul a kötetben.

²³ LANDOVICS II/175.

²⁴ Uo. 160.

²⁵ Uo. 164.

²⁶ TASI R., „*én mondom...*” i. m.

Már a fentiekben olvashattunk olyan szövegrészletet, melyben a prédikátori hang a prédikáció egy problémájának megszületéséről tájékoztat. Nem egyszeri, elszigetelt jelenségről van szó, ugyanis sorozatosan találkozunk ilyen megnyilvánulásokkal. Például gyakorta arról tudósít a szöveg, ahogy a prédikáció témájára rátalál, rálel a szónok. Ezek a gyakran feltűnően fiktív invenciót mutató szövegrészek valami másról is beszélnek, nemcsak az invenció folyamatáról. A Krisztus mennybemenetele napjára írt első prédikáció a következőképpen beszél a hitszónoklat témájának megszületéséről: *„Két csudálatos dolgot látván a' mái Urunk menyben menetelében, alig végezhettem el magamban, mellyikéről rendellyem beszédemet; azt beszéllyem-e? mi modon mutatta Isteni hatalmát maga erejétül fel-emeltetvén a' föld színérül a' magasságban mind addig, míg a' fényes felyhök lábai elé le bocsátkozván, mint egy pompás királyi szekérre fel ültetvén fel vitték a' dicsőségben? azt beszéllem-e? mi modon és rendeljötenek elejben a' mennyei fejedelmek [] de hiszem tudom én azt, a' mit mondott e' felöl Szent Ágoston [...] Minému légyen és mely nagy az a' dicsőség, minémi fényességgel tündököllyék, mondhatunk valamit felöle, és vég nélkül dicsérhettyük, de meg nem magyarázhattjuk. Azt beszéllyem-e tehát? minémi árvaságra jutott e' világ Urunknak el menetele miát, avagy azt beszéllyem-e? mi oka lett légyen annak, hogy a' mely világnak meg nyereséért harmincz három esztendeig fáradozt, annak kedvéért dicsőségébül ki vetközvéen szolgálai formában, söt bünnös szolgálja képében sokat szenvedet, s' mind-addig harczolt, míg maga is a harcz helyén lelkét fel nem adta [...] az ugyan oly beszéd volna, hogy annak hallására ki-ki magát is meg-unná; de hiszem tudom én azt, a' mivel biztatta tanítványit előbb, hogy sem mint el ment volna [...] Nem hagylak én titeket árvául, hanem el jövök hozzátok, oh! leg kedvesebb vigasztalásunk! Tudom én immár mit kell beszéllemem, reá akadtam okára elmenetelének”²⁷*. A prédikátor tehát arról tájékoztat, hogy két témalehetőség közt ingadozik beszéde kigondolásakor, miközben ráakad a legmegfelelőbbre, egy harmadikra. Mindközben persze a másik két téma is kifejtésre kerülhet, mint ahogy gyakran találkozunk a Landovics-kortársak prédikációiban az ezzel párhuzamos *„Nem beszélek arról, hogy...”*– kezdetű szerkezettel. Implicite azonban leginkább arról szól a szöveg, hogy a prédikátor az Isten ígéjéről való gondolkodás során találja meg a témát, nem más tehát ez, mint a prédikátor tanulási folyamatának illusztrálása. Ez a hitszónoki szerep egyfelől a személyességgel jellemezhető – hiszen még a tanulási folyamatát is közönsége tudomására igyekszik hozni, tehát egy hús-vér emberként, Isten ígéje felé kérdésekkel forduló, vagyis emberi mivoltában jelen lévő prédikátori alak bontakozik ki.

---

²⁷ LANDOVICS II/151–153.

A prédikátor–hallgató viszonyban, s így az egyes szerepek meghatározása szempontjából sem elhanyagolható az a kérdés, hogy a prédikatori hang milyen technikákkal irányítja hallgatói figyelmét, miként kelti fel érdeklődésüket, miként mozdítja lelküket a jobb kereszténnyé válás irányába. Ez a kérdés külön dolgot érdemelne, most csak egy, eddig még szóba nem hozott aspektusra hívnám fel a figyelmet, ami a prédikatori szerep meghatározódása szempontjából is jelentős. A kérdések különböző fajtáinak Landovicsnál kiemelt szerepük van. A kérdés ugyanis az az alakzat, ahol közelebb kerülhet egymáshoz a beszélő és hallgatója horizontja. A kérdéssel a beszélő gyakran a közönség gondolatmenetébe történő behelyezkedést imitálja, természetesen valójában azt irányítva, sőt, egyáltalában létrehozva. A kérdés közvetlenebb módon is képes kapcsolatot teremteni – egyben megszólításként is működhet: „*Oh esztelen kérdések! tudgyátok-e hová vitte ki Urunk tanítványit, mikor fel akart menni? Bethániába vezette őket, 's onnan az olajfák hegyére, a' honnan menyben ment fel.*”²⁸ A kérdés a legtöbb esetben azt mondja hallgatójának, hogy figyeljen, mert különösen fontos dologokról van szó. A fontos információk érkehetnek válasz formájában a kérdés után, de tartalmazhatja azokat maga a kérdés is: „*mit gondolunk, mennyivel inkább akadált térszen magunk saját vétünk, az isteni ajándékoknak meg-nyerésében...*”²⁹ Ez a fajta – hol jobban, hol kevésbé – közvetett irányítási technika megszorodik Landovicsnál. A kérdés többféle funkciónak is eleget tesz: az irányítás és a közeledés formája is. Éppen ezért nem az elrejtőző, hanem az előtérbe nyomuló prédikatori hang terepe – függetlenül attól, hogy a közösség soraiban vagy velük szemben, tőlük elkülönülten helyezkedik-e el ez a beszélő. Ilyen értelemben viszont a két funkció ellentétes irányba is mutat: a disszimuláció, vagyis az irányítási technika elrejtése a beszélő hang szükséges előtérbe lépését hozza.

Hozzá tartozik mindehhez egy olyan sajátosság, mely szembenálló mentalitást tulajdonít a két prédikatori hangnak, vagyis a prédikatori szerepeket távolítja egymástól. Pázmány Péter prédikációiban a hitszónoki hang általában arról beszél, hogy mi az, amit tennünk kell, Landovicsnál pedig sokkal inkább arról van szó, mi az, amit nem szabad tennünk, illetve mi az, ami a gonosz ember cselekedeteit jellemzi. Jó példa erre az okosságáról szóló prédikáció, ahol Pázmány a keresztény ember okosságáról szól, híveit így serkentve aktivitásra, Landovics viszont a világ fiainak okosságáról értekezik. A Pünkösöd utáni 19. vasárnap első prédikációjában Landovicsnál arról van szó, hogy a bűnös, aki azzal áltatja magát, hogy Isten nem veszi észre a sok többi bűnös között, mennyire bolondul gondolkodik. Pázmánynál a Pünkösöd utáni 20. prédikációban viszont ugyanez a téma nem a feddés, hanem az oktatás és a serkentés oldaláról

²⁸ Uo. 168.

²⁹ Uo. 126.

fogalmazódik meg, a prédikációban ugyanis arról van szó, „*Hogy Isten mindennütt jelen legyen és ezzel szent életre kötelezzetünk.*”

Landovics inkább a feddés prédikátorának nevezhető: benne a tűz tisztító, égető tűz – elsősorban ilyen értelemben nevezném őt a tűz szónokának.³⁰ És talán ezért változik meg, bomlik meg a többes szám első személyű beszéd, ami Pázmánynál még kiegyensúlyozott közösségvállalás hangja volt. A prédikátori szerep tulajdonképpen távolodik a hallgatói szereptől.

Talán korántsem véletlen, hogy a Landovics-szövegekben nem fedezhető fel a Pázmány-prédikációk közvetlen hatása, egyetlen tipikus szövegszerű egyezés sem mutat arra, hogy Pázmány-szövegek lennének a Landovics-prédikációkban kompilálva. Pedig – ahogy azt korábban említettük – nehezen elképzelhető, hogy ne lettek volna ismertek számára Pázmány prédikációi, főleg jezsuita volta miatt.

Nem elhanyagolható a prédikátori szerep megközelítése szempontjából az a kérdés sem, hogy milyen viszonyt alakít ki a prédikátori hang fő forrásával, a Bibliával szemben. Gábor Csilla is említi ezt a nézőpontot, és Gert Uedingre hivatkozva hívja fel a figyelmet arra, hogy a kérdés különösen fontos „ha figyelembe vesszük azt, ami a keresztény ókor óta minden hittanító önértelmezésének alapeleme, ami minden más szónoktól megkülönbözteti: hogy ő, a tanító egyidejűleg tanítvány is kell hogy legyen, Isten szavának hallgatója.”³¹ Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Landovics-prédikációk bibliai szövegkezelése alaptípusaiban nem mutat különösebb eltérést sem a pázmányi modellhez, sem a század végi gyakorlathoz képest. A különbség elsősorban mennyiségi szempontból jelentkezik. A bibliai szöveg továbbírása, átsajátítása nagyobb mértékben jellemzi a század végi prédikátorok gyakorlatát, mint Pázmányét. Ez azt eredményezi, hogy elmosódik a határ a bibliai és nem bibliai eredetű szövegek között, bizonytalanná válik a beszélő hangjának határa, felolvad a Szentírásban, azonosul a Szentírás nyelvével, vagyis ő maga is tekintélyé válik. Máskor pedig szerepek megmutatására vállalkozik, így személyisége más személyiségeket nyit meg – a sermocinatio, illetve a dramatikus szövegkezelés egyéb lehetőségei által. Nem véletlen, hogy az érett barokk katolikus prédikációiban feltűnő teatralitás uralkodik: Kelemen Didák nagypénteki prédikációit vizsgálva kikerülhetetlen volt a kompiláció megléte miatt a pázmányi mintával való összevetés, és azt tapasztaltuk, hogy a Pázmány-szövegek meghatározó volta ellenére is a dramatikus elemek nagyobb mértékű jelenlétével találko-

---

³⁰ Vö. LUKÁCSY S., i. m., ahol a szerző elsősorban metaforahasználata miatt jellemzi így a prédikátort.

³¹ GÁBOR Csilla, i. m., 133.

tunk Kelemen Didáknál.³² Általánosságban Landovics Istvánnál is nagyobb mértékben fedezhetjük fel a teatralitás meglétét, mint a század eleji nagy előd-nél.

Miután az elbeszélő hang határai feloldódtak a Szentírásban, a bibliai szerepekben, az üdvtörténeti események bevonják maguk közé, saját egykori idejükbe a beszélőt. Így történhet meg az, hogy a prédikatori hang képes lesz átlépni valóság és imagináció határát, szinte látomásos képességekkel ruháztatik fel a prédikatori szerep. Ezt figyelhetjük meg Krisztus mennybemenetelének napján is, amikor a prédikátor úgy beszél, mint aki szemtanúja az eseményeknek: „A’ hol minék utána mindeneket el-néztem, és el-gondoltam, egyen akadoz elmém, mi dolog az, a’ mit kiáltanak az elöl járo Angyalok, a’ mennybéli Angyalokra? Attollite portas Principes vestras, et elevamini portae aeternales. Psalm. 23. Nyissátok fel, emellyétek fel fejedelmek a’ ti kapuitokat; emelkedgyetek örökké való kapuk, mert Introibit Rex gloriae, a’ dicsőségnek királya mégyen bé. Csudálatos kiáltás!”³³

A forráskezelés kérdéseit illetően nem hagyható figyelmen kívül az a jelenség, ami meghatározónak bizonyul Landovics prédikációiban: egy olyan kifinomult és rafinált kérdéstechnika, mely a disszimuláció révén egészen bonyolult viszonyrendszert sejtet a prédikatori szerep és Szentírás között. Első hosszú idézetünkben találkoztunk ezzel a kérdéstípussal: a dramaturgia szerint a prédikátorban megfogalmazódik egy kérdés, mely amúgy a hallgató kérdéshorizontját imitálja – ha nem is Landovicsnál, de más kortársánál, pl. Illyés Andrásnál az ilyen kérdés hangsúlyozottan a közönség „fejében” születik meg: „Azt mondhatnátok erre...” –, s amely kérdésre itt Szent Ágoston felel.³⁴ A kérdés valóságos megszületése természetesen ehhez képest fordított dramaturgiát követ, ám leginkább az figyelemreméltó ebben a retorikai eljárásban, hogy miként változtatja meg a kommunikációban részt vevők pozícióit. A prédikátor nem egyszerűen a tekintély tolmácsolója, megszólaltatója, nem csak szimplán közli azt a teológiai igazságot, amelyet egy egyházatya, gondolkodó felszínre hozott, hanem a látszat szerint tevékeny részese a teológiai igazság megszületésének,

³² TASI R., *Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei, avagy a popularitás egy változata a barokk prédikációirodalomban*. Elhangzott: A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Nemzetközi tudományos konferencia. Piliscsaba PPKE BTK, 2002. október 14–16.

³³ LANDOVICS II./164–165.

³⁴ A hitvitákban formálódott ki egyre jobban az az álláspont, miszerint a teológiai igazságok feltárását is olyan lépésekkel kell végbevinni, mint ahogy egy értelmes ember a hétköznapi dolgokról gondolkodik. Lásd erről: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas, Bp., 1998, 130. Feltételezhetően ez is közrejátszott abban, hogy az ilyen jellegű kérdésfeltevés igen népszerű volt a század végi prédikációkban.

amennyiben az ő kérdése hozza azt felszínre. Vagyis a prédikátor is tevékeny faggatója a Bibliának, s így immár ő is tekintély, a teológiai folyamat részese.

Ez a kérdéstechnika sokkal kevésbé jellemzi a pázmányi szöveget. Pázmány prédikációiban a prédikatori hang és beidézett egyházatyák szövegei amúgy is nyilvánvalóbban válnak el egymástól, és még kevésbé találkozunk ilyen rafinált forráskezeléssel.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Landovicsnál változás tapasztalható a század eleji, pázmányi prédikatori hanghoz, szerephez képest. Sokkal többször kerül előtérbe a prédikatori hang, ugyanis megnő az érzelmek szerepe, sokkal nagyobb jelentősége van a dramatizálásnak, a szerepek megjelenítésének, a hangok megtestesítésének, s a megváltozott irányítás-technikák, a rafináltabb move-re-módszerek pedig gyakorta szintén kiemelik a beszélő hangját. Mindezzel párhuzamosan nagyobb szerepe lesz a bűnösöktől, hallgatóktól való távolság rögzítésének, megteremtésének – még a többes szám első személyű beszéd rafinált funkcióiban is gyakran ezt a távolságot érezhetjük. Úgy tűnik tehát, hogy előtérbe lép a prédikátor személye, hangja, s gyakran határozottabban elkülönül a hallgató szerepétől. Ez olyan eltérés, ami első olvasásra talán kevésbé feltűnő, sőt, talán semmitmondó is. Meggyőződésünk azonban, hogy mivel a prédikatori helyzet, szerep elsődlegesen befolyásolja az olvasói szerepet, a szöveghez való viszonyt, s így a szövegértést, mindez fontosabb a kérdés, mint amilyenek első látásra tűnik. A hallgató fölé nő, attól önmagát megkülönböztető prédikatori hang alázatosabb, alárendeltebb befogadói helyzetet kényszerít ki. Ebben tehát a befogadás folyamatát erőteljesebben meghatározzák a tekintélyi motívumok: a prédikátornak mint az isteni üzenet közvetítőjének távolabb kerülve hallgatóitól, a transzcendencia tekintélyében részesülve nagyobb hitel tulajdoníttatik. A Landovics-féle példából az derül ki, hogy a század végére ez a fajta, sok esetben a bonyolultabb retorika által teremtett tekintély veszi át a pázmányi ésszerűség által kivívott tekintélytől a helyet. Pázmány a közösségvállalás hangján, de kőkemény logikával, Landovics viszont az elkülönülés és a prédikatori tekintély pozíciója által teremti meg hitelességét. Elsősorban a trombita szerepe ez – talán nem véletlen, hogy a század végén annyira megszorodik a trombita mint önértelmező metafora.³⁵ A barokk korai és kései szakaszának prédikatori mentalitása jelez ilyen különbségeket, az utóbbi kerül majd szembe a felvilágosodás aspektusaival a 18. század folyamán.

---

³⁵ LUKÁCSY S., „*Trombita, kürt...*” i. m., 20–21.

RÉKA TASI

„Trompete“, „Händler“ oder „Erteiler des himmlischen Brotes“.

Die Rollen des Predigers in einer Predigtsammlung am Ende des 17. Jahrhunderts

Es ist allgemein bekannt, dass die ungarische Predigtliteratur des 17. Jahrhunderts von Péter Pázmány geprägt wurde. Der Gegenstand unserer Untersuchung ist die Predigtsammlung von István Landovics (*Novus Succursus*, Nagyszombat, 1689.), die eine typische Sammlung vom 17. Jahrhundert ist, die die Wahrzeichen der barocken Bände zeigt. Die Studie untersucht, wie der Charakter der Rede des Predigers vom Anfang bis zum Ende des Jahrhunderts verändert. Wir können beobachten, dass die Stimme des Predigers öfter in den Vordergrund tritt, als bei Pázmány. Die Rolle der Emotionen und der Dramatisierung nimmt zu, die Techniken für die Lenkung des Zuhörers werden raffinierter, aber auch die Distanz zwischen dem Prediger und dem Zuhörer wird bestimmter festgesetzt. Diese Stimme ermöglicht eine demütige und untergeordnete Position für den Empfänger. Am Ende des 17. Jahrhunderts tritt diese von einer komplizierten Rhetorik geprägte Autorität an die Stelle einer rationalen Autorität, die wir bei Pázmány finden konnten.

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND

A POZSONYI VÉSZTÖRVÉNYSZÉKRŐL ÉS A GÁLYARABSÁGRÓL SZÓLÓ, MAGYAR SZERZŐKTŐL SZÁRMAZÓ SZÖVEGEK SORSA 17–18. SZÁZADI HOLLAND KIADVÁNYOKBAN*

A pozsonyi vésztörvényszékkel és a gályarabsággal kapcsolatos nyomtatott források összefoglalására 1976-ban került sor, a gályarab prédikátorok megszabadulásának 300 éves évfordulójára megjelent bibliográfiával.¹ A kiadvány első sorban az önállóan megjelent, főleg magyarországi könyvtárakban megtalálható bibliográfiai tételek regisztrálására vállalkozott a teljesség igénye nélkül. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának kiegészítése² szolgált ugyan plusz tételekkel – részben azért is, mert nemcsak önállóan megjelent művek, hanem egy adott mű különböző könyvekben megtalálható újrakiadásainak felkutatását is magára vállalta –, de az elsőként említett bibliográfiához hasonlóan szintén nem vállalkozhatott rész kutatásokra. Közleményünkben a témakör hollandiai vonatkozásaira kívánjuk felhívni a figyelmet. Már itt megelőlegezhetjük azt a következtetést, hogy a részben magyarországi könyvtárakban is megtalálható példányok alapos elemzése számos új tétellel bővíti az említett két bibliográfiát, egyszersmind fényt vet az önállóan megjelent vagy kéziratban maradt szövegek felhasználására, hagyományozódására, ami újabb tételekkel bővíti a témával kapcsolatos hungarikumok listáját.³

1. Önállóan megjelent művek

a. *A katolikus hitre áttért prédikátorok hitvallása (Confessio novorum catholicorum) (1675)*

Az ún. magyar átokminta (eskümintá) és számtalan külföldi (németországi) kiadásának történetét Rácz Károly dolgozta fel a múlt század elején.⁴ Az eskü-

---

* Pótlások és helyesbítések Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához, Apponyi Sándor Hungaricájához és a gályarab-bibliográfiához.

¹ *In memoriam liberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI.* Szerk. MAKKAI László, BARCZA József, CSOHÁNY János. Debrecen, 1976. /Studia et acta ecclesiastica. Nova series. Acta ecclesiastica I/

² SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5.* Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1990–1996.

³ A magyarországi könyvtárakban nem található művek címlapjait illusztrációk segítségével mutatjuk be.

⁴ RÁCZ Károly: *A pozsonyi vésztörvényszék áldozatai 1674-ben. III. füzet. Az új katolikusok hitformája, vagy a magyar átokminta.* Debrecen, 1905.

minta jelenleg ismert első kiadása a *Confessio novorum catholicorum ad papatum perversorum in Hungaria. – Das Glaubens-Bekänntnis der neuen Catholischen zum Pabstthum verkehrten in Ungerland* című röplap, amelynek sem kiadási helye, sem kiadási ideje nem ismert (RMK III. 4262 = RMK Pótl. 7723).

Ami a hollandiai megjelenést illeti, az RMK pótlása a 7738. sz. alatt jelzi, hogy a *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische Leeraaren In Hungariën* (Rövid és hiteles beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok legutóbbi üldöztetéséről) című 1677-ben Amszterdamban megjelent műben (App. H. 988) megtalálható az eskümintá latin szövege és annak holland fordítása: *Confessio novorum catholicorum in Hungaria juxta exemplar... Francofurti & alibi impressum. Belydenisse der nieuwe catholyken, die in Hungariën gedwongen zijn tot het Pausdom*. Az itteni cím egyszersmind rávilágít arra, hogy az eskümintának a jelenleg ismertnél több külföldi kiadása is volt.

Jóllehet a szakirodalom ezenkívül még két hollandiai megjelenésről tud, az RMK pótlásába ezek nem kerültek be. Az eskümintának korábban, 1675-ben röplapformában megjelent változatát a gályarab-bibliográfia a Ráday Gyűjtemény Könyvtárából közli az 50. sz. alatt, ahová Balog Elemér könyvtárából került (jelzete: 2–20319 V Hung.): *Belydenisse//der Nieuwe Catholijcken, //Die tot het Pausdom in Hongaryen//gedwongen zijn te vervallen. //Uyt 't Latijn in 't Neder-Duyts vertaelt, //Nae de Copye tot Franckfort aen d'Oder//gedrukt, in 't Jaer 1675*. (Az új katolikusok hitvallása, akiket a magyarországi pápisták arra kényszerítettek, hogy katolikussá legyenek. Latinból hollandra fordítottatott és nyomtatott az Odera-Frankfurtban megjelent példány alapján). (Erről a kiadásról egyébként már Zoványi Jenő is tudott).⁵ A röplapból van még példány a hágai Királyi Könyvtárban (jelzete: pamflet 11261), a leideni egyetemi könyvtárban (jelzete: Thyspf. 9921) és az utrechti egyetemi könyvtárban (jelzete: Knuttel 11261).

Az eskümintának nem az 1677-es kötetben történt megjelenése volt az utolsó hollandiai kiadása. Mint Miklós Ödön már 1918-ban jelezte, a *Kort en waaragtig verhaalnak* volt egy 1686-os kiadása is, amelyben a 43–52. lapokon található az eskümintá latin és holland párhuzamos szövege.⁶

Bár nem tartozik az RMK gyűjtőköréhez, a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy az említettekén kívül volt az eskümintának még egy késői, 18. századi hol-

---

⁵ *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977. 34.

⁶ MIKLÓS Ödön: *De schr. v. A. v. P. 's „Naauwk. verhaal” (1684)*, in: *Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis* 1918. 79.

landiai kiadása is, amelyre szintén Rácz hívta fel a figyelmet.⁷ Az eskü szövegét Daniel Gerdes (1698–1755) groningeni teológiai professzor tette közzé a *Miscellanea Groningana* 1755-ös évfolyamának 741–744. lapjain.

Az esküminta szerzőjeként a jelenleg ismert első példánytól kezdve valamennyi hollandiai kiadásban Elias Gresner besztercebányai evangélikus lelkész tűntetik fel. Rácz a német szakirodalomra is támaszkodva már a múlt század elején kimutatta, hogy az esküminta (8 pontot tartalmazó) alapváltozata Cseh-, illetve Morvaországban keletkezett és az 1670-es évek elején már jelenleg ismert formájában volt használatos Magyarországon.⁸ Gresner valóban letette az esküt az esküminta pontjaira⁹, és annak, hogy szerzőként az ő neve került az esküminta után, valószínűleg az eskütételt követő rendkívüli esemény (megvakulása) lehet a magyarázata. Mivel az átokminta keletkezési helye nem Magyarország, ezért különböző kiadásai a továbbiakban hungarikumként tartandók nyilván.

b. A magyarországi börtönökben raboskodó prédikátoroknak I. Lipóthoz írt kérvénye (1675)

A magyarországi börtönökben raboskodó prédikátorok I. Lipóthoz írt kérvényének holland fordítását (*Supplicatie van 71 gevangene Sweitzer en Augsburgsche Confessie-genooten predicanten en school-meesters aen syn keyserlycke Mayesteyt (71 fogva tartott helvét és ágostai hitvallású prédikátor és iskolamester folyamodványa Ócsászári Felségéhez)*) (vö. RMK Pótl. 6683) tartalmazó röplapból (*Propositie van den Extraordinari Ambassadeur den Grave van Oxenstern ... t'Utrecht, by Broer Appellaer, Anno 1675 (= App. H. 981)*), amely részben az RMK gyűjtőkörébe tartozik, a két másik benne található levél miatt pedig részben hungarikum, van még példány a hágai Királyi Könyvtárban (jelzete: pamflet 11260), az amszterdami egyetemi könyvtárban (jelzete: Pfl. J.q.2,3) és a leideni egyetemi könyvtárban is (jelzete: Thyspf. 9920).

c. Otrókocsi Fóris Ferenc levele Frans Burman és Johannes Leusden utrechti professzoroknak (1675)

Szintén kimaradt az RMK pótlásából még két, magyar szerző(k)től származó hollandiai kiadású röplap, amelyekre szintén Miklós hívta fel a figyelmet. Az egyik Otrókocsi Fóris Ferenc eredetileg latin nyelven írt levelének holland fordítása, amelyet Miklós a múlt század elején még Amszterdamban látott, ma vi-

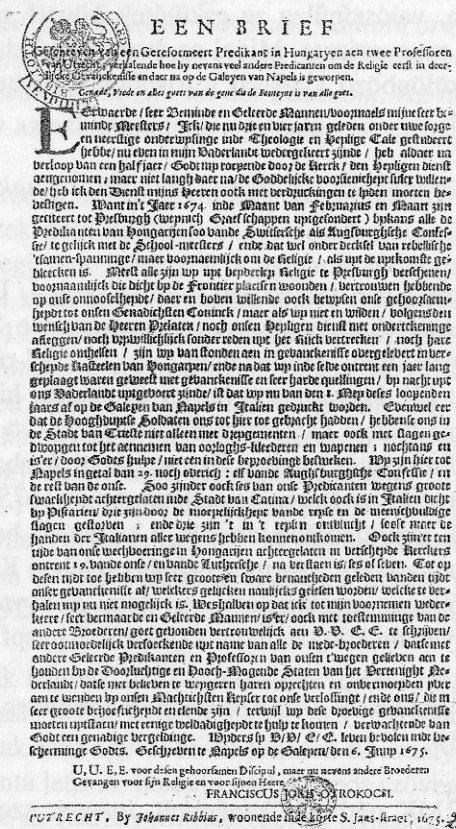
⁷ RÁ CZ I. m. 27–28.

⁸ Uo. 12–26, 35.

⁹ Uo. 18.

szont már a genti egyetemi könyvtárban őrzik. Címe: *EEN BRIEF//Geschreven van een Gereformeert Predikant in Hungaryen aen twee Professoren//van Utrecht, verhalende hoe hy nevens veel andere Predicanten om de Religie eerst in deer//lijcke Gevanckenisse en daer na op de Galeyen van Napels is geworpen. t'UTRECHT, By Johannes Ribbius, woonende inde korte S. Jansstraet, 1675* (Egy levél, amelyet egy magyarországi református lelkész írt két utrecht-i professornak, amelyben elmondja, hogy sok más lelkésszel együtt hitéért hogyan vetették először szörnyű börtönbe, majd a nápolyi gályákra. Utrechtben, a Korte S. Jansstraat-on lakó Johannes Ribbiusnál, 1675) (jelzete: collectie Meulman, no. 5367) (lásd az 1. képet).¹⁰

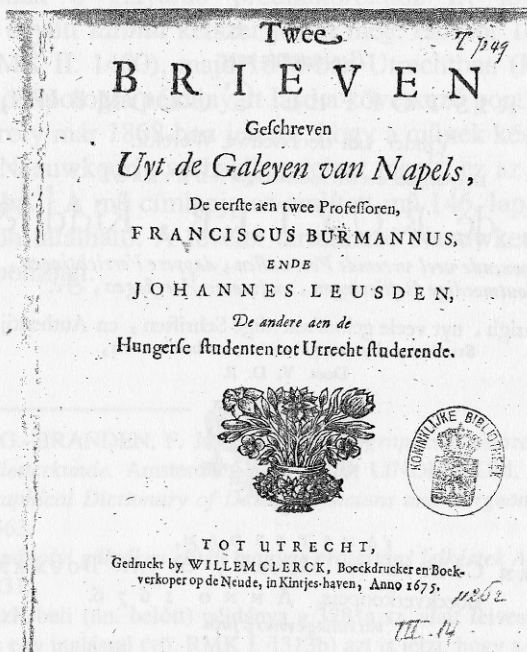
1. kép: A Frans Burman és Johannes Leusden utrecht-i professzoroknak Otrokocsi Fóris Ferenc által írt levelet tartalmazó rölpap (1675)

¹⁰ Ennek és a következő két rölpapnak a szövegkiadását, hollandiai kiadásának hátterét lásd BUJTÁS László Zsigmond: *A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676)*, in: *Lymbus* (VI) 1999, 35–74.

d. A gályarab prédikátorok levelei Frans Burman és Johannes Leusden
utrechti professzoroknak és Utrechtben tanuló honfitársaiknak (1675)

A másik röplap címe, amely a nápolyi gályákon raboskodó prédikátorok két levélének latin eredetijét és holland fordításukat tartalmazza:

Twee//BRIEVEN//Geschreven//Uyt de Galeyen van Napels, //De eerste aen twee Professoren, //FRANCISCUS BURMANNUS, //ENDE//JOHANNES LEUSDEN, // De andere aen de// Hungerse studenten tot Utrecht studerende. //TOT UTRECHT, //Gedruckt by WILLEM CLERCK, Boeckdrucker en Boek- //verkoper op de Neude, in Kintjes-haven, Anno 1675. (Két levél, amelyet a nápolyi gályákról írtak, az elsőt két professzornak, Frans Burmannak és Johannes Leusdennek, a másikat az Utrechtben tanuló magyar diákoknak. Nyomatott Willem Clerck nyomdásznál és könyvkereskedőnél a Neudén, a Kintjeshavenben, az 1675. évben) (lásd a 2. képet). Ezt a példányt Miklós a hágai Királyi Könyvtárban látta (jelzete: pamflet 11262), de van belőle példány az amszterdami egyetemi könyvtárban (jelzete: Pfl. J.q.4) és a leideni egyetemi könyvtárban is (jelzete: Thyspf. 9922).

2. kép: A gályarab prédikátorok Frans Burman és Johannes Leusden utrechti professzoroknak, valamint Utrechtben tanuló honfitársaiknak írt leveleit tartalmazó röplap címlapja (1675)

E két levél holland fordítása bekerült *Lambert van den Bosch* (1610–1698) holland történetíró *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen* (Különböző országok legnevezetesebb tengerész hőseinek és felfedezőinek élete és tettei az utóbbi évszázadokból) című művének két kiadásába is. Az Amszterdamban megjelent első, 1676-os kiadásban (lásd a 3. képet) az első levél a 295–297., a második a 297. lapon, az 1683-as ugyanott megjelent kiadásban az első levél a 774–776., a második a 776. lapon található.

LEEVEN en DADEN
Der Doorluchtigste
ZEE-HELDEN
En
Ontdeckers van Landen,
DESER EEUWEN.

Beginnende met

CHRISTOFFEL COLOMBUS,

Vinder van de Nieuwe Wereldt.

En cyndigende met den Roemachtigen ADMIRAEEL

M. A. de RUYTER, Ridd. &c.

*Vertoonende veel vreemde Voorvallen, dappere Verrichtingen,
stoutmoedige Bestieringen, en swaree Zee-slagen, &c.*

Natuurcurigh, nyt vele geloofwaardige Schriften, en Authentijcke
Stucken, by een gebracht, en belcheven,

Door V. D. B.

AMSTERDAM,

By JAN CLAESZ. ten HOORN, en JAN BOUMAN,

Boeckverkoopers. ANNO 1676.

Met Privilegie voor 15. Jaeren.

3. kép: A gályarab prédikátorok leveleit tartalmazó
Lambert van den Bosch-féle életrajzgyűjtemény címlapja (1676)

Szintén a levelek holland fordítását vette fel *Abraham van Poot* (1638–1695) amszterdami orvos és literátor¹¹ Amszterdamban 1684-ben megjelent *Naauwkeurig verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien* (Részletes beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok üldöztetéséről) című művébe (App. H. 1114, 3160), ahol azok a 444–450. lapokon találhatók. A mű példányaait lásd a 3/b pontban.

Van den Bosch művéből az amszterdami egyetemi könyvtárban (1676-os kiadás jelzete: 294 C 23; 1683-as k.: 436 E 1), a groningeni egyetemi könyvtárban (1676-os k.: KWA 339, 1311), a hágai Királyi Könyvtárban (1683-as k.: 508 H 53, 3090 C 20), a leideni egyetemi könyvtárban (1676-os k.: 450 B 24, 1158 B 8, 1834 G 28, 1683-as k.: 450 B 25), a leeuwardeni tartományi könyvtárban (1676-os k.: 1597a G, Gbis, 1683-as k.: 1597 G), a nijmegeni egyetemi könyvtárban (1683-as k.: 377 c 110) és az utrechti egyetemi könyvtárban (S. qu. 761) van példány.

e. Bethlen Miklós levele a gályarab prédikátorokhoz (1675)

Bethlen Miklósnak a gályarab prédikátorokhoz írt levele az Apologia ministrorummal együtt *latinul* kétszer jelent meg, először 1677-ben hely megadása nélkül (RMK II. 1400), majd 1678-ban Utrechtben (RMK III. 2938). A levelet tartalmazó Apologia példányaait lásd a következő pontban.

Bár Rácz Károly már 1868-ban jelezte, hogy a műnek készült *holland* fordítása is, amely a *Naauwkeurig verhaal*ban jelent meg¹², ez az adat nem került be az RMK pótlásába.¹³ A mű címlapja az említett mű 146. lapján, maga a levél a 147–188. lapokon található. A levelet tartalmazó *Naauwkeurig verhaal* példányaait lásd a 3/b pontban.

¹¹ FREDERIKS, J. G.–BRANDEN, F. Jos. van den: *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1888. 620; LINDEBOOM, G. A.: *Dutch Medical Biography. A Biographical Dictionary of Dutch Physicians and Surgeons 1475–1975*. Amsterdam, 1984. 1562–1563.

¹² RÁ CZ Károly: *A nápolyi gályákra elítélt magyar protestáns lelkészek Apológiája*, in: Sárospataki Füzetek 1868. 831.

¹³ Az RMK III. OSzK-beli (ún. belőtt) példánya a 3281a sz. alatt felveszi Bethlen levelét Van Poot munkájából, és egy utalással (vö. RMK I. 1313b) azt is jelzi, hogy a műben Vitnyédi István egy levele *magyarul* is megjelent. Az Eperjesen 1668. június 19-én kelt, Bethlen Miklósnak írt levélnek azonban nemcsak a magyar szövege (156–157), hanem *holland* fordítása is megjelent Van Poot művében (157–158). Az említett levélen kívül Van Poot Vitnyédinek még 2 levelét (Bethlen Miklósnak, Eperjes, 1669. május 10. és Keczer Ambrusnak, Pozsony, 1669. december 30.) közli hollandul a magyar szöveg nélkül (160–163).

f. Bethlen Miklós *Apologia Ministrorum*ának (1675) ismeretlen hollandiai kiadásai

Rácz Károly már 1868-ban megállapította, hogy az *Apologia* első fejezetét Van Poot lefordította hollandra, és beemelte a Naauwkeurig verhaal bevezetőjébe.¹⁴ Mint azt Miklós a múlt század elején kiderítette, a Naauwkeurig verhaal elején (1-145) található mű Otrokocsi Fóris *Furor bestiae* című munkájának fordítása.¹⁵ Mivel Miklósnak az eredeti és a fordítás teljes szövegének összehasonlítására nem volt módja, csak annak megállapítására szorítkozhatott, hogy az eredeti mű és a holland fordítás szinte azonos számú fejezetet és bekezdést tartalmaz.¹⁶ A fordítást és az eredetit összevetve azonban ennél többet is mondhatunk: Van Poot Otrokocsi Fóris szövegébe sok, a vésztörvényszékkel és a gályarabsággal kapcsolatos dokumentumot iktatott be (lásd részletesen a 3/b pontban), így többek között az *Apologia valamennyi* fejezetéből emelt be részeket művébe.

Az Otrokocsi Fóris műve második fejezetének 32. pontjába¹⁷ az *Apologia második fejezetéből* beillesztett szakasz, amely a 2. pont második mondatától a 6. pont első mondatáig terjedő részt és a 7. pont első három mondatát is magában foglalja, a következő szövegrésszel indul:

Apologia:

Post infoelicem Familiae Rakocianae ab avita Religione Apostasiam, cum Princeps ille Cum sua Matre, se, et suam Conscientiam unice Jesuitis regendam dedisset, omnia et in Religione. et in Regione (cum antea essent pacatissima) protinus turbari coeperunt.¹⁸

Van Poot:

Na dat het Huis van Rákoci van haare voorige Godsdiens ongelukkelik afgevallen was, en die Prins met sijn Moeder, haare, en haare gewissen, enkel aan de bestuuringe der Jesuiten, hadden overgegeeven, zijn alle dingen en in de Religie en in dat Land, die te vooren stil en vreedig waaren, ten eenemaal in onrust geraakt.¹⁹

A beillesztett rész a Naauwkeurig verhaalban a 91–96. lapokon található.

¹⁴ RÁCZ i. h.

¹⁵ MIKLÓS i. m. 83–87.

¹⁶ Miklós cikkét Hollandiában írta, és egy Zürichben tanuló diákot, Vágó E.-t kérte meg, hogy Otrokocsi Fóris kéziratában állapítsa meg a fejezetek és bekezdések számát, és másoljon ki a számára néhány szövegrészletet. Vö. MIKLÓS i. m. 84.

¹⁷ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria MDCLXXVI*. Sajtó alá rendezte HERPAY Gábor. Budapest, 1933. 46–47.

¹⁸ *Apologia Ministrorum*. Utrecht, 1678. B1r.

¹⁹ VAN POOT i. m. 91.

Otrokocsi Fóris művében az első fejezet 27. pontja²⁰ csak egy bekezdésnyi. Van Poot ennek lefordítása után egy hosszabb szövegrészt fűz be az Apológiából, annak *harmadik* fejezetéből. Az átvett szövegrész így kezdődik:

Apologia:

Primus, et ante alios 12. Martii, Anni 1674. quo Tribunal illud erectum esset, in Scenam prodiit D. Comes Adamus Forgatsius, unus ex iudicii illius Assessoribus, qui vocatis ad se Praedicantibus Hungaris, manu singulis fere porrecta. longa oratione monendo, suadendo, obtestando, et (ut prae se ferebat), compatiendo, institit, ut Reversalibus subscribere, et ab exercito Muneris nostri abstinere vellemus, quando quidem complicitatem Rebellionis nostrae, quantumcunque negaremus, tamen coram Regia Majestate omnino pro suspectis haberemur.²¹

Van Poot:

De Graave Forgats, een van de Leeden van die Rechtbank, drong al in tijds, het was op den twaalfden Meert in het jaar 1674 geweldig op die onderteekeninge, hier toe ontbood hy op seekere tijd, alle de Hungarise Praedicanten, gaf ieder derselver de hand, en hield seer aan met vermaanen, raaden, betuigen, en gelijk hy voorgaf, groot meedelijden met ons hebbende, dat wij doch de Reversaalen onderteekenen en onsen dienst neederleggen wilden, want dat wy, hoe seer wy ook de meedepligtigheid aan de Rebellie ontkenden, echter evenwel van sijne Koninglikke Majesteit verdacht gehouden zouden worden.²²

A szó szerinti fordítás a fejezet 9. pontjának második mondatával indul, és a fejezet utolsó előtti bekezdéséig (17. pont) terjed, és a Naauwkeurig verhaal 28–34. lapjain található.

Otrokocsi Fóris műve első fejezete 28. és 29. pontjának²³ fordítása után Van Poot az Apologia *negyedik* fejezetének elejéről a vésztörvényszék bíráinak névsorát (2. pont–4. pont első mondata) veszi át és fordítja hollandra:

Apologia:

Praeses et Caput illius Iudicii fuit Georgius Szelepcsenyi, Archi-Episcopus Strigoniensis, et simul Locumtenens Palatinalis. Assessores ejus a dextra erant nominatim sequentes. 4. [!] Georgius Szècsényi, Archi-Episcopus Colocensis et Episcopus Jauriensis. 2. Thomas Pálfi, Regni Cancellarius, Episcopus Nitrensis, et Praepositus Poseniensis. 3. Comes Leopoldus à Colonits, Camerae Poseniensis Praefectus. 4. Stephanus Sényyei, Episcopus Vesprimiensis. 5.

Van Poot:

Georgius Szeleposenyi, Aartsbisschop van Gran, en te gelijke Steedehouder van den Palatin, was Voorsitter. Aan desselfs Rechterhand saaten, als Assessoren deese vier navolgende: Georgius Szècsényi, Aartsbisschop van Coloci, en bisschop van Rab. Thomas Palfi, Cancellier des Rijks, Bisschop van Nitra, en Proost van Presburg. Leopoldus a Colonitz, Graaf, Overste van de Kaamer te Presburg. Stephanus Sennyei, Bisschop van Wesprim.

²⁰ OTROKOCSI FÓRIS i. m. 17.

²¹ *Apologia Ministrorum*. Utrecht, 1678. B4v.

²² VAN POOT i. m. 28.

²³ OTROKOCSI FÓRIS i. m. 17–18.

Stephanus Gubasotzki, Episcopus Quinque-Ecclesiarum, et Vicarius Strigoniensis. 6. Stephanus Balog, Capitularis Tyrnaviensis. 7. Johannes Korompai, Capitularis etiam Tyrnaviensis. 8. Johannes Labsantzki, Secretarius Regiae Tabulae. 9. Melchior Kerekes, Vice Comes, Comitatus Mosoniensis, et Tabulae Regiae Assessor. 10. Michael Vályi, Notarius Capituli Strigoniensis. 11. Georgius Turcus, Tabulae Regiae Assessor.²⁴

Stephanus Gubasotzki, Bisschop van Vijfkerken, en Vicaris van Gran. Stephanus Balog, Capitulaar van Tyrnav. Johannes Korompai, ook Capitulaar van Tyrnav. Johannes Labsantzki, Secretaris van de Koninglijke taafel. Melchior Kerekes, Viconte van het Graafschap Mosoni, en Assessor van de Koninglijke taafel. Michaël Valyi, Notaris van het Capittel van Gran. Georgius Turcus, Assessor van de Koninglijke taafel.²⁵

Az átvett rész a Naauweurig verhaalban az 56–58. lapokon található.

Az Apologia negyedik fejezetéből való átvétel az eddigiektől eltérően nem folyamatos. Van Poot a fejezet egy másik kiragadott részletét, a börtönökben sínylődő prédikátorok I. Lipóthoz írt kérvényét, amely a 6. pont negyedik mondatától kezdődik, de szövege nem azonos az 1/b pontban tárgyalttal, Otrókocsi Fóris műve második fejezetének 12. pontja²⁶ után illeszti be:

Apologia:

Serenissime et Invictissime Caesar, Rex et Monarcha Romanorum Clementissime! Ad Thronum Vestrae Serenissimae, Caesareae, et Regiae Majestatis, cujus clementia totus Christianitatis Orbis, non secus, ac splendore Solis, exultat gaudetque. Nos miseros, undiquaque coangustatos Augustanae et Helveticae Confessionis Praedicantes, Rectores Scholarum et Studiosos, in praesenti hocce Calamitatis aerumnarumque barathro constitutos, in praesentiarum supplices confugere oportet.²⁷

Van Poot:

Alderdoorluchtigste en onverwinnelike Keiser, Aldergoedertierenste Koning en Monarch der Romeinen! Wy ellendige en van allen zijden benaauwde Praedicanten van de Augsburgse en Switserse Belijdenisse, Rectors der Schoolen en Studenten, in deesen teegenwoordigen afgrond der ellenden en rampsaaligheden needer gesonken zijnde, moeten voor teegenwoordig in aller ootmoedigheid, tot den Throon van uwe Alderdoorluchtigste, Keiserlikke, en Koninglikke Majesteit, door welkers goedertierenheid de gansche Christen weereld, niet anders, als door den glants der Sonne, blijde en vrooilik is, onsen toevlucht neemen.²⁸

A folyamodvány teljes terjedelmében a Naauwkeurig verhaal 65–68. lapjain található.

Az Apologiából vannak még példányok a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában (1677-es kiadás jelzete: RMK 2,86; 1678-as k.: RMK 2,186) és a Debreceni

---

²⁴ *Apologia Ministrorum*. Utrecht, 1678. C2r.

²⁵ VAN POOT i. m. 35–36.

²⁶ OTROKOCSI FÓRIS i. m. 33.

²⁷ *Apologia Ministrorum*. Utrecht, 1678. C2v.

²⁸ VAN POOT i. m. 65.

Református Kollégium Nagykönyvtárában (1678-as k.: I 985). Bár az utrechti megjelenés miatt elvárható lenne, hollandiai könyvtárakban nem került elő példánya. A Naauwkeurig verhaal példányaikat lásd a 3/b pontban.

Szilágyi István 1861-ben mutatta ki, hogy az Apologia egy része (a harmadik fejezet VI. pontjától annak végéig) megjelent *Georgius Hornius* (1620–1670) német származású leideni történészprofesszor²⁹ *Historia ecclesiastica et politica* című művének 1704-es majna-frankfurti kiadásában.³⁰

Hornius művének első, „Lugduni Batavorum & Rotterdami 1665” impreszszummál megjelent kiadása után még számtalan kiadása volt, ezért joggal merül fel a kérdés, hogy az említettekén kívül melyik kiadásokban található meg még az Apologia említett részlete. A kronológiát tekintve – ahogy említettük, az Apologia első kiadása 1677-ben jelent meg –, vizsgálódásunkat az 1677-es lipcsei és a hollandiai Gorinchemben 1683-ban megjelent kiadással volt célszerű kezdeni. Egyik kiadásban sem fordul elő az Apologia részlete, aminek az az oka, hogy az említett kiadások a korábbi kiadások utánnomásai. A művet 1687-ben *Melchior Leydekker* (1642–1721) utrechti teológiaprofesszor³¹ egészítette ki az 1666 és 1687 közötti időszak feldolgozásával, és a Hornius műve függelékeként megjelent műben³² külön fejezetet szentelt a magyarországi eseményeknek (De rebus Hungaricis).³³ Leydekker 1676-tól volt az egyetem professzora, így a magyar diákoktól vagy kollégáitól, Frans Burman (1632–1679) teológia- vagy Johannes Leusden (1624–1699) hebraisztika-professzortól – akikkel mint korábban láttuk, a gályarabok levelezésben álltak –, értesülhetett az itthoni protestánsüldözésekről. Ezenkívül az is oka lehetett a magyar fejezet megírásának, hogy rokonszenvezett a francia protestánsokkal – ennek jeléül előszót írt egy az azok helyzetéről szóló mű holland fordításához –, és a protestánsokat Európa szabadsága megmentőjének tekintette.³⁴

²⁹ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (a továbbiakban: BLGNP). II. Kampen, 1983. 261–263.

³⁰ SZILÁGYI István: *A nápolyi gályákra ítélt magyar protestáns papok Apológiája*, in: Sárospataki Füzetek 1861, 740.

³¹ BLGNP, IV. Kampen, 1998. 307–310.

³² LEYDEKKER, Melchior: *Continuatio Historiae Ecclesiasticae Ab A. MDCLXVI ad Hunc annum MDCLXXXVII*; külön címlappal, de impresszum nélkül in: HORNIUS, Georgius: *Historia ecclesiastica et politica*. Lugduni Batavorum, 1687.

³³ Arról, hogy ebben a kiadásban van egy magyar vonatkozású fejezet, már Debreceni Ember Pál is tudott: „... *Ecclesiae memoranda, Pastorum Ecclesiarum Hungariae Evangelicorum Fata, ... videre et legere licet: ... In Continuatione Historiae Eccles. Georgii Hornii, a Clar. Melchiore Leydeckero, Profess. Traject. concinnata, Artic. V. pag. Edit. Lugdun. (Ann. 1687.) – 119–153.*” Vö. LAMPE, Friedrich Adolf – DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 486.

³⁴ BLGNP, IV. 307.

Az 1687-es kiadásban a fejezet a 119–153. lapokon található. Ugyancsak megtalálható az 1704-es majna-frankfurti kiadásban is a 792–812. lapokon. Az Apologia töredéke az 1687-es kiadásban a 124–146., az 1704-es kiadásban a 786–807. lapokon olvasható.

A magyar fejezet Leydekker bevezetőjét, az Apologia említett részeit és az 1681-es soproni országgyűlés két cikkelyét (XXV. és XXVI.) tartalmazza. Leydekker az Apológiából kiragadott részletet így vezeti be:

Haec summa est Hungariae istius persecutionis. At forte operae pretium erit audire Fratres Hungaros de suis afflictionibus conquenteres, ea quam ediderunt Apologia, et Iudicio Tribunalis Posoniensis opposuerunt.³⁵

Majd ezt követi az Apologia *harmadik* fejezetének 6. pontja, annak említése nélkül, hogy nem a teljes művet, hanem annak csak egy részét közli:

Apologia:

Sanguinaria hujusmodi consilia, in afflicta nostra patria quotidie in effectum deduci videmus, et dolenter sentimus. Nam quot Urbes moeniis, et propugnaculis suis nudatae? Quae Libertates mansere intactae? Imo Hungaris nativis quam plurimis, quorum Majores hoc regnum sanguine suo fundarunt, propagarunt, et per tot annos contra hostem Christianitatis defenderunt, patrium aërem haurire non licet.³⁶

Leydekker:

Sanguinaria, inquit, hujusmodi consilia, (quae sunt Jesuitarum) in afflicta nostra patria quotidie in effectum deduci videmus, et dolenter sentimus. Nam quot Urbes moeniis, et propugnaculis suis nudatae? Quae Libertates mansere intactae? Imo Hungaris nativis quam plurimis, quorum Majores hoc regnum sanguine suo fundarunt, propagarunt, et per tot annos contra hostem Christianitatis defenderunt, patrium aërem haurire non licet.³⁷

Leydekker bevezetőjét alaposabban szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy az utrechti professzor nemcsak a szó szerint átvett részhez, hanem a bevezetőhöz is felhasználta az Apológiát, mégpedig annak egy korábbi részét, a *második* fejezetet:

Apologia:

Prima statim occasione nuptiarum Francisci Rakoci, cum filia Comitis Zrinii celebratarum, Jesuitae non tam Epitalamium, quam Epitaphium, id est, ferale Carmen condiderunt, in quo partim Neogamis illis aggratulantur, partim Religioni Evangelicae male ominantur, et comminantur, brevi ex Ditionibus Rakocianis Haeresin (ut illi

Leydekker:

Et quidem cum Francisci Rakoci cum Zerinii Comitis Filia nuptias celebraret, Jesuitae non tam Epithalamium quam Epitaphium, id est ferale camern condiderunt, quo Sponso et Sponsae gratulantur, simulque Religioni Euangelicae mala quevis ominantur, ex laeta sibi duarum tam illustrium familiarum conjunctione. Et factum quoque brevi est, ut

³⁵ LEYDEKKER i. m. 124.

³⁶ *Apologia Ministrorum*. Utrecht, 1678. B4r.

³⁷ LEYDEKKER i. m. 124–125.

appellant) extirpatum iri, conjunctione duarum tam Illustrium Familiarum. Hoc sane erat praesagium tantum futurorum malorum. Postea Professores Collegii Patachiensis, quod erat Mater omnium in Hungaria Scholarum Reformatarum, cum Universa Juventute Scholastica ab aditu Templi prohibiti et exclusi sunt.³⁸

Collegii Patachiensis Professores cum universa juventute aditu Templi prohibiti sint et exclusi.³⁹

Kimutatható az is, hogy használta *Johann Heinrich Heidegger* (1633–1698) zürichi teológiaprofesszornak, a gályarabok kiszabadításáért, majd zürichi tartózkodásuk alatt értük igen sokat tevő mentorának Amszterdamban 1684-ben megjelent *Historia papatus* című művét⁴⁰, és néha szó szerint átvett belőle részleteket, amit meg is tehetett, mert könyvtárában megvolt Heidegger műve.⁴¹ Álljon itt példaként egy jellemző részlet:

Heidegger:

Summa tamen capita, quando res est omnis posteritatis memoria longe dignissima, obiter ut delibem, ante omnia ad tribunal seu Excelsam, uti vocabant, Sedem, provocatis ex tanto numero sex tantum, (ex quorum ore reliquos omnes, atque eos etiam, quorum ipsi nomina ignoverant, et plerosque etiam adeo locis dissitos, ut se invicem pauci noverint, judicare statuerant) per Regium fiscum actio ejusmodi intentatur, quod scilicet postposito Dei hominumque timore totum Hungariae Statum Romano-Catholicum, ipsumque adeo Regem idololatriae insimulare, contra B. Virginem Mariam, Sanctos demortuos, eorumque et Christi imagines pro concionibus ad populum habitis gravissime debacchari, Venerabile Sacramentum conculcare sceleratis rebellibus, Suae Majestatis hostibus, consensu, ope et

Leydekker:

Nam ilico ad citandos quoscumque, qui aliquo ministerio vel munere fungerentur processum est. Hisce hoc criminis est objetum, quod posthabito Dei hominumque timore totum Hu[n]gariae statum Romano Catholicum, ipsumque adeo Regem idololatriae insimulare, contra B. Virginem, Sanctos demortuos, eorumque et Christi imagines in concionibus gravissime debacchari, Venerabile Sacramentum conculcare, suae Majestatis hostibus, ope et comiteat succurrere, Turcis ad occupandum Hungariae Regnum viam aperire non reformadissent criminisque adeo laesae Divinae et Humanae Majestatis, capitis, et bonorum omnium amittendorum reos se fecissent.⁴³

³⁸ *Apologia ministrorum*. Utrecht, 1678. B1r.

³⁹ LEYDEKKER i. m. 120.

⁴⁰ HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Historia papatus. Novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi fabro κατά βίαιον reposita*. Amstelaedami, 1684.

⁴¹ *Catalogus ... librorum ... quos reliquit Vir Celeberrimus Melchior Leydekker S.S. Theol. Doct. illiusque facultatis in Academia, quae est Trajecti ad Rhenum, Dum viveret Professor Ordinarius*. Trajecti ad Rhenum, 1721. 33. Vö. *Book sales catalogues of the Dutch Republic 1599–1800. Guide to the microfiche collection Dutch book sales catalogues 1599–1800*. Ed. B. van SELM and J. A. GRUYS. Leiden, Inter Documentation Company, 1992–2001. (a továbbiakban: IDC-cat.) 2713; mf 4258–4259.

commeatu succurrere, eorum adventu gaudere, Turcis ad occupandum Hungariae Regnum viam aperire non reformidassent, criminisque adeo laesae Divinae et humanae Majestatis capitisque et bonorum omnium amittendorum reos se fecissent.⁴²

A holland szakirodalom tud még egy 1694-es *latin nyelvű* majna-frankfurti kiadásról is⁴⁴, de ilyet sem magyarországi, sem hollandiai könyvtárakban, sem az internetes német könyvtárkatalogusokban nem találtunk.

Hornius munkájának már 1666-ban megjelent a *holland fordítása*.⁴⁵ A Leydekker-féle kiegészítésnek is készült holland fordítása, amely először 1696-ban jelent meg Amszterdamban⁴⁶ (lásd a 4. képet), amelyet egy 1734-es és 1739-es kiadás követett. E kiadások nem önállóan, hanem Hornius műve holland nyelvű 1696-os amszterdami, 1701-es hágai, valamint 1735-ös, 1739-es és 1746-os amszterdami kiadásának függelékeként, de külön impresszummal jelentek meg. Valamennyi holland nyelvű kiadás azonos tükörrel jelent meg, így a magyar vonatkozású fejezet mindenütt a 113–146., az Apologia említett részlete pedig a 118–136. lapokon található. A holland szakirodalom említ még egy 1736-os amszterdami kiadást is⁴⁷, de ilyenek hollandiai könyvtárakban nem sikerült nyomára bukkannunk.

---

⁴² HEIDEGGER i. m. 491–492.

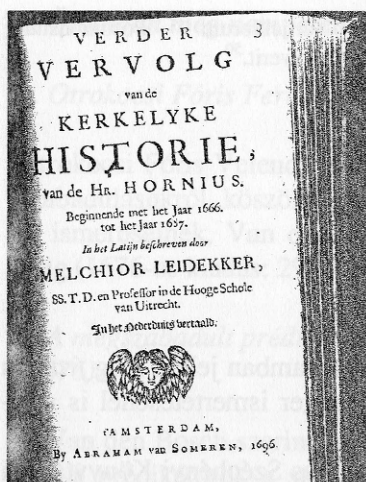
⁴³ LEYDEKKER i. m. 122–123.

⁴⁴ *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500–1800*. Samengesteld door E. O. G. HAITSMA MULIER en G. A. C. van der LEM. Den Haag, 1990. 199.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Verder vervolg van de Kerckelijke Historie van de Hr. Hornius. Beginnende met het jaar 1666 tot het jaar 1687. In het Latijn beschreven door Melchior Leidekker, SS. T.D. en Professor in de Hooge Schole van Utrecht. In het Nederduits vertaald*. Amsterdam, 1696.

⁴⁷ *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500–1800*. 248.

4. kép: A Georgius Hornius művéhez készült, az Apologia Ministrorum holland fordítását is tartalmazó Melchior Leydekker-féle kiegészítés címlapja (1696)

Hornius munkájának 1700-ban Rotterdamban megjelent a *francia* fordítása⁴⁸, de ez nem tartalmazza Leydekker kiegészítését.

Módszertani megfontolás kérdése, hogy magyar szerzőktől származó művek részleges kiadásait is az RMK gyűjtőkörébe soroljuk-e. Ha igen, akkor a Leydekker-féle kiegészítés az Apologia és Heidegger műve alapján készült bevezetés miatt részben hungarikum, az Apologia részleges kiadása miatt viszont részben az RMK gyűjtőkörébe tartozik.

A teljesség kedvéért megemlíjtük, hogy Heidegger a Historia papatusban kivonatossan ismerteti az Apologia második fejezetét. Az ismertetés a mű 1684-es és 1698-as kiadásában az 518–522. lapokon található. Mivel Heidegger ismertetésében felismerhetők az eredeti szöveg nyomai, birtokában kellett hogy legyen az Apologia egy példánya. Az átvétel módjára álljon itt egy példa:

Apologia:

Sed Controversia erat de Proventibus realibus, ad Scholas, et Parochias Evangelicorum, ab antiqua fundatione pertinentibus, partim ab ipsorum Majoribus, partim ab aliis Patronis Evangelicis, collatis, et donatis; ut sunt: Coloni, Molendina, Terrae, Vinae, Prata et id genus alia; ut in Praefatis Articulis Posoniensibus, Art. XI. declaratur. At ne talium occupationes fierent, exesse in Diplomate Regio, paulo ante citato, cautum erat. Sed Rakocius, cum Matre

Heidegger:

Cautum cum fuerit Regio diplomate, ne proventus reales ad Scholas et Parochias Evangelicorum, ab antiqua fundatione per Patronos Evangelicos facta, pertinentes a quoquam occupari possit, Franciscum Rakozium apostatam, una cum matre violenter illos occupasse; ea occasione Rakozianos inter et Proceres Evangelicos subortam controversiam esse; quam cum Rex componere nec potuerit, nec voluerit, Zerinius Rakozii Socer autoritate sua, juxta

⁴⁸ *Abregé de l'histoire ecclesiastique, depuis la création du monde, jusqu'à l'An de Grace 1666.* Rotterdam, 1700.

sua, nec Rege, nec Lege curata, illa omnia occupare coepit. Qua occasione inter Rakocianos, et Proceres Evangelicos magni disgustus esse coperunt: quos cum nec Rex, nec Lex, componere vellet, et valeret, et omnia contentionibus ferrent. Comes Zrinius, Francisci Rakoczi socer, autoritate sua interposita, ut placida et amicabili complanatione omnia sopirentur, non mediocriter allaboravit; idque ex fundamento Articularum Poseniensium, Art. 14.⁴⁹

tenorem articularum Poseniensium, interposita, sopiverit.⁵⁰

A Historia papatusnak 1685-ben szintén Amszterdamban jelent meg *francia* nyelvű változata, amelyben az Apológiának Heidegger ismertetésénél is rövidebb kivonata a 291–294. lapokon található.

Leydekker latin nyelvű kiegészítéséből az Országos Széchényi Könyvtárban (1687-es kiadás jelzete: 320.962), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (1687-es k.: 525.531, 550.711), a budapesti Egyetemi Könyvtárban (1687-es k.: Ac 26), az Országos Evangélikus Könyvtárban (1687-es k.: R 1258), a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában (1687-es k.: D 173; 1704-es k.: D 174), az egri főegyházmegyei könyvtárban (1704-es k.: KK 1 77), a Pápai Református Kollégium Nagykönyvtárában (1687-es k.: K II 992), a pannonhalmi főapátsági könyvtárban (1687-es k.: 71 H 19*), a pécsi egyetemi könyvtárban (1687-es k.: 63643; 1704-es k.: GG VIII. 13), a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában (1687-es k.: J.J 936; 1704-es k.: N 474), Hollandiában a hágai Királyi Könyvtárban (1687-es k.: 3063 E 23), a maastrichti egyetemi könyvtárban (1687-es k.: MU AAJ 571) és az utrechti egyetemi könyvtárban (1687-es k.: H. oct. 2135) van példány.

A holland nyelvű kiadásokból az amszterdami egyetemi könyvtárban (1696-os kiadás jelzete: 445 G 24, 1999 E 24, OK 65–890: 3, 1734-es k.: 282 F 5, Ros. 1854 G 9; 1739-es k.: 405 F 24, 1999 E 23, 2000 A 26, 2437 D 1), az amszterdami Vrije Universiteit könyvtárában (1696-os k.: régi nyomt. tára; 1734-es k.: XP.06647; 1739-es k.: XP.06048, XP.06656, XP.06657), a groningeni egyetemi könyvtárban (1696-os k.: KW A 2056) és a hágai Királyi Könyvtárban (1739-es k.: 1001 G 23) van példány.

---

⁴⁹ *Apologia Ministrorum*. Utrecht, 1678. B1v.

⁵⁰ *Historia papatus*. Amstelædami, 1684. 518–519.

2. Önállóan meg nem jelent művek

a. Otokocsi Fóris Ferenc levele Frans Burmannak a szabadulás után (1676)

Otokocsi Fóris Velencében, 1676. május 7-én kelt levele, amelyben beszámol szabadulásukról, köszönetet mond támogatóiknak, és üdvözlét küldi hollandiai ismerőseinek, Van den Bosch már említett művének két kiadásában jelent meg (1676-os kiadás: 297–298; 1683-as kiadás: 776–777).⁵¹

b. A megszabadult prédikátorok levele Dél-Holland egyházmegye zsinatának (1676)

A Van den Bosch szerint az előbbivel azonos napon kelt levél töredéke, amelyben a prédikátorok a szabadítás művét és szabadítójukat, Michiel de Ruyter admirálist (1607–1676) dicsérik, az előbbivel együtt jelent meg az említett kiadásokban (1676-os kiadás: 299; 1683-as kiadás: 778).⁵²

Az a) és b) pontban említett levelek kiadásainak RMK-ként való regisztrálása azért is fontos, mert a levelek sem eredetiben, sem másolatban nem maradtak fenn, és csak korabeli holland fordításuk hozzáférhető. Van den Bosch művének példányait lásd az 1/d pontban.

c. A *Narratio brevis* (1676) adaptációjának ismeretlen hollandiai kiadásai

Mint ismeretes, Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum* című művének I–IX. fejezete Debreceni Ember Pál egyháztörténete Adolf Friedrich Lampe-féle kiadásának függelékeként jelent meg először Utrechtben 1728-ban.⁵³ Az is közismert tény, hogy Kocsi Csergő művének egy kéziratos példányát Zürichben hagyta.⁵⁴ Debreceni Ember egyháztörténetében Heidegger művét és Heidegger életrajzát is irodalomként ajánlja.⁵⁵ Heidegger életrajzában már 1698-ban szó esik arról, hogy a zürichi professzor felhasználta Kocsi Csergő művét.⁵⁶ Harsányi István pedig 1911-ben rámutatott,

⁵¹ A levél szövegét és fordítását lásd BUJTÁS i. m. 65–69.

⁵² A levél szövegét és fordítását lásd uo. 69–71.

⁵³ LAMPE – DEBRECENI EMBER i. m. 746–919.

⁵⁴ HARSÁNYI István: *Új adatok Kocsi Csergő Bálint eredeti kéziratos munkájának történetéhez*, in: Sárospataki Református Lapok 1911. 404.

⁵⁵ „...*Ecclesiae memoranda, Pastorum Ecclesiarum Hungariae Evangelicorum Fata, ...videre et legere licet*: in *HISTORIA PAPATUS p. m. Johann Henrici Heideggeri, Period. Sept. Inde a §. CCC. ad §. CCCXX. pag. Edit. Amstel. 476-523. Item in Vita Ejusdem Heideggeri.*” Vö. LAMPE – DEBRECENI EMBER i. m. 486.

⁵⁶ *Historia vitae Johannis Henrici Heideggeri*. Tiguri, 1698. n1r.

hogy Heidegger kivonatolta Kocsi Csörgő művét, és ez a kivonat Heidegger Historia papatusának 1698-as amszterdami kiadásában a 477–523. lapokon jelent meg.⁵⁷

A két szöveget összevetve megállapíthatjuk, hogy Heidegger követi Kocsi Csörgő művének felépítését, és részben szó szerint, részben szabadabban (tömörítve) veszi át Kocsi Csörgő mondatait. Az alábbi részlet mindkét módszert jól illusztrálja:

Kocsi Csörgő:

Ut ergo in quibusdam initio facerent periculum, citant nonnullos Ministros Anno 1673. pro die 25. Septembris. Ad hunc tentaminum praefixum diem comparentibus triginta duobus Fratibus Augustanae Confessionis, et unico Reformato, eoque Carponensi Ministro, iis a Fisco Regio et Archiepiscop. Strigonensi Georgio Szelepcheni, mira industria et arte praemonitis, mature consulitur, ne sententiam mortis contra se pronuntiandam expectarent, quin potius eo quo possent modo et medio, vitae, salutisque suae et suorum Domesticorum consulerent. Dum tria praedicta puncta ab adversariis memoratis proposita essent, illi miseri terrore sententiae contra sese, ex nulla praecedanea convictione, pronuntiandae, ut et minis et promissis adversariorum, virus istorum postulatorum non satis profunde ponderantes, eo deducti sunt, ut aliqui eorum, et quidem non exigua pars Ministerium suum sive clam sive palam exercendum, penitus ejurent; Aliqui vero datis de se Reversionalibus, quasi Rei essent intentatae solum, sed non edoctae in cujusquam persona vel capite accusationis, exilium extra Patriam Hungaricam spontaneum susciperent; Coetum et Gregem suum ad istas minas sine tolerantia graviorum malorum, cum magno scandalo deserere non reformidarent utrinque; sicque se contra Deum, propriam conscientiam, pietatem Patriae et Ecclesiis debitam, decusque Gentilitii et proprii nominis, nunquam expiando scelere obstringerent. Inter

Heidegger:

Ita prima dies paucis nonnullis XXV. Sept. A. M.D.LXXIII. dicta, qua se Posonii sisterent delegatis iudicibus, impacti atrocissimi criminis causam dicturi. Comparent Fratres triginta duo Augustanae, et unicus, Carponensis Ecclesiae Minister, Helveticae Confessionis addicti, haud postremi nominis plerique. His Fisco a Regio et Archiepiscopo Strigoniensi Georgio Szelepzeni, mira arte industriaque praemonitis, mature consulitur, ne sententiam mortis contra se pronuntiandam operiri, quam salutis suae libellis exhibitis consulere malint. Ita mortis citatis, ast inauditis, indefensisque indictae metu percussi, neque satis libellorum virus cum animo expendentes, nimia certe in primo isthoc ferocissimoque impetu infirmitate carnis, pars Ecclesiastico Scholasticoque munere omni juxta praescriptam libelli formam sese abdicant: pars licet rebellionis rei nullo modo peracti, reatum tamen falso confessi, exilium eligunt: unus etiam insigni levitate religionem, et cum ea bonam mentem ejerat.⁵⁹

⁵⁷ HARSÁNYI i. h. – Az első magyar vonatkozású paragrafus (CCC.) a 476. lapon található.

Posteriores exulantes nempe fuit etiam ille Reformatus, quem supra comparuisse inuimus, ipse quoque solitarius in tanta vacillantium; Virorum tamen ut putabatur Doctissimorum magna ex parte, Celeriumque Ecclesiarum Pastorum, turba existens, in exilium subscripsit; unus vero illorum Schuhaida dictus, Religionem Augustanam turpissime abnegavit.⁵⁸

A Historia papatus korábban már említett 1684-es amszterdami, szintén latin nyelvű kiadásában a Narratio-adaptáció ugyancsak a 476–523. lapokon található.

Heidegger művének előbb említett kiadásával azonos évben jelent meg Van Poot Naauwkeurig verhaalja. Ahogy az eddigiekből is kitűnt, Van Poot, a kompilátor számos forrást használt fel a könyv összeállításakor. A mű végén (415–437) található egy *Aanhangsel* (függelék), amelyről Miklós azt gondolta, hogy szerzője Otrókocsi Főris.⁶⁰ A Narratio-adaptáció szövegének ismeretében megállapítható, hogy a függelékben Van Poot a Historia papatus magyar vonatkozású részéből a CCC-től a CCCVI. paragrafusig terjedő rész *holland* fordítását közli. Lássunk erre egy példát:

Heidegger:

Ne vero juris quodam praetextu crudelitas, et calidissima callidissimaque evertendae religionis consilia destituerentur, Posonii extraordinarium tribunal, iudicibus constans Partim Ecclesiasticis, partim Politicis, Pontificiis et juratis Euangelii hostibus omnibus, erigere, atque eo ad dicendam objectae miro astu perduellionis causam, spectatissimos quosque citare placuit.⁶¹

Van Poot:

Maar op dat het de wreedheid en die heete en listige raadslagen om de godsdienst uit te roeijen, aan geen schijn van recht zoude ontbreeken, heeft het haar goed gedacht om een buiten gewoone Rechtbank, bestaende ten deele uit Kerkelikke, ten deele uit Wereldlikke Rechters, alle Papisten en geswoorene vyanden des Euangeliums op te rechten, en aldaar alle de voornaamste te ontbieden om haar wegens de opgetichte rebellie te verantwoorden.⁶²

A Historia papatus már szintén említett 1685-ös amszterdami, *francia* fordításában⁶³ az adaptáció a második részben, a 259–294. lapokon található. Az itteni megjelenés már csak a kivonat kivonatának nevezhető. Lényegi pontokon,

⁵⁸ LAMPE – DEBRECENI EMBER i. m. 751–752.

⁵⁹ *Historia papatus*. Amstelaedami, 1684. 489–490.

⁶⁰ MIKLÓS i. m. 82.

⁶¹ HEIDEGGER i. m. 487–488.

⁶² VAN POOT i. m. 433.

⁶³ *Histoire du papisme ou abrégé de l'histoire de l'église Romaine, Depuis ca [!] naissance jusqu'à l'Innocent XI. Pape*. Amsterdam, 1685.

például a prédikátorok ellen megfogalmazott vádak felsorolásánál azonban pontosan követi az eredetit (Heidegger szövegét):

Kocsi Csergő:

Erant autem hac tria disjunctive puncta, (I.) Ut Ministri Evangelici utriusque Confessionis, ut et Scholarum Rectores, una cum Cantoribus, Studentibus, et Campanarum Pulsatoribus, aut ministerium omne tum Ecclesiasticum, (quod vocabant Praedicantissimum,) tum Scholare, in Religione Reformata et Augustana usitatum, tanquam ad evitandum onus sententiae judicialis, sibi propter objectum crimen imminens, propria inscriptione, sigillique proprii adjectione penitus abdicarent, nec illius ullam omnino partem, clam vel palam exercere praesumerent. Quoad vitae statum autem reliquis fidelibus subditis suae Majestatis sese conformarent, in Regnoque Hungariae pacifice et sine tumultu (ut ajebant,) viverent.⁶⁴

Heidegger

(latin nyelvű kiadás):

Summa libellorum capita erant: ut Ministri Evangelici utriusque Confessionis, Scholarum Rectores, cantores, studiosi et aeditui (I.) Aut ministerium omne sive ecclesiasticum, sive scholasticum, ad evitandum sententias judiciales, sibi propter objectum rebellionis crimen imminens, propria subscriptione sigillo munita penitus abdicent, neque partem ullam sive clam sive palam exercere amplius sustineant, ac de caetero ceu fideles Regis subditi vitam quietam pacificamque in Regno transigant, capitis supplicio turbantibus vel levissime, indicto.⁶⁵

Heidegger

(francia nyelvű kiadás):

Comme le dessein de la Chambre étoit de perdre la Religion sous le prétexte de Rebellion. on presentoit à tous ceux qui comparoissoient ces articles à signer, le premier portoit, que tous les Ministres Evangeliques de l'une et l'autre confession. les Régens d'Ecole, les Chantres, les Marguilliers, les étudiants, promettent sous leur seing de renoncer à toutes leurs fonctions Ecclesiastiques, ou d'Ecoles, afin d'éviter les sentences qu'ils ont encouruës pour crime de rebellion, qu'ils n'exerceront aucune de ces fonctions ni en particulier ni en public, et qu'au reste ils passeront leur vie en tranquillité et en paix sur peine de la vie à quiconque desobeira le moins du monde dans le Royaume.⁶⁶

A teljesség kedvéért itt emlékeztetünk arra, hogy mivel Leydekker Heidegger művét is használta, a Narratio brevis nyomai az ő művében is megtalálhatók.

A Narratio feldolgozásának azonban nem ez volt az utolsó hollandiai megjelenése. A gályarab-bibliográfia Iványi-Grünwald Béla bibliográfiájára⁶⁷ hivatkozva azt állítja, hogy Pierre Jurieu (1637–1713)⁶⁸ Hollandiába emigrált fran-

⁶⁴ LAMPE – DEBRECENI EMBER i. m. 751.

⁶⁵ *Historia papatus*. Amstelaedami. 1684. 489.

⁶⁶ *Histoire du papisme*, II. rész, 271.

⁶⁷ *Hungarica. English books, prints, maps, periodicals etc. relating to Hungary*. Collected by Béla IVÁNYI-GRÜN WALD. (ed. CZIGÁNY Lóránt) London, 1967. 362. sz. tétel.

⁶⁸ *BLGNP*, IV. 240–245.

cia lelkész Londonban 1689-ben megjelent *Pastoral letter* című művéhez egy a magyarországi vallásüldözésekről szóló beszámolót (*A brief account of the Hungarian persecution*) csatoltak.⁶⁹ Sem Iványi-Grünwald, sem a gályarab-bibliográfia nem adja meg pontosan, hogy az említett könyvben hol található a magyar vonatkozású fejezet, és az mit tartalmaz.

Jurieu életművének ismeretében megállapítható, hogy az angol kiadás a szerző *Lettres pastorales adressées aux fidèles de France* című, eredetileg Rotterdamban 1686 és 1688 között megjelent művének fordítása.⁷⁰ A műhöz kapcsolódó magyar vonatkozású melléklet végén⁷¹ a kiadó azt mondja, hogy a szöveget Jurieu-nek egy *Prejudices against Popery* című művéből vette át. Mivel nem jelzi, hogy az említett mű mikor és hol jelent meg, és a korabeli angliai kiadványokat összegző bibliográfiában⁷² sem találni ilyen című művet – Kappler bibliográfiája sem ismer ilyet –, csak arra következtethetünk, hogy az adott fejezetet a Hollandiában megjelent francia eredetiből fordították. Jurieu-nek, aki 1682-től volt a rotterdami athenaeum illustre professzora és az ottani francia gyülekezet lelkésze, 1685-ben Amszterdamban jelent meg *Prejugez legitimes contre le papisme* című műve.⁷³ A mű előszavát követő, az európai protestánsokhoz intézett kiáltványában (*Avis aux protestants de l'Europe*), amelynek szintén jelent meg angol fordítása⁷⁴, többször is foglalkozik Magyarországgal, a mű második részében pedig a 336–348. lapokon külön fejezetet szentel a pozsonyi véstörvényszéknek és a gályarabságnak (*Histoire de la dernière persecution de Hongrie*).

A fejezet elején a szerző azt írja, hogy ismeri Heidegger *Historia* papatusát, és azt is tudja, hogy elkészült annak francia fordítása. Hogy francia olvasóinak bizonyítsa a maga művében foglalt állításai helyességét, ő is meg kívánja írni a

⁶⁹ Iványi-Grünwald pontatlanul idézi mind a címet (*Pastoral letter* helyett helyesen: *Pastoral letters*), mind a mű terjedelmét: 468 lap helyett helyesen: 648 lap), mind a mű kiadóját (T. Fabian helyett helyesen: T. Fabian and J. Hindmarsh), amelyek azután így kerültek át a gályarab-bibliográfiába. Vö. *In memoriam eliberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum*, 194. sz. tétel.

⁷⁰ A mű Jurieu életművében elfoglalt helyére lásd KNETSCH, Frederik Reinier Jacob: *Pierre Jurieu, theoloog en politikus der refuge*. Kampen, 1967. 219–243. A mű hollandiai, angliai kiadásait és példányait lásd KAPPLER, Émile: *Bibliographie critique de l'œuvre imprimée de Pierre Jurieu*. Paris, 2002. 167–196.

⁷¹ *The Pastoral Letters of the Incomparable Jurieu, Directed to the Protestants in France ... Unto which is added a brief Account of the Hungarian Persecution*. London, 1689. 648. Vö. WING, (bibliográfiai adatait lásd a következő jegyben) J1208.

⁷² WING, Donald: *Short-title catalogue of books printed in England, Scotland, Ireland, Wales, and British America and of English books printed in other countries 1641–1700*. I. kiadás: New York, 1945–1951. II., bővített kiadás: New York, 1972–1988.

⁷³ A mű bibliográfiai leírását és példányait lásd KAPPLER i. m. 242–247.

⁷⁴ *Seasonable advice to all Protestants in Europe*. London, 1689. Vö. WING i. m. J1213.

magyarországi protestánsüldözések történetét, mivel nem biztos, hogy Heidegger művének fordítása eljut oda, ahová az ő műve.⁷⁵ Jurieu francia és Heidegger latin és francia szövegeinek összevetése azt mutatja, hogy Jurieu Heidegger latin szövegét használta: az 1684-es latin nyelvű kiadás megvolt könyvtárában.⁷⁶

Jurieu szövegében egyértelműen felismerhetők Heidegger szövegének nyomai, ugyanakkor az is megállapítható, hogy Jurieu Heidegger szövegét nagy mértékben tömörítette (az Apologia ismertetését például kihagyta), átfogalmazta:

Heidegger

(latin nyelvű kiadás):

Et ex carcere producti eodem die viginti, curribus tectis impositi, prosequentibus furiosis militibus, alio deportati sunt; Sarwarinum septem; Kapuwarinum totidem, Eberhardinum castellum sex ... Reliqui viginti et unus elapsa hebdomade eodem carcere Pisoniense soluti, curribus, militum insolentissimorum catervis stipati, et vestimentis honestioribus, aliisque, quae residua secum ferebant, Colonitschii jussu stipati, Leopoldopolin avecti, atque ibi in carceres iterum obscuros profundissimosque abjecti sunt.⁷⁷

Jurieu:

On en mena sept à Sa[r]warin, autant à Kapuwarin, six au Château Eberard et les vingt-un restant, furent envoyez à Leopoldstat et tous furent enchaînez et mis dans des cachots noirs et profonds.⁷⁸

A fenti példa nemcsak Jurieu módszerét illusztrálja, hanem bizonyítja előbbi állításunkat is, hiszen ez a szövegrész Heidegger szövegének francia fordításában nem fordul elő.

Bár a Narratio-adaptáció angliai sorsa már kívül esik közleményünk témakörén, a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a magyar vonatkozású fejezet a gályarab-bibliográfiában említett helyen kívül még kétszer jelent meg: 1691-ben Londonban, szintén Jurieu művének mellékleteként, amely a címlapot⁷⁹ kivéve teljes mértékben azonos az 1689-es kiadással. Végül volt még egy 1699-es, szintén londoni kiadás, amelyet Wing külön tételként regisztrál⁸⁰, Kappler

---

⁷⁵ *Prejugez legitimes contre le papisme*, II. 336.

⁷⁶ *Catalogus variorum et insignium ... librorum ... D.ni Petri Jurieu Verbi Divini in Ecclesia Gallica Rotterodamensis (dum viveret) Ministri fidelissimi, ac S. S. Theologiae Professoris*. Rotterodami, 1713. 34.

⁷⁷ *Historia papatus*. Amstelaedami, 1684. 497–498.

⁷⁸ JURIEU i. m. 342.

⁷⁹ *Patoral Letters, Directed to the Suffering Protestants of France ... To which is added, A brief and true Account of the late Persecution in Hungary*. London, 1691. Vö. WING II., bővített kiadás, J1208A; KAPPLER i. m. 189.

⁸⁰ WING, II., bővített kiadás, J1208B.

azonban az 1689-essel tart azonosnak.⁸¹ Ez a kiadás valóban azonos az 1689-essel és 1691-essel (a magyar vonatkozású fejezet mindegyikben a 635–648. lapokon található), de az impresszumban az 1699-es évszámban az első nyomtatott 9-es számjegy a többi számjegynél magasabban helyezkedik el⁸², ami arra enged következtetni, hogy az 1689-es kiadás 1699-ben az impresszum megváltoztatásával valóban újra megjelent.

Összefoglalva: a Narratio Kocsi Csergő által írt eredeti latin szövege átdolgozva bekerült Heidegger művébe, onnan pedig annak francia fordításába. A Heidegger-féle latin szöveg ugyancsak kiindulópontul szolgált Jurieu művének, amely az angol fordítás révén eljutott az ottani olvasókhoz is. A hollandiai továbbfelhasználás másik vonala Heidegger műve részletének Van Poot által végzett hollandra fordítása volt.

A Heidegger-féle adaptáció miatt valamennyi változat hungarikumként regisztrálandó.

Heidegger művének latin nyelvű kiadásából az Országos Széchényi Könyvtárban (1684-es kiadás jelzete: XII. Hist. eccl. 1494; 1698-as k.: 77.955), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (1684-es k.: Theol. (F.) Qu. 882; 1698-as k.: Törtlm. Q. 747), a budapesti Egyetemi Könyvtárban (1698-as k.: Ac 4r 487), a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában (1684-es k.: 0,1102, 2–44917), a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában (1698-as k.: D 174), a debreceni egyetemi könyvtárban (1684-es k.: 763.573), a pannonhalmi főapátság könyvtárban (1684-es k.: 62 D 10), a Pápai Református Kollégium Nagykönyvtárában (1684-es k.: K II 182; 1698-as k.: K II 184), a pécsi egyetemi könyvtárban (1684-es k.: Sz. P. VII. 32, a. VIII. 47), a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában (1684-es k.: IV. 3963/a.b.; 1698-as k.: D 680), Hollandiában az amszterdami egyetemi könyvtárban (1684-es k.: 262 E 3, 1698-as k.: 1072 H 34), az amszterdami Vrije Universiteit könyvtárában (1698-as k.: XI.00461), a nijmegeni egyetemi könyvtárban (1684-es k.: 82 c 16) és az utrechti egyetemi könyvtárban (1684-es k.: H. qu. 98) található példány.

A francia nyelvű kiadásból a budapesti Egyetemi Könyvtárban (jelzete: Ac 4307), a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában (jelzete: 0,2510), Hollandiában az amszterdami egyetemi könyvtárban vannak példányok (jelzetük: 1093 E 10, OK 80–413–414).

Jurieu művének eredeti, francia nyelvű kiadásából Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (jelzete: Theol. (E.) Qu. 599)⁸³, Hollandiában az amszterdami egyetemi könyvtárban (jelzete: 1087 J 10–11), a hágai Királyi Könyvtárban (jelzete: 540 C 36), a leideni egyetemi könyvtárban

⁸¹ KAPPLER i. h.

⁸² Pam C. Williams (Central Library, Birmingham) szíves közlése.

⁸³ Kappler idézett Jurieu-bibliográfiája ezt a példányt nem ismeri.

(jelzete: 510 B 13), a nijmegeni egyetemi könyvtárban (jelzete: 81 C 21) és az utrechti egyetemi könyvtárban (jelzete: AB-THO: ALV 1–101) található példány.

d. Bársony György Veritas toti mundo declarata című műve (1671) ismertetésének hollandiai megjelenései

A Narratio-adaptációéhoz hasonlóan kalandos sors jutott osztályrészül *Bársony György* (1626–1678) nagyváradi püspök *Veritas toti mundo declarata* című művének is, amelyet Heidegger művében a Narratio-adaptáció előtt hosszan, mind az 1684-es, mind az 1698-as kiadásban a 480–485. lapokon ismertet. Mivel Kocsi Csergő saját művében nem tárgyalja Bársony művét, a mű ismertetése (néhol szó szerinti átvétele) arra utal, hogy Heideggernek volt példánya Bársony művének valamelyik kiadásából.⁸⁴ Lássunk erre egy példát:

Bársony:

Argumentum I.

Ex legibus Ungariae.

Pacificatio Viennensis Anni 1606. ad Art. I. concessit quidem Lutheranis et Calvinistis Liberum suae Religionis Exercitium; sed sub tribus Conditionibus; Prima conditio; absque tamen praejudicio Catholicae Romanae Religionis. Haec conditio cum sit impossibilis pro non adjecta.⁸⁵

Heidegger:

Primum igitur argumentum a tribus Pacificationis Viennensis conditionibus, sub quibus liberum religionis exercitium pactum est, Barzonius ille accessit. Concessum scilicet, illud esse, primo absque praejudicio Catholicae Romanae; quae cum sit impossibilis, pro non adjecta habenda sit.⁸⁶

Az eddigiek alapján nem meglepő, hogy Bársony művének ismertetése – igaz, két bekezdésbe sűrítve – bekerült a *Historia papatus* 1684-es francia fordításába, ahol a 262–264. lapokon található. Bár – mint kimutattuk – Jurieu Heidegger latin szövegét használta, művében Bársony munkájának már csak egy bekezdést szán a 337. lapon, ami azután így kerül át a magyar vonatkozású fejezet angol fordításába is. Mint korábban bizonyítottuk, Van Poot a Naauwkeurig verhaal függelékének elején hosszabb részt fordított Heidegger művének latin nyelvű kiadásából. A lefordított rész tartalmazza Heidegger *Veritas*-ismertetését is, így az ott a 421–429. lapokon olvasható hollandul. A szintén

⁸⁴ A latin szöveget is tartalmazó kiadások közül az 1671-es kassai (RMK II. 1269), a hely feltüntetése nélkül megjelent 1672-es (RMK III. 2609, 2610) és az 1681-es nagyszombati kiadás (RMK II. 1492, 1493) jöhetnek szóba.

⁸⁵ BÁRSONY György: *Veritas toti mundo declarata*. Kassa, 1671. A2r.

⁸⁶ HEIDEGGER i. m. 481.

Heidegger művét használó Leydekker Bársony művét ugyan megemlíti⁸⁷, de a svájci szerző ismertetését már nem veszi át.

e. Az Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio (1673) kivonatának ismeretlen hollandiai megjelenései

Heidegger a magyar vonatkozású fejezet elején, közvetlenül a Veritas-ismertetés előtt rövid áttekintést ad a magyar, erdélyi és Habsburg uralkodóknak a magyarok vallásgyakorlatára vonatkozó törvényeiről, pontosan megadva az évet, a törvénycikkek számát, néhol szó szerint idézve azokat. Ez arra utal, hogy valamilyen forrásból dolgozott. A Bársony-ismertetéstől eltérően Heidegger nem adja meg, hogy ezt a részletet honnan vette. Ennek Kocsi Csergő műve nem lehetett az alapja, mivel az nem tartalmaz ilyen részt.

Mivel Bársony műve nyomán nagy vitairadalom keletkezett⁸⁸, amelyről Heideggernek minden bizonnyal tudomása volt – hiszen mint ismeretes, archívumában Kocsi Csergő kéziratos művén kívül számos, a magyarországi vallásüldözéssel és a gályarabsággal kapcsolatos mű volt meg kéziratban⁸⁹ –, érdemes forrását a Bársonyt cáfoló művek között keresnünk. Ezek közül is leginkább az *Austriaca austeritas*-sorozat érdemel megkülönböztetett figyelmet. A sorozat utolsó darabja, az 1673-ban Kolozsváron kiadott *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* (RMK II. 1319), amelynek a Justus de Palma álnév mögé rejtőző szerzőjében Jankovics József szerint *Póсахázi János* (1628–1686) sárospataki-gyulafehérvári professzort kell keresni⁹⁰, részletesen foglalkozik a magyar vallásgyakorlatot érintő törvényekkel. Heidegger és a *Confirmatio* szövegének összevetése azt mutatja, hogy Heidegger mind gondolatmenetében, mind szövegében követi a *Confirmatio* szövegének az említett törvényekkel kapcsolatos részeit. Állításunkat egy olyan példával igazoljuk, amely a Habsburg Rudolf császár és Bocskai István között megkötött 1606-os bécsi békének a protestáns vallásgyakorlatra vonatkozó 1. paragrafusára szó szerinti átvételét követi, amelyet – mint az előző pontban láttuk – Bársony művéből ottani kivonatos alakjában egszer már átvett:

⁸⁷ LEYDEKKER i. m. 119.

⁸⁸ Vö. ZOVÁNYI Jenő: *Bársony Görgy cáfolói*, in: Magyar Könyvszemle 1930, 292–295.

⁸⁹ ZSILINSZKY Mihály: *Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyász-tizedének eseményeire nézve*, in: Sárospataki Füzetek 1866, 550–551.

⁹⁰ *Bethlen Miklós levelei*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József. Budapest, 1987. 42.

Confirmatio:

Secundo extat Diploma quoddam Interpretatorium Mathiae Archi Ducis, postea Regis et Imperatoris, quo ipse interpretatus est Articuli praemissum tenore vali. Nos Matthias Dei Gratia Archi Dux Austriae etc. recognoscimus ac notum facimus, quod cum ... Stephani Bocskai ... in tractatu ... super quorundam Articulorum correctione, additione et explicatione ... omnia, quae praeter articulum ultimum Art. I. in medium adduxerunt, ad proximam Diaetam revidenda et complananda remittimus ... Quod vero praedictum articulum ultimum attinet, sicuti omnia in dicto Tractatu bona fide acta fuerunt, ita etiam dictum articulum in verbis, absque; tamen praedictio Catholicae Romanae Religionis, usque ad finem non male fide adjectum esse, sed ut utraque pars in eorum Religione et exercitio et Templis non turbentur. In cujus rei fidem etc.⁹¹

Heidegger:

Post Imperator et Rex Matthias ita articulum hunc publico diplomate interpretatus est, ut verba illa, absque tamen praedictio Catholicae Romanae religionis, bona fide adjecta esse, hoc scilicet sensu, ut utraque pars in religione, eius exercitio et Templis non turbetur, declaraverit.⁹²

A Confirmatio-kivonat Heidegger művének mind 1684-es, mind 1698-as kiadásában a 477–480. lapokon található. A kivonatolt rész újabb kivonata bekezdült a Historia papatus 1684-es francia fordításába, ahol a 259–262. lapokon található. Jurieu Bársony művéhez hasonlóan a Confirmatio ismertetésének is csak egy bekezdést szán műve 337. lapján, ami azután így kerül át a magyar vonatkozású fejezet angol fordításába is. A Naauwkeurig verhaal függelékében Heidegger művének latin nyelvű változatából Van Poot által fordított rész tartalmazza Heidegger Confirmatio-kivonatát is, így az ott a 416–420. lapokon olvasható hollandul. A szintén Heidegger művét használó Leydekker a zürichi professzor Confirmatio-kivonatát már nem veszi át.

f. Otrókocsi Főrís Ferenc Furor bestiae-jének (1676) hollandiai kiadása

Mint az 1/f pontban már említettük, Otrókocsi Főrís műve a Naauwkeurig verhaalban jelent meg, így Bethlen Miklós levelének holland fordításához hasonlóan *külön tételként* kell szerepelnie az RMK pótlásában.

---

⁹¹ *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio*, 55.

⁹² HEIDEGGER i. m. 478.

3. Könyvek

a. *A Kort en waragtig verhaal* (1677)

1. A kiadás körülményei

Mint korábban említettük, e műnek jelenleg két amszterdami kiadása, egy 1677-es⁹³ és egy 1686-os ismert. A gályarab-bibliográfia felvesz ugyan még egy 1688-as kiadású példányt is a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárból⁹⁴, de a felvételkor elírás történt, mert valójában az 1686-os kiadásról van szó. Az 1686-os kiadás annyiban különbözik az 1677-estől, hogy a mű itt egy másik művel együtt jelenik meg: *Kort en waragtig verhaal van de laatste Vervolging der Euangelische Leeraren In Hungarien, Neffens de tegenwoordige inmenschelijk wreetheden, die men aangedaan heeft de Leeraren der Gereformeerde In Vrankryk, En het Wytberoemde edict van Nantes, Met desselfs vernietiging die desen tegenwoordigen Koning. t'Amsterdam By Joannes Boekholt, Boekverkooper in de Gapersteeg, by de Beurs, 1686.* (Rövid és hiteles beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok legutóbbi üldöztetéséről, valamint azokról a mostanában zajló embertelen kegyetlenkedésekről, amelyekkel a franciaországi református prédikátorokat illették, és a széles körben ismert nantes-i edictum, amelyet a jelenlegi király visszavont. Amszterdamban, Joannes Boekholt könyvkereskedőnél, a Gapersteegen, a börze mellett, 1686.) (A gályarab-bibliográfiában felveszik ezt a kiadást Révész Kálmánra⁹⁵ hivatkozva, de mivel a pannonhalmi példányt 1688-ból valónak gondolták, csak szakirodalmi adatként.)⁹⁶

Az 1686-os kiadással Miklós részletesen foglalkozott, de nem írja le egyértelműen, így csak egy félmondatából – amely arra vonatkozik, hogy a mű tartalmazza a franciaországi vallásüldözésekről szóló művet is – lehet arra következtetni, hogy a hágai Királyi Könyvtárban található példányt használta.⁹⁷ A hágai és pannonhalmi példányok megtekintése, illetve a British Museum-beli

⁹³ Kiadva: *Kort en waragtig verhaal: van de laatste vervolginge der evangelische leeraaren in Hungarien.* Opnieuw uitgegeven door A. TOORENENBERGEN. Harderwijk, 1870. Fordítása: *Galeria omnium sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* Szerk. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével MAKKAI László. Budapest, 1976. 111–126.

⁹⁴ *In memoriam liberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum*, 191. sz. tétel.

⁹⁵ RÉVÉSZ Kálmán: *Adatok a magyar protestáns gályarabok számára s az idevonatkozó művekre nézve*, in: *Századok* 1897. 957.

⁹⁶ *In memoriam liberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum*, 185. sz. tétel.

⁹⁷ MIKLÓS i. h. 81, 83.

harmadik példánynak (jelzete: 4650.aa.4) a mi szempontunkból releváns címléírása alapján megállapítható, hogy valamennyi példány tartalmazza a franciaországi vallásüldözésekről szóló művet is.

Mivel az 1686-os kiadás előszavában a kiadó azt állítja, hogy ez már a *harmadik* kiadás, Miklós arra gondolt, hogy mivel a két ismert kiadás közötti kiadás nem került elő – magunk sem bukkantunk ilyenre –, a második kiadásnak az 1684-ben megjelent Naauwkeurig verhaalnak kell lennie. Miklós erőltetett érvelését – amelyet részben a metszetek vélt azonosságára alapoz⁹⁸ – nem tartjuk meggyőzőnek, egyrészt mivel sem a metszetek száma, sem maguk a metszetek nem azonosak, csak hasonlóak, másrészt mivel kizárt, hogy egy olyan mű kerüljön szóba második kiadásként, amely az első és a harmadik kiadásban szereplő, kivonatos mű eredeti változatának a kompilátor által további dokumentumokkal bővített változatát tartalmazza.⁹⁹

Miklós után Makkai László foglalkozott a művel, aki szerint a mű ismeretlen szerzője Kocsi Csergő Narratióját vette alapul.¹⁰⁰ Mint láttuk, a gályákon raboskodó és onnan megszabadult prédikátorok hollandiai „összekötője” Otrokocsi Fóris volt, így nem alaptalan a mű keletkezése mögött inkább az ő személyét sejtünk. Otrokocsi Fóris saját feljegyzése szerint 1676-ban írta Furor bestiae című művét, amelybe számos részt szó szerint átvett a Narratióból. A három szöveg összevetése azt mutatja, hogy a holland változat alapja a Furor bestiae szövege volt. A Narratio és a Furor bestiae közötti számos szövegegyezés miatt állításunkat ezért olyan szövegrészlettel bizonyítjuk, amely csak a Furor bestiae-ben fordul elő:

Furor bestiae:

Antiquus est iam animus, nostrorum magni nominis Adversariorum, utpote Praelatorum et Jesuitarum in Hungaria universa, dogmatum suorum restaurationem, (quam titulo specioso Reformationem nuncupant) instituere. Hinc a longo tempore magna moliti sunt; atque diversis vicibus (signanter circa A. 1659 suppetiis Pauli Eszterházy in inferiori Hungaria) hanc suam Reformationem, potius deformationem dicendam, in finem perducere (quamvis irrita conatu) tentarunt.¹⁰¹

Kort en waaragtig verhaal:

Sedert een geruyme tijd hebben de Roomsche Prelaten, gestijft van de Jesuyten, in 't rijk van Hungarien den Roomschen Godsdienst tragten te herstellen (noemende zulx Reformereren) het mogt dan kosten wat het wilde. Waar op in Neder-Hungarien in de jaaren 1659. en 1660, en vervolgens, van haar met veel list een groot geweld is toegelegd.¹⁰²

⁹⁸ Uo. 80–81. – Miklóstól függetlenül ugyanerre a logikailag nehezen védhető álláspontra helyezkedik a modern holland szakirodalom is. Vö. ALBLAS, J. B. H.: *Johannes Boekholt (1656–1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors.* Nieuwkoop, 1987. 373–374.

⁹⁹ A Naauwkeurig verhaal ismeretését lásd a b. pontban.

¹⁰⁰ *Galeria omnium sanctorum*, 25.

¹⁰¹ OTROKOCSI FÓRIS i. m. 6.

¹⁰² *Kort en waaragtig verhaal.* Amsterdam, 1677. 3.

A Kort en waaragtig verhaal szövegének a Furor bestiae szövegével való összevetése azt mutatja, hogy a holland változat szerzője szabadon kezelte a Furor bestiae szövegének sorrendjét. Azt a szövegrészt például, amelyben arról van szó, hogy a budai pasa a fennhatósága alá tartozó prédikátorokat Óbudán helyezte védelme alá, – ez a Furor bestiae-ben a második fejezet végén szerepel – a kompilátor áttemeli Otrókocsi Fóris műve első fejezetének fordításába.¹⁰³ Ezt a változtatást elvileg végezhetette maga Otrókocsi Fóris is. Hogy a mű kompilátorában mégis egy másik személyt kell sejttenünk, arra az utal, hogy egy helyen egy közelebről meg nem nevezett, az 1622-es csehországi vallásüldözésekről szóló könyvből idéz¹⁰⁴, amely sem Kocsi Csergő, sem Otrókocsi művében nem szerepel.

Makkai forrás megjelölése nélkül azt állította, hogy a műnek volt egy 1676-os amszterdami kiadása is, amelyet *ugyanabban az évben* egy angol fordítás, az *A short memorial of the most grievous sufferings of the ministers of the protestant churches in Hungary* című munka (App. H. 2213)¹⁰⁵, majd 1676-ban és 1683-ban egy német fordítás, a *Kurtzer und warhafftiger Bericht von der letzten Verfolgung der evangelischen Prediger in Ungaren* követett.¹⁰⁶ A gályarab-bibliográfiában viszont, amelyben szakirodalmi adatokra hivatkozva is vettek fel tételeket, a Kort en waaragtig verhaalnak nincs 1676-os kiadása, a Kurtzer und warhafftiger Berichtnek pedig csak egy 1678-as és 1683-as kiadása található.¹⁰⁷

Az 1678-ban megjelent *Kurtzer und warhafftiger Bericht von der letzten Verfolgung der evangelischen Prediger in Ungaren* (RMK III. 2960a) című mű címlapján az olvasható, hogy a művet hollandból fordították. Makkai megállapította, hogy az itteni metszetek az 1677-es holland kiadás rézmetszeteinek fametszetre történt átmásolásával készültek.¹⁰⁸ Mint láttuk, volt ennek a műnek egy 1683-as kiadása is (App. H. 2153, RMK III. 3271a), amely szintén tartalmazza a metszeteket. E kiadás egyik példányában a következő bejegyzés található: *“1a hujus operi editio est de ao. 1675 in 4° c. fig.; 2da est de ao. 1678 in 8° c. fig.; et praesens est 3a seu ultima.”*¹⁰⁹

A Kort en waaragtig verhaal egyik példányába az impresszumban szereplő 1677-es évszám mellé valaki ismeretlen időpontban ceruzával ezt jegyezte be:

¹⁰³ OTROKOCSI FÓRIS i. m. 44–45. – *Kort en waaragtig verhaal*. Amsterdam, 1677. 12–13.

¹⁰⁴ I. m. 8–9.

¹⁰⁵ Az angol fordítás híven követi a holland eredetit, de vannak olyan szövegrészek, amelyek az angol változatba nem kerültek bele.

¹⁰⁶ *Galeria omnium sanctorum*, 25.

¹⁰⁷ *In memoriam liberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum*, 109., 164., 165. sz. tételek.

¹⁰⁸ *Galeria omnium sanctorum*, 25.

¹⁰⁹ MTA Könyvtára, M. Tört. O.344.

1676, 1677, amivel talán arra akart utalni, hogy szerinte volt a műnek egy 1676-os kiadása is.¹¹⁰ Ha elfogadjuk, hogy a német fordításnak volt egy 1678 előtti kiadása – amire egyébként máshonnan nincs adatunk –, és figyelembe vesszük, hogy a mű angol fordítása szintén 1676-ben jelent meg, akkor a három adat együtt jelentheti azt, hogy – mivel egy 1675-ös kiadás létét az események logikája eleve kizárja: a gályarabok kiszabadulására 1676 februárjában került sor –, a hollandból fordított német nyelvű műnek legkorábban 1676-ban jelenhetett meg egy eddig elő nem került kiadása. Ez azt jelenti, hogy a fordítás alapjául szolgáló holland nyelvű műnek is 1676-ban kellett megjelennie, amely egyszerűen az angol fordítás alapját is képezte.

Az 1686-os kiadás nyomdása, Johannes Boekholt (1659–1693) a könyvhöz írt előszavában azt állítja, hogy ez a mű ebben, vagyis octavo formátumban már kétszer jelent meg, és mivel a korábban kiadott példányok már elfogytak, hasznosnak tartotta, hogy olcsón olyan könyvet adjon ki, amely a magyarországi vallásüldözések mellett a franciaországi protestánsok üldöztetését is tartalmazza.¹¹¹ Mivel Boekholt csak 1679-ben kezdte könyvkiadói tevékenységét¹¹², ő biztosan nem állhatott a keresett 1676-os kiadás mögött.

A probléma megoldásához a korabeli bibliográfiák nem nyújtanak támpontot. A két leginkább szóba jöhető bibliográfia nem teljes, így nem adnak alapot további következtetések levonásához. Az egyikben, amelyben a könyvek megjelenését félévenként regisztrálták, megtaláltuk ugyan az 1677-es kiadást¹¹³, viszont az 1686-ost nem, bár ennek lehet az az oka, hogy a fennmaradt utolsó füzet csak az 1685 júliusától 1686 januárjáig terjedő részt tárgyalja. Ugyancsak a bibliográfia hiányosságát jelzi, hogy nincs benne a Naauwkeurig verhaal 1684-es kiadása. Egy másik bibliográfiában, amelynek szerzője, Cornelis van Beughem csak 1683-ig dolgozta fel a könyveket, szintén csak az 1677-es kiadást találhattuk meg.¹¹⁴ Jellemző adalék ezenkívül, hogy a holland szakirodalom a 19. század végén még csak az 1686-os kiadásról tudott.¹¹⁵

Segítségül hívhatjuk még a korban szokásos könyvkereskedői katalógusokat. Johannes van Someren (†1678), az 1677-es kiadás nyomdása és Johannes Boekholt, az 1686-os kiadás nyomdása közül csak az előbbinek maradt fenn

---

¹¹⁰ MTA Könyvtára, RM IV. 482.

¹¹¹ *Kort en waaragtig verhaal*. Amsterdam, 1686. A nyomdász előszava: A2r–v.

¹¹² ALBLAS i. m. 33.

¹¹³ *Catalogi Cujuscunque Facultatis et Linguae Librorum ... Novissime Impressorum, Singulis Semestribus continuandi. Semestre quartum. A mense Januario 1677 usque ad Mensem Julii*. Amstelaedami, 1677. 34.

¹¹⁴ BEUGHEM, Cornelius à: *Bibliographia historica, chronologica et geographica*. Amstelaedami, 1685. 634.

¹¹⁵ KNUTTEL, W. P. C.: *Nederlandsche bibliographie van Kerkgeschiedenis*. Amsterdam, 1889. 335.

özvegye által 1691-ben aukcióra bocsátott könyveinek a jegyzéke.¹¹⁶ A katalógus első részében a „*Nederduytsche boeken*” (holland könyvek) között ez áll: *Verhaal van de vervolging der Hungarische Predicanten/ 8 1676*¹¹⁷ (Beszámoló a magyarországi lelkészek üldözéséről/ nyolcadrét, 1676). Sajnos, a megjelenés helyét nem adja meg, viszont megerősíti, hogy az 1677-es és 1686-os kiadást megelőzően a mű első kiadása valóban 1676-ban jelent meg. A katalógus második részében ugyancsak a „*Nederduytsche Boeken*” című fejezetben a következő tétel szerepel: *Verhaal van de Hungarische Predicanten/ 8 Amst. 1677*¹¹⁸, (A magyarországi lelkészek története, nyolcadrét, Amszterdam, 1677), ami megegyezik a már ismert 1677-es, Van Somerennél megjelent példánnyal.

A korabeli kéziratos források igen keveset árulnak el a mű kiadási körülményeiről, ami viszont kivehető belőlük, az közvetve megerősíti a nyomtatott forrásokban található adatokat. Daniel Johann Kamprich hágai császári követ már 1676. szeptember 10-én arról tudósítja I. Lipótot, hogy a prédikátorok Hollandiában tartózkodó nyolctagú csoportja egy olyan *könyvvel* járja az országot, amely szenvedéseik *kivonatát* tartalmazza.¹¹⁹ Mivel a prédikátorok csak augusztus végén (20. körül) érkeztek Hollandiába¹²⁰, a mű nyomtatott változata a megérkezésüktől eltelt rövid idő alatt csak úgy készülhetett el, hogy azt már valószínűleg előre elküldték Utrechtbe, ahol Otrokocsi Fóris korábbi utrecht-i kapcsolatai és a korábban bemutatott utrecht-i kiadványok alapján (1/b, c és d pont) joggal feltételezhetjük, hogy megvolt a fogadókészség a Kamprich által említett munka kiadására. E feltételezésünket sajnos, nem tudjuk ellenőrizni, mivel a korábban említett utrecht-i könyvkereskedőknek Johannes Ribbiust kivéve nem maradtak fenn katalógusaik, Ribbius 1676-os katalógusában¹²¹ pedig a mű nem található.¹²² Az utrecht-i (másképp fogalmazva: Amszterdamban kívüli) megjelenést az is valószínűvé teszi, hogy Van Someren katalógusában az 1676-os kiadásnál nincs feltüntetve a kiadás helye, ami csak akkor érthető, ha az a könyv címlapján nem volt feltüntetve, vagy az nem a saját nyomdájában vagy nem Amszterdamban készült.

¹¹⁶ *Catalogus rarissimorum et exquistorum librorum incompactorum in omni facultate et lingua viduae Johannis a Someren.* Amsterdam [1691], IDC-cat. 2257; mf 3597–3598.

¹¹⁷ I. m. I, 56.

¹¹⁸ I. m. II, 28.

¹¹⁹ Thury Etele másolatgyűjteménye a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Pápa, O. 662, 108. sz.

¹²⁰ MIKLÓS Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680).* Pápa, 1918. 59–60.

¹²¹ *Catalogus librorum, qui prostant apud Johannem Ribbium Bibliopolam Ultrajectinum.* Ultrajecti, 1676. IDC-cat 2418; mf. 3764.

¹²² Szintén nem található az 1676-os kiadás amszterdami, gorinchemi, hágai és leideni könyvkereskedők 1676-ból és 1677-ből fennmaradt katalógusaiban sem.

Otrokocsi Fóris 1676. október 11-én arról számol be Heideggernek írt levelében, hogy Utrechtben csak egy hetet töltöttek, majd Leidenbe és Hágába mentek, hogy a holland parlament támogatását kieszközöljék ügyükben, majd Amszterdamba, ahonnan – ha Hágában megkapják a szükséges ajánlóleveleket – Angliába indulnak.¹²³ Az, hogy Utrechtben csak egy hetet tartózkodtak, ezután pedig székhelyüket áttették Hágába – ahol a parlament ülésezett, és Gerard Hamel Bruyninxszal (1616–1691), a hazalátogató bécsi holland követtel találkoztak és tárgyaltak –, később pedig Amszterdamba, részben azt mutatja, hogy ebben az időszakban Burmantól és Leusdentől Bernard Somer (1642–1684) amszterdami lelkész, De Ruyter admirális veje és köre vette át támogatásuk irányítását. Végső soron ez magyarázhatja, hogy a mű második kiadására 1677-ben már Amszterdamban került sor.¹²⁴

Theodor Westhovius (1645–1705) hekelingeni lelkész, aki szintén részt vett a gályarab prédikátorok kiszabadításában, 1677. március 15-i levelében arról értesíti a Zürichben maradt prédikátorokat, hogy Amszterdamban egy olyan *könyvet* látott, amelyben *nem* emlékeznek meg Georgius Welcz nápolyi polgárról és lelkésztársáról, Aegidius Viretről, akik szintén fontos szerepet játszottak a prédikátorok kiszabadításában.¹²⁵ Ez az állítása csak a Kort en waaragtig verhaal-ra illik, hiszen Kocsi Csergő és Otrokocsi Fóris saját műveikben részletesen felsorolják a kiszabadításukban segédkezőket.¹²⁶ A Westhovius levelében mondtak egybeesnek a már korábban idézett, a megjelent könyveket félévenként regisztráló bibliográfia adatával, amely a művet az 1677 januárja és júliusa között megjelent könyvek között veszi fel. Ugyancsak az 1677-es kiadás tavaszi megjelenését igazolja az a két hirdetés, amelyet Van Someren tett közzé az Opregte Haerlemse Courant 1677. március 27-i és az Amsterdamse Courant 1677. április 10-i számában. Az utóbbi hirdetésből az is kitűnik, hogy a metszeteiket fólió nagyságban külön is árulták.¹²⁷ Mivel Otrokocsi Fóris és Bátorkeszi István csak április 20-án érkeztek vissza Angliából, a többiek viszont még ott maradtak¹²⁸, ez azt jelenti, hogy a mű második kiadásának nyomdai munkálataira távollétükben került sor.

---

¹²³ Zentralbibliothek Zürich, D 181, 123.

¹²⁴ Nyilván nem véletlen, hogy amikor Otrokocsi Fóris később (1677 májusa után) áttette székhelyét Utrechtbe, az Apologia ministrorum kiadása 1678-ban már ott jelent meg ugyanannál a Willem Clercknél, aki az 1/d pontban említett két gályarab-levelet 1675-ben kiadta.

¹²⁵ Zentralbibliothek Zürich, B 9, 105.

¹²⁶ LAMPE – DEBRECENI i. m. 900–901, 919; OTROKOCSI FÓRIS i. m. 56, 59–61.

¹²⁷ ALBLAS i. m. 374.

¹²⁸ Otrokocsi Fóris és Bátorkeszi István levele Zürichben maradt lelkésztársaikhoz. Hága, 1677. május 3. A Tiszáineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, Kézirattár, Kt. 217. 78.

A mű angliai megjelenésével kapcsolatban érdemes egy olyan nyomtatványra felhívni a figyelmet, amelyet Apponyi Sándornak nem sikerült megszereznie, Wing sem ismeri, a gályarab-bibliográfia viszont regisztrálja. A már említett *A short memorial* (App. H. 2113) mellett Apponyi megszerezte az *A brief narrative of the state of the protestants in Hungary* című kiadványt (App. H. 987) is, amelynek J. H. monogram mögé rejtőző szerzője valószínűleg Joseph Hill, Beregszászi István volt gályarab prédikátor korábbi angliai támogatója.¹²⁹ 1676-ban vagy 1677-ben jelent meg egy harmadik röplap (*A short memorial of the sufferings of the protestant ministers in Hungary: Extracted out of a larger Narrative Printed at London*)¹³⁰ is, amely a nyomtatvány végén található megjegyzés¹³¹ szerint az Apponyi által is regisztrált *A short memorial* rövidebb változata. Az említett megjegyzés alapján és a három nyomtatvány szövegének összevetése után megállapíthatjuk, hogy – ellentétben azzal az általánosan elterjedt nézettel, amely szerint csak az *A short memorial* (App. H. 2113) tartalmazza a Kort en waaragtig verhaal angol fordítását – az *A short memorial* kivonata is a holland mű fordításának tekintendő, mivel a bővebb változatban található teljes angol szöveget tartalmazza.¹³²

A két említett modern bibliográfiában az 1677-es kiadásból csak az Országos Széchényi Könyvtárban található példányokat említik, jóllehet van egy Balog Elemér könyvtárából származó példány a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában is (jelzete: 1–11594 V Hung), valamint még két példány Ráth György gyűjteményében a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (jelzetük: Ráth 2146/1–2). Van itt még egy harmadik példány is, amely Vigyázó Ferenc könyvtárának része volt (jelzete: RM IV. 482). Ugyancsak őriznek példányt a műből a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában (jelzete: F 1502) és hollandiai könyvtárakban is: a hágai Királyi Könyvtárban (jelzete: 895 J 70), az amszterdami egyetemi könyvtárban (jelzetük: 752 G 16, 526 G 38:3) és a maastrichti egyetemi könyvtárban (jelzete: MU 3165 G 28). Az 1686-os kiadásból a pannonhalmi példányon kívül a hágai Királyi Könyvtárban van példány (jelzete: 533 K 15:1).

¹²⁹ GÖMÖRI György: *Beregszászi István „gályarab” lelkész Angliában*, in: *Confessio* 1982/4, 47.

¹³⁰ *In memoriam liberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum*, 69. sz. tétel. (Példánya a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában: 1-11648 V).

¹³¹ „Those who desire further satisfaction in this Point; may see it more at large, in the fuller Memorial or Narrative hereof, Printed at London for William Nott, at the Queens-Arms in the Pall-mall, 1676.”

¹³² Azért nevezték kivonatnak, mert egyéb, a bővebb nyomtatványban közölt dokumentumokat csak tömörítve ismertet. Az *A brief Narrative* követi ugyan az *A short Memorial* gondolatmenetét (néhol ki is egészíti azt), de a nagyfokú szövegeltérés miatt csak annak átdolgozásának tekinthető.

2. A mű utóélete

A mű eddig ismeretlen utóéletében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a következő két mű szerzője – saját elmondása szerint – személyesen is találkozott a megszabadított prédikátorok Hollandiába látogató csoportjával.

α) Balthasar Bekker magyar vonatkozású műve (1685)

Balthasar Bekker (1634–1698) amszterdami lelkész *Betoverde wereld* (Megbűvölt világ) (Amszterdam, 1691–1692) munkája a maga korában nagy vihart kavart, és kora valamennyi jelentős teológusát állásfoglalásra készítette.¹³³ A holland szakirodalomban már 1852-ben utaltak arra, hogy Bekker Hornius művét kiegészítette, és az 1683-ban megjelent kiegészítésben a gályarabságra vonatkozó rész található.¹³⁴

1683-ban Bekker a kiadótól kapott megbízást arra, hogy Petrus Schaeck (1632–1708) lelkészársával együtt Hornius művét kiegészítsék.¹³⁵ Ennek első lépéseként 1683-ig bezárólag kiegészítették Hornius egyetemes egyháztörténeti kronológiáját (*Brevis et perspicua introductio ad universalem historiam*), amely Hornius műve holland fordításának függelékeként 1683-ban Amszterdamban jelent meg.¹³⁶ A kronológiába Magyarország nem került be, így ez az adat téves.

1684-ben Bekker újabb, ezúttal önálló mű, a *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien* (Az egyetemes egyháztörténet rövid foglalata) megírására is vállalkozott, amelyet az előző tanúsága szerint 1684 augusztusában fejezett be. A műben egyebek mellett behatóan foglalkozik a pozsonyi vésztörvényszékkel és a gályarabsággal. A szerző saját elmondása szerint az amszterdami egyházkerület ülésén találkozott a megszabadított magyar prédikátorok éppen Amszterdamban tartózkodó csoportjával, akik igen nagy hatást tettek rá.¹³⁷ A korabeli források alapján erre a találkozásra 1676. október 12-én kerülhetett sor, amikor a prédikátorok nyolctagú csoportja köszönetét fejezte ki az egyházkerületnek kiszabadításukért, és segélyért folyamodott.¹³⁸ A holland szakirodalom szerint

---

¹³³ *BLGNP*, II. 53–57.

¹³⁴ *Nederland. Proza en poezy van Nederlandsche auteurs*. Uitgegeven door J. P. de KEIJSER. Utrecht, 1852. 153.

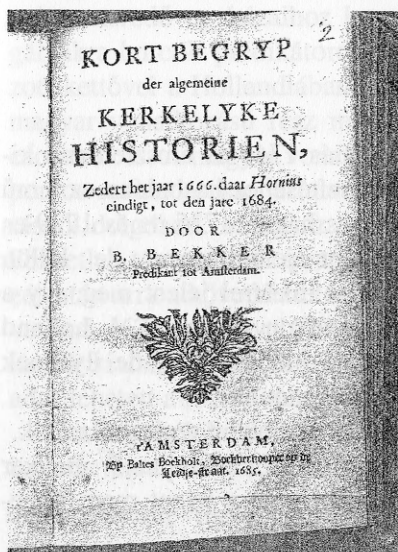
¹³⁵ PRINS, J. J.–ROGGE, H. C.: *Georgius Hornius en zijne „Kerckelijke Historie”*, in: *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis* 1897. 324.

¹³⁶ *Hornius korte en klare inleydinge tot een Algemeyne wereltycke Historie*.

¹³⁷ *Kort begryp der algemeine Kerkelyke Historien, Zedert het jaar 1666. daar Hornius eindigt, tot den jare 1684. door Balthasar Bekker Predikant te Amsterdam*. Amsterdam, 1685. 53.

¹³⁸ MIKLÓS, E.: *De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680)*, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 1919. 92.

volt Hornius művének egy 1684-es kiadása is, amely tartalmazta Bekker szóban forgó művét¹³⁹, ez azonban hollandiai könyvtárakban nem található. Az első olyan kiadás, amelyben a mű ma is olvasható, 1685-ben jelent meg, szintén Amszterdamban (lásd az 5. képet).¹⁴⁰

5. kép: Balthasar Bekker magyar vonatkozású művének címlapja (1685)

Az eddigiek alapján joggal merül fel a gyanú, hogy esetleg Bekker is valamilyen már korábban megjelent forrásból dolgozott. Erre utal az is, hogy egy helyen jelzi, hogy egy bizonyos, meg nem nevezett író idéz.¹⁴¹ Könyvtárának fennmaradt jegyzéke (aukciós katalógusa)¹⁴² ad némi támpontot a forrást illetően. A tárgykör szempontjából két mű jöhet szóba a könyvtárból: a Kort en waaragtig verhaal 1677-es kiadása, valamint Heidegger Historia papatusának 1684-es kiadása.¹⁴³ A szövegek összevetéséből egyértelmű, hogy Bekker a Kort en waaragtig verhaal említett kiadását használta, és többnyire átvette annak szövegét. Lássunk erre egy példát:

Kort en waaragtig verhaal:

In Maart des jaars 1675. zijn vijf en dertig Euangelische Leeraars, en ses Rectors van Scholen, te zamen een en veertig uyt de vesting Leopoldstad, Comarom ende Brencs door last des meer genoemden Aartz-

Bekker:

In Maart van 1675. wierden 35. Predikanten en 6. Rectors van Scholen uit Leopoldstad Komarom en Brencs door last des Opperbisschops van Gran en Bisschops van Nieuwstad eens grooten vervolgers onder

¹³⁹ PRINS-ROGGE i. m. 340.

¹⁴⁰ Találtunk olyan példányt is, amelyben mind Hornius művének, mind Bekker függelékének impresszumában 1685 szerepel (az amszterdami Vrije Universiteit könyvtárának példánya, régi nyomtatványok tára), de olyat is, amelyben Hornius művének impresszumában 1686, míg Bekkerében 1685 szerepel (a hágai Királyi Könyvtár példánya, jelzete: 943 F 15).

¹⁴¹ BEKKER i. m. 51.

¹⁴² *Catalogus ... librorum ... D.o* [!] *Balthasar Bekker SS. Th. D. & ecclesiae Amstelaedamensis, dum viveret Pastoris fidelissimi & Vigilantissimi.* Amsterdam, 1698. Kiadva: *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch.* Bewerkt door Jacob van SLUIS. Leeuwarden, 1994. Függelék.

¹⁴³ *Catalogus ... librorum ... Balthasar Bekker*, 51, 37 (Heidegger álneve: Hohenegg név alatt). – A katalógusban közölt könyvjegyzék nem tartalmazza Van Poot művét.

bisschops van Gran, en des Bisschops van Nieuwstad, genaamt Leopoldus Colonicz, President van de kamer in Hungaryen, een groot vervolger, by een vergaderd: en onder geleide van een hoop krijgsvolk door Moravien, Oostenryk, Styermark, Carniolen, en Istrien met wreede slaagen, honger, dorst, naaktheid en alderlei hoon na Italien als slagtschaapen voortgedreven.¹⁴⁴

krijgsgeleide na Italien over berg en dal met slagen en allerley ongemak als slagtschapen voortgedreven.¹⁴⁵

A mű első kiadását 1696-os, 1734-es, 1739-es és 1746-os amszterdami kiadások követték, és Leydekker már említett kiegészítéséhez hasonlóan ez a mű is Hornius művének 1696-os amszterdami, 1701-es hágai, 1735-ös és 1739-es és 1746-os amszterdami kiadása függelékeként jelent meg, de külön impresszummal. A mű valamennyi kiadása azonos tükörrel jelent meg, így a magyar vonatkozású rész mindenütt a 47–53. lapokon található. A holland szakirodalom említ még egy 1736-os amszterdami kiadást is¹⁴⁶, de ilyenek hollandiai könyvtárakban nem sikerült nyomára bukkannunk.

Bekker műve és annak különböző kiadásai hungarikumként regisztrálandók.

Hornius művének 1700-as rotterdami francia nyelvű kiadásában¹⁴⁷ Bekker kiegészítése – Leydekker kiegészítéséhez hasonlóan – nem jelent meg függelékként.

A műből az amszterdami egyetemi könyvtárban (1696-os kiadás jelzete: 445 G 24, OK 65–890, 1999 E 24; 1734-es k.: 282 F 5, Ros. 1854 G 9; 1739-es k.: 405 F 24; 1999 E 23; 2437 D 1; 1746-os k.: 2000 A 26), az amszterdami Vrije Universiteit könyvtárában (1685-ös és 1696-os k.: régi nyomt. tára; 1734-es k.: XP. 06647, 1739-es k.: XP.06656; 1746-os k.: XP. 06048, XP.06656), a groningeni egyetemi könyvtárban (1696-os k.: KW A 2056), a hágai Királyi Könyvtárban (1685-ös k.: 943 F 15, 1739-es k.: 1001 G 23) és az utrechti egyetemi könyvtárban (1685-os k.: EAG 272) van példány.

β) *Florentius Costerus magyar vonatkozású prédikációja (1685)*

Florentius Costerus (†1703), aki 1656-tól volt Hoornban lelkész és voetianus szellemben elsőik között támadta Bekkert¹⁴⁸, neves prédikációszerző volt, akinek legjelentősebb prédikációi két vaskos kötetben jelentek meg. Azt, hogy ezek közül az egyikben, a *Nederlands vloek en zegen* (Hollandia balsorsa és áldása)

---

¹⁴⁴ *Kort en waaragtig verhaal*. Amsterdam, 1677. 28.

¹⁴⁵ *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien*. Amsterdam, 1685. 51.

¹⁴⁶ *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500–1800*. 89.

¹⁴⁷ Lásd a 48. jegyzetet.

¹⁴⁸ *BLGNP*, II. 144.

című gyűjtemény 1739-es deventeri kiadásában, az 1685. november 21-én tartott a *De Kerk in verdrukkinge* (Az elnyomatásban levő egyház) című prédikációban érinti a gályarabság történetét, szintén már 1852-ben jelezte a holland szakirodalom.¹⁴⁹ A nagy terjedelmű prédikációban Costerus más országok szenvedő egyházaihoz hasonlóan megemlíti a Pozsonyba idézett, majd a gályákra hurcolt prédikátorok sorsát. Saját elmondása szerint maga is találkozott kettővel a Hollandiában járt prédikátorok közül¹⁵⁰, így nem kizárt, hogy a magyar vonatkozású rész megszületésében szerepe lehetett a személyes kapcsolatnak is. A magyar vonatkozású szöveg Bekkerénél lényegesen rövidebb, de pontos számadatokat tartalmaz, ami arra utal, hogy Costerus is valamilyen forrásból dolgozott. Mivel az ő könyvtárának nem maradt fenn a jegyzéke, nincs közvetlen támpontunk arra, hogy mi lehetett a forrása. Alaposabb szövegelemzés után arra a következtetésre juthatunk, hogy az ő forrása a Kort en waargatig verhaal 1676-os vagy 1677-es kiadása lehetett, tekintve, hogy az 1686-os, harmadik kiadás érthető (kronológiai) okokból nem jöhet szóba. Hogy melyik kiadás lehetett a forrás, az a hiányzó első kiadás hiányában nem deríthető ki.

Costerus sok helyen tömörít, de az eredeti szöveg bizonyos részei így is felismerhetők a prédikáció szövegében:

Kort en waargatig verhaal:

Dertig waren nog overig, die eerst tot Capracotta, daar na tot Napels toe voortgedreeven, den 8 Mey des jaars 1675. voor vijftig of vijf en vijftig Scudi 't stuk (zeker een kleine prijs.) verkogt zijn, en op de Galeyen aldaar verdeeld, om nevens de Turxe slaven onder't schuym van d'aldergodlooste boeven aan de riem te zitten.¹⁵¹

Costerus:

De overige quamen ten laesten tot Napels aen, al waerse voor een kleyne prijs verkoght zijnde op de Galeyen zijn verdeelt. Daer sagh men die mannen die sulke eerwaardige ampten hadden bekleedt neffens de Turckse Slaven onder het schuym van een deel boeven aen de riem sitten.¹⁵²

Kézefekvő a kérdés, hogy a már említett kiadáson kívül a mű melyik kiadásában jelent még meg a vésztörvényszékre és a gályarabságra vonatkozó rész. A Nederlands vloek en zegen első kiadása 1675 előtt jelent meg, majd volt egy 1686-os kiadása is, de a Kerk in verdrukkinge csak egy 1692 körülré datált Hoornban nyomtatott kiadványban (lásd a 6. képet) jelent meg először.¹⁵³ A kötet sajátossága, hogy nincs külön címlapja, az egyes prédikációk címlapjának mindegyikén impresszum van, amelyből azonban hiányzik az évszám. A prédikáció első, 1692 körülré hoorni, majd az ezt követő 1693-as hoorni és 1739-es deventeri kiadásban a magyar vonatkozású részlet a 253–259. lapokon, míg

¹⁴⁹ *Nederland. Proza en poezy*, 153.

¹⁵⁰ *De Kerk in verdrukkinge*, in: *Nederlandts vloek en zegen*. Deventer, 1739. 259.

¹⁵¹ *Kort en waargatig verhaal*. Amsterdam, 1677. 31–32.

¹⁵² *De Kerk in verdrukkinge*, id. kiad. 258–259.

¹⁵³ Példánya az amszterdami egyetemi könyvtárban (jelzete: OK 97–77 (3)).

deventeri kiadásban a magyar vonatkozású részlet a 253–259. lapokon, míg az 1740-es hoorni kiadásban a 366–372., az 1749-es szintén hoorni kiadásban a 352–358. lapokon található.

6. kép: Florentius Costerus magyar vonatkozású prédikációjának címlapja (1692 k.)

b. A *Naauwkeurig verhaal* (1684)

Mint láttuk, Van Poot *Naauwkeurig verhaalja* (App. H. 1114, 3160) a véstörvényességgel és a gályarabsággal kapcsolatos dokumentumok tárháza, mely a mű megjelenéséig Hollandiában megjelent dokumentumokból számosat magában foglal. Maga Van Poot a mű előszavában elmondja, hogy a megszabadult gályarabok Hollandiában tartózkodó csoportjával való 1678-as találkozása olyan nagy hatást tett rá, hogy elhatározta, megírja történetüket. Sokáig nem jutott hozzá megfelelő dokumentumokhoz, de végül is a Somertől kapott és máshonnan beszerzett iratok birtokában el tudta készíteni művét.¹⁵⁴

¹⁵⁴ VAN POOT i. m. előszó: *2r–v.

A korábbiakban láttuk, hogy Van Poot Otrókocsi Fóris Furor bestiae-jének holland fordításába számos részletet illesztett be az Apologia ministrorumból (lásd az 1/f pontot).

Egy másik beillesztésnél a véstörvényszék elé megidézett prédikátorok 1673. október 6-i és 1673. október 9-i tanúsítványát¹⁵⁵ közli, amelyek röplapként sem Németországban, sem Hollandiában nem jelentek meg. Elképzelhető, hogy ezek a Somertől kapott iratsomóban voltak meg másolatban, amelyhez Somert leginkább Otrókocsi Fóris segíthette hozzá hollandiai tartózkodása (1676–1678) alatt, akinél saját műve kéziratán kívül nyilvánvalóan voltak egyéb, a véstörvényszékkel és a gályarabsággal kapcsolatos dokumentumok is. Egy másik lehetséges forrásként a Kort en waaragtig verhaal már említett német fordítása jöhet szóba, amelynek mindkét ismert kiadása tartalmazza az említett tanúsítványokat.¹⁵⁶

A kötetben Otrókocsi Fóris Ferenc műve (1–145) után Bethlen Miklósnak a gályarab prédikátorokhoz írt 1675. január 4-én kelt levele következik (146–188), amely – mint korábban láttuk – az Apologia ministrorum 1678-as kiadásában már megjelent Hollandiában, és tartalmazza Vitnyédi István három levelét is.

Ezt követi Gerard Hamel Bruyninx bécsi holland követ I. Lipóthoz beadott, 1675-ben eredetileg latin nyelven készült művének holland fordítása, az *Onschuld der Euangelise Leeraren aan de Rebellie in Hungarien* (A lázadással vádolt magyar protestáns prédikátorok ártatlansága) (189–414).

A művet a függelék zárja, amely a Johann Heinrich Heidegger zürichi professzor Historia papatusából fordított részlettel kezdődik (415–437), majd Theodor Westhovius hekelingeni lelkész 1678. május 4-én kelt, Bernard Somer amszterdami lelkészhez intézett levele a gályarabok kiszabadításáról (437–442), ezután pedig De los Velez (†1693) nápolyi alkirály 1676. február 10-i, a gályarabok ügyében De Ruyter admirálisnak írt levele következik (442–444).

A művet a gályarab prédikátorok Frans Burman és Johannes Leusden utrechti professzoroknak és Utrechtben tanuló honfitársaiknak írt levelei zárják (444–450), amelyek – mint korábban láttuk – 1675-ben, 1676-ban és 1683-ban már szintén megjelentek Hollandiában. Az önállóan, röplapformában és Van den Bosch művének két említett kiadásában megjelent szövegek összevetése azt mutatja, hogy a levelek szövegét Van Poot Van den Bosch művének valamelyik kiadásából és nem a röplapból vette át.¹⁵⁷

A forrásgyűjteménynek tekinthető Naauwkeurig verhaal magyar szerzőkhöz köthető tételei értelemszerűen az RMK gyűjtőkörébe tartoznak – ezekre a ko-

¹⁵⁵ VAN POOT i. m. 9–11, 12–13.

¹⁵⁶ Kurtzer und warhafftiger Bericht, 1678-as kiadás: 70–75, 1683-as kiadás: 54–58.

¹⁵⁷ Vö. BUJTÁS i. m. 56–58, 60–61.

rábbiakban felhívtuk a figyelmet –, a többi (magyar vonatkozású) dokumentum pedig hungarikumként regisztrálandó.

A két bibliográfiában említett példányokon kívül vannak még példányok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (jelzetük: RM IV. 781 – ez Vigny Ferenc könyvtárából származik –, RM IV. 1067 és Ráth György könyvtárának 2179. sz. tétele), a budapesti Egyetemi Könyvtárban (jelzete: Gb 4r 414), a Ráday Gyűjtemény Könyvtárában (jelzetük: 0,1189 Hung., 0,1222 Hung., 2–20353 V Hung.), az Országos Evangélikus Könyvtárban (jelzete: R 593), a debreceni egyetemi könyvtárban (jelzetük: 114.950, 764.234), a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában (jelzete: I 754), a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában (jelzete: L 584), Hollandiában az amszterdami egyetemi könyvtárban (jelzete: 269 F 38), az amszterdami Vrije Universiteit könyvtárban (jelzetük: XI.05185, XI.06552), a groningeri egyetemi könyvtárban (jelzete: A 6786), a hágai Királyi Könyvtárban (jelzetük: 475 D 39, 1003 A 16), a kampeni teológiai főiskola könyvtárában (jelzete: 37 M 20), a leeuwardeni tartományi könyvtárban (jelzete: B 1938), a nijmegeni egyetemi könyvtárban (jelzete: 441 C 215) és az utrechti egyetemi könyvtárban (jelzete: 177 G 3).¹⁵⁸

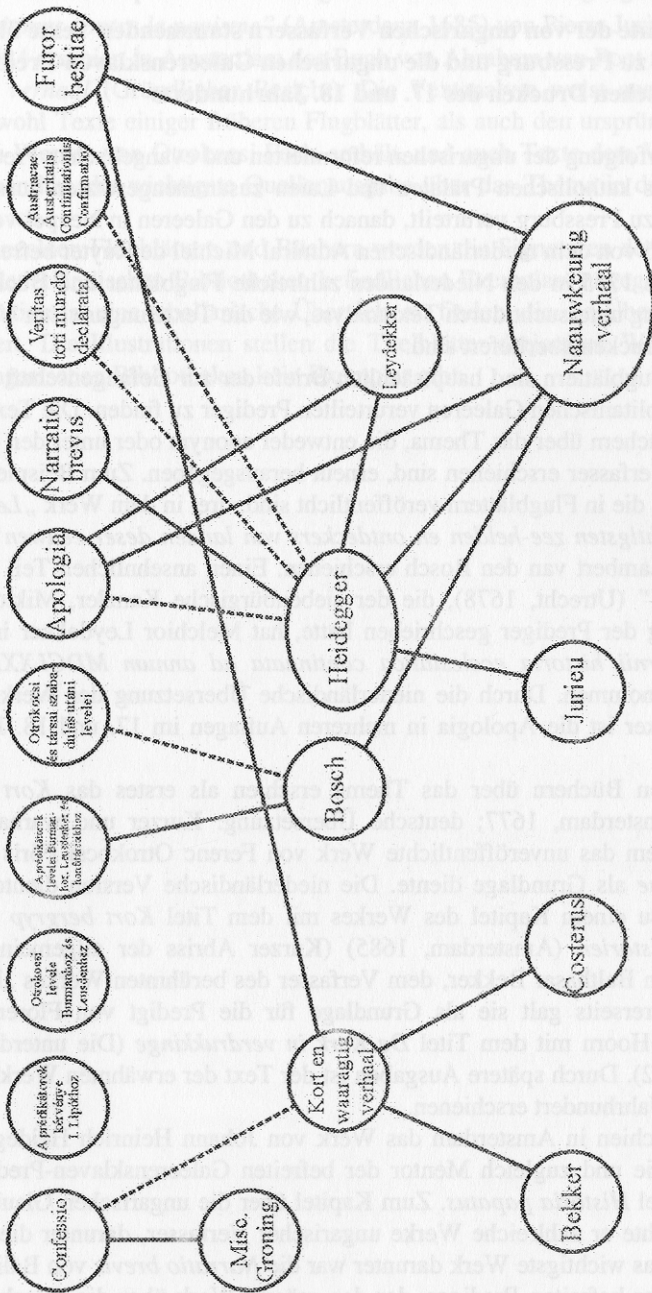
A közleményünkben említett szövegek újrafelhasználását áttekintő ábrán szemléltetjük. A folyamatos vonal közvetlen, illetve újbóli átvételt jelent. A szaggatott vonal azt jelzi, hogy az adott műből a középső szintre történt ugyan átvétel, de a legfelső szinten szereplő művet vagy annak részletét a legalsó szinten levő művek nem vagy nem mindegyikük vette át, illetve átvételről nem, csak említésről lehet beszélni.

A bemutatott szövegek újrafelhasználásának-utánnnyomásainak nagy száma azt mutatja, hogy a pozsonyi véstörvényszék és a gályarabság témaköre az első röplap, a *Confessio* 1675-ös megjelenésétől kezdve egészen 1755-ig, a *Confessio* utolsó megjelenéséig – kisebb szünetekkel – tartósan visszhangzott a holland közvéleményben. Bár ez a visszhang kissé egyhangú volt – mint azt sikerült kimutatnunk, csak néhány szöveg folyamatos újrakiadásáról-újrafoglalmasáról volt szó –, részben ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar-holland világi és egyházi kapcsolatok a 17. század második felének intenzív szakasza után a 18. században sem szakadtak meg.

---

¹⁵⁸ A hollandiai példányok feltáráshoz és azonosításához nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet mindenkélt Jos van Heel úrnak (Museum Meermannno-Westreenianum, Hága), valamint dr. J. A. Gruys úrnak (Koninklijke Bibliotheek, Hága), T. E. Musschenga úrnak (Universiteitsbibliotheek Groningen) és Angélique Prudon asszonynak (Universiteitsbibliotheek Amsterdam). Szintén köszönettel tartozom egyéb segítségükért Ruth Häusler asszonynak (Zentralbibliothek Zürich) és Johan de Zoete úrnak (Museum Enschedé, Haarlem).

Magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi hollandiai kiadványokban

LÁSZLÓ ZSIGMOND BUJTÁS

Die Geschichte der von ungarischen Verfassern stammenden Texte über den Gerichtshof zu Pressburg und die ungarischen Galeerensklaven-Prediger in niederländischen Drucken des 17. und 18. Jahrhunderts

Über die Verfolgung der ungarischen reformierten und evangelischen Prediger, die 1674 von dem aus katholischen Prälaten und Laien zusammengesetzten ausserordentlichen Gerichtshof zu Pressburg verurteilt, danach zu den Galeeren in Neapel verbannt und im Februar 1676 von dem niederländischen Admiral Michiel de Ruyter befreit wurden, sind von 1675 bis 1755 in den Niederlanden zahlreiche Flugblätter und Bücher erschienen. Die Mitteilung untersucht durch Textanalyse, wie die Texte ungarischer Verfasser in den genannten Drucken überliefert sind.

In den Flugblättern sind hauptsächlich Briefe der zur Gefangenschaft in Ungarn und zu den neapolitanischen Galeeren verurteilten Prediger zu finden. Die Texte dieser Briefe sind in Büchern über das Thema, die entweder anonym oder unter den Namen niederländischer Verfasser erschienen sind, erneut herausgegeben. Zum Beispiel sind von den vier Briefen, die in Flugblättern veröffentlicht sind, drei in dem Werk „*Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*“ (Amsterdam, 1676) von Lambert van den Bosch erschienen. Einen ansehnlichen Teil der „*Apologia Ministrorum*“ (Utrecht, 1678), die der siebenbürgische Kanzler, Miklós Bethlen zur Verteidigung der Prediger geschrieben hatte, hat Melchior Leydekker in sein Werk „*Georgii Hornii historia ecclesiastica continuata ad annum MDCLXXXVI*“ (Leiden, 1687) aufgenommen. Durch die niederländische Übersetzung der Werke von Hornius und Leydekker ist die Apologia in mehreren Auflagen im 17. und 18. Jahrhundert erschienen.

Unter den Büchern über das Thema erschien als erstes das *Kort en waaragtig verhaal* (Amsterdam, 1677; deutsche Übersetzung: Kurzer und warhafter Bericht, 1678), zu dem das unveröffentlichte Werk von Ferenc Otrokocsi Fóris mit dem Titel *Furor bestiae* als Grundlage diente. Die niederländische Version diente einerseits als Grundlage zu einem Kapitel des Werkes mit dem Titel *Kort bergryp der algemeine kerkelyke historien* (Amsterdam, 1685) (Kurzer Abriss der allgemeinen Kirchengeschichte) von Balthasar Bekker, dem Verfasser des berühmten Werkes „Die bezauberte Welt“, andererseits galt sie als Grundlage für die Predigt von Florentius Costerus, Prediger zu Hoorn mit dem Titel *De Kerk in verdrukkinge* (Die unterdrückte Kirche) (Hoorn, 1692). Durch spätere Ausgaben ist der Text der erwähnten Werke mehrmals im 17. und 18. Jahrhundert erschienen.

1684 erschien in Amsterdam das Werk von Johann Heinrich Heidegger, Professor der Theologie und zugleich Mentor der befreiten Galeerensklaven-Prediger in Zürich mit dem Titel *Historia papatus*. Zum Kapitel über die ungarischen Glaubensverfolgungen gebrauchte er zahlreiche Werke ungarischer Verfasser, darunter die obenerwähnte Apologia. Das wichtigste Werk darunter war die *Narratio brevis* von Bálint Kocsi Csergő, einem der befreiten Prediger, der das grösste Werk über die Geschichte, über die Verfolgung, Gefangenschaft und die Befreiung der Prediger geschrieben hatte. Das Ka-

geschrieben hatte. Das Kapitel des Werkes von Heidegger über Ungarn diene übrigens als Grundlage für das Kapitel über die ungarische Glaubensverfolgungen des Werkes „*Prejugez legitimes contre le papisme*“ (Amsterdam, 1685) von Pierre Jurieu.

Ebenso 1684 erschien in Amsterdam das Buch von Abraham van Poot mit dem Titel *Naauwkeurig verhaal* (Gründlicher Bericht). Die Textanalyse weist aus, dass dieses Werk, das sowohl Texte einiger früheren Flugblätter, als auch den ursprünglichen Text des erwähnten Werkes von Otrokocsi Fóris enthält, und auch Texte dem Werk Heideggers entnommen hat, die wichtigste Quellenausgabe über das Thema in den Niederlanden geworden ist.

Bei den einzelnen Flugblättern und Büchern werden die Signaturen der in den ungarischen und niederländischen Bibliotheken befindlichen Exemplare angegeben. Am Ende der Publikation ist eine tabellarische Übersicht zu finden, die die Überlieferung der Texte illustriert. Die Illustrationen stellen die Titelblätter derjenigen Werke dar, von denen es in ungarischen Bibliotheken kein Exemplar gibt.

IMRE MIHÁLY

**A TERMÉKENY MAGYARORSZÁG TOPOSZA
SZŐNYI BENJÁMIN LATIN NYELVŰ VERSÉBEN**

1.

In Hungariae solum

Quidquid terrarum totus fert orbis id omne,
Felix terque quaterque Hungara terra fovit:
Hic auri argentique satis quem nitriquo fodinae
Aes, ferrum sulphur onere unius summum.
5 Alma Ceres, Bacchus, mel pressi, copia lactis,
Plus foliis fructus quaelibet arbor habet.
Effundunt varios speciebus flumina pisces,
Pisciculos proprios quilibet amnis habet.
Hic armenta boum, pecudes, pretaeque volueres:
10 Lanigerum pratis pascitur omne genus.
Hic fontes acidi latices rhesonaeque calentis,
Hic oleum, gluten, marmora calx, latera;
In sylvis campisque latet genus omne ferarum:
Dulcis suo cadit carmine suavis auris.
15 Ligna trabes domibus, ligna igni silva ministrat
Obvia bubus, equis gramina campus habet.
Agricola hic pinguis non stercoret impiger agros
Ex nigro partis candidus exit agro.
Summa lapis pretiosus abest namque aequora nulla,
20 Nulla simul Regnum hoc aequora damna timet.
Si quam *natura*, *ars* etiam tam fertilis esset,
Vinceret Hungaricum plurima Regna solum.

A magyar föld

Minden, amit ez a föld nagy glóbusza hordoz a hátán,
Termi magyar föld azt száz-meg ezerszeresen.
Itt az arany, meg ezüst s nitrát, mit adnak a bányák,
S legfőbb bő adomány réz, a vasérc meg a kén.
5 Búza, az életadó, Bor és méz, tejnek az árja,
Fákon több a gyümölcs, mint a levél azokon.
Sok-sok fajtáját ontják a folyók a halaknak,
Minden kis patak is hordja saját halait.
Itt a baromnevelő legelők, s nyájak, meg a rétek,
10 Láthatod, ott a juhok tépik a friss füveket.

- Hol savanyú gyógyvíz forrása zubog, hol a hévíz,
Ott márvány van s mész, itt az olaj meg az envy.
Erdőn és a mezőn búvik sokféle vadállat,
Édes dalt dúdol lengedező fuvalom.
- 15 Erdő ád tűzifát, valamint házakra gerendát,
Lónak, ökörnek a zöld pázsit a bő legelő.
Zsíros a földje, serényen nem trágyázza a gazda,
Bő ragyogó termést érlel drága humusz.
- 20 Tengere nincsen, ezért távol van a drága igazgyöngy,
Országunkat ezért így nem is érheti kár.
Természet amit ád, betetőzve szép tudománnyal:
Győzne magyar földünk, íme, a nemzeteken!

Fordította: János István

Szőnyi Benjámín latin nyelvű verse az 1760–70-es évekből származik, kéziratos versgyűjteménye őrizte meg számunkra. A Hódmezővásárhelyen őrzött kéziratos kötet tartalmazza Szőnyi latin nyelvű költészetének eddig ismert legteljesebb gyűjteményét. Az autográf kézirat – a Szőnyi verseit is őrző kéziratos könyve, önéletrésztével együtt – a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában VII. Y 1. 9. 146. jelzet alatt található. (Továbbiakban: Sz:V) A kézirat néhol már restaurálásra szorulna, olvasását több helyen nehezíti az átütő tinta. A kötet utólag – általunk – beszámozott 222 lapból áll. Szőnyi életművének ugyan magyar nyelvű versei képezik a legjelentősebb részét, ezt ismeri az irodalomtörténet, himnológia, egyháztörténet, azonban éppen az utóbbi időszak kutatásai szerint latin nyelvű költészeté is számottevő és szorosan illeszkedik a 18. század második felének irodalmába, szellemi folyamataiba.¹

A 18. századi magyar irodalomtörténet súlypontja ugyan egyre inkább a magyar nyelvű művekre tolódik, azonban az utóbbi három évtized kutatásai alapján egyértelművé vált a korszak latin nyelvű irodalmának a fontossága is. Erről leginkább Szőrényi László módszeres kutatásai győztek meg, aki már eddig publikált tanulmányaiban is gazdag forrásbázison mutatta be a korszak latin nyelvű irodalmának jelentőségét, amelynek terjedelmes része a költészet körébe

¹ Vö. IMRE Mihály, *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével (Szőnyi Benjámín öregkori verseskötete: Istennek Trombitája..., Buda, 1790–91.) in Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794, Tanulmányok Szőnyi Benjámínról, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, 1997. (A Hódmezővásárhelyen 1994. október 22-én Szőnyi Benjámín halálának 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián elhangzott előadások bővített, szerkesztett szövege.)* 131–177. Klny. is. A kötetben különösen Vörös Imre, Fekete Csaba, Kecskés András tanulmánya gyarapítja a korábbi kutatási eredményeket. Vö. még IMRE Mihály, *Szőnyi Benjámín levele Jakob Christoph Beck bázeli professzorhoz 1776-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények 1981. 67–72. Klny. is.

tartozik.² Feltétlenül igazat kell adnunk Szörényinek: „Nagyon fontosnak tartom, hogy úgy tudjunk majd egyszer, egy majdan létrejövő új irodalomtörténeti áttekintés során ítélni a magyar irodalom régebbi századairól, hogy tudatában legyünk: ez az irodalom kezdettől fogva és egészen a tizenkilencedik századig kétnyelvű volt... A kutatás jelenleg csupán kezdeteinél tart a XVIII. századi hazai latinság tárgyában. Még bibliográfiailag sem rendelkezünk kielégítő összeállítással a több ezer latin munkáról (egy részük máig kéziratban), melyek a tudós értekezésektől a napisajtóig minden létező irodalmi és irodalomalatti műfajt felölelnek... A magyarországi latin költészet fénykora – legalábbis mennyiségi szempontból – a XVIII. századra esik. Sajnos ez a több száz műre rúgó termés egyelőre jórészt feltáratlan, részben még kiadatlan is.”³ Legnagyobb számban jezsuita és piarista szerzők művei maradtak ránk, azonban a protestáns irodalmi műveltségben is fontos helyet töltött be ez a latin nyelvű költészet. Ugyancsak Szörényi László mutatta be, hogy milyen jelentős szerepet játszott a jezsuita latin nyelvű verses epika a honfoglalás kori tárgyú hősepika kialakításában.

Szőnyi Benjámin életműve éppen a 18. század azon kétharmadában született, amely egyfelől az anyanyelvű irodalom megújulásának közismert folyamata, másfelől még a latin nyelvű irodalom továbbélésének korszaka. Szőnyi nyomtatott művei mind magyar nyelvűek (természetesen bőven él ezekben a latin nyelvű jegyzetelés, szövegbetoldás eljárásaival), latin nyelvű verses művei kéziratban maradtak. Ez a kéziratok közt közel négyszáz verses művet tartalmaz több tematikus ciklusba sorolva, jellemzői a korszak neolatin költészetének sajátosságait mutatják, természetesen szorosan kapcsolódnak az életmű magyar nyelvű részéhez.⁴ Nagyon valószínűnek látszik, hogy háromszáz epigrammát önálló kötetben nyomtatásban is megjelentetni kívánt, erre azonban sajnos nem került sor. Erre utal a világos szerkesztettség, *Praeloquium* áll a versek élén, amelyet a három könyvre osztott kötet részeinek, tartalmának felsorolása követ: „*Conspectus totius huius opusculi in tres Libellos distributi, quorum. Primus, exhibet Faciem Regni Hungariae exordii quasi loco praemissam. Secundus, comprehendit fundamenta Virtutis Christianae. Liber Tertius, agit de Vitiis Plerorumque orbis nostri Dominum. Appendix, proponit Peculiarria quaedam,*

² SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták, Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, AmfiPressZ, Budapest, 1993. Uő. *Studia Hungarolatina, Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Kortárs Kiadó, Budapest, 1999. Mostanában megvédett akadémiai doktori értekezése szintézist rajzolt e hazai neolatin költészetéről, vö: SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2002.

³ SZÖRÉNYI, 1999. *Utószó*, 170., *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon*, 123., *Latin költészet 1770 és 1820 között*, 104. Vö. még VÖRÖS Imre, *A Károlyi család és a korai felvilágosodás*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1977/2. 197–203.

⁴ IMRE, 1997. passim Ezeket a verseket többnyire epigramma formában írta.

de pace et concordia universae sectae christianorum.”⁵ Az első ciklus a legáltalánosabb állami jelképek, intézmények, személyek verses bemutatása, értelmezése, amelyben ott találjuk az uralkodót, a magyar királyság koronáját, a címert, törvényeink eredetét.

I. REX

Rex nostri sidus, Rex maxima gloria Regni.
MARIA nunc Regni THERESIA sceptrum tenet.⁶

II. Corona Regni Hungariae

Maiestas nostri Regni quae maxima Regis,
Augustum cingit sacra corona caput.

III. In Insignia Regni Hungariae

Crux, colles, flumen quadruplex, Insignia Regni:
Crux animam, colles flumina corpus alunt.

IV. Origo et momentum Legum Hungariae

Conditae lex nobis a Regibus optima cumque,
Rex persona Dei: mos sit habendus ei.⁷

Az egész kötetben erősen érvényesül a politikai lojalitás, amelyben éppúgy elfér a katolikus főpapság méltányolása, amint a szerzetesrendek dicsérete is. Valósággal társadalmi körképet rajzol, benne vannak az egyházi és világi rendek, a szabad királyi városok, más jelentősebb történelmi városok, tájak. Ez a politikai-konfesszionális lojalitás Eger leírásánál ünnepli Barkóczy Ferenc püspök kulturális eredményeit, Nagyvárad leírásánál pedig a szentkirályok kultusz-helyéről emlékezik meg. (Megjegyzendő azonban, hogy nyomtatott magyar nyelvű költészetében mindennek semmi nyoma, ott sokkal erőteljesebben érvényesülnek protestáns felekezeti jellegű karakterisztikus jellemzői.)

---

⁵ SZ:V, 36. Ez a ciklus a kéziratos kötet utolsó ciklusával együtt - *Miscellanea Epigrammata* – sok versben tárgyalja a vallási türelem kérdéskörét, amely különösen gyakori volt a 18. századi protestáns körökben, hiszen az *Edictum Tolerantiae* előtt annak hiányát panaszták, megszületése után pedig annak megjelenését és áldásos következményeit ünnepelték. Nem véletlen, hogy valóságos költői ágazattá önállósult ez a protestantizmus irodalmában, jelentős részben latin nyelven. (Műfajok sokasága születik: így a támadóbb, polemikusabb hangnemben pasquillus, szatíra, változatos vituperatiók, a panaszkozóbb hangnemben pedig lamentatio, elegia, laudatio. Mindennek megtaláljuk politikai publicisztikai párhuzamait is.)

⁶ Ez a vers azt bizonyítja, hogy a ciklus-kötet bizonyos része már 1780 előtt elkészült, hiszen Mária Teréziáról még jelenben élő uralkodóról beszél, aki most birtokolja a királyi méltóságot: MARIA nunc Regni THERESIA sceptrum tenet.

⁷ SZ:V, 36–37.

Ennek az első fejezetnek az ötödik darabja az *In Hungariae solum* c. vers, amely az ország átfogó – jelképesé váló – természeti jellemzését adja, tehát a legjellemzőbb attribútumok sorában jelenik meg, vagyis szorosan illeszkedik a ciklus gondolatmenetébe. Ehhez a témakörhöz tartozik a kötet több verse is, így a LXXX, LXXXI, LXXXII, LXXXIII, LXXXIII. A LXXX. Tokaj és a tokaji bor dicsérete. A 18. századi hazai latin nyelvű irodalomban igen gyakori téma Tokaj, a tokaji bor dicsérete. Ezt részben retorikai-poétikai toposz formájában használják, mint a laudatio okát (causa laudationis), vagyis locus communisként működik. Olyan tudományos munkába is belekerül azonban ez az eljárás, mint Timon Sámuel *Tibisci Ungariae fluvii notatio, Vagique ex parte* c. műve, amely tulajdonképpen Bél Mátyás *Notitia*jához hasonló, szemléletében azonban a retorikai látásmód is szerepet játszik. A geográfiai szempontok vegyülnek a korábbi abundantia (bőség) leírások látásmódjával. Bővebben tárgyalja a felszíni vizeket, a föld alattiakat, majd részletezi a bortermő vidékeket ezen a környéken. Önálló fejezet foglalkozik a tokaji borral, amelyben huszonnyolc darabból álló epigrammafüzér, „valóságos bormitológia” dicsőíti a borvidék kiválóságát a barokk költészet eszközeivel, mitologikus eljárásaival: költői megoldásai egyértelműen támaszkodnak a retorikai látásmód topikus módszereire.⁸ A 18. század aranykori gazdagságot és bőségleírásokat alkalmazó irodalmáról írja Szörényi László: „A XVIII. század második évtizedétől fogva nemzetközi, így például olasz és cseh, valamint osztrák példák nyomán Magyarországon is kialakult a jezsuiták, később már a piaristák által is művelt latin epikus költészetnek is egy különleges ága. Ez Ovidius *Metamorphoses* című művét vette alapul, és csodás átváltozások sorozataképpen adta elő egy ország vagy egy-egy vidék, néha csak egy-egy város történetét... A tokaji bor és nektár azonosítás tehát egy olyan költői szimbólumrendszeren belül történt meg, amely Ovidius és jezsuita kommentátorai révén azonosította a görög-római mitológia minden felhasználható elemét a magyar földrajz és történelem elemeivel. A XVIII. század végére ez már olyan magától értetődővé vált, mintha valódi, a humanizmus fénykorából származó toposz lett volna.”⁹

⁸ *Tibisci Ungariae fluvii notatio, Vagique ex parte*, a Samuele TIMON, Societatis Jesu Sacerdote, breviter perscripta, Cassoviae, 1735. Hasonmás kiadása: Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1999. A faksimile szövegét gondozta és a kísérő tanulmányt írta JÁNOS István, 82–93. A versek magyar fordítása a kísérő tanulmányban olvasható.

⁹ SZÖRÉNYI László, *A tokaji bor dicsérete a humanista, illetve jezsuita neolatin irodalomban*, in SZÖRÉNYI, 2002. 138–139.

LXXX Tokaj

Nobile jam vini fama, virtute Tokajum.

Ex vino quoque fit credite nobilitas.

A többi a Tisza, Maros és a Duna bőségének leírása. Ezekben az ismert abundantia-fogalmak jelennek meg, hús vizük, halban való gazdagságuk, hajózatóságuk, ásványokat görgetnek magukkal, a Maros pedig szállítja az értékes sót. Az utána álló vers a társadalom legfontosabb rétegeit nevezi meg: karok és rendek a Magyarországon (*Status et Ordines Regni Hungariae*). A tervezett kötet valamennyi versét disztichonban írta Szőnyi. Ezúttal nem tudjuk az egész kötet bemutatását elvégezni, mindössze pár olyan sajátosságot emelünk ki, amelyek mostani elemzésünkhöz szükségesek. A kézirat utolsó része határozottan elkülönülten önálló címmel rendelkezik: *Miscellanea. Epigrammata*.

Szőnyi természetesen már tanulmányai során megismerkedhetett kellő színvonalon a korabeli neolatin költészettel, hiszen Debrecenben Maróthi György volt a professzora. Külföldi peregrinációján pedig megfordult Odera-Frankfurtban, majd Leidenben és Utrechtben tanult. Mindvégig tanulmányainak alapnyelvüül használta a latint, magabiztosan és igényesen verselt, a neolatin költészetet láthatóan gazdag funkciókkal akarta ellátni. Magyar nyelvű költészete a kései pietizmus és fiziko-teologizmus által behatárolt gyülekezeti énekköltészet területén mozog, illetve ennek határait tágítja jelentős mértékben. Latin nyelvű költészete ezzel jelentős részben érintkezik, azonban olyan társadalmi-politikai aktualitások is felbukkannak ebben, amelyekről viszont magyar nyelvű költészete hallgat. A neolatin poézis hazai képviselőivel bizonyosan kapcsolatban lehetett már vásárhelyi lelkészkedésének éveitől is, erre vonatkozó információt tartalmaz kéziratosa verseskötete. *Epigramma Owenicum* címmel verset írt Lázár János grófnak, a korszak egyik legjelentősebb protestáns neolatin költőjének: *Ad Ill[ust]r[issim]um Comitem Johan: Lázár et Rev: PP N. N. Praetorianorum nobilium Militum Parochum, desideratissimo juveni Comiti Emerico Lázár carminibus hinc Marone illius Ovidio dignissimis parentantes*. A tizennyolc soros disztichon eljutott a címzetthez, mert alá írta Szőnyi: *Ezen Versekre M[é]ll[tósá]gus Gróf Lázár énnékem nagy bétülett felelt Tiszt. Marosvásárhelyi Professor Intze István Uram által: Bétsből is a' fent nevezett Pater maga irásával*.¹⁰ A cím is mutatja, hogy Szőnyi jól ismerte a 17. század egyik legnépszerűbb költőjének a nevét, akit az epigrammaírás mestereként tartottak számon.¹¹ Lázár János életművének latin nyelvű részét már korábban is

---

¹⁰ SZ:V, 142–143.

¹¹ John Owen a 17. század egyik legismertebb neolatin epigrammaszerzője volt, már Rimay János is jól ismerte és kedvelte műveit. Legismertebb epigrammakötete 1606-ban jelent meg London-

vizsgálta a korszakkutatás, újabban Szörényi László ismertette és értékelte.¹² Szőnyi verse a költő kiválóságait dicséri, nem szükölködve a jelzőkben: azt Ovidius és Vergilius erényeivel ékesíti.¹³

Debrecenben is magas színvonalon művelte a latin nyelvű költészetet a rövid életű Németi Pál (1758–1783); Szőnyi rendszeres debreceni egyházkormányzati és kulturális kapcsolatai révén tudomást szerezhetett munkásságáról.¹⁴ A század egyik legjelentősebb neolatin költője Hannulik János Krizosztom (1745–1816), piarista tanár. Élete legnagyobb részében Nagykárolyban tanított, szorosan kapcsolódott a birtokainak központjában itt élő Károlyi-családhoz, különösen Károlyi Antal gróf támogatta bőkezűen és jóindulattal maecenasként.¹⁵ A hódmezővásárhelyi Szőnyi Benjámin református lelkészként – hosszabb ideig esperesként – szoros kapcsolatban volt a Károlyiakkal, hiszen azok a város földesurai voltak és így világi előljárói is egyben; maga is többször megfordult a nagykárolyi palotában. A katolikus grófok támogatták Szőnyi irodalmi törekvéseit, kapcsolatukban a vallási tolerancia és kulturális érdeklődés, megbecsülés érvényesült. Károlyi Ferenc szívélyes kapcsolatot tartott fenn Szőnyivel, vásárhelyi tartózkodása alatt házának gyakori vendége volt, többször bőkezűen megajándékozta. Megbízta Szőnyit, hogy fordítsa le magyar nyelvre a francia református teológiai racionalizmus-moralizálás kiemelkedő képviselőjének, Jean-Frédéric Ostervald *Abrégé de l'Histoire sainte* c. művét. Szőnyi lassan haladt csak a munkájával, s a késlekedő prédikátort Károlyi saját fordításával lepte meg: *A Szent Bibliában levő Historiak, Tanulásának igen könnyű Módja, A közönséges s Nevezetesebb Konciliomok, ...Mellyet G. Károlyi Ferenc Uralkodó Felseégeinek lovas Hadainak generálissa, Bizonyos Francia Könyvecskéből... édes Nemzete hasznára Magyaról fordított... Nagykárolyban, 1758.*¹⁶ Szőnyi Károlyi Antallal is jó kapcsolatban volt, többször találkozott vele a gróf hódmezővásárhelyi tartózkodásakor, vagy nagykárolyi látogatásakor vizitált a földesúrnál. 1767-től több latin nyelvű alkalmi versében is köszönti Károlyi Antalt.¹⁷ Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy Szőnyi tudott a Nagykároly-

---

ban, kultusza Magyarországon is folyamatos volt még a 18. században, retorikák-poétikák követendő műfaji példának tartották.

¹² SZÖRÉNYI, *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon*, in SZÖRÉNYI, 1999. 142–143.

¹³ Ebből az is kiderül, hogy a verset 1772 (Lázár halálának éve) előtt írta Szőnyi.

¹⁴ VARGA László, *Németi Pál, a debreceni kollégium diákköltője*, Debrecen, 1940.

¹⁵ I. m. 106–108.

¹⁶ ÉBLE Gábor, *Károlyi Ferenc gróf és kora, 1705–1758*. Budapest, 1893. I. 50–52. VÖRÖS, 1977. 197–203.

¹⁷ SZ:V, 140–141: *An. 1767. Calendis Januarij. Ad Exc[ellen]t[issimu]m, Ill[ust]riu[m] Comitem, Antonium Caroli, An. 1768. Calendis Januarii Ad eundem Excell. Comitem.*

ban élő és alkotó Hannulik munkásságáról, személyes kapcsolatuk is elképzelhető.

2.

A termékeny Magyarország (Fertilitas Pannoniae/Hungariae) irodalmi toposza a 18. századra már hosszú utat járt be, a késő középkortól a reneszánszon át a barokkban számos alakváltozatával találkozhatunk.¹⁸ Első fölbukkanását A. S. Piccolomini munkásságában regisztráltuk, utána hazai szerzőknél is föllelhetjük. Meggyökeresedésében vélhetően jelentős szerepet játszott Isidorus Hispalensis *Etymologiarum libri XX.* című évszázadokon át sokat forgatott műve, amely etimologizálás ürügyén a természeti gazdagság sok képzetét köti Pannoniához. Hatása talán már a 14. századtól jelen van és innen eredeztethető majd a későbbiekben elterjedő Pannonia panis (kenyér) szóból való naiv etimológiai magyarázata. A 15. században már szélesebb körben volt ismert, ezt erősítette föl *Laskai Osvát* két monumentális prédikációkötetete: a *Biga Salutis* és a *Gemma fidei*, amelyek jó néhányszor emlegetik az ország természeti gazdagságát. Ehhez azonban többször már hozzáköti a *védőbástya toposzt*: „...az egész népet felruházta ...a már vagy száz éve ismert „kereszténység védőbástyája” hivatással.”¹⁹ Ez egyértelműen a törökellenes küzdelmekben nyilvánul meg, inspirálták ezt a humanizmus irodalmi-publicisztikai földolgozásai.

Jelenléte innen megszakíthatlan a 16. században, elsősorban a humanista irodalom hagyományrendszere folyamodik hozzá következetesen. Hazai szerzők (P. Rubigallus, J. Sambucus, G. Purkircher, A. Gerardus, Kassai Dávid Zsigmond, Hagymási Bálint, Nagyszombati Márton stb.) mellett külföldiek is (U. Velius, G. Sabinus, M. Schrott, J. Cuspinianus, G. Sabinus, Johannes Wesselus stb.) előszeretettel komponálják bele műveikbe és Magyarország meghatározó attribútumaként állandósul a propugnaculum Christianitatis mellett. Meghonosodásában, állandósulásában nyilván meghatározó szerepe volt a Mohács utáni *veszteség-tudatnak*. Ennek irodalmi-publicisztikai kifejezői valamennyien a retorika eszköztárát használták; a drámai módon hirtelen bekövetkezett *értékvesztés* fölerősíti a korábban meglévő értékek fölmutatásának, kimondásának igé-

---

¹⁸ A témakör vizsgálatához: IMRE Mihály, „Magyarország panasza” – A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995. Csokonai Universitas Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, különösen: 223–234, a *Fertilitas Pannoniae/Hungariae* c. fejezet.

¹⁹ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 1984. 15, 95, 191, 98. Isidorus Etym. XIV. 4, 16. alapján Laskai a termékenység következő leírását adja: „Est enim terra spaciosissima et fertilissima montibus et silvis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et aliis metallis ditissima, sal etiam optimum in quibusdam montibus effoditur, propter pasqua uberrima feris et pecudibus adimpletur, gleba eius valde est frugifera in multis locis.”

nyét. Ennek tükrében még fájdalmasabb a bekövetkezett veszteség, bemutatása pedig másokat is rádöbbenhet erre, együttérzést válthat ki, amely segítségre ösztönözhet. A toposznak retorikailag viszonylag rögzített funkciója alakul ki, ez pedig a *genus demonstrativum*ban a *laudatio*. A termékenységnek a dicsőítésben betölthető retorikai szerepét olyannyira fontosnak tartották, hogy korabeli retorikák elfogadott gyakorlatként hivatkoznak is rá. Példát találunk erre Iacobus Omphalius *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus* c., 1572-ben, Kölnben megjelent művében. A *genus demonstrativum* tárgyalásánál beszél különböző helyek, helyszínek (*Locus*) dicsőítésének retorikai eszközeiről, közöttük önállóan említi a *termékenység* fölhasználásának eszközét. Egy földrajzi terület becsét leginkább természetes-vitális értékeinek felsorolása szemléltetheti, ennek azonban része lehet a városok gazdagsága, híressége, szellemi nagysága, művelt embereinek kiválósága, amint az Párizs esetében érvényes lehet.²⁰ Dicsőíthetjük azért is, mert a gondolkodás, elmélyedés számára lehetőséget ad. Megmutatta már ennek példáját Cicero is híres Szicília *laudatio*jában.²¹ A reneszánsz retorikák tehát nyilván imitációs alapjuknak tekintették e tekintetben is Cicerót, azonban Vergilius *Georgica* c. művének II. könyvében az *Italia dicséretként* emlegetett részt is a kiemelten követett ókori szerzők példái közé sorolhatjuk.

A reneszánszban maga *Petrarca* éleszti újjá a *laus Italiae* ókori hagyományát, amelyben buzgón imitálja Vergiliust és Cicerót. *Ad Italiam* és az *Ad Aeneam Senensem* című episztolája a *fertilitas* változatos és gazdag fölhasználása, a szülőföld dicséretének sokak által követett példáját alkotta meg e két versével. Magyar szerzők közül már említettük Hagymási Bálint *Magyarországhoz* című versét, amely az első *Petrarca*-vers fölépítését, szemléletét követi. Nagyszombati Mártonnak az *Adhortatio ad regni Hungariae proceres* c., a magyar főrangúakhoz írott törekellenes, buzdító verse is nagy terjedelemben mutatja be a termékeny Pannoniát.

A költői műfajok mellett a történeti műveket is áthatja a termékenység bemutatásának szándéka; jól tükrözi ezt *Oláh Miklós* 1536-ban, idegen földön

²⁰ OMPHALIUS, Iacobus, *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus*, Coloniae Agrippinae, 1572. 108–109. (DEK: 752.799/3) Vergilius, *Georgicon*, II.136–176.

²¹ OMPHALIUS, 1572. 8. „Locorum laus a fertilitate fructuum. et pastionis magnitudine. et huiusmodi fere dicitur. Quasi dicas: Asia optima regio est, et fertilis ubertate agrorum, varietate fructuum, magnitudine pastionis. Lutetia urbs omnium gentium orbisque, terrarum celeberrima, copiosa, eruditissimis hominibus, liberalissimisque studiis affluens. Crescit enim praecipue locorum laus ex circumstantiis: quas qui animo cogitationeque tenet, non admodum in locorum descriptione laborabit. Extat autem apud M. T. Ciceronem insignis laus Siciliae, Tusculorum, ac Laurentis apud Plinium non sunt obscura exempla. Dicitur autem locus amoenus celebris, desertus, lubricus, et periculosus, opacus, et frigidus in sylva, salubris, pestilens, copiosus a frumento, maritimus, planus, montuosus, vastus, obscurus.”

írott történeti-geográfiai művének, a *Hungariának* 17–18. fejezete. Benne összezsúfolja mindazokat a természeti szépségeket és a gazdagságot kifejező mozzanatokat, amelyek a kortársak költészetében is jelen vannak. Ez a szemlélet a termékenység-bőség toposz sok hazai szerzőjére, felhasználójára ugyanígy elmondható. *Wernher Georgius* latinul és németül is többször kiadott, Magyarországon csodálatos vizeiről írott műve ugyan tudományos igényű, amely elsősorban a felszíni és a mélyben fakadó folyók, vizek leírására vállalkozik: *De admirandis Hungariae aquis hypomnematium*. Források, csermelyek, patakok, folyók növekvő sorrendjében tart szemlét az ország vizei fölött. Sokat ír a gyógyforrásokról, gyógyvizekről, az aranybányászat vizeiről. Legjobban a felvidéki hévíforrások – Pöstyén és Stubnya – jellemzőit mutatja be igen részletezően, de önálló fejezetet szentel a budai gyógyító vizek leírásának is. Róluk megemlékezve azonban dicsérete fájdalommal telítődik: hiába volt ez a város Európában a legkülönb klímájú, fekvésű, leggazdagabb. Erejével, hatalmával nemcsak saját népét, országát, de másokat is oltalmazott: mára csak sirathatjuk, hogy a hódító török prédájává vált. Az érkező stílust azonban legyőzi a téma elragadtatott retorikus laudatiója: a vizek gazdagsága mellett a fertilitas Hungariae szárnyaló leírása bontakozik ki, különösen a Tisza (*Rex fluviorum Hungariae*) ábrázolásánál figyelhetjük meg ezt. Itt egy egész országrész gazdagságának leírása bomlik ki, de azzal a fájdalmas lezárással: most ennek nagy részét letarolta a barbár török.

1578–79-ből származik a fertilitas toposz talán legterjedelmesebb 16. századi változata. Ekkor nyújtja be *Szántó István* XIII. Gergely pápának kérelmét és tervezetét egy Rómában felállítandó magyar kollégiumról. A terjedelmes beadvány meggyőzni kívánja a pápát az intézmény fölállításának szükségességéről, ezért a pápai támogatás megszerzése érdekében hosszasan taglalja az ország természeti-erkölcsi értékeit. Írásműve tulajdonképpen oratio svasoria s ebben meghatározó argumentum a genus demonstrativum eszközének, a laudatióknak felhasználása. 14 lapnyi hatalmas dicsőítés önzetlenül élénk: az elragadtatott csodálat és büszkeség váltakozik epikus bőségű leírásokkal. Meg-megszakítja ezt időről-időre a fájdalmas föleszmélés: mindezt most a török pusztítja, vagy zsákmányként szerezte meg magának. Egyetlen hatalmas bekezdésben zsúfolja össze mondandójának részleteit.²² Ezt a tételmondatot fejt ki Szántó, tölti meg

---

²² *Monumenta Antiquae Hungariae I.* 1550–1579., Edidit, LUKÁCS Ladislaus, S. I. Romae, 1969. 698–742.: „Primum autem explicandum mihi videtur, *quis olim fuerit status Pannoniae*, et in quanta sit nunc constituta calamitate... Inter florentissima et opulentissima totius Europae regna nullum est, Pater Sancte, quocum non possit facile Ungaria contendere sive regionis antiquitate, sive multitudine castrorum, urbium et provinciarum, sive aeris salubritate, sive fontium et thermarum diversitate, sive camporum fertilitate agrorumque faecunditate, sive montium, vitium, vini ac metallorum omnium generis copia et varietate; sive fluminum, piscium, lacuum, pecorum, armentorum, volatilium et ferarum abundantia; sive rerum quarumcunque aliarum ad usum

változatos és kimerítő tartalommal. Ehhez a fertilitas toposz nyomtatott műveit is fölhasználta, beépítette sajátjába: így Wernher használatát biztosra vehetjük, de valószínű Oláh Miklós és más hazai, vagy külföldi szerzők ismerete is. Még valamilyen történeti hagyományt is beépít leírásába, amikor a pöstyéni gyógyforrás fölfedezését Szent Istvánnak tulajdonítja. (Bár lehet, hogy ez sajátos *katolikus argumentum*nak került be a bőségeírások láncolatába! Emellett szól az is, hogy a dicsért kegyesség és hitélet bemutatása jól felismerhetően, karakterisztikusan katolikus jellemzőket mutat.) Megtaláljuk a termékenység toposz kiegészítőjét is: Magyarország, amióta befogadta Krisztus vallását, *a mai napig rendíthetetlenül az egész kereszténység védőbástyája*.

A politikai műfajok közül kiemelkedik Náprági Demeterék 1595-ben, a lengyel királyi udvarban, Krakkóban elmondott orációja. Benne a fertilitas toposz egészen gazdag leírása szerepel.²³ Utána még hosszasan értekeznek a falvak, városok gazdagságáról, lakosainak szellemi, erkölcsi erényeiről, vallásos jámbor-

---

hominum necessarium ubertate; sive denique populi pietate, ducum prudentia, militum fortitudine, rerumque bellicarum pericia et regum sapientia vitaeque integritate.”

²³ *Oratio Hungariae Periclitantis Legatorum*, Demetrii NAPRAGI, Nicolai Zokolij de Kis Varda, et Michaelis Kellemesi... *Ad Sigismundum Tertium, Poloniae et Sueciae Regem, et ordines Regni*. in *Selectissimarum orationum et consul-tationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*. Edidit Nicolaus REUSNER, Lipsiae, 1596. III. 26 – 27.: „Hungaria quondam regnum magnitudine, elegantia, ubertate florentissimum: camporum omnia pecorum genera sponte producentium spacio latissimum; fruges omnigenas, quas ad usum humani generis providentissimus Deus ex terrae visceribus saltem medicis laboribus educit, unico aut altero aratro eam colentibus copiosissime producit: et saepe dum siliginem recipit, selectissimum triticum effundit, et quidem tanta in abundantia; ut cumulis et acervis, non horti, non horrea, non pagus integer, imo vix campi ipsi sufficiant: eadem terra, eodem anno in iisdem pascuis greges pecorum pascit: foenum copiosissime largitur: tandem aratro sulcata, dives fructibus, messorum laetos excipit. Accedit tanta ovium, bovum, omnisque generis pecorum multitudo; ut unius tantummodo oppidi, non dico sigillatim, sed greges numerandi frustra laborem suscipias. Et quamvis vicinas provincias et regna singulis annis aliquot armentorum millibus reficiat, suisque etiam incolis sufficientem carniū copiam praebet; integros tamen campi et pastores habent greges: non decrescit eorum numerus: nihil accolis desit: non conqueruntur Ianii: ac veluti sylva feris plena, et externis venatoribus, edicto proprii possessoris publico prohibita, apris, cetnis, damis, leporibus, et aliis quamplurimis feris, cum ad necessitatem, tum ad voluptatem hominum procreatis refertissima est; sic per totum fere regnum Hungariae pecorum innumerabilis copia diffunditur. Quid commemorem sinuosos, profundos, latos, rapidosque fluvios? quorum, ut plerique fide digni historici tradunt, tertia pars variis piscium generibus decurrit; Tibiscum, intelligo, Danubium, Savum, Dravum, quibus Hungaria, veluti platea quaedam contra irruentes hostes ferries catenis cincta, hostem tutior et securior speculabatur. Taceo montium altissimorum admirabilem fertilitatem: qui quam praestantia claritate, odore, svavitae et fragrantia progenerent vina; testes sunt cum aliae vicinae nationes; tum Poloni ipsi, qui singulis annis horum beneficio recreantur, ornantur, exhilarantur. Praeterea cum feris variis generis, tum aere, cupro, stanno, argento, auro denique, aliisque preciosissimisque metallis superbos montes. Quod enim aurum huic nostro, vel puritate, vel splendore, vel pondere comparandum?”

ságukról. Önálló vers témájaként is feltűnik a fertilitas, amikor 1590-ben megjelenik Nicolaus Gabelmann *Monomachiae Hungaroturcicae Carminum Libri duo* c. verseskötete Padovában, benne a *De fertilitate Hungarica* c. 88 soros vers. Valószínű, Petrarca ihlető hatásával is kell ebben az esetben számolnunk.

„Pannon hazánknak földje, csodálatos,
dús táj, javakkal boldog öled tele,
s mindazt, mit ember megkívánhat,
jó anyaként megadod te bőven.

Lent dús a mélyed, gazdag aranyvidék,
aranyrögökkel, s fut sok ezüst folyód,
mind telve rákkal, s fém ahány van,
nyujtod élénk tele, bő kezekkel ...

Pannon hazánknak földje, csodálatos,
s drága Ceres tégedet úgy szeret,
hogy néki szállást csak te nyújtasz,
s szüntelen itt lakik égi Ceres.

Szegényt vad éhség itt sose kényszerít
hitvány kenyéren tengeni nincstelen,
s az asztalok négy sarka nyögve
roskad a dús falatok sulyától.

Pannon hazánknak földje, csodálatos,
Üdv néked! Isten nagy kegye megnövelt,
bár, jaj, pogány lator bitorló
dúlja csodás, gyönyörű vidéked.

Elüzi Isten nagy keze majd a gaz
pogányt, ne ártson néked a szörnyeteg
török, s a hun majd gazdagulva
lel pihenőt e szelíd mezőkön.”²⁴

Az erkölcsi katonai kiválóság összekapcsolása az ország természeti gazdagságával nagyon termékeny szónoki invenciónak bizonyul, amely alkotók sokaságát inspirálja az elkövetkező évszázadok irodalmában. Igen nagy variációs lehetőség rejlik benne: szerencsés esetben e két komponens mindegyike sértetlenül létezik, egymást erősíti. Kedvezőtlen fordulat esetében a sérülékenyebb emberi komponens (katonai, politikai sikeresség) időleges, vagy beláthatatlanul hosszú ideig tartó kudarcot szenved el, a természeti értékek túlélnek, túlélhetik a

---

²⁴ Latinul: APPONYI *Hungarica*. 532, RMKIII. 806/a, magyarul, KLANICZAY Tibor, *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, 1982. 511–514. Fordította: Muraközy Gyula

pusztulást. A bajba jutott országon erkölcsi értékei, de természeti bősége miatt is érdemes segíteni. Igen kedvező szónoki lehetőség a fönmaradt természeti gazdagság és az emberi komponens pusztulásának drámai összehasonlítása, a fölborult hajdani egyensúly visszaállítására irányuló erőfeszítés szorgalmazása. Ebben az esetben a bőség-termékenység értékei időbeli megszakítottság nélkül folyamatosan léteznek, míg a másik komponens egyre inkább a múltba süllyed, a jelen nem, vagy csak nagyon részlegesen tudja „működtetni”, érvényesíteni. A legkedvezőtlenebb pozícióban mindkét komponens a pusztulás áldozata lesz, ahol az eredeti egyensúly visszaállítására saját erőből nincs remény, csak mások hathatós segítségével, esetleg Isten kegyelmező bűnbocsánatával. E két komponens alapvetően a reneszánsz értékeszmények világába tartozik, a hozzájuk való ragaszkodás is annak sajátja. E mélyponton a szónoklat egyik leggyakrabban használt toposza az *összehasonlítás* (comparatio), amelynek során a jelen szemlélője, átélője idézi vissza a múlt elveszített értékeit és hasonlítja össze saját korával.

Fölvonultatott szemlének csak töredékes, ennek sokszorososa van jelen a 16. század műveltségében, de megtaláljuk a 17. század irodalmi műfajaiban is, azonban továbbra is alapvetően csak latin nyelven szólal meg.²⁵ Látva e népes alkotói csoportot s hallva hangjukat, az a benyomásunk támad, hogy a költők és diplomaták, tudósok, történetírók nem tudnak belenyugodni a történelmi végzet kegyetlenségébe, amely Magyarország jelentős részét romba döntötte, kifosztotta; meg kell idézni, föl kell eleveníteni újra és újra legalább a régi gazdagság emlékezetét, vagy annak eszményített képét. Kifosztottságunkban is valami vigaszt adhat a múlt megidézése, érvet jelenthet önmagunknak, de mások számára is: büszkeségünk és önértetünk erősítője, mások segítő szándékának serkentője. Mindez ugyan a retorika adta keretek között zajlik, azonban csak annak számlájára írni és onnan eredeztetni nagy hiba volna.

A reformáció érték szempontjai, érték szemlélete miatt mellőzte a bőség toposz fölhasználását, mivel az alapvetően a reneszánsz világi értéktudatán nyugodott. Ez azonban csak a protestáns szerzők *magyar nyelvű műveiben* érvényesül, hiszen ugyanezen szerzők latin nyelvű irodalmi műveiben (mint például az 1550–80 között tömegesen – németországi tanulmányaik során – írott propempticonokban) lépten-nyomon megleljük a fertilitas toposz szerepeltetését. A fertilitas toposz nagyon mélyen gyökerezik a század kultúrájában, áthalad

²⁵ Lásd: *Retorikák a reformáció korából*, A szövegeket és az illusztrációkat válogatta, sajtó alá rendezte, a kötetet szerkesztette, a bevezetőt, a záró tanulmányt és a jegyzeteket írta IMRE Mihály, Kossuth Egyetemi Kiadó, Csokonai Könyvtár. Források 5. Debrecen, 2000. Különösen a Függelékben a Johann Hellenbachra vonatkozó fejezet. IMRE Mihály, *A török-magyar küzdelem a XVI–XVII. század nyugat-európai retorikai irodalmában*, in: *In honorem Tamás Attila*, Szerk. GÖRÖMBEI András, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 30–43.

a következőbe is és Szörényi László kutatásai és sejtései bizonyították, új arculatot kap a 18. században. E 18. századi folyamatot azért is érdemes lenne behatóbban feltárni, mert éppen ez az a korszak, amikor a retorika korábbi kultúrhistoriai szerepköre lényegesen megváltozik. Joggal nevezi a korszakkutatás a retorikát a filozófia mellett az európai kultúrtörténet legfontosabb, legdifferenciáltabb és legnagyobb hatású képzési rendszerének. Megváltozik a retorikának a tudományok szerkezetében betöltött szerepköre, itteni súlya erősen csökken. A retorika beszédművészetben betöltött funkciója is változik, a teljes retorikai szisztéma helyett egyre inkább annak bizonyos részelemei válnak túlsúlyossá.

3.

E változásnak ugyan már sok elemét megrajzolta Szörényi László, a 18. századi folyamat azonban még csak vázlatosan áll előttünk.²⁶ Néhány dolog azonban már megállapítható. Szörényi elsősorban a latin nyelvű jezsuita és piarista verses epikát vizsgálta, amelyek közül sokban megtalálhatjuk Hungaria/Pannonia természeti gazdagságának részletező leírását. Ezek mindegyike megtartja a reneszánsz korszak *abundantia* ábrázolását, retorikus jellegét, hiszen legtöbbször *laudatio* részeként jelennek meg és továbbra is *locus communis*ként működnek. Fontos változás azonban, hogy *a bőőség-toposz eltűnik a korábbi argumentációs szerkezetből*. Régebben az egész retorikai szisztémára szükség volt, amelyben érvényesült az *inventio* a *genusok* megválasztásával, *vegyítésével*, a *dispositio* az elrendezés szerkezetével, *érvrendszerével*, *bizonyításával* és *cafolataival*, az *elocutio* *szóképeivel* és *alakzataival*. Csak mindez együtt fejezte ki hatékonyan Hungaria/Pannonia *vitális-spirituális-morális-konfeszionális értékeit*, amely szoros összefonódott a *Pro-pugnaculum Christianitatis* (a kereszténység védőbástyája) szereptudatával. Csak így lehetett hatékony a *suasorikus* (rábeszélő) jelleg, amely *laudált* (dicsőített) és *vituperált* (elmarasztalt), *megindított* és *lelkesített*, *dinamikus volt időbeli* – *múltat* és *jelent összehasonlító* – *komparatív szerkezetével*. Klaus Dockhorn szerint „*A retorika a szó legtelje-*

---

²⁶ Az egész témakör 18. századi változatairól és annak reneszánsz előzményeiről igen fontos TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* c. könyve (Budapest, 1969.). Alapvetően ugyan e latin szállóige eredetét és alakváltozatait kutatja, azonban hatalmas forrásanyagot vizsgált át és ezek közül sok a *termékenység toposz* irodalmi megvalósítója is. A *sententia* és a *toposz* olykor *összefonódva* jelenik meg, átkerülnek a 17– 18. század történeti-geográfiai irodalmába, a *historia litterariaba* (M. Schödel, D. Frölich, J. Behamb, H. Ortelius, P. C. B. Han, G. ENS), ahol a szerzők még gyakran a *retorika szövegszervező, beszédművészeti elveit* is *érvényesítették*. Ez alól még Bél Máttyás és Tomka Szászky János művei sem képeznek kivételt. A *fertilitas toposz* 18. századi vizsgálatához feltétlenül indokolt lenne ennek a *tágabb szellemi közegnek* a *bevonása* is. Megjegyzendő, hogy ezek között a *szerzők között jócskán találunk protestánsokat* is.

sebb értelmében egy világnézet, egy világnézet sajátos ismeretelmélettel, sajátos morállal és mindenekelőtt sajátos antropológiával (*Die Rhetorik eine Weltanschauung in vollsten Sinne des Wortes ist, eine Weltanschauung mit eigener Erkenntnistheorie, eigener Moral und vor allem eigener Anthropologie.*)”. A Propugnaculum Christianitatis-szal szoros egységet alkotó fertilitas Hungariae olyan toposzt képezett, amely ugyan a retorika beszédművészeti eljárásai szerint jött létre, azonban szervesen kapcsolódott egy antropológiai értékrendhez és annak morális instanciáihoz. Ez az antropológiai genezisű beszédművészeti képződmény gyökeres változáson megy át a 18. században, amelynek legfontosabb eleme, hogy régebbi antropológiai távlata – a Propugnaculum Christianitatis szereptudata és az azon nyugvó értékstruktúra – érvénytelenné válik. E változás természetét jól láttatják Szörényi László példái. Schendl Frigyes *Sedes Deorum, seu Hungaria rerum omnium copia affluens* (1720) c. terjedelmes műve mitológiai közegben mutatja be Pannonia természeti gazdagságát. Schez Péter *Metamorphosis Hungariae* (1716) c. műve mitológiai időtlenségben játszódik, ahol fiktív őstörténeti képzetek keverednek antik mitikus fogalmakkal.²⁷ Ezekben a művekben a valóságos, konkrét történelmi dimenzió feloldódik egy kevert mitológiai időszerkezetben, amelyben az ország termékenységének leírása alapvetően az elocutio szövegszintjén jelenik meg. Önbizalom, magabiztosság és jólét, zavartalan történelem, statikus jelen dekorációja a fertilitas, ahonnan már hiányzik a nemzeti lét veszélyeztetettségének tudata.

Szőnyi is használja a tradicionális mitologikus allegorizálást, ezt fejezi ki a föld termékenységét jelképező Ceres és Bacchus szerepeltetésével. Mindazokat az elemeket megtaláljuk versében, amelyeket a humanista-reneszánsz költészet használt. Ennek megismerésére, elsajátítására bőven volt lehetősége tanulmányainak időszakában, amelyet Debrecenben, a Református Kollégiumban végzett. Ismerjük az ekkoriban itt használatos retorikai-poétikai műveket, tankönyveket, amelyekből Szőnyi ismereteit szerezhette. Nyilván alaposan tanulmányozta a latin irodalmat, annak auktorait, ebben fontos szerepet töltött be Ovidius. A 18. század első harmadában használatos retorikai-poétikai praeceptum művek közül még mindig J. G. Vossius a legkedveltebb. Az 1741-es *Opiniones de promovenda pietate ac re litteraria in Ecclesia et Schola Debreceniensi de anno 1741.* c. tanügyi szabályzat a quarta és sexta classisban is kiemelt helyen javasolja Vossius retorikájának és poétikájának használatát, vagyis szükséges a praeceptum művek szabályainak elsajátítása, de ezt felhasználva gyakorolják a versírást és a szónoki beszédet is.²⁸ Még az 1791-es *Methodus quam in Collegio*

²⁷ SZÖRÉNYI, 1993. 65–68, 69–73, 87, 90, 104, 111–118.

²⁸ G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”* Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel, Debrecen, 1996. 151–151, 164–165.

Reformatorum Helveticae Confessionis Debrecinensi, Omnes Scholas inferiores Docentes, inde ab infima Elementariorum Classe usque ad Poeticam Logicam et Oratoriam praepositam, sequuntur c. szabályzat is megbecsüléssel beszél Vossius műveiről.²⁹ Szőnyi 1740 körül Maróthi György tanítványaként sokat forgathatta Vossiuszt, amit onnan is feltételezhetünk, hogy Maróthi megvásárolta hollandiai tanulmányai alatt Vossius retorikai és poétikai műveit s biztosan tanítványai figyelmébe ajánlotta azokat.³⁰ Bizonyítja ezt az is, hogy Vossius bekerült az 1741-es *Opiniones...* szövegébe. Vossius műve még a klasszikus ciceroniánus reneszánsz nagy retorikai szisztémái közé tartozik, teljes antropológiai távlatú beszédművészeti enciklopédia, teljes szövegelmélet. Az I. Liber V. caputja tárgyalja a Genus demonstrativumot, a XXXVIII. alfejezet címe: *De laudatione maris, fluvii, fontis, portus*. Ebben a folyók retorikai dicséretének szabályait mutatja be, ahol az eredetettől, a forrástól a teljes folyásán keresztül kell azt jellemezni, színét, mennyire egészséges, van-e gyógyító ereje, halban való gazdagsága részletezve.³¹ A XXXIX. alfejezet szerint a tájakat, városokat, falvakat, földeket, kerteket, hegyeket, akadémiákat, gyógyfürdőket, hidakat, levegőjét, természeti fekvését, vagyis minden égi és földi természeti értékét, a fémeket a hegyekben, erdőit, földi és vízi vadjait célszerű laudálni.³² A XL. alfejezet javasolja az értékeket részleteiben és átfogóan, az eredményeket, valamint a mesterségeket és hasonló dolgokat dicsérni.

Losonci Hányoki István már az 1740-es években megírja azt a művét, amely az egész évszázadban befolyásolta a protestánsok poétikai-retorikai oktatását, szemléletét. *Liber Poeticus* c. műve 1747-ben látott napvilágot, ezt bővítette ki később és jelent meg az *Artis poeticae subsidium* címmel 1769-ben.³³ Losonczy poétikái már nagyon eltérnek a reneszánsz-későreneszánsz poétikáktól, erősen

---

²⁹ G. SZABÓ, 1996. 321, 347.

³⁰ G. J. Vossius *Commentariorum Rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum Libri sex*. Quarta hac editione auctiores, et emendatiores, c., műve (Lugduni Batavorum, 1643. Ex officina Ioannis Maire) a mai napig megvan a Református Kollégium Nagykönyvtárában, benne a tulajdonos possessor bejegyzésével. (Jelzete: G. 824) Ugyancsak ekkor (1737) vásárolta Vossius *Poeticarum Institutionum, Libri tres* c. munkáját is Maróthi, amely szintén megvan a Nagykönyvtár gyűjteményében. (G. 824) A Genus Demonstrativum c. fejezet több mint hetven lapnyi: 40–112. Az elocutio-ról szóló fejezetben külön tárgyalja azokat a figurákat és tropusokat, amelyek a legjobban alkalmasak a laudatoria, így az *amplificatio, gradatio, climax, exaggeratio, digressio, gradatio, hypotiposis*.

³¹ VOSSIUS, 1643. 95: „Fluvii laudantur ab ortu vel scaturigine, ab amplitudine, a cursu veloci, colore, aqua salubri, piscibus multis ac variis, fluviiis quos recipit, locis, quae perfluit.”

³² Uo. 99: „De ratione laudandi regionem, urbem, vicum, domum, collegium Academicum, balneum, hortum, praedium, montem, pontem, a situs amoenitate, aeris clementia et salubritate, a natura coeli et soli, quo refer fertilitatem, flumina, fontes, montes, sylvas, metalla, feras, etc.”

³³ Ezekről: BÁN Imre, *Losonczy István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, in: *Eszmék és stílusok*, Irodalmi tanulmányok, Budapest, 1976. 215–229.

redukált rendszert látunk. Műve jelentős részben gyakorlati verstan, amit irodalom- és műfaj történeti, mitológiai ismeretek egészítenek ki. A műfajok között szükségszerűen emlegeti: „Encomiasticon, quod alicuius, rei laudes describit.”, az ókori istenek rövid mitológiai jellemzése során írja, hogy Ceres pedig a föld bőséges gabonatermésének szimbóluma: „Ceres erat Symbolum terrae frugibus onustae”.³⁴ Példának közöl egy termékenység-gazdagság leírást is – a neves reneszánsz elméletíró és neolatin poéta – J. C. Scaliger tollából Hollandiáról, ahol a szerző kimerítően bemutatja a természet áldásait, az emberek kiválóságát és a kultúra értékeit: „POEMA ENCOMIASTICUM – Scaligeri de mirandis Bataviae”.³⁵ Debrecenben a korszak egyik legelterjedtebb retorikai műve volt Freyer *Oratoria*-ja, amely azonban már csak töredékét használja fel az ókori reneszánsz retorikai szisztémáknak. Nem tárgyalja önállóan a genusokat, dispositiót, ellenben pragmatikusan hosszasan részletezi a periodusokat és az elocutio elemeit, voltaképpen egyre inkább valamely stíluskönyvnek nevezhető. Így aztán szinte egyáltalán nem találkozunk a laudatio elméleti tárgyalásával, vagy gyakorlati költői bemutatásával.

Végezetül megfogalmazhatunk néhány tanúságot. Jelenlegi ismereteink szerint a fertilitas toposzt valóban főként katolikus szerzők használták a 18. században verses epikai műveikben. Szőnyi verse azonban arra figyelmeztet, hogy vizsgálunk kell a protestáns alkotók körét is, másrészt arra is választ kellene adni, hogy volt-e valamilyen speciális eltérés a szerzők felekezetiisége szerint.³⁶

³⁴ *Liber poeticus. Breui tenuique stilo exhiben...*, Budae, 1747. (A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának G 1840 jelzetű példányát használtuk.) 17, 26.

³⁵ Uo. 69.

³⁶ A toposz különleges, inkább furcsa változatát találjuk a református lelkész: Csuzi Cseh József művében. A 18. század első harmadában keletkezett latin című verszetet magyar nyelvé: *Strophae recreatoriae Clarissimi D. Joseffi Csuzi de summa fertilitate Hungariae*. A vers tizenhét hat soros strófaból áll, elég nehézkes verselésű, gyakorlatlan szerzőre vall. A versszakok tördelése is ezt támasztja alá, a rímelő szavak sokszor nem kerülnek a sorvégekre, a szótagszám is ingadozik, bár rímelése elég színvonalas. A humanista toposz mikro-elemeiből ugyan valamennyit felhasznál a szerző, bizonyára innen származhatnak az abundantia-fertilitas részei, szemlélete azonban inkább „grobiani, rabelais-i”. A természeti gazdagságot inkább redukáltan hétköznapias jelentéskörben mutatja be, valójában a vers legnagyobb része az ehető-ítható természet felsorolása, nem is nagyon jut előlé az értelmezői szint fölé. Ezt fejezi ki a 4. versszak: „Arpa Köles, Ros Zab, Hajdena Tzirok Bab,

Kender len, Mellyekhez kell órsó, Ismét
lentse Borso, Van jelen, Sok Tök dinye és
Ugorka, Mellyhez jó egy ital borka, Török
búza és Mák, Ezzel telik sok sák, Mind
van amit kíván, Ember torka.”

A 10. srófa kezdete szinte az egész vers szemléletének összegezése: „Nosza hasat töltstink, Mert terem gyümöl-/ tsünk bovséggel...”. Az empirikus látásmód a természeti értékeket nem emeli a

Szőnyi versének látásmódja (önbizalom, magabiztosság és jólét, történelmi dimenzió hiánya, statikus jelen dekorációja a fertilitas, ahonnan már eltűnt a nemzeti lét veszélyeztetettségének tudata) némileg rokon a katolikus szerzők műveivel, annyiban azonban eltér azoktól, hogy egyszerű szerkezetű (retorikailag egy hypotiposis, vagy narratio, descriptio, amplificatio, poétikailag – bár ezek ekkor még elkülöníthetetlenek – scriptura), zárt kompozíció. Mindenképpen újdonságnak számít, hogy a befejezésben feltűnik a certamen eleme, vagyis *Magyarország nemcsak természeti bőségével, de a tudomány erényeivel is mérkőzhet más nemzetekkel*:

Si quam natura, ars etiam tam fertilis esset,
Vinceret Hungaricum plurima Regna solum.

E zárógondolat felbukkan Szőnyi más – nyomtatott – műveiben is (*Gyermek Physikája*), amit viszont – valószínű – a felvilágosodás gondolatkörén belül kell értelmezni.³⁷

A fertilitas Hungariae toposz legnagyobb hatású, megújító lezárásának tekinthető Szörényi László is Kölcsey *Hymnusát*. A viharos, küzdelmes történelmi létezés egyik (időbeli) legitimációja – argumentuma – a fertilitas Kölcseynél, ahol a hajdani toposz beszédművészeti dimenziója, összetettsége leegyszerűsödik, azonban nagyon gazdag antropológiai távlat, komparatív szerkezet szerveződik a versben. Ennek egyik eleme az ország egykori termékenységének és gazdagságának rajza, bár a versben a biblikus és reneszánsz-humanista eredet szétválaszthatatlanul szólal meg, a humanista genesis kétségtelenül érzékelhető. E Kölcseyhez vezető folyamatnak valamelyik láncszemét is láthatjuk Szőnyi Benjámin versében.

---

humanista toposzban szokásos távlatokba, összefüggésekbe, a retorikai-poétikai eljárásokat is alig használja a szerző. Az utolsó strófában az imádság hangja szólal meg röviden, Isten áldását kéri gazdag hazájára:

„Sok dolgot el hagytam, Keveset mondtam, Ha-
zámrul, Nyelvem el fárodna, Nyális el szárodna
A számrul, Ha ki beszélném egészszen, Torkom
erre nintsen készen, Aldj meg Ur Isten minket
Ald meg jó földünket, Hogy itt lakjunk bátran
és merészen.”

Szemlélete inkább a – kicsit később virágzó – magyar nyelvű kollégiumi diákköltészetével rokon. (ESZE Tamás, *Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/3. 265–287.).

³⁷ Igaz, a 16–17. században is találunk – igen ritkán – példát a fertilitas és az ars összekapcsolására, de ez mindig a Propugnaculum Christianitatis-szal összefonódva jelenik meg (pl. J. Hellenbach, Thomas Lansius, G. Peucker).

MIHÁLY IMRE

Der Topos des fruchtbaren Ungarns im lateinischen Dichtwerk von Benjámín Szőnyi

Der Handschriftenband von Benjámín Szőnyi beinhaltet etwa 400 lateinische Gedichte aus den Jahren 1760–70. Diese Sammlung verknüpft sich eng mit der heimischen neulateinischen Dichtung der Epoche; Szőnyi müsste die Werke von János Lázár, Pál Németi und János Krizosztom Hannulik gekannt haben. Szőnyi studierte schon in Debrecen, dann während seiner Studien in Deutschland und in den Niederlanden, die neulateinische Dichtung der Epoche und ihre poetisch-rhetorischen Prinzipien. Das ausgewählte Gedicht ist eigentlich eine Variante des in der Renaissanceliteratur gebildeten lateinsprachigen literarischen Topos im 18. Jahrhundert; dieser Topos hat sich eng mit dem Topos *Ungarn als Bollwerk des Christentums* verflochten. Unter den Varianten des Topos *querela Hungariae* aus dem 16. Jahrhundert kommt die Formulierung: *Ungarn als Bollwerk des Christentums und als fruchtbare Pannonien*, in überwiegender Mehrheit vor. Ihre Geschichte durzieht wenigstens dreihundert Jahre der ungarischen Ideengeschichte dermaßen durch, dass sie darin eine wichtige Rolle spielt. Das erste Auftauchen des Topos vom reichen Pannonien konnte im Werk von A. S. Piccolomini registriert werden, nachher ist er auch bei einem einheimischen Verfasser aufzufinden. Bei seiner Verwurzelung könnte Isidorus Hispalensis mit seinem Werk *Etymologiarum libri XX* eine wichtige Rolle gespielt haben. Die Anwesenheit des Topos ist von nun an im 16. Jahrhundert ununterbrochen, zuerst wendet sich das Traditionssystem der lateinisch-humanistischen Literatur konsequent an ihn. Neben den einheimischen Autoren (P. Rubigallus, J. Sambucus, G. Purkircher, A. Gerardus, Dávid Zsigmond Kassai, Bálint Hagymási, Márton Nagyszombati) flechten ihn auch Ausländer (A. Sylvius Piccolomini, U. Velius, G. Sabinus, M. Schrott, J. Cuspinianus, J. Wesselus) in ihre Werke mit Vorliebe ein, so befestigt er sich als ein bestimmendes Attribut Ungarns neben dem Topos *propugnaculum Christianitatis*. Die rhetorische Rolle, die die Fruchtbarkeit in der Laudation spielen konnte, hielt man für so wichtig, dass die zeitgenössischen Rhetoriker auf sie als eine hergebrachte Praxis Bezug nahmen. (J. Omphalius, P. Melancton, M. Junius, J. Camerarius, J. G. Vossius) Die Verbindung der moralisch-militärischen Tugenden mit den Naturschätzen des Landes scheint eine nützliche rhetorische Invention zu sein, die eine Menge der literarischen Verfasser der kommenden Jahrhunderte inspirierte. Die anthropologische Wertordnung des früheren komplexen Topos verliert für das 18. Jahrhundert ihre Gültigkeit, seine komplizierte rhetorische und argumentative Ordnung und sein zeitliches komparatives System verschwinden. Man kann bei den Jesuitendichtern der Epoche die Verwendung des Topos *fertilitas Hungariae* im 18. Jahrhundert treffen. Das Gedicht von Szőnyi gehört zu den Varianten des Topos im 18. Jahrhundert und bestätigt gleichzeitig, dass diese Variante auch in der protestantischen literarischen Tradition andauert. Den wirkungsvollsten und erneuernden Abschluss des Topos *fertilitas Hungariae* bildet der *Hymnus* von Kölcsey; ein Glied des hierher führenden Vorgangs ist auch im Gedicht von Benjámín Szőnyi zu beobachten.

KNAPP ÉVA

**POPULARITÁS ÉS LITERÁTUSSÁG KÖZÖTT:
BEREI FARKAS ANDRÁS, A VÁNDORPOÉTA ÉS KÖNYVÁRUS***

Az alkalmazott irodalom, azon belül az alkalmi költészet kutatása az európai nemzeti irodalmakban az elmúlt évtizedekben vált elfogadott kutatási területté.¹ Ezek a megközelítések többek között számba veszik az alkalmiság történeti gyökereit, retorikai alapjait, reprezentativitás igényét és funkcióit.² Egy-egy szerző életművét és egyes munkáit ma már éppúgy vizsgálják, mint egész irodalmi korszakok, kisebb időszakok és tájegységek alkalmi költészetét.³ A kutatás egyik meghatározó témája a késő humanista alkalmi költészet és próza.⁴ Mindezeket a szövegeket ma már nem csupán irodalomszociológiai szempontok szerint vizsgálják és osztályozzák, hanem irodalmi alkotásként is megközelítik.⁵ Így például az alkalmi szonettet adott időszakban, meghatározott földrajzi körben egyaránt kutatják mennyiségi és minőségi szempontok alapján.⁶ A megközelítésben folyamatosan érvényesülnek az irodalomelméleti nézőpontok, és fokozott érdeklődés irányul az alkalmi műfajokra vonatkozó elméleti szabályok feltárására. Világossá vált, hogy az alkalmi költészet körében a szabályok a XVI. század óta versfajtánként, a célzatnak megfelelően folyamatosan változtak.

Az alkalmazott irodalom és a mesterkedő költészet kérdéséhez

A kutatásban kivételes helyet foglal el a barokk alkalmi költészet, melynek számbavételén, a műfajok jellemzőinek összegyűjtésén és bemutatásán külön munkacsoportok dolgoznak. Az elmúlt évtizedekben bibliográfiák és monográfiák sora készült, melyekben speciálisan kidolgozott mutatórendszerek segítik az eligazodást.⁷

---

* Részlet egy készülő monográfiából

¹ Drux 1996; Segebrecht 1997.

² Adam 1988; Drux 1985; vö. Opitz 1963, itt pl., 20–25; Scaliger 1995, Buch 3, Kapitel 95–126, Buch 4, Caput XCIX–C.

³ Segebrecht 1976; Schöne 1975; Kemper 1991.

⁴ Enders 1909; Segebrecht 1977; Tarnai 1984; Tarnai 1992.

⁵ Alles mit Bedacht 1979; Drees 1986; Gelegenheitsdichtung 1977; Leighton 1983; Ketelsen 1976.

⁶ Leighton 1976; Leighton 1977.

⁷ Hertel 1939; Drees 1995.

Az alkalmi műfajok kutatói között teljes az egyetértés abban, hogy az irodalomtörténet-írás méltán minősítette fáradságosnak és unalmasnak ezt a vizsgálati irányt. Ugyanakkor az eredmények azt is bizonyítják, hogy a csekély érdeklődés ellenére jelentős új felismerések születnek, melyek a szociológiai szempontokon túl is segítik a tudományos horizont bővülését. Példaként Monika Hueck munkái említhetők, aki a bibliográfiai számbavétel mellett részletesen foglalkozott az alkalmi költemények eszköztárával és formáival. A gazdagságot jellemzi, hogy Hueck egy viszonylag szűk időszakban, 1579–1666 között nem kevesebb mint 38 különböző formát különített el a mindössze egyetlen személynek, Ágost braunschweig-lüneburgi hercegnek és családjának címzett alkalmi versek korpuszában.⁸

Az elsősorban az udvari kultúra részeként számon tartott alkalmi költészet a XVIII. század közepétől kezdve a korábbinál jóval szélesebb közönséghez fordult, s ezek a ma már sajátosnak tűnő szövegek számottevő társadalmi igényt elégítettek ki. Ezeknek az általában negatív megítélésben részesített alkotásoknak a feltárását a XVIII. század végétől az is nehezíti, hogy irodalomtörténeti elhelyezésük alig módosult, s ma is lényegében csupán az ún. magas irodalom és az irodalmon kívüli szövegek közötti közvetítő csatornaként kapnak figyelmet.

Az ún. kisebb írók, „kis költők”, „mesterkedő írók”, azaz az irodalom második és harmadik vonalának hazai vizsgálatára ösztönzően hatott az alkalmi költészet kutatásának nemzetközi megélénkülése. Az irodalomtörténet-írásban régóta számon tartott „klapanciás költészet”, „költői klapanciák”, illetve az irodalom kisebb tehetségű művelőinek irodalomtörténeti megítélése folyamatosan változott, feltérképezésük és bemutatásuk Magyarországon csak az utóbbi évtizedekben vált elfogadottá. A kimagasló életművek mellett folyamatosan jelentkező, populáris igényeket kielégítő úgynevezett tömegirodalom egy adott kor ízlésén kívül több, eddig kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált tényezővel is kapcsolatban áll. Így például a XVIII–XIX. század fordulóján az új eszmei áramlatok mellett figyelemre méltó jelenség az is, hogy egyrészt a magyar nyelv az élet minden területén alkalmassá vált a közlésre, s ezáltal hirtelen megnőtt a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízse.⁹ Másrészt jelentős mértékben kibővült az úgynevezett tömegirodalom, ezen belül az alkalmazott irodalom művelőinek köre, s e lényegét tekintve egy irányba ható folyamatokban a magyar nyelvű szövegek tömegtermékké váltak.

A szépirodalom és a nyelvtudomány XIX. század eleji megélénkülése az úgynevezett „mesterkedő” életművek egész sorát indította el. A legutóbbi évekig túlzott szigorral, negatív ítélettel sújtott mesterkedőkről a kutatás egy-

---

⁸ Hueck 1982.

⁹ Bíró 1994, 399–401.

más után deríti ki, hogy egyáltalán nem voltak műveletlenek, s népszerűségük egyik fontos összetevője, a hangsúlyozottan szórakoztató szándék mögött költői egyéniségek rejtőznek. Az önállóan ma még kevésbé kutatott életművekben a formai virtuozitás mellett – Weöres Sándor sokat idézett antológiájának alcímével szólva – „a magyar költészet rejtett értékei és furcsaságai” bújnak meg.¹⁰ Az egyre nyilvánvalóbb értékek ellenére azonban – Kovács Sándor Iván és Bíró Ferenc találó kifejezéseivel élve – ma még „merész vállalkozás”-nak számít foglalkozni a „magyar költészet törvénytelen gyermekei”-nek „szokatlan írói” életműveivel.¹¹

Arany János *Irányok* című nevezetes tanulmányában „a népszerű köznapi-ság széles, poros országútján” haladó, iskolás poétákként jellemezte a XVIII–XIX. század fordulójának mesterkedő verselőit, akiktől a népszerű jelzőt nem, de a népiest megtagadta. Sommásan így összegezte jellegzetesen kétértelmű, inkább elmarasztaló megítélését a mesterkedő író típusáról: „Nem lehet mondani, hogy olykor egy jóra való ötlet, egy hatályosan kifejezett gondolat, szerencsésen talált kép, jellemző árnyalat a leírásban, fordulat a nyelvben, ne tarkázta volna bőven ömlő folyamát versének: de az egész zavarosan hömpölyög vala tovább szemetestül, iszapostúl”.¹² Ezt a metaforikus megfogalmazást *Népiességünk a költészetben* és a *Gvadányi József* című tanulmányaiban Arany – értékítélettől továbbra sem mentesen – tovább árnyalta. A fő nehézséget Aranyak alighanem a népszerűség oka jelentette. Gvadányi esetében ezt az egykori olvasóközönség fejletlen állapotában, a mulattató könyvek ritkaságában, a magyar nyelvűség biztosította popularitásában és a népies fantázia érvényesítésében jelölte meg, s hozzátette, Gvadányi műveiben az érdem inkább a tárgyé (a magyar népeleté), mint a költőé. A mesterkedő irodalom egykori népszerűségének, valódi irodalomként való élvezetének „titka” azonban továbbra is rejtély maradt.¹³

Rímkovács című, 1915-ben a *Nyugatban* megjelent rövid írásában Kosztolányi Dezső – Arannyal ellentétben – az irodalmi érték oldaláról vette védelmébe a mesterkedő Kovács Józsefet (1780–1809). Az „érdekes különc”-nek nevezett, katolikus templomban garázdálkodó, börtönben elhunyt íróat a l’art pour l’art elődjeként jellemezte. Verseinek „csín”-jét, dallamosságát, rímeinek érdekességét elemezve összefoglalóan megállapította: „Kovács József különben költő. Láncoz, kalodás, tánca közben néha félrelép és akkor gyengéd, eredeti, még ma is újszerű.”¹⁴

¹⁰ Három veréb hat szemmel 1982, 399–401.

¹¹ Kovács Sándor Iván 1982, 1, 6; Kovács Sándor Iván 1999, 655; Bíró 1994, 399–401.

¹² Arany, *Irányok*, 159–160.

¹³ Arany, *Népiességünk*, 380–382; Arany, *Gvadányi*, 485–489.

¹⁴ Kosztolányi 1915.

A mesterkedő költészet megítélésében Horváth János – Aranyhoz és Kosztolányihoz viszonyítva – került a határozott véleményalkotást. Csokonai költő barátairól, Földi Jánosról és Fazekas Mihályról értekezve kiemelte a debreceni kollégiumi poézis jelentőségét. Középpontba állította a debreceni poeta osztály latin mintákat követő gyakorlatait, az olasz és a német nyelvtanulás jelentőségét és a tanórákon kívüli deák-poézist.¹⁵ A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig című tanulmányában a „népiesség”-et az irodalom és az irodalomalatti (a „nép”) érintkezéséből vezette le. A népiességet állandóan működő, konzerváló történeti erőként mutatta be, melynek korszerű változatai is léteznek. Horváth János a „tudatos” és „öntudatlan” népiesség kettősségében helyezte el az irodalmi népiességet. Faludi Ferenc pástorversei, Dugonics András és követőinek – a „mesterkedő” Pócs Andrásnak, Etédi Sós Mártonnak és Perecsényi Nagy Lászlónak – munkái szerinte éppúgy ide sorolhatók, mint Csokonai, Pálóczi Horváth, Fazekas, Fáy András, Cserépi Károly, Kováts József és mások írásai.¹⁶

Bán Imre ugyancsak a debreceni diákirodalom kapcsán fogalmazta meg, hogy „Jókai idealizálja, Arany egy kissé saját színvonala alatt mutatja be ezt az érdekes költészetet”. Véleménye szerint a mesterkedő irodalom egyik meghatározó forrásvidéke a diákirodalom, a diákság füzetekbe írt költői gyakorlatai. Mátyási József, Pócs András, Lácza József és mások nyomtatásban megjelent munkáit elsősorban innen lehet megérteni. A Bán Imre és Julow Viktor által számba vett debreceni diákirodalmi műfajok, így néhány nagyobb epikus alkotás, az anekdotákat feldolgozó kisebb elbeszélő költemények, szatírák, lakodalmi versek, népies, félnépi dalok, temetési énekek, köszöntők, dicsőítő ódák, mitológiai paródiák és gúnyversek hiánytalanul megtalálhatók a mesterkedő, alkalmi műfajokat előnyben részesítő „kisebb” íróknál is.¹⁷ Bán Imre és Julow Viktor antológiáját ismertette Orosz László nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a bemutatott diákirodalom nem pusztán ízléstörténeti adalék, mivel a debreceni poétika osztály verselési gyakorlatai és az antik mitológia ismerete révén kialakult egy bizonyos irodalmi igény is. S mindez a XVIII–XIX. század fordulójának összetett irodalmi viszonyai között több szállal, különféle szinteken kapcsolódott a népiességhez, a formai mesterkedéshez.¹⁸

A provinciális nemesi irodalom alkalmi és lírai verstípusainak összefoglalásakor Tarnai Andor 1965-ben rámutatott azokra a XVII. és XVIII. századi verstípusokra, melyek a XVIII. század végi alkalmi és „mesterkedő” költészet

---

¹⁵ Horváth 1936.

¹⁶ Horváth 1978.

¹⁷ Bán, Julow 1964; Bán 1964, 5–19.

¹⁸ Orosz 1965, 391–392.

legfontosabb történeti forrásvidékei.¹⁹ A moralizáló, bölcselkedő vers, a nemesi társas- és közélet eseményeihez kapcsolódó alkalmi műfajok (például heroida, fiktív verses levél, lírai tónusú nemesi életkép, köszöntők, búcsúztatók), a paszkvillus irodalmi eszköztára, így például a formai ötletesség, a szó-játékok és a dialogizálás, elengedhetetlen kellékei a mesterkedő lírának is.

Az 1970-es években elsősorban Wéber Antal és Mezei Márta árnyalta és finomította a XVIII–XIX. század fordulójától tömegesen jelentkező szórakoztató, népies magyar nyelvű irodalom változatairól, forrásvidékeiről és jelentőségéről addig rajzolt képet. Wéber Antal szerint a XVIII. század végén az Arany János-féle „népies” és „népszerű” fogalma összemosódott egymással, a popularizált kultúrának számos, a folklórral keveredő változata figyelhető meg, s „[...] ezeket a viszonylatokat áthatja a hagyományos egyházi szellemtől kezdve az alkalmi költészetté vált irodalmi ízlésen át a helyi nevezetességekhez fűződő közös emlékek történetekké, anekdotákká kerekedett kultusza [...]”.²⁰ A feudális viszonyokat idealizáló patriarkális szemléletben különböző elemek olvadtak össze, így például a popularizált barokk sajátosságai, a ponyvára szorult témák, s a korban modernebbnek számító idilli pásztorokokó motívumai, melyek mindegyikén felfedezhető a nemzeti jellegzetességek iránti érzékenység. Az ellentmondó elemek egybekapcsolódása is gyakori jelenség. Valószínű, hogy az irodalommal szembeni igény más lehetett a XVIII–XIX. század fordulóján, s a mai mérték szerinti irodalmi érték fogalma magukból az írókból is hiányzott. Wéber Antal találó megfogalmazásában az irodalmi igény „[...] valahol a nemesebb szórakozás s a komolyabb tanulságok elmosódott határvonalán helyezkedik el, s az értékelő, kritikai-minősítő olvasói magatartás szinte teljesen hiányzik”.²¹

Jóllehet Wéber óv a ponyvaszerű, szórakoztató irodalom mellett a XVIII. század utolsó harmadától nagy számban jelentkező úgynevezett mesterkedő költők túlértékelésétől, fontosnak tartja az olyan jelenségeket, melyekben művészi érték kristályosodott ki. Így például kiemeli az alkalmi költészet jelentőségét, a félművelt vándorköltő típusát, az igénytelen nemesi olvasóközönséget szórakoztató magyar trubadúr figuráját, Gvadányi *Peleskei nótárius*ában a naiv valóságtükrözést, az életmód és a ruházkodás leírását, Dugonics Andrásnál a provinciális jegyek előtérbe kerülését, Orczy Lőrincnél pedig a főúri felvilágosodás motívumait.²²

Mezei Márta Wéber Antalnak irodalmi értéket, igényt előtérbe helyező álláspontjától eltérően a korszak jellegzetességeiből indul ki. Szerinte alapvető

¹⁹ Tarnai Andor 1965, 440–442.

²⁰ Wéber, A népiesség, 203.

²¹ Wéber, Irodalmunk, 21.

²² Wéber, Az irodalmi, 48–53; vö. Wéber, A klasszicizmus, 30–45.

tény, hogy Gyöngyössi Jánost, Édes Gergelyt, Mátyási Józsefet, Kovács Józsefet és társaikat koruk költőnek tartotta, s szerinte volt is bennük költői invenció, nyelvi fantázia, ötletesség és írtak jó verseket is. A mesterkedők „ízléstelenségé”-t Mezei összefüggésbe hozza eszmeviláguk szűkösségével, mondanivalójuk sekélyességével, költészetüknek barokk poétikák felfogásaihoz és műfaji útmutatásaihoz alkalmazkodó alkalmi jellegével. Elmarasztalás helyett rámutat arra a másik fontos szempontra, hogy a mesterkedők is a magyar kultúra fellendítésének szentelték munkásságukat, s jó szándékukat, nemes igyekezetüket és esetenkénti korszerűségüket kár lenne kizárni a magyar irodalomból.²³

A „mesterkedő”, alkalmi poézis kutathatóságára, a kutatás fontosságára és a szövegek ismeretlenségére minden korábbinál nyomatékosabban hívta fel a figyelmet Weöres Sándor említett antológiája. Kovács Sándor Iván megállapítása szerint a szövegekhez szuverén olvasattal közeledő, ugyanakkor történeti épségükre minden esetben vigyázó Weöres elsődleges célja bővebb helyet adni az elfeledett poétáknak – bár tisztában van azzal, hogy „[...] még sok régi anyag lappang, közte bizonyára a legkülönbek közé tartozók is. A törmelékhegy még nincs keresztül-kasul kutatva, épp csak megbolygattuk”.²⁴

A felvilágosodás kori irodalmat összegző korszak-monográfiájában Bíró Ferenc a kisköltők világáról ír, melyből Csokonai is származott. A mesterkedő költészet – véleménye szerint – a végletek együttese, benne éppúgy megjelennek az evilági vaskosságok, mint az elvont bölcelet. Bíró szerint a XVIII. század végén az alkalmi költő szerepe nem kényelmetlen, s ezeket az írókat alapvetően kétirányú becsvágy jellemezte: szórakoztatni az őket körülvevő közösségeket és ezáltal biztosítani maguknak a halhatatlanságot.²⁵

A mesterkedő irodalom további, egyre mélyülő megközelítése az elmúlt években több irányban folytatódott. Lukácsy Sándor a kis költők klasszikusokra gyakorolt hatására, a motívumok történeti vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet. Kimutatta Mátyási József költeményeinek hatását Vörösmartyra, Aranyra, Petőfire; Édes Gergelyét Vörösmartyra; Gvadányi Józsefét Petőfire és Aranyra; illetve Csízi Istvánét Aranyra. Kovács Sándor Iván irányításával az *Irodalomismeret* hasábjain 1998-ban Mátyási Józsefről, 2000-ben Kovács Józsefről jelentek meg rövidebb-hosszabb tanulmányok és bibliográfiák. Az elsősorban egyetemi hallgatók által készített dolgozatok a forrásfeltárás mellett vállalták a szerzők életrajzainak kiegészítését, poétai leleményeinek értékelését. 1999-ben Kovács Sándor Iván szerkesztésében nap-

---

²³ Mezei 1974, 127–130, 133.

²⁴ Kovács Sándor Iván 1982, 1, 6; Weöres 1982, 526–527.

²⁵ Bíró 1994, 399–401.

világot látott a *Mesterkedők* című antológia minden korábbi hasonló vállalkozásnál gazdagabb és teljesebb válogatással, íróportrékkal és írói önvallomásokkal kiegészítve. Az antológia utószavában Kovács Sándor Iván áttekintette a mesterkedés kifejezés 1531-től adatható történetét és jelentésváltozatait. Egyértelműen állást foglalt a kis költők értéke mellett, s Lukácsyhoz hasonlóan felhívta a figyelmet arra, hogy a „megvetett mesterkedők bizonyos eredményeit”, így például a rímhasználatot, a hexametert, a komikumot, a mesterkedő virtuozitást, a rímes disztichont, a hexametert, a komikumot, a mesterkedő virtuozitást, a rímes disztichont „a <magas irodalom> szinte láthatatlanul asszimilálta”. Megállapítása szerint Arany János a szigorú kritika mellett pontosan tudta, mit tanulhat tőlük.²⁶

Mindezek alapján nem vonható kétségbe, hogy a mesterkedők életműve is hozzá tartozik egy kor irodalmának egészéhez. A mesterkedők többségétől ma már nem vitatható el a gyakorlott, sokszor kifinomult nyelvérzék sem. Ismeretes, hogy gyakran nyelvművelő programjuk volt (például Gyöngyössi Jánosnak), s az sem ritka, hogy szaknyelvészeti kéziratok maradtak utánuk (például Édes Gergelyé). Ugyanakkor továbbra is keveset tudunk az egyes mesterkedők alkotómódszeréről, műveltségéről, poétikai nézeteiről, továbbá életművük kapcsolatáról a kor irodalmával. A kutatás jelenlegi szakaszában meghaladott álláspontnak tűnik hivatkozni a XVIII–XIX. század fordulójának bonyolult irodalmi viszonyaira, az el- és összemosódó irodalmi és eszmei hatásokra. Nyilvánvaló, hogy a poétai öntudattal létrehozott szövegeket²⁷ és szerzőiket – jóllehet nem mérhető Csokonaihoz vagy Vörösmartyhoz – érdemes monografikusan kutatni, s elhelyezni koruk irodalmi közegében.

*****

Elsősorban ez a felismerés ösztönzött arra, hogy kiválasszak egyet a XVIII–XIX. század fordulójának kevésbé ismert mesterkedői közül, s feltárjam életrajzát, megvizsgáljam életművét és megkíséreljem kijelölni helyét a kor irodalmában. Választásom Csokonai debreceni diáktársára, Berei Farkas Andrásra esett. A választást mindenekelőtt az indokolja, hogy Farkas költői tevékenységének korábbi irodalomtörténeti besorolása számos, eddig csupán részben megválaszolt kérdést vet fel. Irodalmi önmeghatározása, alkotó módszere, műfaji rendszere és poétikai eszköztára egyaránt ismeretlen, s életműve jó alkalmat ad a hagyományos irodalomtörténeti kánon ponyvairodalommal, az alkalmazott, illetőleg a mesterkedő irodalommal kapcsolatos egyes megállapításainak felülvizsgálatára, eddig homályban hagyott irodalmi folyamatok és ha-

²⁶ Lukácsy 1998, 95–99; Emlékezzünk Mátyásira! 130–166; Kovács 2000, 24–44; Kovács Sándor Iván 1999, 645–658.

²⁷ Vö. Kecskés 2001, 1, 624–631; Hász-Fehér 2002, 146–155.

tások feltérképezésére, egy az irodalom peremterületéhez tartozó jelenségnek az eddigénél pontosabb értelmezésére.

A Hódmezővásárhelyen született, 1770. április 20-án megkeresztelt és kalandos életpálya után 1832. szeptember 13-án ugyanott meghalt, magát következetesen költőnek, szatirikus éllel „ótska” poétának valló versszerző Csokonai Vitéz Mihállyal együtt tanult a debreceni Református Kollégiumban, ahonnan Csokonaihoz hasonlóan – különböző fegyelemsértések miatt – eltanácsolták. Rövid ideig tartó nótáriusság után mecénásokra áhítozva járta az országot, s műveit saját költségén adta ki.²⁸ Irodalmi példaképei Csokonai mellett elsősorban Orczy Lőrinc, Gvadányi József és Gyöngyössi János voltak. Munkái tanúsága szerint²⁹ – a szakirodalom eddigi sommás megállapításaival ellentétben – nem tartotta magát tehetséges költőnek, gyakran élt önkritikával, s általában elmarasztalta saját költői tevékenységét. Az életműben számos nyom van kora költőihez, íróihoz fűződő kapcsolatára. Tudta és valotta, hogy versei minősége nem vethető össze Csokonaiéival, akit egész életében tisztelt, s egyik versében név szerint is megidézett.³⁰

Verseit megmutatta – többek között –Virág Benedeknek³¹, aki valószínűleg eltanácsolta az írástól. Vándorlásaiban számos író kortársát ismerte meg személyesen és meg is verselte. Amikor 1810-ben Budáról Kassára utazott, Kazinczy Ferencnél vendégeskedett.³² Kazinczy csupán leveleiben közvetlenül, kortársai közül azonban többen is megemlékeztek róla. Helmezy Mihály például Berzsenyi írói ellenpólusaként örököltette meg alakját.³³

Berei Farkas András sehol sem lett házi poéta vagy nevelő. Hosszabb időre nem vállalt iskolázottságához illő foglalkozást, mert – mint életútja tanúsítja – ehhez nem volt sem kedve, sem kitartása. Két-három hétig szívesen vendégeskedett egy-egy helyen, a teleket általában Pesten töltötte. A XIX. század első évtizedében több éven át írnokoskodott a Magyar Királyi Ítéltáblánál, 1814-ben azonban már „emeritus Juratus Notarius”-nak vallotta magát. Létalapjának megteremtését több magyar főúr is segíteni akarta; volt, aki házat, más telket ajándékozott neki. Farkas ennek ellenére sehol sem telepedett le, s minden pénzét művei kiadására költötte. Szerény tehetsége ellenére önálló költői programot dolgozott ki és független „írói” létmódot próbált megvalósítani.

---

²⁸ Knapp, Egy fantom; Knapp, Kis Trója.

²⁹ Knapp, Bibliográfia.

³⁰ Farkas 1807, 8.

³¹ Farkas 1820, [ ]₁.

³² Farkas 1810, 85.

³³ Helmezy 1816, XLV.

A legkülönbélebb társadalmi rétegek között mozgott, s miközben verseivel eseményeket és híreket közvetített, valós társadalmi igényt elégített ki. Az alföldi pásztoroknak garabonciás diákként, a nádori udvarban poétaként mutatkozott be, aki képes „ex abrupto rithmis expressare”.³⁴ Könnyedén felismerte és elsajátította a különféle viselkedési normákat, hajlékony természete kedvelte a társaságot és műveivel évtizedeken át sokaknak biztosított szórakoztató időtöltést az országban. Tudatosan törekedett arra, hogy öltözete, megjelenése is felismerhetővé tegye. Kereste az ismertséget, s igényelte a társasági elismerést és a mecénási támogatást. Kalandor természetében³⁵ és költészetében a barokk kor tudatvilága sajátos módon keveredett a felvilágosodás és a korai reformkor eszméivel.

Vándorköltői létmódját Farkas kezdettől fogva kiegészítette munkái kiadásának és terjesztésének programjával, s ehhez – a megélhetés reményében – megbízóitól és mecénásaitól várta az anyagi segítséget. Nem volt könnyed verselő; a versírásból gyakran prózába váltott át. Érdeklődése kiterjedt korának szinte minden jeles és kevésbé jeles eseményére: a jelent válogatás nélkül megörökítendő történekek sorozatának tartotta. Változatos eszközökkel, többnyire szatirikus éllel hívta fel a figyelmet önmagára, s igyekezett megadni a tiszteletet mecénásainak. A nemzeti szempontokat előtérbe helyező látásmódja, figyelemreméltó nyelvérzéke, finom megfigyelőképessége és népi gyökerű realizmusa csupasz őszinteséggel párosult.³⁶

Csaknem teljesen ismeretlen, ugyanakkor viszonylag jól kutatható költői és prózai életműve az alkalmazott irodalom, a mesterkedő költészet és a világi tárgyú ponyvairodalom hármasságának egymást részben metsző köreiből helyezhető el, de néhány ponton túl is nyúlik azokon.

Farkas András az irodalomtörténeti hagyományban

Berei Farkas András költői életművét elsősorban a vélt vagy valóságos alkalmazkodó szoros kötődés, egy sajátos funkcionalitás jellemzi. Ennek ellenére munkásságáról nem sok szó esett a mesterkedő irodalom, az alkalmi költészet és a kis költők világának eddigi bemutatásaiban. Az irodalomtörténet a lexikonirodalmon kívül lényegében nem tartja számon, neve nem tűnik fel a mesterkedők zárójeles felsorolásaiban sem. Valószínű, hogy az önmagát költőből tudatosan irodalmi alakká, legendává átformáló alkata, sajátos beállítottsága miatt.

³⁴ Matók 1857, 514.

³⁵ Borda 1984, 22.

³⁶ L. még, Knapp, Egy fantom; Knapp, Kis Trója; Knapp, Bibliográfia. – Itt mondok köszönetet Szentmártoni Szabó Gézáknak, hogy átadta a Berei Farkas Andrásra vonatkozó részt a hódmezővásárhelyi Vöröss (Vörös) Mihályról összegyűjtött kutatási anyagából, valamint Szabó Béla Istvánnak, aki lehetővé tette a betekintést Berei Farkas Andrásra vonatkozó gyűjtésébe.

sága, szélsőséges természete, mániával határos ragaszkodása az általa kialakított és szabadnak vélt életmódhoz, s nem utolsó sorban rossz híre „rettentette el” a kutatókat attól, hogy foglalkozzanak vele. A lényegében már életében kialakult ellentmondásos megítélés alapvetően befolyásolta a róla szóló későbbi irodalmat.

A magát első munkája megjelenésétől, 1794-től 1820-ig írónak és könyvkiadónak, majd ettől az évtől 1832-ben bekövetkezett haláláig könyvkiadónak és „könyvárus”-nak valló Farkas életének középpontjában a vers- és prózáíráis, az elkészült kéziratok mielőbbi kinyomtatása, valamint a megjelent nyomtatványok terjesztése és eladása álltak. E tevékenység folyamatos gyakorlása érdekében a debreceni kollégiumból eltanácsolt, tanulmányait be nem végző „poéta” mecénásokat keresve többször bejárta az országot. A Debrecenből kitasított Csokonaihoz hasonlóan ide-oda hánykódott, s ami Csokonai fejében csak megfordult, hogy tudniillik katolizál³⁷, azt ő többször is megtette. Kalandos életének hányattatásairól munkáiban rendszeresen beszámol, jól érzékelhető túlzásokkal, humorral és szatírával fűszerezve.

Berei Farkas András írói működéséről tudomásom szerint először 1802-ben Katona István adott hírt a *Historia Critica* 41. kötetében. A Kalocsán katolizált, „de Holdmeze–Bere” melléknevű költő ekkor a királyi tábla juratus notarius, aki „könnyű magyar verseket” ír és ad ki. Katona összesen nyolc, 1800-ig megjelent nyomtatványt sorolt fel tőle.³⁸

Élete folyamán egy alkalommal, 1810-ben Farkas járt Kazinczy Ferencnél, aki feleségével együtt vendégül látta. Farkas *Széphalom* című versének vallo-mása szerint Kazinczy „Mondá: hogy jól ismer régólta híremben”. Ennek ellenére Kazinczy nem említi őt munkáiban, csupán levelezésében, aminek minden valószínűség szerint Kazinczy róla kialakított negatív véleménye lehet az oka. A *Tövisék és virágok* epigrammái közül Kazinczy *A kész írók* című, a *Virágok és gyomokból* pedig az *Izéhez* (1812) című vers megírásakor gondolatott – feltételezésem szerint – Farkasra is. Farkas ugyanis gyakran emlegette a versírás kapcsán a szárnyalás és repülés fogalmakat, melyekkel Kazinczy negatív értelemben jellemezte „a kész írókat”:

„Béna vagy és tánczolsz, a nyelvet nem tudod és írsz;
Szárnyad ugyan nincsen, Cserdi: de rajta! repülj.”

Vélhetően az „Izé” megnevezés is Farkasra utal, aki egyik nyomtatványa címében Izének nevezte magát (*Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadult Izének*, 1804). Másrészt ugyanitt munkája egy részét a „poetica história” megjelöléssel illette, amit Kazinczy verse így variál:

---

³⁷ Horváth 1936, 3–4.

³⁸ Katona 1802, 580.

„Poeta vagy s Historicus.
Mi vagy nagyobb? biz én nem értem.
[...]
Silány versed Beszkédi fagy,
Sem sírnom nem hagy, sem nevetnem,
De fáznom, izzadoznom hagy.
[...]
Historizáns Poeta vagy,
S poetizáns Historicus.”³⁹

Értekezés az úgy nevezett Ujításokról a Nyelvben című, az 1816-ban második kiadásban megjelentetett Berzsenyi-versekhez készített tanulmányában Helmezy Mihály Berzsenyivel szembeállítva, előnévén említi Farkast Gvadányival és Száldobosi Józseffel együtt:

Meg kell jegyeznünk, hogy bár egy a nyelv, mindazonáltal a hely s a szóló nyelve nem egy. Hunyadi s Egmont nem beszélhet úgy mint Peleskei s Rontó; Himfy s Berzsenyi nem úgy mint a mi szarándok cyclicus Troubadourjaink Száldobosi, s Berei [...] Cicero, Horátság, Tacitustusz nyelve nem a salak nép nyelve [...]”⁴⁰

Helmezy itt Kazinczy 1814-ben írt, s először 1815. január 10-én Berzsenyi Dániellel közölt *Eggy és nem eggy* című versének utolsó sorát („Eggy a nyelv: de az hely s a szóló nyelve nem eggy nyelv.”) szabadon felhasználva és értelmezve marasztalta el a Farkas András-féle irodalmat. Ugyanő tizenhat évvel később, a *Jelenkor* című folyóirat szerkesztőjeként, 1832 szeptemberében jelentetett meg egy rövid, ironikus hangú tudósítást Farkas haláláról:

„[...] nyugodott el az urban [...] ama mind a két ns magyar honban ismeretes vándor verselő [...] udvari poeta [...] mint ön szeszélyéből magát neveznie tetszett. [...] kopott verseit, szabott áron tolván mindenki nyakára, majd itt, majd amott éldegélt [...]”⁴¹

1836-ban készült, kéziratban maradt munkájában Kis Bálint a hódmezővásárhelyi születésű írók között emlékezett meg Farkas Andrásról. Több anekdotát közölt róla (debreceni kicsapatásának története, hajdúszoboszlói megvevete, Alexandra Pavlovna ajándéka, katolizálásai)⁴², s ezek kivétel nélkül bekerültek a későbbi életrajzokba.

Farkas irodalmi utóéletéhez tartoznak mindazok az említések, melyek felidéznek alakját. Lauka Gusztáv például 1853-ban a *Déliabáb Vidéki*

³⁹ Farkas 1810, 85; Kazinczy 1998, 108, 133.

⁴⁰ Helmezy 1816, XLV.

⁴¹ Kazinczy 1998, 133, 365; Jelenkor 1832, 77. szám, September 26.

⁴² Kis 1992, 228–229.

daguerrotypek című sorozatának első, *Névnepok* című részében egy József-napi köszöntő kapcsán emlegette Farkast. Lauka az Igaz József barátját köszönteni vágyó „nemzetes tisztartó úr” szájába adta a gondolatot:

„[...] elmegyek, ha vasvilla esik is, [...] s elmondom neki a Cserei Berei Farkas András köszöntőjét, legalább egyszer egy esztendőben jót kaczag”.⁴³

Farkas halála után negyedszázaddal a Gvadányi Józseftől kölcsönzött Nagy-Zajtai Zajtai István „notarius loci” álnéven Matók Béla jelentetett meg róla egy három oldalas, képekkel illusztrált életrajzot a *Napkeletben, A feltámadt peleskei nótárius levelei* címen. Az anekdotákból és versidézetekből összeállított biográfia részletezi Farkas életmódját, bemutatja személyét, sorát, ugyanakkor több téves adatot közöl, végül hiányolja nevét Danielik József életrajzgyűjteményéből. Danielik valószínűleg e cikk hatására vette be Farkas András gyűjteményének második, kiegészítő, 1858-ban megjelent kötetébe. Ez a címszó azonban nem más, mint Katona István 1802-ben megjelent rövid életrajzának magyar fordítása, mely – mint arról már szó esett – csak 1800-ig közöl adatokat. Eszerint Farkas a „magyar alkalmi versek készítésében nagy ügyességgel bírt”.⁴⁴

Farkas alakjának további, elsősorban negatív irányú torzulását segítette elő Mátray Gábornak, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára igazgatójának kéziratossá emlékeztetése. A *Rövid jegyzmények Farkas András életiratahoz* című, 1869-ben készült írásban olvasható először az a hiteles forrást nélkülöző megjegyzés, hogy „verses fércz műveit [...] többnyire saját kis kézi sajtóján nyomtatta, s ő maga kötötte be”. Mátray azt írja, hogy Farkas „Magas termetű, sovány ember volt; de buja természetű is, s veszélyes az ifjúságra; kivált fiúgyermeknek csábítója”. Mátray nem nevezi meg forrásait, saját diák-kori személyes élményét pedig röviden így foglalja össze: „Mikor és hol végzé pályafutását, alulírott, ki őt Pesten 1809–1811 közbeni tanuló[ként] ismer[te], nem tudja”. Mátray volt az, aki Farkas műveit „a Széchényi országos könyvtárban talált rongyalék-csomagokból menté meg”. Véleménye szerint „Farkas arczképe most már a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, s talán *Unicum* is. [...] Ha énekes vagy zenélő költész volt volna, őt mondhatnók a legutólsó vándor-troubadurnak a magyar költészek között”.⁴⁵

Farkas András XIX. századi utóéletéhez tartozik annak az 1875-ben névtelenül megjelent politikai pamfletnek a címe, mely nevét felidézve, maró gúnynyal jellemzi: *Ponyvára szánt verszagyvalék, firkantotta Holdmezei Cserey*

---

⁴³ Lauka 1853, 567.

⁴⁴ Matók 1857, 513–515; Danielik 1858, 75; vö. Katona 1802.

⁴⁵ Mátray 1869.

*Farkas András szelleme.*⁴⁶ 1877-ben *Irodalomtörténeti vázlat* alcímmel dr. Marquis álnéven Márki Sándor tett közzé három, humoros-szatirikus anekdotát Farkasról az *Ústökösben*. Márki jóval később, 1923-ban ismét közölte ezeket a történeteket, részben megváltoztatott hangnemben a *Magyarságban*. Összegző véleménye szerint „Cserey-Berey Farkas a XIX. század elején olyanforma tekintélyben álló poéta volt, mint előtte Szél Gáspár, utána Sréter Kálmán, Vrabély György és Hazafi Verai János. Mindenre verseket írt [...]”.⁴⁷ Valójában Farkas több ponton különbözött ezektől a felsorolt „elődöktől” és „utódoktól”: állandó létbizonytalanságban élt, sokat vándorolt, munkahelye, biztos háttere csak nagyon rövid ideig volt, s például Sréter Kálmántól eltérően nem osztogatta ingyen a munkáit.⁴⁸

Nyomtatásban megjelent műveit először Petrik Géza vette számba az Országos Széchényi Könyvtár és Széll Farkas debreceni gyűjteménye alapján. Farkas korábbiaknál jobban adatolt életrajzát Szinnyei József foglalta össze 1894-ben. Az életrajz után függelékként 51 nyomtatványát sorolta fel, hozzátevé, hogy ismeri Farkas saját munkáiról készített, 1814-ben megjelentetett bibliográfiáját, „melyek közt több előttem ismeretlen van, ha csak a címeket nem változtatta”.⁴⁹

Farkas András nem hiányzik a XX. századi történettudományi, irodalom- és művelődéstörténeti munkákból sem. Neve a szaklexikonokban rendszeresen megtalálható, azaz személye megfelel a magyar költészethez sorolás alapvető kritériumainak. Alakja az elmúlt száz évben szorosan összekapcsolódott a dilettáns irodalom, dilettáns költő, irodalom alatti, marginális irodalom fogalmakkal.

H. Kovács Zsigmond a kassai írók egyikeként emlékezett meg Farkasról, s – néhány közismert életrajzi adat felsorolása után – számba vette kassai vonatkozású írásainak egy részét. Ványi Ferenc *Magyar irodalmi lexikonába* (1926) alkalmi költőként, Szinnyei adatai alapján került be. Munkáinak minősítése meglehetősen sommás: „irodalmi értéke [...] jelentéktelen”.⁵⁰ Trócsányi Zoltán először 1936-ban, majd 1958-ban a kicsapott diákok, peregrinusok, garabonciások között – Szinnyei adatait és forrásait felhasználva –, mint híres peregrinusról írt róla, munkáit azonban érzékelhetően nem forgatta. Írói tevékenységét Hazafi Verai Jánoséhoz és Honfi Dóra Istvánéhoz hasonlította.⁵¹

⁴⁶ *Ponyvára szánt verszagyvalék* [...] 1875.

⁴⁷ Márki 1877, 203; Márki 1923, 4.

⁴⁸ Sréter Kálmánról l. pl., Szinnyei, Magyar, XII, 1379.

⁴⁹ Petrik, Bibliographia, I, 742–745; IV, 1892, 38–39; Szinnyei, Magyar, III, 1894, 139–146; vö. még, BLC 105, 464; Klinda 1987, 80–82.

⁵⁰ H. Kovács 1907, 74–75; MIL 269.

⁵¹ Trócsányi 1936, 21–25; Trócsányi 1958, 384–387.

Szekfü Gyula *Magyar történetében* a rendi nacionalizmus jellegzetes képviselőjeként mutatta be a vándorköltő Farkast, aki Bessenyei és Kazinczy törekvéseihez képest dekadenciát mutat, s „a 90-es évektől harminc esztendőn át járta az országot [...] hitét is legalább négyszer változtatta, [...] a legmateriálisabb nemzetiséget hangoztatja”. Kosáry Domokos a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című történettudományi segédletében történelmi forrásként hivatkozott a „vándor poéta” Berei Farkas András több nyomtatványára. Munkáit Perecsényi Nagy Lászlóval együtt a kisebb írók, az alkalmi irodalom, a dilettáns alkalmi költészet, a nemesi irodalom harmadvonalszintű „termékei” között tárgyalta, személyéről, tevékenységéről azonban nem közölt újabb adatokat. Pettényi Gyöngyössi János, Kováts József, Terhes Sámuel, Lukáts Miklós, Mátyási József, Édes Gergely, Szeles János és mások társaságában elhelyezve, Kosáry sürgette Farkas és a felsoroltak műveinek feltárását, mondván: „A történelmi kutatás számára ezek a maguk idejében korántsem elszigetelt jelenségek igen jellemző adatokat tudnak nyújtani, bár az irodalomtörténet-írás alig, vagy egyáltalán nem vesz róluk tudomást, mivel e kor szépirodalmával szemben felállított művészi követelményeknek is messze alatta maradnak”.⁵² Valószínű, hogy a tartósnak bizonyuló irodalomtörténeti érdektelenség miatt hagyta ki Kosáry Domokos Farkast *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című összegzéséből, jöllehet munkái egy része a XVIII. században jelent meg.

Farkas András már korábban is közölt életrajzi adatai az 1963-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikonban* egy német nyelvű munkájának említésével, arcképének és három, nyomtatásban megjelent műve címlapjának közlésével bővültek. A következő évben *A Hódmezővásárhelyi Állami Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyvében* Sipka Sándor és Grezsa Ferenc értékelte várostörténeti szempontból Farkasnak *A kis Trója pusztulása* című költeményét, s kétoldalmi szemelvényt közöltek belőle.⁵³

1966-ban Szalay Károly a magyar szatíra története felől közelített szerzőkhöz. A vidéki nemesi kúriák lakóit eltartásért szórakoztató „vándorló legények” között írt róla, akik, mint Száldobosi és Pósfay János, koruk népszerű, hivatásos tréfacsinálói voltak. Farkas jurátus nótáriusi éveit Szalay belehelyezte a XIX. század első felében élt magyar nemes ifjak életpályájába, akik törvénygyakorlati éveik alatt szívesen vettek részt a vidéki nemesi mulatságokban.⁵⁴ Bisztray Gyula a *Jókedvű magyar irodalom* című munkájában a

---

⁵² Hóman, Szekfü, 158; Kosáry 1954, 525, 537, 552, 560, 565, 615–616.

⁵³ MIL 1963, 329–330; *A Hódmezővásárhelyi*, 1964, 6, 13–14; Itt jegyzem meg, hogy Székely János, Hódmező-vásárhely in. Város közkönyvtárának címjegyzéke, Hódmezővásárhely, Róth, 1911 c. munkájában Farkas egyetlen munkáját sem vették számba.

⁵⁴ Szalay 1966, 244.

fűzfapoéták, ponyvaköltők és mesterkedő írók társaságában emlékezett meg Farkasról, s a három legnevezetesebb hazai fűzfapoéta egyikének tartotta. Több, korábban nyomtatásban megjelent Berei Farkas-adomát és legendát újraközölt, s néhány munkáját felemlítve, sommásan elmarasztalta. Ítélete szerint Farkas kihívó viselkedésű vándorpoéta volt, aki mennyiségre dolgozott, kevés fejtöréssel, múgond nélkül írt, s munkáiban a debreceni diákkorában megismert alkalmi verseket, valamint a korábbi másfél évszázad költői hagyományát utánozta.⁵⁵

Farkas Vácott kinyomtatott munkái kapcsán Holl Béla megjegyezte, hogy ebből az írói körből neki van a „legkevesebb köze a múzsákhoz, de ő a legszínesebb egyéniség”, s munkái „vásári ponyvára való ’kelendős’ füzetek” voltak. A korábbi közlésekből már ismert adatokkal és életrajzzal, „vándorköltő és alkalmi rigmusfaragó” minősítéssel Farkas András nem hiányzik a *Hódmezővásárhely jelesei* című életrajzi lexikonból és ennek későbbi kiegészítéseiből sem. Némileg meglepő, hogy a *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849* a rendelkezésre álló adatok ellenére ismeretlen születési és halálozási adatokkal közölte Farkas nevét.⁵⁶

A *magyar ponyva tüköre* című összegző munkájában Pogány Péter újra közölte a korábban megjelent adatokat, s Farkast mint hírköltőt mutatta be, akit elsősorban verseinek terjesztési módja kötött a ponyva világához. Lukácsy András újabb adatok feltárása nélkül mint fűzfapoétát, az „első igazi ’főhivatású’ dilettánszt” említette meg a „félművelt” Farkast. Hódmezővásárhely 1984-ben megjelent monográfiája mindössze néhány elmarasztaló sort szentelt neki, s László József is csak röviden, az ismert adatokból szemelgetve írt róla az *Új magyar irodalmi lexikonban*. Egy-egy munkáját az 1990-es évek helytörténeti irodalma is számon tartja. Így például Apró Ferenc a *Reggeli Délvilág* 1993. április 14-i számában bemutatta Farkas András *Felséges József [...] fő hertzeg Magyar Ország nador ispánnának [...] Buda várából Ns. Szeged városába való útazása* című, 1809-ben megjelent nyomtatványát.⁵⁷

Farkas András irodalomtörténeti megítélésének lassú átalakulását jelzi Szajbély Mihály megközelítése, aki – több, a XVIII–XIX. század fordulóján élt kortársáival együtt – belehelyezte Farkas munkásságát az irodalmi trivializálódás XVIII. század második felében megkezdődött folyamatába. Szajbély szerint Farkas munkáit – többekével együtt – az a hasznosságelv segítette életre, mely összefonódott a meggyőződéssel, hogy a szépirodalom művelése,

⁵⁵ Bisztray 1967, 516–525.

⁵⁶ Holl 1973, 66–68; Hódmezővásárhely jelesei, Életrajzi kislexikon, Hódmezővásárhely, 1974, 17; Kókay 1975, 447.

⁵⁷ Pogány 1978, 115–116; Lukácsy 1981, 281–294; Hódmezővásárhely története, 13; László 1994, 556; Apró 1993, 7; vö. még, Kárász, Herczeg, Kőszegfalvi 1991, 22.

elsősorban a magyar nyelv terjesztésében játszott szerepe miatt, hazafias kötelesség, függetlenül a megalkotott művek színvonalától. Szajbély megfigyelése szerint Mihály Istvánnal és Wályi K. Andrással együtt Farkas is jelentős szerepet játszott e hasznosságelv gyakorlati megvalósításában. A folyamatos irodalomtörténeti érdeklődést tanúsítja, hogy Kerényi Ferenc *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)* című monográfiájából sem hiányzik Farkas neve. Kerényi Farkas idősebb gróf Beleznai Sámuel megölését feldolgozó verses históriájának három kiadásáról tesz említést, közli fejezetcímeit, s a művet behelyezi a halotti búcsúztatók műfaji és formai kereteibe.⁵⁸

A számba vett irodalomtörténeti adatoktól némileg eltér Farkas műkedvelő rézmetsző tevékenységének művészettörténeti értékelése. Pataky Dénes *A magyar rézmetszés története* című munkájában metszőként nem szerepel Farkas neve. Ugyanakkor Pataky két változatát is katalogizálta Farkas arcképének, s ismeretlen XIX. századi művésznek tulajdonította azokat. Rózsa György a debreceni rézmetsző diákokról írt könyv bírálatában megkísérelte áttekinteni metszeteit, majd a *Művészet Magyarországon 1780–1830* című katalógus mint „kritikus szemű író”-ra és „naiv bájú” rézmetszőre hívta fel a figyelmet. Legutóbb Farkas egyik rézmetszete és annak felirata adott ösztönzést egy, a 137. zsolttárhoz kötődő irodalmi és képzőművészeti motívum vizsgálatára.⁵⁹

Az éppen kétszáz évet átívelő adatok vázlatos historiográfiai áttekintése alapján megállapítható, hogy Farkas életrajza és sokat emlegetett, a legtöbbek által bírált írói tevékenysége lényegében máig feltáratlan. Míg például az egyik kései utódjának tartott, magát „a haza vándor lantosá”-nak nevező Hazafi Verai János bekerült Weöres Sándor említett antológiájába⁶⁰, Berei Farkas András a szerzővé nyilvánításnak még erre a fokára sem jutott el. Bár a bemutatott anyag számos fontos megfigyelést és részgazságot tartalmaz, önálló tanulmány nem készült róla, s az említésekben jól megfigyelhető az anekdotikus életrajzi elemek és a beható vizsgálat nélkül született, sommás ítéletek kritikátlan átvétele, irodalomtörténeti hagyományozódása.

Tárgyválasztás

Berei Farkas Andrást a vele foglalkozó szakirodalom – mint arról szó esett – vándor hírköltőként és alkalmi munkák szerzőjeként mutatta be. A szerzői tárgyválasztás azonban a valóságban gazdagabb és összetettebb volt e két té-

---

⁵⁸ Szajbély 2001, 36–37; Kerényi 2002, 222–223.

⁵⁹ Pataky 1951, 261; Rózsa 1978, 106–109; Művészet 1979, 228–229, 70. tábla; Papp 2001.

⁶⁰ Három veréb hat szemmel 1982, 2, 450–452.

makörnél. A művek forrásai esetenként jóval távolabbra mutatnak a valódi vagy fiktív megrendeléseknél.⁶¹

I. A nyomtatásban megjelent munkáknak kevéssel több, mint fele **kötődik valamilyen alkalomhoz**, előre tervezett vagy váratlanul bekövetkezett eseményhez. Ezen belül az ünnepi alkalmakra készült kiadványok rendszerint az *emberi élet jelentős fordulóihoz*, az életpálya jeles eseményeihez kapcsolódnak. A két névnapi vers mellett, melyeket Kollonitz László kalocsai érseknek címzett (1798, 1799)⁶², 1800–1817 között Farkas menyegzői köszöntők egész sorát készítette el. Ezeken a lakodalmakon rendszerint részt vett, s a jelenlevőket, ruházatukat és az ünneplés rendjét részben versben, részben prózában örökítette meg. József Antal nádor és Alexandra Pavlovna (1800, 1803), valamint I. Ferenc császár és Mária Ludovika (1808) az egész ország érdeklődésére számot tartó menyegzőjének leírása két-két magyar nyelvű kiadványban jelent meg, az utóbbi Szegeden németül (1808) is nyomdafestéket látott.⁶³ Az uralkodói házasságkötéseken kívül szívesen megverselte vidéki nemesek esküvőit, így például 1807-ben Divényi Antal, 1817-ben Jekelfalvai Jekelfalusi József lakodalmát. Az 1799–1820 között készült halotti verseiben egyaránt megörökítette fiatal lányok (például Harsányi Józefa, 1799) vagy asszonyok (Zsigmondffy Petronilla, 1814), a főpap (Batthyány József, 1799) és a királyi család egyik tagja (Mária Terézia, 1807) elhunytát. Ezek közül több második kiadásban is megjelent.

A privát ünnepek fényét megörökítő nyomtatványok mellett közel harminc, az egész országot vagy egy-egy országrészt, vármegyét, egyházmegyét, illetve várost érintő *társadalmi és történelmi eseményt* is megverselt. Ezeken a művek tanúsága szerint kivétel nélkül jelen volt, s az események aprólékos leírásán kívül a megjelenteket is rövidebb-hosszabb versebe foglalta. Megverselte például az 1797. évi nemesi felkelést (megjelent 1801-ben) és az alföldi magyar nemesek 1805. évi felkelését.⁶⁴ Több országgyűlésről, így az 1807. évi budai, az 1811. és 1825–27. évi pozsonyi diétáról tudósított.⁶⁵ Művei tanúsága szerint 1794–1827 között részt vett a Szatmár (1794), Heves és Külső-Szolnok (1808, 1822), Csongrád (1809), Borsod (1810, 1825) és Vas (1827) vármegyei tisztújításokon, főispáni beiktatásokon. Két kiadásban is megjelent a szegedi városi polgárőrség felállításáról készített munkája. 1827-ben az új

⁶¹ E részhez l. még, Knapp, Bibliográfia.

⁶² Farkas 1798; Farkas 1799.

⁶³ Farkas 1800; Farkas, József Antal 1800; Farkas 1803; Farkas 1808; Farkas, Menyegzői 1808; Farkas, Die Vermaehlungsfeyer 1808.

⁶⁴ Farkas 1801; Farkas 1805.

⁶⁵ Így pl., Farkas, Buda 1808.

váci püspök kinevezésére, 1820-ban Rudnay Sándor esztergomi érsek beiktatására adott ki verseket.⁶⁶

A felsoroltakon kívül viszonylag kevés *rendkívüli eseményhez*, illetve a *korszakban közkedvelt egyéb alkalomhoz* szabott munkát készített. Versbe foglalta például a szülővárosát pusztító tűzvészt (1808), megverselt két gyilkosságot (1819), s több újévi és egyéb alkalomra szóló köszöntőt készített. 1823–1825 között néhány olyan alkalmi munkája is megjelent, melyekben keveredtek a különféle, esetenként egymással ellentétes témák, így például a halotti és a menyegzői versek.

Legsikeresebb alkalmi kiadványa egy családi gyilkosságot, a neves könyvgyűjtő és földbirtokos gróf Beleznay Sámuelnek fia, ifjabb gróf Beleznay Sámuel által történt meggyilkolását verselte meg. A tettet halálra ítélték, s az ítéletet végrehajtották. Az országos érdeklődést kiváltó eseményről szóló vers eltérő hosszúságú szövegvariánsokban, 1819–1829 között összesen hat kiadásban látott napvilágot Vácon, Budán és Nagyváradon.⁶⁷

II. Az alkalmi kiadványok mellett Farkas András munkáinak kevéssel több mint egyharmada **nem kötődött konkrét eseményhez**. Az általa német nyelvből magyarra fordított egyetlen munka (*Elísa testamentoma a maga kedves leányához*, 1803) a nőneveléssel foglalkozik. Már 1798-ban elkészítette, de az előbbi munkánál egy évvel később, 1804-ben tudta megjelentetni az ugyancsak nőnevelési szándékkal írt verses mitológiáját, „poetica historia” megjelöléssel.⁶⁸ Az irodalmi élet nyilvánosságához forduló, vélt vagy valóságos mecénásaihoz szóló költői, írói önvallomásai 1808–1819 között láttak napvilágot. Alkalomtól független önálló versei, verses magyarázatai (például a *Mi Aryánkhoz*), melyeket gyakran közmondásokkal, találós kérdésekkel vegyített, 1808–1831 között folyamatosan kerültek ki a sajtó alól.

1810–1825 között több franciaellenes tartalmú, a Habsburg-házzal lojális, a szerző nevének feltüntetése nélkül, cenzúrázatlanul kinyomtatott verse foglalkozott Napóleonnal és a napóleoni időszak eseményeivel.

III. Az önállóan megjelent nyomtatványok közül a fennmaradó, valamivel több mint egytizednyi **egyéb témájú** munkából az utazás, a vándor életmód ihletett néhányat. Farkas önéletrajzi jellegű útleírásai részben szülei, részben saját életútját kísérik nyomon. Az erősen kiszínezett, kalandos úti történetek közé sorolható a Belgrád 1789. október 9-i visszafoglalásáról szóló. A Gvadányi József által is megverselt eseménynek saját állítása szerint Farkas szemtanúja volt; Farkas e versezete négy évvel Gvadányié után, 1794-ben jelent

---

⁶⁶ Így pl., Farkas, Szomorú 1820.

⁶⁷ Utolsó kiadása, Farkas 1829.

⁶⁸ Farkas, Elísa 1803; Farkas 1804.

meg.⁶⁹ 1809-ben József nádor szegedi utazását foglalta versbe. Egyetlen fiktív útleírása a Szentföldet mutatja be (1804).

E rövid áttekintés tanúsítja, hogy Berei Farkas András műveinek témái éppúgy összevethetők a korszak világi tárgyú ponyvanyomtatványaiival, mint az úgynevezett „magas irodalom” tárgyválasztásaival. Ha egykori aktualitásuk, a bennük található hír és újság értéke szerint osztályozzuk a témaköröket, a nyomtatványok mintegy egyharmada tarthatott számot általános, országos érdeklődésre. Az országgyűlésekről szóló munkákon kívül ide sorolhatók a nemesi felkeléseket, uralkodói házasságkötéseket és utazásokat, valamint a napóleoni eseményeket bemutató kiadványok. Az egy-egy vármegye vagy kisebb földrajzi terület – például Kassa és környéke – számára hír értékkel szolgáló munkák közel egyhatodát teszik ki Farkas nyomtatványainak. Átlagosan ugyanennyi az egy-egy személy vagy család magánéleti eseményeivel foglalkozó munka. A nyomtatványok fennmaradó egyharmad része esetenként újra és újra aktualizálható hírekhez kapcsolódik. Ezeket – a mindenkori aktualizálhatóság mértékének megfelelően – hosszabb időn át forgalomban lehetett tartani.

Ez a megoszlás egyúttal jelzi, hogy Farkas alkotói módszerének meghatározó vonása volt az egy adott időszakban általános érdeklődésre számot tartó, illetve ismételten a figyelem középpontjába emelhető témák tervszerű kiválasztása és kidolgozása. Ez a stratégia jelzi azt is, hogy Farkas valóban meg akart élni a nyomtatványokból, s e cél megvalósítása érdekében témáinak alárendelve dolgozott.

Az egy nyomtatványon belül megjelenő tematikák időbeli változására fordítva a figyelmet, Farkas aktív írói életszakaszában, 1794–1829 között, három nagyobb időszakot lehetett elkülöníteni. 1794–1816 között mindig törekedett egy-egy jól körülhatárolt téma lehetőség szerinti alapos kidolgozására és önálló megjelentetésére. Ez az elképzelés 1817-től megváltozott, amikor a kiválasztott központi témához egy nyomtatványon belül esetenként egy vagy több, kisebb-nagyobb melléktéma kapcsolódott. Az első ilyen, vegyes tematikájú nyomtatványt *A nap alatt vitézkedő naporoszlán [...] és a Pokol szeméjtén kukorikoló kakas* címen jelentette meg 1817-ben, s az alcím szerint *A Tokaji, Mádi, Tartzali, Tájjai Keresztúri, Újhellyi, Vátzi, Gödöllői Szőlő Hegyeken [...] Simon Iuda napján szüretelő Uraságok multságokra szánta*. A különféle témák együttesére utal a nyomtatvány boríték címe, *A pütkösti királyság* is. A korántsem szüreti mulattatókat tartalmazó nyomtatvány alaptémája a napóleoni korszak, s a bemutatott történeti és politikai eseményeket a békességről írt versek, valamint Párizs városának leírása egészítik ki. A „Bé záró versek”-ből

⁶⁹ Farkas András, Belgrádi hét ütközetek. In: Farkas 1794, 103–124; Gvadányi 1790.

megtudjuk, hogy az író itt sem tört irodalmi babérokra, s megelégedett a „szüretelő uraságok” szórakoztatásával:

„Mért törjek tövissért így a magas hegyre?
Ha a lapos téren rósát szedek egyre.
Mért vágnék vagy a Ditsósség halmára
Ha a selyem ágyról fektet a szalmára”⁷⁰

Az 1817–1822 között napvilágot látott munkákban Farkas még nem élt rendszeresen az eltérő témák elegyítésének technikájával, 1823 után azonban általánossá vált a vegyes, esetenként egymással gyökeresen ellentétes tartalmak egy kiadványon belüli szerepeltetése.

A három szakasz időbeli alakulása viszonylag pontosan utal az 1817-től tudatosuló írói sikertelenségre, s egyúttal jelzi Farkas törekvését az olvasói érdeklődés minél szélesebb körű felkeltésére, illetve megőrzésére. Mutatja azt is, hogy Farkas ragaszkodott fiatalkori tervének, a vándorló poéta eszméjének megvalósításához, s attól nem tudott vagy nem is akart elszakadni. Tárgyválasztásai alapján valóban Berzsenyi Dániel egyik ellenpólusa volt. Míg Berzsenyi a „nagyobb, magasabb tárgyakat” ajánlotta; felvetését, „az a kérdés tehát, hogy dorombolni akar-e a poéta, vagy lantolni?”, Farkas a doromb javára döntötte el, s lényegében beteljesítette Berzsenyi jóslatát, „Pindarus lantján is csak konyhadalokat” pengetett.⁷¹

Keletkezési körülmények, munkamódszer

Farkas András rendszeresen rögzítette munkái keletkezésének külső körülményeit. Az alkalmakhoz kapcsolódó nyomtatványokon kívül más kiadványaiban is bőven olvashatunk arról, hol, mikor, milyen körülmények között készült egy-egy munka. Szerzőnk már második nyomtatásban megjelent munkája címében kiemelt helyen tájékoztatta olvasóit arról, hogy e művét „készítette [...] Károlyban”.⁷²

A megírásra vonatkozó szerzői megnyilatkozások egyenértékűek és párhuzamba állíthatók a nyomtatványok híryanagáival. Amikor például Farkas Pesten élt, s két egymást követő évben itt készített névnap i köszöntőt a kalocsai érseknek, a *Szent László tsillagja* című nyomtatványban (1799) azt is tudatja, hogy a Pesten, illetve Budán kinyomtatott verseket nem ő maga adta át az ünnepeltnek, hanem úgy küldte el Kalocsára. Egy másik alkalommal megtudjuk, hogy a József Antal nádor menyegzőjéről készített verset (*Pannónia*

---

⁷⁰ Farkas 1817.

⁷¹ Berzsenyi Dániel levele Dukai Takách Juditnak. In: Tarnai, Csetri 1981, 489–490.

⁷² Farkas, Páratlan 1794.

öröme, 1800) „Pesten, Sept. Oct. Nov. és Dec. Hónapok éjszakáiban, 1799. Esztendőben” írta.⁷³

Farkas munkáinak több mint egyharmadában vélte fontosnak, hogy kitérjen a kézirat keletkezési körülményeire. Gyakran tudósított arról, mennyi idő alatt készült el egy-egy kézirat. Így például megtudjuk, hogy a nyolc nyomtatott lap terjedelmű *Hazai tudósítás* 1811. november 10-én Pozsonyban született, s ugyanitt több hónapon át, 1811 Szent Jakab havától 1812 „Első Hóld tőlte”-ig dolgozott a *Diétai elmékedéseken*. Az utóbbi műben arra is ígéretet tett, hogy a teljesebb nyomtatott változat „el-készül Jósef napi Pesti Vásárra”. Az 1825–27. évi országgyűlésről szóló, *Diéta [...]* című munkáját azonban már nem a pozsonyi helyszínen, hanem feljegyzései segítségével „Ketskeméten beteges erővel a Téli Hónapokban 1825-ben” dolgozta ki.⁷⁴

A megírás közvetlen körülményein kívül többször egyéb részletekről is tájékoztat kapunk. Megtudjuk például, hogy *A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége [...]* (1822) című munkájában a *Párisi Dallok* (1813), a *Victoria Parisiensis* (1814), *A láthatatlan látó-kép* (1815), a *Herósi Dallok* (1821) és a *Fama volat* (1821) című kiadványokban részben már megjelent verseit és azok változatait bővítette ki és írta át. Ezt a huszonöt nyomtatott levél terjedelmű új változatot vallomása szerint „Tokajban harmadik saját Házikomban. Első Hóban 1822-ben” készítette. E körülmény nem zavarta meg abban, hogy ezt az 1822-ben elkészült munkát a *Victoria Parisiensis* egyik átdolgozott kéziratára (*Herósi Dallok*, 1821) 1820. május 8-án Bécsben kapott cenzori engedély feltüntetésével adja ki.⁷⁵

Néhány alkalommal tovább pontosította a készítés körülményeit. Így például *Az Úri Imádság magyarázatja* (1819) című munka „Költ Gyöngyös Városában a Petze parton, 1817 ben, a Békesség Arany esztendejében: Angyali Manka Sz*R*K*J* Árva Kis Asszony Kis Arany Virág Kertjében”.⁷⁶

⁷³ Farkas 1799; Farkas 1800, A_{5v}–A_{6v}: „Farkas András a K. T. Hites Nótáriussa. [...] „Irtam Pesten, Sept. Oct. Nov. és Dec. Hónapok éjszakáiban, 1799. Esztendőben.”

⁷⁴ Farkas 1811, 8. p.: „Irtam Posonyban Novemb. 10-dik napján 1811-ben [...] Berei Farkas András”; Farkas 1812.) (8_{r-v} (15–16. p.): „Az egész Munka el-készül Jósef napi Pesti Vásárra, két rézre metzett képekkel fog fel ékesíttetni. A Póétai Virágok, és a Farsangi musika is hozzá fog köttetni: 5 forint lesz az ára Schain Bankóban. [...] Irtam Posonyban Első Hóld tőlten 1812-ben [...] (Versifex Alicus)”; Farkas 1826, A_{3v}: „Irtam Ketskeméten beteges erővel a Téli Hónapokban 1825-ben. Farkas András, Jésus szarándokja, A Hazában fizetés nélkül szolgál.”

⁷⁵ Farkas 1822, [1]_{lr}: borítéké cím: „A három béke fejedelem.” [1]_{2v}: „[...] imprimi potest. Viennae 8 Maii 1820.” 1*_{3v}: „Tokajban harmadik saját Házikomban. Első Hóban 1822-ben Hazának, Felségték hív Jobbágy Szolgája Szinyei Farkas András.”

⁷⁶ Farkas 1819, 16. p.: „Költ Gyöngyös Várossában a Petze parton, 1817ben, a Békesség Arany esztendejében: Angyali Manka Sz*R*K*J* Árva Kis Asszony Kis Arany Virág Kertjében. – Sz. F. mk. L. S.”

Ha egy kézirat csak évekkel a megverselt esemény után jelent meg, Farkas akkor sem törölte a megírás részleteire vonatkozó megjegyzéseket. Az 1797. évi nemesi felkelésről szóló, *Pannónia szomorúsága* című munka például 1801-ben jelent meg, kézírata viszont évekkel korábban, az eseményekkel egy időben készült: „akkor írtam [...] mikor a Nemesek már mind Körmöndről [...] el-költözvén, Honos Táborba szállottak”.⁷⁷

Az átdolgozott, kibővített, különböző hosszúságú szövegváltozatokban újra megjelent munkáktól eltekintve a kiadványok csaknem feléből hiányoznak a készítésre vonatkozó, előbbiekhöz hasonló megjegyzések. A megírás legfontosabb körülményeire azonban ezekben az esetekben is következtetni lehet. Ezt több adatsor segíti elő, így például a megverselt alkalmak ideje és helyszíne, a kiadványokban említett, utolsó datált események, a cenzori és nyomtatási engedélyek. Az ismeretlen keletkezési és nyomtatási körülmények a kiadványok mindössze alig több mint egytizedénél okoznak elsősorban bibliográfiai természetű gondot.

A megírásra és a megjelentetésre vonatkozó megjegyzések összevetéséből kitűnik, hogy az alkalmakhoz kötődő munkák közül tíz alatt van azok száma, melyek nem közvetlenül az adott alkalomhoz illeszkedően láttak napvilágot. Ez a körülmény mindennél nyilvánvalóbban bizonyítja a szerző ügyességét és vállalkozó kedvét művei megjelentetésében.

A művek keletkezési körülményeinek folyamatos közlése mellett Farkas András más formában is gondoskodott munkássága átfogó dokumentálásáról. Időről-időre elkészített műjegyzékeiben tervszerű rendben állította össze régebben megjelent, frissen kinyomtatott és közvetlenül megjelenés előtt álló munkáit.

Már több évvel az első műjegyzék összeállítása előtt, második nyomtatott munkájában (1794) fontosnak tartotta közölni, hogy ez a nyomtatvány „második Poetai Szerzeményemnek második Sengéje”.⁷⁸ Az egymást követő kiadványokat egy sajátos gondolati rendszerben helyezte el, melyben – mint látni fogjuk – a megvalósult művek, a kéziratok és az írói tervek összemosódtak, illetve a mindenkori kiadási lehetőségeknek megfelelően váltak aktuálissá.

Az első autobibliográfiának tekinthető, rövid összeállítást 1803-ban a *Pannónia öröme* című munka második kiadásának végén jelentette meg *Tóldalék* címen. A felsorolt hat mű azoknak a mecénásoknak a névsorát vezeti be, akik „előpénzt adtak” a kinyomtatáshoz. A megörökített kiadványok közül ma öt ismert példány szerint. Az ötödikként közölt, *Biblis Tsalóka Napja* című jelenleg ismeretlen, s a későbbi műjegyzékekben sem található meg. Tartalmá-

---

⁷⁷ Farkas 1801, 32.

⁷⁸ Farkas, Páratlan 1794, [A]_{6r} : „[...] második Poetai Szerzeményemnek második Sengéje [...]”

ról mindössze annyit lehet tudni, amennyit Farkas a *Pannónia öröme* 1800-ban megjelent első kiadásának 79–85. oldalán közölt, feltehetően a kézirat alapján.⁷⁹

Az első és a második hosszabb műjegyzék 1808-ban, illetve 1810-ben jelent meg, egy-egy önálló nyomtatvány részeként.⁸⁰ A jellemző szóhasználat szerint mindkettő a „Száz ötven árkusból álló eredeti” munkákat tartalmazza, melyeket Farkas tizenöt év alatt írt, miután elbúcsúzott „ama Debretzeni Reformátusok Anya-Oskolájától”. A jegyzékek elsődleges célja az volt, hogy segítségükkel a szerző újabb mecénásokat találjon, akik továbbra is biztosítják a nyomdaköltséget. 1808-ban tizenhat, 1810-ben húsz számozott tételbe sorolta munkáit. Egy-egy tételben esetenként több munkát is felsorol, s a megadott címek többnyire csak tartalmilag vehetők össze a nyomtatványok címével. Ez jelentősen megnehezíti az azonosítást a ma is számba vehető kiadványokkal.

A két jegyzékben először a nyomtatásban megjelent művek találhatók, majd ezt követik „A sajtó alá adandó Darabok Nevei” (1808), illetve „A nyomtatás alá adandó Darabok” (1810). A felsorolt munkák a hasonló szerkezet ellenére közel sem azonosak a két jegyzékben. A már megjelent nyomtatványokat felsoroló első részben az egymással megfeleltethető címeken kívül néhány további mű is helyet kapott, s köztük van olyan is, amit nem sikerült azonosítani egyetlen ma fellelhető nyomtatvánnyal sem.

Példaként közlöm a két lista első részének párhuzamba állítható tételeit:

1808:

- (1) Pokolbéli Útazás
- (2) A Földi Jerusálem, vagy a szép Palestina le írása.
Jerusálem felé Útazás.
- (3) Pannónia Öröme.
- (4) Pannónia Szomorúsága.
- (5) A Lói-vagy inkább a Szoboszlói-Tanáts.
- (6) Külömb külömbféle alkalmatosságokra készített Verselések, a Szegedi, és Tömösvári Polgárok, és a Bekötött Zsák
- (7) Mária Therésia Királyné Sírhalma, első Ferentz Tsászár Mennyezője, avvagy a Tor után történt Lakodalom, A Szomorú Öröm, Divényi Antal, és

1810:

- Pokolbéli Útazás
Palestina le írása, vagy a Mennyei
Pannónia Öröme.
Pannónia Szomorúsága.
a Lói-vagy inkább a Szoboszlói Ló-Tanáts.
Az 1807. dik béli Ország Gyűlésének le írása.
A Mecénás, és a Poéta, avvagy Poétai Virágok.

⁷⁹ Farkas 1800; Farkas 1803, [110].

⁸⁰ Farkas, A meccénás 1808, VII–IX.; Farkas, Apolló 1810, 2_{1-3r}.

Plachi Helena Versei, Debretzeni
Tsapó Sófia Levelével egybe foglal-
va.

- (8) Az ártatlan életű Músának Egerbe va-
ló Útazása, a Báró Fisscher Egri Ér-
sek
- (9)

Örömeire készült versekkel egybe fog-
lalva.

Felséges Mária Theresia Sirhalmi Ver-
sei, először Ö Császári Királyi
Felsége kegyes költségével, és Enge-
delmével másodszer M.F. Tiszt. Sza-
bó András Úr Kassai Püspök Istenes
Segedelmével ki adva. – Felséges Má-
sodik Ferentz Austriai Császár
Mennyegzője, avvagy a Tor után tör-
tént Lakodalom. Német újj Vári
Hertzeg, és Gróf Battyán Magyar Or-
szág, Primássa Sirhalmi versei. A
Szomorú Öröm – a Vátzi Inneplés.
Debretzeni Csapó Sófia Levele. A Kis
Trója pusztulása. Nagy Károlyi Bé ikt-
tató Gyűlés. Szegvári Bé Iktató Gyű-
lés. Felséges József Antal Magyar Or-
szág Nádor Ispánnjának Szegedi
Útazása. Gróf Kun Susánna Kis
Aszszonytól, és Báró Intzéditől kapott
Leveli a Vers Irónak, Báró Fisscher
Egri Érsek Világi Inneplése. Divényi
Antal Mennyegzője. Kováts Juliána
Versei.

A bemutatott részlet jól mutatja, hogy Farkas András ugyan műjegyzéket állított össze, de annak elkészítésekor nem a bibliográfiai hitelesség volt a legfőbb szempont. Valószínű, hogy sem a nyomtatványok, sem pedig azok kézíratai nem álltak rendelkezésére hiánytalanul, s emlékezetből sorolta fel megjelent munkáit.

A „sajtó alá adandó darabok” között még nagyobb a zavar. A tartalom vagy elképzelés alapján megformált címek esetenként több ismert nyomtatványra is illenek, máskor pedig eggyel sem azonosíthatók. Az utóbbi esetben feltételezhetjük azt is, hogy ha valóban elkészítette és kinyomtattatta a művet, akkor egyetlen példány sem maradt fenn belőlük. Valószínűbb azonban, hogy e munkák egy része el sem készült, mivel a későbbi műjegyzékekben nincs nyomuk, azaz csupán a szerző terveiben élhettek. Így például az 1810 után megjelent nyomtatványokban még hivatkozásként sem bukkan fel a

„Karthigám Török Kis Aszszony Tengeren való hányattatásának leg rövideb, fontos elő adása, más magyarsággal, folyó beszédben Mészáros Ignácz után” vagy a „Theseus és Ariadne szerelmének leg igazabb Költeményes le írása” című mű.

Felvethető a kérdés, vajon volt-e a szerzőnek más célja is ezekkel az összeállításokkal, mint a mecénások megnyerése és saját teljesítményének reprezentálása? Valószínűleg igen, mégpedig időről-időre egy határozott írói szembesülés a több művet – a már kinyomtatott munkákat, a nyomdakész kéziratokat és az írói terveket – együtt „mozgató”, folyamatosan egy rendszerben tartó alkotás folyamatával. Ez az alkotói technika jellegzetesen kötődik Farkas életmódjához: a vándorköltőnek nem volt állandó lakóhelye, munkái egy részét gyakrabban látogatott szálláshelyein hagyta, s nem tudhatta, következő alkalommal megtalálja-e azokat. Metaforikusan szólva, mindenét magával hordozta, s a műjegyzékek ezt a „mindent” összegezték. Egyszerre jelentették az elkészült nyomtatványok számbavételét és az adott időpontban elképzelt, megtervezett további munka folyamatát. Így kerülhettek bele például az 1810-es jegyzékbe olyan, csupán látszólag mellékes közlések, melyek egy munka új kiadására vagy egy kézirat tervezett megjelentetésére vonatkoztak.⁸¹

Farkas András harmadik és negyedik autobibliográfiája 1819-ben és 1820-ban jelent meg a *Patens [...]*, illetve a *Rósa hartz vagy Farsangi ének* című munkákban.⁸² Mindkettő ugyanazt a jellegzetes címet kapta: „Hód-Víz parton Hód világon 1777-ben született Szinyei Farkas 180. árkusból álló Eredeti Poétai Munkái, mellyeket írtt 20. esztendőök alatt”. Az életmű terjedelmének az előző jegyzék óta eltelt tíz évben történt mindössze 30 „árkusnyi” növekedése felhívja a figyelmet a szerzői aktivitás gyengülésére, a munkakedv és – intenzitás csökkenésére. Az alkotás iránti elkedvetlenedés tendenciáját egy másik tényező is bizonyítja. Farkas 1819-ben több mint tíz címhez, 1820-ban pedig esetenként közölte a munkák árát is, s utalt a kiadványok külsejének sajtósságaira.

A két újabb műjegyzék megjelentetése – az előző kettőhöz hasonlóan – elsősorban a mecénások megnyerését kívánta szolgálni. A *Patens* „Édes Haza!” megszólítással kezdődő bevezetőjében Farkas a „jó szívű Hazafiak”-tól és a „jó gondolkozású okos Uri ember”-ektől várta az anyagi segítséget: „száz nyöltzvan árkusból álló eredeti kéz írásaim nyomtatattása és négyezer

⁸¹ Farkas, Apolló 1810, 2_{1-3r}, „[...] előszször Ö Császári Királyi Felsége kegyes költséggével, és Engedelmevel másodsor M. F. Tiszt. Szabó András Úr Kassai Püspök Istenes Segedelmével ki adva”; „[...] mellynek párt fogását magára vállalta T. Bernátfalvai Földvári Károly Úr, T. Pest Vármege Tábla Birája”.

⁸² Farkas, *Patens* 1819,[1]_{1r-2v}; Farkas, *Rósa* 1820, 9. levél.

forintból álló költségem pótolása, és könnyebbitése végett méltóztassanak magokat jól tévőim közzé számláltatni, és bóldogulásomban meg egyezni”. A kérés egyik esetben sem magukat a jegyzékeket vezeti be, ami utal arra, hogy a szerző elsődleges célja az újabb munkák kinyomtatása mellett felhalmozódott adósságainak törlesztése volt.

Az újabb jegyzékek szerkezete eltér a két előzőétől: a *Patens*ben „A régebbi Munkák Nevei nyomtatásban” részt „Az Új Munkák Nevei” követik, a *Rósa hartz*ban pedig e két rész után „A készülletben levő Munkák Nevei” található. Farkas mindkét jegyzékben harminc tételben sorolta fel munkáit, s a leírások pontosabban követik a nyomtatványok címeit, mint az előző „bibliográfiákban”, azaz könnyebben azonosíthatók. A két jegyzék egy kivétellel ugyanazokat a munkákat tartalmazza, esetenként eltérő sorrendben. Így például a *Poétai Virágok* 1819-ben a régebbi munkák között található 12-es jelzéssel, 1820-ban viszont egyszer a régebbi nyomtatványok között (12), egyszer pedig 24-es jelzéssel mint „készületben levő Munka” szerepel. Itt valószínűleg a több eltérő tartalmú, de azonos című *Poétai Virágokra* történt utalás – némileg megtévesztő módon. 1819-ben egyetlen olyan leírás található, mely nem ismétlődik meg 1820-ban: „19. Rudnai Sándor Magyar Ország Primássa, az Üdvezlő Fő Rangok és az Esztergomi fegyver viselő, Magyar Polgár sereg által meg tiszteltetése Májor és Tanátsbéli Juhász János, és Fő Adjutáns Lester Urak Vezérlések alatt. Báró Szepesi Erdélyi Püspök Versei Tódlékban az ára 2 forint”. A tartalom alapján készült leírás két nyomtatott munkával is kapcsolatba hozható: az 1820-ban Bécs nyomdahellyel megjelent *Szomorú vigasság* csupán Rudnay Sándor köszöntését, a feltehetően 1822-ben ismeretlen helyen kinyomtatott *Új Jerusálem Isten várossa* pedig mindegyik jelzett szöveget tartalmazza.⁸³ A címleírások szövege nem azonos; ugyanazt a munkát Farkas másként írta le 1819-ben és 1820-ban: „28 Egy Víg Játék ily név alatt. Új módi kis Aszszony az az: félig Aszszony félig lány K. J. Gyöngyösön” (1819) – „28 Új modi kis Aszszony félig Aszszony félig lány” (1820).

A munkamódszer átalakulására, a szerző alkotáshoz való viszonyának gyökeres megváltozására figyelmeztet az árák jelzése és a tervek szűkülése mellett a *Patens* szövege: „Házam vólt, és most Házatlan vagyok: Házas társam nints, Hazámat 20 esztendeje mint Poéta fizetés nélkül szolgálom, ezen szolgálatomért Ország, Világ tsaló Nevet nyertem [...] Hűsz esztendő Poéta vagyok, és 1820dikban mint a Berei Nevet Szinyeire; úgy a Poéta Nevet Bibliopola vagy Könyv Áros Névre változtatom, Bizonyos okon Gyöngyösön léssen ezen túl rendes lakásom; és ott Szilágyi István Úr viszi képemben az

⁸³ Farkas, *Szomorú* 1820; Farkas, *Új* 1822.

Árulás mesterségét [...] eddig mint Poéta Világ bolondja voltam; már Szerelem bolondja lések”.⁸⁴ Farkas álmai azonban nem váltak valóra, nem nősült meg, könyvkereskedő sem lett, s névváltoztatása kivételével (Szinyei Farkas) nagy elhatározásai összeomlottak. Alkotómódszere idősebb korában – 1820 után, amikor betöltötte ötvenedik életévét – nem sokat változott. Az alkotóerő és -kedv csökkenésével viszonylag kevés, egyre keserűbb, illetve ironikusabb hangú új vers került ki a kezéből, s általánossá vált a korábbi munkáit átszerkesztő, újra megjelentető, más szövegegyüttesekbe integráló törekvése.

Ennyiből is látható, hogy Farkas András írói módszeréhez hozzá tartozott az életmű darabjainak folyamatos együtt kezelése és mozgatása, a folyamatos változatképzés, s hogy az önálló mű fogalma nehezen meghatározható. Tervezett munkái közül az éppen elkészült részleteket már a mű teljes befejezése előtt megjelentette. Így például a már említett *Biblis Tsalóka Napjából Schólion* címmel közölt néhány oldalt a *Pannónia örömeiben*.⁸⁵ A részközléseken kívül gyakran élt a korábbi munkáira történő emlékeztetés eszközével, a kor szokásának megfelelően egy másik mű szövegében éppúgy, mint jegyzetekben. Több 1815 után megjelent nyomtatványa címében felsorolta egy-két korábbi, írói működésére legjellemzőbbnek tartott munkájának címét.⁸⁶ A jelenleg példány szerint ismeretlen *K*** Juliánna Arany Virág Kertje* című munkára az *Arany A, B, C* (H. n. [1815 után] ny. n.) címén kívül több munkájában változatlan formában hivatkozik, ezért az aligha lehet azonos a két kiadásban is megjelent *Kováts Juliánna sírhalmi oszlopa* (1805, 1808) című halotti verssel.

Az emlékeztetés módszeréhez tartozik, hogy Farkas azonos kifejezéseket használ az azonos témájú kiadványok címében. A névnapi köszöntők, lakodalmi versek címében többnyire az ‘öröm’ szó ismétlődik, a halotti versekében pedig a ‘sírhalom’ és a ‘tündér-világ’.⁸⁷

A nyomtatásban megjelent munkák szöveggondozását, a sajtóhibák javítását és a tartalmi kiegészítéseket a szerző következetesen, minden kinyomtatott példányban saját kezével végezte. Az 1807-es budai országgyűlésről szóló nyomtatvány rövidebb változatában (1808) az utolsó nyomtatott szó után kézírással fejezte be az ismeretlen okból félbemaradt mondatot, s az 1816-ban

⁸⁴ Farkas, Patens 1819, 18–19.

⁸⁵ Farkas 1800, 79–85.

⁸⁶ Farkas 1816.

⁸⁷ L. még, Knapp, Bibliográfia.

megjelent *Örök illatú poétai virágok* mind a négy jelenleg ismert példányát ugyanazon a helyen, kézzel javította.⁸⁸

Farkas András munkái között jelentős számban találhatóak részben változó tartalmú kiadások és átdolgozások. A változatlan címen megjelenő munkák nem tekinthetők egyszerűen új kiadásoknak, mivel tartalmuk sohasem teljesen ugyanaz. A változtatás oka többféle lehet. Egy első kiadásban két önálló nyomtatványként megjelent mű a második kiadásban már mint egy mű jelenik meg.⁸⁹ A második kiadás szövege ebben az esetben általában rövidebb, a részek elhagyása az új kiadás tartalmi egységét szolgálta.

Több esetben a szerző ígéretet tesz arra, hogy az új kiadás szöveganyaga jelentősen bővülni fog. Ennek ellenére a tartalom nem mindig változott meg jelentősen. *A kis Trója pusztulásában* (1., 2. kiadás: Szeged 1808 Grün Orbán) például az új kiadáshoz fűződő anyagi segítség reménye motiválhatta a nem teljesen beváltott ígéretet.

A tartalmukban jelentősen módosult új kiadások alapulhattak egy-egy téma ismételt továbbgondolásán⁹⁰ vagy egy adott rész terjedelmes bővítésén.⁹¹ A bővülés adott esetben a tartalom megkétszereződését is jelenthette.⁹² Kiadásoként változott a gróf Beleznay Sámuel haláláról készült, összesen hat kiadásban megjelent versfüzér hosszúsága is. Az eleinte bővülő, majd rövidülő szöveganyag jó példa a szerző tudatosan alkalmazott szövegalkakító technikájára.⁹³

Farkas szívesen közölt újra egy-egy szöveget; újraközlő technikái változatosak. A korábban külön nyomtatványokban megjelent, egy tematikához tartozó szövegeket többször kiadta gyűjteményes munkává szerkesztve is. A Napóleonnal szülő verseket például egy alkalommal *A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége [...]* (Szeged [1822] Grün Orbán) című munkában jelentette meg. Egy-egy nyomtatvány szöveganyagának egy részét esetenként új címen, a lehető legkevesebb új szöveg hozzáadásával jelentette meg. Az *Új esztendő köszöntés a Hazában* ([1827]) című munka tíz levél terjedelmű szövege például az első két levél kivételével egyszerű átvétel a *Tekintetes Vas Vármegye dítsérete a vas hasznáról* ([1827]) című műből. A különböző nyomtatványokban korábban kiadott versekből szemelgetve gyakran új címen újabb nyomtatványt jelentetett meg (például *Apolló kis rósáskertje*, [1810]).

---

⁸⁸ Farkas, Dieta, 1808, az utolsó lap utolsó nyomtatott szava („azon idő”) után a félbemaradt mondatot a szerző kézírással fejezte be: „alatt az olyatén Vitézeknek oda haza lévő jószágaik jó gondviselés alá bizattasson.”; Farkas 1816, [49].

⁸⁹ 1. kiadás, Farkas 1800 – Farkas, József Antal 1800; 2. kiadás, Farkas 1803.

⁹⁰ Például 1. kiadás, Farkas, Buda 1808. 32 lap – 2. kiadás, Farkas 1809. 56 lap.

⁹¹ Például 1. kiadás, Farkas 1811 – 2. kiadás, Farkas, Diéti 1812.

⁹² Például 1. kiadás, Farkas 1815 után, 8 levél – 2. kiadás, Farkas, Arany 1815 után, 32 lap.

⁹³ L. még, Knapp, Bibliográfia.

A munkamódszer jellegzetességei közé tartoznak azok a tartalmi és formai sajátosságok, melyek jelzik a már elkészült munkák folyamatos összetartozását. A magyar nyelvű munkákban szívesen jelentetett meg eltérő nyelvű szövegeket, szövegbetéteket. Ez a technika lehetővé tette a különböző műveltségű társadalmi rétegek egyidejű megszólítását. Leggyakrabban latin nyelvű szövegbetéteket alkalmazott. Ezek egyaránt megtalálhatók a címben⁹⁴, a motóban, a keretszövegekben és a főszöveg bármely részében. A szövegbe illesztett, általában közismert latin mondásokkal, idézetekkel elsősorban az életvitelre vonatkozó tanácsokat, „bölcesség”-eket kívánt közvetíteni. A német és szlovák (cseh) nyelvű szövegbetétek a latinnál ritkábban fordulnak elő.

Sajátos vonás, hogy a kiadványok hangsúlyos helyein közölt néhány különösen jellemzőnek vagy sikeresnek vélt, általában saját magára vonatkoztatott szövegegységet, s ezeket újra és újra átalakította. Ironikusan Jézus neve árulójának vallotta magát, s a *Jézus neve árulója* kezdetű, többször átalakított szövegű versét (az ‘áruló’ szót ‘kereskedő’, ‘árus’ értelemben használva) legáltalább négy eltérő változatban közölte.⁹⁵

Farkas több munkája tanúskodik sajátos szöveg-átalakításokról, az ún. mozaik-technika tudatos alkalmazásáról, egy több tekintetben folklór típusúnak nevezhető alkotásmódról. Korábban írt szövegeiből szívesen emelt át részleteket, s azokat az eredetitől eltérő, aktuális szövegösszefüggésben folytatta. Többször is készített például leírást Buda váráról, részben azonos, részben eltérő motívumok felhasználásával. Napóleonnal foglalkozó verseiben is gyakoriak a részben azonos, részben változó szövegegységek. Többször visszatért az egyik idilli békét sugárzó és azzal példálózó természetleíró verséhez is, ál-

⁹⁴ Például, Farkas András pokolbéli útazása Mellyet két könyvekbe ki-botsátott az Author maga költségén, életének húszadikába, a nyelvén szállóknak kedvekért. In *Domino speres Arcanum serva intra parietes. Bizzál az Urba: Titkodat ne beszéld Barátodnak, Pesten, 1794*, [Füskúti Landerer Mihály].

⁹⁵ 1. címszövegben, *Az Úri Imádság magyarázatja*, 1819, „Jézus Neve árulója./Judás áruló volt; el-adta Mesterét/Mért 30. ezüst pénz úté a tenyerét./De én Jézus Neve tiszta Tudományát/Harmintz réz krajtzárért árulom zsákmányát.”; 2. a mű szövegében, *Patens a Haza főpapjaihoz*, [1819].) (2v, „Tsókkal árulta-el Júdás-is Mesterét./El-adja a tsókkal sok leg-jobb emberét./Meg-meztelenít ki rád tsókot ruház./Sok jódéért Szeretöd ki tsúfol, meg-gyaláz.”; 3. címszövegben, *Jósef császár hoz más Világra irt levél*, 1825, „Júdás áruló volt el adta Mesterét./Mért 30 ezüst pénz úté a tenyerét./De én Jézus Neve tiszta Tudományát/20 ezüst krajtzárért árulom zsákmányát.”; 4. a mű szövegében, *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése Szent György Hava 26-dik, 27-dik és 28-dik napjaiban 1825-ben*, [1825].) (8v, „Be záró Versek.[...]Szép szóért nem szokás szép portékát adni./De pénzért el lehet az Istent is adni./Mint Júdás megútván Krisztus Barátságát/30 ezüst pénzt felvette váltságát/Nem vagyok mint Judás Mesterét áruló/A bé kötött zsákban se matskát áruló./Mint Könyv áros hát itt bátran bótót nyitok.”

talában hasonló szövegkörnyezetekben.⁹⁶ Ha egy-egy korábban már közölt szöveget illesztett be új munkájába, azt nem mindig közölte újra, hanem a forrás jelzésével utalt arra a helyre, ahol el lehetett olvasni. Így például *A miskóltzi gyűlés* című, 1810-ben Kassán megjelent munkában az ‘olvasd’ vagy ‘lásd’ szóval utalta az olvasót korábbi munkáihoz. Korábban megjelent munkáinak részleteiből közmondásszerű sorokat is összeállított, így például az *Arany A. B. C.* különböző, 1815 utáni kiadásaiban.⁹⁷

Szerzői megnyilatkozások a poétaságról

Farkas András versben és prózában közvetlenül is megfogalmazta saját költő voltáról vallott nézeteit. E kijelentések közös jellemzője, hogy gyakran toposz-szerűek, jól elkülöníthetők a szerzőnek irodalmi szövegek létrehozására irányuló elméleti megjegyzéseitől, s egyaránt megtalálhatók a verses és prózai művekben. Az ide sorolható kijelentések jelentős része a stilizált, szatirikus önreflexió körében mozog. E szövegek 1794–1820 között folyamatosan keletkeztek, majd 1820 után megritkulnak, s jobbra a korábbi gondolatok ismétléséből, variálásából állnak.

Költői tevékenységének kezdetéről sajátos egyszerűséggel és némi öngúnyval vallott első nyomtatásban megjelent munkájának XXIV., *Történet* című fejezetében. Itt írta le, hogyan lett „szükség idején” orvosdoktor Debrecenben, s beszámolt „orvosi” tevékenysége nem éppen szerencsés következményéről. Ezt követően határozta el, hogy írással fog foglalkozni:

„Kezdem vagy két hétig ezzel orvosláni,
S tsak nem falra kezd a leány ugrándani.
Azért az Orvosi Tudományt le-tettem,
A könyv-írást osztán az ólta kezdettem.”

Terve megvalósítására a „Cursussát el-vesztő, Debreczenbe Borgai pipákat áruló” Kelemen Andrással szövetkezett:

---

⁹⁶ 1. 1805, *A szabad királyi Szeged Várossának, Virtussal, és régi Ditső Eleinek hírével fénylő, hét szakaszból álló, polgári őrző vitézi rendje*, A₃₇, „Első szakasz. [...] Békességnek rövid leírása [...] / Sajt nyomó Titirus még a Högy tetöre. / Bátran legeltette nyájait mezöre. / Kősziklák üregén itt amott tserkésztett. / Mind addig míg a nap szépen el enyészett. / [...]”; 2. 1811, *Diétai elmélekedések*, [ ]_{3v}, „Pax optima rerum. / Sajt nyomó Titirus még a hegy tetöre. / Bátran legeltette nyájait mezöre. / Kősziklák üregén itt, amott, tserkésztett. / Mind addig míg a nap szépen elenyészett. / [...]”; 3. 1822, *A haza kétszer kötött, négyyszer bomlott békessége*, *_{1v-2r}, „A haza első békessége. / Le hajtá már hegyről Titirus ő nyáját. / Szépen fujdogálja Pásztori nótáját. / Pán, a ki volt hajdan Pásztorok Istene. / Az őrzetőjére pusztára ki mene. / [...]”.

⁹⁷ Farkas 1810; Így pl., Farkas 1815 után.

„[...] egymás közt illy frigyet kötöttünk.
 Hogy ha a Pipákat Pesten el-adhatjuk;
 E könyvet az árán ott ki-nyomtatattuk.
 Mellyből a mit kapunk, a főbb Oskolákra,
 Bizvást ki-mehettünk Akademiákra.”⁹⁸

A pipák azonban összetörtek, s a további tanulásra vonatkozó elképzeléseit nem sikerült megvalósítani. Egy 1815-ben megjelent vallomása szerint azért ír, mert

„Az Írás a szívnek egy néma tolmátsa,
 Az elme, indulat, a Lélek tanátsa.”⁹⁹

Befejezetlen debreceni tanulmányai után egyik megjegyzése szerint további tizenöt évet szánt az írás mesterségének kitanulására. Az *Apolló kis rósáskertjében* (1810) megjelent prózai önvallomás szerint:

„Azon édes ösztön segítvén ártatlan igyekezetemet, az az: a Vers-Írásnak mesterségét bennem, törekedésimet nyugodni nem engedte, még tsak ennek a szép Tudománynak, és néma Mesterségnek el rejtett titkait, és nehézségeit ki nem tanultam egészszen.”¹⁰⁰

A „szép tudomány” és „néma mesterség” gyakorlására kétlépcsős, dokumentatív módszert alakított ki. Igyekezett személyes résztvevője lenni az eseményeknek, s lehetőleg a helyszínen feljegyzéseket készíteni benyomásairól, majd ezt követte a kidolgozás folyamata. Az 1797. évi nemesi insurrectio idején például először „kitanulta”, hogy ki kicsoda, miről nevezetes, s mindezt „Jegyző-könyvem Darabjában alantan le-festem”. A megfogalmazáshoz hozzá tartozott saját emlékeinek összefoglalása. Így 1797-ben – mint vallja – a török követség megérkezését

„vólt szerentsém szemlélni [...] a Bör-készítő Khemnitzernek Duna-partján épült palotás Kávé-Háza előtt, complementet-is hajtottam [...] Láttam mikor [...]”¹⁰¹

Egyetlen németből magyarra fordított, 1803-ban megjelent munkájának előbeszédében így összegezte fordítói gyakorlatát:

„Továbbá fordításomból ki-maradtak azok, mellyeket az Okosság, és Hazának Törvényei és Szokási ki-hagyni parantsoltak [...] igyekeztem, a mennyire lehetett, könnyen érthető tiszta jó Magyarssággal for-

⁹⁸ Farkas 1794, 87–92.

⁹⁹ Farkas 1815, 26.

¹⁰⁰ Farkas, *Apolló* 1810, [1]_{8v}.

¹⁰¹ Farkas 1801, 31.

dítani [...] A mi pedig utoljára a jó írást illeti, ebben hol egy, hol más példát követtem”,¹⁰²

mivel a megfelelő szabályok még nem álltak rendelkezésre. A szelektív fordítói gyakorlatot magáévá téve Farkas célul tűzte ki a magyar nyelv tiszta használatát, s egyúttal hiányolta az egységes helyesírási normát. E két nyelvi kívánalmát későbbi munkáiban is többször megismételte. Valószínűleg az anyanyelv művelése iránti igény indította arra, hogy 1808-tól több nyomtatványa címlapján „a Nyelv és Erköltök Pallérozó Tudományok Mesteré”-nek nevezze magát.¹⁰³

Híreket, eseményeket megverselő munkáiban két alapvető elvet próbált érvényesíteni: az újdonság minél gyorsabb közlését és – tekintettel az utókorra – az időálló tudósítást. 1807-ben egyik halotti versében erről így írt:

„Én is verseimben úgy érek tzel, véget,
Ha hamar e sírást fel váltja az öröm
És gondos elmémet ha újságon töröm.”¹⁰⁴

Az 1811. évi pozsonyi országgyűlésen készített feljegyzéseiben az események hiteles krónikásává avatta magát:

„Ti reátok néz most az egész Európának szeme, és résen tartják füleiket sok millió ezer lakossai, annak az újságnak hallására; melyet én a kései Maradéknak tükörül, és emlékezetül irok le – a Ti Nevetekben.”¹⁰⁵

Farkas fő célja a hírek megörökítése és utókorra hagyása.

„[...] a Polgári őrző vitézi Rendnek Tisztviselőit ki fogom oda alább nevezni, hogy azoknak mind az élő, mind a késő maradék előtt jó hírt nevet szerezzek.” (1805) – „Ezen mi Poétai éneklésünket és Köszöntésünket ne úgy vegye a Nemes Publicum, mint valamely jó nap kívánást; hanem mint egy örök emlékezetre méltó szerentsés Történet le-írását, a melyre édesen fognak emlékezni jövendőben még a későbbi Unokák is.” (1823)¹⁰⁶

A hírversírás tudatossága ösztönözhetette arra, hogy munkáit gyakran „tudósítás”-nak nevezze. A „hírköltés” szatirikus megfogalmazása sem hiányzik műveiből. Egy 1814-ben Miskolcon megjelent halotti versében így írt erről:

---

¹⁰² Farkas, Elísa, A_{3v-4v}.

¹⁰³ Így pl., Farkas, Az ártatlan 1808.

¹⁰⁴ Farkas 1807, 9.

¹⁰⁵ Farkas 1812, 2.

¹⁰⁶ Farkas, A szabad 1805, A_{1v}; Farkas 1823, 36.

„Egy újságot mondok! A mely halhatatlan,
Meghal: – aki kíván lenni halhatatlan.”¹⁰⁷

Farkas nem vetette meg a jó ételt és italt, s a tudatosan vállalt alkalmiságról vallott nézeteit többször e motívumot felhasználva rögzítette:

„Idd meg ha kínálnak örömök divatját
E ditső Hív Párnak hármaztasd vivátját” (1808)

„Gödöllön töltöttem én is jó napokat,
Ott a Fő Exactort, és Kasznár Urakat;
Hogy meg látogattam: pompás asztalokhoz,
Ültettek jó Egri, Ménesi borokhoz.
Bús gondolatimat itt borral le öntvén,
Poharával e jó gazdánkat köszöntém.” (1810)¹⁰⁸

Az ártatlan életű Músának Egerbe való nyavajogva nyomorgó utazása című, önéletrajzi ihletésű, 1808-ban Szegeden megjelent munkája mottójában eképpen foglalta össze életfilozófiáját:

„Utazás ez élet! ha kérded hol lakom?
Ott szeretek lakni, hol ingyen jól lakom.”¹⁰⁹

Már fiatal, kezdő íróként meg kellett tanulnia, hogy az alkalmi költészet-hez hozzátartozik a gyorsaság, mert különben nem éri el célját:

„Mikor írának hét száz kilentzven háromba,
látogatni menvén szülőim bajomba,
Az alatt Károly Gróf itt meg-jelenék,
Deák verseimmel kit tisztelni menék.
Míg a vers-frással az órát halasztám,
A Grófot az idő közbe el-szalasztám.”¹¹⁰

Több alkalommal nyíltan bevallja, hogy felkérésre ír:

„[...] fellyebb nevezett Fő-emberek javaslásához képest, igyekeztem [...] Insurrectiójokat le-írni; egynéhány Vármegyék Márs-útyyokat, jelesül Pest, Nógrád, Szabolts, Bihar, Szathmárt bé-iktatom, minémű szép Renddel mentek által Budánál, kik voltak Név szerint Tisztjei [...]”¹¹¹

¹⁰⁷ Így pl., Farkas 1810, 61; Farkas 1814, *_{2r}.

¹⁰⁸ Farkas, A mecénás 1808, 12; Farkas 1810, 33.

¹⁰⁹ Farkas, Az ártatlan 1808, mottó.

¹¹⁰ Farkas 1794, 73–74.

¹¹¹ Farkas 1801, 29–30.

A szülővárosában, a „kis Trójá”-nak elnevezett Hódmezővásárhelyen 1808-ban kitört tűzvészről írt vers második kiadásának elején jegyzetben örökítette meg a helybeli tanács ösztönzését:

„E szomorú eset ébresztvén engemet,
Illy szókra fakaszt ki; s emeli nyelvemet:
Ezt írnam Hazámnak ha azt nem terhelem:
Ha e bús Lelkemet még arra buzdítod:**)
Hogy beszélném elő azon keserveket!

— — —

**.) Értvén az itt való Tanátsot, a kiknek [...] kértkre készítettem e szomorú Verseket.” (1808)

A fennmaradt dokumentumok azonban tanúsítják, hogy ezt az „ösztönzést” maga Farkas kezdeményezte ajánlkozásával. A vers kibővítéséhez és a második kiadáshoz szükséges pénz megszerzése érdekében ugyanis kérő levelet intézett a hódmezővásárhelyi tanácshoz. Kérését a „szárnya nélkül madarat repülni ki látott” költői kérdéssel vezette be, majd megígérte: „a Kis Tróját háromszorta bővebben fogom kiadni a már sokkal bővebben vett ideám és tökéletes informatio után”. A kiutalt pénzt azonban kevesellhette, mivel a második kiadás terjedelme nem sokkal nagyobb az elsőnél.¹¹²

Többször felemlgette Grassalkovich Antal 1809. évi főispáni beiktatását, amikor a főúrnak ígéretet tett az esemény megörökítésére:

„Vólt szerentsém nékem is ezt a ditsósséges pompát látni, és Bójt más Hava 8-dikán, ebéd után, Ó Hertzegségével a maga nyugvó szobájában szállani [...] az ő Hertzegsége színe előtt, meg ígértem, hogy ezen pompás Inneplését [...] versekbe foglalom”.¹¹³

Gyakori az ihletet adó jó bor emlegetése; már Farkas debreceni kollégiumi vétségei között ott volt a tokaji bor élvezete. Amikor például 1810-ben Szent Erzsébet napján Tsorba Sámuel kassai bőrkikészítőnél vendégeskedett, „Nemes és Nemzetes Hétzei János Úr” és lánya köszöntésekor megverselte a jó borokat is:

„Tokait és másllást ittam tsak Házánál.
Illy drága italból midőn részésülök,
A Poésisomban újra lelkesülök.” (1810)

---

¹¹² Farkas, A kis 1808; Farkas, A kis Trója 1808, [ ]_{2r}; Szeremlei 1892, 398–400.

¹¹³ Farkas, Fő méltóságú 1809, 4–5.

Más alkalomakkor ugyanerről így írt:

„Músám is bor nélkül versit el-hibázza
Mikor a szomjúság kis torkát tsigázza.” (1812).

„Poétában vénát, tüzet, a bor tsinál.” (1825)¹¹⁴

A borhoz hasonlóan a mecénások adományai és a költő szíves fogadtatása is ösztönözték alkotókedvét:

„Ezek mind jó szível fogadtak engemet
Így a vers írásra ébreszték kedvemet”¹¹⁵

Közvetlen hangon, változatos formában foglalta versbe, hogy a költő jó sorsához elengedhetetlenül szükségesek a bőkezű mecénások:

„[...] a Músáknak is ha nints Mecénások,
Olaj nélkül nem ég setétben lámpások.
— — —
A ki természetes és könnyű Poéta,
Szüli azt mindenkor különös Planéta.
De ámbár arany ész, találtasson nálla,
Pénz nélkül nyomorúlt s porba esik válla.”¹¹⁶

A jutalom reménye is folyamatosan ébren tartotta az ihletet:

„Ha arany nem nyomja a Poéta markát,
Remekje Sas gyanánt szül idétlen szarkát.” (1808)

„Így midőn ezen óhajtott fő tzelomat [1200 forint] Hazánk fő Rendjeiben el érem, az által a Poétai tudományban újra fogok lelkesülni.” (1811)

„Ha ösztön nem éri a Poéta sarkát,
[...]
(Mint fűzfa nem terem egyebet tsak barkát.)” (1815)

„A Poéta a Hazában fizetés nélkül való szolgálta és így tsak a jó szívű Haza fíjaktól várja fáradságainak meg-jutalmazását [...] Úri Neveiket, és szíves ajándékaikat, Nagy és kis Jegyző könyvbe fel jegyezni méltóztassanak.” (1819)¹¹⁷

¹¹⁴ Farkas 1810, 109; Farkas, Örök 1812, *_{5r}; Farkas 1825,)(2_r.

¹¹⁵ Farkas, A mecénás 1808, 10.

¹¹⁶ Farkas, Apolló 1810, 2.

¹¹⁷ Farkas, Nagy 1808, 16; Farkas 1811, 8; Farkas 1815, 14; Farkas, Patens 1819, 5.

Új munkákra ösztönözte a korábbi kiadványok kedvező fogadtatása. Például a második József napi köszöntő elkészítésére az első sikere ihlette:

„[...] azon lett örömömnek eddig-való folytatása ösztönzött, és serkentett-fel engemet mostan-is arra, hogy [...] Tollamra végyem [...]”.¹¹⁸

Azt is megtudhatjuk, hogy egy-egy felkérés után néha éjszaka készítette el alkalmi verseit. 1809-ben hírül adta:

„[...] a Nemes Banderiumról írt Verseimet [...] írtam Szegváron, Tittler József Úr Vendég fogadós Házában; a hol Poétai tsendességemhez nem juthatván éjfél utánig a Vendég el oszlásáig fel kellett virasztani, és két éjszakai leg-édesebb álmomtúl később voltam el lenni [...] Kérek azért [...] a hirtelenség miatt az írásban, és gondolkozásban könnyen eshető hibákról, fogyatkozásokról való engedelmet.”¹¹⁹

A barokk kor irodalmából jól ismert *lucubratio* (éjszakai munka) Farkasnak kedvelt toposza:

„Írtam Pesten [...] Hónapok éjszakáiban, 1799 Esztendőben” (1800); „[...] jutalomra is érdemessé tenni méltóztattak fáradságos, és munkás törekedéseimet, éttzakázásaimat” (1819).

Az elkészített művet néha metaforikusan „éjszakájá”-nak nevezte, s így ajánlotta az olvasónak („[...] érdemetlen Munkátskámát, éjtszakámát”, 1801). 1810-ben tizenöt éves írói munkásságára visszatekintve így fogalmazott: „azólta a vers írásban sok álmatlan éjszakát ki húztam”.¹²⁰

A *lucubratio* gyakran kapcsolódik össze a sikertelen alkotás toposzával. 1808-ban így írt tehetsége korlátairól:

„Én eleget töröm a fejemet! Úgy hogy még az éjszakai óráim is fel vannak osztva, a mellyeket az írásban álmatlan el töltök, még se látom elő menetelet, vagy sikerét ennyi szorgalmaimnak! A mennyit a szerentse előre, a szerentsétlen történetek (mellyekkel tellyes életemben küszködök) meg annyit hátra taszítanak!”¹²¹

1810-ben feltűnik az elkészült kézirat elvesztésének toposza: „egy ki dolgozott betses munkámát, és igen jeles kéz-írástomat; ilyen Titulus alatt: *Az 1809-ben Felkelő Nemes Magyarok Érdem Koszorúja*” Egerben „el-ejtettem a honom alól”. Ezen a munkán „fél esztendeig éjjel nappal [...] dolgoztam [...]

---

¹¹⁸ Farkas 1799,)(2r-v.

¹¹⁹ Farkas, Fő méltóságú 1809, 6–7.

¹²⁰ Farkas 1800, A_{3v}; Farkas, Patens 1819, A_{2r}; Farkas 1801, A_{3v}; Farkas, Apolló 1810, [1]_{8v}.

¹²¹ Farkas, A mecénás 1808, VI.

az el-veszett íráshoz hozzá fogtam és újra ki dolgoztam, valami naggyából az újj munkát, és Kassán fogom közelebb Ellingernél ki-bocsátani”.¹²² Ennek az újra elkészített munkának egyébként eddig egyetlen nyomtatott példányát sem sikerült számba venni.

Saját írói sikertelenségét, szerény tehetségét és munkái vegyes fogadtatását több évtizeden át folyamatosan felemlgette:

„és inkább hiszem, hogy nem annyira a Versírásról, mint a szegénységemről fog a Világ holtom után is meg emlegetni mint Írust”.¹²³

Tisztában lehetett azzal is, hogy befejezetlenül maradt tanulmányai és fiatalkori elbizakodottsága együttesen gátolták valódi költővé alakulását. Erről így mitologizál:

„Fel vett vólt szerentse engem is szárnyára,
De véletlen juték Ikarus sorsára.
Mert még alig kezdett szárnyam tolla gyűlni,
Mindjárt az Ég felé akartam repülni”.¹²⁴

Tudatában volt Farkas annak is, hogy munkáinak fogadtatása szorosan kötődött azok alkalmi, szórakoztató jellegéhez. Visszatekintve költői útjára, sikertelenségének egyik okát 1815-ben irigyeivel magyarázta:

„Eleget irtogattam eddig Satyrás Verseimmel Poétai virágaim közzül a szürő töviseket, az az, az irígyeket, a kik nevendék plántátskáimat, es gyümöls-termő hasznos óltványaimat megfojtották, így a Poétai Virág kóróvá változott.”¹²⁵

Ugyanebben a munkájában közmondásszerűen így foglalta össze költői tapasztalatát:

„Sokat láss! Kitsint szólj! A mibe van velő,
Hízelkedni szokott minden rossz Verselő.”¹²⁶

A sikertelenség mégsem akadályozta meg abban, hogy önérzetesen költőnek vallja magát:

„Bolondok versimért gyakran ki-nevetnek,
A Grófok, és Bárók, asztalhoz ültetnek.
Hadd alázza munkám a kitsinyek neme!
Elég a Nagyoknál ha vagyon érdeme!
[...]

¹²² Farkas 1810, 52–55.

¹²³ Farkas, A mecénás 1808, VI–VII.

¹²⁴ Farkas, Örök 1812, [1]_{3v}.

¹²⁵ Farkas 1815, 8.

¹²⁶ Uo. 71.

Hét Vármegyét vólt itt szerentsém tisztelni,
Versel mindeniknek kedvét tudtam lelni.
A kik úgy halgattak engem mint Prófétát.”

Ugyanebben a művében nem titkolt keserűséggel írta:

„Két Hónapot tölték már el a Diétán,
Hol kapnak is, nem is a Magyar Poétán.”¹²⁷

A *Patens* című, keserű hangú kiadványában (1819) ugyanerről így szólt:

„A Halhatatlan Hirt, Nevet, világi, [...] büszke reményemet látom, a Világ meg tsalta [...] Ha Gróf Gvadányi Generalis, Gróf Dessöffy József Nagyságok a Poéta nevet viselni nem szégyenlik: – ki kérem magamnak azt a szerentsémet minden jó szívű Hazafiaktól, és jó gondolkozású okos Uri embertől [...]”.¹²⁸

Tisztában lehetett azzal, hogy írói sikertelensége szorosan kötődött a munkáiban megjelenő trivialitáshoz. Ezzel összefüggésben többször alkalmazta az önlebecsülés toposzát. Az 1807-ben megjelent *Mundus* című versének elején például:

„Ez tsekély versimben nem találsz nagy Észre!
Gyászos soraibúl ezeket vedd észre!”

A *Finis* című vers befejező soraiban saját költői gyakorlatát minősítette, s óvta az olvasót annak követésétől:

„A ki már majd végre olvasád versimet
Roszsz példárúl varni ne tanuljál himet!”¹²⁹

Farkas tudatosan vállalta a trivialitást; szerinte az „alaton toll”-nak is megvan a maga feladata:

„Múzsám ez alaton tollával verselő
[...]
Az ember mindenre születik, és terem
Nékem tenta, penna, papíros Múszerem,
Ásón, kapán, kaszán nem tört fel tenyerem
[...]
A régi Poéták hagytak elég tarlót
Sok újjak azokba vágják tsak a sarlót
El is szaporodtak már ma a Poéták
Mint ollyas új módi üstökös Planéták
Ha nem tökkel ütött velő van fejébe

---

¹²⁷ Farkas, Örök 1812, [2]_{2v-3r}, *****_{8r}.

¹²⁸ Farkas, Patens 1819, A_{2v-3r}.

¹²⁹ Farkas 1807, 9, 16.

Mi minden per nélkül be vesszük a Czébe
Kinek mi a tzelja minden azt követi¹³⁰

Fontos ösztönzője a népművelői szándék:

„Músám az al Földrül azért jött Budára
Meg halná [!] mi szolgál Hazája javára,
[...]
Mint egy Urfi úgy ment fel a Dietára
Ez alaton író tollával ha bírja,
Hazája panaszszát versekben le írja
Hogy abból a köz nép oktatást vehessen
És a maradéknak tükörül lehessen.”¹³¹

1823-ban sajátos kétértelműséggel Ovidius utódának vallotta magát:

„Én Názó Poéta, gyenge Tanítványa”.¹³²

Költői útját szerinte mindenekelőtt az alacsony származás jelölte ki:

„Mi kik a Poéták mezején termettünk,
Alatson házából többnyire születünk.
Azért világnak tsak sepreivé lettünk”¹³³

1820 körül egyre elégedetlenebb sorsával, s a szegénységre panaszodik:

„Bennünket az idő tanit gazdagságra
Rá untam már én is a Poétaságra
Tzifra nyomorúság a Poéta dolga
Mert fizetés nélkül a Hazában szolgál.”¹³⁴

Ehhez kapcsolódik megjegyzése, hogy művei fogadtatását a közönség közömbössége és sokféle ítélete is befolyásolta:

„Sokakban Músánkhoz: hideg a Szerelem,
A mennyi Fő vagyon: annyi az értelem.”

Ugyanakkor határozott öntudattal védekezik az őt ért támadások ellen:

„Egy Ostoba számár: (kedvezek nevének),
Posonyban ellenem ki-koholt versének,
Nints sava, se borsa, a mivel meg bánta –
A mit írt is szegény: más ünőjén szánta.
Rósájit Mátyási kertjéből lophotta,
Kár hát Poésisba hogy magát ártotta!”¹³⁵

¹³⁰ Farkas, A mecénás 1808, 22–23.

¹³¹ Farkas, Buda 1808, 20.

¹³² Farkas, Fama 1823, 4.

¹³³ Farkas, A mecénás 1808, 50; Farkas, Örök 1812, [1]_{5v}.

¹³⁴ Farkas, Poétai 1820, [ ]_{6v}.

Farkas eladásra készítette kiadványait, azok árából kívánt megélni; mindez meghatározta a poétaságról vallott nézeteit, s alkotómódszerét is befolyásolta. Mindenben elsősorban a közérthetőség és a szórakoztatás vágya vezette. 1804-ben megjelent mitológiai tárgyú munkája bevezetőjében olvashatjuk:

„azt hogy jobban meg-érthesse az Olvasó, el rejtett nehézségeiből ki fejtegettem [...] hogy a nem olvasott emberek-is az Írónak fel-vett tzélját meg érthessék, és annak olvasásával a dologtúl való Ürességekben idejeket tölthessék.”¹³⁶

A cél elérése érdekében jegyzeteket fűzött az idegen szavakhoz, kétértelmű kifejezésekhez és a történelmi eseményekhez, s részletezte, gyakran anekdotákkal magyarázta azokat.

Írói módszerének fontos összetevője, hogy miközben közérthetőségre törekedett, folyamatosan minősítette önmagát. Az önreflexió szatirikus hangvétele és tartalma keveset módosult:

„E tsekély Versimet a ki olvashattya,
szatírás Rendjiből azt ki-tanúlhattya,
Im a mai Világ mennyire el-fajúlt” (1800)

„Így tehát a magot én a midön hintem,
Ezen versekel a bolondokat intem.
A kiknek szívében ezek ki-nem kelnek,
A tiszta búza helyt tsak konkolyt nevelnek.” (1812)¹³⁷

Az önreflexióban idealizált képek és helyzetek keverednek a költői topozsokkal és a szatírával, s ez a keveredés sajátos alulnézetből világítja meg az eseményeket, emberi tulajdonságokat. Az önéletrajzi elemek felhasználása mellett Farkas tudatosan mitologizálta, legendákba rejtette magát, ugyanakkor arra törekedett, hogy alakja felismerhető maradjon. *Poéta* című, 1808-ban Szegeden megjelent verse jellegzetes példája ennek a költői önstilizálásnak:

„Reggel gyűjték lámpást egész nap járkálok,
Én embert keresek, egygyet se találok,
Meg jártam már kétszer életemben Bétset,
Elsőbb is e hírnek ott gyűjtottam métsét,
Nállam hogy olly drága portékát láthatni,
A ki azt kívánnya, meg lehet mutatni,
A melynek se a mojí, se a penész nem árt,
A mindent meg evő idő sem tehet kárt.”¹³⁸

---

¹³⁵ Farkas, Örök 1812, *_{7v}, *****_{2r}.

¹³⁶ Farkas 1804, 2. rész, A_{7v-8r}.

¹³⁷ Farkas 1800, 104; Farkas, Örök 1812, [1]_{3r}.

évek, illetve félévek számától, hanem az elsajátított tananyag mennyiségétől függött. Az alsóbb évfolyamokon túljutott, s elvégezte a retorikai és poétikai osztályt is. A második kollégiumi fokozatot, a felsőbb osztályokat azonban már nem teljes egészében végezte el. 1792 tavaszán a felső évfolyamok közül a harmadikat végezte.¹⁴³

A latin nyelvet Debrecenben sajátíthatta el, ahol latin volt az oktatás nyelve, s a diákok kötelesek voltak a kollégium falain belül latinul beszélni, valamint az értekező tudományt és a versírást latinul elsajátítani és gyakorolni. Az iskolaszék iratai szerint Farkast – Csokonaihoz hasonlóan – többször megbüntették az anyanyelvnek kollégiumon belüli használata miatt. Latin nyelven írt munkái, gyakori latin idézetei és idézetmagyarázatai bizonyítják, hogy az iskolai követelményeknek megfelelően elsajátította a nyelvet. Műveiben a hivatkozott szerzők között Horatius, Vergilius, Ovidius, Aesopus névvel találkozunk leggyakrabban, akik kivétel nélkül a Debrecenben oktatott klasszikusok közé tartoztak.¹⁴⁴

Saját elmondása szerint 1792 késő őszén Nagykároly közelében, Mindszenten (Érminsztent) pappá választották, de a gyülekezet szegénysége miatt titokban elhagyta a települést. Lelkészi végzettségéről azonban semmiféle hitelt érdemlő adat nem áll rendelkezésre. Bibliái hivatkozásai gyakorlatiak, de többször idéz katolikus szerzőktől is. Az utóbbiak ismerete valószínűleg nem iskolai tanulmányaival, hanem katolizálásával áll kapcsolatban.¹⁴⁵

Debrecenben minden bizonnyal részesült gyakorlati jellegű poétika és retorika oktatásban. Nevét a kollégiumi forrásokban a „poeta” megjelölés követi, magasabb osztályba azonban nem lépett, teológiai tanulmányokat nem folytatott. A kollégiumban ismerhették kicsapása utáni sorsát is, mivel az egyik forrásban neve után a „conditio” rovatban másik kéz írásával a „Helleboro coronatus Poeta” megjegyzés olvasható. Önéletrajzi munkái szerint kicsapását egy professzoráról írt, szabados hangvételű versének nyilvánosságra kerülése okozta.¹⁴⁶

Munkáinak ismeretanyaga arra utal, hogy elvégezhetette a poétika osztályt, s – a tanrendnek megfelelően – ekkor sajátíthatta el a görög nyelv elemi ismeretét is, melyről *Menny-Ország felé-való útazása [...]* című, 1804-ben Szegeden megjelent munkájának második része tanúskodik. E kiadvány szerint

---

¹⁴³ They 1908, II. 452. G. Szabó 1996, 69–76; A Debreceni, 1988, 75; Györi L. 1992.

¹⁴⁴ G. Szabó 1996, 70; Acta sedis Scholasticae Judiciaria ab Anno 1792–1797. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (= TtREL), Debrecen. II. 10. a). 8. 1789–1792, 133–333; II. 10. a). 9. 1792. 16. Junii, Causa 6. 4–5; vö., Knapp, Bibliográfia.

¹⁴⁵ Farkas 1794, 50–51; Vö., TtREL iratai.

¹⁴⁶ Catalogus Omnium Civium illustris Collegii Debr. 1588–1815, TtREL II. 1. e. 1., 1789, 522; Farkas 1794, 10–17.

Farkas képes volt latinból és görögből magyar nyelvre átültetni és értelmezni egyszerűbb mitológiai szövegeket. Latin betűs átírásban fonetikusán kétféle ógörög szöveget is közölt, „Hesiodus”, illetve „Homérus Iliás” hivatkozással. A Hésziodosz-idézet pontos, a *Theogonia* Múzsák születéséről szóló 52–53. sora, melyet Farkas a részlet latin nyelvű magyarázatával próbált közérthetővé tenni. Az Iliász-idézet sem tér el lényegesen az eredetitől (14,319–320). A Danaé történetét összegző sorokhoz Farkas megjegyezte: „A valóságát a Mesének így fejtí meg egy Abbás Higimusznál, hogy Jupiter nem vált arany tseppé; hanem a Dánai Barlangjának őrizőit arannyal meg részegítette [...]”. Az „egy Abbás” az írországi Szent Kolombán, Bobbio apátja volt, akinek véleményét Thomas Muncker is közölte Hyginus Mythographus *Fabulaejához* készített kommentárjában. A fonetikusán közölt idézetek egyúttal megőrkítik azt is, hogyan olvasták és ejtették az ógörög szövegeket a XVIII. század végén Debrecenben. Farkas itt egyaránt kamatoztathatta a Polgári Mihály által 1738-ban a debreceni diákok kérésére szerkesztett, a század folyamán példákkal kibővítve kétszer is kiadott *Grammatica Graeca* ismeretét és mitológiai tárgyú tankönyveiből (például Franciscus Pomey, Jacob Schröder) készített jegyzeteit.¹⁴⁷

Az alkalmi műfajok iránti fogékonysága egyértelműen a debreceni kollégiumból származott. Ismeretes, hogy az alkalmi (menyegző, születésnap, húsvét, pünkösd) éneklések szabályait már a XVII. századtól iskolai törvények írták elő, s Farkas diáktársaival együtt rendszeresen gyakorolhatta alkalmi versek készítését. Nem lehet véletlen, hogy egy, a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őrzött, 1815 körül készült vegyes tartalmú versgyűjteményben Kováts József és Csokonai verseinek másolatai között megtalálható szerzőnk *Bonapartei Frantziak Volt Császárijok élete* című művének szövege.¹⁴⁸

Kollégiumi tanulmányait nem végezhette minden kedv és siker nélkül, mivel első nyomtatott munkája szerint kicsapása után tervezte tanulmányai külföldi folytatását peregrinus diákként. Kollégiumi képzése részeként tanítói gyakorlatát Békésen végezte 1791. március 5. – július 10. között, azaz némi jártasságot szerzett a tanításban is.¹⁴⁹

Debreceni tanulmányi éveiből minden bizonnyal lehetnek jegyzetei és diktátumai, s ezek tartalmát művei írásakor – főként pályafutása elején – kamatoztathatta. A XVIII. század végén az alsó- és a középfokú oktatásban Debrecenben használt tankönyvek (katekizmus, erkölccstan, bibliaismeret, grammati-

¹⁴⁷ A Debreceni, 1988, 78–81; Farkas 1804, 71, 78; Munckerus 1641, 110–111; G. Szabó 1996, 64.

¹⁴⁸ A Debreceni, 1988, 80–81; Stoll 2002, Nr. 1208.

¹⁴⁹ Farkas 1794, 88; Thury 1808, 444, 452; A rectorok és praecceptorok kibocsátási jegyzéke, 1767–1813, TIREL II. 1.f. 1. 1791, 94.

ka, retorika, poétika, klasszikus szerzők és nyelvek, stb.) ismeretét tükrözi például a már említett *Menny-Ország felé-való útazása [...]* című munka. Itt a mitológiai részek mellett a Szentföld leírása is iskolai tananyagra, Palesztina – Debrecenben 1791-től a grammatistáknak oktatót – általános leírásának használatára utal.

Mint arra műveiben kitér, a XVIII. század végén Debrecenben oktatót modern nyelvek közül – például a német vagy a francia – egyet sem sajátított el olyan szinten, hogy a mindennapi életben használni tudta volna. Ez részben az oktatás hiányosságai, részben saját érdektelenségével magyarázható.¹⁵⁰

Alapműveltségére Debrecenből történt eltanácsolása – 1792. június 16. – után, elsősorban juratus nótáriussága éveiben rakódhattak rá az önművelés rétegei. Farkas önművelődésének minden valószínűség szerint egyetlen mércéje volt: saját egyéni érdeklődése. Munkái tükrében ez különféle törekvések speciális együttesét jelentette.

A latin nyelvet fontosnak tarthatta és kedvelhette, s valószínűleg nem csupán műveltsége bizonyítására használta fel. Latinul megjelölt prózai szövegei mellett ismeretes néhány latinul írt verse is.¹⁵¹ Mindezek szöveganyaga nem túlzottan igényes, de nyelvezete érthető. Latinságát elsősorban a rövid mondatok, a mellérendelő szerkezetek és a párhuzamosan futó gondolatok jellemzik, melyek utalnak a latin nyelv debreceni oktatásának sajátosságaira. Farkas egyik legtöbbet idézett latin szerzője Ovidius, akinek több művét (*Tristia*, *Metamorphoses*) tankönyvként forgatta. A latinul idézett szövegrészekhez gyakran csatolt egy-egy megverselt eseményre aktualizált, magyar nyelvű magyarázatot vagy a szöveg lényegét visszaadó fordítást. Így például a tévesen Ovidius nevéhez kötött 'szomszéd háza ég' toposz az 1797. évi *insurrectio* egyik okaként épült be *Pannónia szomorúsága* című versébe:

„[...] vel ubi Ovidius loquitur
[...]
Metuendum est, dum proximus ardet ucalegon.
[...]
Akkor félj jobban még, ha szomszéd Háza ég.”

Az idézett rész egyben jól dokumentálja Farkas műveltségének korlátait. A helyzethez illő toposzra emlékezett és ki tudta választani ismereteiből, forrását (Vergilius, *Aeneis*, 2,312) és az eredeti szövegrészt azonban elfelejtette.

Klasszikus párhuzammal mutatta be és önmagára értelmezte a számkivetett Ovidius alakját is:

---

¹⁵⁰ G. Szabó 1996, 59–66, 71, 84–85.

¹⁵¹ Vö., Knapp, Bibliográfia.

„Innét egy Poéta szám-ki-vetésében,
 így énekel erről a Násó könyvében:
 Scilicet ut fulvum spectatur in ignibus aurum,
 Tempore sic duro est inspicienda fides.
 Mint a szín-aranyat a tűz meg-próbálja,
 Úgy a Barátságna a baj a próbája.”

Az idézet egyetlen apró részlet kivételével (a második sorban 'sic' az 'in' helyett) pontos, Ovidius *Tristiájából* származik (I,5,25–26). Ugyanez a két sor a Farkas által idézett változatban olvasható egyébként Gyöngyössi István *Róza-koszorúja* Koháry Istvánnak címzett ajánlólevelében is.

Debrecenből történt elbocsátását Vergilius *Aeneise* első könyvének 76. sorára hivatkozva idézte fel. Itt emlékezete vagy jegyzetei ismét cserbenhagyhatták, mert az idézet helye helyesen a második könyv 3–8. sora. Aesopus nyolcadik fabuláját, a daru és a farkas történetét is tananyagként ismerhette meg, s emlékezetből építhette be egyik magyar nyelvű munkájába.¹⁵²

Több olyan verse van, melyekben – a kordivatot is követve – halmozta a kissé már elhalványult klasszikus irodalmi, mitológiai ismereteket. A *Pannónia öröme*ben például folyamatosan mitológiai utalások és leírások tarkítják József Antal nádor és Alexandra Pavlovna menyegzői vendégeinek bemutatását:

„Győry, Cziráky Nagyságok,
 Kik mint Dámon Pithiásnak,
 Olly jó Baráti egymásnak.”

Az idézett részben a 'Pithiás' helyett természetesen 'Phintias' a helyes névalak. Gyakran hivatkozott Diogenészre is. A már korábban idézett *Poeta* című versén kívül erre utal, hogy egy másik költeményéhez a mondanivaló megerősítésére hozzákapcsolta a „Nem minden hordóba lakik Diogenes” megjegyzést.¹⁵³

A tananyagból ismert szerzőkön kívül a legkülönbébb összefüggésekben idézte, használta és értelmezte Horatius *Ars Poeticáját*. Nem valószínű, hogy Debrecenben ismerte meg a Szent Bernáttól hivatkozott, mottóként is felhasznált „Non poteris ascendere nisi descenderis” sort. Előszóval illesztett be latin szólásokat és közmondásokat a magyar szövegrészekbe. Valószínű, hogy ezt a szokását sem Debrecenben sajátította el.¹⁵⁴

Farkas András minden valószínűség szerint debreceni évei után, saját elhatározásából tanult meg viszonylag jól németül. Első nyomtatott munkájában

¹⁵² G. Szabó 1996, 64; Farkas 1801 A₅; Farkas 1794, 13, 18, 132; Jankovics 2002, 16.

¹⁵³ Farkas 1800, 48–49; Farkas, 1794, 12.

¹⁵⁴ Farkas 1794, Mottó, Elő-szóllás, 5.

megörökítette, hogy amikor 1792 őszén Pest-Budán németül kérdezték, „De mivel németül még semmit sem tudtam”, nem tudott felelni. Később azt írta, hogy 1793 őszén Pesten már valamelyest beszélt németül: „Fordítam szavaim Németül mint tudám”. Bécsi, pozsonyi és pest-budai tartózkodásai alatt sajátíthatta el annyira a német nyelvet, hogy föltehetően Landerer Mihály megbízására, a magyar közönség igényeihez igazítva, jelentős kihagyásokkal magyarrá tudta fordítani az *Elisas, des Weibes wie es sein sollte, Vermächtniss für ihre Tochter Henriette* (Leipzig–Elbersfeld 1801) című, ismeretlen szerzőjű nőnevelő regényt.

Az *Elisa testamentoma* (1803) után néhány évvel, 1808-ban Szegeden Grün Orbán nyomtatta ki a *Die Vermaehlungsfeyer [...]* című, mindössze négy levél terjedelmű másik német nyelvű munkáját. A tartalmi összevetés szerint ez a kiadvány rövidített változata az ugyanebben az évben Egerben és Pesten kinyomtatott *Mennyegzői inneplésnek*. A rövidebb-hosszabb német nyelvű szövegbetétek későbbi munkáiból sem hiányoznak.¹⁵⁵

Farkas minden valószínűség szerint nem Debrecenben ismerkedett meg közelebbről a magyar történelem egyes forrásaival sem, mivel a kollégiumban csak 1795-től oktatták módszeresen a magyar történelmet Severini János 1769-ben Lipszében megjelent latin nyelvű történelemkönyvéből. Jurátus nótáriusként ismerhette meg a magyar történelem idézett forrásait, így például Anonymus *Gesta Hungarorum*-át, a *Rákosi végzéseket* (1505) vagy Werbőczy *Tripartitum*-át. Történeti érdeklődésére vall, hogy – többek között – ismerte Petkó Gergely *Rövid magyar krónikáját* és az alkalmi verseket is író kortárs Perecsényi Nagy László „Hadi történet könyvét”. 1801-ben mondanivalója erősítésére a szoros debreceni kapcsolatokkal rendelkező Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásából* idézett.¹⁵⁶

Debrecenben elsajátított teológiai és bibliai ismereteit is felhasználta, amint arról sajátos utalásai tanúskodnak. Így például az egyik patrónusa, Teleki Sámuel nevére készített nyelvi játékokban „Isten áldottá”-nak és „Elizéusi Tsont”-nak nevezi Telekit. Előszóval, különféle változatokban használta a következő bibliái utalást: „Aki prófétál sem mind Prófét. Habakuk.”¹⁵⁷

A részben Debrecenben, részben későbbi élete folyamán megismert és felkeresett kortárs magyar szerzőket folyamatosan idézte, közülük többekre tekintélyként hivatkozott. E nevek egyben jelzik irodalmi környezetét. A Farkas

---

¹⁵⁵ Farkas 1794, 41, 125; Farkas, Elisa 1803; Farkas, Die Vermaehlungsfeyer 1808; Farkas 1808.

¹⁵⁶ G. Szabó 1996, 66, 91; Farkas, Új 1822, A_{2v}; Farkas 1801, 10, 21–22.

¹⁵⁷ Farkas 1794, 6, 12.

által legtiszteltebb magyar költő Csokonai Vitéz Mihály, Farkas egykori kollegiumi társa volt. Egyik versében így idézte meg:

„Miket Csokonai kurtán így ejte ki,
Kiből egy Hérósi nagy elme töre ki.
'Ez élet tsak egy bús borzasztó temetők
'Melyet virágokkal hintbé a szeretők.”

Csokonai után Gyöngyössi János és Pálóczi Horváth Ádám következett a sorban.

„Mi mind nem lehetünk Gyöngyösik, Horvátok,
Olyan Poétákat én ma nem is látok”.

Saját munkáit kritikusan értékelve, ugyancsak Gyöngyössiéhez mérte:

„Gyöngyösi a gyöngyről sem úgy ír mint mások
Kiből gyöngynél gyönyegebb elmesség töre ki
Gyöngyösi eszének enyim tsak töreki”.

Farkasnak az volt a legnagyobb elismerés, ha Gyöngyössihez hasonlították. A „báró Josintzi József” szájába adott, saját magára vonatkozó elismerő sorok szerint:

„Két soros Versed is annyit nyom a fontban
Hogy már Gyöngyösihez hasonlitasz pontban”.

Többször hivatkozott a poéta „gróf Desöffy József”-re és „gróf Gvadányi generalis”-ra. Gvadányi *Rontó Pálja* Farkas hasonlataiban is visszatér:

„Nemes Martinkovits József Vár Kapitán,
Mint Rontó Pál át ment élete sok vitán”.¹⁵⁸

Virág Benedekkel való találkozását és Virág lesújtó véleményét Farkas *Pünkösti királyság* című versében örökítette meg:

„(E Poéta Virágokat látta Virág Benedek
Ne mászsz fel a magos hegyre! le esel mert meredek.)”

Széphalmi látogatásának emlékét Farkas ugyancsak megörökítette:

„Kazintzi Ferentz Úr nagy örömmel láta,
Egy nap a házától el-sem-is botsáta.
Gróf Török Kis-asszony áldott Felesége,
Nem lehetne hozzám már jobb szívessége.
Ez is a Márónak egyik Tanítványa,
Azért betsesek itt Músák tudományya.

¹⁵⁸ Farkas 1807, 8; Farkas, A mecnénás 1808, 23,)(1₁; Farkas, Buda 1808, A₂; Farkas, Patens 1819, A_{2v}, 17; Farkas 1827, [3]_{3r}.

Mondá: hogy jól ismer régólta híremben,
Azért boldogita igyekezetemben.”

Egy 1812-ben megjelent munkájában a Zemplén megyei mesterkedő írókkal – Molnár Borbálával, Édes Gergellyel és Szűts Sárával – együtt, nem minden él nélkül, talán a *Tövisek és virágokra* gondolva említette Kazinczy Ferencet:

„Irtak még Zemplénben többen is verseket,
Kazintzi-Nagy Ferentz, olvasd meg ezeket!”

Sok ismeretlen „helybéli” poétát is megverselt. Így például két borsodi költőt, egy bizonyos Stentzelt és György Jánost, továbbá az ügyész Palóczy Lászlót, a miskolci verselő csizmadiát, Ottrokotsit, valamint „Poéta Gombási”-t, akit barátjaként mutatott be. Ezen kívül több más alig ismert költőre is hivatkozott, így például a szakirodalomban Farkas elődjeként számon tartott Szél Gáspárra:

„Drága jó Aszszonyom Tiszteletes halja!
Gondoltam magamba savanyú az
Alja. (a mint Szél Gáspár írja)”¹⁵⁹

Viszonylag ritkán hivatkozik külföldi szerzőkre, de megemlíti például „Lock” a „Lélek halhatatlanságáról” írt művét.¹⁶⁰ Ez a hivatkozás minden bizonnyal John Locke fő művének (*An Essay Concerning Human Understanding*) negyedik könyvére (*Of Knowledge and Opinion*) vonatkozik. Farkas ismerhette Locke *A gyermekek neveléséről* című, angolból franciára fordított, majd gróf Székely Ádám franciából készült magyar fordításában megjelent (Kolozsvár 1771) munkáját is. Egyik 1804-ben megjelent kiadványában felsorolta azokat a szerzőket, illetve műveket, melyeket az „olvasott emberek” szerint egykorúan forgattak: „Fránzius”, „Ciprián”, „Richelsám”, „Robinson”, „Krüger”, „Eberhárd”, „Pluchet”. A közelebbi részleteket nem tartalmazó felsorolás alapján nehéz az azonosítás. „Fránzius” éppúgy lehetett például David, mint Elias vagy az iskolai használatra grammatikát készítő Joannes Franzius. Hasonlóképpen több olyan szerző ismert, akit egyszerűen „Ciprián”-ként lehetett emlegetni. A Robinson kifejezés mögött nagy valószínűséggel valamelyik magyarra fordított Robinzon vagy Robinzonád sejthető. „Krüger” is lehet a drámaíró és költő Johann Christian, illetve a természettudós, orvos, filozófus Johann Gottlob Krüger. A több „Eberhárd” közül a Farkas által em-

---

¹⁵⁹ Farkas, Poétai 1820, [ ]_{1r}; Farkas 1810, 63–64, 78–79, 85; Farkas, Örök 1812, 2_{7v}, *_{5v-6r}, *_{7r}; Farkas, A Lói-Tanáts 1804, 4.

¹⁶⁰ Farkas 1810, 105.

lített talán azonos Johann August Eberharddal, akinek *Handbuch der Aesthetikje* (1803–1805) a magyar irodalomelméletre is hatással volt.¹⁶¹

Eszmei kapcsolatok

Munkái tanúsága szerint Farkas kapcsolatba került a kortárs eszmei áramlatok többségével. Leggyakrabban a magyarság sorsa, a nemzeti gondolat és gondolkodás változatai, később pedig a korai reformeszmeék foglalkoztatták. Második nyomtatott munkája (1794) ajánlásában a „nemzeti tudományok munkás elő-mozdit”-ásában, illetve „a magyar érzékeny poesis” támogatásában látta a címzettek, Wesselényi Miklós és felesége, Cserei (Cserey) Heléna – Kazinczy Ferenc lányának keresztszülei – legfőbb erényeit, s a mecénásokra szabott jellemzők két fő motívuma a hazához, illetve az adott vármegyéhez (Szatmár) való hűség.¹⁶²

Kollonitz László kalocsai érseknek címzett egyik Szent László napi köszöntőjét jellegzetes módon „a hírnek gyors szárnyain, ennek a Magyar Heliconnak, és Parnasszusnak Hegyéről, Atil, vagy Buda Várából” „repítette” mindenfelé. Visszatérő gondolata, hogy munkáival mindenekelőtt „Nemes M. Hazájának” kíván kedveskedni vagy „Honnyai szeretetétől indíttatván, azoknak ébresztésekre”, illetve „Hazafiúi szent buzgóságból” írja azokat.¹⁶³

Alexandra Pavlovna és József Antal nádor menyegzőjére írt versében nem csupán a táncokat (így például a különösen nagy tetszést aratott verbunkot) és azok rendjét örökítette meg, hanem a menyasszony magyaros öltözetét is:

„Felséges Hertzegnénk maga meg-ismérte,
Melly szép Nem a Magyar, Bétsbe-is dítsérte;
Az öltözetit is úgy meg-kedvellette,
Hogy inkább viselni magát úgy szerette.
Még Bétsbe tett Magyar Főkötőt Fejére.”

Ugyanebben a nyomtatványban a magyaros öltözködést a magyarság tiszta megőrzésének gondolatával kapcsolta össze, azt a korábbi elgondolást visszahangozva, mely szerint, ha valaki népe viseletét más nép vagy népcsoport öltözetével cseréli fel, saját nemzeti hovatartozását változtatja meg:

„Nállam a Magyaroknak van tsak betsületi;
Ki nem változtattya mindjárt a ruháját.
Meg-tartya Ő díszes hajdani formáját.

¹⁶¹ Farkas 1804, 73; David Franzioshoz és Elias Franzioshoz I. pl., BLC 115, 159; „Ciprián”-hoz I. pl., BLC, 62, 503–504; Robinsonhoz, Eberhardhoz I. pl., György 1941, 64, 89, 121, 122, 123, 124, 255–257, 304, 378–380, 400, 509; etc.

¹⁶² Farkas, Páratlan 1794, ajánlás.

¹⁶³ Farkas 1799,)_{(2v}; Farkas 1800; Farkas 1805; Farkas, Buda 1808; Farkas 1809; Farkas 1815.

Én nem a szokáshoz semmi ruházatom,
Hanem tettésemhez tsak alkalmaztatom.
[...]
Szép Magyar Nemzeted kár ezzel tsúfolni.
Más idegen Ország módiját majmolni.”¹⁶⁴

Pannónia szomorúsága című munkájában a magyarság szolgálatához társult a jó hazafiúság eszméje és a haza védelmének gondolata:

„Gyermekségemtől-fogva arra fordítottam minden igyekezetemet és tehetségemet, hogy Nemes Magyar Nemzetemnek mint hűséges Hazafi [...] szolgálhassak; és használhassak.”

Az itt közölt *Pro Rege, et Patria* című, latin nyelvű versében is a haza általános védelmére buzdít. A haza védelme másutt is az egész nép ügye:

„Ébredjen-fel minden ember! Ez eleven példára,
Úgy a gazdag, mint a szegény a Haza oltalmára.”¹⁶⁵

A jó hazafiság gondolata folyamatosan tetten érhető munkáiban. Részt vett az 1825–27. évi országgyűlésen, s ekkor készítette vagy talán készíttette a Felsőbüki Nagy Pál derékképét ábrázoló kvalitásos szignálatlan rézmetszetet, az ábrázolt kezében „A jó Hazafiakhoz” feliratú papírlappal. A kép alatt az „Ész, pénz, jó Hazafi kell a Diétára!” kezdetű vers kapott helyet. A reform-eszmék folyamatos térnyerésével egy időben megjelent műveiben a „Hazafi névre méltatlanok és Haza árulók” fogalma is. Véleménye, hogy „a rozsosz Hazafiakat mint a Haza botránkozató köveit ki írtani szükséges” (1825). A pozsonyi országgyűlés 1827 nyarán történt eseményeit megverselő *Valedictio* [...] címében a szerző „poeta diaetalis”-nak, s a valószínűleg ugyanebben az évben megjelent *Diétai és béiktató és Fő-kormányi béhelyezettés énekekben* pedig „diétai músá”-nak nevezte magát.¹⁶⁶

A magyarság és a nemzeti gondolat eszméjéhez szorosan kötődnek a magyar nyelv állapotára és használatára vonatkozó kritikai megjegyzések. A Farkas által német nyelvből magyarra átültetett regény előszavában a fordító szorgalmazza az egységes magyar helyesírás szabályainak mielőbbi kidolgozását, melytől nemcsak a nyelv, hanem a tudományok helyzetének javulását reméli:

---

¹⁶⁴ Farkas 1800, 97.

¹⁶⁵ Farkas 1801, A_{3r-4v}.

¹⁶⁶ Farkas, Fejedelmi, 1829, 5. metszet; Farkas, József 1825, [1]₄; Farkas 1827; Farkas, Diétai 1827.

„Bár volna egy olly közönséges Túdós Magyar Társaság, melly a jó írás módját mind bizonyos Régulákkal, mind példájával-is meg-határozná: úgy inkább reménylhetnénk Hazai nyelvünknek s a Tudományoknak virágzását!”

Több munkája címlapján következetesen vallotta magát a „Nyelv és Erkölt pallérozó tudományok Mesteré”-nek. Erre elsősorban az ösztönözhetette, hogy mindig fokozott, esetenként túlzott figyelmet fordított munkái nyelvi állapotára. Írásait gyakran jellemzi a nyelvi keresettség, a körülményes megfogalmazás, és rendszeresen kérte olvasói elnézését az előforduló nyelvtani és sajtóhibák miatt („engedelmet kérvén a kegyes Olvasótól e Könyvetskémben könnyen meg-eshető hibákról”). Többször utalt a változó és változatos helyesírási szokásokra is.¹⁶⁷

Egyéni szómagyarázatai, sajátos összefüggésben használt különleges kifejezései és elvi megjegyzései egyaránt jelzik érdeklődését a magyar nyelv megújítását célzó törekvések iránt. 1803-ban az *Elísa testamentoma* előszavában így jellemezte fordítói törekvéseit:

„[...] igyekeztem [...] jó Magyarsággal fordítani: ebben ha nem mindenkor voltam szerentsés, kiváltképpen annak lehet tulajdonítani, hogy itt s ott ollyan szók és ki-fejezések fordultak-elöl, mellyek még Hazai nyelvünkön tellyességgel – vagy leg-alább jól, s az aféle dolgokhoz értők ítélete által helybe hagyva nintsenek: azonban az illyen szókat és ki-fejezéseket-is, hogy a Munkán tetemes tsonka ne essen, ki-hagynom éppen nem lehetett; hanem vagy egészen új – és könnyen meg-lehet, hogy mások ítélete szerént nem jó – szókat formálva, vagy a még közönségesen bé nem vett újabb szók közül-is némellyeket el fogadva, vagy az eredeti Német Munkátskában elől-adott gondolatokat, egészen ki nem merítő, vagy nem eléggé világos környül írásoat téve, – kellett által fordítanom.”¹⁶⁸

A „meg-töltt már ki-ürült Kasunk” verssorban a 'kas' szó értelmezéséhez jegyzetet mellékel: „A Kasson itt most madár fészket kell érteni”. Egyik munkája alcímében a „tárgyazó-könyvetske” kifejezést használta a tartalom megjelölésére, másutt a 'zuhaj' szót hullám (zuhatag) értelemben alkalmazta: „Hogy a Partot mossa a viznek zuhajja”. 1803-ban a „Buda Várának rövid Le-írásá”-ban a 'Kül-Országok' kifejezést a következőképpen magyarázta:

„Kül-Ország – egészen Külső-Ország – ha szokás így szöllani Kül-föld – itt is Kül-Ország a helyet Külső-Ország a Vers kedvéért meg-engedtetik az illyen ki-fejezés.”¹⁶⁹

¹⁶⁷ Farkas, Elísa 1803, A_{4v}; Vö., Knapp, Bibliográfia; Farkas 1801, 31.

¹⁶⁸ Farkas, Elísa 1803, A_{3v-4r}.

¹⁶⁹ Farkas 1800, A_{4r}, A_{5r}, 11; Farkas 1801.

Nyelvújító szándékai gyakran találkoztak népművelő, oktató elképzeléseivel. Ezek mindenekelőtt a magyar történelmi témákat kísérik. Az *insurrectio* kifejezést például így magyarázta: „fel-kelni, (Insurgalni) és fegyvert fogni személyesen”.¹⁷⁰ Oktató szándéka a történelmen kívül kiterjedt kora politikai és társadalmi eseményeire (Napóleon, országgyűlések), a mitológia magyarázatára, a nőnevelésre, sőt nyomdászattörténeti kérdésekre is.

A francia – vagy franciásnak vélt – jelenségek, eszmék és hatások első nyomtatott munkájától kezdve tetten érhetők nála, hol negatív, hol pozitív értelmet hordozva. Egy önéletrajzi vonatkozású jelenetben például megörökítette, hogyan ijesztette el magától 1788-ban „Médiá”-nál a „rác zsványokat”:

„Az útba találván egy tzifra bokkrétát,
Fel-öltözvén reám a veres pankkrétát.
Kötöm a kalapot mindjárt Frantziásan,
A tűznél a mezőn pipázzván Basásann”

A francia és a török motívum az elrettentés kettős eszközeként (franciás öltözet, törökös pipázás) másutt is összekapcsolódik. Egy 1792 júliusában a kecskeméti pusztaán játszódó jelenetben a következő két sort adta az egyik gulyás szájába:

„S mond: Pajtás Diák, vagy te tám garabontzás?
Mert török salmád-is látom, hogy frantziás.”

Elítélte a francia női divat terjedését, s azokat dicsérte, akik ellen tudnak állni a fodorított haj és a francia módi csábításának:

„Nem kell ennek a Frantz bé-jött maskarája.
Sem haj-fodorítok pompás frizurája.”

A francia városok közül a Farkas által soha nem látott Párizs csillogása és szépsége pozitív mérce. Van, ahol Budát méri Párizshoz: „Bár kitsinyke vólt rég, mint valaha Páris”. Másutt – némileg különös módon – a Szatmár megyei Nagykároly tündökölt „párisi fényvel”.¹⁷¹

A franciák világhódító törekvéseit, s magát Napóleont – Napóleon és Mária Lujza házasságkötésének kivételével – határozott és következetes ellen-szenvvel írta le. A francia ellensége a magyarnak:

„Ellenséged a Frantzia! Most-is azzal fenyeget,
Dühödt szája Magyar Vérből még sem ívott eleget”.

Egy másik helyen a francia veszély nyomatékosítására az erőteljes magyar–agyar–kimar rímeket használta:

---

¹⁷⁰ Farkas 1801, 26.

¹⁷¹ Farkas 1794, 107, 25; Farkas 1800, 99, A_{4v}; Farkas, Páratlan 1794, ajánlás.

„Kellj-fel Vitéz Magyar!
A Frantzia agyar,
Fészkekből lám majd ki-mar.”¹⁷²

A Napóleon halálára írt latin verse is gúnnyal, elutasítással teli:

„Oleum, Operam, perdidisti Leo!
Ex Caesare exul, natus ex nucleo
[...]
Vincere tentabas: non vicisti mundum
Marsupium vides vacuum, et mundum
Ugotsa coronat, non CORONAT PARIS
Helena sepelit, quam amavit Paris
[...]
Sic Coronam perdit mali Cordis, vanus
Corsicanus nunquam fuerat Urbanus
[...]
Corsicanus Frater! Corvus non albescit
Si sol urit florem nec ultro florescit
Perdit ter, qui semel male est lucratus
Qui possidet multa nunquam est beatus
[...]

Farkas satirikus sírverset is írt *Napoleon Főtől való írása* címmel:

„Haszontalanabb fa nintsen a Fűzfánál;
Mivel az egyebet nem terem barkánál.
Országodnak te is kevés hasznot tevéél,
A mi elébb vóltál utóbb is az levél.”¹⁷³

A felvilágosult eszmék közül Farkas leggyakrabban a hasznosságot és a polgári nevelés eszméjét emlegette. Kollonitz László kalocsai érseknek szóló névnapi köszöntőjébe a „szabad gondolkozás” kifejezést szőtte:

„az én Excellentiádról-való szabad gondolkozásomat érdemetlen Tollamra végyem, s [...] Buda Várából repíttsem minden felé.”

Írói szándéka bemutatására 1801-ben egy ajánlásban összekapcsolta a hazafiság, a szolgálat és a hasznosság gondolatát: „[...] mint hűségés Hazafi, minél jobban lehet, szolgálhassak; és használhassak.” A polgárrá nevelés eszméjét 1803-ban így szorgalmazta:

¹⁷² Farkas 1801, 38, 10; Az ‘agyar–magyar–ki-mar’ rímekhez l., Kovács Sándor Iván 1996, 149–160.

¹⁷³ Farkas, Fama 1823], [ ]_{4v}–B_{1r-v}, 4v.

„A Hazának, Gyermekainkből a jó Nevelés által köz hasznú tagokat formálni, nem nagy kötelességiünk-é? Kétség kívül semmivel sem elő-menetelesíthetjük annyira a Haza boldogságát, s közönségesen az Emberiség jólléttét, mint a Gyermek jó Nevelése által. A Fő Valóság eránt igaz háládatossággal, s buzgó tisztelettel; – Felsőleges Fejedelmekhez állhatatos hűséggel; – ember társaikhoz egyenes szeretettel, és jó indúlatokkal tellyes Pólgárokat és Polgárnékat, egyedül a jó Nevelés készíti.”¹⁷⁴

Nem hiányzik Farkas munkáiból a vallás, a vallásosság gondolata sem. Ezek a megállapítások csak a legkritikáiban, munkássága elején kötődnek valamilyen felekezethez. 1794-ben megjelent *Pokolbéli utazása* egyik részletében, a *Farkas és Plébános* című anekdotában például ellenséges a katolikus pappal szemben, akit kálvinista öntudattal próbál meg kifigurázni. Első, 1798–1799 körül a kalocsai érsek vagy környezete hatására történt felekezetváltása után azonban nem tért vissza többé református „öntudata”. 1799-ben már katolikusnak vallotta magát, s munkáiban katolikus motívumok is találhatóak. Így például egy köszöntőjében a *Te Deum*-ból parafrázált két sor:

„Vigye Lelkét Boldogságba,
Szentekkel egy Társaságba”.

Kollonitz László kalocsai érseknek, akit metaforikusan a „Betlehemi Tsillag”-gal azonosított, valószínűleg saját katolizálására emlékezve írta:

„[...] kívánom azt-is; hogy Excellentziád, az el-tévellyedteket, vagy a kik [...] örök boldogságokat keresni, és fel-találni nem tudják, [...] azokat [...] meg-térésre [...] vezérelhesse [...]”

Ugyanitt Kalocsa mint „a Római Anyja-Szentegyháznak virágzó Kertje, és Paraditsoma” jelenik meg.¹⁷⁵

Farkas később ismét református lett, s vélhetően Egerben katolizált ismét, majd 1819-ben újra kálvinistaként magyarázta az „Úri imádság”-ot a „Helvétziai vallás tartó Kegyes Oskola-béli Nevendék Fiú Gyermek, és Leányok számokra; a Korosabbaknak pallérozásokra, és Lelki hasznokra”. Az utóbbi munkában hitbeli meggyőződése föléje került a felekezeti szempontoknak:

„A maga Vallása Igazságával kérkedékenység,
Lelki kevélység.
A más Vallása kárhozzatása, alacsony Lelküség
Együgyiség.”

Miatyánk-magyarázatának új, 1821-es kiadása nem kapcsolódott egyik felekezethez sem, s egyszerűen „a köznép lelki hasznára” jelent meg.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Farkas 1799,)(2v; Farkas 1801, ajánlás; Farkas, Elísa 1803 A_{2v-3r}.

¹⁷⁵ Farkas 1794, 132–134; Farkas, 1799,)(4r,)(3r-v,)(2r.

1825-ben egyik műve elején feltette a kérdést: „Hát mi a Vallás?”. Tömör válasza:

„A vallás nem egyéb, hanem Isteni tulajdonságokról szóló Tudomány és az Isteni tisztelet ki szolgáltatásnak módja. A Vallásnak két haszna van, Egyik; hogy az embert olyan szabadon nem hagyja vétkezni. Másik; hogy a halandóknak a halhatatlanságra, és jövődébéli fő boldogságok elérésére utat készít.”¹⁷⁷

Farkas András vallásossága naív, egyszerű istenhit lehetett, távol a komolyabb elkötelezettségtől. Dogmákhoz, felekezethez kötődés nem jellemezte. Kétségtelenül meglévő hite egyszer sem akadályozta meg abban, hogy a jobb élet reményében ne váltson többször is felekezetet. II. József türelmi rendeletére hivatkozva sajátos módon úgy értelmezte a vallásszabadságot, hogy „akar Keresztény, akar Zsidó, szabadosan változtathatja született Vallását; sőt a Vallás szabadsága a József Systemája, ennél is szélesebben terjed ki – tudniillik: Ha a Reformatus Catholicussá leszel és azt meg bányá, ismét Reformatus lehet.” 1825 után több alkalommal, rendszeresen illette magát a „Jésus szarándokja” vagy „Jesu Christi peregrinus” tiszteleti névvel,¹⁷⁸ s 1832-ben katolikusként halt meg.

Sajátos módon II. József türelmi rendeletének következményeként fogta fel a „vallástalanság” és a szabadkőművesség terjedését. A magyar jakobinus mozgalomról királypártiként foglalt állást:

„A József halála után szabad Kőművesek támadtak; hanem szerentsére a Törvény rossz szándékjoknak eleit vette, az Ország nak azon kigyóit el ölte, a Királyi Szék ellen törekedő gonosz szándékjokban meg gátolta; a mely szabad Kőművesek, az ördög Templomának köfőit szándékoztak titkon építeni, sőt igyekeztek a Királyt Throussából [!] le vetni, és az Otszágot [!] szabad Republicává tenni”.

A vallás nélkül élő embert elítélte:

„A Vallástalan Ember mind az Istennek mind a Királynak ellensége! Ki szeretne hát kebelében kigyót nevelni? És így a rossz Hazafit mint Haza árulót, a Hazából örökösen számkivetni, úgy az Istent, Jézusát, és Máriáját paráznító és mivelő Egeket boszszantó, és Pokolnak Istenre ugató ebeit, saját lelkek gyilkosságait mind példás halálra kellene büntetni”.¹⁷⁹

Az áttekintés arra utal, hogy Farkas eszmevilágát sajátos kettősség jellemezte. Miközben jórészt azonosult kora konzervatív, a rendi nacionalizmus felfogását tükröző eszmei áramlataival, érzékenyen válaszolt az új

¹⁷⁶ Farkas 1804, ajánlás; Farkas 1819, 16; Farkas 1821.

¹⁷⁷ Farkas, József 1825, [1]_{3v-4r}.

¹⁷⁸ Uo., [1]_{2v}.

¹⁷⁹ Uo., [1]_{2v-3r}, [1]_{4r}.

felfogását tükröző eszmei áramlataival, érzékenyen válaszolt az új társadalmi törekvések egy részére, s ez utóbbiakat többnyire kritikusan, egyéni szemzőgből értékelte. A magyar nyelv megújítása melletti határozott elkötelezettsége – túlzásai ellenére és művei esztétikai értékétől függetlenül – igen figyelemreméltó.

Összegzés

Végezetül megállapítható, hogy – a szakirodalom megállapításával ellentétben – nem Berei Farkas András volt az első „főhivatású” „dilettáns” Magyarországon, aki tanulmányait abbahagyva „félművelt” „fűzfapoétaként” kereste mecénásait. A társadalomnak az a rétege, ahonnan ő is származott, életmódjával folyamatosan igényelte, kitermelte és más rétegekkel együtt a XIX. század első harmadáig eltartotta a Farkashoz hasonló alkalmi poétákat. Egykorúan kevés magyar író mondhatta el magáról, hogy egyként szórakoztatott királyt és nincstelent, s mecénásai között egyszerre volt jelen az ország nádora, príma és a vidéki postakihordó.

Szerepének már a saját korában is ellentmondásos értelmezése és megítélése alapvetően befolyásolta és egysíkúvá tette a vele foglalkozó irodalmat. Az ismétlődő, jellegzetesen egyoldalú vélemények miatt alakját az irodalomtörténet sokáig nem tartotta érdemesnek a vizsgálatra. Alkalmiságát már egykorúan elavult jelenidejűségként értelmezték, s a vándorpoéta irodalmi „aszsimilációs” törekvéseit eleve elvetendő tulajdonságnak minősítették. Az elismerés és az ismertség kettősségében már életében legendává vált Farkas András prózája és költészete többszörösen funkcionális irodalom volt, mely számos ponton kapcsolódott az alkalmi műfajokhoz, így többek között a hírversekhez, a világi tárgyú ponyvairodalomhoz és az úgynevezett népies irodalomhoz. Kiadványaiból a mesterkedés jellegzetes sajátosságai mellett előbukkannak költőileg ma is érvényes szavak, szókapcsolatok és egész sorok is.

Az irodalmi „mesterkedés”-ben járatos alkalmi és ponyvaköltők között a XVIII. század végén külön típust képviselt a debreceni Nagy István 1796-ban lejegyzett *Lakadalmi játék*ában is szereplő „versstaféta” Szél Gáspár, akire Farkas elődjeként hivatkozott. A verselő küldönc, a versben beszélő hírvivő, „szeleburdi forma Szél Gáspár” itt egy debreceni „rigmuscsináló” poéta tanítványaként jelenik meg, aki a „micsoda verseket szoktatok írni?” kérdésre jellemző módon „ami a szánkra jön” kifejezéssel válaszol.¹⁸⁰ Farkas András élete végéig a „szélgáspárok” egyik tipikus megjelenése és megvalósulása volt, aki bárhova ment, mindig és mindenütt csak Szél Gáspár maradt, s a

---

¹⁸⁰ Lakadalmi játék = Bán, Julow, 1964, 48–80, itt: 49, 57.

Lakadalmi játék poéta alakjaihoz hasonlóan igazi költői „matéria” nélkül „mérte, nyírta és próbálta a verseket”.¹⁸¹

A vándorpoéta Farkas jórészt egy korábbi korhoz kötődő, hagyományos irodalmiságot képviselt, s csaknem holtáig jól illeszkedett a korabeli magyar társadalom sajátosságaihoz. Az 1820-as évek végén kissé már anakronisztikus alaknak számított, majd utódaiban végleg elveszítette szélesebb társadalmi „jogosultságát”. Bizonyos szempontból az egész országot szórakoztatta. Szívós elszántságával – mellyel az események közelébe férközött, jelen volt és részesült a hírekben, s törekedett azokat gyorsan és hatásosan megverselni, kiadni és terjeszteni – kéziratok, nyomtatványok és rézmetszetek sorát hagyta ránk. E források egyedülálló lehetőséget biztosítanak az irodalmiság alsó határán mozgó, a popularitás és a literátusság között sajátos közvetítő szerepet játszó életmű kutatására.

Írói működésében tetten érhető a rendszeresség és a logika, melynek következtében viszonylag egységes, jól korszakolható és áttekinthető életmű maradt ránk. Az írás egyúttal létmódot jelentett számára: műveiből úgy kívánt megélni, mint más a szántás-vetésből. Eszköze elsősorban a mecénáskeresés, a szórakoztatás és az alkalmiság volt, szerzői stratégiája kiterjedt művei megjelentetésére és terjesztésére is. Munkái a XVIII. századi úgynevezett konzervatív rendi nacionalizmus eszméit közvetítették a XIX. századba. Ezek az eszmék azonban sajátosan keveredtek nála a felvilágosult gondolatokkal, s tetten érhető az átfordulás a korai reformeszmék hirdetésébe.

Művei több vonatkozásban Ruttkay Gáboréi mellé is állíthatók, aki a „verseléshez értett, de nem volt költői tehetség. Selejtes tartalmú német verseket, novellákat fordított s adott ki magyarul; máskor hazai történelmi témájú, vagy más kalandos rémhistóriákat dolgozott föl német nyelvű novellának”. Míg Farkas vándorpoétaként volt saját művei kiadója, az ugyancsak nincstelen kismemes Ruttkay 1822-ben a budai Landerer nyomda művezetője volt, majd a váci Gottlieb Antal „társa” és „nyomdásza”. Kalendáriumokat adott ki, ugyanakkor ügyvédi munkából is élt. Több kortársukhoz hasonlóan mindketten titkon érezhették Halász Gábor szavainak igazságát: „Nemcsak a remekművek halhatatlanok, a ponyva is az [...]”, s tegyük hozzá – kutatható a magyar irodalomtörténet számára.¹⁸²

¹⁸¹ Uo., 63–65.

¹⁸² Pogány 1959–60; Halász, 1981, 1164.

Források és irodalom

Adam 1988

Wolfgang Adam, *Poetische und kritische Wälder, Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens 'bei Gelegenheit'*, Heidelberg, Carl Winter, 1988.

Alles mit Bedacht 1979

Alles mit Bedacht, *Barockes Fürstenlob auf Herzog August (1579–1666) in Wort, Bild und Musik*, Zusammengestellt von Martin Bircher und Thomas Bürger, Wolfenbüttel, 1979.

Apró 1993

Apró Ferenc, József nádor Vásárhelyen, *Reggeli Délvilág* 1993. április 14.

Arany, Gvadányi

Arany János, Gvadányi József = Uő., *Prózai művek*, 2, 1860–1862, sajtó alá rend. Németh G. Béla, Budapest, 1968, 484–495.

Arany, Irányok

Arany János, *Irányok* = Uő., *Prózai művek*, 2, 1860–1862, sajtó alá rend. Németh G. Béla, Budapest, 1968, 154–170.

Arany, Népiességünk

Arany János, *Népiességünk a költészetben* = Uő., *Prózai művek*, 2, 1860–1862, sajtó alá rend. Németh G. Béla, Budapest, 1968, 380–382.

Bán, Julow 1964

Bán Imre, Julow Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai, 1964.

Bán 1964

Bán Imre, *Bevezetés* = Bán, Julow 1964, 5–19.

Bíró 1994

Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 1994.

Bisztray 1967

Bisztray Gyula, *Jókedvű magyar irodalom*, Budapest, Gondolat, 1967.

BLC

The British Library *General Catalogue of Printed Books to 1975*, 62, 105, 115, London, München etc., Saur, 1980, 1981, 1982.

Borda 1984

[Borda Lajos], *Borda Antikvárium*, 2. ajánlójegyzék, Budapest, 1984.

Danielik 1858

Danielik József, *Magyar Írók*, Pest, Szent István Társulat, ²1858.

A Debreceni, 1988

A Debreceni Református Kollégium története, főszerk. Kocsis Elemér, Budapest, 1988.

Drees 1986

Jan Drees, *Die soziale Funktion der Gelegenheitsdichtung, Studien zur deutschsprachigen Gelegenheitsdichtung in Stockholm zwischen 1613 und 1719*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1986.

Drees 1995

Jan Drees, Deutschsprachige Gelegenheitsdichtung in Stockholm und Uppsala zwischen 1613 und 1719, Bibliographie der Drucke nebst einem Inventar der in ihnen verwendeten dekorativen Druckstöcke, Stockholm, 1995.

Drux 1985

Rudolf Drux, Casualpoesie = Deutsche Literatur, Eine Sozialgeschichte, Hrsg. von Horst Albert Glaser, Bd. 3, Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock, 1572–1740, Hrsg. von Harald Steinhagen, Reinbek, Rowohlt, 1985, 408–418.

Drux 1996

Rudolf Drux, Gelegenheitsgedicht = Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Hrsg. von Gert Ueding, Bd. 3, Tübingen, Max Niemeyer, 1996, 653–667.

Emlékezzünk Mátyásira!

Emlékezzünk Mátyásira! Irodalomismeret 9 (1998), 130–166.

Enders 1909

Karl Enders, Deutsche Gelegenheitsdichtung bis zu Goethe, Germanisch–Romanische Monatsschrift 1 (1909), 292–307.

Farkas 1794

Farkas András, – pokolbéli útazása [...], Pesten, 1794, [Landerer Mihály].

Farkas, Páratlan 1794

Farkas András, Páratlan és példát nem esmérő [...] N. Károlyi szék építő gyűlés, Készítette – Károlyban, Kolosvárat, 1794, Ref. Kol. Bet.

Farkas 1798

Farkas András, Berei, Öröm tárgyú üdvözlet, Pestini, 1798, ny. n.

Farkas 1799

Farkas András, Berei, Szent László tsillagja, Budán, 1799, Nyomtattatott Landerer Katalin betűivel.

Farkas 1800

Farkas András, Berei, Pannónia öröme [...], Budán, 1800, Nyom. Özvegy Landerer Katalin betűivel.

Farkas, József Antal 1800

Farkas András, Berei, Felséges József Antal Magyar-Ország Nádor Ispánnya mennyezőjének folytatása [...], Második könyv, Budán, [1800], Özvegy Landerer Katalin betűivel.

Farkas 1801

Farkas András, Berei, Pannónia szomorúsága [...], Budán, 1801, Nyomtattatott Özvegy Landerer Katalin betűivel.

Farkas 1803

Farkas András, Berei, Pannónia öröme [...], Mellyet most másodszer adott ki, Szegeden, 1803, Nyomtat. Grün Orbán betűivel.

Farkas, Elísa 1803

Farkas András (ford.), Elísa testamentoma [...], Posonyban és Pesten, 1803, Fűskúti Landerer Mihály költségével és betűivel.

Farkas 1804

Farkas András, Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadult Izének [...], Szegeden, 1804, Nyomtat. Grün Orbánnál.

Farkas, A Lói-Tanáts 1804

Farkas András, Berei, A Lói-Tanáts [...], Szegeden, [1804], Nyomt. Grün Orbánnál.

Farkas 1805

Farkas András, Berei, Az 1805. esztendőben közönségesen fölkelő allföldi nemes magyar sereg vitézi dallja, [Szeged, 1805, Grün Orbán].

Farkas, A szabad 1805

Farkas András, Berei, A szabad királyi Szeged Várossának, Virtussal, és régi Ditső Eleinek hírével fénylő, hét szakaszból álló, polgári őrző vitézi rendje, Szegeden [1805] Nyomt. Grün Orbán betűivel.

Farkas 1807

Farkas András, Berei, Felséges Mária Theresia örök emlékezetére emeltetett sirhalmi oszlop [...], Budán, 1807, Nyomtat. Landerer Anna betűivel.

Farkas 1808

Farkas András, Berei, Mennyegzői inneplés [...], Egerben, 1808, Érseki Oskola Betűivel.

Farkas, Az ártatlan 1808

Farkas András, Berei, Az ártatlan életű Músának Egerbe való nyavajogva nyomorgó útazása, Mellyet: Az Érdemes Olvasóknak mulatságokra, és idő töltésekre készített a Hóld vize partján, és mezején született – Az Erdelyi Múzsák Barátja, a Nyelv és Erkölts pallérozó Tudományok Mestere, Szegeden, 1808, Grün Orbán betűivel.

Farkas, Buda 1808

Farkas András, Berei, Buda szabad királyi várossában az ezer nyóltz száz hetedik esztendőben tartatott Dieta, vagy magyarositva [...] Melyet Honnyai szeretétől indittván versekkel le írt Hold mezei Berei Farkas András Haza szolgája, Pesten, 1808, Trattner Mátyás betűivel.

Farkas, A kis 1808

Farkas András, Berei, A kis Trója pusztulása [...], Szegeden, 1808, Nyomtatott Grün Orbán betűivel.

Farkas, A kis Trója 1808

Farkas András, Berei, A kis Trója pusztulása [...], Második meg jobbitott Ki adás, Szegeden, 1808, Grün Orbán betűivel.

Farkas, Mennyegzői 1808

Farkas András, Berei, Mennyegzői inneplés [...], Pesten, 1808, Trattner Mátyás Betűivel.

Farkas, A mecénás 1808

Farkas András, Berei, A mecénás és a poéta [...] Avvagy [...] Poétai virágok [...], Szeged, 1808.

Farkas, Nagy 1808

Farkas András, Berei, Nagy méltóságú, leg főbb tisztelendő Nagy Szalatnyai Báros Fischer István Úr [...] bé iktatása idejével lett öröm Inneplése, és tisztelete öregbítése, Pesten, 1808, Trattner Mátyás Betűivel.

Farkas, Die Vermaehlungsfeyer 1808

Andreas Farkasch, Die Vermaehlungsfeyer [...], Segedin, 1808, gedruckt bei Urban Grün.

Farkas 1809

Farkas András, Berei, Buda szabad királyi várossában az ezer nyöltz száz hetedik esztendőben tartott Dieta [...], Szeged, 1809, Grün Orbán.

Farkas, Fő méltóságú 1809

Farkas András, Berei, Fő méltóságú Gyaraki Grassalkovich Antal úr ő hertzségének [...] Szegvár helységében böjt más hava 8dik napján 1809dikben tekintetes Tsongrád Vármegyének fő – ispányi székébe bé iktató gyűlése, Szegeden, [1809], Grün Orbán betűivel.

Farkas 1810

Farkas András, Berei, A miskóltzi gyűlés [...], [Kassa], 1810, [Füskúti Landerer Ferenc].

Farkas, Apolló 1810

Apolló kis rósáskertje [...], Kassa, [1810].

Farkas 1811

Farkas András, Berei, Hazai tudósítás, Posonyban, 1811, Károly Gáspár Snischek betűivel.

Farkas, Diétai 1811

Farkas András, Berei, Diétai elmélkedések [...], [Pozsony, 1811, Snischek Károly Gáspár].

Farkas 1812

Farkas András, Berei, Diétai elmélkedések [...], (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár].

Farkas, Örök 1812

Farkas András, Berei, Örök illattal szagoskodó poétai virágok [...], [Pozsony, 1812, Snischek Károly Gáspár].

Farkas 1814

Farkas András, Berei, Zsigmondffy Petronilla tekintetes aszszony [...] Sír-Halmi Oszlopa, Miskolczon (1814) Nyomt. N. Szigethy Mihály Betűivel.

Farkas 1815

Farkas András, Berei, A láthatatlan látó-kép, H. n., 1815, ny. n.

Farkas 1815 után

Farkas András, Berei, Arany A. B. C., H. n., [1815 után], ny. n.

Farkas 1816

Farkas András, Berei, Örök illatú poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek. Hód vize partján született – – [...] a Miskóltzi Gyűlésnek Írója – a Kegyetlen Lói Tanáts Zabolázója [...], H. n., [1816], ny. n.

Farkas 1817

Farkas, [András], Berei, A nap alatt vitézkedő naporoszlan vagy az égberepülő sassal viaskodó ólom madár, és a Pokol szemetjén kukorikoló kakas. írta – A Tokaji, Mádi, Tartzali, Tájjai Keresztúri, Újhellyi, Vátzi, Gödöllői Szőlő Hegyeken, az 1817ben Simon Iuda napján szüretelő Uraságok mulattságokra, H. n., (1817), ny. n.

Farkas 1819

Farkas [András], Szinyei, Az Úri Imádság magyarázatja [...], H. n., 1819, ny. n.

Farkas, Patens 1819

[Farkas András], Patens [...], H. n., [1819], ny. n.

Farkas 1820

Farkas [András], Szinyei, Poétai Virágok [...], H. n., Ezer nyóltz száz huszadikban, ny. n.

Farkas, Rósa 1820

[Farkas András], Rósa hartz vagy Farsangi ének, H. n., [1820], ny. n.

Farkas, Szomorú 1820

Farkas András, Berei, Szomorú vigasság [...], Nyomtatott Bétben, Császári és Királyi Engedelemmel, 1820, ny. n.

Farkas 1821

Farkas [András], Szinyei, Az Úr imádsága magyarázatja a köznép lelki hasznára, Nyomtatott Nagy-Károlyban, [1821], ny. n.

Farkas 1822

Farkas [András], Szinyei, A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége, és a harmadik a Három Szövetséges Fejedelmek által szerzett ezer nyóltz száz tizenháromban ama világgal vetélkedő Párisi vár meg vételével. Írta Hód Víz parton – – Haza Tudóssa, és a két Magyar Haza betsületbéli Szolgája, Szegeden, [1822], Nyomatott Grün Orbán betűivel.

Farkas, Új 1822

Farkas András, Berei, Új Jerusálem Isten várossa, H. n., [1822], ny. n.

Farkas 1823

Bújdosó [Farkas] András, Szüreti köszöntések [...], Miskólczon, 1823, Nyomatott N. Szigethy Mihály Betűivel.

Farkas, Fama 1823

[Farkas András], Fama volat, H. n., [1823], ny. n.

Farkas 1825

Farkas András, Berei, Tekintetes Nemes Borsod Vármegyei tiszt-választó Gyűlés [...], Második kiadás, H. n., [1825], ny. n.

Farkas, József 1825

József császár hoz [!] más Világra irt levél és a Beteg halott, vagy a lelki betegek sebeire készített drágalátos Balsam Ir. A Hazafi névre méltatlanok és Haza árulóknak a hazából ki irtásokra [...], Posenban, és Vátzon, 1825, ny. n.

Farkas 1826

Tekintetes Vas Vármegye ditsérete a vas hasznáról [...], H. n., [1827], ny. n.

Farkas, Diéta 1826

Farkas András, Berei, Diéta [...], H. n., [1826], ny. n.

Farkas 1827

Farkas András, Valedictio a statibus [...] Scripsit – – Poeta Diaetalis Honorarius [...], H. n., [1827], ny. n.

Farkas, Diétai 1827

Farkas András, Diétai és béiktató és Fő-kormányi béhelyezettetés énekek. Győrben, és Szombathelyen. Irta Farkas András, Diétai Músa, H. n., [1827], ny. n.

Farkas 1829

Farkas [András], Szinyei, G* B**** S*** Koporsó Versei [...], Budán, 1829, Landerer Anna betűivel, és költségével.

Farkas, Fejedelmi 1829

[Farkas András], Fejedelmi, Hérósi, Emlék Oszlopi, és Mánási köszöntő bilétek az Ország Négy Rendjeihez, Készült Posonban, és Bétsben, 1829.

G. Szabó 1996

G. Szabó Botond, A Debreceni Református Kollégium a 'pedagógia századában', Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel, Debrecen, 1996.

Gelegenheitsdichtung 1977

Gelegenheitsdichtung, Referate der Arbeitsgruppe 6. auf dem Kongreß des Internationalen Arbeitskreises für Deutsche Barockliteratur Wolfenbüttel, 28. 8. – 31. 8. 1976. Eingeleitet von Wulf Segebrecht, Hrsg. von Dorette Frost und Gerhard Knoll, Bremen, Universität Bremen, 1977.

Gvadányi 1790

G[vadányi] J[ózsef], Nándor Fejér Várnak meg vétele [...], Pozsony, Komárom, 1790, Simon Péter Wéber.

György 1941

György Lajos, A magyar regény előzményei, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941.

Győri L. 1992

Győri L. János, Kősziklán épült vár, A Debreceni Református Kollégium története, Debrecen, 1992.

H. Kovács 1907

H. Kovács Zsigmond, Kassai írók a mohácsi vésztől maig, Kassa, 1907.

Három veréb hat szemmel 1982

Három veréb hat szemmel, Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból, összeáll., sajtó alá rend. jegyz., utószó Weöres Sándor, 1–2, Budapest, Magvető, ²1982.

Halász 1981

Halász Gábor, A halhatatlan ponyva = Uő., Tiltakozó nemzedék, Budapest, Magvető, 1981.

Hász-Fehér 2002

Hász-Fehér Katalin, Az ángoly kert és a kínai enciklopédia, Buksz 14 (2002), 2, 146–155.

Helmeccy 1816

Helmeccy (Helmeccy) Mihály, Értekezés az úgy nevezett Ujításokról a Nyelvben = Berzsenyi Dániel versei, kiadta – –, Pest, Trattner, ²1816.

Hertel 1939

Herbert Hertel, Die Danziger Gelegenheitsdichtung der Barockzeit, Leipzig, 1939.

Hódmezővásárhely 1974

Hódmezővásárhely jelesei, Életrajzi kislexikon, Hódmezővásárhely, 1974.

Hódmezővásárhely története

Hódmezővásárhely története, főszerk. Nagy István, I, szerk. Szigeti János, Hódmezővásárhely, 1984.

A Hódmezővásárhelyi 1964

A Hódmezővásárhelyi Állami Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve 1963–64, közlésesi Grezsa Ferenc, Hódmezővásárhely, 1964.

Holl 1973

Holl Béla, A kétszáz éves váci könyv (1772–1972), Budapest, Magyar Helikon, 1973.

Hóman, Szekfű

Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Magyar történet, V, Budapest, 1943.

Horváth 1936

Horváth János, Csokonai, Csokonai költő-barátai Földi és Fazekas, Budapest, 1936.

Horváth 1978

Horváth János, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Budapest, ²1978.

Hueck 1982

Monika Hueck, Gelegenheitsgedichte auf Herzog August von Braunschweig–Lüneburg und seine Familie (1579–1666), Ein bibliographisches Verzeichnis der Drucke und Handschriften in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1982.

Jankovics 2002

Jankovics József (jegyz., utószó), Gyöngyössi István, Rózsakoszorú, Budapest, Ballasi, 2002.

Kárász, Herczeg, Kőszegfalvi 1991

Kárász József, Herczeg Mihály, Kőszegfalvi Ferenc, Jeles vásárhelyiek, Hódmezővásárhely, 1991.

Katona 1802

Stephanus Katona, Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae, tomulus XXII, ordine XLI, Budae, Typ. Regiae Univ. Pestanae, 1802.

Kazinczy 1998

Kazinczy Ferenc összes költeményei, sajtó alá rend. Gergye László, Budapest, Ballasi, 1998, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, II.

Kecskés 2001

Kecskés András, Közköltészet 1. Mulattatók, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV, Irodalomtörténet 2001, 1, 624–631.

Kemper 1991

Hans-Georg Kemper, „Und reimte Tag und Nacht”, Zur Kritik und Didaktisierung der Gelegenheitspoesie = Uő., Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit, Bd. 5/2, Tübingen, 1991, 24–32.

Kerényi 2002

Kerényi Ferenc, Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867), Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.

Ketelsen 1976

Uwe-K. Ketelsen, Poesie und bürgerlicher Kulturanspruch, Die Kritik an der rhetorischen Gelegenheitspoesie in der frühbürgerlichen Literaturdiskussion, Lesing Yearbook 8 (1976), 89–107.

Kis 1992

Kis Bálint, A Békés–Eánáti Református egyházmegye története (1836), közreadják Gilicze László, Kormos László, Dél-Alföldi évszázadok 5, Békéscsaba, Szeged, 1992.

Klinda 1987

Klinda Mária, A Szüry-Gyűjtemény katalógusa, Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1987.

Knapp, Bibliográfia

Knapp Éva, Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája, Kézirat.

Knapp, Egy fantom

Knapp Éva, Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége I–II. Magyar Könyvszemle 119 (2003) 18–41, 149–165.

Knapp, Kis Trója

Knapp Éva, „Kis Trója szült engem a Hóldnak mezején” Berei Farkas András életpályája (1770–1832), Kézirat.

Kókay 1975

Kókay György, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, 1772–1849, Budapest, 1975, 447.

Kosáry 1954

Kosáry Domokos, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, II, 1711–1825, Budapest, 1954.

Kosztolányi 1915

Kosztolányi Dezső, Rímkovács, Nyugat 8 (1915), 690–691.

Kovács Sándor Iván 1982

Kovács Sándor Iván, Egy képzelt irodalomtörténettől a valóságos rendszerig = Három veréb hat szemmel 1982, 1, 5–56.

Kovács Sándor Iván 1996

Kovács Sándor Iván, Thaly Kálmán a kriptában = Uő., „Eleink tündöklősége” Tanulmányok, esszék, Budapest, Balassi, 1996.

Kovács Sándor Iván 1999

Kovács Sándor Iván, Utószó = Mesterkedők, Antológia, szerk., bev., utószó Kovács Sándor Iván, Budapest, Korona, 1999, 645–658.

Kováts 2000

(Kováts József, 1780–1809), *Irodalomismeret* 10 (2000), 24–44.

László 1994

L(ászló) J(ózsef): Farkas András = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, 1, főszerk. Péter László, Budapest, Akadémiai, 1994. 2. jav. bőv. kiadás

Lauka 1853

Lauka Gusztáv, *Vidéki daguerreotypek*, I. Névnepok, *Délibáb* 1853, I. félév, XVIII. szám, V. 1, 566–572.

Leighton 1976

Joseph Leighton, *Gelegenheitssonette aus Breslau und Danzig in der Zeit zwischen 1624–1675*, = *Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, Vorlagen und Diskussionen eines Barock-Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1974 in Wolfenbüttel, Hrsg. von Albrecht Schöne, München, C. H. Beck, 1976, 536–548.

Leighton 1977

Joseph Leighton, *Das barocke Sonett als Gelegenheitsgedicht = Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur*, Zweites Jahrestreffen des Internationalen Arbeitskreises für Deutsche Barockliteratur in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 28. bis 31. August 1976. Hrsg. von Martin Bircher und Eberhard Mannack, Hamburg, E. Hauswedell, 1977, 141–167.

Leighton 1983

Joseph Leighton, *Occasional Poetry in the Eighteenth Century in Germany*, *Modern Language Review* 78 (1983), 340–358.

Lukácsy 1981

Lukácsy András, *Kiment a ház az ablakon ... Költészet és játék*, Budapest, 1981.

Lukácsy 1998

Lukácsy Sándor, *Kölcsön kenyér. Kis költők hatása klasszikusainkra = Uő., A végtelen jövő*, *Irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1998, 95–99.

Márki 1877

Dr. Marquis [Márki Sándor]: Cserey-Berey Farkas András (*Irodalomtörténeti vázlat*), *Üstökös* 1877. április 29, 203.

Márki 1923

Márki Sándor *feljegyzései*, *Magyarság* 1923. október 27, 4.

Mátray 1869

Mátray Gábor: *Rövid jegyzemények Farkas András életrajzához*. 1869. = *A Hódvize partján született Holdmezei Berei Farkas András népköltész arcképe és kisebb versezetei*. H. n. [1829 körül]. *Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK K) Quart. H. 2693. 1. f.*

Matók 1857

Nagy-Zajtai Zajtai István [= Matók Béla], *A feltámadt peleskei nótárius levelei, Napkelet* 1857, 513–515.

Mezei 1974

Mezei Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Budapest, 1974.

MIL

Magyar Irodalmi Lexikon, szerk. Ványi Ferenc, Budapest, Studium, 1926.

MIL 1963

Magyar Irodalmi Lexikon, főszerk. Benedek Marcell, I, Budapest, Akadémiai, 1963.

Munckerus 1641

Thomas Munckerus, *Mytographi Latini*, Amstelodami, J. a Someren, 1641.

Művészet 1979

Művészet Magyarországon 1780–1830, Katalógus, szerk. Galavics Géza, Szabolcsi Hedvig, Budapest, 1979.

Opitz 1963

Martin Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey* (1624), Nach der Edition von Wilhelm Braune neu hrsg. von Richard Alewyn, Tübingen, Max Niemeyer, 1963.

Orosz 1965

Orosz László, Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában [...], *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965), 391–392.

Papp 2001

Papp Júlia, „...Hegedűm függesztem szomorú fűzfákra...” (Adatok a 137. zsoltár hazai irodalmi és képzőművészeti recepciójához) *Ars Hungarica* 2001, 1, 63–74.

Pataky 1951

Pataky Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Budapest, Közoktatásügyi, 1951.

Petrik

Petrik Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*, I, IV, Budapest, 1888, 1892.

Pogány 1959

Pogány Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása. A régi Váci Nyomda működése nyomán (1770–1823)*, I, Vásári ponyvairatok, Budapest, 1959, (*Irodalomtörténeti Füzetek* 24).

Pogány 1978

Pogány Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Budapest, Magyar Helikon, 1978.

Ponyvára szánt verszagyvalék, firkantotta Holdmezei Cserey Farkas András szelleme. Budapest, Kocsi Sándor, 1875.

Rózsa 1978

Rózsa György, Tóth Béla *A debreceni rézmetsző diákok*, Budapest, Magyar Helikon, 1976, *Művészettörténeti Értesítő* 27 (1978), 106–109.

Scaliger 1995

Iulius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Sieben Bücher über die Dichtkunst, Bd. III, Hrsg., übersetzt, eingeleitet und erläutert von Luc Deitz, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1995.

Schöne 1975

Albrecht Schöne, *Kürbshütte und Königsberg. Modellversuch einer sozialgeschichtlichen Entzifferung poetischer Texte. Am Beispiel Simon Dach*. München, 1975.

Segebrecht 1976

Wulf Segebrecht, Zur Produktion und Distribution von Casualcarmina = Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert, Vorlagen und Diskussionen eines Barock-Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1974 in Wolfenbüttel, Hrsg. von Albrecht Schöne, München, C. H. Beck, 1976, 523–548.

Segebrecht 1977

Wulf Segebrecht, Das Gelegenheitsgedicht, Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik. Stuttgart, 1977.

Segebrecht 1997

Wulf Segebrecht, Gelegenheitsgedicht = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft, Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte, Hrsg. von Klaus Weimar, Bd. 1, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1997, 688–691.

Stoll 2002

Stoll Béla (összeáll.), A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840), Budapest, Balassi, 2002.

Szajbély 2001

Szajbély Mihály, „Idzadnak a magyar tollak” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Budapest, 2001.

Szalay 1966

Szalay Károly, A magyar szatíra száz éve, Budapest, Szépirodalmi, 1966.

Szeremlei 1892

Szeremlei Samu: Farkas András Hódmezővásárhely pusztulásáról. Irodalomtörténeti Közlemények 2 (1892), 398–400.

Szinnyei, Magyar

Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái, III, XII, Budapest, Hornyánszky, 1894, 1908.

Tarnai 1965

Tarnai Andor, Alkalmi és lírai verstípusok = A magyar irodalom története (II. kötet) 1600-tól 1772-ig, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, 1965, 440–442.

Tarnai 1984

Andor Tarnai, Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhunderten, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 26 (1984), 233–242.

Tarnai 1992

Andor Tarnai, Soziale Existenz und Gelegenheitsdichtung im Späthumanismus = Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung, Hrsg. von August Buck, Tibor Klaniczay, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, 83–95.

Tarnai, Csetri 1981

Tarnai Andor, Csetri Lajos (írta, összeáll.), Rendszerek a kezdetektől a romantikáig, A magyar kritika évszázadai, 1, Budapest, Szépirodalmi, 1981.

Thury 1908

Thury Etele (szerk.), Iskolatörténeti adattár, II, Pápa, 1908.

Trócsányi 1936

Trócsányi Zoltán, A történelem árnyékában, Budapest, Hungária, 1936.

Trócsányi 1958

Trócsányi Zoltán, Régi világ, furcsa világ, Emlékek, életképek, kuriózumok a magyar múltból, Budapest, Bibliotheca, 1958.

Wéber, Az irodalmi

Wéber Antal, Az irodalmi „hagyományozás” néhány kérdéséről = Uő., Irodalmi irányok távlatból. Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből, Budapest, 1974, 46–61.

Wéber, Irodalmunk

Wéber Antal, Irodalmunk fejlődésvonalai a felvilágosodástól az utóromantikáig = Uo. 9–29.

Wéber, A klasszicizmus

Wéber Antal, A klasszicizmus változatai Magyarországon = Uo. 30–45.

Wéber, A népiesség

Wéber Antal, A népiesség jellege és változatai a 18–19. századi magyar irodalomban, 1, A felvilágosodás és a nyelvújítás korában = Uo. 197–238.

Weöres 1982

Weöres Sándor, Utószó = Három veréb hat szemmel 1982, 2. k. 515–527.

ÉVA KNAPP

Entre popularité et métier d'écrivain: András Berei Farkas, le poète errant et le libraire

DEBRECZENI ATTILA

AZ IRODALOM MINT ÉLETMINTA A 18. SZÁZAD VÉGÉNEK MAGYAR IRODALMÁBAN¹

I. Vita a románokról: szerelem és erkölcs

a) a románirodalom pozíciója

Kazinczy az *Orpheus*ban több versét is kiadta Molnár János kanonoknak, akivel egyöbbségen ugyanazon lap hasábjain nyilvános vitát folytatott annak elvakult hitvédő nézetei miatt. Kazinczy törekedett az ellenfeleivel való konszolidált párbeszédre, persze éppen Molnár Jánossal kapcsolatban más esetben megvalósította a hozzá közel állóknak², hogy a közlés a szerző nevétségessé tételére szolgál. Talán Molnár János az *Ártalmas könyvek* című verse közreadásában is hasonló hátsó szándék munkált.

Ah! nints a' Mahomet szerű Pogányban,
A' mellynél szabad a' gonosz fekélység,
Olly rútság, minémű ragadt azokra,
Kik Voltairnak utánna fel-dühödtek,
Vagy Rousseaut követik. Venus kezéből
Vett vak-tőr hegyivel rohanva törvén
Istentől adatott Hitünk 's Reményünk
Ellen; 's a' tsunyaság' homályja közzül
Nem vetvén szemet az igaz Valóra.³

E rövidke vers közvetlen kapcsolatot teremt a Voltaire, Rousseau neve által fémjelzett világosodás, vagyis az ilyen szellemű könyvek, a bármilyen szerelmes tárgyú történetek, valamint a vallásellenesség között, a hitvédelem differenciálatlan pozíciója szerint. Ezen persze nem is kell annyira csodálkoznunk, már csak azért sem, mert a 'filozófiai' a korabeli (könyvkereskedői) szóhasználatban is egyszerre jelölt megvilágosodott, antiklerikális és pornográf kiadványokat.

E kiadványok legfőbb származási helye Franciaország volt, innen áradtak szét Európa-szerte, minden tiltás ellenére is meglepően szabadon. Magyaror-

¹ A dolgozat egy nagyobb munka egyik fejezete, az 5/0125. sz. pályázati program NKFP-támogatásával készült.

² KazLev. II. 230.

³ ORPHEUS, 2001., 136.

szágon II. József cenzúrarendeletei nyomán funkcionális zavar keletkezett a cenzúra működésében, a tiltott könyvek megújított listája 1784-től létezett ugyan, de a tiltásoknak nem igazán szereztek érvényt, amint az a magánkönyvtárak és könyvkereskedések állományáról, beszerzéseiről rendelkezésre álló korabeli adatokból kitűnik. „Weingand 1789-es katalógusa kitűnően reprezentálja a kor népszerű francia könyveit, a nyugat-európai olvasási ízlés megjelenését hazánkban is, nem szólva a szélsőségesen merész könyvek szerepeltetéséről, amelyeknek árusítása a józsefi időszakban a jelek szerint semmi különös nehézségbe nem ütközött, legalábbis eddig nem találtunk még ennek ellenkezőjére utaló dokumentumot.”⁴ E helyzetre reagált előbb a hitvédelmi irodalom, majd az 1790-es évek elejétől fogva, egyre erősödően a cenzúra szervezete is. A hitvédők legáltalánosabban az erkölcsök megrontását tulajdonítják az *ártalmas könyveknek*, köztük mindenfajta szerelmi tárgyú történetnek, beleértve az amúgy ártatlan románkákat is.

A szerelmes történetek bármilyen formájának erkölcsi elítélése egyébként nagy hagyományokra tekint vissza a megelőző századok egyházi irodalmában⁵, s még egy ideig nem is vesztett erejéből. „Meg ne izelitse a' fiatal Dáma a' *Romantzia*-Írásokat; mert oda lesz miattak. Hatalmas *arsenicum*-méreg lakik ezekben a' könyvekben, már sok lelkeket ölt-meg. A' játékos, ékes-beszéd, a' gerjesztő puha-igék, a' tengeri sok egybe veszett szerelem-játéki, tábori erővel viaskodnak az Isteni félelem és tisztaság ellen. Mennél szeb' a' könyv, annál jobban ajánlya magát, 's többet árt.”⁶ Faludi Ferenc mellett majdnem ugyanabban az időben Orczy Lőrinc is hasonlóképpen nyilatkozott.⁷ Ez a kiátkozás ismétlődött meg Alexovics Vazul *A könyvek szabados olvasásáról* című, 1792-es könyvében éppúgy, mint a még csak húszas éveit taposó ifjú sárospataki literátor, Vályi Nagy Ferenc első önállóan megjelent művének előbeszédében.⁸ Kazinczy pedig arról számol be Aranka Györgynek, hogy *Júlia levelei Ovidius-hoz* című munkájával kapcsolatban egy bizonyos Fazekas István tiszteletes a

⁴ GRANASZTÓI, 2000., 56–57.; vö. Pavercsik Ilona: A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben in: FOLYTONOSSÁG, 1996., 81–87.

⁵ „Bolondság az asszonyembernek hadakozó dolgokat olvasni, kárhozat a szerelmes históriákat forgatni, melyekből a halálos méregnél, azaz veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni.” (PÁZMÁNY, 1905., VII. 621.; erre a helyre Bitskey István hívta fel figyelmemet.)

⁶ FALUDI, 1991., I. 172., vö. BÍRÓ, 1994., 198.

⁷ Bíró Ferenc (uo.) és Margócsy István (MARGÓCSY, 1989., 22–23.) több példát is idéz erre nézve.

⁸ „Ha a' sebens vér' szüleményjeit a' *Románokat*, mellyek közzül sokak, azon kívül hogy Kőltemények, gyakran a' tiszta és józan erköltsöket is meg-részegfűtik, el-szenyvedheted: ne légyenek *Lászlónak* Történetei ha többnyire szomorúak-is, előtted meg-vettettek.” (VÁLYI NAGY, 1793., az *Érdemes Olvasóhoz!* című előbeszéd 5–6. számozatlan oldalán)

következésképpen vélekedett: „fordításoddal contentus; de a' munkára haragszik, mert Júlia a' Jullin, a' ki szemtelen kurva volt.”⁹

A románokat¹⁰ erkölcsi szempontból elítélő vélemény a kor legelmélyültebb gondolkodóit tehát éppúgy jellemezhetette, mint a kevésbé ismert tudós vagy egyházi szerzőket. A hitvédelem differenciálatlan nézőpontja mellett így azonban feltűnt egy másik is, amely az irodalmi közegben újszerű szöveghagyománnyal vetett számot, elsősorban még funkcionálisan. A románírók előszavaikban csatlakoznak ehhez a vitához, a század végéig szinte közhelyszerűen ismétlik meg a védekező, mentegető formulát, mely szerint a mulattató-szerelmes történet valójában az erkölcsök nemesítését szolgálja: „Ha ki pedig azzal kívánna dorgálni, miért hogy kisdéd tehetségemet ezen hitván Római Mesének fordításának vesztegettem, meg-felel annak a' böltz Világ állandóan erősítvén, hogy a Római Mesék azon kívül, hogy gyönyörködve mulatják az Olvasókat, a' szívet is nemesítik és pallérozzák.”¹¹ A románok e felfogásban mintegy átveszik a századközépi erkölcsstani irodalom szerepét, amely maga is egyre inkább életvezetési szabályokat közvetített a normák helyett.¹²

Közkedvelt érv volt az is, hogy e mulatságos könyvek általában olvasásra szoktatnak, vagyis megédesítik a komolyabb tudományok felé vezető utat: „Ama fellyebb említett Nemzeteket, mellyek már most ugyan telhetetlenek a könyvek olvasásában, gyönyörűséges mesterséggel édesgették az ő Tudósaik az olvasásra. Ők ti. az olyan valóságos Tudományokra oktató könyvek mellett, mellyek az elmét inkább fárasztják, és nyughatatlanítják, mint sem gyönyörködtetik, gyakorta olyan mulatságos könyveket-is bocsátottak ki, mellyek az elmének kedves és kellemetes, 's egyszer 's mind hasznos idő töltést szereznek; minéműek a' szépen folyó Mesék és Komédiák, Barátságos Levelek és Beszélgetések, 's a' t. Az ilyen magokat kedveltető, és egyszer 'smind hasznos tanúságokra vezető könyvek, mint-egy vonva-vonták, 's naponként szoktatták őket a' Könyvek olvasására.”¹³ Az 1780-as, 1790-es évek fordulóján ez volt az az érvelés, amely a „tudós Hazafiak” számára is elfogadhatóvá tette a románokat. Elfogadhatóvá és nem többé, s csakis ebben a vonatkozásban. Péczeli József a *Mindenes Gyűjteményben a Pamelát* ismertetvén sürgeti a mű magyarra történő

⁹ KazLev. II. 143.

¹⁰ A román maga sem egyértelmű műfaj-fogalom ekkoriban, igen sokféle típusú szöveget értenek rajta, mintegy a 'szépprózai elbeszélés' gyűjtőfogalmaként tekinthető. Ilyen értelemben látszik jogosultnak a románok kapcsán általában érzelmes hagyományról beszélni (vö. GYÖRGY, 1941., 3.; BÍRÓ, 1994., 197.).

¹¹ *A Gróf Pontisznak, avagy a' tulajdon fia által megölettetett Arjának szomorú története* című 1788-as kiadású román előszava (idézi SZAJBÉLY, 1982., 11.; 2001., 188.).

¹² Vö. BÍRÓ, 1976., 5–20.; BÍRÓ, 1994., 197–204., 216–219.

¹³ Idézi SZAJBÉLY, 1982., 10.; 2001., 186.; számos további példát találunk e változatokra May István könyvében (MAY, 1985., 61–69.).

fordítását, de azért nem mulasztja el hozzátenni, hogy – szerinte legalábbis – a magyar dámák jobban szeretik a „valóságokat” olvasni, ezért hasznosabb lenne Millot világtörténetét lefordítani.¹⁴

b) kegyes érzelmesség

Péczei mint Young és Hervey fordítója is bekapcsolódott az érzelmes prózaha- gyomány alakításába és a körülötte folyt vitába. Az 1787-ben megjelentetett *Yung' Éjtzakáji és egyéb munkáji*, valamint az 1790-es *Hervey' Sírhalmai és Elmékedései* rendkívüli hatást gyakorolt meglehetősen széles körben, ami nyilvánvalóan összefügg a fiziko-teológiai szemléletmód korabeli elterjedtségével, különösen a református kollégiumok kisugárzási körében. Annak a megújuló vallásos érületnek voltak e művek emblematikus darabjai Európa-szerte, amely a belsőleg megélt istenélményt, a nagy mindenség csodálatát és megrendült szemléletét, az erkölcsi létezésben való feloldódás entuziasztikus érzését állította középpontba. A különböző felekezetek vallási megújulási mozgalmai (janzenizmus, latitudinarizmus, pietizmus) lényegében közösek voltak e jellegzetességekben, ez is magyarázhatja Young és Hervey általános népszerűségét.¹⁵

A Youngot és Hervey-t fordító Péczei és a nyomán haladó érzelmes próza¹⁶ sajátos pozíciót foglal el a világiasság (szerelem, boldogság) körüli vitában. E mély vallásos érületet megnyilvánító szövegek egyrészt élesen szembeszállnak a vallásellenesnek tekintett jelenségekkel: „Tanúljátok-meg mindnyájan ti Vallást-tagadók, kik az igazságnak hinni nem akartok, tanúljátok-meg, hogy a' halhatatlanság az emberi természetnek magyarázója, 's az ő lételének titkainak meg-fejtője.”¹⁷ Másrészt azonban ugyanilyen élesen elhatárolódnak a vallásosság egy bizonyos formájától is: „Érzéketlen Theologusok, mivel magatok jegek vagytok, azt gondoljátok, hogy mind az a' mi melegség, a' pokolból jő.”¹⁸ Az igazi vallásos érület így e két szélsőség között helyezhető el, és nem általában

¹⁴ MindGy. 1789. II., 187–188. Horváth Ádám pedig Kazinczynak írott leveleiben hangsúlyozza, hogy nem elegendő a stílus szépsége, annál több is kell: „a' piperézett festésekre azt mondhatom: neked módod vagy benne, próbáld meg; sok mai német 's Francz Romanokban mit találsz egyebet az illyennél? azért utálom én őket, hogy sok a' sáfrány, de kevés a' só benne, alig talállok tíz levélen egy olyan valamit, a' minek ne állana a' szépsége a' tsupa Stílusban. érdekettem én az illyent valamennyire a' Holmi P[rae]fatiójában; és úgy tartom, hogy nem hazudtam. – Nézd meg az én új esztendei Prosámat (de ne szólj-meg, hogy ditsekedem), igyekeztem a' tsinos stílusra is, de azomban minden şban van valami, a' mi nem tsupa stílus.” (KazLev. I. 315., vö. 390.)

¹⁵ Vö. LUHMANN, 1997., 168.

¹⁶ Horváth Ádám írásait említhetjük legjellemzőbb példaként (pl. ORPHEUS, 2001., 143–150.). Éppen az *Orpheus*beli közlés kapcsán írja Ráday Kazinczynak, hogy „Youngnak magyar prosában jobb és hozzá közelebb járó imitatora nem volt” (KazLev. II. 102.).

¹⁷ YOUNG, 1787., I. 312–313.

¹⁸ Uo. 313.

ellenséges a világiassággal: „A’ ki bé-nem borúl szeméremmel, mikor kóstolja a’ leg-édesebb testi gyönyörűséget, le-vetkezte az az emberi ábrázatot. Jó dolog a’ gyönyörűség, és az ember arra teremtett; de olyanra, a’ melly méltó légyen a’ léleknek nemességére”.¹⁹

Az igazi gyönyörűség és az igaz vallásosság tehát nem eleve ellentétesek egymással, a „fel-emelkedett nemes Léleknek”²⁰ egyaránt legbensőbb tulajdonai lehetnek. A domináns kettőjük közül mindazonáltal a vallásos érzület: „Azokban a’ szüntelen-való ütközetekben, mellyekkel hartzol a’ Lélek a’ test ellen, lehetetlen hogy valamelyik meg-ne-sebesíttessék: de szükség, hogy az szenvedjen a’ mellyik nemtelenebb.”²¹ Jól érzékelhető az emberkép dualizmusa, amely az erkölcsi nemességet egyértelműen a lélekhez köti, s nem az emberi autonómiában alapozza meg azt. Az érzéketlen világiidegenséggel és a „testi ember kívánságaival” szemben tehát Péczeli érzelmes prózájában megjelenik az érzékenység mint erkölcsi kiválóság, lelki nemesség, de a duális emberkép következtében jellegzetesen vallásos érzületként. A mindent elárasztó szomorúság e helyzetből adódik, ennek topikus tere és szituációja a temető és az éjszakai elmélkedés.²²

A Young- és a Hervey-fordítások jelentős hatása, kedvező fogadtatása mellett azonban más hangok is megszólaltak. Batsányi Orczynak 1787. augusztus 20-án írott levelében igen negatívan foglal állást Péczeli írói teljesítményét illetően, s hasonló a véleménye Kazinczynak is a *Magyar Museum* 2. számában közölt recenziójában. Itt azonban tesz egy olyan megjegyzést is, amely már messze vezet Péczeli nyelvi elégtelenségeitől: „Itt véget vetek, mert Youngot fordítani nem szándékozom. Poétai érdemeit tisztelem: de gondolkozásom az ő gondolkozásával sok helyen nem egyezik; ezenn felül pedig hypochondriás declamatióji hamar el-úntatnak.”²³ Magával az eredeti művel fordul szembe tehát Kazinczy, ami más gondolkodói pozíciót sejtet. Erre a fordulatra figyelhetünk fel Csokonai esetében is, aki *A’ vidám természetű poéta* 1793-as ars poetica-ját éppen Young és Hervey világának ellentettjeként határozza meg: „Szörnyű Környék! kérkedj bátor / Bús lantú Youngoddal: / Isten hozzád gyászos Sátor! / Komor Ánglusoddal.”²⁴ A szemléletét kezdetben oly mélyen meghatározó

¹⁹ Uo. I. 312., vö. II. 36.

²⁰ Uo. II. 17.

²¹ Uo. II. 54.

²² „Az ő Sírhalmai oly édes érzékenységeket lehellenek és gőzölgnek ki, a’ mellyek által járnak és lassanként el keserítik a’ szíveket [...] lassanként ki nyomja belőlünk azokat a’ könyvhullatásokat, a’ mellyek meg maradtak még bánatos szívünkben, hogy ennek utánna állandó tsendességgét, ’s Istenben való tsendes meg nyugovást kóstolhassunk.” (HERVEY, 1790., 75–76.)

²³ MM. I. 100.

²⁴ Cs/ÖM. II. 71–72. A vers megjelent az *Ujj Bétsi Magyar Musában*.

irodalmi hatást²⁵, a „Sírhalom! Gyász Temető kertek!” topikus tereit a szerelem és boldogság aranykori világa váltja fel költészetében.

c) szerelem-apológia és szerelemfilozófia

A szerelmet önértéke okán, s nem csupán valamiféle erkölcsi vagy tudós hazsónszerzésnek alárendelten egyébként már Báróczi Sándor és bécsi testőrcsoportja is középpontba állította. Báróczi Dusch-fordítása előszavában írja: „A’ magokat kedveltető tanálmányak fel ingerlik az olvasónak vágykodását; kimeneteleket kívánnyá tudni, egyedül tsak mulattságnak kedvéért gondollya olvasni, ’s azomban a’ közziben elegyített szép erköltsi tudomány, mint az elevenítő balsamom, egészszen szívéig hat: mely koránt sem történnék, ha az iro egyedül tsak a’ jo erköltsi tudománynak mostoha elő adásában határozná meg írását.”²⁶ A szerelem önértékének vállalása egy bizonyos distinkció alapján volt lehetséges: „Nem értem azt a’ buja szerelmet, mely köz lévén az oktalan állatokkalis, gyakran az embernek meg aláztatására szolgál eszközüül; hanem értem azt a tiszta szerelmet, mellyet a’ természetnek Alkatoja öntvén az embereknek szivekben, még meg nem vesztegettetett ártatlanságában; azt az édes gyönyörüséget, mellyet edgyik Nem, a’ másíknak társaságában természeti hajlandóságából érez.”²⁷

Az erkölcsileg eleve diszkriminált jelenségből kivált tehát egy isteni eredetűnek vallott természeti indulat, amely a „tiszta” szerelem nevet kapta, s ez szemben állt az erkölcsileg valóban menthetetlennek tartott „bujá” szerelemmel. A „tiszta” szerelem a kiválás mozzanatával egyben ki is tágul, „hogy azon valóságos ruho légyen, mely az egész világot mozgásba hozza”.²⁸ Ebbe a platonikus jellegű szeretet-felfogásba így belefér az is, hogy a szerelem az „önnön magunk szeretetét is” jelenti, „öszton lévén a’ hasznos vetélkedésekre”.²⁹ Kazinczy, tudjuk, Báróczi tisztelőinek ajánlotta a Bácsmegeyeyt, ezzel a gesztussal is jelezvén, hogy Báróczi örökségét kívánja folytatni. A hagyomány vállalása egyszerre jelentette Kazinczy számára a Báróczi kezdeményezte szépprózai nyelvalakítás követését és a világias szerelemtan átvételét.

Vitéz Imréhez írott, 1789. augusztus 23-i levelében, amelyet a címzett saját első irodalmi próbálkozása, Dusch-fordítása elébe illesztett, Kazinczy mintegy programosan foglalja össze a szerelem apológiáját: „Akár miként mosolyogjanak rajtam azok a’ tisztas Uraságok és Matróának, a’ kik a’ szerelmet megértt

---

²⁵ Vö. SZAUDER, 1980., 262–274.

²⁶ BÁRÓCZI, 1775., Elöl-járó Beszéd, a számozatlan 8–9. lapokon.

²⁷ Uo., 2–3.

²⁸ Uo., 2.

²⁹ Uo., 6.

korok' méltósága alatt való erőtlenségnek lenni állítják, én meg-vallani nem átalom, hogy erőtlenségekből öszve-szött életünknek minden erőtlenségei között ezt tartom a' leg-édesebbnek, leg-boldogítóbbnak. [...] Azokat a' boldogtalanokat, a' kik ezt soha sem esmérték, vagy profanálták, szívesen szánom. Nem érzik ők, melly meg-betsülhetetlen szerencse: *csalódhatni!* nem érzették soha, mennyivel kedvesebb a' tavaszi alkonyodás' homálya a' nyári verőfénynél; de azokat a' Faunusokat, a' kik erre kevélyen néznek alá, utálom; és ha hozzájuk férhetek, bak-képekről le-kapon az áll-orczát; hogy lássa minden a' ki nem mások' szemével lát, mint áldoznak azok titkon Páfusban, a' kik a' Czithérei isten-asszony' oltára mellett meg-jelenni szégyenlenek."³⁰ A „Páfusi” és a „Czithérei Isten-asszony” megkülönböztetése a „buja” és a „tisza” szerelem elválasztását jelenti, ahogy Báróczi esetében is láthattuk, de immár támadó modalitásban. S ugyancsak Báróczihoz hasonlóan e gondolatmenetben is a szerelem „édes érzés”-e uralja egész életünket, „bennünket a' leg-nemesebb tetteknek el-követésére tüzel, 's a' leg-édesebb nyughatatlanságban, a' leg-édesebb kínok között forgat”.³¹ Kazinczy tehát e nyílt levelében „a' nemesebb szerelem' esmeretes Apologistája”-ként lép fel.

A szerelem apológiája a Kazinczy körül feltűnő ifjak (s néha kevésbé ifjak) esetében is megfigyelhető, sőt, van, hogy szerelemfilozófiává teljesedik ki. Vitéz Imre, aki tehát Duscht fordítja, akárcsak Báróczi, az eredeti *Orestes és Hermina* címet csak belső címként tartja meg, a könyv élére *A' tiszta és nemes szeretet* titulust helyezi. Aranka György a *Julia' Levelei* előbeszédében a szerelmi téma erkölcsi feddhetetlenségét hangsúlyozza.³² Kisfaludy Sándor első irodalmi próbálkozásai az 1790-es évek elején, mint pl. a *Penelopé és Ulysses* a tiszta szerelem magasrendűségét hirdetik.³³ Dayka Gábor heroidáiban egyértelmű megfogalmazást kap a szerelem isteni eredeztetésének, s így erkölcsös voltának belátása.³⁴ Lényegében ugyanezt olvashatjuk a *Fanni hagyományaiban* is, Fanni nevezetes imájában.³⁵ Csokonai ezt a gondolatot szerelemfilozófiává

³⁰ KazLev. I. 439. (I. VITÉZ, 1790., a számozatlan 10. oldalon). E részlet szóhasználatában az Aranka Györgyhoz írott, nevezetes szabadkőműves levélre emlékeztet (vö. KazLev. II. 51–55.).

³¹ Uo.

³² ARANKA, 1790., Az Olvasóhoz! (számozatlan lapokon)

³³ KISFALUDY, 1997., 7–39.

³⁴ *Helois Abelardhoz a Klastromból és Abelard Heloishoz* (DAYKA, 1993., 45–67., 68–81.).

Istened, törvényjét bátor vérrel írja,	Fussd-bé szemekkel e nagy Természetet:
Nem tiltja, hogy szíved véle más ne bírja.	Eggy inger nógatja jóra – a szeretet.
Ő a gyönyörűség, ő az öröm Attya,	Azon gyönyörűség, azon nagy érzések,
Ki hidje, hogy Amort véteknek tarthatja?	Azon örömkönnyek, azon ölelések:
Tsak szívedet kérdezd, s kétség el-tűnik;	A véges teremts leg-főbb áldozatja,
Ha bűn a szerelem, a Virtus meg-szűnik	S a végtelen szívét kellemesen hatja.

³⁵ URANIA, 1999., 269.

formálja A' *Tsókok*ban és az ihletkörébe tartozó írásokban, Istent a Természetel helyettesítve, ahogy azt A' *Szeretet* elején is olvashatjuk.³⁶ A szerelemnek általánosságá, isteni erővé való növesztése tehát az 1780-as, 1790-es évek fordulóján népszerű gondolatnak számított egy bizonyos (az utókor értékelése szerint nem jelentéktelen) körben, de nem volt jellemző általában, s ahol megjelent is, időnként belső kétellyel fonódott össze.

d) szív és ész

Báróczi követői, az ifjú testőrök saját fordításaikban egyértelműen a szerelmi tematikát részesítették előnyben, de mint Bíró Ferenc kimutatta³⁷, alapvetően kétféleképpen viszonyultak ehhez. Részben az a fajta egyeztető szándék jellemezte őket, amely Báróczit is, vagyis hogy isteni-természeti indulattá nemesítve a szerelmet, megmenekítsék az erkölcsi veszedelmektől. Az isteni rend és az erre épülő erkölcsiség persze könnyen interferált a hagyományos vallási képzetekkel, s így a szerelem-felfogás időnként látens ellentmondásba került az őt legitimálni hivatott elvekkel. A másik viszonyulásban éppen ez az itt látens ellentét vált nyílttá és központivá, mintegy a vallás és szerelem ütközeteként tűnve fel. Ennek a megjelenítésére szolgált a szív és ész vitájának a toposza is. A Báróczi-kör munkássága az 1770-es évek második felében bontakozott ki, elszigetelten, de az 1780-as évek második felétől kezdve szinte minden jelentős darab megjelent (újra vagy első kiadásban³⁸), termékenyen becsatlakozva így a „józsefi kor” hagyományszembesítésébe és vitáiba. Akárcsak Ányos Pál nagyon is hasonló kérdéseket feszegető költészete, amely Batsányi kiadási tervei, ismertetései révén ugyancsak a nyilvánosság elé került ekkoriban.

Az evilági boldogság (és az ezt mintegy esszenciaként megtestesítő szerelem) vonzását Ányos is ambivalensen éli meg. A természeti és az erkölcsi világrend a szív és az ész állandó harcában ütközik meg benne, s mivel más-más módon, de mindkettő érvényes számára, egyik princípium sem engedi a másik uralomra jutását, ezért az általuk kínált boldogság sem így, sem úgy nem érhető el. „Benyargaltad e földet; s már most tovább, sem valóságot, sem örömet, sem állandóságot, sem bizonyos rendeket, Istenem, Természetem kívül, mellyeknek magyarázására mégis elégtelen minden fárodtságod, nem találhatván, hallgass maganosságodban, irj és sirj!” – szólítja meg magát *A világi gyönyörűségeknek haszontalansága* című prózai írásában.³⁹ A címben szereplő állítás bizonyítása

---

³⁶ Cs/Széppr. 72.

³⁷ Vö. BÍRÓ, 1994., 100–108.

³⁸ Báróczi 1775-ös Marmontel- és Dusch-fordításai 1785-ben, illetve 1786-ban Pesten jelentek meg újra, Nalácz regényei 1783-ban és 1793-ban, Czirjék heroidái 1785-ben láttak napvilágot.

³⁹ ANYOS, 1984., 229.

azonban egyúttal eme világi gyönyörűségeknek az emberi életből való kiiktathatatlanságát is nyilvánvalóvá teszi. Ányos gondolkodása kettősségben reked, ami végső soron büntületának és átható szomorúságának legmélyebb okaira vet fényt. Egyik oldalon az ész józan okossága, mely az erkölcs boldogsága felé törekszik, karöltve egy bensővé vált vallásos érülettel, a másikon pedig a természet részeként létező testi ember, a szív indulatainak a rabja, aki csak az ész által elítélt világi örömeiben lel kielégülést.⁴⁰ Az embernek ez a mély megosztottságot magában rejtő képe az érzékenység 'testi meghatározottság' jelentésével kapcsolatos.

Dayka az 1790-es évek elején szintén viaskodik a földi boldogság vonzásával, az ész és a szív konfliktusával:

S ugyan a két vezér a boldogság szoros
 Ösvényén egymással hányszor ellenkezik?
 Gyakran amit áldás gyanánt vesz a koros
 Értelme, átoknak érzésink azt nézik.
 Gyakorta virtusnak a szív azt ítéli,
 Amit az ész pusztá szemvesztésnek talál,
 Az ész pedig gyakran helyesnek azt véli,
 Amitől, hogy bűnnek tartja, szívünk eláll

– írja Blumauer-átdolgozásában, a *Vallástétele egy az igazságra törekedő embernek* című költeményben.⁴¹ Az ember kettősségének ez a felfogása azonban az Ányosétól jelentősen eltérő gondolkodói pozícióból fogalmazódik meg, s egészen új összefüggések közé illeszkedik. Dayka számára ugyanis a szív öröme, a testi világ kísértése nem egyfajta vonzó, de erkölcsileg kétes hívságnak (esetleg bűnnek) tűnik, hanem inkább boldogságígéretnek, mely összhangban van a virtus követelményeivel. Pontosabban: az evilági boldogságra való törekvés (amely nem azonos a világi hívságokkal) erkölcsös, s e törekvés legtisztább formája az égi és földi princípiumokat eggyéforrasztó szerelem. „... én nem vélem / Amort bűnnek, én őt Virtusnak itélem” – mondhatja Dayka Heloizzal kiadásra előkészített, de a cenzúra miatt meg nem jelenhetett heroidái egyikében.⁴² Az istentől származó, a természet rendjében gyökerező szerelem, mely az evilági boldogság esszenciája, nem lehet erkölcstelen, sőt, ebben lelhető fel az igazi virtus. S ez a felfogás nem pusztán egy szélsőséges gondolati helyzet terméke a heroida vívódásain belül, amelyre aztán a hagyományos virtus-fogalomhoz való visszatalálás felel: e versekben és Dayka egész költészetében hangsúlyosan jelen van e boldogság-felfogás.

⁴⁰ Vö. minderről részletesen BÍRÓ, 1976., 180–217.

⁴¹ DAYKA, 1880., 81.

⁴² DAYKA, 1993., 51. A heroidák a korban bizonyos poétikai jellegzetességeik alapján a levélregények verses analogonjainak tekinthetők.

Hangsúlyosan, de nem kizárólagosan. Ismét a heroidák nyújtják a legérzékletesebb példát arra, hogy láthassuk, a virtusnak egy másfajta fogalma is feltűnik Daykánál, az előbbivel párhuzamosan. Heloiz a vers legelején a „kértelen Virtus” önként való követéséről beszél, majd később kijelenti: „Virtusom egyedül rabságom munkája”. Abelárd sokkal nyíltabban fogalmaz ezúttal is: „Meddig kell még nyögnöm a Végzés törében, / A kértelen Virtus gyilkos lakhelyében?”⁴³ Egy életidegen erkölcsi norma vetekszik tehát az éteri és érzéki vonásokat egyaránt magában foglaló szerelemmel a virtus névért, s ez már önmagában különös lelki helyzetet eredményez.

Ti magános éitem ártatlan társai!
A klastromi Virtus szerentsés rabjai!
Kiknek nyugodt szívek tsak egygy Virtust ismér,
Melyet nyújt a Vallás, melly szívemhez nem fér.
S a tompa buzgóság hideg kebelébe
Lankadva, nem esett Cupidó törébe

– vall Heloiz e kettősségről⁴⁴, választása azonban nem kétséges. De ez az egyértelmű döntés a vallás életidegen virtusa ellenében és a szerelem erkölcsösnek hirdetett boldogsága mellett korántsem olyan felszabadult, mint amilyennek egyértelműsége folytán gondolhatnánk. A vallás „kértelen virtus”-ának elutasításával ugyanis egyben a világ szilárd rendje is megínog számára, mert elolvadnak az eladdig bizton követhetőnek vélt erkölcsi értékek. A benne elevenen élő hit, a mély vallásos érzület így elbizonytalanodik:

Hiszem, hogy a szívet minden ő vétsége
Mellett feddhetetlen virtusra alkottad.
De mi bűn? mi virtus? hol a határ vége?
Hol vesznek egymásba? tudnom azt nem adad.

(Vallástétele...)⁴⁵

Az értékbizonytalanság ama fordulat jele, amely az emberképben az egyén autonómiáját állítja a középpontba. Ez az egyén választ, még ha nehezére esik is, s e választással önállóként határozza meg magát a világban. A szív erkölce perbe léphet, s perbe is lép az ész követeléseivel és a vallás elvárásaival, esendőségét bevallva keresi az igaz utat (s nem egy annak mondottat követ). Dayka szemléletében megbomlik az Ányosnál még oly szilárdnak tűnő egység az ész józan okossága, a vallás és az erkölcsi értékek között. Míg Ányosnál ezek együttesen álltak szemben a szív érzékenységével, addig Dayka ezeket egyenként és egymással is ellenkezni látja. Egyetlen biztos pontot lel: „hitre hajló

---

⁴³ Uo. 60., 78.

⁴⁴ Uo. 62.

⁴⁵ DAYKA, 1880., 85.

lány szivét”, mely egyszerre törekszik az isteni kegyelem és a világi boldogság után. Az ember önmagára ismerésének a pillanata ez, amit azonban nem felszabadult örömmel, hanem kínzó feszültségben él meg. A Daykánál a maga teljességében szemlélhető vitát szív és ész között nagyon sok alakban és sok helyütt látjuk feltűnni a kor irodalmában, jelentősége főleg a „józsefi kor” után növekszik majd meg (legkifejtettebben Kisfaludy Sándor költészetében és prózájában), mikor az érzékenység új jelentése (’erkölcsi kiválóság, lelki kifinomultság’) egyre problematikusabbá válik még azok számára is, akik a leginkább azonosultak vele.

Az 1780-as, 1790-es évek fordulóján az érzelmes prózahagyományban és a körülötte zajló vitákban a világiasság legitimálása volt a tét, ami az erkölcsi megítélés átalakulását kívánta meg: szerelem és boldogság bűnös indulatból egyre inkább az emberi nem legszentebb indulataivá váltak. E változást kísérhette felszabadult életöröm és kínzó kétség egyaránt, de bármely hangoltság mellett is az érzékenység új jelentésének (’erkölcsi kiválóság, lelki kifinomultság’) felnövekedését konstatálhatjuk, mint ami kiszabadította az embert a morálishan közömbös testi meghatározottságok rabságából. Mindez összefonódott az irodalomfogalom változásával, hiszen az érzelmes prózával egy eladdig irodalom alatti hagyomány emelkedett be az irodalomba azáltal, hogy máshol jelölődtek ki irodalom és nem-irodalom határai. Az érzelmes próza irodalomként való legitimációja sajátos funkciótulajdonítással történt meg: az érzékenységben adott virtus és finomság életmintát kínált, s ennek közvetítése lett az új módon felfogott irodalom feladata.

2. Az érzékeny identitás alakzatai

a) kiválasztottságtudat és oppozíció

Az ’érzékenység’ jelentésváltozása nemcsak (és nem elsősorban) teoretikus, vagy legalábbis reflektált megnyilatkozásokban érhető tetten (mintegy a szövegek sajátos önértelmező paratextusában), hanem reflektálatlanul használt kulturális alakzatokban is, amelyekben megképződik az érzékeny ember alakja mint identitás. E kulturális alakzatok *eredendően* azzal a gondolkodói pozícióval függenek össze, azt mintázzák, amely az autonómiára épülő új emberképben, a vallástalanság és fanatizmus közöttiségben, a világias vonzódású vallásosságban tűnt elénk az eddigié során. Az alakzatok önmozgása ugyanakkor szinte azonnal el is szakíthatja az ehhez a pozícióhoz kötődő szálakat, lehetőséget teremtve arra, hogy más gondolkodói pozíciókkal társuljanak. *Az érzékeny ember identitása tehát a századközépi elidegenedés-élmény szülötte, az így létrejött kulturális alakzatok használata, az identitással való azonosulás azonban*

nem feltétlenül jelenti az elidegenedés-élménnyel való azonosulást, az történhet más pozícióból is.

Az érzékenység mint erkölcsi kiválóság, lelki kifinomultság egyfajta kiválasztottságot jelent, amely az érzékeny hőst elválasztja környezetétől, sőt, szembeállítja azzal. A legalapvetőbb kulturális alakzat éppen ezt a viszonyt formálzza az érzékenyek és érzéketlenek szembeállításában. Így szerepelt ez már Kazinczy idézett levelében a szerelemre való képességgel összefüggően⁴⁶, de a szájalom érzése ugyancsak az érzékeny szív sajátja („Isten! te megbocsátol nékem, ha zúgolódtam, panaszra fakadtam! Óh, ha én kevésbé érzésem barátim nyomorúságát! ha te nékem ezt a szívet nem adtad volna, én is elmentem volna, mint ezek az érzéketlenek, a megholt mellett”)⁴⁷, akárcsak a „hitre hajló lágy szív” Daykánál. A szív érzékenysége isteni adomány, és akik ilyen szívvel bírnak, kiválasztottak.

Ez az érzékenység persze nagyon is kétélű, hiszen egyfelől kétségtelen értéket képvisel az érzéketlenek világával szemben, másfelől azonban túlzott sérülékenységet is jelent. Ezért tűnik az érzékenység az Egek végzetes adományának.⁴⁸ Kazinczy Bácsmegyeyje a „szív teljességét” saját hóhírjának mondja⁴⁹, Fanni elhervad „a’ Szeretet’ édes Melege alatt”, teste összeroskad „a’ Lélek’ édes Erőszakja alatt”⁵⁰, Kisfaludy Lízája pedig így töpreng: „Gyakran kívánom, hogy a’ mindennapi Leányokhoz (kik a’ gondatlan Zajban szerencsésen oda tánczollyák napjaikat, hasonló, és érzéketlen legyek; de csak hamar megbánom kívánságomat, és Szívem’ ínségének közepette hálákat adok a’ Teremtőnek, hogy ezen érzékeny szívvel teremtett. – Igaz, hogy ezer féle gyötrelmeknek van az ilyen kitéve, mellyeket a’ könnyen gondolkodó nem ismer; de meg vannak örömei is, mellyek csak az érzékeny szíveknek tulajdoni.”⁵¹ Az érzékeny lélek azáltal sebezhető, amiben kiválósága áll; mégis, e kiválóság olyan értéket képvisel (a kiválasztottságot), amely könnyen elviselhetővé teszi sebezhetőségét. Az erőt ehhez az eszményektől nyeri, amelyeket képvisel, s amelyeknek képviselőre hivatottnak érzi magát minden körülmények között. E hős a *van* világgal szemben tehát a *kell* világához tartozik, így állandó és végletes oppozícióban látja magát a valósággal, amely reális életterét jelenti. Ezzel szemben építi ki virtuális ellenvilágát.

---

⁴⁶ „Azokat a’ bódogtalanokat, a’ kik ezt [ti. a szerelmet] soha sem esmérték, vagy profanálták. szívesen szánom. Nem érzik ők, melly meg-betsülhetetlen szerencse: *csalódhami!*” (KazLev. I. 439.)

⁴⁷ BÁCSEMEGYEY, 1982., 444.

⁴⁸ A *fatal présent du Ciel* formula francia előfordulásából közöl egy csokrot Michel Delon és Pierre Malandain irodalomtörténete (DELON–MALANDAIN, 1996., 372.).

⁴⁹ BÁCSEMEGYEY, 1982., 416.

⁵⁰ URANIA, 1999., 70., 268.

⁵¹ KISFALUDY, 1997., 169.

Az érzéketlenek világa a természetestől elfajzottat, a mesterségest jelenti, valahogy úgy, ahogy azt Csokonai festi meg *A' Tsókókban*, Filander monológjának látomásában: „Hány festett Ortza van a' mellyen 30 esztendő Rózák lát-szanak! hány hajhalottak lidértzkednek sok koporsó fejenn! hány legérozott Melly búvik a' Kendőző alá! mind ezektől a' Kellem' édes Fiai eltávoztak, 's a' Fő és a' Szív kietlen Pusztává hagyatott. A' Bujaság és Szorgalom állottak helyekbe, hogy a' Ruha Rántzaival, a' felfűzött Gyöngyökkel, az affektált Járással és Beszéddel, a' fajtalan Pillantásokkal hódítsák magoknak a' Tsábító és tsábított Világot.”⁵² A mesterkéeltség e világának alakzata még a „fársáng”, amely az álarcozást, a féktelen mulatozást, mintegy a felfordult világrendet jeleníti meg⁵³, s ehhez hasonló funkcióban tűnik fel a „módi” is⁵⁴, amely ugyan-csak az ember természetes világától való elfajzást képviseli, s jellemző továbbá a város és falu szembeállítás. ⁵⁵ Mindezek a civilizációkritika jellegzetes alakzatai, olyanok, amelyek egy eredeti, természetes kis közösség eszményképére hivatkozván utasítják el az elidegenedett világ viszonyait.

E közvetlen kapcsolatokat, eredendő emberi értékeket elmorzsoló világ jellegzetes alakjai is feltűnnek bizonyos erkölcsi típusok bírálatában. „Látom, hogy a' kevély ide 's tova fut, hogy az emberektől-való betsültetést koldúlja, a' bujja életű, hogy gyönyörűségeket szerezzen magának, a' fősvény, hogy aranyat gyűjtsön.”⁵⁶ A kevély, a fősvény, a buja, illetve más oldalról a fanatikus folyton folyvást feltűnik a legkülönbözőbb okfejtésekben, de lényegileg azonos módon, elég talán most csak Csokonai Holbach-fordítására és toldalékos verseire, Horváth Ádám Young nyomán készült prózáira vagy Fazekas Mihály költeményeire utalnunk.⁵⁷ Az anyagi-testi világ és az életidegen vallásosság bírálatát láthatjuk ezen típusok konvencionális elutasításában. Az ezek által reprezentált Nagyvilág elbukik az eszmények ítélőszéke előtt.

b) az eszményi kisvilág

Az eszményeivel a legteljesebb összhangban létező érzékeny hős igazi élettere a magány és a természet. A meditáció, a nagy mindennel való szembesülés, az elvonulás aktusai konvencionális helyekhez kötődnek (kert, magányos szikla, temető stb.). „Oh be jó itt!” – szól Fanni első mondata, a kert egy rejtett zugába

⁵² Cs/Széppr. 108–109.

⁵³ Vö. DEBRECZENI, 1993., 28–30.

⁵⁴ „Ekkor jön bé a paráznság, a' fajtalanság, vagy akarom mondani a' Módi” (Cs/Széppr. 109.).

⁵⁵ L. pl. BÁCSMEGYEY, 1982., 472–473., Szentjóni Szabó László: *A' Kívánság* (SZENTJÓBI, 2001., 102–105.).

⁵⁶ YOUNG, 1787., II. 1.

⁵⁷ L. pl. Csokonai: *A természeti morál*; Horváth Ádám: *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája*; Fazekas Mihály: *Az én kis kertem* (vö. DEBRECZENI, 1993., 167–171.).

elvonultan, majd ez az első naplóbejegyzés így végződik: „Az Ember, pedig az Embernek teszi Napjait keserűkké... Itt távol vagyok tőlök... Azért, oh azért olly igen jó itt!”⁵⁸ (Egyébként majdnem szó szerint így szól Bácsmegyey is: „Az ember az, aki az embert boldogtalanná teszi.”⁵⁹) Az emberi világtól való elvonulás, az azilumba menekülés egyben a természet nagy rendjébe való beleolvadás, a teljesség élményét is kínálja, azt a feltétlenséget és közvetlenséget, amely végleg elveszettnek tűnik az *odakinti* világban. Ez az igazi boldogság, s a valószínűség életben is csak az kínálja a boldogságot (és egyben az erkölcs lehetőségét), ami nem talmi hiúság, nem múltékony: valamiképpen az egységet képviseli.

Az emberi kapcsolatokban megalkotott eszményi kisvilág ugyancsak a feltétlenség és közvetlenség így felfogott viszonyain alapul. Csak a feltétlen azonosságvállalás az elfogadható, egy önmagához hasonló másik ember felfedezésében. „Líza! tehát Valóságunk olyan *Egygy*, hogy egygyik a’ másik nélkül csak fél Valóság lehet – hogy egygyik a’ másik nélkül nem élhet” – mondja Imre Kisfaludy levélregényében⁶⁰, de Fanni ugyanígy érez: „Szerettetni – egy Szívvel, melly a’ mienkkel eggyező Hangon ver, öszveolvadni; minden Érütését, minden Gondolatját egy atyafias Lélekhez kötni; magát avval öszvekapsolni, olly édesen! olly bonthatatlanúl! magát más Teremtésben egészen általöntve érezni! – szerettetni! magyarázhatatlan, megfoghatatlan és mégis olly tűzes Elevenséggel érzett Szó”.⁶¹ A szerelem e mély, az ember egészét magához rendelő érzése megfoghatatlan és kifejezhetetlen, mert a nyelv elégtelen erre: „Mi ez? – Mi a’ Szerelem? – Nem fogok hozzá Leírásához! a’ Szó, tsak üres, Jelentés nélkül való Hang. Hideg mint a’ Réz, a’ melly tseng, de nem érez, hóltt, megmerevedett Állat. Elégtelen a’ Szív’ véghetetlen, eleven, erős, meleg Érzésinek Lefestésére.”⁶²

⁵⁸ URANIA, 1999., 13–14.; másutt: „Az Ember, az Embernek legfőbb Ellensége...” (270.).

⁵⁹ BÁCSMEGYEY, 1982., 469.

⁶⁰ KISFALUDY, 1997., 159.; ld. még: „Egy velem mindenben meg-osztozó, okos, kellemes Valósággal élni, benne is élni – élni ezen Valóság által; az Ő élete az én boldogságom; az Ő boldogsága az én életem; egygyé lehetni véle! hasonló módok által, egygyütt azon egy célra törekedni – akarni, nem akarni; tenni nem tenni – minden azon egy okból eredvén. – Ez vala a’ kívánat, melly, miólta magamat érezni kezdém, lelkemben méllyen feküdt” (140.).

⁶¹ URANIA, 1999., 267.

⁶² URANIA, 1999., 268. Kisfaludynál: „Mért nincs a’ Szerelemnek a’ távollétben is tulajdon nyelve, különböző a’ közönséges embernyelvtől! – Minden szó nékem olly száraznak tetszik, olly üresnek, olly kevésnek, olly szegénynek, hogy – csak szívemet gondolom általok gúnyolni. ’S még sincs más mód benne? Óh! nincs minden ugy, a’ mint lenni kellene! – –” (i. m. 143.). „Nincs mód benne, hogy annak rendgyében írassak öszve valamit: Nincs fejem, – egész Valóságom csak egy nagy Szív: a’ Szív pedig nem tud gondolni, csak érezni. A’ ki mindent le tud írni, vagy megmondani, a’ mit szíve érez, az csak félig szeret, és bizonyára valamire spekulál. A’ java – az az

Az érzékeny hősök világában egy másik emberi kapcsolat, a barátság is ki-tüntetett szerepet játszik, mert ugyanazt az egység és azonosság-élményt képes nyújtani, mint a szerelem, illetve végső soron a természet. „Botsáss meg Ter-mészet – mondja Fanni –, hogy kis Ideig elfelejtettelek. Hiszen a’ Barátság’ Ér-zése olly igen közel van a’ te Szépségeid’ Érzéséhez!”⁶³ Barátság és szerelem viszonylatai, amelyek állandó összefonódottságban formálódtak a századok so-rán⁶⁴, egymással olyannyira analóg karakterűek lettek az érzékeny hős világá-ban, hogy megkülönböztetni is alig lehet őket (talán csak abban, hogy a barát-ság az egyneműek, a szerelem a különeműek kapcsolatát jelenti). „Szerelem, és barátság! melly meszsze vagyok én most tölleték, ti istenségei életemnek, kiktől várom minden gyönyörűségeit a’ teremtésnek, és minden idvességét va-lóságomnak. Valameddig ti nem boldogítottok engem, tsak egy el vesztett pont-nak tartom magamat ebben a’ nagy, éktelen mindenben.”⁶⁵

A feltétlen odaadást és közvetlenséget reprezentáló kisvilágnak része lehet még egy tárgy is, amely mintegy kinyitja ezt a magába záruló, szűkös közeget. E tárgy a könyv, illetve általánosabban: az írás. A betűk által életre kelő hősök ugyanolyan társává válnak az érzékeny embernek, mint a barát és szerelmes, megképezzék így egy virtuális közösséget. Csokonai két főhőse, Tempefői és Rozália egyaránt könyvvel való társalkodásban lép elénk először, akárcsak Fan-ni, akinek később T-ai Józsi Kazinczy Gessnerének szavaival vall szerelmet. Kisfaludy Imréje és Lízája Rousseau hőseivel „társalkodnak”. A könyvvel való beszélgetés, a hősök megidézése és nem utolsósorban a könnyhullatás az írás olvastán konvencionálisan jelöli az identikus viszonyt, amely az ’érzékeny em-ber’-séghez fűzi a fikatív és biografikus hősöket egyaránt. Fikció és valóság ha-tárai így átjárhatóvá válnak: az irodalom életmintává lesz.

Pontosabban: életminta lehet. Az ’érzékeny ember’ mint kulturális alakzatok csoportja lehetőséget kínál az azonosulásra, de a nem-identikus és akár részle-ges használatra is. Ezen alakzatok első feltűnésekor az azonosulás pozíciói vol-tak erőteljesebbek, hamarosan azonban a távolságtartás és reflexió kezdett do-minálni a hozzájuk való viszonyulásban. Ezt jelentős mértékben azon belső pa-radoxon okozhatta, hogy egy világidegen eszményvilág életmintaként volt hiva-tott funkcionálni. Az alakzatok használatát az identikusság megroppanása nem tette lehetetlenné a továbbiakban sem, sőt. Mivel maguk az alakzatok a kifino-multság alakzatai is voltak, így – a világidegen eszményítés szemléletétől tulaj-donképpen függetlenül – újszerű társadalmi kommunikáció és reprezentáció ar-

édes keserű, – a’ mi olly gyönyörűen fáj, – az a’ megnevezhetetlen, mindég a’ szívnek feneké-
marad.” (Uo. 146.) (Vö. FRIED, 1994.)

⁶³ URANIA, 1999., 186.

⁶⁴ LUHMANN, 1997., főleg a 85, 116., 140. lapok összegző megállapításai.

⁶⁵ KISFALUDY, 1997., 115.

tikulálódott általuk. Az életminta egyre inkább divatként és modorként is kezdett funkcionálni, de egyben nyelvet adott egy új irodalomnak, s létrehozta legnagyobb teljesítményeit.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁNYOS, 1984. = *Ányos Pál válogatott művei*, kiad. Lőkös István, Bp. 1984.
- ARANKA, 1790. = *Julia' Levelei Ovidiushoz*. Németből, ford. Aranka György, Kassa, 1790.
- BÁCSMEGYEY, 1982. = *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei*, in: *Érzelmes históriák*, kiad. Lőkös István, Bp. 1982., 357–505.
- BÁRÓCZI, 1775. = *Erkölcsei levelek*, Bécs, 1775.
- BÍRÓ, 1976. = *Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp. 1976., főleg: 5–60.
- BÍRÓ, 1994. = *Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994.
- Cs/ÖM. = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I–IV.*, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta Szilágyi Ferenc, Bp., 1975., 1988., 1992., 1994.
- Cs/Széppr., 1990. = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Szépprózai művek*, kiad. Debreczeni Attila, Bp. 1990.
- DAYKA, 1880. = *Dayka Gábor költeményei*, kiad. Abafi Lajos, Bp. 1880.
- DAYKA, 1993. = *Dayka Gábor versei*, kiad. Kovács Ferencné Ónodi Irén, Miskolc, 1993.
- DEBRECZENI, 1993. = *Debreczeni Attila: Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, 1993.
- DELON–MALANDAIN, 1996. = *Littérature française du XVIIIe siècle* par Michel Delon et Pierre Malandain, Paris, 1996.
- FALUDI, 1991. = *Faludi Ferenc prózai művei*, kiad. Vörös Imre, Bp. 1991.
- FOLYTONOSSÁG, 1996. = *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, 1996.
- GRANASZTÓI, 2000. = *Granasztói Olga: A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon (Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból, 1780–1810)*, in: *Sic Itur ad Astra*, 2000., 4. sz., 47–76.
- GYÖRGY, 1941. = *György Lajos: A magyar regény előzményei*, Bp. 1941.
- HERVEY, 1790. = *Hervey Sírhalmai és elmékedései*, ford. Péczeli József, Pozsony, 1790.
- KazLev. = *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI.*, közléteszi Váczy János, Bp., 1890–1911.; XXII. (I. pótkötet) Bp., 1927.; XXIII. (II. pótkötet) Bp., 1960.
- KISFALUDY, 1997. = *Kisfaludy Sándor: Szépprózai művek*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, 1997.
- LUHMANN, 1997. = *Niklas Luhmann: Szerelem – szenvedély (Az intimitás kódolásáról)*, Bp., 1997.
- MARGÓCSY, 1989. = *Margócsy István: Szerdahely György művészetelmélete*, in: *ItK* 1989., 1–33.

- MAY, 1985. = May István: *A magyar heroikus regény története*, Bp. 1985.
- MindGy. = *Mindenes Gyűjtemény*, Péczeli József folyóirata, Komárom, 1789–1792.
- MM. = *Magyar Museum*, Batsányi János folyóirata, Kassa, 1788–1792.
- ORPHEUS, 2001. = *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, 2001.
- PÁZMÁNY, 1905. = *Pázmány Péter összes munkái*, Bp. 1905.
- SZAJBÉLY, 1982. = Szajbély Mihály: *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, in: *ItK 1982.*, 1–14.
- SZAUDEK, 1980. = Szauder József: *Az éj és a csillagok (Tanulmányok Csokonairól)*, Bp. 1980.
- SZENTJÓBI, 2001. = *Szentjóni Szabó László összes költeményei*, kiad. Debreczeni Attila, Bp. 2001.
- URANIA, 1999. = *Első folyóirataink: Urania*, kiad. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999.
- VÁLYI NAGY, 1793. = Nagy Ferenc: *Hunyadi László Történetei*, Pozsony és Komárom, 1793.
- VITÉZ, 1789. = *A' tiszta és nemes szeretet ereje*, ford. Ivánkay Vitéz Imre, Kassa, 1789.
- YOUNG, 1787. = *Young' Éjtzakáji és egyéb munkáji*, ford. Péczeli József, Győr 1787.

ATTILA DEBRECZENI

Literature as the Model of Life in the Hungarian Literature of the 18th Century

In the turn of the 1780s and 1790s in the sentimental prose tradition and in the debate around it the most important question was the legitimization of worldliness, which required a change in the moral judgement: love and happiness were more and more turning from wicked emotions into the most sacred human emotions.

This change could be accompanied with either released enjoyment of life or tormenting doubt but we could see the rising of the new meaning of sensibility ('moral primeness', 'mental fineness'), as something that freed human beings from the captivity of the morally indifferent corporal determination. All these were interwoven with the change of the concept of literature, since the sentimental prose was rising into literature – as it had not been the part of it – with the process of the change of the boundaries of literature.

The process of legitimization of the sentimental prose as a part of literature occurred with a special function attribution: the 'virtus' and 'delicacy' in sensibility offered a model of life, and the task of literature with its new meaning was to express this.

The 'sensible human' as a group of cultural forms afforded chance for the identification and at the same time for non-identical or partial usage of these cultural forms. Since these forms were the forms of refinement *too*, a new social communication and representation emerged by them.

VARGA NORBERT

**ELSŐ ÁLLAMPOLGÁRSÁGI TÖRVÉNYÜNK (1879:L. TC.)
ELEMZÉS – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MEGSZERZÉS
ÉS AZ ELVESZTÉS ESETEIRE**

Az első magyar állampolgársági törvénynek előzményei az 1848-as forradalom és szabadságharc időszakára tehetőek. Már az 1847/48-as országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat is tartalmazta az állampolgárság megszerzésére és megszűnésére vonatkozó feltételeket.¹ A polgári átalakulás fontosságának következtében azonban levették napirendről a javaslat részletes megvitatását. Horváth Boldizsár igazságügyminiszter 1868-ban terjesztett be egy újabb törvényjavaslatot, amelyből szintén nem lett törvény, hiszen részletes tárgyalás alá sem vette az országgyűlés.

A dualizmus korának legfontosabb kérdéseinek rendezése után látták a képviselők elérkezettnek az időt az állampolgárság törvényi szabályozására. Európa legtöbb országában is ekkor került megfogalmazásra az állampolgársági jogviszony tartalma törvényi szinten. Az első állampolgári törvényünk Tisza Kálmán miniszterelnök nevéhez köthető.² A tervezetet a képviselőház honossági bizottsága is tárgyalta és véleményezte. A bizottság 1879. október 14-én előterjesztette a véleményét.³ A törvényjavaslat részletes tárgyalását követően⁴ 1879. november 8-án felterjesztette a módosított tervezetet a főrendi házhoz. Az elfogadott változtatások után a király szentesítette az új törvényt, amely a korabeli magyar viszonyoknak a legteljesebb mértékben megfelelt.⁵

¹ KISTELEKI Károly: *Az állampolgárság a dualizmus idején*. Állam és Jogtudomány, 1996–1997. 42.

² P. SZATHMÁRY Károly (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. kötet, Budapest, 1879. 213.

³ Uo. 246.

⁴ Uo. 268–286., 290–337., 339–402., P. SZATHMÁRY Károly (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VIII. kötet, Budapest, 1879. 111., 248., Uo. 1880. IX. kötet, 226. További útmutatást ad az állampolgársági törvény tárgyalása tekintetében a képviselőházi jegyzőkönyv: *Az 1878. évi október hó 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve*. II. kötet, Budapest, 1879. 17., 21., 24–29., 35., 40–62., 77–78., 93., 101–102., 153.

⁵ MASZÁK Hugó (szerk.): *Az 1879. évi október 17-re hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója*. I. kötet, Budapest, 1880. 303., 310–312., 317., 370.

1. Az állampolgárság megszerzése

A magyar alkotmánytörténetben a honossági rendszer a vérségi jogra épült, amely azt jelenti, hogy a gyermekek örökölték az apa állampolgárságát. A magyar állampolgárok többsége ilyen született magyar volt a XIX. század második felében, akik leszármazásuk révén szerezték meg a honosságukat.

Az első állampolgársági törvény a következő eseteket határozta meg, melyek szerint a magyar honosságot meg lehetett szerezni: *leszármazás, törvényesítés, házasság és a honosítás*.⁶ A törvény ezen felsorolása taxatív és nem exemplikatív, hiszen más módon nem lehetett megszerezni az állampolgárságot.⁷ Van olyan kutatók, akik szerint e szerzési jogcímek közé lehet sorolni a visszanyerés és a régi jogon („hallgatagon”) szerzett magyar állampolgárságot is.⁸ A törvény megalkotását követően tovább bővült a jogcímek száma. Az 1886:IV. tc. a visszafogadás intézményét vezette be a tömegesen visszatelepülők számára.⁹ A magyar állampolgárságot tehát meg lehetett szerezni közvetlen és közvetett módon. Az első kategóriába csak a születés tartozott. Őket nevezhetjük „gyökeres magyaroknak” (Hungari nativi).¹⁰ A második csoportba lehet sorolni a fogadott vagy honfiúsított „naturalizált” magyarokat (Hungari recepti), akik

---

⁶ FERENCZY Ferenc: *Magyar állampolgársági jog*. Gyoma, 1930. 57., Emanuel MILNER: *Studien zum Österreichischen Staatsrechte I. Die Österreichische Staatsbürgerschaft und der Gesetzartikel L: 1879 über den Erwerb und Verlust der Ungarischen Staatsbürgerschaft*. Tübingen, 1880. 47–48., Az osztrák állampolgárságot az 1811-es polgári törvénykönyv szerint házasság, törvényesítés, leszármazás, honosítás és polgári szolgálatba lépés révén lehetett megszerezni. Az utóbbi eset vitatott volt, hiszen az idézett törvény kimondta, hogy közhivatalokba csak osztrák állampolgárok léphetnek. EÖTTEVÉNYI Nagy Olivér: *Osztrák közjog*. Budapest. 1913. 46–47., CSIZMADIA Andor: *A magyar állampolgársági jog fejlődése*. Állam- és Közigazgatás, 1969. 1084–1085., FERDINÁNDY Gejza: *Magyarország közjoga. (Alkotmányjog.)* Budapest, 1902. 238., LADIK Gusztáv: *Közigazgatásunk fejlődése 1867. óta*. Budapest, 1932. 11. ZLINSZKY Imre: *A magyar magánjog mai érvényben különös tekintettel a gyakorlat igényére*. Budapest, 1894. 50–51., PONGRÁCZ Jenő: *Magyar állampolgárság és községi illetőség. Törvények, rendeletek, elvi határozatok, díjak és illetékek, magyarázat, iratminták*. Budapest, 1938. passim.

⁷ Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy a törvény még tartalmazott olyan szerzési módokat, amelyek nem a 1879:L. tc. 3. §-ában szerepeltek. Ezek pedig a következők voltak: a „föld joga” (jus soli) és a kedvezményes visszahonosítás. FERENCZY Ferenc: i. m. 57., 1879:L. tc. 19., 38–44. §

⁸ Vö. BERÉNYI Sándor – TARJÁN Nándor: *A magyar állampolgárság megszerzése és elvesztése (honosság, letelepülés, kivándorlás, útlevelügy)*. Az 1879. évi L. törvény-czikk és az ezzel kapcsolatos törvények s rendeletek gyűjteménye és magyarázata. Budapest, 1905. 14., FERENCZY Ferenc: i. m. 57.

⁹ FERENCZY Ferenc: i. m. 58.

¹⁰ ZLINSZKY Imre: i. m. 50–51.

törvényesítés, honosítás vagy házasság révén szerezték meg az állampolgárságot.¹¹

Az önkéntes és saját elhatározásból fakadó szándék, amely a törvény céljai között szerepelt, ténylegesen csak a honosításnál jutott teljes mértékben érvényre.¹²

A magyar állampolgársági jogban az állami szolgálatba való lépés nem eredményezett honosságot. Kivétel volt ez alól, ha a beköltözés az állandó letelepedés céljából történt és a községi illetőség megszerzése már folyamatban volt.¹³

A törvény miniszteri indokolása külön is megemlíti az 1870-es német szabályozást, amellyel összhangban készült el az 1879-es állampolgársági törvénytervezet. A német állampolgársági törvény a magyar jogszabállyal megegyező módon határozta meg a megszerzés jogcímeit.

1.1. A (le)származás

Magyar állampolgár lett mindenki, aki magyar honos apa törvényes gyermeke volt és az is, aki magyar állampolgárságú nő gyermekeként született.¹⁴ Még akkor is ez a szabály érvényesült, ha a születés helye külföldön volt.¹⁵ Már az állampolgársági törvény megalkotását megelőzően hatályban volt ez a rendelkezés, hiszen őket született magyaroknak vagy a haza fiainak (nativi Hungari, patriae filii) nevezték.¹⁶ Ha magyar állampolgárságú férfivel idegen honos nő házasságot kötött, a gyermekek már magyar állampolgárok lettek, hiszen a feleség a házasságkötés révén elveszítette eredeti állampolgárságát. A gyermek magyar állampolgársága pedig akkor is fennállt, ha az anya magyar honos, az apa pedig külföldi volt. Született magyar állampolgárnak számított az a gyermek is, aki külföldi nőtől házasságon kívül született, ha őt utóbb törvényesítették. A törvényesítés (házasság, királyi törvényesítés) nem volt más, mint a születésen alapuló állampolgárság utólagos elismerése.¹⁷

¹¹ Uo. 51.

¹² A születésnél is egy régi jog átszállásáról van szó, nem pedig egy új jogosítvány megszerzéséről, amely azt bizonyítja, hogy a gyermek nem jogszerző, hanem csak örökli a meglévő jogot. FERENCZY Ferenc: i. m. 58.

¹³ A törvény gyakorlati végrehajtása azonban számos olyan kérdést vetett fel, amelyre nézve több kiegészítő jogszabályt kellett kibocsátani az illetékes minisztériumoknak. 24.553/1888. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 153.

¹⁴ FERDINÁNDY Gejza: i. m. 238–239., BALOGH Arthur: *Politikai Jegyzetek*. Budapest, 1905. 91., FERENCZY Ferenc: i. m. 31.

¹⁵ KORBULY Imre: *Magyarország közbjoga illetőleg a magyar államjog rendszere*. Budapest, 1884. 138., KISTELEKI Károly: i. m. 50., FERENCZY Ferenc: i. m. 31–32.

¹⁶ 33.325/1888. IM. átirat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 156.

¹⁷ FERENCZY Ferenc: i. m. 32.

Az alkotmányjogunk szerint, ha valaki elveszítette a magyar állampolgárságát, az önmagától soha nem éledt fel. Ebben az esetben újra meg kellett szereznie azt.¹⁸

Voltak olyan államok (Anglia, Dánia, Portugália stb.), melyek a területükön született gyermeket saját állampolgárjuknak ismerték el a területi elv (jus soli) alapján függetlenül attól, hogy szülei milyen állampolgársággal rendelkeztek. A magyar állampolgársági törvény csak a következő rendkívüli esetekben engedte érvényesülni ezt az alapelvet. Ha például egy gyermek országunk területén született, de szülei állampolgárságáról nem lehetett tudni semmit, ennek következtében leszármazás alapján nem lehetett kideríteni a tényleges állampolgárságát.¹⁹ Ezt az elvet kellett figyelembe venni a talált gyermekeknél is, akiknek szüleit egyáltalán nem voltak ismertek.²⁰ Mindkét esetben azt vélelmezték, hogy a magyar állam területén való szülés miatt a szülők magyar állampolgárok voltak. Ezt a vélelmet azonban meg lehetett dönteni.²¹

1.2. Házasság

A „férjhezmenetellel”²² lehetett megszerezni az állampolgárságot, ha külföldi honosságú nő magyar állampolgárságú személlyel kötött házasságot. Ilyen esetben az idegen honos nő családi állapotában bekövetkezett változás ipso facto maga után vonta állampolgárságának megváltozását.²³ A házasság útján szerzett állampolgárságot nem veszítette el később, még akkor sem, ha özvegyiségre jutott vagy elvált.²⁴ Természetesen csak az érvényesen megkötött házasságnak volt ilyen jogkövetkezménye, hiszen az érvénytelen (semmis vagy megtámadható) házasság a törvény 37. §-a értelmében csupán addig bírt ilyen hatállyal, míg az érvénytelenséget jogerős bírói ítélettel ki nem mondták.²⁵

---

¹⁸ Uo. 32., 20.723/1896. BM. sz. hat. in: Uo. 175.

¹⁹ KORBULY Imre: i. m. 140., FERENCZY Ferenc: i. m. 34.

²⁰ KORBULY Imre: i. m. 140., NAGY Ernő: i. m. 109.

²¹ FERENCZY Ferenc: i. m. 34–35., 20.723/1869. BM. hat. in: uo. 175.

²² FERDINÁNDY Gejza: i. m. 239., A szerző említi így a házasságot, mert szerinte ez jobban kifejezi, hogy ilyen módon csak nő szerezhette magyar állampolgárságot és ezt magyarosabbnak is tartja.

²³ Uo. 239.

²⁴ FERENCZY Ferenc: 86., TAR József: *Állampolgárság*. Debrecen, 1941. 25.

²⁵ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 109–111.

1.3. Honosítás (naturalizáció)²⁶

Az idegen állampolgárok megszerezhették a magyar állampolgárságot honosítási okirattal vagy királyi oklevéllel is, amelynek következtében ők és leszármazóik magyar állampolgárok lettek. A honosítási okirattal történő állampolgárság szerzés már 1879 előtt ismeretes volt, hiszen a magyar királyi belügyminiszter 1867-től kezdve állított ki ilyen okiratokat, amelyek az 1879-es állampolgársági törvény hatályba lépése után is érvényben maradtak.²⁷

Azaz idegen, aki sem egyszerű honfiúsítással²⁸, sem pedig 1867 óta kibocsátott honosítási okirattal nem szerzett állampolgárságot, 1880. január 8-a után már csak honosítással szerezhette meg azt. Még akkor sem kapott magyar honosságot, ha korábban már folyamatosan az ország területén lakott és gyakorolta a magyar állampolgárokat megillető jogokat.

Kétféle honosítási módot ismert a magyar alkotmányjog: az egyszerű honosítást és a különleges honosítást.²⁹ A hangsúly mindkét esetben a határozott akaratkijelentésen és a megfelelő formához kötött cselekvésen alapult, következésképpen sem hallgatólagosan, sem pedig bizonyos alapfeltételek hiányában nem lehetett valaki magyar állampolgár.

Az egyszerű honosításhoz a következő feltételeknek kellett teljesülniük. A kérelmezőnek rendelkezési képességgel kellett bírnia vagy ennek hiányában ki kellett kérnie törvényes képviselőjének a beleegyezését. Egy hazai közösség kötelékébe kellett tartoznia vagy legalább is az eljárást el kellett indítania. A közösségeket nem lehetett arra kényszeríteni, hogy a honosítás esetére a községi kötelékbe való felvételt kilátásba helyezzék.³⁰ A magyar állam területén kellett élnie megszakítás nélkül öt éven keresztül. Kifogástalan magaviseletűnek kellett lennie. Olyan keresettel vagy vagyonnal kellett rendelkeznie, amelyből saját magát és családját el tudta tartani és az adózók lajstromában legalább öt év óta szere-

²⁶ FERDINÁNDY Gejza ezzel szemben a honfiúsítás kifejezést használja a honosítással együtt. i. m. 238–239.

²⁷ FERENCZY Ferenc: i. m. 35. A hatálybalépés időpontja: 1880. január 5.

²⁸ Magyarországon érvényben volt az, hogy ha egy osztrák állampolgár a negyvenes esetleg az ötvenes években bevándorolt, a magyar állampolgárságot az ún. egyszerű honosítással szerezhette meg. A visszavándorlás esetén azonban az ilyen módon szerzett jog megsemmisült. Alkalmazásban volt az 1814-ben kiadott 10.661. sz. udvari rendelet, amely szerint az országban való tíz éves szakadatlan és bebizonyítható tartózkodás révén hallgatólagosan meg lehetett szerezni az állampolgárságot. 553/1887. BM. sz. jegyzék in: FERENCZY Ferenc: i. m. 153–154., Ugyanezt mondja ki a 2194/1886. BM. hat. is. in: Uo. 155.

²⁹ BALOGH Arthur a honosítás által kiváltott joghatás alapján tett különbséget köztük, ennek megfelelően megkülönböztetett kisebb és nagyobb joghatású naturalizációt. Hasonlóan a belgáknál. BALOGH Arthur: i. m. 91–92.

³⁰ 115.702/1904. BM. sz. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 167., A honosítás és a községi illetőség viszonyát rendezi továbbá a 8497/1905. BM. sz. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 167–168.

pelt.³¹ A törvény azonban nem írt elő olyan feltételt a magyar állampolgárság megszerzéséhez, amely alapján az illető személy érzelmi kapcsolódását vizsgálták volna, hogy a magyar államnak ne csak anyagilag és testileg, hanem erkölcsileg és szellemileg is tagja legyen.³² S a törvény nem kívánta meg a testi és a szellemi vizsgálatot sem.³³

A fenti feltételek szerint a kérvényezőnek cselekvőképésnek kellett lennie vagy törvényes képviselője (gyám vagy gondnok) járt el érdekében. Csak cselekvőképés, nagykorú személy kérhette a honosítását. A házassági kötelékben élő nő csak a férje jogán szerezhette meg a magyar állampolgárságot. Sajátjogon csak akkor volt honosítható egy férjzett nő, ha különváltan élt vagy ha a házasságát a bíróság felbontotta vagy ágytól-asztaltól el voltak választva³⁴ és az, aki özvegyiségre jutott. A gyermek, ha törvényes származású volt, akkor az édesapja jogán, az anyja jogán pedig csak akkor kérhette honosítását, ha édesanya már özvegy volt. Bármelyik kérelmére önállóan is lehetett honosítani, ha az apa vagy az anya a gyermek gyámhatóságilag kirendelt gyámjaként szerepelt.

A községi felvételi igérvény kiadása a község vagy város autonóm jogába tartozott, amely jogkört csak a 44.967/1920. B.M. sz. körrendeletben foglaltak szerint gyakorolhatta. Figyelembe kellett venniük a nemzeti szempontokat is.³⁵

A belföldön való folyamatos éléshez megkívánt öt évnek maradéktalanul el kellett telnie. Az ingatlan vagyont telekkönyvi kivonattal, az ingóságokat hatósági igazolvánnyal, az adózást pedig az adófőkönyvi kivonattal kellett bizonyítani.³⁶ A nő adófizetése a férjének, a szülők adózása pedig a gyermek adófizeté-

---

³¹ KORBULY Imre: i. m. 139., 584/1880. BM. sz. végrehajtási rendelet in: FERENCZY Ferenc: i. m. 163. p. A honosításhoz az osztrák 1811-es polgári törvénykönyv szerint a következő feltételeknek kellett teljesülniük: rendelkezési képessége legyen, büntetlen előéletű legyen, keresőképességét igazolja és községi illetőségbe fel legyen véve vagy legalább is kilátásba legyen helyezve felvétele a kérelmezőnek. A honosítás tartományi hatóságok ügykörébe tartozott és csak vitás esetekben avatkozott be a belügyminiszter. A honosításról okiratot állítottak ki és esküt kellett tennie az illető személynek. A kiskorúaknak nem kellett esküt tennie vagy nagykorúságuk idejére halasztották el az eskü letételét. EÖTTEVÉNYI Nagy Olivér: i. m. 47.

³² Megjelenik ilyen irányú szabályozás az Amerikai Egyesült Államok állampolgársági jogában, amely nem egyszer problémát okozott a honosítás alkalmával. in: GÖNCZI Katalin: *A magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Budapest, 2000. 46–51., FERENCZY Ferenc: i. m. 59–60.

³³ Az elmebetegét csak akkor lehetett honosítani, ha nem volt eskütképtelen. 26.538/1904. IM. átirat in: FERENCZY Ferenc: i. m. 164–165.

³⁴ 3257/1886. BM. sz. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 159–160. Abban az esetben, ha utólag a házassági életközösség helyreállt, a férj honossága kiterjedt a feleségére is. 52.280/1900. IM. átirat in: FERENCZY Ferenc: i. m. 160–162.

³⁵ KUN József (barabási): *Nép, nemzet, nemzetiség*. Budapest. 1908. 174–175., FERENCZY Ferenc: i. m. 61.

³⁶ 44.130/1881. PM. rend. In: FERENCZY Ferenc: i. m. 168–169.

sébe számított be. Nem feltétlenül hiúsult meg a honosítás, ha az illető személynek adóhátraléka volt. (A törvényben előírt adózási feltételnek azonban nem lehetett olyan módon eleget tenni, hogy az öt évre eső adót előre megfizette volna.)

Az örökbefogadás egyszerű jogi ténye tehát még nem eredményezte a magyar állampolgárság megszerzését, csak megkönnyítette a feltételek teljesítését.³⁷

A honosítási eljárás mindig kérelemre indult meg. Az előírt feltételek teljesítése nem eredményezte automatikusan a magyar állampolgárság megszerzését, hanem lehetőséget biztosított annak elnyerésére.³⁸ A belügyminiszternek jogában állt elbírálania, hogy ki kapja meg a magyar állampolgárságot. Ténylegesen csak akkor lett valaki magyar honos, ha az illetékes hatóság előtt letette az állampolgári esküt. A honosítási okirat pedig csak akkor bizonyította az állampolgárság megszerzését, ha arra az eskütétel napját a hatóság feljegyezte. A hatóság által kiállított idézés kézhezvételétől számított egy éven belül kellett letennie az esküt, mert ellenkező esetben passzív magatartásával elveszítette a lehetőséget, hogy magyar állampolgár legyen. A hatóságnak is joga volt azonban, hogy a honosítási okiratot indokolt esetben visszavonja, ha még az esküt nem tette le.³⁹

A királyi okirattal való honosítás csak különös és rendkívüli esetekben történhetett meg. Ilyen módon azok a személyek kaptak állampolgárságot, akik az ország érdekében kiemelkedő tevékenységet végeztek, „kik a magyarság szolgálatában magukat a magyar állampolgárságra érdemessé tették.”⁴⁰ A belügyminiszter javasolta, hogy a király kinek adjon ilyen oklevelet anélkül, hogy községi illetőségbe való felvételét kilátásba helyezték volna vagy, hogy öt éve hazánkban élt és az adózók lajstromába felvették volna. Ebben az esetben mindig Budapest lett az illetőségi hely, de csak akkor, ha időközben nem nyert máshol illetőséget. Az állampolgári esküt azonban nekik is le kellett tenni.⁴¹

Megjegyzendő azonban, hogy sem a rendes, sem pedig a rendkívüli honosítás nem adott nemességet. Koronaórré sem lehetett választani (1608: k. e. IV. tc.) és az okirat által honosított személy csak tíz év elteltével válhatott a képviselőház tagjává. A főrendek közé pedig csak az országgyűlés útján kerülhetett be (1885: VII. tc.).⁴²

³⁷ BALOGH Arthur: i. m. 91.

³⁸ FERENCZY Ferenc: i. m. 62.

³⁹ 584/1880 BM. rend. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 172., 29.212/1895. BM. hat. in: Uo. 174.

⁴⁰ FERENCZY Ferenc: i. m. 63.

⁴¹ FERDINÁNDY Gejza: i. m. 242.

⁴² NAGY Ernő: i. m. 111., MADARI Edit, PARRAGI Maria: *The New Act on Hungarian Nationality*. Acta Juridica Hungarica. 1993. 68., HARGITAI József: *A magyar állampolgársági jog de lege lata (gondolatok néhány alapelvről)*. Magyar Jog. 1993. 721.

A törvényben előírt mellékleteket a kérvényhez csatolni és igazolni kellett. A kérelmezőnek a lakóhelye szerinti illetékes törvényhatóság első tisztségviselőjénél (alispánnál vagy a thj. város polgármesterénél) kellett benyújtania az iratokat.⁴³ Ezen még az sem változtatott, ha más területen lévő községtől kapott igérvényt a községi kötelékbe való felvételre. A hivatalnokok formailag és tartalmilag megvizsgálták a benyújtott papírokat, majd ezt követően felterjesztették az indokolással ellátott iratokat a belügyminiszterhez. Ha valamilyen irat tekintetében hiányt észleltek, természetesen a kérelmezőt azok pótlására szólították fel. Ha a belügyminiszter érdemesnek vélte a kérvényezőt a magyar állampolgárságra, akkor kiállította a honosítási okiratot.⁴⁴ Ellenkező esetben visszautasította a kérelmet és tudatta döntését az illetékes hatósággal. Ezt követően a hivatal kiértésítette a kérelmezőt a döntésről; ha az pozitív volt, akkor közölték vele az eskü pontos helyét és időpontját, míg ellenkező esetben visszaküldték neki az okmányokat az elutasító határozattal együtt.⁴⁵ Az állampolgársági eskü szövege a következő volt: „Én N. N. esküszöm az élő Istenre (fogadom), hogy Ő császári és királyi Felségéhez Magyarország apostoli királyához és a magyar korona országai alkotmányához hű leszek, s ígérem, hogy magyar állampolgári köteleességeimet híven teljesíteni fogom.”⁴⁶ Az esküről jegyzőkönyvet vettek fel, amelyet alá kellett írnia és ezt követően megkapta a honosítási okiratot és a személyi okmányait. A hatóságnak az eskü letételéről értesítenie kellett a belügyminisztert. A miniszter pedig informálta a miniszterelnököt és a magyar királyi statisztikai hivatalt.⁴⁷

Magyar állampolgároknak tekintették azokat is, akik az első állampolgársági törvény hatálybalépése előtt legalább öt évig megszakítás nélkül a magyar korona területén laktak és valamely belföldi községben az adózók lajstromában szerepeltek, feltéve, hogy 1881. január 8-ig a lakóhely szerinti illetékes hatóság előtt nem igazolták, hogy az idegen állampolgárságukat fenn szeretnék tartani.⁴⁸

⁴³ 65.268/1888. BM. átirat in: FERENCZY Ferenc: i. m. 170.

⁴⁴ A magyar állampolgárságot igazoló bizonyítványt is csak a m. kir. belügyminiszter állíthatta ki. 24.565/1887. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 152., Ezt támasztotta alá az 1878. évi 45.516.sz. BM. körrendelet is, miszerint a vármegyei, városi és a községi hatóságok nem állíthatnak ki ilyen bizonyítványt. Uo. 152.

⁴⁵ FERENCZY Ferenc: i. m. 64.

⁴⁶ 1879:L. tc. 14. §, A fogadalom letételéről vezetett jegyzőkönyvről rendelkezik a 584/1880. BM. rend. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 172–173.

⁴⁷ KORBULY Imre: i. m. 140., FERENCZY Ferenc: i. m. 65., 174.

⁴⁸ FERDINÁNDY Gejza: i. m. 239–242., NAGY Emő: i. m. 111–112.

Osztrák állampolgárokat nálunk és magyar honosokat Ausztriában csak akkor lehetett honosítani, ha az 1870-es megállapodás értelmében előbb az osztrák illetve a magyar állam kötelékéből elbocsátották.⁴⁹

1.4. Kedvezményezett honosítás (visszahonosítás)⁵⁰

A legfontosabb különbség az előző eljáráshoz képest az volt, hogy ez csak az eredetileg magyar állampolgárookra volt érvényes, míg a honosítás a külföldiek számára volt fenntartva. Ezt a könnyített eljárást azonban nem minden volt magyar állampolgár vehette igénybe. Ide tartoztak azok, akiket hatósági határozattal rekesztettek ki a magyar állampolgárok közül. Az ilyen személyek az állampolgári kötelezéseiket súlyosan megszegték. Azokat a személyeket is e körbe sorolták, akik törvényesítés útján veszítették el a magyar állampolgárságukat, amelynek következtében az apjuk származása révén már külföldieknek számítottak.⁵¹ A honosítással és a visszahonosítással egyaránt új állampolgárságot szerzett valaki, azonban ténylegesen nagy különbség volt a kettő között, mert az utóbbi esetben csak a jogi kapcsolat szakadt meg a „magyar állam s azon fia közt, ki magyar állampolgárságát elvesztette, az erkölcsi kapcsolat még sem szűnt meg köztük.”⁵²

A kedvezményes honosításon belül különböző csoportokat lehetett kialakítani. Az a személy, aki állampolgárságát elbocsátás vagy távollét által veszítette el és más honosságot nem szerzett, visszavehető volt még akkor is, ha időközben nem tért vissza az ország területére. Az ilyen személy az állampolgárság újbóli megszerzésével megkapta az előző községi illetőségét. Abban az esetben, ha újabb állampolgárságot szerzett, a kedvezményes honosítás útján csak akkor szerezhette meg újra a magyar állampolgárságot, ha az ország területére visszatért és valamelyik község kilátásba helyezte az illetőségébe való felvételét. Az utóbbi esetben a belügyminiszternek nem volt mérlegelési lehetősége az állampolgárság megadására, ellentétben az előzővel.

További kedvezményeket biztosított állampolgársági törvényünk a nők és a kiskorúak részére. Az a nő, aki nem önállóan, hanem férje elbocsátása, távolléte vagy külföldivel kötött házassága révén veszítette el állampolgárságát és idő-

⁴⁹ NAGY Emő: i. m. 110. Hasonló egyezmény volt érvényben Magyarország és Szerbia között is (1882:XXX. tc.).

⁵⁰ FERENCZY Ferenc nem tartja megfelelőnek a visszahonosítás szó használatát, mivel az illető személy nem a „rég, elvesztett jogát szerzi vissza,” hanem új jogot szerzett. „Az ún. visszahonosítás által nyert állampolgárság nem restitutio in integrum, hanem egy új állampolgári jogosítvány.” Ezt az eskü letételével és a hasonló eljárási szabályokkal látta indokoltnak. FERENCZY Ferenc: i. m. 66., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 28–29.

⁵¹ FERENCZY Ferenc: i. m. 65.

⁵² Uo. 66.

közben házassága megszűnt és községi illetőség megszerzése iránt már elindította az eljárást, megkapta a magyar állampolgárságot. Az a kiskorú pedig, aki törvényes apja elbocsátása vagy távolléte miatt veszítette el honosságát, akkor kapta meg újból a magyar állampolgárságot, ha apja meghalt vagy maga nagykorú lett és községi kötelékbe való felvétele folyamatban volt.⁵³

A benyújtott kérvényhez csatolni kellett azokat az iratokat, amelyekkel igazolni tudta, hogy korábban magyar állampolgár volt.⁵⁴ Az eljárás minden más szempontból megegyezett a rendes honosítással.⁵⁵

A visszahonosítottokra nézve nem érvényesült az a szabály, amely szerint a törvényhozásnak csak tíz év elteltével lehetett a tagja, kivéve, ha a magyar állampolgárságot honosítással szerezte és ennek idejétől még a tíz év nem telt el.⁵⁶

1.5. Tömegesen visszatelepülők honosítása

A fentebb említett rendelkezések a kivándoroltra és annak közvetlen hozzátartozóira voltak érvényesek és nem számoltak a több generációval azelőtt kivándorolt magyarok utódainak visszatéréseivel. Ezt pótolta az 1884:IV. tc., amely kiterjesztette az állampolgársági törvénynek a kedvezményes honosításra vonatkozó rendelkezéseit.⁵⁷ Nem lehetett figyelembe venni azt a tényt, hogy a kérelmező elődei mikor vándoroltak ki. A községi illetőséget hivatalból kellett megállapítani és az egy helyre települők egy kérvényben is kérhették honosításukat.⁵⁸

1.6. Törvényesítés

A törvényesítés által szerezte meg a magyar állampolgárságot a magyar férfitől, de külföldi honos nőtől származó törvénytelen gyermek. A szülők utólagos há-

⁵³ Egyébként a nagykorú gyermek az apa jogán nem szerezhette állampolgárságot. 1556/1887. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 157., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 30–31.

⁵⁴ Az ilyen bizonyítványnak időbeli hatálya nem volt, amennyiben azonban az illető személy tízévi távollét következtében veszítette el magyar állampolgárságát, akkor a bizonyítvány is hatálytalanná vált. Az ellenkező bebizonyításáig hitelesen tanúsította az állampolgárságot. 44.451/1900. BM. sz. átirat in: FERENCZY Ferenc: i. m. 152.

⁵⁵ PONGRÁCZ Jenő: i. m. 31–32., FERENCZY Ferenc: i. m. 67.

⁵⁶ NAGY Ernő: i. m. 116.

⁵⁷ FERENCZY Ferenc: i. m. 68.

⁵⁸ A törvény a bukovinai csángó magyarok tömeges visszavándorlására adott lehetőséget „és az a belátás hozta létre, hogy ezeket a veszendőbe ment magyarokat a magyarság javára meg kell menteni és visszatérhetésük megkönnyítésére minden kedvezményt meg kell adni. Nincs kizárva a lehetősége azonban annak, hogy e törvény még a jövőben is hasznos szolgálatot fog tenni.” FERENCZY Ferenc: i. m. 68–69., NAGY Ernő: i. m. 116., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 32.

zasságkötésének következtében úgy kellett tekinteni, mintha törvényes házasságból született volna.⁵⁹ A honosított apa állampolgársága törvényesített gyermekeire nem terjedt ki, ha azok már nagykorúak voltak. Ebben az esetben a gyermekek csak szabályszerű honosítás útján szerezhették meg a magyar állampolgárságot. A törvényesítésnek a születés időpontjára visszaható hatálya volt.⁶⁰ A pontos eljárási rendet nem határozta meg a törvény, ezért az utólagos házasság és a királyi törvényesítés is ugyanazon hatállyal bírt.⁶¹

2. Az állampolgárság elvesztése

Az 1879:L tc. öt jogcímet sorolt fel, amelyek alapján a magyar állampolgárságot el lehetett veszíteni. Ezek a következők: az *elbocsátás*, a *hatósági határozat*, a *távollét*, a *törvényesítés* és a *házasság*.⁶² A törvény ezen felsorolása is taxatív. Lemondás és idegen állampolgárság megszerzése révén nem lehetett elveszíteni a honosságot. A magyar állampolgár mindaddig megtartotta honosságát, míg azt valamely fentebb említett módon el nem veszítette akkor is, ha közben más ország állampolgára lett.

A magyar belügyminiszter 1884-ben egy átiratot intézett az osztrák belügyminiszterhez az örökbefogadás státuszjogi megítéléséről. Az 1879-es állampolgári törvény szerint ugyanis az örökbefogadás révén sem megszerezni, sem pedig elveszíteni nem lehetett a honosságot.⁶³ A belügyminiszter kijelentette egy magyar állampolgárságú gyermek örökbefogadása ügyében, hogy ez nem szerepelt a törvényben felsorolt elvesztési jogcímek között. Ezért elutasította azt a lehetőséget, hogy a magyar gyermek az örökbefogadás által az örökbefogadó szüleinek osztrák állampolgárságát megszerezze⁶⁴, amely azt mutatja, hogy az eljárásban résztvevő hivatalnokok szigorúan ragaszkodtak a törvényben rögzített elvesztési módokhoz.⁶⁵

⁵⁹ KORBULY Imre: i. m. 138., KISTELEKI Károly: i. m. 50., 23.319/1903. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 158., NAGY Ernő: i. m. 109.

⁶⁰ 52.550/1903. BM. átirat, 27.899/1904. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 158–159.

⁶¹ FERDINÁNDY Gejza: i. m. 239.

⁶² 1879:L. 20–36. §, LADIK Gusztáv: *Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta*. Budapest, 1932. 11–12., KISTELEKI Károly: *Magyar állampolgárság a XX. században*. Állam- és Jogtudomány, 2000. 57–58.

⁶³ VIDOVICH Ernő: *Tudnivalók állampolgársági és illetőségi ügyekben*. Székesfehérvár, 1938. 4.

⁶⁴ 47.159 1884. BM. átirat. BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 4–5., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 18–19. Az elvesztési okok között ezt az esetet a törvény nem nevesítette. BELEZNAI József: *A magyar állampolgárságról*. Debrecen, 1941. 46.

⁶⁵ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 6. A szerzőpáros egy újabb példát közöl erre, amely szerint az iszlám jogra való áttérés sem engedélyezte a magyar állampolgárság elvesztését.

2.1. Elbocsátás

Az állampolgárság elvesztésének az első esete az elbocsátás.⁶⁶ Ez volt az állampolgárság elvesztésének egyik legproblematikusabb módja. A törvény lehetőséget adott a magyar honpolgárok részére, hogy állampolgárságukról lemondhassanak, és a magyar állam kötelékéből kiléphessenek. Az elbocsátás létrejöttéhez mind az egyéni, mind pedig az állami akaratnak találkozni kellett, amelynek következtében nem volt elég, ha egy állampolgár egyoldalúan lemondott honosságáról, mert az ilyen kijelentésének nem volt jogi hatása, tehát az állam hozzájárulására is szükség volt az érvényességéhez.⁶⁷

Az elbocsátás előfeltétele az volt, hogy a kérvényező személy eleget tegyen a magyar állammal szemben fennálló kötelezettségeinek és ne azzal a szándékkal mondjon le állampolgárságáról, hogy éppen ezek alól mentesüljön.⁶⁸ Mindezekből következik, hogy személyes kérelemre indították meg az eljárást, és csak magyar állampolgárt lehetett elbocsátani.⁶⁹

A kérelmezőnek rendezni kellett az állammal szembeni kötelezettségeit az elbocsátás előtt, amelyek között a katonai szolgálat teljesítése volt a legfontosabb. Az sem volt lehetetlen, hogy pozitívan bírálták el azon személyek kérelmét, akik katonai jogviszonyban álltak. A sorhadi, tartalékos és póttartalékos szolgálatban álló személyeket⁷⁰ akkor lehetett csak elbocsátani, ha azt a hadügyminiszter is engedélyezte. Azon személyeket, akiket ilyen kötelezettség nem terhelt, de a sorkatonai szolgálat alól nem mentettek fel véglegesen és betöltötték a 17. életévüket, csak akkor lehetett elbocsátani, ha az illetékes törvényhatóság igazolta, hogy nem a védkötelezettség alóli mentesülés volt a cél.⁷¹

---

⁶⁶ Az 1879:L. tc. 21–30. §-a együtt taglalja a magyar állampolgárság hatósági határozattal történő elvesztését az elbocsátással, pedig ez a két jogcím teljesen különbözik egymástól. VAJDA János: *Ki marad magyar állampolgár? Ki veszíti el magyar állampolgárságát? Az új magyar állampolgársági törvény ismertetése*. Budapest, 1939. 6–9., BRÓDY Ernő: *Ki a magyar állampolgár*. Budapest, 1938. 24., NÉMETHY Imre: *Állampolgárság és községi illetőség a magyar jogban*. Budapest, 1938. 7–8., PEREGRINY Géza – JACOBI Roland: *Magyar állampolgárság, községi illetőség és idegenrendészet*. Budapest, 1938. 27–29.

⁶⁷ FERENCZY Ferenc: i. m. 74–75.

⁶⁸ PONGRÁCZ Jenő: i. m. 19.

⁶⁹ FERENCZY Ferenc: i. m. 76., Tar József: i. m. 20–21. Ezért a kérelem elintézésnél vizsgálni kellett, hogy az indítványt benyújtó személy magyar jogos-e és azt, hogy miért van szükség az állampolgárság megszüntetésére. Az elbocsátandónak kellett igazolnia magyar állampolgárságát.

⁷⁰ Ezen személyek szolgálati jogviszonyait az 1889:VI tc. (véderőtörvény), a honvédeket az 1890:V. tc. (honvédtörvény) és népfőlkélesi kötelezettséget az 1886:XX. tc. (népfőlkélesi törvény) szabályozta.

⁷¹ A hadkötelezettség a védtörvény szerint akkor kezdődött, ha az illető személy a 21. életévét betöltötte és azon év december 31-én végződött, mikor a 23-at elérte. BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 78–79., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 20.

A hazai polgárok közül azok, akik a szolgálati kötelezettségből azelőtt léptek ki, hogy a meghatározott időt letöltötték, és elbocsátó levelet kaptak, ilyen módon minden további engedély nélkül kérhették állampolgárságuk megszüntetését. Vétséget követtek el azok az állampolgárok, akik az Osztrák-Magyar Monarchia területét azért hagyták el, hogy a hadkötelezettséget kikerüljék, vagy az újoncoszás ideje alatt a határon kívül tartózkodtak. Az 1889:VI. tc. 45. §-a szerint egy évig terjedő fogházzal és ezer forint pénzbírsággal sújthatták az elkövetőt.

A kivándorláshoz szükséges elbocsátást a szolgálati kötelezettség teljesítése előtt a közös hadseregben vagy haditengerészetben a közös hadügyminiszter, a honvédek esetében pedig a magyar honvédelmi miniszter engedélyezte. A sorhadi katonáknak csak akkor adták meg az engedélyt, ha vele együtt szülei is kivándoroltak. Az elbocsátást akkor tekintették érvényesnek, ha az illető személy azzal a szándékkal költözött külföldre az egy év alatt, hogy ott letelepedjen. Abban az esetben, ha a meghatározott idő alatt a kivándorlás elmaradt, akkor kötelező volt a sorhadi szolgálatából hátramaradt részt letölteni.

Mozgósítás vagy háború idején a katonai szolgálatban lévő személynek elbocsátási engedélyt nem lehetett adni. A Magyarország és Ausztria között fennálló sajátos közjogi helyzet miatt az állampolgársági törvény kivételt tett a viszonyosság feltétele mellett azokra a hadkötelesekre, akiknek az osztrák állampolgárság elnyerését kilátásba helyezték. Ezeket a személyeket elbocsátották az állam kötelékéből, ha az általános feltételeket teljesítették.⁷²

Ferdinándy Gejza szerint helytelenül lett megfogalmazva a honvédségről szóló 1890:V. tc. 25. §-a: „azon honvéd, a ki a monarchia másikk államában nyer állampolgárságot, törvényes szolgálati kötelezettségének fenntartása mellett, az újabb illetőségi helyének megfelelő honvédségi csapathoz helyeztetik át. Hiszen az ily honvédre nézve törvényes szolgálati kötelezettség az állampolgársággal együtt megszűnik, s új hazája törvényei szerint szolgálati kötelezettsége nem folytatása az itt félbeszakadt szolgálati kötelezettségnek, hanem új állampolgárságból folyó kötelezettség, ennél fogva reá nézve az itteni szolgálati kötelezettség fenn sem tartható.”⁷³ Szerinte a helyes szövegnek a következőképpen kellett volna szólnia: „azon honvéd, a ki a magyar állam kötelékéből elbocsátatik és Ő felsége többi örökös országaiban nyer állampolgárságot, új hazája törvényei szerint teljesítendő szolgálati kötelezettségének lerovása végett a viszonyosság feltétele mellett a cs. kir. osztrák honvédség megfelelő csapattestéhez helyeztetik át az illető cs. kir. osztrák honvédhatóság megkeresésére.”⁷⁴

⁷² BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 71–73.

⁷³ FERDINÁNDY Gejza: i. m. 247.

⁷⁴ Uo. PONGRÁCZ Jenő: i. m. 26.

A magyar honvédelmi miniszter egy átiratában⁷⁵ közölte a magyar belügy-miniszterrel, hogy azok elbocsátása nem ütközik akadályba, akik saját korosztályuk besorozása idején magyar állampolgársággal azért nem rendelkeztek, mert ezt csak később szerezték meg.⁷⁶

A magyar állampolgárnak három körülményt kellett igazolni:

- ◆ rendelkezési képességgel bír, vagy ha kiskorú, akkor édesapja beleegyezését megszerezte ill. az elbocsátáshoz gyámja vagy gondnoka hozzájárult,
- ◆ kiegyenlítetlen köztartozása nincs,
- ◆ s nem áll büntetőeljárás és bírósági ítélet végrehajtása alatt.⁷⁷ Ez a két utóbbi azért volt lényeges a miniszteri indoklás szerint, mert a magyar adót és a magyar bírósági ítéletet külföldön nem lehetett végrehajtani.⁷⁸

Kiterjesztették az állampolgárság ilyen módon történő megszüntetését az elbocsátott férj feleségére és gyermekeire is.⁷⁹ Abban az esetben, ha a feleség és a gyermekek nem költöztek ki az országból, akkor a törvény biztosította számukra azt, hogy ne maradjanak hontalanok. Függetlenítette őket a családfő jogállásától és kimondta, hogy az elbocsátás ténye csak akkor terjed ki rájuk, ha férjjel, illetve az apával együtt hagyták el az ország területét.⁸⁰

Vélelmezték tehát, hogy a családfő akarata megegyezik a család többi tagjának szándékával, akik azonban passzív magatartásukkal kimutathatták az ellenkezőjét. Jogvédelemmel élni nem lehetett, ha a család korábban már külföldre költözött.

A férjes nőnek is megvolt az a lehetősége, hogy saját jogán kérhesse az elbocsátást. Ebben az esetben a joghatás teljesen másként alakult a család többi tagjára nézve, hiszen az elbocsátás csak a kérelmezőre terjedt ki. A gyermekek elbocsátásához ebben az esetben az apa beleegyezésére is szükség volt.⁸¹

⁷⁵ 1889. évi 4946. HM. átirat, in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 73.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ FERENCZY Ferenc: i. m. 77., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 27–28., TAR József: i. m. 21., STEIN Artur: *Népszerű tájékoztató állampolgársági ügyekben*. Budapest, 1947. 14., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 28.

⁷⁸ Uo. 77.

⁷⁹ VAJDA János: i. m. 9. BRÓDY Aladár – BÁN Kálmán: *Állampolgárság és illetőség. A Magyarországon érvényben lévő jogszabályok ismertetése, különös tekintettel a belügyminiszteri és a közigazgatási bíróság legújabb gyakorlatára. Kérvényminták, díjak és illetékek betűsoros tárgymutatója*. Budapest, 1938. 19.

⁸⁰ 1993. évi 3810. BM. átirat, in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 79., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 28.

⁸¹ CZEBE Jenő: *A magyar községi illetőségi jog és a magyar állampolgársági jog szabályai. (Tekintettel a kifejlődött joggyakorlatra s kiegészítve az elszakított területeken érvényben lévő állampolgársági rendelkezésekkel.)* Budapest, 1938. 370., FERENCZY Ferenc: i. m. 78.

Az együttélés megszűnése nem képezhetett akadályt az elbocsátás megadására tekintetében. A nő rendelkezési képességét pedig nem befolyásolta az, hogy a férjével együtt él-e vagy sem. Az igazságügyminiszter egy átiratban⁸² közölte, hogy a házastársaknak lehet különböző állampolgársága is.

Az elvált vagy özvegy nő saját személyéről szabadon, de kiskorú gyermekéről csak a gyámhatóság hozzájárulásával rendelkezhetett. Az is szükséges volt, hogy a 12. életévét betöltött gyermek kifejezetten kérje az állampolgárságának megszüntetését. Kivételes esetben arra is volt lehetőség, hogy a kiskorú gyermek honossága úgy szűnjön meg, hogy az apját vagy az anyját nem bocsátották el. Ilyenkor az apa beleegyezését, ha az apa meghalt, akkor pedig az édesanya hozzájárulását kellett kikérni, amelyet a gyámhatóságnak is támogatnia kellett. Az árva gyermekek esetében egymaga a gyámhatóság döntött. Az elmebeteg elbocsátását csak az illetékes bíróság által kirendelt gondnok kérhette.⁸³

A férjzett nő elbocsátását meg lehetett tagadni abban az esetben, ha férjének adóhátraléka volt.⁸⁴ A belügyminiszteri döntésből⁸⁵ kitűnik, hogy az adókimutatásokat meglehetősen tágan értelmezték. Ezért a hitközségi adóhátralékokat is az elbocsátás akadályának tekintették, míg azokat pótlólag a kérvényező be nem fizette. A belügyminiszter felszólította az illetékes alispánt, hogy intézkedjen a hátralékok befizetése érdekében. Ha ez megtörtént, akkor lehetőség nyílt arra, hogy az ügyet tárgyalás végett újból a belügyminiszter elé terjessze.⁸⁶ A miniszter szerint azonban nem minden köztartozás számított adóhátraléknak. A magyar állam kötelékéből való elbocsátást nem akadályozta a lelencápolási költségtartozás, mivel az magánjogi jelleggel bírt. Hasonlóképpen a vásári és piackerületi hátralék sem, mert ezeket nem lehetett a községi vagy a városi adók közé sorolni.⁸⁷

A felsorolt követelmények teljesülése esetén lehetett valakit a magyar állam kötelékéből elbocsátani. Mindig a kérelmet benyújtó félnek kellett kézbesíteni az okiratot. Ez azért bírt nagy jelentőséggel, mert a kérelmező a levél kézhezvételét követően veszítette el az állampolgárságát. Előfordulhatott azonban az, hogy az átvételt megtagadta, vagy bármely más oknál fogva nem vette át az okiratot, amelynek következtében érvényét veszítette az elbocsátás. Rendkívüli, kivételes esetben más is átvehette az értesítést. A megbízottnak felelősséget kellett vállalnia azért, hogy kézbesíteni fogja az okiratot és bejelenti annak idő-

⁸² 1889. évi 11.531. IM. átirat., in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 76.

⁸³ FERENCZY Ferenc: i. m. 79., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 180–182.

⁸⁴ Az 1883:XLIV. tc. (a közadók kezeléséről) 95. §-a értelmében a családfőre kivetett kereskedelmi adó tekintetében egyetemleges felelősséggel tartozók.

⁸⁵ 1889. évi 2320. BM. hat. in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 77.

⁸⁶ Uo. 77., CZEBE Jenő: i. m. 369., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 179.

⁸⁷ 8387/91. PM. átirat, in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 77–78., CZEBE Jenő: i. m. 371., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 179–180.

pontját a helyi hatóságoknak és a belügyminiszternek is.⁸⁸ A miniszter a kézbesítéssel kapcsolatban is kibocsátott egy végrehajtási rendeletet 1892-ben⁸⁹, amelyben pontosan rögzítették, hogy a meghatalmazást ügyvédi vagy közjegyzői okiratba kell foglalni.⁹⁰

Az elbocsátás véglegesen a kiköltözéssel vált hatályossá. A törvény az ország területének elhagyására egyéves időtartamot határozott meg, melyet a kézhezvételtől kellett számítani. Ez alatt az idő alatt az illető személynek joga volt megváltoztatnia álláspontját, amelyet nem kellett megindokolni. Az elbocsátott jogai és kötelességei az átmeneti időszakban szüneteltek, de nem szűntek meg.⁹¹ Abban az esetben, ha az elbocsátott tekintetében a törvényben leírt valamelyik akadály felmerült, az elbocsátás érvénytelenné vált. Ez a rendelkezés rendkívül nagy jelentőséggel bírt, hiszen ellenkező esetben az elbocsátott, mint nem magyar állampolgár mentesült volna az állam büntetőjogi felelőssége alól.⁹²

Az egyéves időtartam meghatározását egyrészt az indokolta, hogy nem lehetett komolyan venni azt a kivándorlási szándékot, amellyel ezen idő alatt nem éltek. Másrészt pedig az, hogy ezen idő alatt a személy quasi visszahonosítottá vált, hiszen a törvény 48. §-a alapján azok az idegenek, akik egy év alatt saját állampolgárságukat nem tartották fenn, magyar honosak lettek.⁹³

Az elbocsátást rendszerint csak azok az állampolgárok kérték, akik korábban is az ország területén kívül tartózkodtak. Emiatt az egy év eredménytelen elteléhez kapcsolódó érvénytelenség csak nagyon ritkán következett be.⁹⁴

Ezek a rendelkezések béke idejére voltak érvényesek.⁹⁵ A háború csak anynyiban változtatott ezeken a szabályokon, hogy a király döntött végérvényesen.⁹⁶

A részletesen indokolt kérelmet és dokumentumokat a belügyminiszterhez címezve kellett leadni a törvényhatóság első számú tisztségviselőjénél.⁹⁷ Mellé-

⁸⁸ FERENCZY Ferenc: i. m. 80.

⁸⁹ 82.560/1892. BM. rend. in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 85–86.

⁹⁰ Uo. PONGRÁ CZ Jenő: i. m. 29–30., CZEBE Jenő: i. m. 378–380.

⁹¹ FERENCZY Ferenc: i. m. 81.

⁹² BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 80–81., PONGRÁ CZ Jenő: i. m. 30.

⁹³ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 81.

⁹⁴ FERDINÁNDY Géza: i. m. 244., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 184–185.

⁹⁵ Az 1879:L. tc. 21. §-a szerint a magyarországi és fiúmei elbocsátási ügyekben a magyar belügyminiszter, míg a horvát, szlavón és a dalmát területekről érkező kérelmek ügyében a horvát-szlavón-dalmát bán döntött.

⁹⁶ KISTELEKI Károly: Az állampolgárság ... 51., CSIKY Kálmán: *Magyar alkotmánytan és jogi ismeretek kézi könyve*. Budapest, 1907. 38.

⁹⁷ A kérvény formai követelményei között szerepelt, hogy azt azon törvényhatóság első számú tisztségviselőjénél (alispán, polgármester) kell benyújtani, amelynek területén községi illetőséggel rendelkezett az illető személy., BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 80., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 185–186.

kelni kellett a személyi adatokat igazoló okiratokat (a házassági és a születési anyakönyvi kivonatokat), azt a bizonyítványt, amely szerint köztartozása nincs, és egy másikat, hogy rendelkezési képességgel bír.⁹⁸ A kérelem után két pengőt, a mellékletek után ívenként 30 fillért kellett fizetni.⁹⁹

Az állampolgársági törvény végrehajtásával kapcsolatos belügyminiszteri rendeletben¹⁰⁰ rögzítették, hogy a tisztviselők által kiállított bizonyítványban fel kell tüntetni azt, hogy nem a védkötelezettség alóli mentesülés a célja a kérelmet benyújtó állampolgárnak, továbbá azt is, hogy a családjával együtt, vagy csak egyedül szándékozik kivándorolni. A határozatban az elbocsátott nevének és gyermekeinek a nevét is fel kellett tüntetni. A kézbesítés alkalmával pedig közölni kellett azokat a feltételeket, amelyek a határozatot érvényteleníthették. A belügyminiszternek be kellett jelenteni a kézbesítés napját és azt is, ha az illető egy éven belül nem hagyta el Magyarországot, vagy ha időközben más hazai községbe költözött.¹⁰¹

Ez a végrehajtási rendelet sem tudott azonban választ adni az időközben felmerült újabb gyakorlati problémákra, ezért 1892-ben kiegészítették.¹⁰² Ezeket a végrehajtási jogszabályokat a belügyminisztérium a honvédelmi- és a pénzügyminisztériummal egyetértésben alkotta meg.

Azok a magyar állampolgárok, akik Ausztriába, a Német Birodalomba, vagy Szerbiába szerettek volna kivándorolni, kötelesek voltak az illető állam kötelékébe történő felvételükre vonatkozó hatósági ígérvényt bemutatni, amelyet meg kellett hosszabbítani, ha az időközben lejárt.

A kérvényhez szükséges adóigazolást az illetékes magyar királyi adóhivatalnak kellett kiállítani. Szintén csatolni kellett az illetékes hadkiegészítő parancsnokság által kibocsátott katonai törzskönyvet, vagy a honvédségi anyakönyvi lapok hiteles másolatát, ha az elbocsátott személy, vagy családjában bárki védköteles korban volt. A parancsnokság az ügyet előzetesen abban az esetben vizsgálta meg, ha a kérelmező a hadsereg (haditengerészet), vagy a honvédség kötelékében állt.

A hadmentességi díjat is ki kellett fizetni az azt kiállító adóhivatal pénztáránál. Az itt kapott nyugtát szintén csatolni kellett a kérvényhez. A pénzügyi igazgatósághoz (az adófelügyelőhöz) küldték el azon személyek folyamodványait, akik a 21-35 év közötti hadköteles kort esetleg túllépték. Gyakran előfordulhatott ugyanis az, hogy a hadköteles egyének nem az 1889:VI. tc. által meg-

⁹⁸ FERENCZY Ferenc: i. m. 83–85.

⁹⁹ PONGRÁCZ Jenő: i. m. 23. p., BRÓDY A. – BÁN K.: i. m. 21.

¹⁰⁰ 1880. évi 584. BM. rend. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. tc. végrehajtása tárgyában. in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 81–82.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² 23.901/1892. BM. rend., in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 82.

határozott rendes korosztályban, hanem évekkel később kerültek sorozás alá. Rájuk nézve csak később lehetett megállapítani, hogy alkalmatlanok-e a katonai szolgálatra, vagy hadmentességi díjat kell-e fizetniük.

A szabályszerűen benyújtott kérvényeket haladéktalanul fel kellett terjeszteni a belügyminiszterhez, a véleményes jelentéssel együtt, amely arra nézve tartalmazott javaslatot, hogy engedélyezhető-e, vagy sem. A hiányosan beadott kérelmeket a félnek visszaküldték.¹⁰³

A belügyminiszternek feltétlenül meg kellett hallgatnia a honvédelmi minisztert, ha az elbocsátandó hadköteles volt. A közös hadügyminisztert azonban csak akkor, ha az illető a közös hadsereg kötelékébe tartozott, és nem Ausztriába szeretett volna kivándorolni. Ki kellett kérni a pénzügyminiszter véleményét is, ha adóhátralék merült fel.¹⁰⁴

A belügyminiszter, ha az ügyet rendben találta, kiállította az elbocsátási okiratot¹⁰⁵, amelyet megküldtek az illetékes törvényhatóság első számú tisztségviselőjének. Ezt követően történt meg a kézbesítés.

A törvényalkotás során nem fogadták el azt az elvet, miszerint egy idegen állampolgárság megszerzése a magyar állampolgárságot megszünteti, pedig ez számos vonatkozásban egyszerűsített volna az elbocsátási adminisztrációs eljáráson. Nem lett volna szükség külön aktusra a magyar állam kötelékéből való kilépéshez.

Az elbocsátást devalválta, hogy az országok túlnyomó többsége nem kívánta meg a honosításhoz a korábbi állampolgárság megszüntetését.¹⁰⁶ Ez ahhoz vezetett, hogy nagyon sokan nem kérték az elbocsátást.¹⁰⁷

Az elbocsátó okiratnak azonban meg volt az a nagy előnye, hogy ezáltal igazolva volt, hogy a kérelmező az állammal szemben fennálló kötelezettségeit teljesítette.¹⁰⁸

¹⁰³ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 82–83.

¹⁰⁴ FERDINÁNDY Gejza: i. m. 243.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Az állampolgárság megszerzését Svédország és Norvégia az elbocsátástól tették függővé. Egyes német tagállamok, köztük Würtemberg az 1881-es, Lübeck az 1870-es rendelet alapján és Hamburg (Wilhelm CAHN: *Das Reichsgesetz über die Erwerbung und den Verlust der Reichs- und Staatsangehörigkeit vom 1. Juni. 1871.* Berlin, 1908. 66.) is hasonlóképpen járt el. Megjegyzendő, hogy az 1870-es német állampolgársági törvény azonban nem állított ilyen feltételeket. Néhány állam (Oroszország, Luxemburg) azt követelte csak meg a leendő polgáraitól, hogy a hazája iránti kötelezettségeinek, különösen a katonainak a teljesítését igazolja. Az Egyesült Államok megelégedett a korábbi állampolgársági jogviszony „leesküvésével”. Spanyolországban elfogadták azt is, ha lemondott állampolgárságáról. Külön említést érdemel az 1899-es japán szabályozás, amely szerint csak azon személyeket lehetett honosítani, akik hontalanok voltak, vagy a honosságukat a japán állampolgárság megszerzése következtében veszítették el. KIRÁLYFI Árpád: *A magyar állam polgárság kizárólagossága.* Budapest, 1903. 108–109.

¹⁰⁷ THIRRING Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Budapest, 1904. 94.

2.2. Távollét

A távollét fogalmán a magyar állampolgárnak az ország határain kívül való tartózkodását értették.¹⁰⁹ A távollét kezdő időpontja az a nap, amelyen az illető személy az ország területét elhagyta. Abban az esetben, ha útlevéllel távozott, amikor az útlevele lejárt, továbbá amikortól nagykorú lett (feltéve, hogy az apa jogán előzőleg még nem vesztette el állampolgárságát), vagy a gondnokság, illetve a gyámság megszűnt.¹¹⁰ A törvény 48. §-ának utolsó bekezdése világosan kimondja, hogy a tízévi távollét a törvény hatálybalépésétől számítandó. Ezt követően veszíthette el valaki távollét folytán magyar állampolgárságát.¹¹¹ Kiemelendő azonban, hogy állampolgárságát ilyen módon csak az veszíthette el, akinek ezen időtartam alatt a magyar állammal semmilyen kapcsolata nem volt.

Az 1879:L. tc. szerint csak az a személy vesztette el ekként az állampolgárságát, aki a magyar kormány, vagy az osztrák-magyar közös miniszterek megbízása nélkül legalább tíz évig folyamatosan a magyar korona területén kívül tartózkodott.¹¹² Az a cselekvőképes magyar állampolgár, akinek semmilyen kötelezettsége sem volt az állammal szemben, és nem volt eljárás vele szemben folyamatban magyar hatóság előtt, az állampolgárságát elvesztette. Ezek szerint a kiskorú és a gyámság vagy gondnokság alatt álló személy saját jogán nem veszíthette el honosságát.

Az állampolgárság fenntartása iránt tett bármely intézkedés megakadályozta a megszűnést. Ez történhetett azáltal, hogy az illető az eltávozáskor, vagy a tíz év lejárta előtt az illetőségi helye szerint illetékes törvényhatóság első tisztségviselőjénél (alispánnál vagy törvényhatósági jogú város polgármesterénél) bejelentette, hogy magyar állampolgárságát fenn kívánja tartani.¹¹³ Ez a bejelentés a távollét idejét félbeszakította és ettől kezdve a tíz év újból kezdődött. Bármely rövid idejű magyarországi tartózkodás ezen időtartamot szintén megszakította.

¹⁰⁸ CZEBE Jenő: i. m. 24–30. KIRÁLYFI Árpád: i. m. 88.

¹⁰⁹ Az 1870-ben alkotott német állampolgársági törvény is ismerte a megszűnésnek ezt az esetét. A távollét szempontjából fontos külföldön való tartózkodás megítélése azonban bonyolult volt, hiszen a tengeren túli területeket csak 1888-tól tekintették belföldnek! Max BAHRFELDT: *Der Verlust der Staatsangehörigkeit durch Naturalisation und Aufenthalt im Auslande nach geltendem deutschem und französischem Staatsrechte*. Breslau, 1903. 64.

¹¹⁰ FERENCZY Ferenc: i. m. 89–90., 1879:L. tc. 31. §

¹¹¹ NAGY Ernő: i. m. 114., VAJDA János: i. m. 12–17., PERFEKÉNY G. – JACOBI R.: i. m. 191–193. Ilyen módon vesztette el Kossuth Lajos is a magyar állampolgárságát. BÉNYEI Miklós: *Kossuth Lajos és Debrecen*. Debrecen, 2003. 201–205.

¹¹² ESSER Károly: *Magyar honos vagyok-e? (Az illetőségi bizonyítvány és állampolgársági bizonyítvány megszerzésének módja.)* Árpádföld, 1938. 11., BAUGH Arthur: i. m. 92., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 31–33., BRÓDY Ernő: i. m. 24., TAR József: i. m. 24–25., CZEBE Jenő: i. m. 384–387., BRÓDY A. – BÁN K.: i. m. 21–23., 1879:L. tc. 31. §

¹¹³ 1879:L. tc. 9. §

Hasonló következményekkel járt az, ha valaki az ország területén átutazott – még akkor is, ha ez az egyén akaratán kívüli okból következett be.¹¹⁴

Fenntartásnak minősült a törvény szerint az is, ha az érintett újabb útlevelet kért, valamely osztrák-magyar konzuli hivataltól tartózkodási jegyet kapott, vagy az osztrák-magyar konzuli község anyakönyvbe bejegyezték a nevét.¹¹⁵ A kincstártól ellátást élvezőknek az ország határain kívül való tartózkodása is megbízásnak minősült. Jegyzéket kellett vezetni azokról, akik az állampolgárságuk fenntartása iránt bejelentést tettek. Ezen listát a belügyminiszternek kellett bemutatni.¹¹⁶

A távollét pusztá ténye következtében olyan személyek is elvesztették állampolgárságukat, akiknek ez egyáltalán nem állt szándékukban. Mert igaz ugyan, hogy a törvény lehetőséget adott a távollévőnek arra, hogy megakadályozza honosságának elvesztését a fentebb említett módokon¹¹⁷, de a gyakorlati tapasztalatok azt mutatták, hogy a törvény által biztosított eszközökkel a külföldön lévő magyar állampolgárok közül csak kevesen éltek. Következett ez egyrészt a tájékozatlanságukból, másrészt abból, hogy a külföldi állam területén lévő konzulátusok távol helyezkedtek el a kivándoroltak lakóhelyeitől.¹¹⁸ Sokan akaratukon kívüli okok miatt mulasztották el a távollét megszakítására szolgáló cselekményeket, és így az állampolgárságnak távollét folytán beálló elvesztése azzal a hátrányos következménnyel járt, hogy azok, „akik gazdasági és kulturális kapcsolatokban állnak hazájukba, akik tehát fizikai távollétük dacára is értékes elemet képviselnek a magyar államra nézve, akaratuk ellenére leszámazóikkal együtt, megfosztatnak magyar állampolgárságuktól, ami a magyarországi kivándorlás nagy arányai mellett, kétségkívül súlyosan latba eső körülmény, minthogy népességünk egy tekintélyes kontingensének elvesztését jelenti.”¹¹⁹

Az állampolgárságát távollét címén tehát csak akkor veszítette el valaki, ha az illetőnek nem volt állami megbízatása, nem élvezett az államkincstártól, vagy közpénztártól származó ellátást (nyugdíj, kegydíj stb.), nem volt eljárás folyamatban vele szemben, nem esett védkötelezettség alá, kiskorú gyermeke sem vált időközben védkötelessé, és nem vették fel hadmentességi díj szempontjából nyilvántartásba. Ha e körülmények közül bármelyik bekövetkezett, az

¹¹⁴ VAJDA János: i. m. 13., PEREGRIN Y G. – JACOBI R.: i. m. 189–190.

¹¹⁵ Sephan EGYED: *Das Staatsangehörigkeitsrecht des Königreiches Ungarn*. Budapest, 1933.

191., CSIKY Kálmán: i. m. 142., NÉMETHY Imre: i. m. 8–12., 1879:L. tc. 31. §

¹¹⁶ 584/1880. BM. rend. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 186.

¹¹⁷ 1879:L. tc. 31. §

¹¹⁸ KIRÁLYFI Árpád példaként hozza fel a kanadai farmokon élő magyar kivándorlókat, akiknek a több napi járásra lévő montreáli főkonzulátusnál kellett jelentkezniük ilyen ügyekben. KIRÁLYFI Árpád: i. m. 89.

¹¹⁹ Uo.

a tíz év folytonosságát megszakította és ettől az eseménytől számítva újra tíz évnek kellett elteltnie ahhoz, hogy a távollét igazolt legyen.¹²⁰

A releváns időszakba nem tartozott bele az az idő sem, amelyet az érintett személy az első állampolgársági törvény hatálybalépése előtt külföldön töltött, hiszen mindazok, akik az említett tíz éven át megszakítás nélkül külföldön tartózkodtak, csak 1890. január 8-a után veszítették el állampolgárságukat, hacsak az említett módok valamelyike szerint azt fenn nem tartották.

A magyar állampolgárságnak távollét címén történő elvesztése kiterjedt a távollévő férfi együtt élő házastársára, és az apai hatalom alatt álló kiskorú gyermekekre is.¹²¹ Abban az esetben, ha a feleség és a gyermek nem követték a férjet, illetőleg az apát, és Magyarország területén maradtak, az állampolgárságukat – a családapától függetlenül – megtartották. Azt a nőt, aki egyébként férjének elbocsátása, távolléte vagy külföldivel kötött házassága folytán veszítette el állampolgárságát, és elvált férjétől, vagy özvegyiségre jutott és valamelyik községi kötelékbe időközben felvettek, vagy ezt a felvételt kilátásba helyezték, kérelme esetén vissza lehetett venni.¹²²

Azt a kiskorút, aki édesapja elbocsátása vagy távolléte miatt veszítette el magyar állampolgárságát, az apa halálát vagy nagykorúságának elérését követően visszavehették a magyar állampolgárok közé, feltéve, hogy a községi illetőség¹²³ kérdését korábban elrendezték. E cselekményhez a gyám hozzájárulását is ki kellett kérni.¹²⁴ Külön figyelmet kellett szentelni a kiskorú árva gyermekekre, hiszen rájuk a 1879:L. tc. 31. §-ában foglalt rendelkezések nem vonatkoztak, mivel a távollét intézménye csak a nagykorúság elérésétől lépett életbe.¹²⁵

Nem lehetett figyelembe venni a tíz év elteltét a gyámság, a gondnokság alatt álló és a külföldön tartózkodó személyeknél, míg önrendelkezési jogukat vissza nem nyerték. A rendelkezési képesség hiányát törvényes képviselőjük beleegyezése azonban pótolhatta. A gyámság vagy gondnokság alatt álló sze-

¹²⁰ KORBULY Imre: i. m. 142.

¹²¹ Stephan EGYED: i. m. 191., VAJDA János: i. m. 14–15., CZEBE Jenő: i. m. 395., PEREGRIN G. – JACOBI R.: i. m. 196., 1879:L. tc. 32. §

¹²² 1879:L. tc. 41. §

¹²³ Községi illetőség magyarázata: Az intézmény az 1871:LVIII. törvénnyel jelenik meg a községi illetőségi jogban. A fent nevezett törvény 6. §-a rögzíti, hogy „minden honpolgárnak valamely község kötelékébe kell tartoznia.” Ezen túlmenően a községi illetőség az állampolgársági jogra vonatkozóan semmiféle következménnyel nem járt. Az 1879:L. tc. ezt az intézményt a honosítás egyik feltételül írta elő, hiszen valamennyi magyar állampolgárnak községi kötelékben kellett állnia.

¹²⁴ 1879:L. tc. 72. §

¹²⁵ 10.804/1890. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc i. m. 188., 13.459/1894. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 188–189.

mély elbocsátásához a gyám vagy a gondnok beleegyezésére volt szükség, amelyet a gyámhatóságnak is jóvá kellett hagyni. Ebből világosan kiderül az is, hogy ha valaki rendelkezési képességgel nem bírt, állampolgársági jogot sem szerezhetett önállóan.¹²⁶ Az állampolgárságnak távollét címén történő megszüntetését ebben az esetben, eltérően a többitől¹²⁷, nem is annyira az egyén akarata, mint inkább az idő múlásának jogszünetelő hatása hozta létre.

Az állampolgárság elvesztését megállapíthatták hivatalból és a fél magánindítványára is.¹²⁸ Ilyen ügyben a belügyminiszternek kellett döntenie, de határozatával nem megszüntette, hanem csak megállapította, hogy már nem létezik az állampolgárság. Ezért előfordulhatott, hogy 20–30 év elteltével állapították meg a honosság elvesztését. Az állampolgárság távollét általi megszűnésének hatálya tehát nem a határozat keltével, hanem a megszabott idő elteltével állt be.

A belügyminiszter az eljárással kapcsolatban külön körrendeletet bocsátott ki.¹²⁹ A miniszter által kiadott megállapító határozat hatálya teljesen független volt az érintett tudomásulvételétől, ezen iratok és mellékletek kézbesítésétől. Ezt az okmányt a miniszteri hivatalnokok az elbocsátási jegyzékbe azonnal bevezették.¹³⁰ Ha a kérelmező idővel honosítás iránti kérelmét arra alapozta, hogy a magyar állampolgárságát távollét következtében veszítette el, kedvezményes visszahonosítás útján kérhette annak helyreállítását.¹³¹ A törvény értelmében, aki távollét által elvesztette honosságát és más állampolgárságot nem szerzett, akkor nyerhette vissza magyar állampolgárságát az előbbi eljárás szerint, ha visszatért Magyarországra.¹³² Azt a személyt is vissza kellett venni a magyar állampolgárok közé, akit valamely belföldi község illetőségébe felvettek miután újból hazatért.¹³³

¹²⁶ TAR József: i. m. 25.

¹²⁷ A korabeli osztrák állampolgársági törvény is hasonló módon szabályozta az elvesztés eseteit. (Emanuel MILNER: i. m. 105.)

¹²⁸ FERENCZY Ferenc: i. m. 90.

¹²⁹ 52.273/1897. BM. átirat, in: FERENCZY Ferenc: i. m. 186–187.

¹³⁰ 83.303/1895. BM. hat. in: FERENCZY Ferenc: i. m. 187.

¹³¹ BAJÁKI Veronika: *Magyar állampolgárság – kettős állampolgárság*. Budapest, 1973. 124., SÖMJÉN László, SZITÁS Jenő, KISS Miklós: *Magyar állampolgársági jog. (A magyar állampolgárságról szóló 1948:LX. Törvénycikk és a községi illetőség megszűnéséről szóló 1948:LXI. Törvénycikk a kapcsolatos jogszabályokkal.)* Budapest, 1949. 116–117. Az 1870-as német szabályozás szerint, akik távollét folytán veszítették el honosságukat és semmilyen más állampolgárságot nem szereztek, visszahonosítás útján kérhették korábbi állampolgárságuk fenntartását. (Max BAHRFELDT: i. m. 37.)

¹³² 1879:L. tc. 39. §

¹³³ 1879:L. tc. 70. §

2.3. Törvényesítés

Az a gyermek, aki külföldi apától és magyar állampolgárságú nőtől házasságon kívül született, és az apa származása szerinti ország jogszabályai alapján törvényesítettek, magyar állampolgárságát elveszítette. Ehhez nem volt szükség semmilyen külön eljárásra.¹³⁴

Ám voltak bizonyos esetek, amikor a törvényesítés ellenére sem veszítette el a magyar állampolgárságát:

- ◆ ha a törvényesítés által nem nyert állampolgárságot,
- ◆ vagy, ha megszerezte, de a törvényesítés után még mindig a magyar állam területén lakott.¹³⁵

Természetesen a külföldi nőtől született gyermek is megszerezhetette ilyen módon a magyar állampolgárságot. Ez a reciprocitás nem volt teljes mértékben következetes, hiszen ebben az esetben semmilyen külön cselekményre nem volt szükség. Ellenben a fentebb bemutatott esetben az ország területét is el kellett hagyni, és meg kellett szerezni az apa állampolgárságát is.¹³⁶

2.4. Házasság

Hasonló következményekkel járt a házasság is.¹³⁷ Az a magyar nő, aki nem magyar férjhez ment feleségül, a házasságkötés pillanatában a magyar állampolgárságát elveszítette. A házasság útján szerzett állampolgárságot viszont nem veszítette el, ha később özvegységre jutott, vagy elvált.¹³⁸

Természetesen csak az érvényesen megkötött házasságnak volt ilyen jogkövetkezménye, hiszen az érvénytelen (semmis vagy megtámadható) házasság csak addig bírt ilyen hatállyal, míg az érvénytelenséget jogerős bírói ítélettel ki nem mondták.

A törvény nem volt egyértelmű abban a tekintetben, hogy mi történik akkor, ha magyar nő külföldihez ment férjhez, de akár egyedül, akár a férjével együtt Magyarországon maradt. A törvényesítés esetében az ország területének az elhagyását konkrétan rögzítették a törvény szövegében, ellenben itt ez nem szere-

¹³⁴ KISTELEKI Károly: Az állampolgárság ... 51.

¹³⁵ FERENCZY Ferenc: i. m. 85., NÉMETHY Imre: i. m. 7–8., TAR József: i. m. 25., CZEBE Jenő: i. m. 395–396.

¹³⁶ 1896. évi 26.855. BM. hat. in: BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 108–109., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 33., KÁLMÁN Ödön: *Mit kell a magyar állampolgárságról tudni?* Miskolc, 1938. 9., BRÓDY Ernő: i. m. 25., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 196., BRÓDY A., BÁN K.: i. m. 23.

¹³⁷ 1879:L. tc. 34–35. §, KISTELEKI Károly: Az állampolgárság... 51., CSIKY Kálmán: i. m. 38.

¹³⁸ FERENCZY Ferenc: i. m. 86., TAR József: i. m. 25., CZEBE Jenő: i. m. 396–397., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 197., BRÓDY A. – BÁN K.: i. m. 23.

pel, amelyből azt a következtetést lehet levonni, hogy a külföldivel kötött házasság kiköltözés nélkül is megfosztotta a magyar nőt a honosságtól. Ez fordítva is igaz volt. A probléma akkor merült fel, ha szabadulni kívánt a házassági kötelékből. Bontópert ugyanis csak ugyanolyan esetekben indíthatott Magyarországon, mint más külföldi állampolgár. Érvénytelenségi pert pedig csak abban az esetben, ha a házasságát Magyarországon kötötte és férjét nem követte külföldre. Még bonyolultabb volt a helyzet, ha olyan állam polgára lett, ahol nem ismerték a házasság felbontását.¹³⁹

A házassági törvényünk a korban csak akkor adott lehetőséget a volt magyar állampolgárságú nőnek a magyar bíróság előtt sérelmeinek orvoslására, ha érvénytelenségi ok állt fenn, a házasságot Magyarországon kötötte és az ország területén lakott. Ennek a három feltételnek egyszerre kellett teljesülnie: ha már egy is hiányzott, nem érvényesíthette keresetét magyar bíróságok előtt. Legtöbbször már csak akkor kerültek bíróság elé az ilyen ügyek, ha korábban visszahonosították az illetőt. Ez sem volt azonban könnyű feladat, hiszen a visszahonosítás előfeltétele ezen esetben az volt, hogy bontsa fel a házasságát. A legalapvetőbb feltételnek az számított, hogy a felek ágytól és asztaltól el legyenek választva.¹⁴⁰

2.5. Hatósági határozat (kizárás)

Az állampolgárság elvesztésének utolsó esete a hatósági határozat volt. A magyar állam nem tűrte el azt, ha valaki az érkei ellen dolgozott. Ezt az állam iránti hűség nagymértékű megszegésének tartották. Természetesen az a tény, hogy valaki más állam szolgálatában állt, még nem volt elegendő a kizáráshoz.¹⁴¹ Ilyen állam alatt Magyarországon kívül minden más idegen országot értettek, még Ausztriát is. A kiegyezés miatt azonban a törvény ezen szakaszát nem alkalmazták az osztrákokkal szemben.¹⁴² Szükséges volt hozzá, hogy tevékenysége a magyar állam ellen irányuljon.

Miután a belügyminiszter megállapította a jogsértést, felszólították az illető személyt, hogy lépjen ki a szolgálatból a meghatározott idő alatt.¹⁴³ Abban az esetben, ha ezt teljesítette, állampolgárságának elvesztését határozatilag nem lehetett kimondani. A magyar honosság megszűnését ilyenkor hivatalból vették

¹³⁹ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 109–111.

¹⁴⁰ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 87., PONGRÁCZ Jenő: i. m. 33., BRÓDY Ernő: i. m. 25., NÉMETHY Imre: i. m. 7–8.

¹⁴¹ FERENCZY Ferenc: i. m. 91–92.

¹⁴² BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 87.

¹⁴³ KISTELEKI Károly: Az állampolgárság ... 51., NÉMETHY Imre: i. m. 8–12., TAR József: i. m. 21., CZEBE Jenő: i. m. 383–384., PEREGRINY G. – JACOBI R.: i. m. 186–187., BRÓDY A. – BÁN K.: i. m. 21.

figyelembe, szemben az elbocsátással, ahol a fél kérelmére indult meg az eljárás. A hatósági határozat egyszerűen csak deklarálta az állampolgárság megszűnését, amelyet a miniszterelnök tudomására kellett hozni. Ezt a döntést is a magyar királyi belügyminiszter vagy a horvát-szlavón bán hozta meg. A törvényben meghatározott eseten kívül nem lehetett kizárás útján elveszíteni az állampolgárságot, azaz kizárást sem büntetésként, sem pedig lemondás esetén nem lehetett alkalmazni.

Az 1880-as végrehajtási rendelet ezt az elvesztési jogcímet is érintette, amely szerint a belügyminiszternek be kellett jelenteni minden egyes olyan esetet, amelyek a kizárásra okot adhattak.¹⁴⁴

A hatósági határozat a távolléthez hasonlóan lehetővé tette, hogy egy magyar állampolgár úgy veszítse el honosságát, hogy más állam polgára nem lett. Az állampolgárság elvesztése így könnyen szankció jelleget kapott, s ez ellenkezett azzal a nemzetközi elvvel, hogy büntetésből senki honosságát el ne veszítse.¹⁴⁵

3. Összegzés

A magyar honosság első, a korabeli alkotmányreformoknak és a jogéletnek megfelelő szabályozása csak 1879-ben történt meg. A törvény hibái ellenére egyedülálló a magyar állampolgársági jogban, hiszen többek között rendszerbe foglalta a megszerzés és az elvesztés eseteit is. A törvény részletesen tartalmazza, hogy az állampolgár és az állam közötti jogviszonyt alaki és anyagi értelemben, hogyan lehetett kialakítani és megszüntetni. A célja az volt, hogy a honossági rendszert világossá és áttekinthetővé tegye.

Ezt az állampolgársági törvényt időtálló joalkotási terméknek tekinthetjük, hiszen egészen 1948-ig hatályban maradt kisebb kiegészítésekkel. Ezek közül az első az 1886. évi IV. törvény a tömegesen visszatelepülők honosításáról, amelyet az 1922. évi XVII. törvény követett a trianoni békeszerződés következtében előállt sajátos állampolgársági jogviszony rendezésével kapcsolatban. Lényeges módosítást tartalmazott még az 1939. évi XIII. törvény is, amelynek rendelkezései szerint, aki más országban állampolgárságot szerzett, a magyar honosságát automatikusan elveszítette.

A későbbi állampolgársági törvényekben (1948:LX. tv., 1957:V. tv., 1993:LV. tv.) jelentős változtatásokat vezettek be a megszerzés és az elvesztés jogcímei között, amelynek következtében egyre nagyobb teret engedtek az

---

¹⁴⁴ BERÉNYI S. – TARJÁN N.: i. m. 87–88.

¹⁴⁵ *Annuaire de l'Institut de droit international*. XV. 1896. 271. in: KIRÁLYFI Árpád: i. m. 90–71.

egyéni akarat kifejeződésének és egyre kisebb lehetőséget teremtettek az állami beavatkozás érvényesítésére.

NORBERT VARGA

Die Analyse unseres ersten Staatsangehörigkeitsgesetzes (Gesetzesartikel 50. vom Jahre 1879 :L. tc.), mit besonderem Hinblick auf die Fälle von Erwerb und Verlust

Die erste Regelung des ungarischen Heimatrechtes, die den zeitgenössischen Verfassungsreformen und dem Rechtsleben Rechnung trug, erfolgte erst 1879 (durch GesArt. 1879:L. tc.). Nachdem die wichtigsten Fragen der dualistischen Zeit eine juristische Neuordnung gefunden hatten, sahen die Abgeordneten die Zeit gekommen, das ungarische Staatsangehörigkeitsrecht gesetzlich zu reglementieren. In den meisten Ländern Europas kam es auch um diese Zeit herum zu Formulierungen des Inhalts des staatsbürgerlichen Rechtsverhältnisses auf Gesetzesebene. Unser erstes Gesetz über die Staatsangehörigkeit, welches den damaligen ungarischen Verhältnissen vollkommen entsprach, war mit dem Namen des Ministerpräsidenten Kálmán Tisza verbunden. Während der ungarischen Verfassungsgeschichte war das System der Naturalisation auf dem Blutsrecht aufgebaut, d. h., die Kinder haben die Staatsangehörigkeit der Väter geerbt. In der zweiten Hälfte des 19. Jh. gehörte die Mehrheit der ungarischen Staatsangehörigen zu diesen von Geburt an Ungarischstämmigen, die dank ihrer Abstammung in den Besitz der Staatsangehörigkeit gelangt waren.

Im ersten Staatsangehörigkeitsgesetz wurden folgende Fälle festgesetzt, in denen die ungarische Staatsangehörigkeit erworben werden konnte: Abstammung, Legitimierung, Eheschließung und Einbürgerung, während sie durch Entlassung, behördlichen Bescheid, dauerhaftes Fernbleiben und Eheschließung verlustig werden konnte. Bei Verzicht auf die alte Staatsangehörigkeit und durch Erwerb einer fremden Staatsangehörigkeit konnte man die Staatsangehörigkeit nicht verlieren. Der ungarische Staatsangehörige behielt solange seine Naturalisation, bis diese ihm auf eine der oben aufgeführten Weisen verlustig wurde.

Trotz seiner Mängel ist das Gesetz einmalig im ungarischen Staatsangehörigkeitsrecht, denn unter anderem hat es auch die Fälle von Erwerb und Verlust in ein System eingeschlossen. Das Gesetz enthält ausführliche Bestimmungen darüber, wie ein Rechtsverhältnis zwischen Staatsbürger und Staat in formellem und materiellem Sinne begründet und aufgehoben werden konnte. Zweck dieser Bestimmungen war es, das System der Einbürgerung klar und durchschaubar zu machen.

Dieses Staatsangehörigkeitsgesetz kann als ein zeitbeständiges Produkt der Rechtsetzung angesehen werden, denn mit einigen Änderungen blieb es bis hin zum Jahr 1948 in Kraft. Darunter das Gesetz IV vom Jahr 1886 (1886. évi IV. törvény) über die Einbürgerung massenhaft Übersiedelnder, gefolgt vom Gesetz XVII vom Jahr 1922 (1922. évi XVII. Törvény) im Zusammenhang mit der Regelung des infolge des Friedensvertrages von Trianon entstandenen spezifischen staatsbürgerlichen Rechtsverhältnisses. Eine we-

sentliche Änderung enthielt weiterhin das Gesetz XIII vom Jahr 1939 (1939. évi XIII. törvény), nach dessen Bestimmungen derjeniger, der in einem anderen Land eine Staatsangehörigkeit erworben hatte, automatisch seine ungarische Staatsangehörigkeit verlor.

In den späteren Gesetzen über die Staatsangehörigkeit (1948:LX. tv., 1957:V. tv., 1993:LV. tv.) hat man bedeutende Änderungen eingeführt, infolge deren man dem Ausdruck individueller Willensäußerungen immer breiteren Raum ließ und immer weniger Spielraum zur Geltendmachung eines staatlichen Eingreifens zuließ.

BAKÓ ENDRE

NÉMETH LÁSZLÓ DEBRECENI FOGADTATÁSA ÉS KAPCSOLATAI (1938–1944)

Németh László jelképes és valóságos jelenléte Debrecenben, befolyása a város szellemi életére 1931-től folyamatos és mind jelentékenyebb volt, annak ellenére, hogy legjobb barátjával, Gulyás Pállal, 1935 májusa és 1938 májusa között szünetelt a kapcsolatuk.¹ De Gulyás 1938-as kibékülést kezdeményező levelében nem véletlenül írta neki: „... nem mentél el közülünk nyomtalanul, még ha Te torznak is éreznéd a nyomot, a lenyomatot.”² A költő nem részletezte a „nyomot”, de nyilvánvaló, hogy Németh hatásának is része volt abban, hogy az Ady Társaság kezdeti kizárólagos „Nyugat”-os tájékozódása kétpólusú lett: a program szerves részévé vált a népi irodalom népszerűsítése is. Németh több helyen megerősítette, hogy innen kapta a döntő szellemi inspirációt a *Tanú* megindításához, amelynek „keresztapja” is Gulyás Pál volt, s Debrecenben viszonylag sok olvasót és előfizetőt vonzott. Méltán írta Kondor Imre a *Tanú* megjelenésének tízéves évfordulója alkalmával: „Debrecen ezelőtt tíz évvel elősnek üdvözölte a Tanú-szerepben jelentkező Németh Lászlót, nem stílustalan talán, ha most az azóta már vádlottá lett Németh László mellett egy évforduló ürügyén tanúként áll ki ugyanaz a Debrecen, amelyik a Tanú-szerephez is ősi konzervativizmussal ragaszkodik.”³ Németh itt fogalmazta meg, Gulyás munkahelyén, az inasiskolában híres kátéját, amelyet mindig is *Debreceni Kátének* emlegetett. Ő állt a *Válasz* mögött, noha az alapítás dicsőségét nyilatkozataiban átengedte a debreceni íróknak, ő javasolta az Ady Társaságnak a hungarológiai szakosztály megalapítását, ahol szociológiai munka is kezdődött. A debreceni egyetemi ifjúság, amely 1920 után a bajtársi szövetségek keretében jobboldali, fajvédő elkötelezettségűnek mutatkozott, nem kis mértékben Németh László hatására váltott, és csatlakozott a reformpolitikai törekvésekhez. Ő állt szinte minden debreceni irodalmi kezdeményezés középpontjában, itt jelent meg első könyve a Juhász Géza és Kardos László szerkesztette *Új Írók* c. sorozatban, (Ortega és Pirandello) egyszer-kétszer ő került a helyi irodalmi viták ütközőpontjába. A készülődő debreceni írók és intellektuelek közül feltétlen hívének számított Juhász Géza, Gulyás Pál, Tóth Béla, Kondor Imre, később Balogh

¹ Németh, bár közölte a *Válaszban*, de zokon vette Gulyásnak *A tervehalmazó* c. satíráját. De 1938-ban Gulyás első levele meghozta a kibékülést.

² GULYÁS Klára–MERVA Mária szerk.: *Egy barátság levelekben*. Gulyás Pál és Németh László levelezése. Bp. 1990. 151. sz. 1.

³ KONDOR Imre: *A Tanú írója*. Magyar Út, 1943/4. (jan. 28.) 5–6.

László, Karácsony Sándor, akik írásaikkal nyomon követték írói-gondokodói kibontakozását, s válságos pillanataiban emberileg is mellette álltak.

Németh László 1938–1944 közötti tevékenységét, gondolatrendszerét, lelki állapotát, sűrűn megjelenő műveinek fogadtatását, megítélését Grezsa Ferenc korszak-monográfiája tárja elénk kellő részletességgel.⁴ Látni fogjuk, hogy a társadalmi haladásnak elkötelezett fiatal debreceni írók csaknem minden könyve mellett letették le a garast, úgy is mondhatnánk, bizonyos értelemben munkatársai, partnerei voltak. Németh több lényeges kérdésben konzultált velük, első sorban Gulyás Pállal.

Juhász Géza 1938-ban megjelent irodalomtörténeti vázlatában⁵ már egyenesen vezéri ranggal ruházza fel: „Mai irodalmunk legátfogóbb tehetsége, legönállóbb gondolkodója. Vezérrangot kritikáival szerez. (...) Németh nem kisigényű vezér. A szellem emberétől példaadást követel: új nemességet. De erkölcsi szigora nem bénítja egyoldalúvá. (...). Reformtervet ad s Debreceni Káttét. A faj: magatartás, – tanítja. Köztudatba viszi a magyarságtudomány tenni-valóit. Kijelöli helyünket Közép-Európa iker kultúrái közt.” De nagyra értékelte mint szépírókat is: „Legméltóbb regénye, az Emberi Színháték ugyan máig sem került könyvvalakba, de a Napkelet hasábjain is hat. (...) Tiszta szerkesztő készségével és jellemző erejével komoly színi sikerhez is jut. (VII. Gergely). Tanulmányaiban is a legjobb minőségű európaiság forr egybe a gyökeres magyar igénnyel, öntudattal.”

Juhász Géza másutt, egy esszéjében⁶ is megerősítette: Németh „a legjobb fiatalság vezére lett, mégpedig nemcsak az irodalomban, hanem szinte az élet minden területén.” Legjobb regényének változatlanul a *Napkelet* lapjain szunynyadó *Emberi Színhátékot* tartotta, noha ekkor már megjelent a *Gyász*, a *Bűn* és a *Kocsik szeptemberben*. Az elsők között érintette a később annyiszor felvetett kérdést, hogy vajon Németh esszéistának vagy szépírónak jellelősebb-e, de ő maga nem foglalt állást. Németh regényvilágáról és módszeréről megállapította: „Alapjában egy témája van Némethnek: a különb emberség vágya, s azok a pokoli gyötrelmek, amelyek közt ez a vágy célt ér vagy legalább is elhitei magával, hogy ő kerekedett felül. Nemcsak tárgyban, módszerben is édestestvérek Németh regényei. Formakísérlettel nem bajlódik. Elfogadja Móricz Zsigmond megoldását. Ő is egész mondanivalóját egy-egy főalakja lelkén vetíti át. Csak az időkeretet tágítja ki.” Ez a megállapítás nem pontos, hiszen Móriczra nem jellemző az a „makacsul monoton részlet-telhetetlenség”, amely Juhász szerint

⁴ Grezsa Németh László 1938-tól 1944-ig terjedő alkotói periódusát háborús korszaknak nevezi, amely nem annyira az életmű esztétikai alkatába, hanem inkább gondolati tartalmába és az írói magatartásformákba hoz változást. A korszak jellegadó művének a Széchenyi-tanulmányt tekinti.

⁵ JUHÁSZ Géza: *A magyar szellem vándorútja*. Debrecen, 1942. 115–117.

⁶ JUHÁSZ Géza: *Németh László regényei*. Protestáns Szemle, 1938/9–10. 461–466.

„halálra untatja, kimeríti a könnyű fajsúlyú olvasót, s fanyalgásra ingerli a kritikust”, hiányolván az életszerűséget. Ő maga éppen ellenkezőleg vélekedett, lebírhatatlan életerőt és halhatatlan optimizmust, embermegvetés helyett emberszeretetet érzett kicsendülni Németh regényeiből, különösen az *Emberi Színjáték*ból, amely „mély költemény: valóságos regény, sűrű élet, teljes világkép.” A többi Németh-regény szerinte a „növvé elvontság”, a tanulmány jelleg jegyében született. Ennek ellenére arra a meggyőződésre jutott, hogy „ekkora megjelenítő erővel nálunk csak Móricz rendelkezik, s a világirodalomban sem sok más.” Az esszé befejező részében összehasonlította Tamási és Németh regényművészetét, mondván, „kettőjük rokonsága elvitathatatlan” azon a közös etikai alapon, hogy „borzalmas nehéz embernek lenni. De Tamási mosolygó szentferenci lélek, hősei meg akarják váltani népüket. Németh zord, mint Kálvin szirt lelke, alakjai külön-külön állnak szemközt a mindenséggel, szinte közösség-ellenesen.” Végső ítélete: „Kettőjük közül Némethé a gazdagabb világ.” Az *Emberi Színjáték*ot esszéjének írása közben újraolvasta, s azzal a meggyőződéssel tette le: „... Németh legméltóbb szépirodalmi alkotása. Egész irodalmunkban nincs mű, amelyben ennyire egyenrangúan vegyülne a mély és a magas kultúra, a népi magyar és európai műveltség.” Az írás zárógondolata: a regény két tengerből szívja a vizet. „Az egyik tengert Szentkuthy *Prae*-je, a másikat Tamási regényei jelzik. Az *Emberi Színjáték* azt igazolja, hogy mindkettő egyazon érvénnyel mienk.” Juhász Géza itt meglepő esztétikai toleranciáról tett tanúbizonyságot, voltaképpen három különböző stílusirányzat iránt mutatkozott fogékonynak.

Németh László mintha csak saját aforizmáját kívánta volna beteljesíteni, mely szerint vannak egyéniségek, akik éppen azért vészthozók, mert tehetségesek; egy idő óta minden könyvével, főleg tanulmánykötetével, vitát provokált, megosztotta nemcsak az irodalmi-, de a tágabb szellemi-politikai közvéleményt is. Különösen heves csatározás bontakozott ki legújabb munkája, a *Kisebbségekben*⁷ körül. Ismeretes, ezt az esszéjét Szekfű Gyula felszólítására írta, hogy foglaljon állást az „asszimiláció” kérdésében. Röpiratában túllépett az asszimiláció pragmatikus vizsgálatán, a magyar szellemi fejlődést vette görcsö alá, és a faji egység mítoszának jegyében átértékelte az újabb kor, mintegy 150 év magyar irodalmát, olykor meghökkentő minősítésekkel. Csak jelezzük, hogy a példátlanul széles hullámokat vető polémia során hallatta hangját Babits Mihály, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Féja Géza, Pethő Sándor, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula, Lukács György stb. Természetesen nem maradtak távol a debreceniek sem, akik Németh eddigi munkáiról is véleményt formáltak többnyire egyetértően. Gulyás Pál Kállay Miklósnak, a *Napkelet* felelős szerkesztőjének a *Nemzeti Újság*

⁷ A *Kisebbségekben* c. röpirat önálló kiadásáról van szó (Tanú Könyvtár I. 1939), amely nem tévesztendő össze a *Kisebbségekben* c. tanulmánygyűjtemény 1942-es kiadásával!

1939. július 9-i számában megjelent véleményével készült vitába szállni, de cikke egy kissé megkésett, ám a *Napkelet* lovagiasan helyt adott neki.⁸ Gulyás az első hozzászólásokból igazolva látta, hogy „menyire kisebbségben van nálunk a mély-magyarság gondolat.” Ő a végső dolgok tudománya, az eschatológia felől kínálta a *Kisebbségben* értelmezését: csak a cél ismeretében van a dolgoknak értelmük. „Németh Lászlót csak az érti meg igazán, aki belehelyezkedik könyvének alapgondolatába, sőt még inkább az, aki pályafutását elejétől mostanáig figyelemmel kíséri. Nincs idő rá? Beszéljen a legújabb Tanú önmagáért? Nincs joga egy írónak, hogy követelje a folytatásnál az előzményt? Az átlagírónak tényleg nincs. A géniusznak igen. S a Tanúra a géniusz pecsétjét ütötte az idő. Merre halad a magyar szellem? Mi a célja a magyar irodalomnak? – ez Németh László pályafutásának alapkérdése, ezt a kérdést korrigálja állandóan, egy fölfelé ívelő-vonal irányában. Mi váltotta ki ezt a pályafutást? Mily gondolat volt az indulás startpisztolya? (...) A magyar irodalom alkata és az alkat mélyén tolongó rejtett erők: erről az alapkérdésről Németh azóta sem felejtkezett el. Valódi eschatológia irodalmi síkon.”

Gulyás kérdéseket fogalmazott, de válaszai túlságosan elvontak vagy szubjektívek: „A személyi érdek pályáját metszi a fejlődési érdek pályája. (...) Van egy aranyjánosi érdek és van egy Arany Jánoson átvonuló magyar epikai érdek.” (Ez utalás Kállay Miklós cikkének címére: *Akinek Vörösmarty és Arany sem elég magyar*, s egyben ürügy arra, hogy Arany Jánostól számon kérje a Kalevalát!) Máskor nem is keres érveket, csak minősít. Kállay ködösnek tartja Németh fejtegetéseit, íme erre a válasz: „Akinek a Németh László féle 'ködök' iránt nincs fogékonysága, s nem képes a köd mögött fénylő világosságot észrevenni, az olyan számára örökre csukva marad a Kisebbségben.” Szerinte a magyar alaptermészet, a kisebbségi magyarság „komor történelmi realizmus, a végső okok fölötti állandó véres töprengés, egy folytonos filozófiai feszültség, de víziókban, képekben.” Ezek azok az értékek, amelyek a mély magyarok műveiben megbújtak, s nem tudtak szétáradni, helyettük a kevésbé mélyek hatottak. Kállayval egyetért abban, hogy Németh ditirambikus hevülettel ír, de vele ellentétben nagyon logikusnak tartja gondolatmozgását, s éppen abban találja fogalmazásmódjának utolérhetetlen varázsát, ahogyan a „tüzet és a fagyot egyszerre keveri stílusába.” Egy újabb fordulattal barátját a magyar irodalom orvosává avatja, aki „a tiltott meneteket, a szerkezeti hibákat, a sejtekké osztott ösvalakit, az ütemtagolódásokat” keresi. Kállay vitamódszerét úgy jellemzi, hogy Németh evolúciós szempontjaira mindig egy irodalomtörténeti dogmával felel, nomenklátúra vitává fokozva le a magyar szellem fogantatásának és reinkarnációinak nagy pillanatait. Mi kell itt elsősorban? – teszi fel az utolsó kérdést. A

---

⁸ GULYÁS Pál: *A magyar irodalom végső kérdései*. Napkelet, 1939. 193–199.

nagy lélek, adja meg az idealista választ, amiből minden más nemesség következik. S hogy a röpirat profetikus befejezését ellensúlyozza, odakanyarítja az általa legszebbnek tartott Németh-féle „Ady-definíciót”, mint Németh irodalmi szemléletének magas, tiszta fokát: „Van egy pont, ahol legnagyobb felelősség és legnagyobb felelőtlenység egybeesnek, s Ady az ő robbantó lényével épp ezt merte vállalni, minden katasztrófákon át, mégis a fajtája hasznára.”

Juhász Géza tartalmában is vigasztaló könyvnek nevezte a majd száz oldalas röpiratot. „a magyarság legfrissebb helyzetértékelése szólal meg benne átütő erővel.”⁹ Meglepő nyíltsággal jelezte a fasiszta veszélyt, s dicsérte Németh bátorságát, hogy ebben a légkörben „mer, lát és kiált”. „Zord olvasmány ez a vigasztaló könyv, s ha most némileg vitába szállok majd vele, nem a vigasztát akarom gyöngítetni, hanem ködét ritkítani egy kissé, hogy fokozzam építő hatását.” Ez után Balassi, Zrínyi, Berzsenyi, Csokonai példájával illusztrálva tagadja, hogy elkallódott és nem hatott az az író, aki nem vált tömegcikké. „Hiába pusztított el Kazinczy mindenkit maga körül, mind él, akit elpusztított, s mind halott, akinek tömjénezett.” Második ellenvetése: Adyék győzelme nem deus ex machinaszerű volt, hanem szerves fejlődés eredménye, mert mindig volt alkotó és egy közönségréteg, aki és amely észlelte „fajtánk mély ízeit.” Be kell azonban látni: „a legvakmerőbb és legeredetibb szellem is csak egyet léphet egyszerre.” Ezzel Aranyt és Petőfit mentegette, akiktől Németh – erre Tóth Béla célzott leghatározottabban – Ady magyarságszemléletét kérte számon. Végző soron Juhász Géza nem értett egyet azzal, hogy a magyar irodalom története „csupa vonalszakadás”, ellenkezőleg, még a belső megformálás tekintetében is éppoly teljes az összefüggés a felújulástól Adyig, mint tartalmilag. „Éppen ezért válik lehetségessé, mindkét területen Adyékkel a magyar igény győzelme.” Ellenvetései ellenére nem volt kifogása Németh „mélymagyar” és „híg magyar” terminológiája ellen, sőt tanulmányát „tiszta hangú, elfogulatlan nemességű, tárgyilagos” írásnak minősítette.

Gulyás Pál Joó Tibor jegyzetével is vitába szállt. A kitűnő filozófus, a szelemtörténet egyik legismertebb magyar képviselője, öncsonkításnak nevezte Németh Lászlónak azt az eljárását, ahogy az asszimiláció szemszögéből a magyar múltat, a magyar irodalom egyes képviselőit minősítette.¹⁰ Különösen azt nehezményezte, hogy Németh László nemzeti imádságunk, a Himnusz költőjét tagadta ki a „mély magyarok” seregéből. „Diktatori módon eldönti, hogy mi a magyarság, kiválaszt és kiemel egyetlen fonalat a magyarság szövetéből, és lefejt mind a többit róla. Olyan öncsonkítást hajt végre, aminőt eddig még senki sem. (...) S nem veszi észre Németh László, hogy miközben 'faja' bajnokának képzeli magát, a 'mély magyarság' hivatott válogatójának, egy idegen ideológia

⁹ JUHÁSZ Géza: *Kisebbségben*. Németh László új könyve. Látathár, 1939/7. 316–320.

¹⁰ JOÓ Tibor: *Öncsonkítás*. Jegyzet Németh László könyvéhez. Prot. Szle, 1939/7. 372–376.

hálóját teríti az egész magyar mültra és nemzete szellemére, annak az idegennek a – völkisch – ideológiáját, aki ellen küzdelemre ül föl? Miközben ’mély magyarságról’ kesereg, ennek legigazibb hagyományait tagadja meg szellemi könyvégetésével?” A *Protestáns Szemle* szerkesztői eleve vitára szánták az érdes hangú írást. Gulyás vitacikkében az öncsonkítást, mint szóképet, szellemesnek tartja, ám pontatlannak, mert „elrántja a gondolatot.” De a metafora őt is hatalmába kerítette, s egy másik metaforába sűrítette ellenvéleményét: „Nem öncsonkítást végez ő, hanem kertészeti hajlamainak megfelelően – visszametszést. Mert mit jelent ez a botanikai terminus technikus: ... a visszametszés azt eredményezi, hogy a törzs szerfölött megerősödik. Nos, a magyar törzs miatti aggodalom íratta meg Németh Lászlóval legújabb könyvét. A magyar kultúrfát metszi vissza a nemzet alá...” Gulyás, miközben gúnyolja a szofisztikát, szövegértelmezési vitákba bonyolódik, ami menthetlenül szofisztikához vezet, mi több, itt-ott személyeskedésre ragadtatja magát.¹¹

Joó Tibor viszontválasza¹² sem nélkülözte most már a személyeskedő kitételeket, Gulyás gondolatvezetését logikátlanak, zavarosnak nevezi. Lefegyverző érve: a történelemből semmit nem lehet kimetszeni anélkül, hogy az ne öncsonkítás legyen. „Nagy megkönnyebbüléssel állapíthatom meg, hogy Gulyás Pálon kívül senki sem állt az öncsonkítók táborába. Gulyás Pál maga maradt azzal a felfogásával, hogy Németh László az a misztikus valaki, ki szerencsére ott áll a magunkfajta elvetemült hitetlenek felett a végső szó nyomatékával. Hála Istennek, maga maradt a kinyilatkoztatás imádatában és a Kisebbségben ötleteit senki sem tartja rajta kívül a legjelentősebb szónak, amely korunkban csak elhangozhatott.” Végezetül visszautasítja Gulyás Babits-ellenes oldalvágását, s állítja, hogy voltaképpen a *Kisebbségben* is a Babits-ellenes érzelemből fakadt. Gulyás Pál egy év múlva visszatért a *Kisebbségben* problematikájára, helyenként az előbbi cikkeiből átmentve gondolatokat és szó szerinti passzusokat, a mélymagyarság fogalmát különbözőképpen definiálva. De továbbtágította (vagy torzította?) a témát, amennyiben arról elmélkedett, melyik égtájhoz tartozik a magyar lélek, nyugathoz vagy kelethez? Az égtájoknak az ő értelmezésében természetesen ideológiai és nemzet-karakterológiai töltésük van.¹³ A *dialektikus magyar* c. „madárnyelven” írt Németh-portréja (Illyés nevezte így Gulyás esszéstílusát) ismételten hivatkozott a *Kisebbségben* koncepciójára, immár szinte kö-

---

¹¹ GULYÁS Pál: *Öncsonkítás vagy visszametszés?* Vita Joó Tiborral Németh László új Tanújáról. Prot. Szle, 1939/8. 429–434.

¹² JOÓ Tibor: *Visszametszés vagy öncsonkítás*. Prot. Szle, 1939/10. 510–513.

¹³ GULYÁS Pál: *Nyugaton át kelet felé*. Kelet Népe, 1940. márc. 15. 15–22, in: G. P.: *Nyugaton át kelet felé*, Bp. 1993. 159–165. A tanulmány eredetileg német nyelven íródott, (*Tiefes Ungartum*, Pester Lloyd, 1939. nov. 15. 5–6.) Megjelent még: *Mély Magyarság* címmel Puszták Népe, 1947. 29–34.

vethetetlen gondolatjárással, például így: „Nyugat-Európából Kelet-Európa felé vezet a 'kisebbség' útja, innen pedig Kelet felé, a Nagy Kelet felé. A szellem dialektikája nem áll meg a kis zónáknál, hanem tételeit és ellentételeit a Végesből a Végtelen felé lendíti. (...) A dialektikus magyar egyszerre öleli át a Tiszántúli névtelen pásztorát és túl a Kárpátokon, India árnyékában, Buddha névtelen papját – Kőrösi Csoma Sándort.”¹⁴

Vajda Endre, a Gulyás Pálhoz közel álló nagyműveltségű debreceni esztéta és kritikus is elmondta véleményét Németh könyvről, elismerve, hogy az átértékeléshez mindenkinek joga van, mert a jelenségekről nem mondható végleges ítélet.¹⁵ Jelezte, hogy szellemi életünk legjelentősebb alakjai emelték fel szavukat a *Kisebbségben* megállapításaival szemben. Vajda, tiszteletben tartva Németh őszinte meggyőződését és meggyöző erejét, elismerve egyes állításainak igazságát, látásmódjának parancsoló világosságát, úgy vélekedett: „... könyve mégis alapelgondolásában hívja ki a tiltakozást, annak oka az, amit a cím mérték és értékzavarral jelöl.” Mert szerinte nem lehet olyan mértékkel számon kérni az irodalomtól egy nemzet fejlődését, mint azt Németh László teszi. Ez eredendően zavaros mérték, mert a politikai tetteket nem az irodalom motiválja. „A nemzeti lét kérdése nem végső célja az irodalomnak, csak nagy ráadás és a sors különös ajándéka...” Az irodalom egy nép arcának csak kulturális jellegét formálhatja, de azt sem egyedül, hanem más művészetekkel és tudatformákkal együtt. Nem fogadja el Némethnek azt az állítását, hogy a mélymagyarság mindig kisebbségbe szorult az irodalmi folyamatban, jöllehet az olvasók ízlését kiszolgáló irodalom egy idő óta felülkerekedett, de a géniuszok remekművei mindig beágyazódtak egy erőteljes belső közösségbe. Védelmébe veszi Kazinczyt, aki felismerve az irodalom plátói küldetését, megteremtette a magyar irodalmi szellemet, s másképp látja a Csokonai-, Vörösmarty-, Arany-problematikát is. Például Arany sok töredékét nem annyira a korviszonyokkal, hanem a költő lelki alkatával magyarázná. Elutasítja azt a tételt is, hogy a „híg magyarok” tudatosan összefogtak volna a mély magyarok ellen, lásd Jókai és Gyulai ellentétét. Eddig a mértékzavar működött, az értékzavar pedig Vajda szerint abban nyilvánul meg, hogy Németh László Tamási, Erdélyi, Illyés, Szabó Lőrinc, Kodolányi, Matolcsy, Kerék, Cs. Szabó, Féja, Gulyás, Veres Péter nevével fémjelzi a legújabb irodalom „mély magyarjait”. Ez, véli Vajda, tisztelve mindnyájukat, talán túlságosan is „kegyelmi ítélet”, Németh itt „uralkodói amnesztiát gyakorol”. Kifogásai ellenére Németh mítoszokkal zsúfolt könyvét fontosnak tartja, amely jó szolgálatot is tehet, mert „néha a torz látásban is van jó.”

¹⁴ GULYÁS Pál: *A dialektikus magyar*. Magyar Élet, 1942/9. 13–14.

¹⁵ VAJDA Endre: *Mérték és értékzavar*. Németh László *Kisebbségben* c. könyvről. Az Ország Útja, 1939/9. 535–539.

Tóth Béla – több hónapos távlatból, bizonynal a vita alapos ismeretében – árnyaltabban közelített a témához, konstatálva, hogy Németh irodalmunk amúgy is nyugtalan vizébe hatalmas követ dobott.¹⁶ Szerinte az író az orvos módjára nyúlt a magyar irodalomhoz, alkati hibát észlelt és orvosságot keresett. Mit csinál Németh László? – teszi fel a kérdést. „Visszavezeti a magyarságot egy ösképletre, ennek érvényesülését hiányolja s követeli irodalmunkon. Ez az ösképlet az ő okos és hajlékony rendszerében nem zavaros ősmagyarkodás, korlátolt elzárkózás. Megérti a korok alakító erejét.” Vagyis nem zárja ki az idegen hatásokat, s magát az asszimilációt sem. Vizsgálódásait az irodalom terén végzi, „de az írókat nem az egyéni és irodalmi, vagy esztétikai érték szempontjából taglalja, hanem a közösség és általános szellemi érdek szempontjából...”, bár nem tagadja az irodalmi értéket. Ezt még magyarázatképpen említi, de Németh „balladás magyarságát” ő sem fogadja el, hiszen alapvetően magyar szellemű a vidám Petőfi, Jókai, Tamási Áron is. „Németh abba a hibába esik, hogy Petőfin és Aranyon már Adyt, sőt az Ady utánit követeli.” Szellemes, időtálló megfigyelése: „Németh magyarság-képletének csiráját magában, az ő természetében kell keresnünk.” Dogmatikus az író, midőn a magyar nép és múlt alaptermeszetét ideaszzerű ősválóságnak fogja fel, holott az is változó minőség. Optikai csalódásra vall, amilyen sötéten látja irodalmunk másfél évszázadát. Ugyanakkor egyet ért azzal, hogy az adott korszakban a magyar irodalom belső szelleme ellen hivatalos ellenállás nyilvánul meg, amelyért nemcsak a Németh által említett Baumgarten-alapítvány, a *Magyar Szemle* c. folyóirat, hanem az állam hivatalos művelődéspolitikája, a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy- és a Petőfi Társaság is felelős. Azt meg Németh László belső ellentmondásának tekintti, hogy Budapesttől várja a megváltást, holott Budapest híg magyar, ezért a magyar szellem megmentése „csak a tiszta vidék bekapcsolásával, felemelésével, felszabadításával, új Debrecenek feltámasztása útján lehetséges.”

Mint látható, a debreceni írók és kritikusok elsősorban irodalomtörténeti értékelésnek fogták fel Németh munkáját, holott annak első rétegében faji és szociális problematika összegződik. A hónapokig tartó polémia minden esetre továbbnövelte Németh László hírnevét, pedig ő maga olykor nehezen viselte a kirohanásokat, a szándékos torzításokat, a különféle politikai indulatoktól fűtött megbélyegzéseket, oly annyira, hogy minden eshetőséggel számolva „20 centi” morfiomot szerzett be. Ezen Nagy Tibor, régi bírálója immár Debrecenből eltávozva, mint a *Jelenkor* c. folyóirat munkatársa, epésen gúnyolódott, s Némethet azzal vádolta, hogy „szendén felkínálkozik szolgálattételre a nyilasoknak.”¹⁷ Debrecenben azonban, amint a megjelent publikációk mutatják, jobbára támogatták törekvéseiben. Barátsága Gulyás Pállal újra megerősödött, szívesen

¹⁶ TÓTH Béla: *Vita egy könyvről*. Németh László: Kisebbségben. Új Élet, 1940/3. 100–103.

¹⁷ NAGY Tibor: *Magyar radikalizmus-avagy írói álhősiesség?* Jelenkor, 1941. jan. 1. 6.

jött megint a városba, legközelebb egy 1940. február 2-iki közös szereplésre Kerényi Károllyal és Gulyás Pállal. Az Ady Társaság Debreceni Gondolat elnevezésű rendezvénye hatalmas helyi sajtóvisszhangot támasztott.

A bőséges médiaanyagból kitetszik, hogy a Debreceni Gondolat nem más, mint magyarság és egyetemesség dialektikus összefüggésének tudatosítása, amit már Csokonai is felismert. Ahogy Tóth Béla főtitkár a zárszóban fogalmazott: a magyarság kapu, melyen át a végtelenbe lépünk. A művészi kiállítású és szimbolikus értelmű meghívót, amelynek az Ady Társaság új jelszava – *Gravitáció Debrecen felé* – értelmében a Sziget- Tanú- Debreceni Gondolat „csillagképletét” kellett érzékeltetnie, Gáborjáni Szabó Kálmán festőművész készítette. „Debrecen szintén ott tartja ujját a magyar kultúra ütőerén, s Gulyás Pál Kalevala-tanulmányának a magyar irodalmi fejlődést érintő kritikai megállapításai találkoztak a Németh Lászlóéval, sőt Németh több helyen idézi Gulyás Pált, az irodalom-bölcseletet és Kalevala-fejtegetőt. Érthető ennél fogva – írja a *Tiszántúli Független Újság* – ha Németh László, a magyar irodalom élő vezére, éppen Debrecenen át irányítja a jövőbeni kritikai működését. A debreceni Ady Társaság tisztán szellemi, minden tetszetős társadalmi hendikepet elutasító igényei teljes egészében találkoztak Németh László tisztán szellemi intaktságával. S a Debreceni Gondolathoz nem csupán Németh László Tanú-gondolata csatlakozott az Ady Társaságban, hanem Kerényi Károly ókor kutató tudósna, a pécsi és budapesti egyetem nagyszerű professzorának Sziget-gondolata is. (...)”¹⁸ Az előzetes híradások Némethet „korunk legfiatalabb és legtehetségesebb írójának”, ragyogó tollú fiatal írónak, a legegységesebb érdeklődésű magyar tehetségnek emlegették. A *Debrecen* Némethet és Kerényit, az Ady Társaság frissen megválasztott tagjait, a Debreceni Gondolat harcosainak nevezte, akik vendégként látogatnak ugyan Debrecenbe, de voltaképpen hazajönnek. A rendezvény napján pedig ismét méltatta a vendégeket. „Németh László a hősiesség, elszánt magyar kiállás bajnoka. A mély magyar források kutatója kutatja a magyar múlt hőforrásait: a katolikus és protestáns ómagyar ritmust, az alagutakat, melyek Adyt összekötik Balassival és a középkori himnuszok névtelen magyar szerzőivel. S ezt az alaptörékvést nemcsak tanulmányaiban tartja meg, hanem nagyszerű regényeiben is, amelyek azért korántsem ún. irányregények. A szívhang a ragyogó Ész hangjai mögött és fölött: Németh László művészetének utánozhatatlan titka. (...)”¹⁹ Minthogy már Gulyás kezében volt a kassaiak meghívója, a rendezvényt Budapest–Pécs–Kassa–Debrecen szellemi összefogásának hirdették. Az irodalmi ünnepélyen több professzor és szellemi kitűnőség jelent meg. Németh László a Tanú-gondolat szellemében *Hűség és kultúra* című

¹⁸ Németh László és Kerényi Károly a Déri Múzeum dobogóján. *Tiszántúli Független Újság*, 1940. jan. 28. 6.

¹⁹ A Sziget és a Tanú-gondolat, Debrecen, 1940. febr. 2. 4.

könyvből adott igen jellemző részleteket, vagyis a magyar és a germán hűséget összehasonlítva kiemelte, hogy a magyar hűség, a germánnal szemben, mindig befelé néz, s jelenti a magunkhoz, földünkhöz, a rajta élő emberekhez és intézményekhez való ragaszkodást. Jellemző a szervezés gondosságára, hogy a beszámoló két lapban is csaknem azonos szöveggel jelent meg, ami arról árulkodik, hogy még a tudósítást is megfogalmazták az újságok számára. De épp ez a két előre megformulázott beszámoló nem említi: „Az előszót és egyik fejezetet olvasta fel Németh László abból a könyvből, amellyé a hasonló címen Gulyás Pál által kért előadás nőtt. Majd felolvasta *A haldokló kulák* c. döbbenetes mély, megrázó erejű elbeszélését.”²⁰ Az Ady Társaság szellemi együttese, ahogy a lapok gyorsan elnevezték a Németh–Kerényi–Gulyás triumvirátust, február 4-én közlekedési akadályok miatt nem tudott eljutni Kassára, a meghívásnak azonban február 25-én eleget tett. A *Felvidéki Újság* rövid beszámolója szerint ugyanazt a műsort szolgáltatták, mint Debrecenben.²¹

Tovább mélyítette Németh László debreceni beágyazottságát 1940-es közös szereplése Móricz Zsigmonddal a Hartyáni István rendezte III. Debreceni Diétán. Ezt a világnézeti kérdésekkel foglalkozó konferenciát a Turul Szövetség debreceni tagozata szervezte, magas rangú vendégek „vigyázó szeme” előtt. Móricz a népiskolai rendszerről, a földműves- és népfőiskolák fontosságáról beszélt. „(...) Németh László tartotta meg ezután *A magyar társadalom fejlődésének történelme* címen előadását. Kijelentette, hogy az utolsó 30 évben nem az volt a kérdés, hogy milyen legyen a magyar nép, hanem arról (sic!), hogy kié legyen. Megemlítette azután, hogy össze kell hozni azokat a vezető eliteket, akik a magyar néphez tartoznak.”²² Egy másik, tartalmasabb beszámoló szerint „(...) Délután négy órakor Móricz Zsigmond tartotta meg a Magyar népnevelés című előadását. (...) Ezután Németh László előadása következett, aki *A magyar társadalom rétegei és a magyar vezető osztály* címen tartott előadást. A jelenlegi nem magyar fajú vezető réteg történelmi kialakulását rajzolta rendkívül érdekes egyéni szemlélettel. Két vezető réteget lehet megkülönböztetni, az egyik, amelyik a Habsburg uralom folytán ránk szakadt, s másik, amelyet a magyar nép magából kitermelt. Az utóbbit kell erősíteni, s ezért fontos, hogy minél több paraszt és munkás gyerek jusson be a különböző iskolákba. Biztosítani kellene az egyenlő startolási lehetőséget. Budapesten a Turul-várban azt indítványozta, hogy az ifjúság ne az idegenek ellen, hanem a magyarságért követelje, hogy a középiskolákba 60 százalék paraszt és munkásgyermek bejuthasson. A két előadást a közönség lelkesen fogadta, több hozzászólás is hangzott el, melyeknek

²⁰ Az Ady Társaság estje. Debrecen, 1940. febr. 4. 12.

²¹ *Felvidéki Újság*, 1940, febr. 26.

²² Megkezdődött a Debreceni Diéta. Tiszántúli Független Újság, 1940. ápr. 6. 4.

során kifejtett vita igen nívós és értékes volt.”²³ A harmadik tudósításban: „... nagy tetszéssel fogadott előadás után az új magyar írógárda szellemi vezére, Németh László tartott előadást *A magyar társadalom rétegei és a magyar vezető osztály* címmel. Vitatta a kitűnő író, hogy nem lehet felállítani azt a tételt, hogy a vezetőosztályunk kialakulásában természetes szelekció történt. A magyar nemzet történelme olyan volt, hogy a természetes szelekció mellett mindig volt egy természetellenes, melyet az osztrák birodalomhoz való elhelyezkedésünk határozott meg. Az első kor, mely vezetőrétegeink szerint meghatározható, a Rákóczi-felkeléssel zárult, ekkor a magyarság saját vezetői alatt élt és bebizonyította, hogy arisztokráciát termő faj. A XVIII. század második felétől a magyar főnemességet elnyomják a vele szemben teremtett kontraszelekciós főnemeselek. Ezután a kiegyezésig a magyar középnemesség veszi át a vezetést, és ellenáramlata megteremti a polgárságot. Végül a következő korban a magyarság természetes vezetői legfeljebb csak a művészetekben, szellemi életben tudnak érvényesülni, a politikai vezetés kicsúszik kezükből... Németh László előadását sűrűn megszakította az ifjúság tapsa.”²⁴ Némethnek ez a szövege *A magyar vezetőréteg* címmel jelent meg.

Németh a *Téli hadjárat* c. könyvében (Tanú-könyvtár II. 1940) megemlékezett Debrecenről, mint „magyar sziget”-ről. A szót szellemi társaság értelemben használta, s összevettette a szegedi és debreceni szigetet. Az összehasonlítás a debrecenieknél kedvezett, mert őket nem szívta fel a Siker, azaz Budapest, ellenben egyetemük révén egy új szellemi elitet képeztek. A nemzet olyan idők előtt áll, amikor ez a szigetes szerkezet lehet legnagyobb ereje. Mindezeket egy három hasábos névtelen cikk ismertette, de stílusából könnyen rá lehet ismerni Gulyás Pál szerzőségére. Az írás befejező része Németh Lászlót szinte debreceni díszpolgárrá avatja: „Egész élete munkássága, a Csokonai–Fazekas–Földi körhöz való szellemi viszonya, s a debreceni élő írógárdához fűzött elvi magatartása mind egyaránt feljogosítják őt arra, hogy Debrecenről, mint a saját lelki ügyéről beszéljen.”²⁵

1939-ben jelent meg a *Szerdai fogadónap* c. regény, mely a *Kocsik szeptemberben* és az *Alsóvárosi búcsú* folytatása. Ezt a könyvet a debreceni literátorok közül Kardos László értékelte.²⁶ Kardos a regényciklus második részét, az *Alsóvárosi búcsút* vélte a legsikeresebbnek, a *Szerdai fogadónapot* inkább műfaji-

²³ Dr. Gáspár János, Móricz Zsigmond és Németh László voltak a Debreczeni Diéta pénteki előadói. Debreceni Újság-Hajdúföld, 1940. ápr. 6. 3.

²⁴ Megkezdődött a Debreczeni Diéta. Érdekes előadások a magyar múltról és jelenről. Debreczen, 1940. ápr. 6. 4.

²⁵ Debreczen a magyar irodalmi érdeklődés homlokterében. Tiszántúli Független Újság, 1940. június 16. 6.

²⁶ KARDOS László: *Szerdai fogadónap*. Nyugat, 1940. máj. 1. 262–264.

lag tartotta izgalmasnak, amelyben alig van a régi értelemben vett epika, helyette az író az analitikus esszé módszerével rajzolja meg egy sokra hivatott fiatalember belső kibontakozását, olykor „kifeledkezve” a regényírásból, Pétert el-tüntetve a szellemtörténeti hipotézisek mögött. Sajátos megfigyelése: „Németh Lászlónak minden írását, új regényét is jellemzi, hogy az író a témája glóbusát nem annak valamely belső pontjából, hanem mindig kívülről, pontosabban felülről szemléli. (...) Ez az eltökélt és szenvedélyes fölénytartás, amely olyan bonyolult és dús tehetségénél, amilyen Németh László, persze ezer és egy álarcban jelentkezik, állandó kritikai résen állásra készíti, még saját regényhőseivel szemben is. Azoknak az író *alatt* kell maradniok. Legszebb mondataikat és leg-tisztább szándékaikat is gyanakvással fogadja, s gúnyos bírálattal vagy el- és lenéző vállveregetéssel kíséri. Mintha attól tartana, hogy az olvasó a figurák szellemi szintjében, tudásában, felfogásában az író szellemi szintjét, tudását, felfogását érezhetné...” S bár Kardos a ciklus egy másik darabjának adta a koronát, nem takarékoskodott a dicsérettel e regényről szólva sem: „Gazdag a Németh László regénye alakokban, gondolatokban, lelki rajzokban, megfigyelésekben és tudományos ismeretekben egyaránt, de leggazdagabb képekben. Metaforákban bujálkodó, bátor és eredeti hasonlatokat pazarul ontó nyelvének keresve is alig találni párját. (...) Életnek, természetnek, tudománynak minden zugából két kézzel markol. Inkább a túlsága fásaszt. Jólesnék egyszer-egyszer pihentetőül néhány stílári kincsekben, metaforás szenzációkban szűkölködő, egyszerű szürke mondat.”

A *Minőség forradalma* c. tanulmánykötet Németh László egyik legkarakterisztikusabb munkája. Debreceni visszhangja ehhez képest feltűnően halk, az első kiadás egyetlen kritikája is erdélyi lapban látott napvilágot róla a fiatal Balogh László tollából.²⁷ A recenzens az értelem pazar sugárzásának nevezte a könyvet, de félt, hogy sok olvasónak nem lesz türelme végigolvasni éppen túlságos töménysége miatt. A történelem, esztétika, természettudomány, filozófia, politológia tárgykörébe vágó esszéket, tanulmányokat egy eszme hatja át, fűzi rendszerbe: „a minőség forradalmának szemlélése, hirdetése és követése.” Nem tudatos filozófia-rendszerről van szó, hanem írói munkáról, mert a szerző az irodalom teréről nagyobb hatást tud gyakorolni az életre, hiszen Németh László legfőbb célja a korra hatni. (Közbevetőleg: Balogh később úgy vélte: „A Minőség Forradalma a magyar szellem egyik, talán éppen legnagyobb és legmeghatározóbb erőfeszítése volt egy korszerű, egyetemes és mégis magyar filozófiai rendszer megalkotására, de (...) torzó maradt. A magyar sors bajai meggátolták az írókat abban, hogy óriási anyagát teljes egészében megeméssze.”)²⁸ Csodálatosnak nevezte Némethnek ama képességét, hogy mindig úgy tudja saját véleményét elmondani,

²⁷ BALOGH László: *Németh László: A minőség forradalma*. Páztortűz, 1941/175–177.

²⁸ BALOGH László: *Németh László, a tanulmányíró*. Termés, 1943. Tél. 99–109.

hogyan nem hamisítja meg a művet, amelyről ír. Nem különben csodálatos, hogy a tíz év alatt keletkezett tanulmányok „törés és kanyargás nélküli írói működésnek és világnézeti állásfoglalásnak határozott állomását jelentik.” Ezt az állhatatos elvrendszert nem könnyű elhelyezni a politikai-közéleti palettán, ezért is címkézték hol így, hol úgy. Balogh László a reformerek közé sorolta: „A magyar reformok szükségességének legmélyebb, legállandóbb és legfüggetlenebb hirdetője.” Az 1943-as tanulmánygyűjtemény hatkötetes megjelenése alkalmával Juhász Géza igazolva látta Németh úgynevezett utópiáit, a minőségszocializmust éppúgy, mint a „karfiolt szalonnázó Kertmagyarországot.”²⁹ Elutasította azt a vélekedést, hogy Németh László arra született, hogy megteremtse a magyar filozófiát. Németh nem tudós, hanem próféta, (mert egyetlen parancs izgatja, az erkölcsi, s ítéletet mond), pedagógus és író. Meglehet Juhász Géza ezzel a jellemzéssel ártott Németh Lászlónak, hiszen ellenfelei többek között éppen „prófétai hajlamát” gúnyolták, amely idegen a modern világszemlélettől, gondolkodástól.

Osztatlan népszerűsége ellenére a debreceni napilapok legkedveltebb íróját *Egy józan magyar* aláírással glossza csipkedte meg. Csak sajnálni tudjuk, hogy az illető nem fedte fel kilétét, s nem érvekkkel, hanem gúnyosan és patetikusan, Kölcseyre hivatkozva szállt vitába az íróval. Németh Zilahy Lajos *Híd* című folyóiratának 1941-es évfolyamában publikálta három folytatásban *Faji hibáinkról* c. tanulmányát, amelyet egy leventetisztképző tábor felkérésére írt és tartott meg. (Az írás egy év múlva megjelent a *Kisebbségben* c. kötetben is!) Leszámítva az alkalmi cikk néhány érdekes történelmi és irodalomtörténeti adalékát, továbbá az anekdotának, mint műfajképző szerkezeti modellnek a védelmét, az író elmerült a „hígmagyarág” mítoszában, néhány szélsőségesen szubjektív állítástól sem tartózkodva. Például: „A három utolsó század három legnagyobb hatást tett magyarja: Rákóczi Ferenc, az önvallomások nemes vívódója, Kossuth, a nagy színész, nemzetszuggestor, s Szabó Dezső, a győztes kveruláns...” Ezzel szállt szembe a vitázó, aki így fejezte be hozzászólását: „Kölcsey üzenete, a szent négy szó egy évszázada él és hat, Németh László üzenetének, a botorul egymáshoz függesztett névháromságnak egy évig sem szabad élnie és hatnia.”³⁰

Mint ahogy a zsidótörvények értelmében előbb a *Debreceni Független Újság*, majd rövidesen annak utódja, a *Tiszántúli Független Újság* is megszűnt, 1941. február 4-én egy református szelleminű napilapot indítottak Debrecenben, *Tiszántúl* néven. A lapnak meghatározó munkatársa lett Juhász Géza és Gulyás Pál. Az újság 1942. január 3-ától *A népi Magyarország független napilapja* jelzéssel továbbra is a Debreceni Református Lapkiadó Társaság Kft. kiadásában jelent

²⁹ JUHÁSZ Géza: *Szellem és reform.* (Németh László: A minőség forradalma) Sorsunk, 1944/3. 176–178.

³⁰ Németh László három nagy magyarja. Debrecen, 1941. szept. 19. 3.

meg, s felelős szerkesztőként és kiadóként változatlanul Kovács József jegyezte, de valójában Simándy Pál (Gombos Ferenc) szerkesztette, szerkesztőbizottság támogatásával. Ennek tagja volt Juhász Géza, Kodolányi János, Németh László, Pálóczi Horváth Lajos, Szíj Gábor, Veres Péter.³¹ A lap 1942. július 31-én szűnt meg. Németh a megbízatásnak formálisan tudott eleget tenni, Kodolányi és Veres Péter fontos cikkeket írtak a lapba. Németh Lászlónak három írása jelent meg: *Tábor vezérek nélkül*, *A jobbak egységéért*, *A forró középkor*. Mindhárom valamelyik nagyobb munkájából kiragadott részlet. Annál többet foglalkozott vele az újság. Még arról is hírt adott, hogy 1942. január 17-én lesz a *Cseresnyés*, „amely tulajdonképpen testvére a *Kisebbségben* c. könyvének” (!) bemutatója a Nemzeti Színházban.³² Később magáról a bemutatóról két kritikát is közölt. „A *Cseresnyés* nem az az iskola s dráma, amelyet a kaptafa szerint lehetne bírálni. Annyira nem az, hogy talán még a négy felvonásra tagoltság is ezt hangsúlyozza. Az első felvonás ugyan tiszta expozíciószerűen indul meg, de már ott kirobban forró levegőjével a dráma, s ezúttal nem a szokványdráma. Az író világosan megmutatja, hogy nem a külső körülmények alakító erejét akarja számba venni, s nem a vaksors, végzet mozzgatja színművét, hanem az alakok benső törvényeinek engedelmességeknek, s ettől mozdul a dráma. (...) Így válnak a színmű alakjai tulajdonképpen szimbólumokká. Ezek az alakok nyilván nem beszélhetik a maguk nyelvét, mint egy naturalisztikus drámában. Ezeknek az író nyelvét kell beszélniük, az alkotta őket, s az ő mondanivalóiért vannak a színpadon. Aki előtt ez a nyelv a maga tömör veretével nem ismerős, vagy nem ismerős egyáltalán ilyen mondanivaló, annak ez nem is mond semmit. Éppen ezért a szórakoztató ipar nyelvéhez szokott füleknek halálos unalom ez. S ez még a jobbik eset, mert esetleg félnek is tőle. A színészekre rótt feladat nem tartozott a könnyűek közé, mégis igen jól oldották meg őket.”³³

A másik kritikát Karácsony Sándor írta, ez jól ismert a Németh László irodalomban, mert gesztusértékű tett volt, és kötetben is megjelent.³⁴ Karácsony hitet tett amellett, hogy „A *Cseresnyés* magyar dráma, másforma, mint az indogermán drámák, mások a törvényei. Ha csak azt nem mondjuk ki kategorikusan, hogy a dráma az indogermán drámával egyenlő, nem mérhetjük a *Cseresnyés*t idegen mértékkel. (...) Nagyon szép és nagyon jó dráma a *Cseresnyés*, mert hibátlan és belőlről kifelé épült a szimboliztikája. (...) A szimbólum hibátlan,

³¹ Tiszántúl, 1942. január 3.

³² A *Cseresnyés*. Tiszántúl, 1942. dec. 16. 7.

³³ Dr. Sz. K. *Cseresnyés*. Németh László színműve a Nemzeti Színházban. Tiszántúl 1942. jan. 15. 7.

³⁴ KARÁCSONY Sándor: *Hozzászólás a Cseresnyés-ankéhez*. Tiszántúl, 1942. febr. 8. 7. Továbbá: *Cseresnyés*. Németh László színműve a Nemzeti Színházban. In: Magyarok kincse. 1944. 60–64.

mint már föntebb is mondtam, mert az élet összes alaprelációjába behelyettesíthető. A családba, a mai magyar kollektív életbe, az örök magyar sorsba, az egyetemes emberi létbe. (...) A szimbólum nemcsak tökéletes, drámai is. A relációk végzetesek, ez okozza a tragédiát. (...) Úgyszintén a nyelve is gyönyörű ennek a drámának, mert megint magyar drámai nyelv. (...) tett pótló nyelv. Ismét magyar drámai sajátosság: a színpadon tilos a sok jövés-menés, ágálás, gesztio, általában: tilos a felesleges történés. A színpadon csak beszélni szabad, jószerint egyes egyedül csupán csak beszélni. (...) A magyar drámában a drámai dialógusban megy végbe a dráma. (...)”

Szinte nem múlt el hét, hogy Juhász Géza, aki ezekben az években Németh László bűvöletében élt és gondolkodott, valamelyik cikkében ne tett volna említést róla. Újra és újra deklarálta: „Az újabb nemzedék legkülönb írója, Németh László, nem verssel, regénnyel magaslik ki, hanem tanulmányaival. Eredeti gondolataival. Ezekben még inkább úttörő, mint Erdélyi a lírában. (...) A legmagasabb európai igénnyel mér, – de a magyar népi közösség nevében. Nem hajlandó az európaiság mázáért odadobni magyar jellegünket, sőt minél mélyebbre hatol az egyetemes művelődésben, annál áhítatosabban értékeli népi kultúránkat, hiszen ez a legmélyebb, legtisztább ízű bennünk. Németh sokáig éppúgy el van szigetelve, mint Erdélyi volt, s százféle ürügyből máig belebelekötnek, akár Kodolányiba. De legjava fiatalságunknak ő a tanítómestere, mégpedig átfogó, egyetemes látókörű tanítómester.³⁵ Tolla fogott Juhász azért is, hogy méltassa a *Készülődés* és *A másik mester* c. Németh-műveket.³⁶ „...végre kötetbe kerültek *Készülődés* címen Németh pályakezdő tanulmányai. Egész korunknak alig van műve, amely vetekszik ennek jelentőségével. Benne az ifjúság vonzó bája, de megrendít nagysága is: szép és becsületes minden sora. Egy korszak határköve. Új igény szólal meg benne kezdettől fogva: egy pesti fiatalember szava, aki apja családján át görcsösen kapaszkodik a dunántúli faluba.” Idézte Némethnek azt a mondatát, amelyben már 1928-ban vallotta, hogy irodalmunk legnagyobb képviselőiben mindig népi volt! *A másik mesterről* szólva még korainak tartotta az egész ciklusról ítélni, de körvonalait már sejthetőnek vélte. „Ebben is az eszmei erő legfontosabb; óriási összefüggő platói dialógus folyik itt: az egész magyar élet valamennyi titka föltárul előttünk.” De Juhász fenntartásairól önkéntelenül árulkodik a summázó mondat: „Kitűnő mű, csak az az ember érzése, nem magától kapja fényét, hanem Németh tanulmányaitól”.

³⁵ JUHÁSZ Géza: *Közönség helyett közösség*. Erdélyi József, Kodolányi János, Németh László. Tiszántúl, 1941. október 5. 5.

³⁶ JUHÁSZ Géza: *Németh László tanítása: irodalmunk legjava mindig népi volt*. Tiszántúl, 1942. január 11. 7.

A *Készülődést* Tóth Béla is melegen méltatta.³⁷ „A *Készülődés* köteteiben legelőször a gazdagság csapja meg az embert: a szellem mohó érdeklődése, mely múltat, jelent, magyart, európaiat egyberagad. Aztán az a szilárd biztonság, mely a sokféle színt egy izzó szellem hevében ismét szikrázó egységgé olvasztja. A könyv lapjain a sokból és sokféleségből egy egységes terv és magatartás szilárd vonalait bontakoznak ki.” Tóth Béla Némethnek 1926 és 1932 között írott tanulmányait úgy ünnepelte, mint egy új Magyarország költögetését, egy új nemzedék egybedajkálását, a magyar múlt életre galvanizálását, az új magyar kritika megszületését. A magyar szellemi erők organizátora, állapítja meg, ebben az időszakban az alkotás pszichológiai mozzanataira helyezte a hangsúlyt, azaz egyszerre pszichológus és esztéta. De szempontjait megtoldotta etikai követeléssel is, aminek immár elhíresült jelszava: „az író vállalkozás”. Eszmefuttatását azzal fejezte be, hogy „Németh a szellem végső határán való cikázásával Adyhoz hasonló tehetség.” S hozzátette meglepő felfedezését: „A Németh-kritika külső szerkezetében is az Ady-vershez hasonlít. Kezdődik egy általános tétellel, s ami utána jön, a tétel bizonyítása vagy cáfolata.” Ez azonban túl általános bizonyítási kísérlet, nem is rögült a Németh-szakirodalomban.

Az *Utolsó kísérlet* c. regényciklusának *A másik mester* címen megjelent negyedik részét Szij Gábor is elemezte.³⁸ Az írás azon „naiv kritikusok” ellenében bizonyítja a regény értékeit, akik Németh Lászlóhoz, úgymond, „nem tudnak hozzáférni.” *A másik mester* kulcsa is, mint minden Németh László-műé, – állítja Szij Gábor – „az író teljes élete és életműve. Ennek fényében lesz a szerelem magánügyéből közügy, s mutatkozik meg a regény kapcsolata a már megjelent előzőkkel, s a készülő következőkkel. (...) Mi az hát, ami ebből a hétköznapi történetből közügyet csinál? Elsősorban is az, hogy Jó Péter nem akar ki. Jó Péter még csak nem is az író. Németh László szívesebben igazítja és igazítaná a saját magatartását a Jó Péteréhez, mint azét a magáéhoz: Jó Péter több mint Németh László, ő még alkotója számára is példa. Jó Péter paraszti sorból tör fel az idea-emberség felé, szívében és agyában alkotója összes álmaival: a minőség forradalmával, az új nemességgel, új vallással, kapásokkal és szigetekkel, – a maga valóságon túli életével hivatott maradéktalanul megmutatni azt a sorsot, amelyet Németh László a maga reális terheivel nem példázhat egészen. Jó Pétert írója esetleges gyengéi sem kötik, gátlások nélkül igyekezhet az idea-emberség felé. Ezt az idea-emberséget azonban több-kevesebb százalékban magában hordozza mindenki, aki az új ország álmát csak egy parányit is együttálmotta Németh Lászlóval – ezért közügy a népi és minőségi Magyarország minden hívójének ügye a Jó Péteré.”

³⁷ TÓTH Béla: *A Készülődés Németh Lászlója*. Magyar Élet, 1942/7. 15–17.

³⁸ SZIJ Gábor: *Az idea-ember szerelme*. Jegyzetek Németh László új regényéhez. Tiszántúl, 1942. ápr. 12. 7.

Juhász Géza egy szenvedélyes cikkben mentegette Németh mélymagyar – híg magyar elméletét is³⁹, amellyel annyi haragot vont a fejére. „Mostanában senki nem kavart akkora vihart, mint Németh László a mélymagyarság meg a hígmagyarság fogalmával. Az idén már a Soli Deo Gloria is szükségesnek tartotta, hogy budapesti virágvasárnapi konferenciáján negyvennyolc város ifjúsága előtt tisztázza ezt a kérdést. Legegyszerűbb, egészen dedós, sőt nomád módja a mellébeszélésnek, ha valaki magába a névbe köt bele, s éles elméjűen kifejti, hogy a mélynek nem a híg az ellentéte, hanem a magas, a hígnak pedig a sűrű. Az sem túl jóhiszemű kifogás, hogy Németh László ezzel az elméletével értékrombolást végez: csökkenti nagyjaink számát. De legtöbb sikerre azok számíthatnak, akikből azért csurran ki a honfibú, mert ezzel a két fogalommal 'megbontjuk nemzetünk egységét'. Világos, hogy nem Németh László tesz itt különbséget, hanem maga az élet. A híg magyarok hátratulják a mélyeket irodalomban, művészetben, társadalomban, nevelésben. Németh László bűne csak annyi, hogy nevéen nevezi a bajt.” Majd így folytatja: „A fajtáknak, nemzeteknek ez a mély rétege: a nép. Mégse gondoljuk, hogy ami népi, az már mély is. Még kevésbé, hogy mély csak a népi lehet. A mélymagyarság névadója, Németh László annyira nem akarja hátraszorítani a középosztályt, mágnásosztályt, hogy az ő mérlegén például mélymagyar Kemény Zsigmond, a báró, tele zsúfolt világkultúrával, viszont híg magyar (noha ennek a típusnak legragyogóbb képviselője) Németh László szerint Petőfi. Mély, ugyancsak öszerinte Széchenyi István, a gróf, s híg a kiegyezései jogász: a különben parasztbölcsességű Deák Ferenc. Mellékes most, egyetértünk-e Németh Lászlóval ezekben a részletkérdésekben vagy sem.” Juhász is felsorolja a maga mélymagyarjait, köztük Petőfit is, hozzátéve: „Van a mélymagyarok sorsában valami megdőbentő, visszariasztó: Majdnem mind: üldözött élet, tragikus pálya.”

Szemlázta a *Tiszántúl*, ráadásul az utolsó számában, *Széchenyi* c. könyvét is!⁴⁰ Kár lett volna, ha ez az írás a lap megszűnése miatt nem jelenik meg. „Németh László a lelkiismereten mérte meg e két szellemi mennyiségnek (Kosuth és Széchenyi. A szerk.) azt az egyikét, amelyikkel életművé készül sorsa kivédhetetlen találkozóra idézte. A *Kisebbségben* oldalain már megkapta a gróf találkozót kérő izenetét. Tudja, hogy 'nem hibátlan példakép', de nem is 'meg nem tanulható lecke'-váltából kiérzi a szörnyetegszerűt, a gigantikumot. (...) Németh László a sorstárs alázatával írja meg a 'Vázlatot' 189 sűrű oldalon, Sehol sem teszi elbizakodott szubjektívvé az a tudat, hogy a sors méreteit a sorstársiságban nem az események és a hatóerők dimenziói teszik. (...) a gyarlóság látszataiban fogja meg az ember Széchenyit, aki nemcsak csinálta a históriát, hanem maga is az volt, mert neki a história magában hordott fátumával

³⁹ JUHÁSZ Géza: *Nép és középosztály*. Mély magyarok, híg magyarok. Tiszántúl, 1942. ápr. 5. 9.

⁴⁰ MATA János: *Németh László Széchenyi könyve*. Tiszántúl, 1942. július 31. 4.

azonos. (...) A skatulyázható szellemkategóriák mögül a lelket exhumálja. Minden mögött nagyobbat talál a lepező valóságnál. (...) Ennek a könyvnek szívesen látott vendégnek kell lennie mindenütt, Debrecenben azonban szép és felette igaz dolog lenne, ha hazatalálna. (...)” Tóth Béla is lélekújratemtésnek nevezte Németh művészetét.⁴¹ A recenzens szerint ugyanis Németh nem tudós életrajzot írt, nem dokumentumanyagot és leleteket rendezett egységbe, hanem teremtett: élő alakot formált, mert belülről ragadta meg, az egyéniség hőfokánál Széchenyi egyéniségét, aki úgy él, mint egy regény jól megalkotott főszereplője, noha történelmi hitelességéhez sem férhet kétség. Munkája következtében jelentőségüket veszítették a közhelyek, a fel nem oldott ellentmondások, a részlet-képek. Mindezt az író nemcsak anyagismeretével, „bámulatos pszichológiai szimatával”, de művészi stílusával érte el.

1942-ben *a könyv írója és olvasója* volt a debreceni könyvnapi rendezvény témája a Déri Múzeumban, ahol Juhász Géza, Karácsony Sándor társaságában Németh László is pódiumra lépett, s az előzetes hírek szerint az író szemszögéből világítja meg a magyar irodalom aktuális problémáit. Ehelyett „új Széchenyi-regényének befejező részét olvasta fel. Sablonos, ha azt mondjuk, hogy új meglátásai vannak, – de így is volt. Széchenyi nem elmezavarában, hanem egy ellene indított tervszerű hajszának utolsó fázisát megelőzendő vette kezébe a revolvert. Németh László írói értékei lelkes tapsra ragadtatták a közönséget.”⁴² A *Tiszántúlnak* nyilatkozatot adott abból az alkalomból, hogy a *Magyar Nemzet* vezette hadjárathoz csatlakozott a kolozsvári *Hitel* c. lap is. Kiss Jenő, az erdélyi poéta szektássággal és különállással vádolta meg a népi írókat, közöttük elsősorban Németh Lászlót. Az újság munkatársa ezt hozta szóba Németh Lászlónak. A riporter megfigyelte, hogy amikor erre a kérdésre került sor, Németh zárkózott és keserű lesz: a sok hajszában megfáradt ember vonásai rajzolódnak ki arcán. A *Hitel* cikkét nem ismeri, egykedvűen, kicsit kesernyésen olvassa, mik a legfájóbb vádpontok ellene. Amikor beszél, érzik a szaván, hogy válaszol vagy vitázik, csak elmond egy-egy dolgot annak a néhány embernek, akivel együtt él. „Kezdetben – mondta – minden szekta és minden sziget. A magyar mozgalmaknak különösen megvan ez a jellege. Széchenyi mit csinált kezdetben? Egy főúri szektát. Bod Péter vagy Csokonai is szektás volt eleinte, ő is kivonult, mert e nélkül a kivonulás nélkül nincs is megújulás. Kivonulás nélkül nincsen nagy mozgalom.” Majd a mellette ülő Karácsony Sándor tréfájára egy kicsit felenged a hangulat, s Németh így folytatja: „Ha idegen nyelven mondja az ember, hogy elit, vagy valami ilyesmi, mindjárt tisztelet övezi a kivonulást. Ha magyarul, akkor gáncsot löknek elé akár csoport, akár sziget a neve. Nem az a lényeg, hogy kivonul-e valaki vagy valakik, hanem az, hogy úgy is marad-e.

⁴¹ TÓTH BÉLA: *Németh László: Széchenyi*. Magyar Élet, 1942/11. 14.

⁴² Az Ady Társaság könyvnapi délutánja, Debreczen, 1942. május 31. 8.

Aki újat teremt és egyre szélesebb körökben hat, az már nem szektás és nem elkülönült.”⁴³

Augusztusban részt vett a debreceni Nyári Egyetem által rendezett *Debreceni Írói Napokon*. A szervezők a folyóiratok képviselőit hívták össze, hogy néhány kérdést megtárgyaljanak. A grémium összetétele: Keresztury Dezső, Németh László (*Magyar Csillag*). Móricz Zsigmond, Veres Péter (*Kelet Népe*). Kosáryné Réz Lola, Fodor Gyula, Szabó Lőrinc (*Új Idők*). Várkonyi Nándor, Harcos Ottó (*Sorsunk*). Supka Géza (*Ünnep*), Csuka Zoltán (*Kalangya*), Kéki Béla (*Hitel, Pásztortűz*). Püski Sándor és felesége, (*Magyar Élet kiadó*), Gulyás Gábor szerkesztő, (nincs feltüntetve, melyik lapé), Csobán Endre, Juhász Géza (*Csokonai Kör*), Gulyás Pál (*Ady Társaság*), továbbá Hankiss János igazgató, Kovács Máté főtktár, Tárnok János titkár és Kiss Árpád, az írótalálkozó előkészítője.⁴⁴ Az elnöklő Hankiss János, (később az elnöki tisztelet Móricz Zsigmondnak adta át) elmondta, hogy a Nyári Egyetemet, megváltozott feladatköre miatt, szeretnék kapcsolatba hozni a vezető magyar írókkal. Ezt a célt szolgálja a meghirdetett műsoros est. Az összejövetel célja ezen túl a fesztelen eszmecsere. Az első megtárgyalt kérdés: mit tehetnek az írók, az irodalmi társaságok, a folyóiratok, a kiadók a magyar irodalmi művek szélesebb körben való terjesztése érdekében. Másodiknak Kiss Árpád javaslatot terjesztett elő az irodalmi társaságoknak a cselekvő munkába való erőteljesebb bekapcsolása érdekében, különös tekintettel a vidék irodalmi értékeinek felkarolására. A jegyzőkönyv ekképpen örökítette meg Németh László hozzászólását: „...az irodalmi társaságoknak fontos hivatása lenne olvasók nevelése az írók számára. Egy-egy ilyen írói értekezlettel párhuzamosan meg lehetne rendezni az irodalmi társaságok szellemi olimpiaszát, olyan irodalmi esteket, amelyeken díjaznák a legszebb eredményeket elért irodalmi társaságot”. Kiss Árpád javasolta, hogy a kétnapos találkozásokat tegyék rendszeressé, s nevezzék Csokonai-napoknak, egyben a rendezvény 500 pengős megtakarítását felajánlotta jutalmazásra, kérve a jelenlevőket, hogy a jutalomdíjat milyen műnek ítéljék oda. Több hozzászólás után Móricz Zsigmond elnök bejelentette, hogy a díjat a következő évi találkozóon lehetőleg egy fiatal magyar írónak ítéljük oda, akinek bármely műfajba tartozó munkája Debrecenből, a Tiszántúlról, vagy a régióból meríti tárgyát. A jelenlevők a döntőbizottság tagjaiul Móricz Zsigmondot, Németh Lászlót és Szabó Lőrincet kérték fel.⁴⁵

Ismeretes, hogy 1938-ban megbomlott az Ady Társaság egysége, a zsidó származású írók és a velük rokonszenvezők, az élen Kardos Lászlóval, kiléptek

⁴³ Olvassanak is bennünket, ne csak bíráljanak. Tiszántúl, 1942. május 31. 5.

⁴⁴ Osztatlan siker mellett folyt le az írói est. Debreczen, 1942. aug. 18.

⁴⁵ Az írói napok eredeti jegyzőkönyvének másolata. E dokumentumért köszönettel tartozom Gulyás Klára irodalomtörténésznek.

vagy szüneteltették tagságukat. Mégis, a német megszállásig – a háború alatt is – viszonylag élénk irodalmi élet volt Debrecenben, ami nem kismértékben Németh Lászlónak volt köszönhető. Az ő valóságos vagy szellemi jelenléte nagyobb léptékű kezdeményezésekre bátorította a debreceni írókat. Juhász Géza baráti kérésére például szakértőként szerepelt egy irodalmi perben. Az történt, hogy Juhász Géza a *Tiszántúlnak* cikket írt *Magyar könyvnap 1942* címen, amelyben felemelte szavát a könyvpiacot elborító ponyvairodalom ellen. A cikk így fejeződik be: „Milyen szép volna, ha az irodalmi mérget is látható jelzéssel látnák el, s Földi Mihály transzcendens remekei, Harsányi Zsolt 'szigorú történeti hűségű föltámasztásai' (mint Pintér posztumusz kötetében olvassuk), ezzel a keresztkötéssel állhatnának a kirakatban: Ponyva.”⁴⁶ Harsányi rövidesen feljelentést tett Juhász Géza ellen sajtó útján elkövetett becsületsértés és hitelrontás miatt, amiből hosszadalmas per lett. Juhász Géza a törvényszéki tárgyaláson annak megállapítása végett, hogy nem lépte túl a jogos kritika határát, szakértőként Németh László meghallgatását kérte. A törvényszék a kérésnek helyt adott. Harsányi Zsolt Németh Lászlót nem fogadta el közös szakértőnek, s a maga részéről Voinovich Gézát kérte ilyen minőségben kirendelni. Az 1943. február 17-re kitűzött tárgyalás Harsányi ügyvédjének akadályoztatása miatt elmaradt, a március 12-re időzített tárgyalás előtt pedig Németh László jelentette be, hogy betegsége miatt nem tud megjelenni, majd a két ügyvéd peren kívüli megegyezést kezdeményezett, de az nem járt sikerrel. Az 1943. november 12-én megtartott tárgyalásra viszont a törvényszék nem hívta meg a szakértőket, mert nem rendelte el a valóság bizonyítását, ellenben a rendelkezésére álló adatok alapján meghozta az ítéletet: Juhász Gézát sajtó útján elkövetett becsületsértés vétsége miatt 1000 pengő pénzbüntetésre ítélte (a hitelrontást nem állapította meg!), végrehajtását azonban 3 évi próbaidőre felfüggesztette. Az ítélet ellen mindkét fél felebezett, de Harsányi az ítélet meghozatala után 17 nappal meghalt, ezért a fellebbezést a felek visszavonták.⁴⁷ Németh László minden esetre elkészítette szakvéleményét. Ez újabb mester-esszéjében így ragadta meg a lényegét: „A közönség ponyvaszomjának van egy sznobisztikus válfaja is, amely folyton a kultúra nagy alakjai körül settenkedik, de ott kizárólag csak mellékes, az életrajzi, a ponyvaszerű érdekli. Ez a fajta ponyvaszomj talán még veszedelmesebb, mint a becsületes detektívregény olvasás.” (*Mi a ponyva?*, 1943)

1942 novemberében megpályázta a Tisza István Tudományegyetem magyar–irodalmi tanszékét, de nem nyerte el, pedig ez is motiválta abban, hogy a Bocskai-kertbe költözött, ahol egy 2000 négyszögöles, házas szőlőt vásárolt. (Az ügynek kiterjedt irodalma van, a legfontosabb, Barta János két tanulmá-

⁴⁶ J. G.: *Magyar könyvnap 1942*. Tiszántúl, 1942, május 31. 6.

⁴⁷ NAGY Sándor: *Irodalmi per a Horthy-korszak bírósága előtt*, Alföld, 1960/3. 122–128.

nya.)^{47/a} Mindig is melengetett magában egy falanszter-tervet, egy utópista közösségi otthont, ahogy csúfolódva emlegették, egy Cseresnyést. A telket egy őszi vasárnap, 1942. szeptember 27-én ünnepélyesen vette birtokba. Az „avatáson”, Hartyáni István és Kristó Nagy István emlékezete és fényképek tanúsága szerint, jelen volt az író felesége, a debreceni baráti kör: Juhász Géza, Gulyás Pál és családtagjaik, Lükő Gábor, Újfalussy József, Asztalos Sándor. „Dél körül volt az avatóünnepség. Kint a ház előtt egy nagy terebélyes fa alatt. Németh László készült a beszédre. Leírt szöveget olvasott fel. A beszéd alatt végig könnyeztem. Vagy inkább úgy mondanám, hogy valamennyien így tettünk. Németh László a reánk boruló fát Zsiga bácsinak nevezte. (...) Hangja el-elcsuklott a beszéd közben.”⁴⁸ Névadó gesztusa is árulkodik a Móricz Zsigmond iránti ragaszkodásról.

Németh 1943 áprilisában költözött hosszabb időre a Bocskaiába, ottani hónapjairól Naplója tanúskodik. „Jó néha újságot olvasni, legalább megtudom, miért vagyok itt. Az egyikben azt olvasom, hogy eljöttem darabom hőse után. A Cseresnyés írója annyira beleszeretett a színpadi farmjába, hogy fölcsapott a Bocskay homokján Cseresnyés Mihálynak.” Németh ezt a motivációt elutasítja: „Nyilván azért vagyok itt, mert mindig ide készültem. A rossz közérzetem úgy tudta, hogy 1935 táján lett égető terv ebből a homályos készülődésből. (...) ha valamelyik hősem után jöttem ide, hát ő az: Boda Zoltán.” A bejegyzés rezignált befejezéssel zárul: „Nincsenek többé nagy nevelői illúzióim. Most jutottam el oda, ahol az ember érzi, hogy 'életének csak nézői a maiak.' Egy másik bejegyzés: „Mielőtt áprilisban idejöttem, három nap jártam összetörten. Abban az elviselhetetlen állapotban, amellyel a megoldhatatlan fog körül. A hűvösvölgyi erdőben jöttem rá, több órás kószálás után, a megoldásra: át kell adnom, Bocskayt kivéve minden jószágom, s jövedelmem.” (...). *(Mit keresek Bocskayban)* „Hogy eljöttem Pestről: odaadtam a családomnak a házamat, a műveimet, a nyugdíjamat. Nem tartottam meg csak az itteni szőlőt s a kezemből kifolyó cikkeket. Ezt azonban arra hóbortoskodom, amire én akarom. Itt senkinek sincs a takarékoságomba beleszólása. Éljek csak három évet: ez a semmi nagyobb birodalom lesz, mint amit otthagytam. S mi a legszebb? Hogy amire húsz év zsörtölődéssel rá nem kapathattam a családomat, rábűvöltem ezzel a mozdulattal”. *(Életmű szilánkokban)*” Itt készített vele interjút Sarkadi Imre a *Debreceni Újság-Hajdúföld* számára és Barna Tibor a *Színházi Magazin* részére. Németh Sarkadinak adott interjútját utólag is vállalta, már csak az interjúvoló személye miatt is. noha az emlékezetből íródott. „Gulyás Pálék hívták fel a figyelmemet a Bocskaiakertre, nem bántam meg, hogy idejöttem. A lakosságban is

^{47/a} B. J.: *Németh László debreceni katedrája*, Kortárs, 1984, 1798–1809. és *Különös levélváltás*, uo. 1986/6, 140–141.

⁴⁸ HARTYÁNYI István: *Emlékek Németh Lászlóról*. Confessio, 1986/2. 79–86.

van valami kedves demokrácia, ahogy eddig láttam. A szőlőmunkás és a gazda között nincs meg az a rettenetes társadalmi különbség.”⁴⁹ Elmondta, mivel foglalatossodik, azt is, hogy új darabjának bemutatása egyelőre nem várható. Ré-szint a színházi viszonyok, részint személyes okok miatt. A korabeli irodalom-ban két új tendenciát érzékelt, a második népi hullám betörését, illetve egyes esszéíróknak, mint íróknak a fellépését. „Az úgynevezett népi irodalom egész-ségesen egészsíti ki irodalmunkat, de hamis koncepció az, hogy a jövő embertí-pusát hozzák az irodalom színpadára. A nép azért szerepel az irodalomban, mert kezd megszűnni, mint nép. Ezért hozza fel a társadalomba irodalmi úton az ér-tékeit.” Ezután néhány általánosabb műhely jellegű kérdésre válaszolt, védel-mezve az írói műveltséget, hangoztatva az egyéni felkészülés, az önnevelés fon-tosságát. A népi irodalomról vallott álláspontja sajátos, kár, hogy ezt a megkö-zelítésmódot annak idején, amíg ez az irodalom tömegesen hatott, a teoretiku-sok kihagyták a számításból. Barna Tibornak, némileg önmagával ellentétben azt mondta: „Régóta áhítozom erre a csendes, tiszta, egyhangú magányra. Itt nyugodtan dolgozhatom, nem zavar a zaj. Ez a jelenlegi életem tulajdonképpen a Cseresnyés gyakorlati kivitelezése a magam környezetében.” Arra a kérdésre, hogy mik a készülő új színházi darabjai, azt válaszolta: „nem készül semmi, da-rabot nem írok többet, annyira megutáltam. Nem azért mert megbuktam, úttö-rőnek is kell lenni, és én szívesen vállaltam, de elég volt nekem a színpadból.” Végül az új magyar drámai törekvések és a színházi üzem ellentététéről beszélt, a rosszindulatú kritikusokról, de elismerte, hogy a budapesti színpadok az évi (1942/43-as) mérlegét mégis csak haladásként lehet elkönyvelni.⁵⁰

Németh háborús korszakának könyvei széles műfaji skálán helyezkednek el, köztük több is vitát váltott ki, sőt, felzúdulást okozott. Mégis joggal tette Kon-dor Imre említett tanulmányában az alábbi megállapítást: „Amilyen egyenes és következetes Németh László életútja, éppoly következetesen egységes életmű-ve. Életműről beszélünk és nem egy írói élet műveiről. Egy író nagyságára nem alkotásainak száma jellemző, hanem hogy művei mennyire illeszthetők be egy-séges rendszerbe. (...) Németh Lászlóról szólva az életmű szó minden tagja hangsúlyos. Élet és mű belső szintéziséről van szó, elválaszthatatlan a kettő, sem életének, sem műveinek nincs önmagában teljes értelme. (...) Élete telje-sen művei szolgálatába van beállítva, szinte az aszkézis szigorával.”⁵¹ Juhász Géza *Népi írók* c. könyvében ugyancsak az élet és mű egységét hangsúlyozta, mint az író legjellemzőbb lényegi sajátosságát: „Népi író? Ez ellen is tiltako-zott ma. (...) Németh László műveltebb minden urbánusnál. (...) Németh László szervesen fejlődött, nemcsak fölfele lombozott, lefelé is szétterjesztette

⁴⁹ Sarkadi Imre: DÚ-H. 1943. május 16. 9.

⁵⁰ Barna Tibor: Színházi Magazin, 1943. 22. sz. 15.

⁵¹ Kondor i. m.

mélyen a gyökereit: Prousttal egy időben fedezte fel a magyar protestantizmust és Csokonaiékat. Debrecenhez, amelynek a szomszédságában ma él, jó ösztöne vonzotta, kezdettől fogva. A nyugati nagypolgárság alkonyóráiban itt még van egy városi életforma, amelynek nagy esélye, hogy nem szakadt el a földtől soha. (...) Németh elsősorban gondolkodó, de azért még a tanulmányain is folyton ott csillog a művészi fény. Tulajdonképp egész pályája, minden alkotása szételemezhetetlen egység.”⁵²

Az egységes életmű szerves része például a *Lányaim*, amely a tragikus szemléletű író idilli, megenyhült könyve, noha írásakor az ötből már két gyermeke halott. Gulyás kritika helyett szubjektív hangvételű, lírai kommentárokkal fűszerezett breviáriummal adott róla ismertetést.⁵³ A mű formáló elvével kapcsolatban azt a megfigyelést tette, hogy Németh a családot nemcsak apaszemmel, de tanúként is figyeli. Az ő fogalmazásában: az apa szem sugara képes fölrépülni a kis körök kis karikái fölé, s nagyobb távlatból látni és láttatni a gyerekeket. Tegyük hozzá, ezáltal vált az írás privát érdekű naplóból irodalommmá. Gulyás lírai futamaival csaknem egy időben Juhász Géza a legméltóbb Móricz-könyvnek nevezte Némethnek a nagy regényíróról szóló művét.⁵⁴ „Olyan hatású munka, akár egy regény: emberi közelségbe jön a lapjain minden, a népi ügy, az ezreket nyelő folyóirat. Akik ismertük, ilyenek ismertük... (...) Semmi intimtással nem feledteti, hogy aki előttünk zuhan a sír felé, korunk legnagyobb elbeszélője. Azt írja róla, hogy novella-szeme volt...” Juhász számtalan értéket, egyetemes érvényt tulajdonított önéletrajzának, a *Magam helyett* c. könyvének is, elsősorban azért, mert világosan látta és ábrázolta a családjától kapott kétfajta szellemi örökséget.⁵⁵ Egy helyen ugyan azt írja, hogy a könyv tanulmány Németh életéről, más helyütt viszont „Eszköze tiszta epika, hatása regényeivel rokon, nem esszéivel. Ha tanulmány, ha élveboncolás is a *Magam helyett*, minden esetre önéletrajz. Az író voltaképp mindig önmagát, a tulajdon sorsát írja; Németh új műve ezért testvér a regényeivel, nemcsak ábrázolásban, hanem anyagában is.” Ám Juhász ebben az írásában önkéntelenül leleplezte magát, hogy tudniillik mint vélekedett Németh regényeiről: „... regényeinek fárasztó elbeszélés-módja, aprólékos részletezése itt oldódik fel legfölényesebben, bár most sem annyira mesévé, történéssé, mint inkább gondolatokká.” Ezzel egy időben Balogh László *A medve utcai polgári* c. munkáját szemlélte.⁵⁶ Irodalmunkban alig jelent meg érdekesebb könyv, mondja, mert nemcsak egy iskola

⁵² JUHÁSZ Géza: *Népi írók*. Bp. 1943.

⁵³ GULYÁS Pál: *A Tanú gyermekei*. Sorsunk, 1943/3. 143–146.

⁵⁴ JUHÁSZ Géza: *Németh László: Móricz Zsigmond*. Forrás, 1943. 366–367.

⁵⁵ JUHÁSZ Géza: *A magyar sors vonzástörvénye*. Németh László: *Magam helyett*. Sorsunk, 1943/9. 720–722.

⁵⁶ BALOGH László: *A Medve-utcai polgári*. Pásztortűz, 1943. 424–425.

képe bontakozik ki belőle. „A nagy távlatok és összefüggések vizsgálója csodálatos képességgel feszíti szét zárt foglalkozási körének vizsgálódási határait. Az egyszerű iskolakép, anélkül hogy pontosságából és megbízhatóságából veszítene csaknem egész társadalmi és gazdasági helyzetünket tükröző kristállyá válik. (...) Az iskolaorvos és pedagógus munkáját tehát a társadalompolitikus leszűrt eredményei is gazdagítják.”

Az 1943. évi debreceni könyvnapon Németh mutatta be és méltatta Gulyás Pál *Az Alföld csendjében* c. kötetét. A könyvnap ünnepséget az Ady Társaság és a Csokonai Kör közösen rendezte a Déri Múzeumban június 3-án. Csobán Endre volt a házigazda, Németh László együtt szerepelt Sinka Istvánnal, Veres Péterrel, Asztalos Istvánnal. „Elmondotta, hogy ő több mint 15 évvel ezelőtt egy pályázat során ismerkedett meg Gulyás költészetével, akkor fedezte fel először. Első verseinek olvasásakor mindjárt érezte, hogy nem mindennapi tehetséggel találkozott. Később aztán sokat foglalkozott a debreceni költő verseivel, s ma is, mint már hosszabb idő óta bátran állíthatja, hogy Gulyás Pál egyike a magyar költészet legnagyobbjainak. Gulyás Pált eddig a pesti irodalmi körök nem ismerték el igazán, ő azonban bizonyos benne, hogy ez, ha nem ma, akkor holnap vagy tíz év múlva, de meg fog történni, mert Gulyás igazi költő.”⁵⁷ Nyáron a debreceni Nyári Egyetem vezetősége felkérte, hogy vegyen részt a Csokonai-díj odaítélő bizottságban. Mint ismeretes, a bizottság a díjra Szabó Lőrincet tartotta érdemesnek.⁵⁸

A német megszállás életveszélyt rejtett Németh László számára is. 1944. május 13-án meghalt Gulyás Pál. Németh nem tudott jelen lenni a temetésen, búcsúbeszédét felesége vitte Debrecenbe, a sírnál Szabó Árpád professzor olvasta fel. A beszéd megjelent a *Debreczen* c. lapban.⁵⁹ Ez a szomorú baráti kötelességteljesítés volt egyúttal a záró pecsétje debreceni kötődése első korszakának. Több volt ez a kötődés alkalmi kiruccanásoknál, baráti eszmecseréknél, köznapi élményszerzésnél. Jelentette a világnézet, a gondolkodás azonosságból fakadó erőforrást, a küldetéstudat megerősítését, a biztató várakozást, ugyanakkor a kontrollt is. Kérdés persze, hogy a kontroll mennyire volt útbaigazító, hasznosítható? A dokumentumok fényében úgy látjuk, a debreceni írók kritikáiból elsősorban a bátorító rajongás áradt.

Cs. Szabó László mítoszinak ábrázolta Németh és Debrecen viszonyát: „Debrecen befogadta az elkeseredett, lázadó, szektás és nazarénus magyarokat, pogány múltunk első irodalmi ellen-forradalmárait. A dunántúli Kodolányi János és Németh László a szelíd Szombathely s a két magyarság közt mértékkel egyezkedő Pécs helyett itt talált igazán kibékítő hazára. Itt találkoztak Petőfi

⁵⁷ Irodalmi est. Debreczen, 1943. június 5. 4.

⁵⁸ BAKÓ Endre: *Szabó Lőrinc Csokonai-díja*. Napjaink, 1983/4. 30–31.

⁵⁹ *Búcsú Gulyás Páltól*. Debreczen, 1944. május 18. 4.

utódai a Nemzeti Múzeum lépcsőjén Táncsics népével, a hajdú Veres Péterrel s a nagykun Sinkával. A lelkek egyessége megerősítette Kodolányit, s kiegyenesítette Németh Lászlót. Ma már fővárosi folyóirataik s fiatal rajongóik is kiköltöztek ebbe a jelképes Tiszántúlba. Mert a valódi Tiszántúl felett egy idő óta van egy lebegő, jelképes Tiszántúl is, ahol a hajdú-kuruc függetlenségi és önkormányzati szellem egyesül az önálló lábba állított keleti magyarsággal vagy mélymagyarsággal. A szó Németh Lászlóé, de népi íróink legjava szívvel-lélekkel vállalta.”⁶⁰ Németh ugyan Cs. Szabó vízióját, fantomizálásnak, torzképnek nevezte (*Fantomok ellen*), de ha a gondolatmenet romantikus túlzásait leszámítjuk, a jelképek mögül előtűnik a valóság.

ENDRE BAKÓ

Rezeption und Kontakte von László Németh in Debrecen (1938–1944)

Diese Studie handelt von der Geschichte der Rezeption des Autors und schildert bzw. gibt in Auszügen die Kritiken und Würdigungen an, die von Debreziner Schriftstellern über die zwischen 1938 und 1944 erschienenen Bücher von László Németh geschrieben wurden. Németh lernte 1938 die Debreziner Schriftsteller kennen und von dieser Zeit an sind sein geistiges Dasein und sein Einfluss in der Stadt, besonders in seiner in der Studie behandelten Kriegsperiode zu spüren. Die Kritiken, Streitschriften, Studien sind meistens nicht in Debreziner Zeitschriften und Zeitungen erschienen, trotzdem haben sie einen gemeinsamen Nenner, einen Debreziner Charakter: Es ist die Identifikation mit dem Ideensystem und den Bestrebungen von Németh, die Zuneigung zu den Menschen. Nach der Meinung von Endre Bakó waren Pál Gulyás, Géza Juhász, Imre Kondor, Béla Tóth und László Balogh in der Wirklichkeit die Mitarbeiter von László Németh. Teils auf diese Tatsache, teils auf die öffentlichen und privaten Äußerungen von Németh stützend behauptet der Autor der Studie, dass Debrecin für den Schriftsteller einen wichtigen geistigen Hintergrund bildete, wo er immer willkommen gesehen war und wo er gern verweilte. Als Ergebnis der gegenseitigen Neigung zog er 1943 für Monate nach Bocskai-kert in der Nähe von Debrecin um. Die Studie dokumentiert die Pressestimmen seiner Auftritte in Debrecin im angegebenen Zeitraum.

⁶⁰ CS. SZABÓ László: *Márciusi szél*. Magyar Csillag, 1942. I. 129–136.

SZABÓ KRISZTIÁN

A KÁBITÓSZEREKKEL KAPCSOLATOS MAGYAR BÜNTETŐJOGI SZABÁLYOZÁS VÁLTOZÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ IDŐSZAK DROGPOLITIKÁJÁRA

Bevezető gondolatok – történeti előzmények

„Magyarországon nem fordultak elő azok a visszaesések, melyek az ópium, morfium, cocain és más ártalmas szerek, valamint az azokból készített különböző kereskedelmi cikkek túlzott élvezete következtében, némely más államban az egészségügyet és közérkölcsiséget súlyosan veszélyeztették.”¹ Ez az 1923-ból származó idézet, amely az első kábítószerrel kapcsolatos magyar törvénycikk indokolásából való, mára sajnos többszörösen aktualitását veszítette. Az elmúlt évtizedekben hazánk a kábítószer-kereskedelem szempontjából tranzitországból célállomássá vált.

A magyar jogrendszerbe az 1925. február 19-én Genfben kötött Nemzetközi Ópium Egyezmény kihirdetéséről szóló 1930. évi XXXVII. törvénycikk vezette be a kábítószerrel kapcsolatos első büntetőjogi rendelkezéseket. Azóta, eleget téve a nemzetközi szerződésekben² foglalt kötelezettségeknek a magyar büntető törvénykönyv szerint a kábítószerrel visszaélés büntetendő cselekménynek minősül.

Noha már az 1930-as években többen felismerték, hogy a világon „a kábítószerrel való visszaélések, üzérkedések [...] egyre fokozódó mérveket öltöttek”³, az 1980-as évek végéig a kábítószerrel kapcsolatos kérdések tárgyalása, a valós helyzet őszinte feltárása Magyarországon bizonyos hivatalok kemény ellenállásába, tiltásába ütközött, mivel az akkori szemlélet szerint a kábítószer-probléma a mi társadalmi viszonyainktól idegen volt.

¹ 1923. évi XXII. törvénycikk *A Hágában 1912. évi január hó 23-án kötött "Nemzetközi ópium-egyezmény" beikkelyezéséről* miniszteri indokolása

² Ilyen nemzetközi szerződés az 1965. évi 4. tvr.-tel kihirdetett 1961. március 30-án kelt New Yorki Egységes Kábítószer Egyezmény, és az azt módosító s kiegészítő 1972. március 25-én kelt Genfi Jegyzőkönyv (Magyarországon kihirdette az 1988. évi 4. tvr.); az 1979. évi 25. tvr.-tel kihirdetett 1981. február 21-én kelt Bécsi Egyezmény a pszichotróp anyagokról; az 1998. évi L. törvénnyel kihirdetett, az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében a kábítószeres és pszichotróp anyagok tiltott forgalmazása elleni 1988. december 20-án kelt Bécsi Egyezmény.

³ KOVÁTS Andor, *Egy lustrum büntetőjogunk történetéből* in: Finkey Emlékkönyv, szerk. IRK Albert, Pécs, 1936, 206.

A rendszerváltást követően alapvető változáson ment át a kábítószer-problémával kapcsolatos kriminálpolitika. Az addig érvényesülő ún. nulla-tolerancia büntetőpolitikáját 1993-tól a kompromisszumos büntetőpolitika váltotta fel, amelyen belül 1998-ban és 2003-ban jelentős hangsúlyeltolódások következtek be. A tanulmányban az alábbi szempontok szerint négy fejezetben vizsgálom a kábítószer-bűnözéssel kapcsolatos hazai büntetőjogi szabályozást:

- ◆ a különböző jogszabályok elvi alapjai, jogalkotói koncepciói,
- ◆ a diverziós lehetőség biztosítása,
- ◆ az ún. könnyű drogok legalizációja, valamint
- ◆ a kábítószer-használatnak más devianciákkal kapcsolatos viszonya.

Ezen kérdéseket a Büntető Törvénykönyv (az 1978. évi IV. törvény, továbbiakban: Btk.) 1993-as, 1998-as és a 2003-as módosításait figyelembe véve elemzem összehasonlító jelleggel.

1. Jogalkotói koncepciók a kábítószerrel kapcsolatos szabályozásban

Az 1993 előtti büntetőjogi rendelkezések az ún. nulla-tolerancia elve alapján szabályozták a kábítószerrel kapcsolatos kérdéseket. Ez a kábítószeres „minden fajtájával szembeni tilalomra épülő drogpolitika”⁴ semmilyen diverziós lehetőséget nem biztosított az elkövetőknek sem a kínálati-, sem a keresleti oldalon.

Alapvető változást hozott a drogpolitikában az 1993. évi XVII. törvény, amely szakítva az addigi elvi alapokkal az ún. kompromisszumos prohibicionista büntetőpolitikáját valósította meg. Bár sokan vitatják, véleményem szerint a kábítószerrel kapcsolatos magyar büntetőjogi szabályozás mindmáig megszakítás nélkül ezen az elvi alapon nyugszik.

Ennek a politikának a lényege a keresleti oldal szereplőinek biztosítani a büntetőjogi útról történő elterelés lehetőségét, míg a bűnüldöző szervek első sorban a kínálati oldal szereplőivel szemben lépnek fel. E modell sajátossága a kábítószer-használatból eredő egészségügyi és társadalmi hátrányoknak felvilágosító programok keretében történő ismertetése a leginkább veszélyeztetett társadalmi csoportokkal. Hazánkban – bár történtek kezdeményezések – szervezett keretek között nem folyik ilyen szakmai alapokon nyugvó hatékony felvilágosító munka, inkább átpolitizált és a szakmaiságnak még a látszatát is kerülő viták szemtanúi lehetünk. Az 1993-as rendelkezések lehetőséget adtak (a későbbiekben tárgyalandó esetekben) a keresleti oldal szereplőinek arra, hogy kábítószerfüggőséget megelőző vagy gyógyító kezeléseken való önkéntes részvétellel mentesüljenek a büntetőjogi következmények alól. A jogalkotó úgy ítélte meg,

---

⁴ LÉVAI Miklós. Az alkoholizmus, a kábítószer-probléma és a bűnözés in: GÖNCZÖL Katalin – KORINEK László – LÉVAI Miklós, *Kriminológiai ismeretek Bűnözés Bűnözéskontroll*, Bp., 1999, 253.

ezekben az esetekben nagyobb társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy a kábítószer-élvező személy gyógykezeltesse magát, mint hogy kisebb súlyú bűncselekmény miatt büntetést szabjanak ki vele szemben. A törvény indokolása szerint „a szenvedély, önkárosító szokás ellenében a büntetés kevésbé hatékony eszköz, mint a gyógyítás.”

Az 1998. évi LXXXVII. törvény szigorította az 1993-as szabályokat, az elterelés lehetőségét csak a kábítószer-függőség állapotába eljutott kábítószerfogyasztónak adta meg. A miniszteri indokolás szerint „ez az az állapot, amikor a személy már egyértelműen áldozatnak tekinthető. Ettől különbözik a kábítószer pusztán élvezni akaró fogyasztó.” Ezzel az érveléssel szemben az a kifogás tehető, hogy aránytalan a kisebb súlyú cselekmény elkövetőjét – aki valóban nem jutott még el a függőség szakaszába – súlyosabban büntetni, mint azt, aki a függőség kialakulásából következően már lényegesen több alkalommal valószínűsítette meg a büntetendő cselekményt.

A gyógykezelés orvosi feltételei sem voltak adottak a szigorúbb törvényhez, s lényeges változás azóta sem történt. Jelenleg sincsenek meg „a gyógyítás megfelelő feltételei, több rehabilitációs férőhely, nem látogatható kórházi osztályok, ahol a jelentkező drogbetegek felvétele, ismételt és ismételt felvétele nem ütközne akadályba, s ahol a jelentősen megemelt gyógyszerkereteket kizárólag szakmai szempontok szerint tölthetnék ki.”⁵

A 2003. évi II. törvény miniszteri indokolása az 1998-as törvénnyel megszigorított büntetőpolitikát a nulla-tolerancia elvén állónak tekinti, és alapvető kriminálpolitikai fordulatnak minősíti azt. Megítélésem szerint ez a minősítés túlzó, mivel az 1998-as módosítás (csakúgy, mint az 1993-as) különböző jogkövetkezményeket fűzött a keresleti és a kínálati oldal cselekményeihez, és biztosította – igaz, szűkebb körben – az elterelés lehetőségét. Más kérdés, hogy a megelőzést elősegítő szervezett keretek között történő felvilágosító-tájékoztató jellegű programok sem a módosítást megelőzően, sem azt követően nem valósultak meg. A „fogyasztás” önálló törvényi tényállással nyilvánítása sem igazolja a nulla-tolerancia elvének megvalósulását, mivel az 1998-as módosítást megelőzően és 2003-tól is – a közbélekedéssel ellentétben – a fogyasztók igenis büntethetők a „megszerez” és „tart” tényállásokon keresztül!

Véleményem szerint az 1999 és 2003 között megvalósuló drogpolitikát alapvetően szigorú, de mégis kompromisszumos büntetőpolitikának tekinthetjük. Az 1993-as szabályozással kezdődően a jogalkotó hazánkban a büntetőjogi eszközöket és a diverziós lehetőségeket együttesen törekszik igénybe venni, az egyes korszakokban különböző hangsúlyeltolódásokkal.

---

⁵ FUNK Sándor, *A marihuánaparadoxon*, Népszabadság, 2002. május 29. (www.nepszabadsag.hu)

A 2003. évi II. törvény visszatért az 1993-as szabályozáshoz abból a szempontból, hogy nem csak a kábítószerfüggőknek, hanem az alkalmi fogyasztóknak is biztosítja az elterelés lehetőségét. A módosítás egyik legfőbb indoka, hogy az 1998-as törvény „a korábbinál nagyobb mértékben kriminalizálta a keresleti oldali jelenségeket, így különösen a kábítószer-fogyasztást, illetve a kábítószer-fogyasztókat.”⁶ Ezzel ellentétben a 2003-as módosítás a kereslet- és kínálatcsökkentés egyensúlyára épülő modellt kíván megvalósítani a kábítószer-probléma visszaszorítása érdekében készített nemzeti stratégiai program célkitűzéseinek megfelelően.⁷ A „fogyasztás” elkövetési magatartása kikerült a büntetni rendelt cselekmények köréből. A törvény miniszteri indokolása ugyanakkor rámutat, hogy „ez nem jelenti azt, hogy a kábítószer-fogyasztás ne lenne változatlanul büntetendő cselekmény: a 'megszerez', 'tart' elkövetési magatartások révén [...]”.

Megítélésem szerint a módosítás túl széles körben teszi lehetővé az elterelést, mivel bizonyos esetekben a kínálati oldalhoz tartozó cselekményekre is kiterjeszti ezt a lehetőséget, így pedig a hivatkozott nemzeti stratégia célkitűzéseivel sem igazán adekvát. A problémát az okozza, hogy „ma már [...] egyre ritkábban különül el a fogyasztói és a terjesztői magatartás: sokan saját adagjuk biztosítása érdekében vállalkoznak a súlyosabb megítélés alá eső terjesztésre.”⁸ Ezzel együtt sem igazán indokolt, hogy a kábítószeres terjedését is lehetővé tevő magatartások (pl. esetenként az együttes fogyasztás alkalmával történő kínálás vagy átadás) ne legyenek büntetendők (pl. ezáltal az ún. „beetetés” elkövetője kimenthesse magát).

Összegezőként úgy vélem, hogy az 1993-as szabályozás volt az eddigi legkiegyensúlyozottabb, az 1998-as túlságosan szigorú volt, a 2003-as viszont indokolatlanul széles körben biztosít diverziós lehetőségeket. Az 1998-as rendelkezések nem differenciáltak arányosan a fogyasztói magatartások között, a 2003-as szabályozás viszont egyes kínálati oldali cselekmények tekintetében is diverziót tesz lehetővé.

Ehelyütt csak röviden utalok arra, hogy bizonyos esetekben, amennyiben a kábítószerfüggő személyt végrehajtandó szabadságvesztésre ítélik, megítélésem szerint indokolt lenne a Btk.-t módosító 1987. évi III. törvény rendelkezéseinek alkalmazása: a kábítószer-élvezők kényszergyógyítása.⁹ Ennek értelmében: „Az

⁶ A 2003. évi II. törvény miniszteri indokolása

⁷ 96/2000. (XII. 11.) OGY határozat A kábítószer-probléma visszaszorítása érdekében készített nemzeti stratégiai program elfogadásáról

⁸ SZLAZSÁNSZKY Ferenc, *Súlyosbódó droghelyzet – Átlagéletkor 28 év*, Hetek, 2000. IV. évf. 27. szám

⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy az orvosok és a büntetőjogászok egy jelentékeny része ellenzi magának a kényszergyógyításnak a létét is.

*elkövető kényszergyógyítása rendelhető el, ha bűncselekménye alkoholista, illetőleg kábítószer-élvező, vagy kábító hatású anyagot fogyasztó életmódjával függ össze, és hat hónapot meghaladó végrehajtandó szabadságvesztésre ítélik.*¹⁰ Jelenleg csak az alkoholisták kényszergyógyítására van lehetőség, azonban szükséges lenne ezt kiterjeszteni a kábítószerfüggőkre. A fenti rendelkezést külön jogszabálynak kell hatályba léptetnie, amely a mai napig nem történt meg, függetlenül az egyes kormányzati ciklusoktól.

2. A büntethetőséget megszüntető okok rendszere

A Btk. rendelkezéseit módosító 1993. évi XVII. törvénnyel a kábítószerbűnözésre vonatkozó szabályozás elvi alapjaként az ún. kompromisszumos prohibicionista modell érvényesül hazánkban, melyben a keresleti oldal szereplőivel szemben a gyógyítás az elsődleges cél, míg a rendőrség a kínálat korlátozásában játszik szerepet.¹¹ A törvény indokolása szerint a Btk. eredeti szabályai „az illegális kereskedővel szemben nem elég hatékonyak, a kábítószer fogyasztójával szemben viszont indokolatlanul szigorúak és célszerűtlenek.” Emiatt volt indokolt a kábítószer kínálati oldalán szereplőkkel szembeni rendelkezések szigorítása, illetve a büntetőjogi útról való elterelés a fogyasztók esetében.

A módosítás értelmében 1993. május 15-e után a Btk. 282/A. § alapján nem volt büntethető, aki csekély mennyiségű kábítószer saját használatára természet, előállított, megszerzett vagy tartott, illetve kábítószer fogyasztásával összefüggő kétévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűncselekményt követett el, feltéve, hogy az elsőfokú ítélet meghozataláig okirattal igazolta, hogy legalább hat hónapig folyamatos, kábítószer-függőséget megelőző vagy gyógyító kezelésben részesült. A kábítószerfüggőknek a gyógyító kezelésben kellett részt venni, míg az alkalmi fogyasztók számára a megelőző kezelések látogatása jelentette az eljárás megszüntetésének lehetőségét. A hathónapos időtartam azért került megállapításra, mert a gyakorlati tapasztalatok azt igazolták, hogy ennél rövidebb tartamú gyógykezeléstől nem várható eredmény.

Az 1993. május 15-ét követően érvényesülő drogpolitikában mind az orvosi-, mind a jogászai közvélemény szerint kívánatos modell érvényesült. A büntetőeljárás törvény kötelező jelleggel írta elő a nyomozás-, vagy a tárgyalás előkészítése során az eljárás felfüggesztését egy évi időtartamra, amennyiben a terhelt vállalta a függőséget megelőző vagy gyógyító kezelésben való részvételt.¹² Erre

¹⁰ 1987. évi III. törvény 11. §

¹¹ Erről részletesen: LÉVAI, i. m., 253.

¹² Mindez tulajdonképpen a Btk. által meghatározott büntethetőséget megszüntető ok esetén alapuló nyomozás megszüntetését (illetve tárgyalás előkészítése során az eljárás megszüntetését)

azonban az eljárás során csak egy ízben volt lehetőség. Ugyanakkor a megszüntető ok alkalmazása szempontjából nem volt relevanciája annak, hogy a gyógyító kezelés eredményre vezetett-e, vagy sem.¹³

A fenti szabályok jelentősen módosultak 1999. március 1-je után. Az elterelés lehetőségét a törvény csak a kábítószerfüggők esetében tette lehetővé, az alkalmi fogyasztók számára nem. A módosítást követően a törvény a kábítószerfüggő személy számára akkor biztosította a büntető útról történő elterelés lehetőségét, amennyiben az kábítószerrel fogyasztott, saját fogyasztás céljából tartott, előállított, természetű, megszerzett, vagy kábítószer fogyasztásával összefüggő kétévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő más bűncselekményt követett el, feltéve, ha az elsőfokú ítélet meghozataláig okirattal igazolta, hogy legalább hat hónapja folyamatosan kábítószer függőséget gyógyító kezelésen vett részt.

Az elterelés lehetőségének kizárólag a kábítószerfüggőkre való korlátozása visszalépés az 1993-as szabályozáshoz képest, és logikailag sem igazán indokolt. Az arányosság elve sérül, amikor a súlyosabb esetre (kialakult függőség, amit feltehetően hosszabb időn keresztül történő szerhasználat – vagyis a törvényi tényállás többszöri megvalósulása – eredményez) enyhébb szabályok vonatkoznak, mint az alkalmi fogyasztásra. Az utóbbiakkal szemben a megelőző kezelések lehetőségének kizárása legalábbis indokolatlan.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a közvélekedéssel ellentétben ez a szabályozás is biztosította az elterelés lehetőségét – bár szűkebb körben, mint az addigi rendelkezések –; ebben az értelemben pedig a kompromisszumos politika részének tekinthető, hiszen a fogyasztó és a kereskedő, terjesztő visszaéléseit differenciáltan ítélte meg. A hiba abban rejlett, amiként a jogalkotó a fogyasztói magatartások súlyosságát egymáshoz képest megítélte, ezért e téren szükségesnek mondható a korábbi szabályozáshoz való visszatérés.

A 2003. évi II. törvény azonban ezt jóval meghaladó mértékben módosította a korábbi szabályokat. A büntetethőséget megszüntető okok kiterjesztését szemléletesen igazolja a következő felsorolás: 2003. március 1-je után nem büntetendő kábítószerrel visszaélés miatt

- ◆ aki csekély mennyiségű kábítószerrel saját használatra természet, előállít, megszerez vagy tart,

---

előzte meg. TREMMEL Flórián, *Magyar büntetőeljárás*, Bp. – Pécs, 2001, 374.

¹³ A vonatkozó eljárásjogi szabályok lényegében nem változtak egészen 2003. július 1-ig, az új büntetőeljárás törvény hatálybalépéséig. Ezt követően az ügyész egy évi időtartamra köteles elhatalasítani a vádemelést, amennyiben – a későbbiekben ismertetendő – 2003. március 1-je után hatályba lépett Btk. kábítószerrel való visszaélés körében található büntetethőséget megszüntető ok áll fenn. Ha erre nem kerül sor, úgy a tárgyalás előkészítése során továbbra is fel kell függeszteni az eljárást.

- ◆ aki csekély mennyiségű kábítószeret együttesen történő kábítószer-fogyasztás alkalmával kínál vagy átad,
- ◆ az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennyolcadik életévét be nem töltött személy felhasználásával csekély mennyiségű kábítószer saját használatra természet, előállít, megszerez vagy tart,
- ◆ az a tizennyolcadik életévét betöltött, de huszonegyedik életévét meg nem haladott személy, aki tizennyolcadik életévét be nem töltött személynek, illetőleg az a huszonegyedik életévét meg nem haladott személy, aki oktatási, köznevelési, gyermekjóléti és gyermekvédelmi, közművelődési feladatok ellátására rendelt épület területén, illetőleg annak közvetlen környezetében csekély mennyiségű kábítószer együttesen történő kábítószer-fogyasztás alkalmával kínál vagy átad,
- ◆ az a kábítószerfüggő személy, aki jelentős mennyiséget el nem érő mennyiségű kábítószer saját használatára természet, előállít, megszerez, tart, az országba behoz, onnan kivisz, az ország területén átvisz, illetőleg ezen bűncselekménnyel összefüggésben kétévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő más bűncselekményt követ el, vagy csekély mennyiségű kábítószer együttesen történő kábítószer-fogyasztás alkalmával kínál vagy átad.

Mindegyik esetben szükséges feltétel, hogy a terhelt az első fokú ítélet meghozataláig okirattal igazolja, hogy legalább hat hónapig folyamatos, kábítószerfüggőséget gyógyító kezelésben, kábítószer-használatot kezelő más ellátásban részesült, vagy megelőző-felvilágosító szolgáltatásban részesült.

A módosítás tehát visszatér az 1993-as megoldáshoz abban a tekintetben, hogy nem csak a függőség állapotába eljutott személyeknek biztosít diverziós lehetőségeket. Kiterjeszti ezen lehetőségek körét, hiszen eddig csak a függőséget gyógyító kezelés, illetve 1999-ig a megelőző kezelés volt ismeretes. 2003. március 1-e után lehetőség van a kábítószer használatot kezelő más ellátásban való részesülés igazolása útján történő mentesülésre.

A megszüntető okok felsorolásának második és negyedik fordulata azonban a kínálati oldal egyes cselekményeire is vonatkoztatható. A kínál és átad elkövetési magatartások egyértelműen a kínálati oldalhoz kapcsolódnak, és az együttes kábítószer-fogyasztás alkalmával történő elkövetés sem elegendő feltétel ennek kizárásához. Mindez lehetőséget ad ugyanis arra, hogy egyes személyek a közös fogyasztás alkalmával ismerkedjenek meg a kábítószerekkel, váljanak akárcsak alkalmi fogyasztókká a későbbiekben, ezáltal pedig a kábítószer kereskedelem célpontjaivá, áldozataivá. Ez a kábítószerek további terjedésére is lehetőséget adó rendelkezés, hiszen kibúvót jelenthet annak, aki potenciális vevőket keresve ily módon ismeretet meg másokat (leginkább fiatalokat) a droggal.

A negyedik pont ebből a szempontból még aggályosabb, mivel a fenti intézményekben található a kábítószer-kereskedelem legfőbb „célközönsége”. Amennyiben gyermekek, fiatalkorúak akár csak pusztán kíváncsiságból is – másokkal közösen fogyasztva – fogyasztóvá válhatnak, úgy azt a személyt, akitől a kábítószeret kapták – megítélésem szerint – büntetni indokolt.¹⁴

A miniszteri indokolás szerint a fentiekben vitatott szabályok megalkotásánál a jogalkotó tekintettel volt „arra a gyakorlatban tipikusnak nevezhető kriminálmorfológiai jelenségre, amikor is a kábítószer fogyasztás egy társaságon belül közösen történik, például több ember közösen szív el egy szál marihuánás cigarettát. Ugyanakkor az „elterelés” nem alkalmazható már abban az esetben sem, ha kínálás vagy átadás a későbbi együttes kábítószer-fogyasztás céljával történik, illetve értelemszerűen akkor sem, ha a kínálás vagy átadás egyben kereskedelmet vagy forgalomba hozatalt is jelent.” Erre nézve azonban a törvény nem tartalmaz kizáró rendelkezéseket. A kereskedelmi céllal történő együttes fogyasztás (vagyis az, hogy a későbbiekben potenciális vásárlókká váljanak azon személyek, akik részére a kínálás vagy az átadás történik) bizonyítása gyakorlatilag nem lehetséges, a cselekmény veszélyessége viszont jelentős. Úgy tűnik, a jogalkotónak a jogszabály indokolásából kiolvasható célja helyes volt, de az általa választott megoldás nem megfelelő a cél eléréséhez, és kibúvót jelent azokban az esetekben, amikor a jogalkotó által is elutasított célből kerül sor ilyen cselekményekre.

Ezeknek a szabályoknak a további módosítására, pontosítására lenne szükség a közeljövőben. Ebben a tekintetben megfontolandó Funk Sándor véleménye, aki azt tartaná helyesnek, „ha nemcsak a függő, de az alkalmi fogyasztókat sem büntetnék. Minden egyéb droggal kapcsolatos cselekményt viszont igen.”¹⁵ Ezen állásponttal összefüggésben nem értek egyet azzal az 1993 óta változatlan szabállyal, hogy a kábítószer fogyasztásával összefüggő kétévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő más bűncselekményt elkövető kábítószerfüggő személy nem büntethető.¹⁶

---

¹⁴ A rendelkezés alapján előfordulhat, hogy például egy 20 éves személy általános iskolában tanulókkal „ismerteti meg” az iskola területén a kábítószerek hatását közös fogyasztás alkalmával. Meggyőződésem, hogy ennek a lehetőségét még egy toleráns drogpolitikának is ki kell zárnia. Zacher Gábor véleménye szerint a társaság nagy hatással van a fiatalokra, és a rászokáshoz vezető út jellemző kérdése pedig a „Nem mered?”. CSÁSZI Erzsébet, *Prostitúcióra is képesek a kábítószerért*, (interjú Dr. Zacher Gábor toxikológussal), Hajdú Online 2002. november 17., www.hajdu.hu/hajdu-bihar/...al_article.asp?textid=43382

¹⁵ FUNK, *A marihuánaparaszton ...*

¹⁶ Ennek megfelelően a kábítószer-fogyasztás más deviáns magatartásformákhoz képest privilegizált helyzetben van, hiszen például az alkoholfüggőnek alkoholfogyasztással összefüggésben elkövetett hasonló cselekménye büntetendő.

A fogyasztás tekintetében – legyen az alkalmi jellegű vagy rendszeres – indokolt diverziós lehetőségek biztosítása, de csak ebben a körben. Amennyiben emellett más bűncselekményeket is elkövet valaki, úgy ezért vállalnia kell a felelősséget, legyen az bármilyen csekély súlyú bűncselekmény. Ebben a körben megfelelő diverziós megoldás lenne, ha az ilyen cselekmények tekintetében a vádemelés elhalasztása mellett az ügyész kötelező jelleggel írná elő a Be. 225. § (2) bekezdésének a)-c) pontjában foglaltaknak az esetre legmegfelelőbb rendelkezését a terhelt részére, amely a következő lehet:

- ◆ részben vagy egészben térítse meg a sértettnek a bűncselekménnyel okozott kárt,
- ◆ más módon adjon elégtételt a sértettnek,
- ◆ meghatározott célra anyagi juttatást teljesítsen vagy a köz számára munkát végezzen.

Amennyiben erre nem kerül sor, úgy emeljen vádat az ügyész a terhelttel szemben. A drogpolitika ily módon jobban megfelelné a társadalmi elvárásoknak, és a terhelt számára is megfelelő lehetőségek állnának rendelkezésre ahhoz, hogy elkerülje a büntetőjogi felelősségre vonást.

3. A legalizáció kérdése

Bár Magyarországon mindeddig valamennyi kormányzat elutasította a kábítószeres bizonyos csoportjaira vonatkozó legalizációt, egyes civil szervezetek, közéleti személyiségek, illetve politikusok napjainkban egyre inkább felvetik ennek lehetőségét, és szorgalmazzák azt. Ez lényegileg a kábítószeres osztályozásán alapuló holland modell átvételét jelentené, melynek lényege, hogy a cannabis típusú kábítószeres 30 g alatti fogyasztását de facto legalizálnák.¹⁷

A kérdéskör jelentőségét növeli az a tény, hogy az 1998-as „módosítást követően a kannabisz-származékokkal (marihuána, hasis) történő visszaélések száma és aránya emelkedett.”¹⁸ Ugyanakkor ismeretes, hogy nemcsak hazánkban tekinthetjük a „legnépszerűbb” kábítószernek a marihuánát, de például az USA-ban is ez a leggyakrabban fogyasztott anyag.¹⁹ Az Egyesült Királyságban

¹⁷ Erről részletesen: LÉVAI, i. m., 253–254.; GÖRGÉNYI Ilona, *Áldozatpolitika, drogpolitika és kényszergyógykezelés Hollandiában*, Kriminológiai Közlemények 50., Bp., 1994, 71–76.

¹⁸ A módosítást megelőzően a bűncselekmények 49%-át követték el ilyen típusú szerekkel, a módosítást követően ez az arányszám 63,6%-ra emelkedett. RITTER Ildikó, *(T)örvény – A kábítószerrel való visszaélés büntetőjogi megítélésének hatásvizsgálata 1999. március 1. után*, Bp., 2003, 82.

¹⁹ Freda ADLER – Gerhard O. W. MUELLER – William S. LAUFER, *Kriminológia*, Bp., 2000, 460.

2000-ben egy felmérés során a 16–29 éves személyek majdnem 45%-a nyilatkozott úgy, hogy már kipróbálta valamelyik cannabis alapú kábítószer hatását.²⁰

A legalizáció alapját az elfogadható kockázattal járó és az elfogadhatatlan kockázattal járó drogok szétválasztása képezi. Bár ezt a fogalompárt csak egymás viszonylatában látom értelmezhetőnek, felmerül a kérdés: tisztában vannak-e a fogyasztók a jogalkotó által elfogadhatónak tartott kockázat tartalmával? Túl azon, hogy egy alapvetően különböző történelmi, kulturális, társadalmi környezetben működő jogintézmény átvétele már csak ezen különbségek miatt sem kívánatos megoldás, úgy vélem, hogy a magyar cannabis fogyasztók többsége holland „társaikhoz” mérten sincs tisztában a kockázati tényezőkkel.²¹

A szakirodalomban egymástól különböző álláspontok ismeretesek a cannabis származékok veszélyeit illetően. Abban többé-kevésbé egyetértés alakult ki, hogy az egészségre veszélyes szerről van szó, azonban a veszély mértékéről a vélemények erőteljesen megoszlanak. Tapasztalataim szerint viszont a marihuána-fogyasztók többsége még magáról az egészségre veszélyességről sem rendelkezik ismeretekkel.²² A négy legfontosabb kérdésnek, amely alapján a cannabis-alapú kábítószeres veszélyessége megállapítható, a következőket tartom:

- ◆ a függőség kialakulása,
- ◆ a „kapudrog” jelleg,
- ◆ a tüdőre gyakorolt hatás, valamint
- ◆ a mentális betegségek kialakulásának kapcsolata a marihuána fogyasztásával.

Véleményem szerint ezek vizsgálata alapján alakítható ki a legalizálás kérdésében a helyes jogalkotói álláspont. A legalizációt sürgetők álláspontja szerint a marihuána egyáltalán nem, vagy legfeljebb csak pszichikai függőséget okoz.²³ Addiktológus szakértők ugyanakkor a cannabis származékokat fogyasztók számának növekedésével párhuzamosan arra figyelmeztetnek, hogy kezdé-

---

²⁰ Emma YOUNG, *Cannabis smoking more harmful than tobacco*, New Scientist, 11 November 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)

²¹ Hollandiában az általuk elfogadhatónak ítélt drogok fogyasztói létszámának csökkentésére egészségügyi és iskolai felvilágosítás keretében törekszenek. LÉVAI, i. m., 253–254.

²² Az álláspontok eltérésére jellemző példa, hogy az információszerzés során a veszélyesség hiányát bemutató, legalizációt támogató internetes oldalaktól a korrekt tájékoztatást nyújtó oldalakig szinte minden vélemény megtalálható, érvelésükben – természetesen – a tudományosság látszatát keltve, de legritkább esetben hivatkozásokkal alátámasztva.

²³ „Okoz-e függőséget a marihuána? A marihuána használata után nincsenek elvonási tünetek, bármilyen nagy mennyiségben lett is használva. Szokásformáló, pszichikai függőséget okozhat, de semmiképpen sem fizikai.” (w3.eastron.hu/drugs/kenderfaq.html) „Embereknél azonban a marihuánával kapcsolatos függőség igen ritkán jelent szignifikáns klinikai problémát.” SÁNDOR Gábor, *A füstje nagyobb, vagy a lángja?*, http://www.kontextus.hu/mirolir/bu_mar.html

nek megjelenni a függő betegek.²⁴ Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban, hogy elsősorban a problémás személyiségekben járhatnak már az ún. puha drogok is súlyos következményekkel.²⁵

Lényeges, hogy éppen a pszichikai függőség az, amit nem lehet megszüntetni (más szerfüggők esetében sem), igazából csak a fiziológiai függőség kezelhető. Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a marihuána fogyasztása a tévhitekkel ellentétben okozhat függőséget, jelenleg is kezelnek ilyen személyeket. Nem hagyható viszont figyelmen kívül az a tény sem, hogy a függőség kialakulását – más deviáns magatartásformákhoz hasonlóan – más tényezők is befolyásolják, elsősorban az egyén személyisége, társadalmi környezete.²⁶

A marihuána „kapudrog” jellege szintén erősen vitatott kérdés. Nemrég két teljesen ellentétes következtetéseket tartalmazó jelentés készült ebben a témakörben. A kanadai szenátus illegális drogokkal foglalkozó speciális bizottsága szerint nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy a marihuánát használó emberek később a keményebb drogokhoz fordulnak. 100 vizsgált fiatalkorú személyből 10 fogyasztott felnőttkorában is rendszeresen kábítószerrel, és 5 jutott el keményebb szerekhez.²⁷

Ezzel ellentétben egy az Egyesült Államokban napvilágot látott jelentés²⁸ szerint az éves vizsgálatok alapján megállapítható, hogy akik fiatalkorúként fogyasztottak először marihuánát, felnőttkorukban inkább használnak kokaint és heroint, illetve válnak függőkké, mint akik életük későbbi szakaszában találkoznak a cannabis alapú szerekkel. A drogpolitika alapját ebben az esetben az az elv jelenti, hogy amennyiben sikerül az első fogyasztás időpontját későbbi életkorra kitolni, úgy ez a fenti káros hatások szempontjából a prevenció egyik hatásos eszköze lehet. A legalizálás azonban könnyebben elérhetővé, olcsóbbá, elfogadottabbá tenné a marihuánát, ezáltal a fiatalok nagyobb eséllyel jutnának hozzá. Ezt pedig a vizsgálat eredményei alapján káros lenne a közegészségügy és az egyén szempontjából is.

A legújabb vizsgálati eredmények figyelembevételével megállapítható, hogy önmagában a marihuána fogyasztása nem váltja ki az ún. kapudrog hatást, vi-

²⁴ „Emellett jellemző, hogy terjed a marihuána (fű), illetve a hasis élvezete, és ezzel együtt is azt tapasztaljuk, hogy megjelennek függő betegek, akik nem tudják a szer fogyasztását tartósan szünteteltetni (kapcsolatban azzal, hogy kialakult a naponta történő fogyasztás szokása).” FUNK Sándor, *Gyógyszeres kezelés szenvedélybetegségekben*, Magyar EgészségPiac, 2002. 4. évf. 10. szám.

²⁵ BUDA Béla, *Puha drogok, kemény kérdések*, Heti Válasz, 2001. I. évf. 21. szám.

²⁶ Ebben a témakörben számos vizsgálat, kutatás folyt és folyik, ezek ismertetése ugyanakkor a jelen tanulmány kereteit ugyancsak meghaladná, ezért ehelyütt csak ily módon utalok ezekre.

²⁷ Helen PHILLIPS, *Marijuana still befuddles law-makers*, New Scientist, 7 September 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)

²⁸ US Substance Abuse and Mental Health Services Administration jelentése, PHILLIPS, i. m.

szont más tényezőkkel kölcsönhatásban elvezethet a keményebb drogok használatához, amire a cannabis használata nélkül nem kerülne sor.

A marihuána fogyasztásának a tüdőre gyakorolt káros hatásait a legalizáció mellett érvelők és ellenzőik is elismerik, a mértékét viszont – álláspontjuknak megfelelően – vitatják. Sándor Gábor idézett tanulmányában úgy véli, hogy a hosszú időn át tartó marihuána-szívás károsíthatja ugyan a tüdőt és a légutakat, fokozza a tüdőrák kockázatát, viszont hiányolja az olyan kutatási adatokat, amelyek összefüggést mutatnának ki ebben a kérdésben.²⁹ A British Lung Foundation 2002-ben napvilágot látott jelentése azonban megállapítja, hogy napi három marihuánás cigaretta elszívása ugyanolyan hatást gyakorol a szervezetre, mint napi húsz szál cigarettáé, leginkább a használat módjának köszönhetően.³⁰ A jelentés leszögezi, hogy a vizsgálat eredménye meglepetést jelenthet mindazok számára, akik azért választották a marihuánát, mert biztonságosabbnak tekintették, mint a dohányzást.³¹ A BLF vizsgálata megállapította továbbá, hogy a marihuánában található THC csökkenti az immunrendszer hatékonyságát a tüdőt illetően, és amíg az 1960-70-es években a marihuánás cigaretták átlagosan 10 mg THC-t tartalmaztak, ma ez sokkal magasabb érték. (Megjegyzendő, hogy az orvosi célból használt cannabis szájspray vagy tablettá formában használatos, ezáltal nem gyakorol a légzőrendszerre káros hatást.)

A cannabis rendszeres használatának és a mentális zavarok bekövetkezésének összefüggései tekintetében ugyancsak alapvetően eltérő véleményekkel találkozhatunk. „A hosszú ideig tartó excesszív (naponta több mint 6 cigaretta) marihuánaszívás sem okoz emocionális vagy mentális károsodást [...] epidemiológiai vizsgálatok sem erősítették meg a cannabispszichózis létét, de azt sem, hogy a marihuána skizofréniát okozna.”³²

A fenti megállapításokat azonban cáfolják egyes 2002-ben napvilágra került vizsgálati eredmények, melyek a rendszeres cannabis használat és a később kialakuló depresszió, illetve skizofrénia közötti összefüggés létezését szignifikánsan megerősítették.³³ E kutatások egyik legfontosabb megállapítása, hogy azok,

---

²⁹ SÁNDOR, i. m.

³⁰ A marihuánás cigaretta elszívásakor általában mélyebben lélegzi be és hosszabb ideig tartja a füstöt a tüdejében a fogyasztó, mint a dohányzás esetében.

³¹ Az Egyesült Királyságban 2002-ben egy a fiatalok körében lefolytatott vizsgálat szerint a megkérdezettek 79%-a úgy vélte, hogy a cannabis biztonságos ebből a szempontból. Emma YOUNG, *Cannabis smoking more harmful than tobacco*, New Scientist, 11 November 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)

³² SÁNDOR, i. m.

³³ Három kutatás eredményét foglalták össze Joseph Ray és Christopher Tennant, a University of Sydney szakértői a British Medical Journal oldalain. In: Emma Young, *Cannabis link to mental illness strengthened*, New Scientist, 21 November 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)

akik fiatalokként kezdik a cannabis használatát, a legnagyobb kockázatot vállalják a későbbi mentális egészségi zavarok tekintetében.

George Patton (Murdoch Children's Research Institute Melbourne) és társai 1600, 14–15 éves ausztrál tanulót vizsgáltak hét éven keresztül. A napi cannabis használók az átlagoshoz képest ötszörös kockázattal váltak depresszióssá 20 éves korukra, míg a heti használóknál ez kétszeres kockázatot jelentett. A depresszió kialakulása tekintetében ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni egyéb szociális tényezők szerepét sem, vagyis az iskolai sikertelenséget, vagy később a munkanélküliséget, viszont a napi fogyasztók esetében a kockázat ténye megerősítettnek tekinthető.

Egy másik kutatás során – melyet Stanley Zammit (University of Cardiff) és csapata végzett – 50 000 férfi adatait vizsgálták, akik 1969 és 1970 között a svéd hadseregben szolgáltak. Kimutatták a cannabis-használat gyakorisága és a skizofrénia kialakulása közötti kapcsolat létezését, mely az olyan személyek esetében is helytálló volt, akiknek nem volt semmilyen mentális zavarra utaló tünetük a szerhasználat előtt.

Terrie Moffitt (King's College London) 1000, az új-zélandi Dunedin városában 1972 és 1973 között született személy adatait vizsgálta átfogó módon. Megállapította, hogy azoknál, akik 15 éves korukban már használtak cannabis, négyszer nagyobb mértékben diagnosztizáltak később enyhébb fokú skizofréniát. Azoknál, akiknél már 11 éves korukban találtak skizofréniára utaló jeleket, nem mutatkozott szignifikáns eltérés a cannabis használók, illetve nem használók között. Esetükben inkább csak egymást erősítő tényezőkről beszélhetünk.

Leszögezhető, hogy az általános vélekedéssel szemben, mely szerint az eseti cannabis-használatnak kis mértékben mutathatók ki a mentális egészségre gyakorolt káros hatásai, a fenti vizsgálatok potenciális veszélyt állapítottak meg.

Egy Seattle-ben, Farmingtonban és Miami-ban végzett vizsgálat a cannabisnak a memóriára és figyelemre gyakorolt reduktív hatását igazolta, amikor 102 cannabis-használó esetében megállapította, hogy a hosszú ideje cannabis használók 15 szóból átlagosan 8.5-öt tudtak memorizálni, szemben a rövid ideig használók és a nem használók 11-es átlagával.³⁴

A fentiekben vizsgált négy tényező veszélyeit figyelembe véve úgy gondolom, hogy alapvetően helyes a cannabis típusú kábítószeres legalizációját elutasító hazai jogalkotói álláspont. Félrevezetőnek és veszélyesnek tartom azt a széles körben elterjedt vélekedést, hogy a marihuána semmilyen veszélyt nem jelent az emberi egészségre.³⁵ Emiatt a fogyasztók nem a valós veszélyek ismere-

³⁴ Erről részletesen: Kurt KLEINER, *Controversy still rages over whether cannabis damages the brain*, New Scientist, 9 March 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)

³⁵ Számátalan olyan vitát volt alkalmam végigkövetni az írott és elektronikus sajtóban, amikor az orvos-szakértő véleményével szemben alkalmi fogyasztók saját tapasztalataikra hivatkozva érvel-

tében hozzák meg döntésüket abban a tekintetben, hogy vállalják-e a marihuána fogyasztásának kockázatait.

A valós tényeken alapuló szakmai viták alapvetően két okból lennének szükségesek. Az egyik ok a különböző típusú kábítószereket az egészségre egyformán veszélyesnek tekintők informálása arról, hogy ebből a szempontból indokolt különbséget tenni az egyes kábítószer típusok között, illetve arról, hogy a marihuána valóban kevésbé veszélyes a keményebb drogokhoz képest (de csak hozzájuk képest). A másik ok az ilyen típusú kábítószeres fogyasztóinak tájékoztatása elsődlegesen arról, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem ártalmatlan szereket használnak, másodsorban pedig arról, hogy milyen káros hatásai vannak és lehetnek az ilyen típusú drogoknak.

Hangsúlyozom, hogy kizárólag szigorúan orvosi és jogi alapokon nyugvó vitákat tartok indokoltnak, mivel társadalmilag a kábítószer-bűnözéssel és a kábítószer-fogyasztással kapcsolatos kérdéskör egyik legnagyobb problémája a szakmai alapokat nélkülöző-, politikai indíttatású vélemények terjedése. Egyetértek Funk Sándorral, aki a következőképpen fogalmaz: „Egyetlen dolgot állítanék határozottan: a drogzérelést depolitizálni kell. Visszahelyezni a jogászat és az orvostudomány kompetenciájába.”³⁶

4. Legális és illegális drogok – alkohol, nikotin, kábítószer

A fenti szerek mindegyike súlyos függőséget okozhat, és kisebb vagy nagyobb mértékben káros az ember egészségére. Sokszor tanúi vagyunk olyan vitáknak, ahol a fenti szerek veszélyességét egymással összehasonlítják, és ez alapján foglalnak állást a legalizálás, illetve a tiltás kérdésében. A legnagyobb probléma ez ügyben az, hogy általában az alkalmi kábítószerfogyasztásnak egészségre gyakorolt hatásait hasonlítják össze a súlyos fokú alkoholizmus és nikotin-függőség hatásaival, vagy éppen fordítva, egy pohár sör vagy napi egy szál ultra light cigaretta hatásait vetik össze a súlyos heroin-függőség jelenségével.³⁷ A

---

tek a cannabis veszélytelensége mellett. Ez alapvetően azért nem elfogadható, mivel az egyén saját tapasztalatából von le általános következtetéseket, míg a szakértő többnyire több száz eset kapcsán foglal állást. Az ilyen általánosításokat és laikus véleményeket a szakértői véleményekkel egyenértékűnek elismerő szemléletet ugyanúgy helytelennek kell tartanunk, mint a különböző típusú kábítószeres fogyasztóinak és veszélyességüknek tartó általánosításon alapuló nézeteket.

³⁶ FUNK. *A marihuána paradoxon ...*

³⁷ Ilyen általánosítások az egyik oldalon például, hogy az enyhe drogok kisebb veszélyt hordoznak magukban, mint az alkohol vagy a nikotin, a másikon pedig az, hogy idős alkoholistát már láttunk, de kábítószerfüggőt nem. Az utóbbi állítást cáfoló irodalomtörténeti példa Thomas de Quincey esete (fő műve: *Egy ópiumevő vallomása*), aki súlyos ópiumfüggősége ellenére 74 éves koráig élt. Igaz azonban, hogy egész életében rémlátomások gyötörték, „tettereje elakadt, tudó-

fenti összehasonlításokon alapuló általánosítások nem képezhetik szakmai érvek alapját, viszont igazolt vizsgálati eredményekből származó adatok összevétele mindenképpen hasznos lehet.

A különböző szerfüggőségekkel kapcsolatos vitákban gyakran elhangzó érvelés szerint a jognak, és azon belül is a büntetőjognak azért nem kell az egyes legális és illegális drogoktól függőségi viszonyba került egyének életviszonyaiba beavatkozni, mert az alkoholfogyasztás vagy a drogfogyasztás magánügynek tekintendő, olyan emberi jognak, amelyet az állam nem korlátozhat, hiszen a fogyasztó – és egy későbbi stádiumban a szerfüggés állapotába eljutott személy – magán kívül senkit nem károsít magatartásával. Ezen vélekedésekkel ellentétben a magam részéről azon véleményekkel értek egyet, amelyek sem az alkoholizmust, sem a drogfogyasztást – későbbi stádiumban a függőséget – nem magánügynek, hanem társadalmi problémának tartják, mivel az önpusztítás más módjaihoz hasonlóan ezek is erőteljesen kihatnak a szenvedélybeteg környezetére. Az ilyen dependencia „nemcsak a közvetlen családot érinti érzékenyen, de a gyógykezelés költségeit kényszerűségből álló intézményi struktúrák, társadalombiztosítás révén, a droggereskedelemmel kapcsolatos bűnözés által stb. az egész társadalmat.”³⁸ Ezen okok miatt indokoltnak tartom, hogy a jog beavatkozzon a szenvedélybetegek életviszonyaiba, akár az egészségügyi ellátó rendszerek útján, akár súlyos esetben a büntetőjog eszközeit felhasználva.

Nem kétséges, hogy a rendszeres, mértéktelen alkoholfogyasztás súlyos fizikai és pszichikai károsodást okoz. A társadalom szempontjából napjainkban is az alkohol jelenti a legtöbb problémát, többet, mint az összes többi élvezeti cikk és drog együttvéve. Az alkoholizmus a büntetőjog számára is komoly problémát jelent, hiszen az alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható bűncselekmények száma jelentősen megemelkedett az 1990-es évekre (a jogerősen elítéltek körében mintegy 30% az aránya azoknak, akiknek cselekménye alkoholfogyasztással kapcsolatos).

Az alkohol fogyasztása önmagában jelenleg nem bűncselekmény.³⁹ A bűnelkövető alkoholistákkal szemben nálunk a Btk. 75. §-a alkalmazható, mely szerint „az elkövető kényszergyógyítása rendelhető el, ha bűncselekménye alkoholista életmódjával függ össze és hat hónapot meghaladó, végrehajtandó sza-

---

mányos munkálkodását abbahagyta és bódító álmok között vergődött örökösen.” Erről részletesen: ELEK Artúr, *Egy ópiumevő vallomásai*, Magyar Génusz, 1902, XI. évf. 27. szám, 433–435.

³⁸ FÜLÖP Ágnes – GRÁD András – MÜLLER Mária, *Droggal és alkohollal összefüggő bűncselekmények*, Bp., 2000, 26.

³⁹ Voltak olyan törekvések a XX. század elején az USA-ban, amelyek a teljes alkoholtilalom bevezetésével próbálták visszaszorítani az alkoholfogyasztást. A 13 évig életben lévő törvény nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sőt az illegális üzlet hatalmas nyereséget hozott egyes bűnözői csoportoknak. A szeszcsempészet teremtette meg Al Capone és Dutch Schultz vagyonát is. ADLER – MUELLER – LAUFER, i. m., 473.

badságvesztésre ítélik.” Ennek gyakorlati alkalmazása meglehetősen ritkán fordul elő, mivel a feltételek együttes fennállta ritka. Amennyiben egy alkoholista elkövető nem alkoholista életmódjával összefüggésben követ el bűncselekményt, akkor hiába szabnak ki vele szemben hat hónapot meghaladó tartamú szabadságvesztést, nem rendelhető el kényszergyógyítása, sőt ennek akkor sincs helye, ha az elkövető alkoholista életmódot folytat ugyan és a cselekményét ittas állapotban követte el, de ez nem áll összefüggésben alkoholista életmódjával (például az emberölés kísérletét megvalósító cselekményt feltékenység motiválta).

Ezért is indokolt az a felvetés, mely szerint: „Az erőszakos bűnözés és az alkoholizálás szoros összefüggésére, valamint arra a tényre figyelemmel, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetőivel szemben gyakran szabnak ki végrehajtandó szabadságvesztést a bíróságok, érdemes lenne fejleszteni az alkoholisták kényszergyógyításának feltételeit, körülményeit. Megfontolandónak tartjuk a szabadságelvonással nem járó szankció mellett vagy keretében elrendelt pszichiátriai intézetben végrehajtandó kényszergyógyítás bevezetését is.”⁴⁰ Véleményem szerint megoldást jelentene, ha az „*alkoholista életmódjával függ össze*” feltétel helyére „*alkoholista életmódot folytat*” szövegrész kerülne, ezáltal a Btk. 75.§ alkalmazása sokkal jelentősebbé válna. Úgy gondolom, hogy az alkoholista életmódnak akkor is köze van a bűnelkövetéshez, ha az adott esetben maga a cselekmény nem is kapcsolódik kizárólag és egyértelműen ahhoz.

Az alkohollal kapcsolatos társadalmi probléma kezelésében segítséget nyújthatna továbbá a kötelező gondozásba vétel intézményének ismételt bevezetése. Természetesen nem az eredeti szövegrész hatályba helyezését szorgalmazom, hanem a mai értékrendnek megfelelő, újragondolt szabály bevezetését.⁴¹ Kezdeményező lehetne az együtt élő házastárs, hozzátartozó, és orvosi szakvélemény alapján lenne elrendelhető az alkoholista gyógyítása. Ezzel megelőzhetővé válna az olyan családokon belül a családtagok sérelmére elkövetett bűncselekmények egy része, melyben alkoholista él.

A rendszeres dohányzás ugyancsak súlyosan egészségkárosító függőségnek tekinthető, és egyik lényeges velejárója az, hogy nemcsak az aktív, hanem a környezetükben lévő passzív dohányosok is veszélynek vannak kitéve. Éppen ezért szükséges lenne súlyosan szankcionálni a tiltott helyen történő dohány-

⁴⁰ LÉVAI, i. m., 238–239.

⁴¹ Az 1972. évi egészségügyi törvény kimondta, hogy azt az alkoholistát, aki rendszeres és túlzott alkoholfogyasztásából eredő magatartásával családját, kiskorú gyermekei fejlődését, saját egészségét, környezetének biztonságát veszélyeztette, vagy a közrendet, illetve munkahelyén a munkát ismételten súlyosan zavarta, az egészségügyi szerv jogosult volt gondozáson való részvételre kötelezni, illetőleg elrendelni a gyógykezelésnek kórház alkoholelvonó-osztályán (részlegén) történő fogatosítását. Az 1994. évi LXXXVII. törvény ezt a rendelkezést megváltoztatta, és ezt követően már nincs lehetőség arra, hogy az alkoholistákat akarunk ellenére kezeljék.

zást, és bővíteni azt a kört, ahol a cselekmény tilosnak minősülne. A rendszeres dohányzásnak ugyanis valóban súlyosabb egészségkárosító következményei lehetnek, mint az enyhe drogok alkalmankénti fogyasztásának. (A már idézett 2002-es vizsgálat eredményei alapján napi 20 szál cigaretta káros hatásainak napi 3 marihuánás cigaretta felel meg.)

A cannabis-származékok káros hatásairól az előző fejezetben volt szó, ezúttal csak megismétlem, hogy a legújabb orvosi kutatások igazolják azon jogalkotói álláspont helyességét, amely az enyhe drogok legalizációját elveti. A kemény drogok legalizációja pedig fel sem merült, hiszen annak veszélyessége közismert, és szakmai körökben sem olyan különböző a megítélése, mint az ún. enyhe drogoknak.

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a legális és az illegális drogok komoly veszélyt jelentenek az egészségre, mindenképpen küzdeni kell használatuk terjedése ellen. Egyetérthetünk Buda Bélával abban, hogy a dohányzás és az ivás legális volta „nem lehet indok újabb szerek felszabadítására.”⁴² Sőt éppen ezzel a legális drogok elleni határozottabb fellépés lenne kívánatos, nem pedig szerek legálissá tétele, különösen egy olyan társadalomban, ahol az átlagéletkor jelentősen az Európai Unió szint alatt van. A legális drogok elleni határozott és szigorú fellépés az illegális drogok legalizációjáért küzdők legfőbb érveit tenné hatástalanná, és a közegészség állapotában is kedvezőbb változások indulhatnak meg.

Lényeges különbség a legális és illegális drogok tekintetében, hogy a kábítószer-kereskedelemből származó illegális bevételek a szervezett bűnözői csoportok anyagi eszközeit bővítik, és ez nem feltétlenül változna egy esetleges legalizáció után sem (gondoljunk csak az illegális alkohol- és cigarettacsempészetre!).

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a legális és illegális drogok összehasonlítása sem ad alapot arra, hogy újabb egészségromboló szereket tegyünk legálissá, viszont felhívja arra a figyelmet, hogy súlyos aránytalanság áll fenn ezen szerek megítélésében. Ez pedig szükségessé teszi, hogy a legális drogok használatának visszaszorításáért annak keretein belül hasonló szigorral lépjen fel a jogalkotó, mint az illegális szerekkel szemben, még akkor is, ha ezt sokan rosszul felfogott szabadságjogaik korlátozásaként élnék meg.

Záró gondolatok – konklúziók

A kábítószer-bűnözéssel kapcsolatos magyar büntetőjogi szabályozást röviden áttekintve, szembevetve a kormányzati ciklusokon átívelő büntetőpolitika hiá-

---

⁴² BUDA, i. m.

nya. Ez pedig nagymértékben megnehezíti a jogalkalmazó szervek feladatát, a kábítószeres terjedése elleni küzdelmet, emellett szélsőséges társadalmi indulatokat gerjeszt, és a szakmai érvek megvitatása helyett legtöbbször színvonalatlan politikai vita tárgyává redukálja a droppolitikai kérdéseket.

A különböző jogszabályi módosítások egységes alapokon álltak abban a tekintetben, hogy indokolt és szükséges a keresleti és a kínálati oldal szereplőire vonatkozó szabályok differenciálása, illetve a büntetőjogi útról történő elterelés lehetőségének biztosítása a keresleti oldal tekintetében. A büntetendővé nyilvánított magatartásokat és a büntethetőséget megszüntető okokat vizsgálva azonban jelentős eltérés mutatkozik a szabályozásban.

Úgy gondolom, hogy az elterelés lehetőségét nem csupán a kábítószerfüggő személyek esetében indokolt biztosítani, hanem az alkalmi fogyasztók számára is hasonló lehetőséget kell teremteni. Ugyanakkor a 2003. évi II. törvény az elterelés lehetőségét ezen jóval túlmenően, túlságosan széles körben biztosítja, mivel egyes esetekben – a módosítás céljával is ellentétesen – a kínálati oldal szereplőire is kiterjeszti [283. § (1) bek. b) pont, d) pont] az alkalmazás lehetőségét. Ezen a ponton nem indokolt a kábítószer fogyasztással összefüggő kétévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűncselekmény elkövetőjének mentesülése sem a büntetőjogi következmények alól. Miután azonban erre 1993 óta lehetőség van, így ebben az esetben indokolt volna, hogy az ügyész kötelező jelleggel alkalmazza a büntetőeljárás törvényben foglalt kompenzációs eszközök valamelyikét.

Az ún. könnyű drogok legalizációja tekintetében az ezt okkal elutasító jogpolitikának a legnagyobb teherterele a szakmai viták hiánya, aminek következményeként valós, tényszerű – ezáltal reális mérlegelést és szabad döntést lehetővé tevő – tájékoztatás helyett átpolitizált, valótlanosságokat tartalmazó álláspontok élnek a társadalomban. Ebben a tekintetben szükséges a kérdés depolitizálása, és a szakmai állásfoglalások ellentmondásainak tisztázása jogi- és orvosi szakértők bevonásával.

A legalizáció kérdésével szorosan összefügg a legális és illegális drogok összehasonlítása, hiszen pro és kontra gyakran hivatkozási alap a hatástani vizsgálatok elemzése. Megítélésem szerint azonban ez inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy arányosan szigorúbbá kellene tenni a legális drogokkal szembeni fellépést, mintsem az illegális drogok használatának dekriminalizását szorgalmazni.

A tanulmányban vizsgált valamennyi kérdés tekintetében még számos érvet és ellenérvet lehetne felhozni, és sok oldalról lehetne még vizsgálni a kérdéskört, de meggyőződésem, hogy a helyes irányt a legális és az illegális drogok eleni határozzott fellépés jelenti.

JOGFORRÁSOK

1923. évi XXII. törvénycikk A Hágában 1912. évi január hó 23-án kötött „Nemzetközi ópiumegyezmény” becikkelyezéséről
1973. évi I. törvény A büntetőeljárásról
1978. évi IV. törvény A Büntető Törvénykönyvről
1987. évi III. törvény A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról
1993. évi XVII. törvény A büntető jogszabályok módosításáról
1998. évi XIX. törvény A büntetőeljárásról
1998. évi LXXXVII. törvény A büntető jogszabályok módosításáról
- 96/2000. (XII. 11.) OGY határozat A kábítószer-probléma visszaszorítása érdekében készített nemzeti stratégiai program elfogadásáról
2003. évi II. törvény A büntető jogszabályok módosításáról

Felhasznált irodalom

- ADLER, Freda – O. W. MUELLER, Gerhard – S. LAUFER, William, *Kriminológia*, Bp., 2000.
- BALLÁNÉ FÜSZTER Erzsébet, *A nemzetközi és a hazai kábítószer-ellenőrzési rendszer kialakulása*, Bp., 2001. (Rendvédelmi Füzetek 2001/34.)
- BUDA Béla, *Puha drogok, kemény kérdések*, Heti Válasz, 2001. I. évf. 21. szám.
- CSÁSZI Erzsébet, *Prostitúcióra is képesek a kábítószerért*, (interjú Dr. Zacher Gábor toxikológussal), Hajdú Online 2002. november 17.
(www.haon.hu/hajdu-bihar/local_article.asp?textid=43382)
- ELEK Artúr, *Egy ópiumevő vallomásai*, Magyar Génius, 1902. XI. évf. 27. szám, 433–435.
- FUNK Sándor, *Gyógyszeres kezelés szenvedélybetegségekben*, Magyar EgészségPiac, 2002. 4. évf. 10. szám.
- FUNK Sándor, *A marihuánaparadoxon*, Népszabadság, 2002. május 29.
(www.nepszabadsag.hu)
- FÜLÖP Ágnes – GRÁD András – MÜLLER Mária, *Droggal és alkohollal összefüggő bűncselekmények*, Bp., 2000.
- GÖRGÉNYI Ilona, *Áldozatpolitika, drogpolitika és kényszergyógykezelés Hollandiában*, Kriminológiai Közlemények 50., Bp., 1994.
- KOVÁTS Andor, *Egy lustrum büntetőjogunk történetéből* in: Finkey Emlékkönyv, szerk. IRK Albert, Pécs, 1936.
- KLEINER, Kurt, *Controversy still rages over whether cannabis damages the brain*, New Scientist, 9 March 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)
- LÉVAI Miklós, *Az alkoholizmus, a kábítószer-probléma és a bűnözés* in: GÖNCZÖL – KORINEK – LÉVAI, *Kriminológiai ismeretek Bűnözés Bűnözéskontroll*, Bp., 1999.

- LÉVAI Miklós, *A kábítószer-problémával kapcsolatos kriminálpolitika és büntetőjogi szabályozás Magyarországon az 1970-es évek végétől napjainkig*, Jogtudományi Közlöny, 2002. 6. szám, 245–256.
- LÉVAI Miklós, *Kábítószeres és bűnözés*, Bp., 2002.
- PHILLIPS, Helen, *Marijuana still befuddles law-makers*, New Scientist, 7 September 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)
- RITTER Ildikó, *(T)örvény – A kábítószerrel való visszaélés büntetőjogi megítélésének hatásvizsgálata 1999. március 1. után*, Bp., 2003.
- SÁNDOR Gábor, *A füstje nagyobb, vagy a lángja?* (www.kontextus.hu/mirolir/bu_mar.html)
- SZLAZSÁNSZKY Ferenc, *Súlyosbodó droghelyzet – Átlegéletkor 28 év*, Hetek, 2000. IV. évf. 27. szám.
- TREMMEL Flórián, *Magyar büntetőeljárás*, Bp. – Pécs, 2001.
- YOUNG, Emma, *Cannabis smoking 'more harmful' than tobacco*, New Scientist, 11 November 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)
- YOUNG, Emma, *Cannabis link to mental illness strengthened*, New Scientist, 21 November 2002 (www.newscientist.com/hottopics/marijuana)

KRISZTIÁN SZABÓ

An Overview of the History of the Hungarian Criminal Law Regulation Related to Drugs with a Special Emphasis on the Drug Policy of the Period after the Change of the Political System

This study provides an overview of the history of the Hungarian criminal law regulation related to drugs with a special emphasis on the period after the change of the political system. Until 1993 criminal law policy on drugs favoured zero tolerance, since then a policy based on compromise has been predominant. There can be found diversion possibilities since 1993 among some criminal offences related to drugs. The study gives a general overview of the conceptions of legislation, the diversion possibilities, it deals with the problem of legalization and the interrelationship of “legal” and “illegal” drugs.

KISS SEBESTYÉN

ARNOBIUS ÉS A MÁSODIK SZOFISZTIKA

I.

A Kr. u. 3.–4. század fordulóján elkészült *Adversus nationes* című apologetikus írás különös helyet foglal el a latin nyelvű keresztény irodalomban.¹ Szerzője, az idősebb Arnobius megtéréséig retorikaprofesszorként tevékenykedett az afrikai Sicca Veneriában. A munka messzemenően tükrözi a rétor széleskörű műveltségét. Az általa feldolgozott anyagban az ismert vallás- és mítoszkritikai elemek mellett megtalálhatók olyan római vallástörténeti régiségek és mitográfiai részletek is, amelyek egyébként ritkán, vagy máshol nem is, csak Arnobiusnál fordulnak elő. Forrásai között számos pogány szerzőt találni² (több mint 50 görög és mintegy 20 latin szerzőre hivatkozik), akik között teljesen ismeretlenek is felbukkannak. A legjelentősebbek Lucretius, Cicero és Marcus Terentius Varro, akiknek közvetlen használata egyértelműen kimutatható. A keresztény szerzők közül mint forrást senkit nem nevez meg Arnobius. A 4–6. könyvben található mitológiai utalások számos helyen párhuzamba állíthatók Clemens Alexandrinus *Protreptikos*-ával. Arnobius ezen kívül ismerte Cyprianus *Ad Demetrianum* című művét, legalábbis azt a részt, ahol az állítólag a keresztények által okozott katasztrófákról van szó. Ugyanezt a témát Tertullianus is tárgyalja az *Apologeticum*-ban (40. caput) és az *Ad nationes*-ben (I 9). A lélek természetét illetően (*media qualitas*) Arnobius több apologétával is egyetért, így Iusztinossal (*Dialogus cum Tryphone*, 5 sk.), Tatianusszal (*Oratio ad Graecos* 13, 1), Theophilusszal (*Ad Autolycum* II 24) és Irenaeusszal (*Adversus haereses* III 20, 1). Ennek kapcsán valószínűsíthető a tertullianusi *De anima* ismerete is. A Minucius Felix *Octavius*-ával fennálló párhuzamok vitán felül állnak, de vannak, akik a közvetlen függőségi viszonyt fenntartásokkal fogadják.³ Az *Adversus nationes* hasonlóságokat mutat Órigenész *Contra Celsum* c. írásával is. Ez a munka is cáfolja, hogy Krisztus varázsló lenne (vö. *Adv. nat.*

¹ Arnobiushoz és művéhez általában lásd a Könyv és Könyvtár XXIV. kötetében megjelent dolgozatomat: „Pogány” kereszténység – „keresztény” pogányság: Arnobius, egy Kr. u. IV. századi apologéta (Egy tudományos probléma jelenlegi állása), 2002, 33–50.

² Arnobius forrásait az alábbi munkák vizsgálták behatóan: F. TULLIUS, *Die Quellen des Arnobius im 4., 5. und 6. Buch seiner Schrift Adversus nationes*, Berlin, 1934; E. RAPISARDA, *Clemente Fonte di Arnobio*, Torino, 1939; újabban A. SITTE, *Mythologische Quellen des Arnobius*, Wien, 1970 és F. MORA, *Arnobio e i culti di mistero. Analisi storico-religiosa del V libro dell'Adversus nationes*, Roma, 1994.

³ Így pl. G. GIERLICH, *Arnobius von Sicca. Kommentar zu den ersten beiden Büchern seines Werkes Adversus nationes*, Mainz, 1985, XXXI. *Quellen des Arnobius*

I 43), s tartalmazza azt a gondolatot, hogy az ember nem a világmindenség középpontja és így természeténél fogva gyenge (*Adv. nat.* II 12 és 49).

Az ezekkel a művekkel fennálló hasonlóságok persze nem egymásnak szóról szóra megfelelő azonosságok, így feltételezhető, hogy Arnobius nem mindegyiket olvasta, bár teljes biztonsággal ennek ellenkezője sem zárható ki. A tematikai párhuzamok talán leginkább azzal magyarázhatók, hogy bizonyos toposzok és érvelési módszerek a keresztény apologetikában éppúgy kialakultak, miként pl. a filozófiában és a történetírásban, és ezek Arnobius számára különösebb akadályok nélkül hozzáférhetőek voltak.

Arnobius azonban valamennyi auctor között a legtöbbször Platónra hivatkozik⁴, bár gondolatai nem minden ponton egyeznek meg az általa *sublimis apex philosophorum et columen*-nek (*Adv. nat.* I 8) és *ille divinus*-nak (*Adv. nat.* II 36) titulált szerzőivel. Gondolati érintkezések figyelhetők meg a *Timaios*szal, a *Theaitétosz*szal, az *Államférfival*, a *Phaidón*nal, az *Állammal* és a *Menón*nal. A Platónról származó idézetek eredete nem tisztázható kellő bizonyossággal. Valószínűnek látszik, hogy Arnobius Platónról sem olvasmányjaiból ismeri. A platóni gondolatok gyakori alkalmazása persze egyértelműen bizonyítja, hogy Arnobius a platonizmus hatása alatt áll, hasonlóképpen, mint ellenfelei, a pogány filozófusok is, akiket Platónnal kíván megcáfolni.⁵ A pogány vallások követői mellett ezek a *virii novi* („új férfiak” – *Adv. nat.* II 15) is a kereszténység ellenfelei, akikkel Arnobius az *Adversus nationes* második könyvében száll vitába. Számos azonosítási kísérlet után végül is az tekinthető a leginkább elfogadhatónak, hogy a *virii novi* platonikusok⁶, de inkább egy sokfajta elemből létrejött platonista irányzat, semmint a klasszikus, „tisztá” platonizmus hívei. Ez az irányzat gnosztikus, hermetikus, pythagoreus és chaldeus elemeket ötvözött magába, de kimutathatók érintkezések Porphürioszsal, Iamblikhosszal és Numeniosszal is (ez utóbbit Arnobius név szerint is említi). Miként Iamblikhosz világossá teszi, Hermész Triszmegisztoz egyre nagyobb tekintélyre tett szert a platonizmusban, mi több, Hermész lesz az, aki a filozófia segítségé-

⁴ Vö. R. LAURENTI, *Il platonismo di Arnobio*, Studi filosofici 4, 1981, 3–54.

⁵ Pl. *Adv. nat.* II 13: *quid Plato vester in Theaiteto*.

⁶ Vö. A.–J. FESTUGIÈRE, *La doctrinedes „virii novi” sur l'origine et le sort des âmes*, In: Uő: *Hérnétisme et mystique paienne*, Paris, 1967, 261–312. P. COURCELLE, *Les sages de Porphyre et les „virii novi” d'Arnobé*, REL 31, 1953, 257–271, szerint a *virii novi* nem mások, mint Porphüriosz és követői. A Porphürioszsal való érintkezések azonban nem bizonyítják egyértelműen, hogy Porphüriosz közvetlenül forrásul szolgálna Arnobius számára. Ezen kívül az Arnobiusnál található hatalmas mennyiségű anyag nem vezethető le kizárólag csak Porphüriosztól. Azok a megfelelések, amelyek a Plótinosz-utód Porphürioszra utalhatnának, megtalálhatók pl. a gnosztikus és a hermetikus tanok rendszerében, a chaldeus orákulumokban vagy akár a közép-platonizmusban is.

gével lehetővé teszi a felemelkedést az Istenhez. Porphüriosz és Iamblikhosz a chaldeus orákulumokat is integrálta a platonizmusba.

Ez a hallatlanul élénk szellemi mozgás az újplatonizmus irányába mutat, azonban még közelebbi pontosításra vár annak kérdése, hogy az újplatonizmus melyik megnyilvánulási formájáról lehet szó a *viri novi* kapcsán. Annyi bizonyos, hogy a kereszténység számára a 3–4. század fordulóján új kihívást és feladatot jelentett az újplatonizmus mint ellenfél és konkurens szellemi irányzat megjelenése. Ez a filozófiai irányzat teret kínált a spiritualizált vallásosság, különféle halhatatlansági elméletek és a legfőbb Isten tisztelete számára. Környezetében felvirágoztak a legkülönbélebb megváltáselméletek és a misztériumvallások, amelyeknek teológiája fokozatosan platóni színezetet kapott. Arnobius tehát olyan időszakban írt, amikor a népies, népszerű elemek a filozófiában jelentős szerephez jutottak, és nagy közkedveltségnek örvendtek. Ezeket az elemeket később a neoplatonizmus legnagyobb alakja, Plótinosz szerette volna kiszűrni, azáltal, hogy a filozófia tisztább, intellektuálisabb formái felé fordult, így kívánva visszaadni a filozófiának eredeti rangját. Hasonló ez ahhoz a szemléletbeli diszkrepanciához, amely a klasszikus platonizmus és a hellenisztikus filozófiai iskolák között feszült, mert miközben a platóni filozófia nem mindenki számára volt elérhető, addig a hellenisztikus filozófiák széles társadalmi rétegek felé fordultak.

Ismét csak kétséges, hogy Arnobius maga olvasta-e a neoplatonista filozófusok, így Plótinosz és utódai írásait, de mindenesetre tény, hogy ismerte azt a fajta filozófiát, amelyet akkoriban Porphüriosz és Iamblikhosz képviselt. Maga Porphüriosz is korábbi, középső platonista, gnosztikus, mágikus és chaldeus tanokra nyúlt vissza, amelyek Plótinosz minden igyekezete ellenére sem merültek feledésbe, s az ő halála után ismét új erőre kaptak.

Joggal merül fel a kérdés, vajon kimutatható-e valamilyen kapcsolat az ilyen szellemi környezetben létrejött *Adversus nationes* és a közismerten a középplatonizmushoz⁷ sorolt Apuleius munkái között. Ezt a feltevést legalább két tényező támaszthatja alá. Egyfelől Arnobius éppúgy afrikai volt, miként Apuleius, másrészt a magát „*philosophus Platonicus*”-nak beállító Apuleius éppoly széles műveltséggel rendelkezett, mint a rétor Arnobius. Ez ideig nem sikerült kimutatni, hogy egyes arnobiusi gondolatok egyedül csak Apuleiustól származnának, de bizonyos pontokon érdemes tematikai egyezések után kutatni.

⁷ Vö. C. MORESCHINI, *Die Stellung des Apuleius und der Gaios-Schule innerhalb des Mittelplatonismus*, In: *Der Mittelplatonismus*, hrsg. von Cl. ZINTZEN (Wege der Forschung 70), Darmstadt, 1981, 219–274.

II.

Apuleiust mindenekelőtt *Metamorphoses*, vagy közismertebb fordításban *Az aranyszámár* című regénye révén ismeri és tartja számon az utókor. A termékeny szerzőnek, aki előbb szülővárosában, Madaurában, majd Karthágóban, s végül Görögországban teljesítette ki műveltségét, nem maradt ránk valamennyi munkája. A fennmaradt, és kétséget kizáróan Apuleiusnak tulajdonítható művek közül *A mágiáról* (*De magia*) című, *Apológiaként* is emlegetett írása és a *Virágoskert* (*Florida*) címen ismert, szónoklatokból válogatott szemelvénygyűjtemény érdemel nagy figyelmet, mert ezek azok az alkotások, amelyek leghívebben tükrözik Apuleius irodalmi tevékenységét. A szakirodalomban régóta ismert tény, hogy Apuleius a „második szofisztiká”-nak nevezett szellemi-irodalmi irányzat legkiválóbb, és mindeddig egyetlen ismert latin nyelvű képviselője. Az apuleiusi életmű latin nyelvű kritikai kiadását elkészítő Rudolf Helm már több mint félévszázada példásan kimutatta, hogy az *Apológia* valójában a második szofisztika egyik mesterműve, egy rendkívüli műveltséggel rendelkező szerző zseniális alkotása.⁸ Hitelesnek tartott szónoki és filozófiai művei immár magyarul is hozzáférhetőek.⁹ A kötethez írt utószó¹⁰ hűen felvázolja a szerző munkásságát, és napjaink médiából jól ismert kifejezéseivel élve „sztárfilozófus”-ként, mi több, „showman”-ként aposztrofálja Apuleiust.

III.

A „második szofisztiká”-nak¹¹ nevezett irodalmi mozgalom a Kr. u. 2–3. század talán legmeghatározóbb szellemi áramlata volt a Római Birodalom keleti, görög nyelvű felében. Az elnevezéssel először Philosztratosznak *A szofisták életéről*

---

⁸ Vö. Rudolf HELM, *Apuleius' Apologie – ein Meisterwerk der zweiten Sophistik*, In: *Das Altertum* (1), 1955, 86–108. A munkához legutóbb elkészült német nyelvű bevezetés, fordítás és magyarázó jellegű tanulmányok is jól kidomborítják az *Apológia* helyét az apuleiusi oeuvre-on belül, lásd Apuleius, *De magia*. Eingeleitet, übersetzt und mit interpretierenden Essays versehen von J. HAMMERSTAEDT, P. HABERMEHL, F. LAMBERTI, A. M. RITTER und P. SCHENK. *Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam Religionemque pertinentia*, Band V, Darmstadt, 2002, hrsg. von H.-G. NESSELRATH et al.

⁹ Apuleius, *A világról*. Szónoki és filozófiai művek. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003.

¹⁰ Az utószó KENDEFFY Gábor munkája. Lásd Apuleius, i. m. 269–291.

¹¹ A második szofisztikához vö. G. ANDERSON, *The Peipaideumenos in Action: Sophists and Their Outlook in the Early Empire*, In: *ANRW II 33, 1*, 1990, 79–208, Uő: *The Second Sophistic: Some Problems of Perspective*, In: D.A. RUSSEL (ed.), *Antonine Literature*, Oxford, 1990, 91–110; Uő: *The Second Sophistic, a cultural phenomenon in the Roman empire*, London / New York, 1993, továbbá A. MICHEL, *Rhétorique et philosophie en second siècle après J.-C.*, In: *ANRW II, 34, 1*, 1993, 3–78. A Kr. u. 2–3. század szellemi arculatához és a második szofisztikához magyarul lásd SZILÁGYI János György kiváló tanulmányát, in: *Lukianosz összes művei II.* (utószó), Magyar Helikon, Budapest, 1974, 717–798.

írt művében találkozunk, aki ezt az irányzatot megkülönböztette a Szókratész korában virágkorát élő első szofisztikától, amelyet filozofáló retorikának tartott. A „szofista” név a 2–3. században elsősorban a hivatásos, közönség előtt fellépő szónokokat jelentette, akik beutazták a Római Birodalom görög nyelvű területeit, hogy szónoklataikkal elkápráztassák közönségüket, és hatalmas összeget szedjenek be fellépti díj gyanánt. A legtöbbjük műveit alig ismerjük, noha ők voltak azok az értelmiségiek, akik leginkább meghatározták a kor görög kultúrájának arculatát. Az irányzat legismertebb képviselői Dión Khrüszosztomosz, Ailiosz Ariszteidész, a már említett Philoztratosz és a szíriai származású Lukianosz voltak.

Közös vonásaik közé tartozott, hogy csaknem valamennyien a klasszikus görög világ pereméről származtak, előbb-utóbb azonban a régi görög kultúrközpontok valamelyikében, leginkább Athénban telepedtek meg. A szép beszéd tehetsége segítette hozzá őket ahhoz, hogy a társadalmi ranglétra mind magasabb fokaira kerüljenek, és sokan igen tekintélyes vagyona tettek szert, majd kapcsolataiknak köszönhetően a legbefolyásosabb polgárok sorába jutottak. A szofisták szellemi teljesítményei azonban nem álltak arányban tekintélyükkel és társadalmi megbecsültségükkel, minthogy műveik tárgyául többnyire lényegtelen, semmitmondó témákat választottak. A témaválasztás tehát ellentétben állt a szónoki kidolgozás messzemenő stílusbeli tökéletességével. Ezen persze aligha csodálkozhatunk, sőt, némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy ez a folyamat valójában szükségszerű volt. Szem előtt tartva, hogy a szofisták közül sokan maguk is mintegy idegen nyelvként, iskolában tanulták meg a klasszikus, tiszta görög nyelvet, mely jelentősen eltért a kor beszélt nyelvétől, a koiné irányába haladó görög köznyelvtől, nem meglepő, hogy szónoklataikkal valóságos divatot teremtettek a klasszikus kori attikai irodalmi nyelvnek. Ezek a szónokok vállalták a görög műveltség elsajátításának fáradságát, és végigjárták annak iskoláját. Az ilyen pályára lépő fiatalnak a retorika alapjaival együtt a művelt görög nyelvet, azaz az attikai dialektust is meg kellett tanulnia.

A rétoriskolák sokféle gyakorlatának csúcán a tanár és a többi hallgató előtt elmondott iskolai beszédek, a *deklamációk* álltak. Ezeket a beszédeket az ún. bevezető beszédek, a *prolaliák*nak nevezett előadások előzték meg, amilyeneket például Apuleius *Florida* című gyűjteményében találni. Ezek rövid, nyitányszerűen hatásos és figyelmet felcsigázó bevezetések voltak egy hosszabb előadáshoz. A hagyományos három beszéd fajta, a törvényszéki, a tanácsadó (politikai) és a bemutató szónoklat (deklamáció) közül főleg az utóbbi lett mind jelentősebb. Noha valós történeti alakok és események is alapul szolgálhattak ezeknek a gyakorlatoknak, a császárkorban a deklamációk mindegyik fajtájára jellemző volt a realitástól való távolság, a bravúrt pedig a minél képtelenebb helyzetek kitalálása és a minél virtuózabb érvelés jelentette.

Moralizáló beszédekben a szofisták olykor jogi természetű témákat is tárgyaltak (*controversiae*), mint például a házasságtörés, de egyéb más becsületbeli kérdésekre is keresték a választ, amelynek során a hallgatóság közbeszólásai akár az eredetivel teljesen ellenkező irányba is terelheték a szónok gondolatait. Ez utóbbi szónoklatoknak különféle türannoszok, kalózok voltak a legjellegzetesebb szereplői. Ezen túl az ún. epideiktikus beszédek is jellegzetes megjelenési formái voltak a szofista gyakorlatnak. Ide tartoztak a temetési beszédek, a születésnap magasztaló szónoklatok, és azok a bemutató jellegű beszédek is, amelyek valójában a deklamációk közé sorolandók: így például a különböző épületek felavatásakor tartott beszédek (az athéni Olümpieion). A császárt vagy egy adott várost dicsőítő beszédek (*enkómion*) sem voltak ritkák, a leghíresebb ezek közül Ailiosz Ariszteidész Rómára mondott szónoklata. Más különleges alkalmak is kiváló lehetőségeket kínáltak a szofistáknak előadói tehetségük villogtatására: Ariszteidész például panaszos hangú szónoklatban örökítette meg a Szmürna városát elpusztító földrengést.

Az epideiktikus jellegű beszédeknek egyik különleges csoportját alkotják azok a szónoklatok, az ún. *ekphrasziszok* vagy műleírások, amelyek képeket, szobrokat, különféle épületeket tárnak a hallgatóság elé, rendkívül érzékletesen és plasztikusan jelenítve meg a szóban forgó tárgyat. Ide kapcsolhatók az olyan, már-már valószínűtlenül bizarr és hasonlóképpen virtuóz hatású *enkómionok* is, mint például a légy dicsérete, a papagáj dicsérete vagy a kopaszág dicsérete, amelyek témájukat tekintve ugyancsak teljességgel jelentéktelenek, a művés nyelvi megformáltságnak azonban kiváló iskolapéldái. Játékos-tréfás tartalmuk miatt ezeket *paignionok*nak is nevezték (*paignion* a. m. játékszer, s a *paisz* 'gyermek' szóval áll etimológiai kapcsolatban).

Az irányzat általunk is ismert legtermékenyebb szerzőjének kétségtelenül a szír származású Lukianosz (kb. 120–180) tekinthető, akinek valamennyi ránk maradt, vagy az ő neve alatt hagyományozott műve magyarul is olvasható.¹² Ezt a szerzőt a maga életében pusztán egyszer említi a filozófián iskolázott orvos, Galénosz. Az utókor azonban, mindenekelőtt a nagy szatirikus írók mind tanulnak tőle és nagyra értékelték írói munkásságát, aminek oka minden bizonnyal a szerző jellegzetes hangnemében keresendő. Galénosz után legelőször majd csak a 4. században említi az A. nobius-tanítvány Lactantius (*Divinae Institutiones* 1, 9, 8). Az apológiát író Lactantius természetesen elsősorban azért hivatkozhat Lukianoszra, mert a szír rétor a korábbi görög vallást is kritizálta, hiszen az új-szofisztika kedvelt támadási felülete épp a régebbi vallás bírálata is volt.

A hagyományos vallást elsősorban a két Zeusz-szatíra, *A tragikus Zeusz* és a *Zeuszt sarokba szorítják* című írás figurázza ki. *A tragikus Zeusz* olümposzi is-

¹² Lukianosz i. m.

tenei két filozófust kísérnek figyelemmel, egy epikureust és egy sztoikust, akik azon vitatkoznak, vajon létezik-e isteni gondviselés vagy sem, és az égiek természetesen az ő gondviselésük mellett kardoskodó sztoikust segítenék győzelemre, de hiába. S a poén az, hogy végül maga Zeusz is az epikureus érvelésnek ad igazat. A *Zeuszt sarokba szorítják* viszont az isteni mindenhatóságba és a túlvilági igazságszolgáltatásba vetett hit képtelenégét bizonygatja: az istenek felett a Moirák uralkodnak, tehát nem irányíthatják a világot, a túlvilági igazságszolgáltatás pedig, ha egyszer az ember sorsa előre meg van határozva és nincs szabad akarat, fölösleges és értelmetlen.

E két darab a menipposzi szatírák azon csoportjába tartozik, amelyeknek csupán a szelleme menipposzi, maga Menipposz, ez a Kr. e. 3. században élt szatíraszerző nem jelenik meg bennük. Az oeuvre-ön belül a szatírák mellett természetesen a retorikai munkák vannak túlsúlyban, de a dialógusok is nagy szerepet játszanak. Ezek egyik csoportját a komoly témájú platóni dialógusok alkotják, a másikba pedig a komédia által ihletett művek tartoznak. Különösen fontos helyet foglalnak el az újkomédiába illő személyek beszélgetései, így a *Hetérák párbeszédei* és az *Istenek párbeszédei* valamint a *Tengeri istenek párbeszédei*. Az *Istenek gyűlése* című darab a menipposzi szatírák közé sorolandó; ebben Zeusz azt akarja, hogy a gyűlésen részt vevő istenek hozzanak határozatot az új istenek ellen. Retorikai munkái között megtalálhatók az enkómionok, ilyen *A légy dicsérete*, az ekphrasziszok, mint például a *Hippiasz vagy a fürdő*, és a moralizáló beszédek, amilyen a *Phalarisz*. Kimagasló jelentőségűek pamfletjei, ezek a gúnyos írások, amelyeket a kor valamely jelensége ihletett (*Hogyan kell történelmet írni?*, *A műveletlen könyvgyűjtő ellen*).

IV.

Amikor az arnobiusi *Adversus nationes* említjük, a cím hallatán és felületesebb megközelítésben elsősorban annak keresztény szándéka, hitvédő volta tűnhet fel. Ámde közismert, mennyire kétarcú jelenségről van szó e munka esetében. Arnobius hevesen védelmezi a kereszténységet, melyet úgyszólván alig ismer, s ezzel párhuzamosan kíméletlenül, szarkasztikusan ostromozza a pogány vallásokat, melyeket viszont rendkívül részletesen és informatívan az olvasó elé tár. A Janus-arcú alkotás mindezen túlmenően beszédes tanúja a szerző hatalmas műveltségének, virtuóz tehetségének, és hűen dokumentálja Arnobius rétori működését. A műre és a szerző tevékenységére vonatkozó hieronymusi hely¹³ világosan kiemeli, hogy Arnobius rendkívül hatásosan, kitűnően, virágzóan (*florentissime*) tanította a szónoki mesterséget. Nincs adat arra vonatkozóan, vajon tu-

¹³ HIERONYMUS, *De viris illustribus* 79: *Arnobius sub Diocletiano principe Siccae apud Africam florentissime rhetoricam docuit, scripsitque Adversum gentes volumina, quae vulgo extant.*

dott-e görögül, de mint rétor minden bizonnyal kapcsolatba került a birodalom keleti területeinek nyelvével. A kutatás során még annak lehetősége is szóba került, hogy Arnobius neve görög eredetű lenne, mi több, ezzel együtt maga Arnobius is egy görög eredetű család szülötte volt¹⁴, az erre vonatkozó adatok azonban kevésbé meggyőzőek. Annyi azonban bizonyos, hogy a munka, miközben a befejezetlenség hatását keltheti, hiszen a hetedik könyvben találni gondolati ismétléseket¹⁵, mégis teljes mértékben megfelel egy szónoki alkotás elvárásainak.

A hagyományos, klasszikus műfajok felől nézve az *Adversus nationes* jól illeszkedik az irodalmi, s azon belül a keresztény irodalmi hagyományba, amennyiben az apológia műfaját képviseli, s itt elég, ha csak Tertullianusra mint az egyik, ha nem legjelentősebb latin apologétára gondolunk. De ugyanilyen apológia, ha más témájú is, a már említett apuleiusi védőbeszéd, mely műfaját tekintve rokonítható Arnobius művével.

Meglepő módon azonban az *Adversus nationes* nem csupán egyetlen hagyományos műfajt reprezentál. Az apológia második, vallás- és kultúrtörténeti szempontból jelentősebb részének fő témái az istenekről alkotott pogány elképzelések, a kultuszok és az ezekkel kapcsolatos mitológiai történetek bemutatása valamint a kultikus cselekmények és áldozatok, a kultuszszobrok és templomok leírása. Ezeket figyelembe véve talán a második szofisztika egyik legjellegzetesebb kisműfajára, az *ekphrasiszra* gondolhatunk. Az apológia első könyvének egyik jelentős eleme, amikor Arnobius elterve a hit erejével, a teremtő Isten magasztalásába kezd (*Adv. nat.* I 31), majd Krisztusra térve, színteremtve egy hellenisztikus misztériumvallásba is beleillő litániaszerű fohászban¹⁶ dicséri Krisztust, akinek legfőbb érdeme abban áll, hogy elvezette az embereket a pogány vallásoktól a keresztény hitre (*Adv. nat.* I 38). A dicséret, mely elragadtatást tükröz, felidézheti az új szofisták nemzedékének kedvelt műfaját, az *enkómion*t.

A második könyv, amelyet maga a szerző is kitérőnek tekint¹⁷, a lelkek üdvével kapcsolatban egy erősen filozófia színezetű vitát tartalmaz, melynek címetzettei a már említett *virī novi*¹⁸, s a vita így valójában egy kibővített *diatribé*-nek, egyfajta erkölcsi problémát feszegető beszédnek is tekinthető. Mint ismer-

---

¹⁴ Erre nézve I. U. MORICA, *Storia della letteratura latina cristiana*, Turin, 1923, I. 607, idézi I.E BONNIEC, *Arnobio. Contre les Gentils*, Livre I, Paris, 1982, 7.

¹⁵ Erre vonatkozóan I. KISS, S. i. m. 40–41.

¹⁶ A hely ilyen értelmezését adja S. COLOMBO, *Arnobio Afro e i suoi sette libri Adversus nationes*, *Didaskaleion* 9, 1930, 1–124.

¹⁷ *Adv. nat.* II 1: *ab instituta defensione deverticulo paulisper facto*

¹⁸ Vö. 6. jegyzet

retes, a diatribé is a vándorfilozófusok, illetve szofisták kedvelt megnyilatkozási formája volt.

A negyedik könyvben Arnobius az absztrakt fogalmak megszemélyesítését abszurd dolognak bélyegzi, és úgy látja, hogy képtelenség a rengeteg funkcióistenség (például a *Pietas*, a *Concordia*, a *Salus*) tisztelete (*Adv. nat.* IV 1–12). Ez mintegy visszhangozza a lukianoszi *Istenek gyűlése* központi témáját: az Olümposzon annyira elszaporodtak a jövevény és idegen istenek, hogy kiszorítással fenyegetik a régi lakókat. Ezen túllépve az is az arnobiusi kritika célpontjává válik, vajon miért van egyetlen istenségnek több megjelenési formája. Ennek kapcsán tanúi lehetünk az öt Minerva civakodásának (*Adv. nat.* IV 16), akik azon versengenek, vajon rangjukat tekintve melyikük a legjelentősebb. Amellett, hogy itt az istenek kritizálásának egyik szerfelett különös módjával állunk szemben, feltűnő, hogy a jelenet erőteljesen emlékeztet az újkomédia szereplőinek nevetséges-mulatságos beszélgetéseire, beleértve a lukianoszi *Hetérák* illetve *Istenek párbeszédeit* is.

Az egyes istenek kritizálásakor azonban Juppiter különös helyet foglal el. Mert Arnobius nemcsak azt bizonyítja több helyütt is, hogy Juppiter nem lehet a legfőbb Isten, hisz voltak neki szülei, hanem meg is szégyeníti az Olümposz urát (*Adv. nat.* IV 20–23), amikor felsorolja kínos ügyeit, s az „istenek és emberek atyja” ilyen módon egy szánandó botrányhőssé válik. Némiképpen ezzel a szándékkal rokon az a retorikai gyöngyszem is, amely egy szinte képtelenségig eltúlzott, ám ragyogóan szellemes párbeszédet mutat be. Ebben a Juppiternek áldozati állatul kiszemelt bika perel az istennel (*Adv. nat.* VII 9), és mintegy vádbeszédet tart Juppiter ellen a saját élete védelmében. Mindez remekül beleillik a hetedik könyvbe, melynek témája az áldozatok és az áldozati játékok értelmetlen voltának kipellengérezése.

Juppiter az egyik szereplője egy olyan dialógusnak is, amely könnyedén besorolható a fiktív történeti és mitológiai beszédek kategóriájába, amely forma úgyszintén a második szofisztika kedvelt eszköze volt. Arról a párbeszédéről van szó, amelyet Arnobius a történetíró Valerius Antias műve alapján közöl. A kritika célpontjai azok az ünnepek, amelyeket a pogányok évenként megültek, s így a hagyomány és a szokás alapján teljesen igaznak fogadták el az ünnepekkel kapcsolatos hiedelmeket. Az első ezek között Numa Pompilius története (*Adv. nat.* V 1). A rómaiak második királya, aki, bár furfangos cselekkel rászedte Juppiter Eliciust, mégsem nyeri el a villámok feletti felügyelet jogát.

Van olyan beszéd is, amely az ellenfelet szólaltatja meg, de ez is a fikció szintjén jelenik meg az apológiában. Egy pogány képzeletbeli beszéde ez, amelyben a maga vallását védelmezi (*Adv. nat.* V 32). Ismét csak a képzelet eredménye az a zseniális szónoklat, amelyet mintegy az egész világhoz intéz Arnobius. Ennek témája a faragott képek, kultuszszobrok hiábavalósága.

(*Adv. nat.* VI 14–16). A szónoklat más szempontból is érdekes: a bemutatás ekphraszisz-jelleget kap, és a beszéd sodró lendülete, minthogy célja a meggyőzés, felidézi a diatribé műfaját is.

V.

Az Arnobiusra vonatkozó életrajzi adatok szűkössége miatt¹⁹ az *Adversus nationes* születését megelőző időszakra nézve messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. Annyi azonban mégis bizonyos, hogy az apológiában markánsan élénk tárul a szerző retorikai jártassága, magas szintű műveltsége. A műnek a kereszténység és a pogányság között elfoglalt köztes helyzete is szembeötlő, s ha szándékoltságról nem is lehet szó, mégis az igazsághoz közelíthet az a megállapítás, hogy Arnobius jól ismerhette kora rétorait, vándor szofistáit, gyakorlatukat akár követhette is megtérése előtt, Lukianosz személyében talán példaképet is találhatott a maga számára, s megtérése után az addig felhalmozott tudást beépíthette apológiájába. A fentebb bemutatott szöveghelyek mindenestre ezt az elképzelést látszanak megerősíteni.

Ezzel együtt van még jó néhány olyan pont, ami a problémák továbbgondolására készíthet. Először is valamennyi olyan szöveghelyet össze kell gyűjteni, amelyek a második szofisztikára jellemző vonásokat hordozzák. Érdekes lenne megvizsgálni, vajon Arnobius a forrásul használt szerzőktől átvett-e ilyen elemeket, mert ily módon akár ellentmondásokba is ütközhetünk. Vergiliusra gondolva²⁰ ugyanis például elgondolkodtató, hogy a római irodalom aranykorának legkiválóbb költője is előszeretettel alkalmazott műveiben ekphrasziszokat, s tudnivaló, hogy Vergilius mintegy két évszázaddal a második szofisztika alkotói előtt élt.

Az istenalakok csoportosításánál és Arnobius forrásainál a cicerói *De natura deorum* mindenképpen mintának tekintendő, de az igazi példakép talán mégsem Cicero. Ezt a későbbiekben kell majd bizonyítani.

Minthogy keresztény céllal megírt munkáról van szó, felvetődik a kérdés, vajon a keresztény tanokra illetve Krisztusra vonatkozóan felfedezhetők-e szofisztikus jegyek, amint ezt például az apológia első könyvében található Krisztus-dicséret (*Adv. nat.* I 38) sugallja. A szofisztika jegyeit viselő dialógusok struktúrájának vizsgálata után tisztázni kell, hogy ezek az apologetikus érvelésnek mely pontjain találhatók, s ebből talán a funkciójukra vonatkozóan lehet majd következtetéseket levonni.

¹⁹ Erre vonatkozóan vö. I. jegyzetet, i. m. 39 skk.

²⁰ Ezen a ponton S. FREUND, *Vergil im frühen Christentum*, Untersuchungen zu den Vergilzitate bei Tertullian, Minucius Felix, Novatian, Cyprian und Arnobius, Paderborn-München, 2000, c. műve lehet irányadó.

SEBESTYÉN KISS

Arnob und die Zweite Sophistik

Hieronymus hat in seinem Werk *De viris illustribus* Arnob, diesen Apologeten aus der Wende vom 3. zum 4. Jahrhundert nach Chr., als einen bezeichnet, der in der Stadt Sica (Nordafrika) hervorragend Rhetorik lehrte. Eine Auseinandersetzung mit seinem Werk *Adversus nationes* macht diese Meinung durchaus plausibel. Unter den Autoren, die Arnob als Quellen benutzt haben dürfte, spielt Apuleius, dieser glänzende Rhetor und Sophist aus dem 2. Jahrhundert nach Chr., laut der bisherigen Erläuterungen gar keine Rolle. Doch scheint Arnob, der vor seiner Bekehrung zum Christentum sehr erfolgreich Rhetorik lehrte, Beziehungen zur Zweiten Sophistik, dieser bedeutenden geistes- und literaturgeschichtlichen Strömung der römischen Kaieserzeit, gehabt zu haben. In seiner Apologie sind nämlich typische Erscheinungs- und Gattungsformen der Zweiten Sophistik zu finden. Es konnten bis jetzt Epideiktika, sogenannte Sphrageis, fiktive mythologische und historische Reden, sowie Elemente, die aus der neuen Komödie über die Zweite Sophistik in dieses apologetische Werk gelangt sind, nachgewiesen werden. Der Aufsatz geht auch auf mögliche Parallelen mit dem berühmten Sophisten Lukian ein und versucht, eventuelle Vorbilder des Arnob bei ihm zu suchen. Eine Beziehung des Apuleius zu Lukian wurde in der Fachliteratur bereits angenommen, und sollte es gelingen, eine Abhängigkeit Arnobs von Lukian nachzuweisen, so stünde es nahe, Apuleius als alleinigen belegten Vermittler zwischen Lukian und Arnob bezeichnen zu können. Es wäre auch wichtig zu ermitteln, ob und in welchem Maße Charakterzüge der Zweiten Sophistik in der Verteidigung der Christen durch Arnob zu finden sind. In dem Beitrag sind auch diese geplanten Forschungen angekündigt.

A. MOLNÁR FERENC

A GYULAFEHÉRVÁRI SOROK VIZSGÁLATÁHOZ*

A Gyulafehérvári Sorok vagy Glosszák (GyS) egy, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban található latin nyelvű kódexbe beírt kis magyar vendégszöveg-csoport. A kódex többek között egyházi beszédeket, beszédvázlatokat közöl, s ebbe a részébe írták be – latin eredetijük nyomán – a magyar nyelvű rímes distinctiókat: a majd elmondandó magyar nyelvű prédikációk sorokba szedett vázlatát, sarokpontjait. Három rövid, összesen 15 sornyi szövegről (és a latin megfelelőkről) van szó, amelyeket a Gyulafehérvári kódexbe (GyK) annak összeállításakor vagy nem sokkal utána minden bizonnyal ugyanaz a kéz írt be. A GyS-t 1898-ban fedezte fel Varjú Elemér¹, s ismertetése nagy feltűnést keltett, a GyS-sel mind nyelv-, mind irodalomtudományunk meglehetősen sokat foglalkozott is.² Magam itt csak annyit jegyzek meg, hogy a GyS nyelvészeti vizsgálatában a legutóbbi fontos tény Benkő Loránd könyve, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*³, amely az egyes nyelvészeti kérdések tárgyalásakor a GyS-t is figyelembe veszi. Ezenkívül külön megadja a GyS olvasatát és értelmezését, az utóbbiból egy kötöttebb (A) és egy szabadabb (B) variánst.⁴ Ellenkéntben a másik három korai rövid szövegművelőnkkel (Halotti Beszéd, Königsbergi Töredék és Szalagjai, Ómagyar Mária-siralom) könyve végén Benkő a szövegek egyes vitatott pontjairól részletesebben írva a GyS-re lényegében nem tér ki, nyilván azért, mert annak vázlat-jellege értelmezési problémákat kevésbé kínál. A GyK beszédeket, beszédvázlatokat tartalmazó részével kapcsolatban nemrég Madas Edit ért el jelentős eredményeket.⁵ A GyK-t – ha csak utalásszerűen is – Gábrriel Asztrik már összekötötte a XIII. századi párizsi ferences prédikációs irodalommal. J. B. Schneyer sermo-repertóriuma segítségével Madas mindezt bebizonyította: a beszédeknek több mint a felét sikerült

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 41. (a NKFP 5/101 és az OTKA T 029146 sz. pályázata támogatásával). A sorozatról – amely könyvtártudományi-filológiai kiadványban most jelentkezik először – l. A. MOLNÁR: *Egy nyelvi és művelődéstörténeti adattár tervéről*. MNy. 97 (2001): 367–368.

¹ VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári codex*. Akadémiai Értesítő 10 (1899): 16–25.

² A vonatkozó irodalomra l. STOLL Béla – VARGA Imre – V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp., 1972. 143; MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp., 1976. 49.

³ Bp., 1980.

⁴ Uo. 53, 62.

⁵ MADAS Edit: *A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke*. ItK. 97 (1993): 1–15; Uő.: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 197–218.

azonosítania, vagy párhuzamot találni hozzájuk, az azonosított szerzőket pedig a XIII. századi ferences tradícióhoz tudta kötni. Madas egyébként is behatóan tanulmányozta a kódexet. A közölt fotómásolatok alapján meggyőzőnek látszik például az a megállapítása, hogy a GyK törzsszövege öt különböző kéz másolása. (S még egy hatodik kéz szintén elkülönítették.) A kódex a beszédminták mellett egyéb pasztorációs anyagot ugyancsak tartalmaz, s egy teljesen más jellegű részt, egy oklevélmintákat adó formuláriumot is. Főleg ennek a kutatásával már korábban megállapították, hogy a kódexet Magyarországon, a veszprémi egyházmegyében (? Székesfehérváron) másolták, állították össze 1310 és 1320 között.⁶ Ugyanerre mutatnak a kódex paleográfiai s a GyS nyelvészeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatai is.⁷

E cikkben a GyS olvasatával és az értelmezésével foglalkozom, úgy ahogyan ezt korábban az Ómagyar Mária-siralom, a Königsbergi Töredék és részben a Halotti Beszéd tanulmányozása során tettem.⁸ Megemlítem, hogy a GyS olvasatát az újabb időkben – APhI átírásban – a Molnár József és Simon Györgyi szerkesztette *Magyar nyelvelvékek* című tankönyv szintén megadja.⁹ Benkő olvasatát és egy módosítással az értelmezését pedig átveszi a Madas Edit összeállította egyetemi tankönyv, a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*.¹⁰ Saját olvasatom, valamint értelmezésem szintén nem áll messze a Benkőétől. Ami az olvasatomat illeti, az az övétől lényegében annyiban tér el, hogy kevésbé számol azzal a jelenséggel, miszerint – az alsó (és középső) nyelvállású hangokat jelölő *a* és *e* betűk túlterheltsége miatt – az alsó és középső nyelvállású hangjaink jelölésében az eggyel felsőbb nyelvállású hangot jelölő betűk egyfajta rendszeres alkalmazására került volna sor.¹¹ Az alábbiakban, olykor egy-két bevezető megjegyzés után, először a GyS egy-egy distinctiójának betűhű szövegét közlöm s a megfelelő latin szövegeket. Majd a GyS szövegrészeinek olvasata, illetve értelmezése (mai magyar nyelven való visszaadása) következik. Végül a GyS szövegeihez néhány nyelvészeti, egyháztörténeti kommentárt fűzök.

Az első rövid magyar vendégszöveg és magyar megfelelője a GyK 50a lapja alján olvasható. Az ugyanezen a lapon kezdődő, Jézus körülmeléséről, illetve

⁶ KARÁCSONYI János: *A magyar ferencrendiek formuláskönyve a Batthyány-könyvtárban*. Batthyáneum 2 (1913): 24–32.

⁷ L. pl. VARJÚ: i. m.; ERDÉLYI Lajos: *A Gyulafehérvári Sorok*. In: Uő.: *Magyar nyelvi tanulmányok*. I. köt. Bp., 1926. 131–142; MADAS: idézett művek; irodalommal.

⁸ L. pl. A. MOLNÁR Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Kolozsvár, 1999. passim; irodalommal.

⁹ J. m. i. h.

¹⁰ Bp., 1992. 327–328.

¹¹ Vö. A. MOLNÁR: *A Königsbergi Töredék vizsgálatához*. Magyar Nyelvjárások 41 (2003): 438.

Jézus nevééről szóló sermóhoz csak lazán, hasonló témája révén kapcsolódik. E *distinctio* máshonnan szintén ismert, és változatai is vannak. A GyK-ban lévő beírás a Jézus nevét adó akrostichont külön is kiemeli. Az *i.* rövidítés feloldása *id est*. A latin szöveget már ismerte vagy máshonnan vette leírója, s közvetlenül mellé írta a valószínűleg korábban már szintén meglévő magyar fordítást, amely ugyancsak rímes.¹² Szögletes zárójelben kiegészítés van, amely a sérült kódex hiányát óhajtja pótolni.

J –	Jocunditas merencium. i.	Habrofaqben walacnok kegyffege –
E –	Eternitas ufuencium. i.	eleeknek kegyffe vrukffege.
S –	Sanitas langenciū.	Koozfaqbon walaknok egeffege –
V –	vbertas egencium.	Scíukfaqben walaknok beufefge.
S –	Sacietas efüencium –	ehezeu[cnek ? elegffege /vagy/ eleffege.]

Ennek egy lehetséges olvasata (korabeli feltehető kiejtése, a magyar nyelv-tudományban szokásos jelölés szerint): Hábróságben báláknak kéžüsségē. | Éléknek ürükségē. | Kórságban báláknak egésségē. | Szükségben báláknak böüsségē. | Éhező[knek ? elégségē /vagy/ eleségē.].

A szöveg egy lehetséges értelmezése: Háborgattásban lévőknak békessége. | Most élőknek örök élete. | Betegségben lévőknak egészsége. | Szűkölködésben lévőknak bősége. | Éhezőknek [? megelégtülése /vagy/ elesége]. – A vázlat-pontszerű értelmezések, itt és később, akár bővebben is megfogalmazhatók, fel is oldhatók: Háborgattásban lévőknak a békesség, a megnyugvás adója. | Most élőknek az örök élet adója, biztosítója. Stb.

A második sorban tipikus másolási hiba van: az előző sor *kegyuffege* szavát kezdte el leírni a másoló, majd észrevéve tévedését, azt áthúzta. Ennél a *distinctio*nál a másolás ténye egyébként is szinte biztos, legfeljebb még az jöhetne szóba, hogy emlékezetből írták le. Mint említettem, a latin szöveg korábbról és több változatban ismert, a *distinctio* pedig a GyK vonatkozó beszédéhez lazábban, lényegében csak hasonló témáját tekintve kötődik. E *distinctio* harmadik sorához párhuzamként vesd össze a ThewrewkK-beli „bodogh azon letanyaja magyarwl”-nak egy sorát, 39: „*Koroknak egesseghe maria yma[g]*”.

Megjegyzem, hogy az alább tárgyalandó másik két *distinctio* esetében sem lehet ugyan kizárni a másolás tényét, azoknak a nem másolat volta azonban leg-

¹² Erre és a további közlésekre l. elsősorban ERDÉLYI: i. m.; *Ó-magyar olvasókönyv*. Összeáll. JAKUBOVICH Emil és PAIS Dezső. Bp. 1929. 132–138; *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyianianae*. Exaratus a Roberto SZENTIVÁNYI. Editio secunda adaucta. Szombathely, 1949. 95–97. (Számomra jelenleg nem hozzáférhető 4. kiad. is van: Szeged, 1958.); BENKŐ: i. m., fakszimile a 32. lap után; E. ABAFFY Erzsébet: *Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata*. MNy. 86 (1990): 127.

alább annyira valószínű, lévén, hogy a GyK megfelelő سرمóihoz kötődnek. Míg a többi, említett korai szövegemlékünket Benkő is – joggal – egyértelműen másolatnak tartja, (az egész) GyS-ről ezt „jó valószínűséggel” teszi föl. Mindenesetre Benkőnek az a GyS nyelvállapotából, helyesírásából kikövetkeztetett megállapítása, miszerint a nyelvemlék eredeti szövege „talán fél évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát”, differenciáltan és óvatosan kezelendő.¹³

A következő szöveg a GyK 125a lapjának alsó szélére van írva. Ezen a lapon kezdődik egy Szent Tamás napjára szóló beszéd. A latin distinctio a Ján 20/29-hez csatlakozva („Quia uidisti me thoma credidisti beati qui non uiderunt et crediderunt.”) a szövegben azt mondja, hogy a mostani keresztények Tamás módjára négyféleképpen látják Krisztust. Itt a latin szöveget és fordítását egymás mellé írva hozom:

In mirifici operis indicio.	Chudalatuť múiún ^c ielenetuťben
In uerbi oris fúí testimonio.	vnū zaiuaal mūdut igen ^c tonofagaban
In facri altaris misterio.	Ńcēt oltarū kuner kepeben.
In fúí ýmagínís uestigio.	oz kerezť fan figeu kepeben

A magyar distinctio egy lehetséges olvasata: Csudálatos mívinek jelñnetűiben. | Ünün szájáťbal mundot igének tanóságában. | Szent oltárun kűnyér képében. | Az kērēsť fán figő képében.

A szöveg egy lehetséges értelmezése: Csodálatos cselekedetének megmutatkozásában. | A saját szájával mondott igének a tanúságtételében. | Szent oltáron kenyér formájában (a kenyér színe alatt). | A keresztfán függő képmásában.

Az első sor értelmezéséhez vedd össze az idézett igehely, szentlecke utáni verset, Ján 20/30: „Sok más jelt is mívelt ugyan Jézus az ő tanítványai előtt, a melyek nincsenek megírva ebben a könyvben” (revideált Károlyi-féle ford.).

A harmadik magyar szöveg a GyK 149a lapjának alján található. Verses, noha a nagyheti prédikációvázlat szövegébe beépített latin distinctiók nem azok. A latin beszéd hat körülményt sorol fel, amelyek még súlyosabbá tették Krisztus szenvedéseit. A magyar szöveg jó stilisztikai formálására vall, hogy a felsorolásból elhagyta a szán-neveket.¹⁴ A megfelelő latin szöveg, illetve annak magyar visszaadása a következő:

...quia sex sunt que aggravat (!) passionem Christi, primum quia a proprio discipulo eius uendicio fuit procurata. secundum quia a populo eius natiuo (?) est accusatus tertium quia a ierosolomis honorifice fuit susceptus, quartum innocencia salvatoris, quintum mortis infamia, sextum Marie presencia.

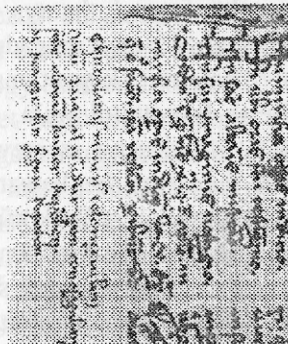
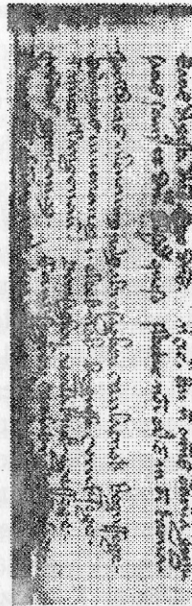
¹³ BENKŐ: i. m. 24, 26.

¹⁴ BENKŐ: i. m. 362.

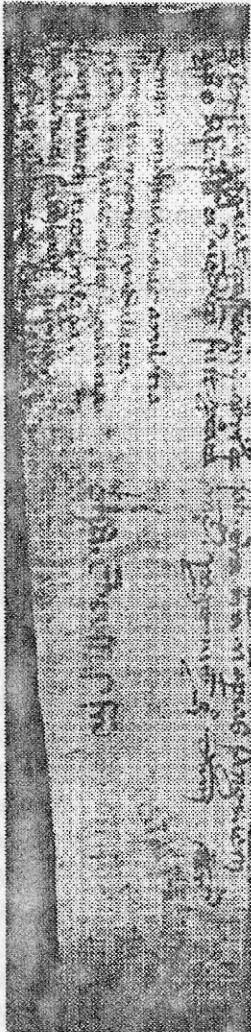
A GYULAFEHÉRVÁRI SOROK FÉNYKÉPMÁSAI

II.

I.

III.

138a

A Gyulafehérvári kódex 50a. (I.), 125a. (II.) és a 154a. (III.) lapjának alsó széle Erdélyi Lajos *Magyar nyelvi tanulmányok* I. köt. (Bp., 1926) c. könyve nyomán

Vnun tonohuananac arulatia
Nemzetui nepnech vadulatia.
Irlm̄ uarafanac tiftes fugadatia.
Isten fianach aztotlonfaga.
halalanoch scidalmoŝ quina.
bbodug aŝcunnac ŝcemehel la[tatia.]

A magyar szöveg egy lehetséges olvasata: Ünün tanóxtbányának árulátja. | Nemzétüi népnek bádulátja. | Jeruzsálēm bárásának tisztēs fugadátja. | Isten fiának ártatlanságá. | Hálálának szidalmos kína. | Bódug ásszunnak szeméhel lá[tátja.]

A szöveg egy lehetséges értelmezése: Önnön tanítványának árulása. | Saját népének vádolása. | Jeruzsálem városának tiszteletteljes fogadása. | Isten fiának ártatlansága. | Halálának gyalázatos kínja. | Boldogasszonynak mindezt saját szemével való látása. – Itt az oldottabb fogalmazás ilyesfajta lehetne: Önnön tanítványa által történt elárulás. | A saját népe által való (be)vádolás. | Jeruzsálem városa által való tiszteletteljes fogadtatás. Stb.

Krisztus kínszenvedésének ezek a történései a korabeli egyházi irodalomban ilyen sorrendben és megközelítően ezzel a részletezéssel eléggé elterjedtek lehetnek. Például a Szent Brigittának tulajdonított tizenöt imádság közül az elsőben ugyanezeket a tényeket-eseményeket is kiemelve írják le a passiót. Nálunk ezek az imák nyolc, a XVI. század elejéről való kódexből idézhetők (Winkler-kódex, CzechK, GömörK, PozsonyiK, GyöngyösiK, LázárK, ThewrewkK, KrizaK). Közülük a ThewrewkK-ből (1531) idézek, 4–5: „Es weres werw hwllasodnak wtanna tennen tanytwanyod mya el arwltataal: te walaztottad sydo neped mya meghy fogatal: hamys tanok mya wadoltatal: három byro mya hamyssen ytelteteel: Az teen magadnak walaztottad warasodban Jerosalemben ... Artatlan halalra kegyetlensegwel yteltetel megy fogwan Es rettenetesseghesth hwzattatol wala. ekleztetel wala ... tennen ruhadbol megy foztatol wala ... te dyczew zemeydnek wylagossaga ... kemeny sydoknak katronczayawal fedezwen be keteztetek...”. A középkori egyházi kifejezések, toposzok, formulák széleskörű elterjedtségére, variálódására mutat az is, hogy a passiójeleneteknek a fenti imában is meglévő *megy fogwan, hwzattatol wala, ekleztetel wala, be keteztetek* szavai, szerkezetei, mint már Horváth Károly és Mészöly Gedeon megállapította, rokoníthatók az Ómagyar Mária-siralom igenév-sorával: „fugwa / huztuŝwa wklel / ue / ketwe ulud”.¹⁵ Látjuk, a *ketwe* a szem, az arc bekötésére szintén vonatkozhat, illetve egy kőoszlophoz, kőlábbhoz

¹⁵ HORVÁTH Károly: *fugwa huztuŝwa wklelue*. MNy. 37 (1941): 185; MÉSZÖLY Gedeon: *Az Ómagyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Kolozsvár, 1944. 14–22; Uő.: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp., 1956. 256–261.

való odakötözésre és az ott való ostoroztatásra is, amit Mészöly említ (pl. CzechK 4: „kw labhoz *koztetol wala*”). S az újabban Martinkó András által feltárt rokon (külföldi) latin szövegek, szövegrészletek tartalmazta hasonló jelentésű szavak alapján is az Ómagyar Mária-siralomban lévő *ketwe* egy, valamikor az elfogás után, például az Annáshoz vagy a Pilátushoz vitelkor való megkötözésre ugyancsak utalhat.¹⁶

A GyS nyelvéről szólva röviden azt mondhatjuk, hogy az lényegében megfelel annak a kornak, amelyre a GyK-ba való beírását teszik, illetve annál némileg korábbi nyelvállapotot is tükrözhet. Az *-at*, *-et* képző után (palatális hangrendű szóban) például még ott van a véghangzó (*ielenetuiben*; *Nemzetui*; vö. pl. Hallotti Beszéd: *intetvinec*, *kinzotviatwl*; Königsbergi Töredék: *kezdetuitul*; de: GyS *vadulatia* stb.). A birtokos jelző *-NEK* és általában a locativus *-BEN* ragja már illeszkedik (pl. *walacnok*, *tonohtuananac*, *nepenech*; *tanofagaban*, *kepeben* stb.; de: *Habrofagben*). A *-βEL* (*-VEL*) rag előfordul *β* (*v*)-vel és *h*-val is: *zaiual*, *scemehel*. Megemlítenéd, hogy a *bíró* ~ *bírák*, *idő* ~ *idén* tőtípus szintén előfordul a GyS-ben (*walacnok* /háromszor/, *eleeknek*; vö. Marosvásárhelyi Sorok: *erefnek*; de: GyS: *ehezeu[cnek]*), amely az említett szavakban (is) később visszaszorul, majd azokban gyakorlatilag eltűnik. Stb.

A GyS a saját műfajában szintén mutatja a korabeli igényes magyar nyelvhasználatnak, írásbeliségnek viszonylagos fejlettségét. A latin distinctiókat ugyancsak rímes (numerikus) prózában (? versben) adja vissza. Sőt a harmadik szöveget is, ahol a latinban nincs rím. A központosításban a szöveg distinctio és bejegyzés volta nyilván kevésbé követeli meg a „szabályszerűséget”. A GyS szövegtagolását Benkő „kielégítő színvonalúnak” tartja, és ezt írja róla: „A nagy kezdőbetűk használatában annyiban következetes, hogy csak sorkezdő s egyúttal mondat-, illetőleg tagmondat-kezdő helyzetben alkalmazza őket, de nem következetes annyiban, hogy vannak a szövegben kisbetűs sorkezdetek is (a latin szövegmegfelelőkben ez csupán egy esetben fordul elő). A sorvégeket, illetőleg mondat- vagy tagmondat-végeket legtöbbszörre pont, némelykor vízszintes vonásocska zárja le; egyes sorvégeken ugyanezek a jelek elmaradnak, ami azonban funkcionálisan nem zavaró, mert a külön írt sorok voltaképpen a meglévő lezáró jeleket is fölőlegessé teszik. A szövegnek azokon a helyein viszont, ahol ma nyelvérzékünk sem kívánna semmiféle interpunkciós jelet, a GyS.-ban sem találunk soha ilyesmit”.¹⁷ Ehhez Keszler Borbála annyit tesz hozzá, „hogy a GyS tagolása is intonációs-szünetjelölő típusú: a szakaszhatáro-

¹⁶ MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében (Bevezetés és vázlat)*. Bp., 1988. 124.

¹⁷ BENKŐ: i. m. 366.

kat a pontok, illetőleg sormetszetek jelzik”.¹⁸ Magam pedig még azt jegyzem meg, hogy a sorvégeken látható vízszintes vonásokskák (–) elhúzódtott írású pontok (is) lehetnek.

FERENC A. MOLNÁR

The Reading and Interpretation of the Old Hungarian ‘Lines of Gyulafehérvár’

The Old Hungarian Gyulafehérvári Sorok (GyS) ‘Lines of Gyulafehérvár (Alba Iulia)’ is the fourth oldest text of the Hungarian language, which was written about A. D. 1310–1320 in a Latin codex, consisting sermons mainly of Franciscan origin. The GyS comprises the short sketches in Hungarian of three Latin sermons. It is altogether 15 lines in rhymed prose. The author presents his own reading (reconstruction of contemporary pronunciation) and interpretation of the GyS (obviously relying on earlier relevant results, too). He also gives suggestions concerning some debated points of the GyS.

---

¹⁸ KESZLER Borbála: *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Bp., 1995. 29.

SZABADI ISTVÁN – BOZZAY RÉKA

**NÉMETALFÖLDI NEOLATIN KÖLTŐK (GRUDIUS, FLEMING)
MAGYAR VONATKOZÁSÚ VERSEI A SINAI-HAGYATÉKBAN**

Sinai Miklós (Hajdúbagos 1730. – Debrecen 1808.), a Debreceni Református Kollégium professzora és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke széleskörű európai műveltséggel rendelkezett, ahogy ezt hagyatéka is mutatja. Sinai mint egyháztörténész kiemelkedő tevékenységet folytatott, hatalmas forrásanyagot gyűjtött egybe. Hagyatékát részben a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár őrzi külön gyűjteményként¹, kisebb részét a Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára², egyes darabjait pedig az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.³ A hagyaték legértékesebb része azonban szétzóródott, ahogyan erre legutóbb Kelecsényi Gábor is felhívta a figyelmet.⁴

A köztudatban élő negatív Sinai-képet még ma is Révész Imre *Sinai Miklós és kora című*, komoly tényanyagot felvonultató, de koncepciós munkája határozza meg.⁵ Révész summás, a korszakra is jellemző ítéletei közül egyet emelek ki: „amennyire ortodox volt a dogmatizmusa, épp annyira reakciós volt a politikai szemlélete, már fiatalágában”⁶. Pedig nehéz addig ítéletet mondani valakiről, akinek kéziratos hagyatékát még nem dolgozta fel senki, márpedig Sinai esetében, bármily meglepő, ezzel a helyzettel állunk szemben. Megint csak Révészt idézem: „másfél század óta a református egyházi történetírás folyvást hangoztatta – s a nem-egyházi, amennyiben egyáltalán érdekelte, utánamondta – hogy Sinai roppant nagy tudós volt történelmi, egyházjogi, klasszika-filológiai területeken; azonban tudományos hagyatékának nemhogy a forrásértékű részeiben való kiadására, hanem még regisztráló és értékelő, pontosan átfogó számbavételére sem került mindeddig sor (egy-két részletkísérletől eltekintve). Úgyhogy ez a hagyaték mind e mai napig zömében áttekinthetetlen, s óriási mennyiségével és rendszertelenül szétszórt voltával inkább elriasztja, mint

¹ I. 24. jelzet alatt (*Sinai Miklós-féle gyűjtemény*). L. KORMOS László: *A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár ismertetője*. Debrecen, 1984. 102–104.; SZABADI István: *A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár állagának és fondjainak jegyzéke*. Debrecen, 2000. 134–135.

² R 509, 514/a, 1118 jelzetek alatt.

³ Fol. Lat. 3123, 3174, 3179, 3188, 3198, 3494; Fol. Hung. 912; Quart. Lat. 1193, 2088–2094; Oct. Lat 621, 679.

⁴ KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Budapest, 1988.

⁵ RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós és kora*. Budapest, 1959.

⁶ RÉVÉSZ i. m. 63.

vonzza az iránta érdeklődőket”.⁷ „Mind e mai napig” – írta 1959-ben Révész, s 2003-ban még mindig leírhatná ugyanezt a mondatot.

Kitűzött tárgyunkhoz közelítve: a debreceni református egyházkerületi levéltárban lévő kéziratos anyag tartalmáról, a benne foglalt iratokról mindeddig még jegyzék sem készült, illetve az éppen most van folyamatban. A nevezett levéltár Sinai-hagyatéka 28 kötetből, egy dossziéból és egy dobozból áll. A kötetek többsége fóliás, több száz oldalas, közülük mindösszesen hat kötethez készített 1955-ben egy eléggé megbízhatatlan tartalomjegyzéket Nagy Sándor akkori levéltáros.⁸

A Sinai által másolt és másolatott kéziratos anyag java része egyháztörténeti, illetve köztörténeti vonatkozású oklevél- és rendelet-gyűjtemény, de szép számmal találunk benne irodalomtörténeti jelentőségű anyagot is: többek között magyar⁹ és neolatin nyelven alkotó szerzők költeményeit a 16. századtól kezdődően. Egyetlen, de tanulságos példán keresztül is meg lehet világitani a hagyaték kiaknázatlanságát: Stoll Béla közismert versgyűjtemény-bibliográfiájában teljesen helytelenül egyetlen tétel képviseli a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár anyagát mind az 1963-as első, mind a 2000-ben megjelent és jelentősen kibővített második kiadásban¹⁰.

Jelen közlésünkben két németalföldi költő, Nicolaus Grudius és Johannes Fleming Magyarországon tudomásunk szerint közöletlen, magyar vonatkozású latin nyelvű költeményén keresztül szeretnénk felhívni a figyelmet Sinai Miklós kéziratos hagyatékára, rögtön jelezve azt is, hogy csak a neolatin költészet kutatói számára is további verseket rejt a számos kéziratos kötet.

Joannis Flemingi Epitaphium Mariae Reginae Ungariae Viduae Ludovici II.

Ex delitiis Poetar. Belgicor. Tom. II. edition. Francof. 1614¹¹. in 120 pag: 406.

Funbres has exequias funebria justa,

Et de more pias solvimus inferias.

Manibus, o Regina tuis o foemina princeps,

Nostra, cui nullam secla tulere parem.

Crudeles divi, cur tanta licentia mortis est?

⁷ RÉVÉSZ i. m. 6–7.

⁸ TIREL I. 8. e. 16. k.

⁹ Vö. SZABADI István *XVII. századi verses szövegek a Sinai- és Révész-hagyatékban* című előadása. Szeged, 2003. május 15. A magyar költészet műfajai és formattípusai a XVII. században – RMKT XVII. század című tudományos konferencián [sajtó alatt].

¹⁰ *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Összeállította STOLL Béla. Budapest, 2002. Jóllehet Stoll Béla kiemeli az általa ismertetett egyháztörténeti gyűjtemények jelentőségét, bibliográfiájában a Sinai-hagyatékból, már harminc éve nem használt jelzetet feltüntetve, egyedül Kállói Pényes István verses krónikája szerepel. i. m. 626.

¹¹ [Janus GRUTERUS]: *Delitiae poetarum Belgicorum hius superiorisque aevi illustrium, Collectore Ranutio Ghero*. Frankfurt, 1614.

Sicine erit subito praecipitanda malo?
An quia mors magnum confecit Caesara, praedam,
    Han<c> dignam titulis credidit esse suis?
Atropos, ut famae et virtutibus invida vitae,
    Stamina praecipiti rumperet us<a>¹² manu?
Illa tamen veluti si quis de littore solvens
    Naviget, et placidum per mare tutus eat.
Leniter excessit, vitae segura beatae,
    Aspectu aeterni sic fruitura Dei.
Natalem Belgis, fatum donavit Iberis,
    Utraque sic tellus, quod veneretur, habet.
Illius ingenium, virtus, animusque virilis,
    Claruit Eois, Occiduisque plagis.
Atque ea florebunt, famaue superstite vivent:
    Invida mors cessa, hic nil tibi iuris erit.

Nicolai Grudii numerale Ludovico II. Hungariae Regi, ad Mòhàtsium infeliciter in proelio, contra Turcas gesto, pereuntii. Ex Delitiis Poet. Belgicor. Tom. II. pag. 645.

Te Lodo[v]ice Getae obiectas qui debilis hosti
    Pro Patria, in patria, cum patriaue iaces.

Nicolai Grudii carmen, quod cecinit Mathaeo Olaho Hungaro Funerum Libr. II in Ranutii Gheri Delitiis Poetar. Belgic. Francof. 1614. Tom. II. pag. 635,

Marmore sub picto Mathaeus(*) claudor Olahus
    Urbs quo Zasvaros praeside tuta fuit.
Mirata est, cuius virtutem Pannonis ora
    Et sectata suum civica turba Ducem.
Me tamen haud virtus clarorum aut nomina avorum;
    Trans Alpes Valacho stemmate ducta iuvant.
Si, quem non potuit prosternere barbarus ensis,
    Quum toties saeva in proelia signa tuli:
Nunc iaceo lenta consumptus tabe, viator,
    Nec bis terna datum cernere lustra fuit,
Quod potuit fecit. Mors dura, ast vivida famae
    Obruitur nullis gloria marmoribus.

(*) Mathaeum, si non germanum, certe cognatum Archiepiscopi Strigoniensis Nicolai Olahi fuisse, strenuumque militem annos nondum 30 natum, qui Zasvarosinum contra Turcas defendit, indubitatum est.¹³

¹² Vö. Publius OVIDIUS Naso: *Fasti* III. 550.

¹³ Későbbi kéz bejegyzése a kéziratban: „Késégtelen, hogy Mátéről, Oláh Miklós esztergomi érseknek ha nem testvéréről, hát rokonáról van szó, az éppen csak harminc éves vitéz katonáról, aki Szászvárost védte a törökök ellen”. Oláh Mátéről l. OLÁH Miklós: *Hungaria*. Ford. Németh Bé-

Johannes Fleming epitaphiuma Máriáról, Magyarország királynőjéről, II. Lajos özvegyéről.

Gyászt és szertartást, temetést a halotti menettel,
méltó mód tartunk, és kegyes áldozatot.
Jaj, a te árnyad előtt, asszony, fejedelmi Királynőnk,
Hozzad méltó nő nem született soha még.
Ádáz istenek, ily hatalom mért jár a halálnak?
Így kell vesznie, ily hirtelenül, gonoszul?
Zsákmányul császárt szerzett: azt hitte a végzet,
Rangjához méltó tán csakis ez lehetett?
Atropos, hát az erény s a dicső hírnév ily gyűlöletes lett,
Hogy feszített újjal téped el, ím, fonalát.
Ám Ő part peremén a hajóját végre eloldván
Biztos vízre jutott szerte a tengereken.
Elment csendben, nem sajnálta az élete útját,
Tudván, várja az Úr, isteni gondviselés.
Belgának született, de ibérnek szánta a végzet,
Mint a sajátját így két haza is becsüli.
Férfiasan bátor lelkét, az eszét s az erényét
Együtt bámulták napkeleten s nyugaton.
Élnek most is ezek, nem hervad hírük el immár,
Menj el irigy végzet, nem fog erőd ezeken.

Nicolaus Grudius kétsorosa a Mohácsnál a törökkel vívott harcban szerencsétlenül elhunyt II. Lajosról, Magyarország királyáról.

Trákok elé hulltál, Lajosunk, elerőtlenedetten,
Veszve a hon, s honodért most honi földbe' nyugodsz.

Nicolaus Grudius verse, melyet a magyar Oláh Máté halálára írt.

Festett márvány őrzi Oláh Máté tetemét itt,
Szászváros védett volt vezetése alatt.
Városi népe csodálta, neves volt Pannoniában,
Egy emberként állt háta mögött a tömeg.
Engem mégsem vonz az oláh ősök neve, híre
Mely Havasalföldön vert gyökeret valaha.
Ám hogy a barbár kard nem volt képes leigázni,
Bár számos harcban vittem elől csapatom.
Lásd, utazó, hosszú nyavalyám elvitt a halálba,

---

la. Budapest, 2000. 35. „Az Argyesből való [Danus nemzetségéből származó] Mamsilának feleségétől, Marinától, az említett János vajda nővérétől többek között két fia született: az egyik neve Stancul volt, akinek két fia született, Danus és Petrus; a másiknak Stoian, azaz István. Ő nemzett engem és Mátét fiaiként...”

Hatször öt évet alig láttam az éltém alatt.
Mindent megtett, mit tehetett. Bár zord ez a végzet,
Ékes-szép hírért sírköve sem fedí el.

(Ford.: Szabadi István)

A költeményeket joggal sorolhatnánk a Krakkóban 1544-ben megjelent *Pannoniae Luctus* című antológia verseinek köréhez.¹⁴ Hopp Lajos¹⁵ majd legutóbb Imre Mihály¹⁶ hívta fel a figyelmet a kutatásba korábban alig bevont krakkói kötetre, mely a Mohács utáni magyarországi eseményekre reagál nyolcvannyalc latin nyelvű epigrammát, elogiumot, epitaphiumot, elégiát téve közzé. A Sinai-kéziratban is reánk maradt versek tehát a hazai kutatás előtt alig ismert Grudiust és Fleminget olyan költők közé sorolják, mint Camerarius, Georgius Verner, Georgius Logus, Johannes Langus, Ursinus Velius, Ludovicus Brassicanus, Johannes Antonius Cassoviensis, Valentinus Ecchius, hogy csak az ismertebbeket említsük. Elmondhatjuk ezt, a tartalmi jegyeken túl, teljes joggal költői eszközeiket, humanista műveltségüket, stiláris megoldásaikat tekintve is.¹⁷

A versek keletkezésének háttere csak részben ismert: az köztudott, hogy II. Lajos magyar király felesége, a Németalföldön született Habsburg Mária Budán jelentős erasmista kört szervezett maga köré, sőt Luther tanáival is rokonszenvezett. Németalföldi nevelője az 1522-ben VI. Adorján néven pápává választott, de erasmista utrechti egyetemi alkancellár volt. Magyarországon Jacobus PISOVAL, a Thurzókkal, Johannes Henckellel, Conrad Cordatussal tartott szoros kapcsolatot.¹⁸ Általánosságban mégsem mondhatjuk el, hogy Mária királynénak akár magyarországi udvara is, mint szellemi műhely, eléggé feltárt lenne a hazai kutatás által, személyes szerepét alig méltatják, inkább csak megemlítik.¹⁹ Jobban ismert az a kör, amely elkísérte a mohácsi csatavesztés után Pozsonyba, Bécsbe, majd Németalföldre: köztük is Oláh Miklós, aki 1542-ig maradt Mária

¹⁴ *Pannoniae Luctus. Quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliique funesti casus deplorantur.* Cracoviae MDXLIV. Apud Hieronymum Vietor.

¹⁵ HOPP Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” eszméje a magyar-lengyel hagyományban.* Budapest, 1992. (Humanizmus és Reformáció 19.) 102–120.

¹⁶ IMRE Mihály: *„Magyarország panasza” – A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában,* Debrecen, 1995. 37–46.

¹⁷ Például vö. a II. Lajos halálára írt, fentebb olvasható Grudius-vers sorait Camerariusnak a *Pannoniae Luctus*-ban megjelent, azonos tárgyú, azonos remniszcenciát hozó epigrammájával: „Aeternum aut iuvenem Ludovicum haec fama manebit / pro patria in patria non timuisse mori”. IMRE Mihály i. m. 281.

¹⁸ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszása.* Magyar humanizmus. Budapest, 1935. 234–259.

¹⁹ ZOMBORI István: *II. Lajos udvara.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* (szerk.: VÁRKONYI Ágnes) Budapest, 1987. 107–117.

szolgálatában. Mondhatnánk, hogy Oláh németalföldi megbecsültségéről már a testvére, Máté halálára írt Grudius-elégia megszületése önmagában is beszédesen tanúskodik: persze Oláh és Erasmus illetve a németalföldi erasmianus értelmiség kapcsolatát tekintélyes irodalom tárgyalja.²⁰ Oláh Miklós és Mária kapcsolatáról, közösen eltöltött németalföldi éveikről a legértelmesebb és legérzékenyebb összefoglalást Trencsényi-Waldapfel Imre közölte *Erasmus és magyar barátai* című könyvében, és most úgy tűnik, magyar szerzők közül egyedül Trencsényi-Waldapfel az, aki ismeri Nicolaus Grudius és Oláh levelezését, illetve Grudius magyar vonatkozású költeményeit („Mária és Oláh Miklós fordítják a németalföldi humanisták figyelmét Magyarország felé; az általuk teremtett légkörben keletkezett a híres Johannes Secundus testvérének, Nicolaus Grudiusnak az epigrammája II. Lajos királyról, aki „hazájában hazájáért és hazájával együtt esett el” – jegyzi meg a szerző egy helyen).²¹

Új eredményekkel biztat a mai holland és német szakirodalom, Grudius legújabbán publikussá vált levelezésének bevonása is a kutatásba. Indokoltnak tűnik a következőkben ezek részletesebb ismertetése.

A Németalföldet kormányzó burgundi-ház utolsó tagja, Mária 1477-ben házasságot kötött Habsburg Miksával, ezzel közvetlen kapcsolat létesült a Habsburgok és Németalföld között. Mária 1482-ben meghalt, Miksával közös gyermekük, Szép Fülöp még kiskorú volt, így Miksa lett a németalföldi helytartó. Mikor 1493-ban Miksát császárrá választották, 15 éves fiát nagykorúnak nyilvánították, és minden tartományban elismertette uralmát. Szép Fülöp 1497-ben feleségül vette Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella lányát, Johannát, aki családtagjai váratlan halála miatt Kasztília királynője lett 1506-ban. Fülöp halála és Johanna elmebetegsége miatt legidősebb fiuk Károly örökölte Németalföldet és Kasztíliát is, mivel azonban még kiskorú volt, Kasztíliában nagyapja: Ferdinánd, Németalföldön pedig nagynénje: Margit lett a régens.²²

Margit francia-ellenesebb és Habsburg-pártibb volt, mint testvére Szép Fülöp, ezt a külpolitikában az angolokkal a franciák ellen kötött szövetsége igazolta. A belpolitikában a centralizáció híve volt, a burgundi korból „örökölt” Aranygyapjú Rendjének lovagjait háttérbe szorította (a rendet még Jó Fülöp burgundi herceg alapította 1430-ban, a kiváltságos lovagrend tagjai a burgundi hercegek tanácsadói voltak²³), és saját tanácsosai véleményét kérte ki, de legin-

²⁰ Legutóbb RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség*. In: Uő: „*Nympha super ripam Danubii*” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés történetéből. Budapest, 2002. (Humanizmus és reformáció 28.) 161–174.

²¹ TRENCSENYI – WALDAPFEL Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Budapest, 1941. 76–91.

²² S. GROENVELD – G. J. SCHUTTE: *Nederlands verleden in vogelvlucht*. Delta. De nieuwe tijd: 1500 tot 1813. Leiden – Antwerpen, 1992. 69–70.

²³ J. C. H. BLOM – E. LAMBERTS (red.) *Geschiedenis van de Nederlanden*. Rotterdam, 1993. 90.

kább saját elképzelése szerint kormányzott. Margit vitathatatlan politikai tehetsége ellenére sem alakult minden jól Németalföldön, nem utolsósorban éppen azért, mert Margit nem mindenben hallgatott a Németalföldet irányító Tanácsokra. A Tanácsok panaszt emeltek Károlynál, aki Margit halála után átszervezte a németalföldi helytartóságot és az új helytartóul testvérét: Máriát, II. Lajos magyar király özvegyét jelölte ki 1531. szeptember 26-án kelt megbízó levelében, azonban nem voltak politikai tapasztalatai, ezért tanácsadó szervezetet hozott létre a helytartó segítségére. Egy Államtanács, egy Titkos Tanács és egy Pénzügyi Tanács segítették munkáját. Mária első tanácsosául nevezte ki „Németalföld, Burgundia és Németország” ügyeinek intézésében Nicholas Perrenot-t, Granvelle urát.²⁴ Hasonlóan járt el Károly a németalföldi tartományokban is, ahol a tanácsokban részben a helyi nemesség képviseltette magát, részben jogászok dolgoztak benne, akik gyakran kívülről kerültek az egyes tartományokat irányító tanácsokba. Így kerül Frieslandba Everaart Nicolai, míg Utrechtbe, majd Gelderlandba Marius Nicolai, Nicolaus Grudius Nicolai testvérei.²⁵

Maga Grudius is jogászként jutott magas pozícióba 1532-ben, amikor is Granvelle első titkáráként a németalföldi tartományokkal folytatott latin nyelvű levelezést. Grudius Leuvenben született 1504. december 20-án, ahol apja az egyetem rektora volt. 1522 és 1525 között tanult latint a *Collegium Trilingue*-ben (amelyet Erasmus elképzelései alapján hoztak létre, és a Busleyden család támogatott anyagilag²⁶). A jogtudományt testvéreivel együtt apjuktól ismerte meg. 1526-ban feleségül vett egy hágai lányt, Anna Cobelt, és a nagy tanács ügyvédje lett. Granvelle titkáráként követte az udvart Bécsen és Itálián át Spanyolországba feleségével és testvérével, Johannes Secundus-szal együtt.²⁷ (Johannes Secundus – akárcsak a harmadik fivér, Marius – maga is költő, a németalföldi latin nyelvű humanista irodalom kimagasló alakja volt.²⁸) Spanyolországban Grudius felesége és testvére a három napos váltólázban betegedtek meg, és mind a ketten meghaltak. Felesége halálát gyászolta egy megindító latin nyelvű költeményben: *Nenia in funere Annae Cobellae Hagiensis, uxoris desideratissimae, quae obiit et sepulta est Mantuae Carpetanorum in Hispania, anno 1534.*

Grudius, bár nem tartozott közvetlenül a helytartó pártfogoltjai közé, Magyarországi Mária coudenburgi és turnhouti udvarában humanista szellemű tár-

²⁴ Ursula TAMUSSINO: *Maria von Ungarn. Ein Leben im Dienst der Casa de Austria.* Graz – Wien – Köln, 1998. 183.

²⁵ J. P. GUÉPIN: *De Drie Dichtende Broers Grudius, Marius, Secundus.* II. deel. Groningen 2000., 737.

²⁶ Uo. 739.

²⁷ Uo. 790.

²⁸ G. S. OVERDIET: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* III. deel. [1948] 51.

sasággal került kapcsolatba. Maga Mária olvasta Luther munkáit²⁹ (bátyjainak nem kis bosszúságára), sőt nyílt titok volt, hogy bár aláírta a protestáns eretnek ellen fellépő rendeleteket, két kedves emberét – akiket az inkvizíció eretnek tanok hirdetésével vádolt meg –, a káplánját, Pierre Alexandre-ot és a humanista költőt: Cornelis Grapheust is megmentette.³⁰ Erasmushoz is eljutott a régensnő híre, aki egyik munkáját, a *De Vidua Christiana* (A keresztény özvegyről) címűt Máriának ajánlotta.³¹

Híres volt Mária műgyűjteménye is, bár nem vetekedhetett sem II. Fülöp, sem II. Rudolf múkincseivel. Kiemelkedőek voltak a részben a nagynénjétől örökölt, részben maga gyűjtötte fali tapétái³², valamint könyvtára, amelyben valószínűleg voltak Magyarországról magával hozott könyvek, például Corvinák is, bár ezek nincsenek feltüntetve a 16. századi lajstromokon.³³ Mária híres művészpártoló hírében állt, akinek udvarában fizetett festők, szobrászok éltek. Különösen fontos volt számára a németalföldi származású festők patronálása.³⁴

Mária udvarában ismerkedhetett meg Grudius Oláh Miklóssal, aki Mária titkára volt, és aki a mohácsi tragédia után követte úrnőjét az 1530-as regensburgi birodalmi gyűlésre, majd amikor Máriát helytartónak nevezték ki, Németalföldre. Arról, hogy Grudius és Oláh, mint két humanista tudós között milyen személyes kapcsolat volt, nem tudunk. Két hivatalos levél viszont ismeretes, amelyeket Grudius írt Barcelonából Oláwhoz, mint a helytartó titkárához Brüsszelbe 1533. április 27-én és május 4-én. Ezekben a levelekben arra biztatja Oláht, hogy hívja vissza a Freiburgban tartózkodó Erasmust.³⁵

V. Károlynak szüksége volt centralizációs politikájához jogászokra, akik ismerték a római jogot. Ezek a jogászok karrierjüket a császárnak köszönhették, a lakosság többi részétől független tisztviselő réteget alkottak; lovagok lettek anélkül, hogy igazán a nemességhez tartoztak volna. Grudiust 1535. május 12-én, nem sokkal felesége halála után, a császár még Spanyolországban lovaggá ütötte. Tizennégy nappal később Tuniszba ment a császárral, majd a győztes

²⁹ TAMUSSINO 1998. 135.

³⁰ B. VAN DEN BOOGERT – J. KERKHOFF – A. M. KOLDEWIJ: *Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars. 1505–1558. Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Het Catharijnenconvent, Utrecht, en het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch* 1993. 100–102.

³¹ TAMUSSINO 1998. 139.

³² B. VAN DEN BOOGERT – J. KERKHOFF – A. M. KOLDEWIJ 1993. 269.

³³ Uo. 180.

³⁴ Uo. 275.

³⁵ J. P. GUÉPIN: *De Drie Dichtende Broers. Grudius, Marius, Secundus. I. deel Groningen* 2000., 181–183. Közölte még IPOLYI Arnold in: *Oláh Miklós levelezése. MHH Diplomataria XXV. Budapest, 1875. 354. és 361.*

hadsereggel Itáliába vonult, onnan pedig haza. Hogy Tuniszban járt, arról két epigrammája tájékoztat. (*Icones*)³⁶

Németalföldre visszatérve 1536-ban újra nősült, felesége Johanna Moys lett. Először a holland udvar tanácsosa, majd 1538-ban az Államtanács és a Titkos Tanács titkára lett. Ekkor Brüsszelbe költözött. 1540-ben Brabant adóbehajtója, az Aranygyapjú Rendjének titkára lett, majd V. Károlynak, később a fiának, II. Fülöpnek a tanácsosa. Az adóbeszédéből származó pénzt a Schoorl városától északra fekvő mocsár, a De Zijpe polderezésébe fektette be. A vállalkozás veszteséges lett, csődbe jutott. 1554-ben letartóztatták, csak Fülöp személyes közbenjárására bocsájtották el. 1561-ben azonban újból elítélték, ezúttal azonban már Fülöp sem tudta megvédeni. A liège-i püspökségbe menekült, majd 1568 után újból menekülnie kellett. 1570-ben Velencében halt meg nincstelenül, ismeretlenül.³⁷

Grudiusnak még életében megjelent néhány munkája:

Carmen Sepulchrale in Funus... Margaretae Leuven, Zassenus, 1532, Van Craneveld az olvasókhöz (ad lectores) írt versével és testvére, Secundus két epigrammájával.

Epigrammata Arcuum Triumphalium..., Leuven, Zassenus, 1540. február, javított kiadása 1540. március. V. Károly Valenciennes-be való „boldog bevonulása” (Blijde Inkomst) alkalmából készültek ezek az epigrammák, miután Károly az 1538-as genti felkelést leverve vonult végig Franciaországon. A könyvben található az öt diadalívre írt epigrammán kívül a császárhoz írt jókívánságok, valamint François Fallesius egy Bacchus képhez írt verse.

Apotheosis... Maximiliani ab Egmonda... Leuven, Zassenus, 1549. Hadrianus Iunius, Cornelius Grapheus versei, Grudius Schetzhez írt előszava, és az Apotheosis után Schetz egy epitaphiuma olvasható a kötetben.

Pia Poemata..., Antwerpen, Willem Silvius, 1566. A kötet a liège-i érsek, Van Groesbeek megbízásából készült, tartalmazza Vida püspök és Honorato Juan levelezését.

Továbbá, valószínűleg ő készítette el az Aranygyapjú Rendje szabályzatának latin nyelvű fordítását, amelyet név nélkül adott ki Willem Silvius 1560-ban. Valamint kéziratban terjesztette Baldassare Castiglione *Il Cortegiano*³⁸ című

³⁶ J. P. GUÉPIN I. deel. 91. és 92.

³⁷ J. P. GUÉPIN: *De Drie Dichtende Broers* Grudius, Marius, Secundus. II. deel Groningen 2000., 790.

³⁸ Baldassare CASTIGLIONE: *Il Cortegiano* [Venetiae, 1528]. Művében az urbinói hercegi udvar életét mutatja be, ennek tükrében a reneszánsz embereszményt: az erkölcsre való törekvést, sokoldalúságot, világi műveltséget, választékos beszédet, esztétikai fogékonyságot. Nagy hatással volt a korabeli Európa arisztokrata, főúri köreire (1537-ben francia, 1540-ben spanyol, 1561-ben angol kiadása jelent meg). Magyarul gróf Zichy Rafaelné fordításában, 1947-ben adták ki Budapesten *Az udvari ember* címen. L. még SZERB Antal: *Az udvari ember*. Budapest, 1927.

munkája első könyvének fordítását (*De Hoveling* címen), hogy lássa, tetszik-e a közönségnek. Ebből azonban egyetlen példány sem maradt meg.

Az *Otia* című profán költemények gyűjteményét – melyen még Velencében is dolgozott –, ottani egyetlen barátja, Andreas Stella mentette meg.

A leideni professzor Vulcanius adta ki először Grudius és Marius költeményeit 1609-ben Paets nyomdájában Leidenben; a kötet nagyon ritkán lelhető fel. 1612-ben Vulcanius J. Secundus *Reginae Pecuniae* című versével, valamint a két költő képével egészítette ki a kötetet, és jelentette meg Leidenben az Elzevier kiadónál *Poemata et Effigies Trium Fratrum Belgarum* címmel.³⁹

A másik költőről, aki Mária halálára írt gyászverset, keveset tudunk. Fleming, Wyneghen ura, limburgi költő, epigrammákat írt, 1568-ban Antwerpenben halt meg. A szimbóluma volt: *mors et amor*.⁴⁰ Milyen kapcsolatban állt Máriával és körével, nem tudjuk.

ISTVÁN SZABADI – RÉKA BOZZAY

Gedichte niederländischer neulateinischer Dichter (Grudius, Fleming) über Ungarn im Nachlass des Bischofs Sinai

Miklós Sinai, der Professor des Reformierten Kollegiums und der Bischof des reformierten Kirchendistriktes jenseits der Theiss, war von umfassender europäischer Bildung. Sein Nachlass, der eine bewusste Sammlung von Hungarica ist, wird zum Teil im Archiv des reformierten Kirchendistriktes jenseits der Theiss bewahrt: in diesem Aufsatz wollen wir das ungarische Leserpublikum durch zwei lateinischsprachige Gedichte – die unseres Wissens in Ungarn noch nicht erschienen sind – von zwei niederländischen Dichtern Nicolaus Grudius und Johannes Flemming auf diesen Nachlass aufmerksam machen.

Diese Gedichte können mit Recht zu dem Kreis der in Krakau 1544 erschienenen Antologie „Pannoniae Luctus“ gerechnet werden. Die von der heimischen Forschung kaum gekannten Dichter Grudius und Fleming – hinsichtlich ihrer poetischen Mittel, humanistischen Bildung, stilistischen Lösungen – können zu den Dichtern Camerarius, Georgius Verner, Georgius Logus, Ursinus Velius, Ludovicus Brassicanus, Johannes Antonius Cassoviensis, Valentinus Ecchius gezählt werden. In dem Aufsatz tut sich auch der Hintergrund der Entstehung der Gedichte auf: der Hof der niederländischen Regentin Maria von Ungarn, der Witwe des Königs Ludwig II. und die Tätigkeit des dort tätigen – zum Teil ungarischen – humanistischen Kreises.

---

³⁹ J. P. GUÉPIN II. deel. 791–792.

⁴⁰ JÖCHER: *Allg. Gelehrtenlexikon*, Leipzig, 1750/51. 637.

CSORBA DÁVID

A „HALCYON MADÁR” – DEBRECEN KÜLÖNLEGES METAFORÁJA

Debrecen neve már a 17. század óta összeforrott a címerében lévő fönix-madár-
ral, amely elsőként 1600-ban szimbolizálta a várost, majd 1693-tól a szabad ki-
rályi várost. Azóta minden a történelmi múlttal számoló városi önkormányzat
ikonként tekintett rá, a Domokosoktól a szabadságharc korán át egészen máig.
Most mégis egy másik, kevésbé ismert és reprezentált állatmotívumról lesz szó.
A *Halcyon* madár többször volt jelképe a cívisvárosnak: először a 16–17. szá-
zad fordulóján, majd a 17. századi felekezeti küzdelmek idején, az 1670–80-as
években. Mindkét esetben apokaliptikus jelentése van a szövegnek, az előbbi
értelmezésnél országos katasztrófát sugallt a textus, az utóbbinál már „csak” fe-
lekezeti szintűt. Akkor a katolikusok álltak az ellen oldalon, azaz a református
apologetika elemeként jelent meg ez a madárfajta.

Debreceni Ember Pál unikum naplóját egy korábbi *Könyv és Könyvtár* szám-
ban bemutattam, most ennek a diákkori kötetnek a záróformuláját értelmezem.¹
A *Wade mecum* záró sora így hangzik: „In Illustri Haliciastri Debreczina”.² A
város jelzője ’hapax legomenon’ ebben a formában, sem a magyar, sem a világ-
irodalomban nem találtam párját. Lehetséges a feloldása, amennyiben a *halcyon*
’jégmadár’ jelentésű szó melléknevesült alakját látjuk benne, bár Debrecenhez
kapsolva szintén ’rara avis in terris’. Az ókori mitológiából a középkori
bestiáriumokba került állatfajta a főisten kegyeltje, az állatvilág specifikuma: a
monda szerint Zeusz télen megállította a szeleket, hogy a madár költhessen.³
Ezek alapján a rómaiak a téli napfordulót követő kéthetet nevezték el róla, ami-
kor a szicíliai tengereken szélcsend uralkodott.⁴ A magyar költészet és a prédi-

¹ CSORBA Dávid: *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója a puritán Debrecenből*. Könyv és
könyvtár 22/23 (2000/2001), 173–185.

² DEBRECENI EMBER Pál: *Wade mecum*. Debrecen, (1679–81). 278. In: A Dunántúli Református
Egyházkerület Könyvtárának (Pápa) Kézirattára, jelzete: O 153.

³ Ezt az állatfajt és a hozzá kapcsolódó szimbolikus fogalmat Plutarchostól kezdve többen is meg-
szóltatták: Plinius *Naturalis Historia* (X, 32.), és Ovidius *Metamorphoses* (XI, 745.) című mű-
veit gyakran idézték a 17. században is. L. PECZ Vilmos: *Ókori Lexikon*. 2 k. Bp., 1902–4. I, 98.

⁴ *Ἀλκυονίδες ἡμέραι*, *Alcyonii dies* néven élt az antik időszámítási gyakorlatban, a *Saturnalia*
utáni időszakot jelezve. A keresztyén kultúrkörben ez a két hét megfelel a Karácsony és Vízke-
reszt közti Mindenszentek ünnepkörének, ami a Karácsony 2–3. napja és a két ünnep közti 12
napból jön össze. Átvétele ezért különösebb zökkenők nélkül ment végbe. Ez lett a ’regölő hét’,
’csonka hét’, ’számos napok’ néven ismert a napfordulóhoz kapcsolódó ünnep, amelyet a holdhó-

káció terén már vannak irodalmi zoológiai áttekintések a szakirodalomban, ám eddig még nem figyeltek fel ennek az állatnak a szerepére.⁵

A szó maga görög szóösszetétel, a 'άλς 'tenger' és a κῶν 'kutya' jelentésű szavakból. Természetesen a szó második tagja a görög világban bármilyen speciális állatra vonatkozhatott (etimologizálható a fókára, a bűvármadárra és a jégmadárra), poétikai művekben azonban kizárólag 'madár' jelentésben használták. Sokáig pontatlan volt a zoológiai beazonosítása az újkori szerzőknél (bűvármadár vagy jégmadár), az ingadozás oka a fordítás: a funkciója azonos mindkét madárnak, mégpedig a jégmadaré.

Apácai Csere János az *Encyclopaediájában* rövid leírást nyújtott a kismadár-ról: „A halcion [jégmadár] a verébnél kisebb kevéssel; a tenger közepiben költ, de télben, mikor a legcsendesebb. Ez az ő bőrért és tollait minden esztendőnként megújítja”.⁶ Ehhez képest Miskolczi Gáspár állatlexikona már külön fejezetet szentelt neki. Bemutatta külső megjelenését (sárga orr, kékeszöld dolmány, kevéssé vörössel), majd szokásainak katalógusában olyan részleteket is, mint hogy a madár költése előtt és után van 7 nap csend a tengeren, és ezért szeretik ezt a kis lényt a tengerészek.⁷ Pápai Páriz Ferenc szótára mindkét eddigi jelentését hozta, két külön pontban: „*Halcedo* – Háltzion madár, a' melly télben a' jég között nagy mesterséggel tsinál fészket.; *Halcedonia* – Tsendes idők, melyekben rak a' Háltzion madár fészket”.⁸ A példatárat a 17. század végi írásokból lehet bővíteni, és ekkor egy olyan jelképi rendszer áll össze, amely más adekvát jelentéseket is előhív. A jelenlegi elemzésben ez alapján haladunk: először a denotatív jelentés asztronómiai magyarázatát tárjuk fel, majd a szó egyháztörténeti konnotációját.

a) Asztrológiai jelentés: Egy lehetséges értelmezés korábbi szöveghez, mégpedig egy kataklizmához kapcsolódó jóslathoz fűződik. Szilvásújfalvi Anderkó Imre még debreceni kollégiumi rektor korában közrebocsátott egy

---

napok közti kiegyenlítésre iktattak közbe. L. DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjárás*. Bp., 1983.³ 53., 153.

⁵ ECKHARDT Sándor: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben. *EPHk* 1929, 81–99.; LUKÁCSY Sándor: *Isten gyertyáskái. Metaforák a régi magyar prédikációkban*. Pécs, 1994. 161–180.

⁶ APÁCAI Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1655. Kiad. BÁN Imre. Bp., 1959. VII. 40. 244.

⁷ MISKOLCZI Gáspár: *Egy jeles Vad-kert, avagy az okatlan állatoknak (...) históriája*. Ford. Franczius Farkas. Lócse, 1702. II, XXVIII, 487–492. RMK I. 1658.

⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*. Coll. TSÉTSI János: *Observationes Orthographico-grammaticae*. Lócse, 1708.¹; Kiad. BOD Péter. Nagyszében, 1767.² In: Hasonmás kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila. Bp., 1995. 274.

*Iuditium*ot, ami a 60 év múlva bekövetkező jóslatát tartalmazta. A presbiteriánus gondolkodású, nyakas kálvinista debreceni tanító az 1598-as évre szóló naptárban jövendölte meg az 1657 után várható összeomlást.⁹ Bár egy szakirodalmi megállapítás szerint az asztronómia a reformáció és az ellenreformáció hatására kiszorult az alap- és középszintű oktatási anyagok közül – szemben a grammatika és a moralizáló auctorok tanításával –, ennek ellenére maga az asztronómia, különösen pedig az asztrológia nem vesztett tért a kora újkorban sem.¹⁰ A népi kultúra kutatói közt egyetértés van arról, hogy a reneszánsztól a 17. század végéig nem változott a „life-cycle ritual”, kivéve, hogy a prédikáció szerepe felerősödött jelentősen. Újfalvi Imre versét visszhangozza számtalan 1657 utáni történelmet, krónikát, visszaemlékezést író szerző: az erdélyi történelemben ezt az évet sorsfordulónak érezték.¹¹ Három mezővárosi helytörténetben is szerepel a jövendölés, s benne a *halcyon* madár: Bartha Boldizsár debreceni, Szalárdi János váradí, Enyedi István nagybányai krónikájában.¹²

Bartha Boldizsár, Debrecen város krónikás szücsmestere, szintén citált két versszakot, ezt pedig saját parafrázisa követte. A variáns a „szegény haza” sorscsapásai közül aktualizálva Lengyelországra és a háború által okozott hatalmas károokra cserélte fel a korábbi asztrológiai számításokat.¹³ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* az idézet három versszakot tartalmaz, értelmezés

⁹ Szttripszky 1840/47. In: RMNy 800.

¹⁰ MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp., 1972. 96.; David CRESSY: *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion, and the Life-cycle in Tudor and Stuart England*. Oxf, New York, 1997. – Mai nemzetközi kutatásokban még az a hang is megszólal, mely a démonológiát a 15–18. század „esoterical mainstream of intellectual life” kontextusában értékeli. L. Stuart CLARK: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. New York, 1997.

¹¹ KISS András: *Más források, más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 78.

¹² Minthogy az eredeti naptár lappang, feltételezzük, hogy a Harsányi István által egy 16. századi kötetstáblából kiáztatott textus az eredeti, és most ezt közöljük. „Ezer hat száz ötven hétben, / Mikor jámbor irsz ennyiben / Rezzen vilagh minden rezben, / Intlek fel nez ily igyedben. Avagy jegy kezd ködben lenni, / Vagy az Halys vissza folyni, / Az nagy Taurus elolvadni, / S-Kis Halcyon adattami.” (MKSz 1911. 56.). Az ezt recitáló három másik szöveg azonban ettől kissé eltér. Feltehetőleg a debreceni származású szerzőnek, Bartha Boldizsárnak lehetett a legjobb hozzáférési lehetősége a dokumentumhoz, az övé lehet az ’editio definitiva’-hoz legközelebb álló szövegváltozat. A 20. századi Bartha-szövegkiadás azonban több helyütt pontatlan, ezért idéztük a Könyvszemlét. L. BARTHA Boldizsár: *Rövid krónika (...) Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról*. Debreczen, 1666. In: Kiad. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Iona. Debreczen, 1984. 19–20. (HBmL forráskiadványai 11.) – SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*. [Debreczen, 1664.] Kiad. SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1980. V, 6, 350. (Bibliotheca Historica.) – ENYEDI István: *II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi útjának és háborújának alkalmatossága*. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. Szerk. MAKKAI László. Reprint. Bp., 1994.² 82–83.

¹³ BARTHA i. m. 19.

nélkül, a szerző csupán a szövegrendezésre ügyelt, arra, hogy a citátum az argumentumok sorába szervesen illeszkedjen.¹⁴ Bartha Boldizsár közölte a két versszakot és tett mellé még kettőt, Szalárdi még egyet írt hozzá, ezt másolta aztán tovább Enyedi István.¹⁵ Itt kell megjegyeznünk, hogy az Újfalvi-idézet három szerzőnél három, kissé eltérő, új értelmezést nem nyitó formában található meg. Kivéve az utóbbi szerző átírását.

Az Újfalvi Imre-szöveg asztrológiailag egyértelműen egy várható nagy világkorszak-váltásra utalt. A precessziós kör, a Bika jegyének holdházában fel tűnő kismadár, az Ursa Maior és a Plejádok együttesét ábrázolja, ezzel ősi mondákat felidézve: az özönvíz-történeteket (Noé, Philemon és Baucis stb.), Trója pusztulását (hasonlóan Akhilleusz pajzsához).¹⁶ A nagybányai szerző, Enyedi István már átirát egy-két csillagászatilag fontos kifejezést, ezzel más jelentést adott az ítéletnek.¹⁷ Mindkét kifejezés variánsának még lehet asztrális többletjelentése (nagy ég – nappálya; illetve a zodiákus jegy eltűnése és megjelenése), de ebben a formában az ezt követő szöveghez nem illeszkedik (nappálya szerinti és precessziós számítás keveredik össze ezzel mindkét esetben, ezek pedig kizárják egymást), és így a 'fatális év' utalásrendszere is eltűnt az ezt körülölelő szövegből, de megmaradtak a jeremiados szófordulatok.

A Debrecenből kigyűrzött Újfalvi-jóslat *halcyon* madárkája és a 16. század antikvitas-képe, pl. Plinius leírásának az általános jellegű ismerete közti összefüggés hipotetikus alapú. Ám a 17. században is a *Naturalis Historia* használat a gyakorlat maradt, és – mint látható – ez érvényes a kismadárra is. Az Újfalvi-recepció feltáratlan jellegéhez ez a vizsgálat is egy adalékkal szolgált.

b) Apologetikus jelentés: Az előbbi koncepcióban a világ egysége periodikus visszatérésenként megbomlik, hogy ví özönként tüntessen el minden rendszerbe nem illőt. Az itt következő szövegvilág mögött egy olyan felfogás rejlik, amely szerint a kozmosz rendje nemhogy felborulhat, hanem általában véve rit-

¹⁴ SZALÁRDI i. m. V, 6, 349–350.

¹⁵ „Ezerhatszázötvenhétben / Magyar mikor Lengyel népben / Sok kárt tenne de ismétlen, / Meglakol róla hétképpen. Ebben szánkat sem nyitottuk, / Kárát búval de kóstoltuk, / Nagyobb részént regisztráltuk, / Experientiánkból írjuk.” (BARTHA i. m. 20.); „Azért kérlek ily igyedben, / Jobbítsd magad életedben, / Ne félj semmit, ha Istenben / Hited vagon, ki úr ebben.” (SZALÁRDI i. m. V, 6, 350.) – ENYEDI i. m. 83.

¹⁶ Giorgio de SANTILLANA, Hertha von DECHEND: *Hamlet malma. Értekezés a mítoszokról és az idő szerkezetéről*. [Debrecen], 1995. 343.

¹⁷ Az első versszak utolsó sorát más variánsban találjuk: „Mert a nagy év percen ebben”. A 'percen' a 'perc' főnévből képzett mozzanatos ige, l.: „az ilyen rendszerint való Nap- és Hóld-béli fogyasztásokat bizonyos napra, és órára, sőt annak pertzentésére is meg tudják határozni” (KISZTEI Péter: *Üstökös csillag*. Kassa, 1683. 9. RMK I. 1298.). Ez változik Enyedinél a következőkre: 'nagy év' helyett 'nagy ég', 'jegy kezd köiben lenni' helyett 'jegy kezd égen lenni'.

kán áll helyre, sőt a bizonytalanság a statikus jellemzője. Ez egyrésztől természetes, hiszen saját korát mindenki 'degenerate days', 'distraction of minds and times' kifejezésekkel látta el, 'profán'-nak, 'elmebajos idő'-nek nyilvánította.¹⁸ Másrészről a 17. század végi magyar prédikáció irodalom sajátja ez a megszólalás, a „nagy két császár birodalmi” közé szorult országrész mentalitásának jellemzője.

A *Hubai János-kódex* (1707) halotti búcsúztatóiban többször előfordul ez a szimbólum, névtelen szerző(k) tollából, láthatóan másolás eredményeképpen. A *halcyon* madár már az antikvitás idején is a mély csend, a teljes nyugalom szimbóluma volt.¹⁹ Itt, az apróbb helyesírási változtatásoktól eltekintve ugyanezt a négy sort citálták be mindhárom funerációs versben, melyet az *Arnyékhoz hasonló világh dicsőséghe* című búcsúztatóból idézek: „E' világnak dolgát csak úgy vedd eszedbe, / Mint Halcyon madárt az hideg tengerbe; /Latod mindenségből magadat szelvezsbe, / Nincsen egy oracskad igen csendes-segbe”.²⁰ A tragikus hirtelenséggel elhunyt parentált szavaiként hangzottak el ezek a szövegek, intő jelleggel figyelmeztetve a hallgatóságot az élet mulandóságára. Ezek az esetek a jelkép értelmének mozgását jelzik, a világ céljával/céltalanságával való azonosulást készítették elő metonimikus utalásuk révén.

Helytálló értelmezés körvonalazódhat előttünk akkor is, ha az eddigiek mind az igaz, tehát üldözött Anyaszentegyház üdvösség-tanához kapcsolódnak. A fent citált Miskolczy-féle zoológiai kompendiumot idézzük újra, hiszen a könyv adott fejezete analóg módon mutatja be a jégmadár szokásait és az egyház jegyét. Az indoklás nagyon rövidre zárt: a „*Hálczion Madár*” „a' régi Tudósoktól szép megegyezés szerint, az Anyaszentegyház ki-ábrázoló képének tartatik”.²¹ Máshonnan vesszük az argumentumot. A nagybányai illetőségű Nánási Mihály a '80-as évek végén disputált Petrus Gaillardusnál a leideni coccejánus történeznél, „*Halcyonia Ecclesiae*” címmel.²² Az erdélyi vezetőknek ajánlott disputáció (Teleki Mihály, Nagyari József, Pataki István) eszmetörténeti vonatkozásainak tisztánlátásához a magyar és a nemzetközi hagyományrendszer figyelmes körüljárására van szükség a témában, hiszen bel- és külföldön egyaránt

¹⁸ John McGEE: *The Godly Man in Stuart England: Anglicans, Puritans, and the two Tables, 1620–1670*. New Haven, London, 1976. 13.

¹⁹ PECZ i. m. I. 98.

²⁰ RMKT XVII, 11, 89. 6. vsz. (Tholnai Dániel felett, Sárd, 1674. október 7.); 92. 5. vsz. (Gilányi Gergely felett, Kolozsvár, 1674. december 29.); 103. 4. vsz. (Kemény Simon felett, Vécs, 1675. augusztus 14.)

²¹ MISKOLCZI i. m. 489.

²² NÁNÁSI Mihály: *Halcyonia Ecclesiae seu disputatio theologica de segura Ecclesiae pace ac tranquillitate in ultimis temporibus futuram, juxta fatali Antichristi periodo*. SP. Petrus Gaillardus. Leyden, 1687. RMK III. 3448.

ismert, és valószínűleg a coccejánus szerzők által, nálunk főként a 17. század végének nyomorúságos esztendeiben használt fogalomról van szó.

A *Halcyon* szó melléknevesült alakját már Bod Péter is ebben az értelemben vette fel szótárába, így a jégmadár a 17. század magyar református egyházi kontextusában metaforikus értelemben az utolsó idők üldözött igaz egyházának, a „vitézkedő Anyaszentegyház”-nak a jelképévé vált, ez viszont a protestáns történelemszemlélet meghatározó jegye. Ember Pál pedig Debrecenben zárta a naplóját ezzel az emblematisus képpel, hasonló értelemben. A *halcyon* madár Debrecenre vonatkoztatása egyedüli a 17. századi irodalomban, ám nem véletlenszerű. A 17. század végének folyamatosan válságos éveit a kollégiumok közül egyedül túlélő város létezését Debreceni Ember Pál az Isten kegyelmi ajándéka jelének tekintette.

DÁVID CSORBA

The Kingfisher as a Unique Metaphor of Debrecen

The name of Debrecen has been associated with the bird *Phoenix* since the 17th century. This study examines the kingfisher (*Alcedo atthis ispida*), which appeared in the diary of Pál Debreceni Ember's autograph journal. The ending formula of the volume is the following: "In *Illustri Haliciastri Debreczina*", which refers to the town, in the form of a 'hapax legomenon'.

Debrecen was illustrated by the bird *halcyon* twice in the history of the town. First at the turn of the 16–17th centuries, then in the period of the *persecutio decennalis* (1670–80): the two manifestations have an apocalyptic reference, the first one refers to a national crisis, the second to a confessional one. Imre Újfalvi, a lecturer in Debrecen, cast a horoscope for the year of 1598, and prophesied that in the year of 1657 a cataclysm would come. At the end of the 17th century the bird appeared in many funeral orations by anonym persons, maybe by copying a text. Since Antiquity, the bird of *halcyon* has become the symbol of calmness, and after the Reformation the symbol of the prosecuted Church. Keeping the latter interpretation in mind, identifying the bird with the town of Debrecen cannot be considered fortuitous. At the end of the 17th century it was almost only the Reformed Church, the College and the City of Debrecen that have survived the persecutions. The bird *halcyon* has become a metaphor of Debrecen.

OJTOZI ESZTER

A DEBRECENI EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR 1750–1775 KÖZÖTTI FRANCIA NYELVŰ KÖNYVEI ÉS POSSESSORAIK

Jelen közleményemmel folytatni kívánom a 18. század harmadik negyedéből származó állományunk vizsgálatát, melyet a német könyveken már elvégeztem.¹ Mintegy hatszáz francia könyv szolgált forrásul.² Előre bocsátom, hogy a gróf Dessewffy József tulajdonában volt műveket ebben a dolgozatban nem tárgyalom; az ő könyvtárával külön szeretnék foglalkozni.

Leírásaim elemei a következők:

1. a possessor adatai
2. a könyvek bibliográfiai leírásai
3. a possessori nyomok. (Bejegyzések, ex librisek, interlineáris glosszák)

A hatjegyű számok a raktári jelzetek.

Ragaszkodtam a címlapok helyesírásához a hiányzó accentokat és cedilleket nem pótoltam. Abban az esetben, ha a possessor adatai nem voltak felkutathatóak, csak a nevüket közlöm. Az állományra jellemző a hiányosság: egy műnek például csak a második kötetét találtam, egy másiktól csak az elsőt. Ezek a könyvek minden valószínűség szerint az elhamarkodott államosítás áldozatai. A kötésekkel csak annyiban foglalkoztam, amennyiben possessori nyomokat hordoznak.

Főurak

A főúr-possessorok keresztnévüket franciául írták be a tulajdonukban lévő könyvekbe. Magam magyarul írtam ezeket.

Szapáry Péter gróf

tábornok, császári és királyi kamarás³ /?/?/

[Rakóczi Ferenc II] Testament politique et moral. Abregè de la vie du prince Rakóczi. 1. tome, La Haye, 1751, Scheuler.

751.320

Apponyi IV. 2466.

Kézírásos bejegyzés: „Á l’usage de comte Pierre Zapary.”

¹ *Possessori nyomok a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1750–1775 közötti német könyveiben.* Könyv és könyvtár XXIV. Debrecen, 2002, 125–132.

² Köszönetet mondok Váradi Sándor Gusztávnak a DEENK régi és ritka könyvek kezelőjének fáradhatatlan segítségéért.

³ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* X. Pest, 1857, 484. GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* IV. Budapest, 1998. 12.

Teleky Katalin grófnő⁴ férjezett gróf Lázár Jánosné

/? – 1759/

Fielding Henry: Histoire de Tom Jones ou l'enfant trouvé.

Trad: l'anglois par M.D.L.P [Pierre Antoine de la Place⁵]

1, 3, tomes. Dresde, 1750, Walther.

720.214

Kézírásos bejegyzés: Catherine Comtesse de Teleky.

A következő két könyvben több személy kézirásos bejegyzése található.

[D'Alembert Jean le Rond]: Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie. 1. tome. Amsterdam, 1773, Chatelain et Fils.

720.016

Richardson Samuel: Histoire de Charles Grandison, contenue dans une suite de lettres publiée sur les originaux par l'éditeur de Pamela et de Clarisse. 1, 2, 4, tomes. Göttingen – Leiden, E. Luzac.

720.026

Sztáray Mihály gróf⁶

/1749–1798/

Kézírásos bejegyzés: Michel Sztáray.

Sztáray Fülöp gróf /Philippe/

Sztáray /?/ grófnő, született Migazzi

Sztáray János Fülöp /Jean Philippe/ gróf

/1739–1815/

István /Étienne/ Dessewffy⁷ gróf

/1736–1785/

Roergas De Serviez Jacques: Les imperatrices romaines, ou histoire et de la vie et des intrigues secrètes des femmes des douze cesars. 1. tome, Paris 1758, Despilly

789.111

Kézírásos bejegyzés: Étienne Dessewffy. A könyv papírján pecsétviasznyomok.

---

⁴ Nagy i. m. XI. 85.

⁵ BMCPB LXXII. 929 col.

⁶ Nagy i. m. X. 860.

⁷ Nagy I. i. m. III. 306., Gudenus I. Budapest 1990. 296.

Mecénás és tudós főurak

Széchenyi Ferenc⁸ gróf

/1754–1820/

Könyvében az elülső kötéstábla verzóján ex libris, nyolcszögletű fehér keretben, átmérője 60 mm. „Ex Bibli/otheca/ Com. [itis] Fran. [iscsi] Széchenyi felirattal az ex libris szignált” „gravé par Junker”.⁹

A possessor helyettes országbíró, a Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtárának alapítója, maga is számos művet írt.¹⁰

Marné de Morville Mlle: Mes de l'assommoir, ou recueil choisi de contes nouveaux et historiques traduit de différentes langues. 2. partie Paris – Rouen, 1771. Pilot – Leboucher.¹¹

753.299

Az ex librisről írt Nyireő István¹², Junkerről is van adatunk.

Zichy Jenő¹³ gróf

/1837–1906/

Politikus, Ázsia-kutató az MTA rendes tagja. Oroszországba és Ázsiába vezetett tudományos expedíciókat. Possessori jele az ovális bélyegzőlenyomat, kék-zöld színnel, közepén a Zichy címer.

Manifeste de la Republique Confederée de Pologne, de quinze novembre 1769. Trad. du polonois. H.n.y.n. 1770.

781.291

Frederic Wirckman báró [?]/[?]

Helvetius Claude Adrien: De l'esprit Paris 1759, Durand
762.038

⁸ Magyar Életrajzi Lexikon II. 718 Továbbiakban: MÉL.

⁹ NAGLER G. K.: Neues allgemeines Künstlerlexikon. Leipzig, 1833–1852, Bd. VII. 359.

¹⁰ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, XIII. 404–408.

¹¹ BMC PB CLIII. 202. col.

¹² NYIREŐ István: Régi magyar ex librisek [sic]. Budapest, 1970. Az ex librisnek két variánsa volt ez az 54. számú változat.

¹³ SZINNYEI i. m. XIV. 1821–1823.

Nemes

Tokody György¹⁴

/1752-ben Biharban élt/

[Jouin Nicolas]; Procès contre les Jésuites pour servir de suite aux causes célèbres. Brest, 1750. ny.n.

Kézírásos bejegyzés: Georgii Tokody.

764.285

Tokodynak ismerem egy másik könyvét; Josse Clichtove művét a királyokról.

126.264

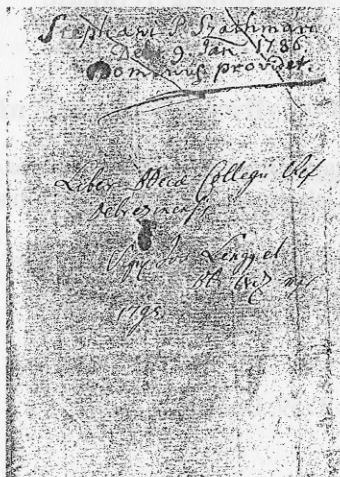
Református lelkészek, tanárok

Katolikus tanár, katolikus szerzetesi közösség

Szathmári Paksi¹⁵ **István**

/1719–1791/

A Debreceni Református Kollégiumban tanult. 1740-től az oderai Frankfurtban, Franekerben és Leidenben peregrinált – 1747-től a kollégiumban tanár volt. A Tiszántúli egyházkerület 1785-ben püspökké választotta. Munkáiról Szinnyi tudósít.¹⁶ A könyvet (melynek leírását alább adom) valószínűleg külföldön vásárolta.

Samuel Hermann Reimarus¹⁷ /1694–1768/ neves német filozófus: wolffianus volt, pályáján komoly sikereket ért el. Szathmári Paksi kézírásos bejegyzése a kötet-tábla verzóján van: Stephani P. Szathmári Debr.[ecini] 9. Jan.[uarii] 1786 Dominus providet. Lengyelé: Liber B /théta/ ece Collegii Ref. /?!/ Debrecinensi /?!/ Josephus Lengyel B /théta/ /?!/ /?!/ 1798.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Budapest, 1977.

¹⁵ Szathmáriról ZOVÁNYI i. m. 574–575.

¹⁶ SZINNYEI i. m. X. 121–122.

¹⁷ *Neue Deutsche Bibliographie*. Bd. 21. Berlin, 2003. 337–338.; ZIEGENFUSS Werner – JUNG Gertrud: *Philosophen-Lexikon*. Bd. II. Berlin, 1950. 331.

Második possessor

Lengyel József¹⁸

/1770–1821/

1785-ben subscribált Debrecenben, 1795-ben seniorságot visel. 1796-tól Göttingenben tanul. 1798-ban visszatér Debrecenbe a bölcészet tanárának, innen kantianizmusa miatt elüldözték. 1819-től az érmelléki egyházmegye helyettes esperese volt, főként az egyházi énekeskönyv kimunkálásában jeleskedett.¹⁹

Könyvük, melyet egymás után birtokoltak a következő: Reimarus, Hermann Samuel *Observations physiques et morales sur l'instinct des animaux, leur industrie et leurs moeurs*. Amsterdam, 1770, Changulion. Reimarus könyvének első német nyelvű kiadása 1760-ban jelent meg. Csak az első kötet van meg!
759.744

Joseph Lautrey katolikus tanár

/18. század második fele/

A tatai piarista gimnáziumban volt francia tanár, ez kiténik 16. századi Bibliájából, melyet ajándékol kapott, és a körülményeket bejegyezte a könyvbe.
752.705

[Hauteroche /Noel le Breton de]: *Crispin medecin comedie en trois actes*. Vienne en Autriche, 1752. Bibl. [otheca] Tatensis Schol. [arum] Piarum pro O.[rdinis] /?/. Tatán favorizálták a Bécsben megjelent színműveket, librettókat. Kézírásos bejegyzés.
761.577

Ágostonos szerzetesek párizsi háza

[Teleki József, Széki]: *Essai la foiblesse des esprits forts* par J.T. de SZ. C. d. S.S.R. Amsterdam, 1761, Rey.

764.014

A cím között interlineáris bejegyzés, a könyv 1770-ben került a kolostor birtokába.²⁰

Az elülső védőlapon írónnal, primitív írással a címlap rövidítéseinek feloldása.

¹⁸ ZOVÁNYI 368.

¹⁹ SZINNYEI VII. 1063–1064.

²⁰ KARCSÚ Antal Arzén: *A szerzetes rendek egyetemes története*. II. Pest, 1867. 167.

Értelmiségiek, művészek

706. Heinzely

Heinzely Márton orvosdoktor

(18. század második fele)

A könyvben a possessor családnévvel ellátott címeres ex libris van.

Nemes volt, zólyomi származású, Greifswaldban jelent meg a disszertációja: *Dissertatio inauguralis de modo agendi remedium diaphoreticorum et sudoriferorum*, 1762.²¹

Egy azonos családnévű orvos 1659-ben I. Lipóttól kapott címeres levelet. Kun András kollégámnak köszönöm, hogy felhívta figyelmemet az 1659-ben kiadott címereslevél²² és Heinzely doktor ex librisének azonosságára, utóbbi egyébként rézmetszetű és a mérete 55x85 mm.

Pernety Antoine-Joseph: *Dictionnaire Mytho – hermétique dans lequel on trouve les allegories fabuleuses des pots...* Paris, 1758, Bauche. 750.066

Csemegi /Nasch/²³ Károly

/1826–1899/

Jogász, kúriai tanácselnök volt. Tanított a pesti egyetemen, amely honoris causa doktorává avatta. 1844-ben magyarosította a nevét.

²¹ SZINNYEI i. m. IV. 643.

²² KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok 1–12.* Budapest, 1911–1932. Itt V. 17. és NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei a magyar Országos Levéltár címereslevelein.* Szekszárd, 1999. 706. ábra

²³ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái* Budapest, 2002. IV. 709–770. SZINNYEI i. m. III. 248–251. UMEI I. Bp. 2001. 1117–8.

Possessori jele a dífszítetlen hosszú bélyegző lenyomata. D'Aquesseau Henri François: Oeuvres de m.[onsieur] le Chancelier. 1–24 tomes. Verdon, 1763–1775. Libraires associés. 752.934 /1–24.

Honthy Hanna színművész²⁴

/1893–1978/

Budapesten született, eredeti, polgári neve Hügel Hajnalka volt. Színházi tanulmányait magánúton végezte. 1925–1927 között és 1944-től megszakítás nélkül a Fővárosi Operettszínházban játszott.

Könyvében ex libris van; rózsaszín alapú kőrajz, ruhátlan táncoló nőalak kezeiben lepleket tart; az ex libris mérete: 50x75 mm. Felirata „Ex libris Honthy Hanna”.

Chomel Antoine Angélique: Amenités littéraires et recueil d’anecdotes. I. partie, Amsterdam, 1773 Ny. n.

763.260

Pekár Gyula²⁵

/1867–1967/

Pekár pályaképét egy korábbi közleményemben írtam le.²⁶ DEENK-be került könyvtára megérné, hogy pontos jegyzékét összeállítsa valaki, de sajnos meggyőződtem arról, hogy a könyvei szét vannak szórva az állományban – ugyanúgy, mint Dessewffy József grófé, melyeket évek óta próbálok összekeresni. Pekár egyszerűen beírta a nevét a könyvekbe, többnyire a vásárlás helye, éve, hónapja és napja is szerepel a bejegyzésekben.

Pekár 1895-ben a Sorbonne-on tanult, ekkor sokat vásárolt. Az anekdotagyűjteményt tudatosan fejlesztette.

Pekár könyvei:

[Cardonne Denis Dominique]: Histoire de l’Afrique et de l’Espagne sous la domination des arabes. 1–3. tomes Paris, 1765, avec approbation, et Privilège du Roi.

Pekár Gyula 1895. ápr. 3.

132.375/ 1–3

²⁴ Magyar Színházművészeti Lexikon. Budapest, 1994. 308–309.

²⁵ MÉL II. Budapest, 1969. 386.

²⁶ OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. Értelmiségiek és diákok könyvei. Könyv és könyvtár XIX. Debrecen, 1997. 109–110.

[Castillon Jean]: Anecdotes chinoises, japonaises, siamoises, tonquinoises.
é.ny.n.

130.120

[Contant d'Orville – André Guillaume]: Anecdotes germaniques. é.ny.n.

Pekár Gyula 1895. július 15. Paris.

130.123

[La Croix Jean François]: Anecdotes italiennes, depuis la destruction de l'Empire Romain en occident jusqu'à nos jours. Supplément 1–2. Paris, 1769–1770. Vincent.

130.124

[Jaubert Pierre-Dinouart J.A.T.]: Anecdotes ecclésiastiques, contenant tout ce qui s'est passé de plus intéressant dans les Églises d'Orient et Occident, depuis le commencement de l^{ère}, chrétiennes, jusqu'à présent. 1–2 tomes. Amsterdam–Paris, 1772. Vincent.

Pekár Gyula 1895. július 15. Paris.

130.121/1–2

[La Place Pierre Antoine – La Croix Jean François-Hornot Antoine]: Anecdotes du Nord, comprenant la Suède, le Danemark, la Pologne, et la Russie depuis l'origine de ces monarchies jusqu'à présent. Paris, 1770. Vincent.

Pekár Gyula 1895. július 15. Paris

130.125

Molière [Jean Baptiste Poquelin]: Oeuvres 1–2 tomes Paris, 1768. David.

Pekár Gyula.

128.953

Saint Hyacinthe Cordonnier: Le chef d'oeuvre d'un inconnu. Poème heureusement découvert et mis au jour, avec des remarques savantes et recherchées par Chrisostome Matanasius. 1–2 tomes. Lausanne, 1758. Bosquet.

Pekár Gyula 1895. július 15. Paris.

129.640/1–2

Le Maître de Sacy Clement: Les amours de Sapho /sic!/ et de Phaon. Amsterdam, 1769. Nihof.

Pekár Gyula 1895. fev./rier/ 10. Paris.

129.541

Összefoglalva: hatszáz francia nyelvű könyvet néztem át, de a talált possessori nyomok száma csekély. A sok angoltól és németből franciára fordított könyv a felvilágosodás korának frankofil törekvéseit tükrözi.

A frankofil törekvésekhez lásd még: Julleville L. Petif: Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900. Tome VI. Dix-huitième siècle.

Paris, 1898. 866–892. Histoire externe de la langue. Országonként tárgyalja a francia nyelv hatását.

Rövidítések, bibliográfiai források

BMCPB = British Museum general catalogue of printed books 1–CCLXIII London, 1965–1966.

BSB–AK = Bayerische Staatsbibliothek Alphabetischer Katalog 1501–1840. Voraus-Ausgabe. I–XVI. Bd. München, London, New York – Oxford – Paris. 1987.

col. = columna

DEENK = Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár.

Apponyi Sándor: Hungarica. 3–4. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. IV. Bd. Neue Sammlung. München.

Gyakran használtam a következő forrásmunkát:

Le XVIIIe siècle réd. par François Moureau. /Dictionnaire des lettres françaises 3. vol./ Paris, 1995, Fayard.

ESZTER OJTOZI

Les livres de langue française parus entre 1750 et 1775 et leurs possesseurs dans la Bibliothèque Universitaire de Debrecen

VARGA IMRE

VOLTAIRE ORESTE CÍMŰ TRAGÉDIÁJÁNAK ISMERETLEN MAGYAR FORDÍTÁSA

Mikor 1989-ben a magyarországi *Protestáns iskoladramák* 1435–1467. lapjain az ismeretlen helyről és időből származó drámák közt közzétettük az „Agamemnon tragédiájá”-nak töredékes szövegét¹, szóltunk róla, hogy forrásunk egy másik címnélküli tragédia teljes szövegét is tartalmazza. Minthogy azonban a szöveg nem tartalmazta, mutatta az iskolai előadások szokványos külső jegyeit (szereposztás, argumentum, prologus, epilógus), és az Agamemnon tragédiáján kívül a témához hasonló iskoladramára sehol sem bukkantunk, a címnélküli szöveget nem közöltük, nem tartottuk iskolai színjátéknak.

Mind a drámatöredék, mind a címnélküli dráma a MTAKK mikrofilmtárának 184/II jelzetű mikrofilmjén olvasható. A felvétel arról a kéziratról készült, mely egykor a 756. számú jelzet alatt az EME kéziratárának tulajdonát képezte, és jelenleg Kolozsvárott az Egyetemi Könyvtár kéziratárában található. Az ív nagyságú, hosszában kettéhajtott, kézi géppel számozott 1–26 levélből álló iratban két helyen találjuk az „Erdélyi Múzeum Egylet Könyvtára Kéziratára” szövegű pecsétet. Az elsőt a közölt drámatöredék „vége a 2-dik Scenának” megjegyzése után. A második a címnélküli dráma utolsó sorát követően a 26. levél rectóján található. A 26. levél hátoldalának első hasábján nehezen olvasható, áthúzgált tollpróbák vannak. Kétszer is kibetűzhető azonban a Pétsy, Pétsi név, az alábbi összefüggésben is: „Ezen Agamemnon Continuatioja a Pétsi Ferenc uré 1796. 12 Jan...” A lap második hasábján más kéz írásával „Tragoedia Agamemnon vége” megjegyzés áll.

A tragédia tehát lehet Pétsi Ferenc munkája. Valószínűbb azonban, hogy benne inkább a kézirat tulajdonosát nevezték meg.²

Az ismeretlen személy címnélküli drámafordítása rejtélyének megoldásában kiváló színháztörténészünk, Kerényi Ferenc segített. Kiderült, hogy a magyar nyelvű tragédia forrása Voltaire *Oreste* című műve.³

A szakirodalomból ismeretes, hogy Magyarországon a XVIII. század utolsó évtizedeiben számos Voltaire-tragédiát ültettek át magyarra, és a hivatásos szín-

¹ *Protestáns iskoladramák* I–II. Budapest, 1989. S.a.r. VARGA Imre.

² Kilián István tájékoztatása szerint a Pécsújfalusi Péchy-család Bihar megyei jeles família volt, de Debrecenben is éltek Péchyek.

³ Segtségéért itt is hálás köszönetünket fejezzük ki.

játszásunkat megelőző vajúdas éveiben többen bemutattak az ország különböző városaiban, főleg Kolozsvárott és Pest-Budán.⁴

A dráma címének ismeretében folytatott vizsgálatokból kitűnt, hogy a XVIII. században Orestes címmel a jezsuita iskolákban több ízben tartottak előadást. Ezek latin nyelven folytak, mint ahogyan más Voltaire-drámák előadásai is.⁵

Nincs rá bizonyítékunk, hogy az Orestes címmel előadott darabok közt ott szerepelt Voltaire tragédiája is. Minthogy a dráma latin nyelvű fordításának ezideig nem sikerült nyomára akadnunk, a magyar fordítást Voltaire tragédiájának francia szövegével tudtuk csak összevetni. Kitűnt, hogy a magyar adaptációt nem fordíthatták egyenesen franciából, a tükörfordításnak nyoma sincs benne. Hiányzik a tragédia elejéről Voltaire-nek a játék helyszínéről való tájékoztatása, a jelenetek előtt nincsenek szerepnevek, a szereplők neve kizárólag latin alakban olvasható a darabban. Minden jel azt mutatja, hogy a magyar fordítás nem a felvilágosodás érdekében Voltaire eszméinek népszerűsítéséért, nem a magyar nyelvű világi színjátszás megteremtéséért készült. Gyökerei régebbi időkre nyúlnak vissza. A jezsuita iskolajátékokban a XVIII. század második felében egyre szélesödő történelmi érdeklődés szolgálatában jöhetett létre a jezsuita nevelési célokat jól szolgáló feltételezett előadás.

Ismeretlen szerzőnk feltehetőleg egy régebben (1746, Nagyszombat)⁶ latin nyelven színpadra vitt drámát ültethetett át magyarra, mely két felvonásban szerkezeti változtatásokat is téve, megváltoztatta a tartalmilag a francia eredetivel lényegében egyező tragédia eszmei mondanivalóját. Elkeresztényesítette a pogány szellemet sugárzó művet, kiszűrte belőle több pogány mitológiai elemet. Klitemnéstrának bűnös múltja miatt szenvedő, bűnbánó, az Egistus kegyetlenségeit elítélő, az újabbaknak – bár hatástalanul – ellenszegülő gyilkos anyának gyermekei megbocsátani látszanak. A bosszút álló Orestes Voltaire-től eltérőleg nem öli őt meg. Az előadás gyilkosság nélkül ér véget.⁷

Rejtély azonban számunkra, mi volt a feltételezett latin nyelvű előadás magyarra történő átültetésével a fordító szándéka. Színpadi játék helyett olvasmánydrámát szándékozott létrehozni? Belőle rekonstruálni akarta a drámát? Ezért hagyta el fordítása előtt az iskolajátékok szokásos jegyét vagy pl. a felté-

⁴ Vö. PENKE Olga: *Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században*. FK 1979. 107–129. Kilenc tragédia szövegkiadásáról, hatnak tíz alkalommal, műkedvelők vagy hivatásos színészekről történt bemutatásáról tudósít.

⁵ ALSZEGHY ZSOLTNÉ TÉSI Edit: *Voltaire egykorú magyarországi színpadon*. ITK 1979. 571–577. – VARGA Imre: *Voltaire drámaköltészete és a magyarországi iskolai színjátszás*. It. 2003/1. 36–42.

⁶ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, I–III, Bp. 1984–1988, I, 183.

⁷ Vö. VARGA Imre 5. sz. jegyzetben idézett dolgozatával.

telezhető rendezői utasításokat. Később azonban megváltoztatta tervét és a harmadik felvonástól kezdve átvette őket? (Azokat, olyanokat is, melyek Voltaire tragédiájában nincsenek benne.) Vagy már egy ilyen változatú latin szöveg került a kezébe, s az átformálást nem ő végezte, mint ahogyan nem tőle származtak a tartalmi, eszmei változtatások?

A szerintünk kezdetben olvasmánydrámának szánt magyar adaptáció több mindenről nem tájékoztat, ami egy iskoladráma előadásának rögtöni megértését segítené. Hiányzik például a játék helyszínének közlése. Voltaire a tragédia bevezetéseként a szöveg első mondataiban megmondja, hogy a cselekmény Argos városa közelében a tenger partvidékén játszódik. Egyrészt erdő, egy palota és templom meg egy sírkamra, a térség másik oldalán, a messzeségben Argos városa látszódik.

A táj csak egyszer népesül be évente. Egistus és Klitemnestra Agamemnon megölésének évfordulóján itt üli meg egybekelésük nászünnepe. Különbözik csak Ifisa, Agamemnon száműzött leánya meg az Agamemnon-ház régi öreg híve, Pamenes (a templom őre) éle helyt.

A cselekmény az ünnep napján Ifisa és Pamenes kesergésével indul a bűnös, szégyenletes ünneplés miatt. Erre az alkalomra Egistus magával hozza a rabszolgaként tartott Electrát is (keze, lába vasba verve), nehogy ez ellene izgatasson a király Argosból való távollétében.

Electra azzal az elhatározással érkezett, hogy ezen a napon végez Egistusszal, megbosszulja atyja halálát. Ifisa, Pamenes próbálják csillapítani, terve véghezvitelének lehetetlenségéről meggyőzni. Pamenes biztatja, hogy az istenek Orestesre bízták a bosszúállást, érzi, hogy hamarosan hazaérkezik.

Beszédüknek Klitemnestra váratlan érkezése vet véget. Eddigi élete, bűnei, mindaddig titkolt gondjainak lányai előtt való feltárásával háborgó lelkén szeretne könnyíteni. Eddig is minden nap gyöttrődött, „törődött” gyermekeiért, hogy miatta kínokat szenvedtek, mondja. Beismeri, rosszul cselekedett. Elfajult, irtózik magától.

Electrát megvigasztalja, hogy Klitemnestrából „még nem halt ki az érzékenység”. Térdre ereszkedve köszöni, hogy újra anyjának érezheti, fogadja, hogy ezentúl megadja a tiszteletet. De kéri, hogy igyekezzenek „könnyebbé válni”. Szakítson Egistusszal, hívja vissza Orestest, hogy kezébe vegye atyja országát.

Klitemnestrára azonban egészen másként hatottak Electra szavai. Orestesről ne is beszéljen Electra, mostani sorsának is ő az oka. Orestes nem jöhet ide, férje nem tűrné. Féljen férjétől.

Hogy anyja a gyilkos Egistust férjének nevezte, Electrát mélységesen felháborítja. Hát csak ennyire szánja ínségüket? Ne is említsék Orestes nevét?

Klitemnestra előbbi vallomása hatását veszítette, az anya és lánya közötti megbékélés kudarcba fulladt.

A következő rövid jelenetben, monológjában Klitemnestra még inkább felfedi lelkiállapotát. Parázna, gyilkos indulatok közt létrejött házasságában lelke gyötrődik. Gyermekei látása nem enyhítette bánatát. A „vak Egistus” boldognak hiszi, nagy pompával ünnepel. Őt rémítő látomások gyötrik, minden íze tele fájdalommal. Retteg görög jobbágytól, saját fiától „vérétől.”

Nyugtalanága, háborgó lelke nyilatkozik meg a következő, Egistusszal lejátszó jelenetben, már a kezdő soroktól kiindulva:

„Kegyetlen Egistus, ismét láttatád velem
Ez helyet, melyben csak a halált képzelem.”

Rémíti Agamemnon kiontott vére, Orestes emléke. Kedvetlenségét növeli gyermekeinek sorsa: Ifisa kesereg, Electra kötözve, keze, lába rabláncban. A jóshely mondása szerint mindketten e helyen végzik életüket Orestes kezétől. Menjenek innen biztonságos helyre, kéri.⁸

Egistus azzal nyugtatgatja, hogy Orestes távol van, éljen felőle nyugodtan. Ha még egyáltalán él, mert ő tört vetett neki. Epidaurusba küldte fiát, Plistanest, hogy ott végezzen vele.

A gyilkosság terve a végsőkig elkészeríti Klitemnestrát: ilyen nagy gonoszsgot még nem hallott a világ. Elmegy tanácsot kérni az istenektől. Egistus keveset ad rá. Dolgát végrehajtja. Klitemnestra a házastársa,

„...uralkodj hát velem
Mint királyné nekem többé ne panaszoj,
Szűnjél rúgolódni, gyermekidről ne szóly.”

A tragédia I. felvonása jól tájékoztat a drámai helyzetről, sejteti a várható összeütközést.

A II. felvonásban színre lép Orestes, akiről eddig csak beszéltek. Mint mitikus személyhez illik, az istenek intézik sorsát, akik csodás módon a tengeri viharból éppen azon a ponton teszik partra, ahová maga is igyekezett. Neki és barátjának, Piladesnek mindenük odaveszett, csak Agamemnon kardját, gyűrűjét és a Plistanes hamvait tartalmazó urnát sikerült kimenteniük. A föld, ahová a tenger kivetette őket ismeretlen számukra.

Hogy áll így bosszút Agamemnonért, aggodalmaskodik Orestes. Hol keresse nénjét, Electrát? Pilades egy „bánatba merült öregember” közeledését veszi észre. Ez Pamenes. Kérésükre felajánlja segítségét, szállást ígér nekik. Tőle értesülnek, hová kerültek. Agamemnon egykori palotája van előttük, melyben most a gyilkos Egistus pompázik. A sírhalom a nagy királyé Agamemnoné. Arra a

⁸ Ez a kérés nincs meg a francia szövegben.

kérdésre, Electra hol van, Pamenes azt feleli, itt van ő is. Orestest Pilades tartja vissza, hogy azonnal ne induljon látására. Pilades Agamemnon fiáról kérdezősködnék még Pamenestől, de ez nem felel már neki, mert Egistust látja közeledni. Tanácsára az idegenek gyorsan távoznak, nehogy találkozzanak vele.

Egistus kérdésére Pamenes azt feleli, az eltávozott idegenek ismeretlen hajótöröttek, akik Görögországba tartanak.

Egistust aggasztja, hogy az istenek Klitemnestrának nem adtak tanácsot, mit cselekedjenek. Úgy gondolta mindig, hogy fia lesz az utódja. De az Agamemnon név miatt ezt könnyebb lenne elérni, ha Electra a felesége lenne. Beszéljen vele Klitemnestra, de úgy, hogy ha nem hajlik a házasságra, „haláláig sínli haragját.”

Electra felháborodottan tiltakozik az anyjától közölt terv ellen. Nem irtóztatja jobban a halál, mint az „istentelen menyegző” gondolata, melyet azért javallnak, mert bizonyára megölték testvérét, és így szeretne Egistus jussot szerezni fiának Agamemnon trónjához. Végezzon vele is Egistus, és ha nem lenne hozzá elég ereje, anyjával együtt ketten oltsák ki életét. Szavai vérig sértik Klitemnestrát. Nem törődik többé Electrával, mondja.

Electrát bántja, hogy ennyire indulatosan beszélt anyjával. De anyja azt is mondta, hogy meghalt Orestes, ez háborította fel annyira. Nem lehet tovább rest a bosszúállásban.

Ifisa érkezik. Electra ne higgyen Orestes halálában. Él, itt van, a Pamenestől befogadott két idegen ifjú közül az egyik ő. Atyjuk sírhelyén:

„láttam tömjenezni és azt szent vizekkel
Öntözni s az égnek áldozni ezekkel.
Az istenek hozták ide, hogy bosszút álljon.”

Electra újra reménykedik. A sírhalomhoz mennek, hátha ott megint megjelenik az idegen ifjú.

A következő III. felvonás a magyar átültetésben lényeges szerkezeti és eszmei változtatást mutat. Az 1–3. jelenet összevonásával, illetőleg a kihagyásokkal nem csak a szöveg rövidült meg. A pogány mitikus jelenet kiszűrésével a magyarra átültető személy mintegy elkeresztényesítette a darabot, a kor embere számára valósabbá, elfogadhatóbbá tette a cselekményt.

A magyar szövegben az első jelenet arról szól, hogy Pamenes mennyire örül Orestes megérkezésének; a nép tőle várta, hogy véget vet Egistus kegyetlen önkényuralmának. Kár, hogy nincsenek katonái. Orestes bízik benne, hogy az ég segítségével és olyan baráttal, mint Pilades, elvégzi a bosszúállást dolgát.

Pilades arra kéri, emlékezzék az isteneknek tett esküjére: visszajöttét titokban kell tartania mindenki előtt.

Orestes szerint az istenek nem büntetnék meg, ha találkozna Electrával, de ígéri, hogy engedelmeskedik.⁹

Hogy hol játszódik le a kézirat első jelenete, azt a másolat nem jelzi. Mint-hogy a végén Orestes azzal küldi Pamenest Egistushoz, hogy jöjjön a „Pompa helyére”, és a második jelenetben mind a magyar, mind a francia szöveg rendezői utasításban arról tájékoztat, hogy egyfelől Ifisa és Electra, másfelől Orestes és Pilades tartanak a templom felé, a sírhalom környete a cselekmény színhelye. Meglepő módon a kézirat itt arról is tájékoztat, hogy a hajótörésből megmenekült Orestes és Pilades társaságában egy „urnát vivő szolga is” van. (A franciában: „avec les esclaves qui portent l’urne et l’épée” utasítás olvasható. A magyar szövegben eddig csak két megmenekült személyről tudtunk.)

Egyébként a magyar adaptáció a második jelenettől fogva követi a francia eredeti 4. jelenetével folytatódó cselekményt.

Pilades a sírhely felé menet felvilágosítja Orestest, hogy a feljükk tartó két leány közül a vasba vert rabszolganő – Electra. Az összetalálkozásakor Electra az idegenek kiléte felől tudakozódik, s mikor Pilades kijelenti, hogy Argos királyát várják e helyt, felháborodik, hogy így meri nevezni Agamemnon vérének kioltóját.

Orestes Electra megindultsága, könnyei miatt alig tudja magát visszatartani. Electra újabb kérdésére megint Pilades felel: hírmondással jöttek. Megszólal Orestes is, sajnálja, hogy kötelességük teljesítésével bánatot okoznak a két leánynak. Pilades, nehogy Orestes elárulja érzelmeit, felfedje magát, figyelmeztetésként a nevét kiáltja, mire elhallgat. A név hallatára Ifisa és Electra gyanút fog, és észrevéven az urnát, arra gondol, hogy az idegenek Orestes hamvait hozták benne Egistusnak. Electra elájul. De életre kél éppen akkor, midőn Orestes rendelkezésére a szolga elvinné az urnát a helyszínről. Electra kiragadja kezéből, magához öleli. Felháborodottan hányja szemére az idegeneknek gonoszágukat, hogy Orestes hamvait a gyilkos Egistus kezébe szándékozták adni.

Electra gyanúja megerősödik, hogy Orestes gyilkosaival áll szemben. Hallatlan gonoszság, mondja, ártatlan testvére hamvát az apja gyilkosának kezébe adni.

---

⁹ Voltairénél az első jelenetben a rémület miatti elérzékenyüléstől még mindig révedező Orestes Piladesnek az Agamemnon sírkamrájában átélt élményéről beszél. A holtak lelkét „ajándékozta ott meg könnyeivel”, amikor egy rémült asszony szörnyű kiáltozással közeledett feléje. Hirtelen egy, a közte és az asszony között megnyílt szakadékból a pokol fúriái jöttek elő: kígyókkal, fátylaikkal, borzalmat keltő kiabálásukkal szörnyű félelmet keltve. Észvesztő volt. Az asszony reszketve tűnt el szeme elől. Távolabb egy félénk leány sírt. Hol a sírra, hol reá meresztett szemmel, az Orestes nevet suttopta. A továbbiakból megtudjuk, hogy Klitemnestra illetőleg Ifisa volt a két asszony.

Orestes alig bírja visszatartani magát, könnyezik. Electra könyörög, beszéljen. Ő ölte meg Orestest? Vagy a hamvait gyűjtötte össze, hogy elhozza néniének? Honnan ismeri az ő sorsát? Szánja meg, ne kínozza lelkét! Orestes azonban nem szól, az urnát kéri vissza. Úgy érzi azonban lelkében, hogy ki kell mondani a valóságot. De csak annyit érkezik mondani: „Tudd meg...”, amikor megjelenik Egistus és Klitemnestra.

Egistus örül, nincs már oka bánkódásra, meghalt riválsa, Orestes. Az urnát elvéteti Electrától. Ez igen kemény szavakra fakad ellene és anyja ellen, míg-nem Ifisa elvezeti.

Egistus nyugtatgatja az Electra ellen háborgó Klitemnestrát. Lám, mellettük van az ég, megengedte Orestes halálát, most már bátran uralkodhatnak. A két ifjúnak méltó jutalmat ígér.

Orestes ekkor Klitemnestrának átadja a gyűrűt, a kardot, mely Agamemnoné volt, „mikor néked urad volt”, mondja. Hát te ölted meg fiamat, kérdi Klitemnestra. Egistus azonban nem hagyja Orestest szóhoz jutni, a neki szánt jutalomról beszél és kéri, szóljon nemzetéről, életéről.

Orestes csak annyit mond, apja vitézül harcolt Trójánál, odaveszett. Az anyja elhagyta. Nincs senkije a mellette levő barátján kívül. Arra a kérdésre, hol végzett Orestesszel, pontosan azt a helyet jelöli meg, ahol Plistanesnek kellett volna őt megölnie. De itt van Agamemnon özvegye és észrevette, hogy megsértette szívét. Ne kelljen tovább beszélnie a fiáról, engedje elmenni. Klitemnestra szólal meg ekkor, engedje távozni, mert beszéde, a hamvakat tartalmazó veder iszonyattal töltik el őt. Megerősítette Egistus hatalmát, de engedje meg, hogy ő sirathassa fiát. Orestes mentségül azt hozza fel, azt gondolta, hogy a száműzött Orestes gyűlöletessé lett Klitemnestra előtt. Ez megvallja, gondolt arra, hogy fia megöli; gyűlölte őt, és erre nagy oka volt. De honnan tud ő Orestesről? Delphiben látták, ismerték szándékát, hogy meg akarta ölni Egistust. Egistus azt feleli, tudta, de inkább tartott attól, hogy Electra az Orestes nevével zenebonát kelt birodalmában. Ettől menekült most meg. Jutalmul Electrát Orestesnek adja szolgálóként. Kéri a hamvakat tartalmazó vedret. Orestes „jó szívvel” adja át és örömmel fogadja Electrát ajándékul. Klitemnestra nem egyezik bele, hogy Electra Orestes szolgálója legyen, adjon neki más jutalmat és menjen innen. Sőt, ők is menjenek el erről a gyilkos helyről! Hogy tartanának itt pompás ünnepet az apa és fia holt teteme felett? És itt tegye leányát gyilkosának rabjává? Ez iszonyúság, fél. De féljen Egistus is Orestestől!

Egistus azonban megmarasztalja Orestest, míg meglesz a lakodalmi pompa.

Pilades és Orestes marad a színpadon. Orestest megzavarta Klitemnestra magatartása, mindaz, amit mondott megindultságát mutatta. Pilades tartott is el-lágyulásától, de megnyugtatta, hogy Egistus iránti gyűlölete egyre növekedett benne.

Ekkor Pamenes érkezik váratlan hírral. Epidaurusból kurír érkezett Egistus fia halálhírével. Az udvar megrémült, bezárkózott, várják az újabb híreket. A nép reménykedik, „álarc alatt rejtegeti vígságát”.

Orestes szerint cselekedniük kell, mielőtt Egistusban „Még dühösségének nagyobb tüze támad.” Pamenes helyesel, ezrek állnak melléjük, csak „fegyverük zördülését várják.” Pilades is kész akár életét is feláldozni.

Orestes és Pilades a sírkamrában várják Pamenes és a tőle vezetett nép érkezését. Látják, hogy Electra és Ifisa közeledik a sír felé. Pilades elküldi Orestest, hogy majd ő beszél velük.

Electra dühös, hogy Orestes „elszaladt” előle. A bűntársnak gondolt Pilades-től kéri számon, hová tűnt el a gyilkos. Az Isten által parancsolt kötelességét teljesíti, mondja Pilades. Electra is Istennek engedve, győzze le indulatait. Ezzel magára hagyja a két leányt.

Pilades szavai csak növelték Electra dühét. Rabságát nem akarja felcserélni egy másikkal. Elhatározza, hogy megöli testvére gyilkosát. Ifisát kéri, derítse fel, hol rejtőzik. A fúriákat is segítségül hívja, és mintha máris érkeznének. De nem, a „A fúriáknál rettenetesebb lélek” közeledik: Orestes. Mikor Electra a rejtkehelyhez ér, rátámad, kardjával feléje csap, de karja lehanyatlik. „Jaj, bizony nem lehet”, rebegi. Megvallja, hogy testvére gyilkosát akarta megölni. Orestes még mindig visszatartja magát, hogy felfedje kiletét, de végül is a két testvér egymás karjába borul.

Pilades és Pamenes érkezik. Pilades szemére veti Orestesnek, hogy megszegte esküjét, nem gondolt a Fátumra, elárulta a titkot.

„Ha az Isten kíván engedelmességet,
Mért nem ad erőmhöz mért kötelességet?”

feleli Orestes.

Pamenes szerint veszélyes így itt, együtt lenniük. Pilades is azt javallja, oszlojanak rejtkehelyükre, ahonnan majd kiütnek.

Váratlan fordulatként azonban Egistus érkezik Klitemnestrával és katonákkal, még együtt találja a társaságot. Megparancsolja, hogy a két idegent vigyék börtönbe. Electra hiába szól érdekében, Egistus őt is megfenyegetve, távozik.

Electra most Klitemnestrához fordul. Eddigi sértő magatartásának megbocsátását kérve anyjától, könyörög neki, mentse meg az idegeneket. Ezzel talán a haragvó Istent is megengeszteli. Hálából ezentúl mindenben engedelmeskedik anyjának, felesége lesz Plistanesnek. Anyja ekkor közli vele Plistanes halálát és azt, hogy Electra szavaiból bizonyossá vált előtte, hogy az idegenek közül az egyik Orestes. Lehet, hogy általa kell meghalnia, de oltalmazni fogja. Tudja, hogy Electra is gyűlöli, hiszen sokat vétett ellene. Ő mégis anya, aki szereti „tulajdon véreit”. Electra azt feleli, nem gyűlöli, tiszteli. Hálát ad az egeknek, hogy visszaadták anyját.

Az V. felvonásban a tragédiát magyar nyelvre átültető ismeretlen személy még jelentősebb változtatásokat tett, mint a harmadikban. Terjedelmében a francia és a magyar szöveg közt alig van különbség (296–280 sor), annak ellenére, hogy a magyar elhagyta az utolsó jelenetet, az előtte álló kettőt pedig összevonta. Gyakran találkozunk itt átfogalmazásokkal, rövidítésekkel, bővítésekkel. Például Electra a felvonást kezdő monológjában négy sor helyett, tíz sorban kesereg azért, mert megtiltották neki, hogy meglátogathassa a foglyokat. Türelmetlenül várja Ifisát, hogy híreket halljon. Ez tudósítja, hogy Klitemnestra már látta fiát, de Egistus nem tudja még, hogy az egyik idegen Orestes.

Egistus börtönbe veti Pamenest is mint azok társát, akik életére törtek, amiért már halált mondott a két idegenre. Ifisa sírásából, Electra dühös kevélységéből, Klitemnestra panaszaiból és szemrehányásaiból azt sejtí, hogy a foglyok egyike Orestes, a vederben fia hamvai vannak. Fiáért az Orestesnek vélt idegen lesz az áldozat. Bizonyítékok hiányában, pusztán gyanakvása alapján képes lenne kioltani a foglyok véré, kérí Klitemnestra. Ha egyikük mégis a fia lenne, kegyelmet kér számára. Kész érte életét is adni.

Ifisa térden állva könyörög a foglyok életéért. Electrát is rábíri, hogy alázza meg magát, kérjen ő is kegyelmet. Ez „megtagadja magát”, és bár kemény szavakkal, megteszi. Megígéri Egistusnak, hogy a jövőben hallgatni fog, nem izgat ellen, megadja neki a tiszteletet.

Egistust nem hatja meg Electra megalázkodása: Testvérét darabokra vágatja, Electrára rabláncot veret, de neki nagy elégtételt jelent, hogy Electra megalázta magát előtte.

Klitemnestra ismételtlen kemény szavakkal ítéli el Egistus eddigi kegyetlenkedéseit, véres cselekedeteit. Most azt akarja, hogy szeme láttára folyjon ki fia vére? Vessen inkább koronája! Meggátolja a vérontást. Szeretlek, folytatja, de szeretem fiamat. Félj anyjának bosszújától! Electra szerint ezzel a magatartásával minden eddigi gonoszágáért eleget tett. Kéri, hogy indulatát követve, álljon bosszút atyjukért, gyermekeiért.

Egistust egyáltalán nem hatották meg Klitemnestra fenyegetései. Megparancsolja, hogy a két foglyot mindjárt „halálra vigyék”.

A következő utolsó felvonás nem fordítás, de tartalma ugyanaz mint az eredetié, eltekintve a megoldástól. Egistus katonáinak parancsnoka érkezik. Jelenti, hogy mikor a foglyokat a veszthelyre vitték, egyikük szólásra fakadt, és benne felismerték Agamemnon fiát.

„Orestes az atyát mihelly kivallotta,
A katonák szívét csaknem elrablotta.”

Ez nagy bajt szülhet, „meg dülja még kirallyi széked”. Egistus nyomban indul, hogy érezzék haragja erejét. Nincs sem isteni, sem emberi erő, mely kiragadja Orestest kezéből, mondja.

Electra, Ifisa arra kéri anyjukat, menjen, mentse meg fiát. Klitemnestra szerint a katonák ugyan rá nem hallgatnak, de megy mégis. Kötelessége, hogy mindent megtegyen fiáért, de férjéért is.

Ifisa és Electra magukra maradnak. Félnek, hogy Egistus már megölte testvérüket. Electrát az sem hagyja nyugton, hogy Egistus előtt lealacsonyította magát. Ekkor érkezik Pilades, aki beszámol a tragédia kifejletéről: milyen hatást tettek a vesztőhely felé hurcolt Orestesnek a néphez intézett szavai, hogyan fogadták a helyszínre érkező Egistust, hogyan védte őt az ütések ellen Klitemnestra testével.

Közben a palotába érkezik Pamenes is. Elmondja, Orestes most végzi áldozatát atyjuk sírjánál, ott ontva ki a gyilkos életét.

És mit csinál Klitemnestra, kérdik. Még mindig a férjét oltalmazza. Orestesnek könyörög kegyelemért, de hiába. Klitemnestra könyörgő szavaiból töredékek, sikoltása a színen is hallható. A kéziratban azonban Electra itt elhangzó kiáltásával: „vágd Egistust, öld meg!”, befejeződik a tragédia. Mikor Electra szavai elhangzanak, Klitemnestra már „belől a superlaton”, a palotában van.

Voltaire eredeti tragédiájával szemben a magyarra átültetett szövegben ez a befejezés a legjelentősebb változtatás. Orestes nem ölte meg anyját, nem vált anyagyilkossá. Ezért az utolsó jelenet, mely az anyagyilkosság miatti üldöztetés következtében az Orestesre váró, de még ismeretlen megpróbáltatások, szenvedések előre való érzetéből eredő félelmek kifejezését tartalmazza, logikusan hiányzik az adaptációból.

Az ismeretlen személynek, bizonyára egy latin fordítás közvetítésével magyarra átültetett szövege a Voltaire tragédiáján tett változtatásokkal, a pogány görög mítoszok szelídebb megjelentetésével is izgalmas, hatásos színjáték.

IMRE VARGA

La traduction hongroise inconnue de la tragédie intitulée Oreste de Voltaire

Le texte de la personne inconnue, traduit en hongrois probablement par l'intermédiaire d'une traduction latine, est un drame passionnant et entraînant malgré les modifications faites à la tragédie de Voltaire et la représentation modérée des mythes grecs.

BÉNYEI MIKLÓS

MÁRCIUS 15. VAGY/ÉS ÁPRILIS 11. 1848 ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJA DEBRECENBEN

Szabadságharcunk ideiglenes fővárosában gondosan ápták a hajdani nagy idők, a polgári forradalom és a fegyveres küzdelem emlékét. Noha március tizenötödike helyi kultuszának története részleteiben még feltáratlan, az eddigi kutatások által felszínre hozott szöveghelyzetekből¹ és a korabeli lapokba bepillantva megállapítható, hogy a kiegyezést követően a cívisvárosban minden esztendőben megemlékeztek a pesti események évfordulójáról. A dualista állam keretei között e nap nem lehetett ugyan hivatalos ünnep (csak az iskolákban szünetelt a tanítás), de az alkotmányosság helyreállítása után nem akadályozták a társadalom spontán megnyilvánulásait.² Sőt – miként számos más helyen – Debrecenben a városvezetés és a politikai elit zöme is részt vett a rendezvényeken. Bár sokakat a hazafias lelkesedés sodort magával, a hangadók tudatosan, elvi-politikai megfontolásból cselekedtek.³ A polgárosodás elkötelezett tábora az alkotmányos rend, a szabadság és a jogegyenlőség diadalára, a függetlenségi ellenzék a nemzeti önrendelkezés kivívására és a nemzeti gondolat kiteljesedésére emlékezett. A református egyház lelkészei és a Kollégium tanárai a vallás-szabadság eszméjére és a protestáns felekezetek egyenjogúsítására hivatkoztak. Az ünnepségek fő szervezői, a református akadémia diákjai – és a hozzájuk csatlakozó gimnazisták – pedig a kivételes történelmi szerepét játszó márciusi fiatalok szellemi örököseiként léptek fel.

Amikor közeledett a félszázados jubileum, szintén a főiskola teológus és joghallgatói emeltek szót először annak méltó, sőt fényes megünnepléséért. 1897. november 20-án tartott gyűlésükön elhatározták, hogy feliratot intéznek a képviselőházhoz és kérik március tizenötödike országos ünneppé nyilvánítását és e tény törvénybe iktatását. 1848 tavaszának korszaknyitó jelentőségét hang-

¹ KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária: *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban*, In: *Emlékek és források... Debrecen 1848/49*, Debrecen, 2001. 317–330.; BÉNYEI Miklós: *Kossuth Lajos és Debrecen*, Debrecen, 2003. 160–161., 220–222., 256–257., 279–280.

² Vö. GYARMATI György: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. megünneplésének történetéből*, Bp. 1998. 10–11. (a dualizmus koráról: *Kiegyezési kísérlet március „elcsúsztatásával”* – 30–39.); GERŐ András: *Március 15. Fejezetek a nemzeti szabadságünnep hányatott történetéből*, In: *G. A.: Magyar polgárosodás*. Bp. 1993. 402–403. Számos adalék található a *'48 kultusza* (Gödöllő, 1999) c. kötetben is.

³ A dualizmus kori város politikai tényezőinek magatartását rendkívül árnyaltan vázolta fel IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, 2002. (az 1898-ig terjedő rész: 11–172.)

súlyozták, a keresztyén Magyarország megalkotásához hasonlították, és azzal érveltek, hogy ha I. István király napját a törvényhozás hivatalos ünneppé avatja, akkor történjen ez meg március tizenötödikével is. Hiszen úgyszólván „megünnepeli a magyar [...] Leteszi ekéjét, becsukja műhelye ajtaját, ott hagyja a munka poros asztalát s aztán megy – ünnepelni. Senki se mondja, parancsolja, hogy menjen, de megy, mert szíve készíti rá, mert érzi, hogy ilyenkor dolgozni: bűn a múlt iránt; mert érzi: ha e napot megünnepeli, lelke-teste megújul, hite, vágya, reménye, bizalma a jövőben megerősül.”⁴ Egyúttal megkeresték az összes magyarországi ifjúsági egyesületet, kérve cselekvő támogatásukat.⁵ Folyóiratuk vezércikkében kifejtették: a budapesti egyetemi ifjúságtól várták volna ezt a javaslatot, de eddig hiába, ezért nekik, vidékieknek kellett megmozdulni.⁶

Valószínűleg a debreceni fiataloktól teljesen függetlenül Zólyom vármegye is kezdeményezte, hogy 1848 ötvenedik évfordulóján országos ünnepet tartsanak. A civisváros irányítóit éppen ez – és nem a kollégiumi fiatalok felbuzdulása – bírta rá arra, hogy foglalkozzanak a kérdéssel. A városi tanács november 27-én terjesztette az átiratot a törvényhatósági bizottság elé, és javasolta a pártolását. A közgyűlés hasonlóan vélekedett, ugyanakkor felhatalmazta a tanácsot a helyi ünnepség megtervezésére, de utasította, hogy mindenképpen várja be a törvényhozási intézkedéseket.⁷

A debreceni főiskolások és a zólyomiak indítványát felkarolta a parlamenti ellenzék. A Függetlenségi és 48-as Párt egyik vezéralakja, Kossuth Ferenc, a volt kormányzó fia – aki az emigrációból tért haza –, a képviselőházban formálisan is felvetette a törvényalkotás szükségességét.⁸ Ezzel a jubileum közvetlenül politikummá, talán ekkor még nem is sejtett súlyos bonyodalmak forrásává vált.

Újév környékén országszerte felélénkültek az előkészületek. A magyar nemzet „nagy, magasztos várakozással” tekint 1898 elé – írta a debreceni ellenzék közlönye.⁹ Az itteni újságok rendszeresen beszámoltak a különféle elképzelésekről, népszerűsítették az évfordulós kiadványokat, és napról napra figyelemmel kísérték a helyi fejleményeket. Gyakran hangoztatták: ötven évvel azelőtt

---

⁴ *Ifjúsági gyűlés*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1897. dec. 1. 63. A leirat teljes szövege: uo. 61–63.

⁵ Uo. 63.

⁶ KORSÓS Zoltán: *A nemzeti ünnep*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1897. dec. 1. 53–54. Fiatalos lelkesedéssel nyilatkozott a feliratról a Hittanszaki Önképző Társulat lapja is: *Március 15.*, Közlöny, 1897. november 20.

⁷ HBML IV. B. 1403/a. 18. 256/12644. sz. (Debreczen város törvényhatósági bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyve). – A bejegyzés nem tartalmazza az átirat dátumát.

⁸ GERŐ A. i. m. 403., az ő nyomán: GYARMATI Gy. i. m. 31., LITVÁN György: *1848 a magyar történelem emlékezetében*, In: Rubicon, 1999. 3. sz. 63.

⁹ KOHÁNYI Gyula: *Az új esztendő*, Debreczen, 1898. jan. 3. 1.

rendkívüli dolgok történtek, ezért kötelező azokra emlékezni. A *Debreczen-Nagyvárad*i Értésítő c. társadalmi és közgazdasági hetilap a honfoglalás évéhez mérte 1848 hatását, amelynek eseményei „átalakították a régi Magyarországot modern, európai színvonalon álló állammá.”¹⁰

Február elején felröppent a hír, hogy a kormány nem március 15-én, a megszokott és a nagy tömegek által elfogadott időpontban, hanem április 11-én, a 48-as törvények szentesítésének napján akar ünnepelni. Az elgondolást a király, Ferenc József azon ígérete motiválta, hogy a polgári átalakulás félszázados évfordulóján Budapestre látogat. A kormányzó Szabadelvű Párt vezetői úgy vélték, a közös ünneplésre, a lojalitás kifejezésére egy olyan dátum kijelölése a legalkalmasabb, amikor az uralkodó és a nemzetet képviselő rendi országgyűlés együttes akarata jutott érvényre.¹¹ A terv napvilágra kerülése a készülődés mámorában azonnal feszültséget, némi bizonytalanságot keltett, és jól érzékelhetően, bár a vártnál kisebb mértékben megosztotta a közvéleményt.

Ez tükröződött a debreceni városi tanács magatartásában is. A testület által kiküldött tíztágú bizottság január 9-én ülésezett először, de csak az általános elvekről tanácskozhattak.¹² A helyi ellenzék sürgetése hiábavalónak bizonyult, mert a törvényhozási döntés késése hátráltatta a debreceni hivatalos állásfoglalást is. A külön bizottság több mint egy hónap elteltével ült össze ismét, de február 12-én csupán odáig jutottak, hogy három tanácsnokot megbíztak a részletes program kidolgozásával.¹³ A függetlenségek helyi orgánuma, a *Debreczen* felismerte a tétovázást, és vétkes várakozással vádolta az előljárókat, holott e városban, ahol kimondták Magyarország függetlenségét, nagyszabású ünnepet kellene rendezni.¹⁴ Két hét múlva a felelős szerkesztő ismét elmarasztalta a városvezetést tétlenkedése miatt, és leszögezte: „A március 15-ike debreceni ünnepének hatalmasnak kell lennie, hogy szavát meghallja az egész ország, sőt ereje túlcsapjon még a határokon is, hogy hirdesse mindenütt

¹⁰ Ny-i G-a [NYÍRI Géza]: *Nagy idők emléke*, Debreczen-Nagyvárad*i Értésítő*, 1898. jan. 16. 1.

¹¹ Debreczenben először a függetlenségi közlöny írt a kormány tervéről: *Március 15 – április 11*, Debreczen, 1898. febr. 11. 3. Bánffy Dezső miniszterelnök indítványáról, majd törvényjavaslatáról és annak részbeni indokairól: GERŐ A. i. m. 403–404., GYARMATI Gy. i. m. 31.

¹² *1848 ünneplése Debreczenben*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. jan. 9. 4., *1848 ünneplése. Értekezlet a városházán*, uo. 10. 2.; *Az 1848-dik év félszázados ünnepe Debreczenben*, Debreczeni Hírlap, 1898. jan. 10. 4.

¹³ *1848 ötvenedik évfordulója Debreczenben*, Debreczeni Hírlap, 1898. febr. 14. 4.; *Március 15. megünneplése*, Debreczeni Ellenőr, 1898. febr. 12. 4.

¹⁴ -F.-: *1848 ünnepe*, Debreczen, 1898. febr. 12. 1–2. Különösen fájlalta a lap, hogy a külön bizottság ülésére nem engedték be a tudósítóját, viszont a kormánypárti hírlapírók jelen lehettek. Ezt a felelős szerkesztő vezércikkében a sajtószabadság elleni merényletnek, más megközelítésben 1848 emléktől merőben idegennek ítélte (egyébként teljes joggal): KOHÁNYI Gyula: *Bizalmas*, Debreczen, 1898. febr. 14. 1.

ereje túlcsapjon még a határokon is, hogy hirdesse mindenütt és mindeneknek: tiszteld a magyart!”¹⁵

Közben, január derekán a hagyományos kollégiumi ünnepség megszervezésére bizottság alakult, a tanári kar pedig pályadíjat tűzött ki egy alkalmi óda megírására.¹⁶ Az akadémia hallgatói örömmel üdvözölték azt a pesti kezdeményezést, hogy a nagy napon gyűljön össze az ország egyetemi és főiskolai ifjúsága.¹⁷ A főiskolás fiatalok már február 16-án összeállították a március 15-i programot¹⁸, majd gyűjtést indítottak egy koszorúra, amelyet a kollégium lépcsőházában álló Petőfi szoborra kívántak elhelyezni.¹⁹ Kiss Áron református püspök március elején bocsátott ki körlevelet az ötvenedik évforduló méltó megünnepléséről. Ennek nyomán a debreceni presbitérium elhatározta: minden templomban tartanak ünnepi istentiszteletet, az egyház összes épületeit felloboгоzzák.²⁰ A római katolikus Svetits Intézet növendékei – mind leányok – március hónapban nemzetiszínű szalagot hordtak kalapjaik mellett.²¹ A többi iskola, néhány egyesület és a színház társulata is készülődött.²² Elhangzott olyan javaslat is – ám visszhang nélkül maradt –, hogy a függetlenség kikiáltásának és Kossuth Lajos kormányzóvá választásának emlékére a Református Kollégium ezután Kossuth nevét viselje.²³ A *Debreceni Reggeli Újság* tudós szerkesztője, a levéltári bűvárkodásairól már ekkor híres Zoltai Lajos cikksorozatot indított az ötven évvel azelőtti helyi eseményekről, kifejezetten az egykorú iratok (jegyzőkönyvek, követi tudósítások stb.) szövegeinek közlésével.²⁴ Többen szorgalmazták a város aznapi kivilágítását is, bár a kormánypárti *Debreceni*

¹⁵ KOHÁNYI Gyula: *1848. március 15.*, Debreczen, 1898. febr. 26. 1.

¹⁶ *Március 15.*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. jan. 20. 107.; ugyanerről: *Március 15.*, Debreczen, 1898. jan. 26. 5.

¹⁷ *Március 15-ike s az ország ifjúsága*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. jan. 20. 99–101.

¹⁸ *Március 15.*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. febr. 18. 2.; *A kollégiumi ifjúság március 15-iki programja*, Debreczen, 1898. febr. 21. 4.

¹⁹ *A főiskolai ifjúság...*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 10. 180.

²⁰ *Presbitéri közgyűlés*, Debreczen, 1898. márc. 7. 4.; *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 12. 4. Kiss Áron körleveléről l. KOROMPAINÉ SZALACSI Rácz M. i. m. 327.

²¹ *Nemzeti színű kokárdás leányok*, Debreczen, 1898. márc. 4. 3.

²² *Presbitéri közgyűlés*, Debreczen, 1898. márc. 7. 4.; *Március 15...*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 9. 4.; *1848. Hadak útja*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 11. 3.

²³ POGÁNY Kornél: *Kossuth-kollégium. A középiskolák elnevezése*, Debreczen, 1898. febr. 28. 4., márc. 1. 2–3.

²⁴ *Debreczen ötven év előtt. A márciusi események hivatalos feljegyzései*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. márc. 5. 3–4., márc. 6. 4., márc. 7. 3., márc. 8. 3., márc. 9. 3., márc. 11. 3–4., márc. 12. 3., márc. 13. 6., márc. 14. 3., márc. 16. 6., márc. 17. 3–4., márc. 18. 4., márc. 19. 3., márc. 20. 5–6., márc. 22. 4., márc. 23. 3. márc. 24. 3–4., márc. 25. 3–4., márc. 26. 3–4., márc. 27. 3–4., márc. 29. 3. – Más forrásokkal összevetve kideríthető, hogy a cikksorozatot maga Zoltai Lajos rendezte sajtó alá. Ír róla KOROMPAINÉ SZALACSI Rácz M. i. m. 327. E lap néhány közleményére támaszkodva szól az előkészületekről ugyanő: i. m. 328.

Ellenőr igyekezett lebeszélni erről a polgárokat; szerinte a hazafiság szebb megnyilvánulása lenne, ha az erre szánt pénzt valamilyen jótékony célra adnák.²⁵

Egészen másfajta kezdeményezés volt Bartha Mór nyugalmazott református lelkészé, aki február végén egy kis füzetet adott ki (és maga terjesztett) azzal a céllal, hogy az emlékünnepevényeken tartandó egyházi és egyéb beszédek megírásához segítséget nyújtson.²⁶ A szépirodalomhoz közel álló és később lapszerkesztőként jeleskedő szerző munkája külön elemzést, értékelést is megérdemelne; most csak a főbb vonások kiemelésére szorítkozhatunk. A reformátusoknál igen gyakori bibliai párhuzamok (megszabadítás, törvényhozás, nemzetalkotás stb.) alkalmazásával és számos bibliai idézettel, továbbá az előzmények felvázolásával és a korabeli történelmi események aprólékos bemutatásával tekintette át az 1848-as békés polgári átalakulás folyamatát és méltatta annak korszakos jelentőségét. Miután a forradalmat az erőszakos megoldással azonosította, tagadta a történések forradalmi jellegét, és a nemzet akarátának törvényes érvényesítését hangsúlyozta. Jellemző megállapítással zárta sorait: „Háromszáz éves szenvedés után, a kor eszméinek megértése és azoknak a nemzeti génusz által nemzetünk jellemébe átöntött hatása alatt, új életre feltámadás volt ez. Egységes politikai nemzetéletre feltámadás!” S megfogalmazta azt a reményét, hogy a független magyar államiság követelménye is előbb vagy utóbb megvalósulhat.²⁷

Hasonló szándékkal született a fiatal Csánki Benjámint mintaprédikációja, amelyet a *Debreczeni Protestáns Lap* tett közzé. Következetes és igényes eszmefuttatását erre az alapgondolatra építette: „Vallás-, haza- és szabadságszeretet: e három teszi érdemessé a nemzeteket az életre.” A magyarság ezeréves történetében is meg kell találni ehhez a fogódzókat. Ő Hunyadi János, Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos szavainak, intelmeinek, 1848–49 tanulságainak megértését ajánlotta. Ezek ébresztenek rá, „hogy e haza elég erős, hatalmas és jó, gyermekeinek bajait, fájdalmait megorvosolni mindenha, csak hívek legyünk ő hozzá, mint a kereszthez és felette örökdő Istenünkhöz mindhalálig.”²⁸ Igyekezett távol tartani olvasóit a direkt aktualizálástól a Hittanszaki Önképző Társulat *Közlöny* c. folyóirata is. Jubileumi vezércikkének gerincét egy bibliai hasonlat képezte: „Istennek lelke szállott reájok, mely világosságot hozott a sötétség he-

²⁵ *Napi hírek. Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 12. 4., megismételte: márc. 14. 4.

²⁶ Először a református egyházkerület hetilapja írt róla: *Március 15-ike 50 éves jubileuma*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. febr. 26. 120. Felhívta rá a figyelmet az ellenzéki napilap is: *Március 15-ke 50 éves jubileuma alkalmából...*, Debreczen, 1898. márc. 2. 5.

²⁷ BARTHA Mór: *Március tizenötödike félszázados emlékünnepe. 1848. márc. 15.–1898. márc. 15.* Értekezés, melyet az emlékünnepevényen tartandó felolvasásokhoz lelkészek és más felolvasók vagy értekezők munkáihoz segéd kútforrásnak írt és ajánl. Debreczen, 1898. 46. (az idézet: 46.)

²⁸ CSÁNKI Benjámint: *Isten, Haza, Szabadság. Egyházi beszéd március 15-én*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. márc. 5. 126–131. (az idézetek: 129., 131.)

lyébe.”²⁹ A *Debreczeni Protestáns Lap* egy héttel később egész blokkot szentelt az ünnepnek. A fiatal kollégiumi tanár, S. Szabó József méltatta 1848 „szabadságszülő” márciusának jelentőségét és az akkori eszmék gyökerét a reformáció gondolatvilágában jelölte meg.³⁰

Február 26-án a miniszterelnök, Bánffy Dezső báró törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé április 11. nemzeti ünnepé nyilvánításáról³¹, s mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy azt mind a képviselő-, mind a felsőház többsége megszavazza. A törvényjavaslat fogadtatása országszerte, így a cívisvárosban is rendkívül ellentmondásos volt, és mindenütt a politikai viták kereszttüzébe került. A Szabadelvű Párt helyi szervezetei és hívei, továbbá a pártot támogató sajtóorgánumok megpróbálták megmagyarázni az embereknek a kissé meglepő és valóban nehezen felfogható, kompromisszumos döntést. Az ellenzékiek, leginkább a Függetlenségi és 48-as Párt vezetői, tagjai és lapjai viszont azonnal keményen szembefordultak a kormány lépésével, elvtelen alkunak, a magyarság érzése megcsúfolásának minősítették azt. Az éles vita beárnyékolta a márciusi tizenötödikei előkészületeket.

A *Debreczen* rögtön, még aznap délutáni számában (fővárosi laptársával egy időben) erőteljes ellenkampányba kezdett és többször is állást foglalt március tizenötödike elsőbbsége mellett. Közelebbről nem ismert, – F. – névjelű munkatársa kijelentette: „nem tűrjük, hogy március idusát s vele Kossuth Lajos érdemeinek méltatását a Bánffy kormány mellőzze.”³² Két nappal később a lap komolytalan komédiának, áprilisi tréfának nevezte a tervezetet, hiszen a magyar nemzet azt a napot ünnepli, amikor ténylegesen kiharcolták azokat a vívmányokat, amelyeket később törvénybe iktattak. (Párhuzamba állította a franciák nemzeti ünnepével, július 14-ével.) Megemlíttette azt a félelmét is, hogy valamilyen közigazgatási rendelettel betiltják a március 15-i ünnepélyeket.³³ Bartha Mór érzelmi húrokat pengetett: „Az 1848. március 15-ikének évenkénti, – annyival méltóbban – félszázados évfordulójának megünneplése: a Nemzet örökélet iránti érzeke és vágyakozásának egy-egy jelenete, tisztelet és méltánylat a múlt iránt, boldogító átérzése a jelennek, s a jövőre reményt, bizalmat, lelkesedést gerjesztő igazolás. Múltnak és jövőnek ily összeölelése a jelenben mély érte-

²⁹ (js.): *Örven év*, Közlöny, 1898. 5. sz. március. 41–42. (az idézet: 41.)

³⁰ S. SZABÓ József: 1848–1898, *Debreczeni Protestáns Lap*, 1898. márc. 12. 137–138. (az idézet: 137.). Ugyanő egy rövidebb értekezést is közzétett: *A tiszántúli ref. egyházkerület 1848-ban*, uo. 138–141. A harmadik cikk névtelenül jelent meg: *Kollégiumunk ifjúsága 1848-ban*, uo. 150.

³¹ A törvényjavaslat szövegét közzölték a debreceni lapok is: *1848 jubileuma*, *Debreczeni Reggeli Újság*, 1898. febr. 27. 1.; *A nemzeti ünnep*, *Debreczeni Ellenőr*, 1898. febr. 28. 1.; *Április 11.*, *Debreczeni Hírlap*, 1898. febr. 28. 1.; *Törvényjavaslat az 1848-iki törvények megalkotásának megünneplésére*, *Debreczen*, 1898. febr. 28. 2.

³² -F.-: *Törpe nemzedék*, *Debreczen*, 1898. febr. 26. 1.

³³ (k.): *Nemzeti ünnep*, *Debreczen*, 1898. febr. 28. 1.

lemmel és nem tűnékeny hatással bír.” Emlékeztetett arra is, hogy először, 1849-ben éppen itt, Debrecenben ünnepelték március 15. évfordulóját, mégpedig az akkori országgyűlés határozatával. Tehát törvényes alapja volt a későbbi ünnepléseknek, azaz közjogilag most sem kifogásolható.³⁴ Egy másik szerző értetlenül állt szemben azzal a kormánypárti érveléssel, hogy a nemzet és a király összhangját csak egy új ünnepnappal tudják megteremteni. Különösen az fájt neki, hogy néhány ellenzéki orgánus elfogadta ezt a jelszót; ez – vélekedett – csak képmutató sopánkodás, kalózkodás. A nemzeti közérzületet azonban nem lehet megteveszteni, hatalmi szóval sem lehet eltántorítani a hagyományos ünnepről. Okosan fejtegette, hogy az összhang csak úgy lehetséges, ha mindkét fél akarja: a magyar nemzet számtalanszor bizonyította monarchikus érzületét, a dinasztia iránti hűségét, a királyi ház viszont sem Aradon nem róttá le a kegyelet adóját, sem Kossuth ravatalánál, sőt a millenniumi örömnünnepből is hódoló felvonulást csináltak a hivatalos körök. Emeljék fel végre a fejüket és ne lojáliskodjanak, a nemzeti önértzet mást követel. „S talán örömet okozunk a bátor föllépéssel magának a királynak is, akit a «leglovagiasabb» jelzővel ruházott fel a világ. Hiszen lovagias fejedelem bizonyára szívesebben uralkodik férfiak fölött, mint a szolgák seregén.”³⁵ Március 4-én újabb vezércikk bizonygatta, hogy a magyarok nem engedik elrabolni március idusának szent oltárát. Felszólította a debrecenieket, hogy utasítsák el a muszáj-ünnepet, és szívvel-lélekkel ünnepeljenek március 15-én.³⁶ A szerkesztőség más eszközökkel is próbálkozott: Veréb Jankó álnéven egy szatirikus tragikomédiában figurázta ki a miniszterelnököt, illetve az új ünnepet szorgalmazó kormányt.³⁷

Bár csak egy-két közleménnyel érintette a témát, hangsúlyai arra engednek következtetni, hogy a *Debreczen–Nagyvárad*i Értésítő szintén március tizenötödikét tartotta az igazi ünnepnek: „a magyar napok legnagyobbika [...] lesz az idők végtelenségéig...” Nem tiltakozott azonban a másik, hivatalos ünnep ellen sem, sőt fura, lojális sorok követték az iménti idézetet: „Fővárosunkban lesz a legszeretettebb, a legalkotmányosabb király. Fogadja népe hódolatát s a nemzet megy tovább azon az úton, amelyen a boldogság terem számára. Éljen a király és legyen áldott 1848 március 15-dikének emléke.”³⁸

³⁴ BARTHA Mór: A „Debreceni 1848–9-es honvédegyelet” és a „13-as egyenruhás honvédcsapat”, Debreczen, 1898. márc. 2. 1–3. (az idézet: 1.)

³⁵ (P.): Az „összhang”, Debreczen, 1898. márc. 3. 1–2. (az idézet: 2.)

³⁶ (-t.): *Mikor ünnepel Debreczen?*, Debreczen, 1898. márc. 3. 1. Aznap egy másik cikkben támadta a kormány ötletét GONDY Károly: *Április 11.*, uo. márc. 4. 2. Egy harmadik közlemény kissé leszűkítve a nagy nap jelentőségét, a sajtószabadság ünnepét látta benne: *Március 15 és a Petőfi Dalkör*, uo. márc. 4. 4.

³⁷ *A muszáj-ünnep*, Debreczen, 1898. márc. 11. 3–4.

³⁸ *50 éve! Emlékezés 1848. március 15-re*, Debreczen–Nagyváradi Értésítő, 1898. márc. 13. 1.

Debrecenben a szabadelvű lapok első ízben a törvényjavaslat beterjesztésének napján foglalkoztak a kormány döntésével. Látszólag, szavakban minden fenntartás nélkül támogatták azt, de a cikkeiből mintha hiányzott volna a belső meggyőződés ereje. Mindenekelőtt arra törekedtek, hogy összeegyeztessék a két ünnepnapot és elhitessék olvasóikkal az uralkodó iránti lojalitás elsőbbségét. A délutáni orgánium, a *Debreczeni Ellenőr* – amelyet legtöbbször olvastak a városban – mindjárt igyekezett megnyugtatni a helyi közvéleményt: senki sem akarja elorozni az eddigi ünnepet, de hivatalossá egy másikat tesznek. Mindkettő fontos dátum – hangoztatta –, a mai alkotmányos Magyarország egyik nélkül sem képzelhető el, tehát egyik sem fontosabb a másikinál, a kettő együtt tökéletes. Március 15-én a nemzet leolvastotta súlyos rabláncait, majd április 11-én biztos, törvényes alagra helyezte alkotmányosságát, polgári vívmányait. Egyébként is, ha több az ünnep, erősebb a hazafiság.³⁹ Pár nappal később egy másik névtelen szerző ettől eltérő hangütésben az ügy közvetlen politikai tartalmát állította előtérbe, lekicsinyelve március idusának értékét: az tulajdonképpen „csak egy epizód marad a nagy események láncolatában”, igazából csak a tradíció miatt ünneplik, ráadásul az ellenzéki párt ki akarja magának sajátítani, most viszont a kormány egy olyan dátumot talált, amelyet minden párt és ember magának érezhet, hiszen a 48-as törvények történelmi jelentőségűek.⁴⁰ Talán éppen e meglepő cikk káros hatását óhajtotta ellensúlyozni a főszerkesztő, Koncz Ákos, aki részletesen elmagyarázta, mi történt 1848. április 11-én, majd utolsó soraiban hozzátette: „Március 15-ikének az értéke megmaradt, azt elenyésztetni nem lehet; hanem azért ápr. 11-ének, az új nemzeti ünnepnek emléke is kell, hogy lelkesítse a királyával szoros egyetértésben élő magyar nemzetet.”⁴¹

A szintén kormánypárti *Debreczeni Hírlap* leginkább a *Debreczeni Ellenőr* érveit szajkózta, saját, önálló argumentumai ritkán akadtak. Március 11-én – azon a napon, amikor a képviselőház megszavazta a törvényjavaslatot – mégis megkockáztatott egy merész feltevést: „Ha Kossuth Lajos ma élne, ha élnének az 1848-ik évi országgyűlés tagjai, maguk is április 11-én ülnék meg szép nemzeti ünnepünket. Mert bármily tisztelet illeti is meg a márciusi ifjúságot, az ő munkájuk a pusztában kiáltónak szava lett volna a törvényhozás akarata nél-

³⁹ (a): *Március 15. és április 11.*, Debreczeni Ellenőr, 1898. febr. 26. 1.

⁴⁰ *Április 11.*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 4. 3.

⁴¹ (-cz): *Új nemzeti ünnep*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 7. 1. Miután a képviselőház elfogadta a törvényjavaslatot, a debreceni újság nyíltan kimondta: az ötvenéves emlékezésre olyan napot kellett keresni, amely a király számára is elfogadható, hogy együtt ünnepelhesen nemzetével: *Április 11.*, uo. márc. 12. 1.

kül.” Ezért, aki pártpolitikai önzésből vagy szűkkeblűségből április 11. megünneplése ellen agitál, „a kegyelet ellen vét.”⁴²

A törvényjavaslat közzététele, illetve annak tárgyalása és a szentesítés késése újabb kivárást okozott a debreceni szabadelvű városvezetést, bár az várható volt, hogy a hivatalos városi ünnepség itt is április 11-én lesz. A *Debreczen* a főispán, Dégenfeld József gróf ténykedésének tulajdonította, hogy a városi tanács mindaddig nem tett semmit. Március 14-én Kolozsvár polgármesterének felhívását hozta fel pozitív ellenpéldaként, és szomorúan állapította meg, hogy ellentétben az erdélyi várossal, Debreczenben nemcsak az állami hivatalok, a katonaság és a római katolikus egyház maradnak távol a másnapi ünnepségektől, hanem a városi magisztrátus is.⁴³

A helyi lapok ünnepi számaikban igyekeztek valamelyest feledtetni az előző napok áldatlan politikai csatározásait. Versekkel⁴⁴, tetszetős vezércikkkel, történeti forráspublicációkkal⁴⁵ emlékeztek a fél évszázaddal korábbi eseményekre. Néhány szerző a mához szóló üzenetet is megfogalmazott. Szombathy István teológus hallgató a *Közlöny* hasábjain a szokásos bibliai idézetekkel és jelképekkel a szabadság szentségének, ezen eszme világtörténelmi jelentőségének kissé elvont dicséretét zengte.⁴⁶ A *Debreczen*-ben Mitrovics Gyula református lelkész hálát adott Istennek, hogy a szabadságharc elesett hőseinek áldozata tovább él a nemzet történetében és a nemzet tagjainak szívében; harcuk, haláluk eredménye a magyar haza mostani szabadsága, jóléte és dicsősége.⁴⁷ Szintén e lapban a felelős szerkesztő, Kohányi Gyula rövid, himnikus prózai írásban kö-

⁴² *A nemzet ünnepe*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 11. 1–2. A képviselőházi ülésről: *Az országgyűlés a királyhoz. Az április 11-iki ünnep*, uo. márc. 11. 2–3.; kritikai élel: *A képviselőház tegnapi ülése*, Debreczen, 1898. márc. 12. 3–4.

⁴³ KOHÁNYI Gyula: *Polgártársak!*, Debreczen, 1898. márc. 14. 2.; GONDY Károly: *A mi ünnepünk*, uo. márc. 14. 3.

⁴⁴ Több lap közölte a kollégium tanári kara által kiírt verspályázat díjnyertes művét, KUN Béla joghallgató *Félszázados ünnepen* c. ódáját: Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 15. 1., Debreczen, 1898. márc. 15. 3.; majd az ünnep után: Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 25. 182–184. A döntésről: *A főiskolai pályázatra...* Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 10. 180. – További versek: Id. LÉNÁRD István: *Ének. 1848 félszázados ünnepére, 1898. március 15.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. márc. 12. 138.; JUHÁSZ Sándor: *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 14. 4., ÁBRÁNYI Emil: *Március 15.*, uo. márc. 15. 4.; KÖNYVES TÓTH Kálmán: *Ma ötven éve... (1848–1898)*, Debreczen, 1898. márc. 15. 2., IGMÁNDI Miklós: *Branyiszko*, uo. márc. 15. 2., VÉRTESSY Ida: *Március 15. A magyar önvédelmi harc félszázados ünnepére*, uo. márc. 16. 6–7.

⁴⁵ *Néhai Könyves Tóth Mihálynak egyik kiadatlan levele olműczi fogságából*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 15. 2–3., *Kossuth Lajos kiadatlan levele*, Debreczen, 1898. márc. 15. 1. (a debreceni Szikszay Józsefhez, 1871. ápr. 6-án – valójában már korábban is megjelent: *A helybeli kereskedelmi tanoda...*, Debreczen, 1877. jan. 8. 1.; vö. BÉNYEI M. i. m. 158–160.)

⁴⁶ SZOMBATHY István: *Március idusán*, *Közlöny*, 1898. 5. sz. március. 81–83.

⁴⁷ MITROVICS Gyula: *Amit a régi sírok beszélnek*, Debreczen, 1898. márc. 15. 2.

szöntötte a nagy napot és a nemzet bálványának, Kossuth Lajosnak emlékét. „Tedd, oh ragyogó március, hogy újra lelkesítsen bennünket nagy tettekre ez a név, gyűjtson a szó, gyűjtson az ige, amely magasztalja az ő halhatatlan nagy nevét!”⁴⁸ Sz. L. hosszabb cikkében a francia forradalom és a magyar 1848 párhuzamáról értekezett.⁴⁹ Sokakat meglephetett ugyanitt a korábbi lapvezér, a jó tollú Kósa Barna gondolatmenete. Óriási változás – jegyezte meg –, hogy a király és a nemzet együtt fogja ünnepelni 1848 félszázados évfordulóját. Mindazonáltal arról elmélkedett, mekkora különbség van 1848 és 1867 között; az utóbbit – a számok némi játékával – az 1687-es eperjesi vérpádhhoz hasonlította. A 67-es alkotások nem lesznek sokáig fenntarthatók, a főbb nemzeti kívánalmak viszont sorra megvalósulnak. Úgy vélte, nem baj, ha április 11-ét is megünneplik. „Mert nem az a fő dolog, hogy mely napon ünnepelünk, hanem az, hogy mit ünnepelünk; márpedig április 11-én is a 48-iki alkotásokat fogjuk ünnepelni. A 67-es kormány tehát, akarva nem akarva, beállott a függetlenségi eszme táborába.” Ugyanakkor feltette a kérdést: meggondolta-e a kormány, hogy ezt az időpontot csak három nap választja el április 14-től, amely örök mementó, hogy az ország múltjával és közjogával nem lehet játszani.⁵⁰ A *Debreceni Reggeli Újság* ünnepnapjában Szini Péter lírai hangvétellel, patetikus stílusban idézte meg a hajdani pesti eseményeket, és fontos eszmei örökségként említette a haza és a szabadság – „e két ikertestvér” – egységét.⁵¹ A *Debreceni Hírlap* kissé erőtlen vezércikkében szintén a szabadság, egyenlőség és testvériség hármasságának időszerűségét bizonygatta, majd áldást kért a királyra.⁵² A lojalitás jegyében villantotta fel 1848–49 eredményeit és szenvedéseit is, mondván: azóta behegedtek a sebek, új életre talált „a királyával összeforrt” nemzet.⁵³ A kormánypárti *Debreceni Ellenőr* nem adott ki ünnepi számot, de első oldalát a napnak szentelte. Világos különbséget tett a mostani és a pár hét múlva esedékes ünnep között: március idusát emléknapként emlegette, a nemzeti ünnep viszont a törvények szentesítésének napja.⁵⁴

Nemcsak a különleges, jubileumi alkalom, hanem a kormány ellenakciója is hozzájárulhatott, hogy március 15-én szinte a város egész népe ünnepelt. A *Debreczen* egy függetlenségi laphoz illő eufóriával nyugtázta: „Ragyogó felhőtlen tavaszi nap virradt ránk [...] Mintha csak az ég is mutatni akarta volna,

⁴⁸ KOHÁNYI Gyula: *Március 15-ike*, Debreczen, 1898. márc. 15. 4.

⁴⁹ (SZ. L.): *Március 15.*, Debreczen, 1898. márc. 15. 5–6.

⁵⁰ KÓSA Barna: *1848 és 1867*, Debreczen, 1898. márc. 15. 2–4. (az idézet: 4.) – 1849. április 14-én, a debreceni Nagytemplomban nyilvánította ki a magyar országgyűlés a Habsburg-ház trónfosztását és Magyarország függetlenségét.

⁵¹ SZINI Péter: *A szabadság ünnepén*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. márc. 15. 1.

⁵² (s. b.): *1848–1898*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 15. 1.

⁵³ LÁSZLÓ Gyula: *1848*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 15. 6.

⁵⁴ *Március Idusán*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 15. 1.

hogy velünk érez ezen a dicső napon és kipirult hajnalra. A házak tetőin megjelentek a nemzeti zászlók, a főtér már kora reggel tarka sokaságtól hullámozott. Reggel 7 órakor megkondultak az összes református templomok harangjai [...] Kinyíltak a templomok ajtajai s zarándokolt be a nép [...] Ünnepezt ma mindenki Debreczenben, fiatal és öreg, férfi és nő, tanuló és polgár egyaránt.”⁵⁵ A *Debreczeni Reggeli Újság* ráérezett az okra is: „Hivatalosan nem lehet ilyen ünnepélyt rendezni. Nem a rendelet, nem a szokás, hanem az együttérzés szanctionálta ezt az ünnepet. A közös anya, az édes magyar föld iránt való szerelem hatalmas érzése.”⁵⁶ Noha az ellenzék mást jósolt, a városi tanács és tisztikar részben testületileg, részben képviselői által jelen volt a rendezvényeken, a városházán pedig szünetelt a munka.⁵⁷

A helyi újságok részletesen beszámoltak a csaknem teljes napot átfogó ünnepségekről.⁵⁸ Hajnali hat órakor az ortodox, kilenckor a nagyobbik izraelita hitközség tagjai gyűltek össze a Pásti közí, illetve a Nagyvárad utcai zsinagógában. Fél kilenckor a Kollégium tanári kara az oratóriumban ünnepelt, majd tíztől a református Nagytemplomban zajlott istentisztelet. Az evangélikus imaházban szintén megemlékeztek az évfordulóról. Délelőtt ünnepeltek a tanintézetek is: a piarista kisgimnázium, a Svetits Intézet, a Kereskedelmi Akadémia, a református elemi tanodák, a református felső leányiskola, az állami főreáliskola és a pallagi földműves iskola, az ispotályi és a Kis Mester utcai leányiskola, sőt a városi népkonyha is. A hagyományokhoz híven szervezték meg a református főiskola hallgatói a délutáni programot. Előbb a Kollégium lépcsőházában, Petőfi szobra előtt emlékeztek és koszorúztak. A főiskola udvarán, majd az Emlékkertben már a városból érkezett vendégek is meghallgatták a műsort. Aztán a városháza elé vonultak, ahol tizenöt-húszezernyi tömeg ujjongott. Este került sor a Petőfi dalkör bemutatkozó hangversenyére, a Jogász Asztaltársaság és az Első Asztaltársaság estélyeire, valamint az agg honvédek táncvigalmára. A színház már előző este bemutatta Verő György *1848. Hadak útja* c. színművét,

⁵⁵ *Március 15-ike*, Debreczen, 1898. márc. 15. 4. A felelős szerkesztő szerint a „lelkedésnek és hazaszeretetnek a legmagyarabb városhoz méltó magasztos ünnepe” volt: [KOHÁNYI Gyula] K. Gy.: *Örven év után. Egy apa levele fiához*, uo. márc. 16. 3–4.

⁵⁶ *A szabadság ünnepe*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. márc. 16. 1.

⁵⁷ *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 15. 2–3.

⁵⁸ *Március 15-ike*, Debreczen, 1898. márc. 15. 4., *Március 15-ének ünneplése*, uo. márc. 17. 5–6.; *A szabadság ünnepe*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 15. 4–5., márc. 16. 2–3., *Március 15.*, uo. márc. 17. 3–4.; *Debreczen ünnepe*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 15. 4–5., márc. 16. 2–4.; *A szabadság ünnepe*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. márc. 16. 1., (e tudósítást emelte ki KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ M. i. m. 328.), *Március 15. az iskolákban*, uo. márc. 17. 2.; rövidebben: *Március 15-ike Debreczenben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. márc. 19. 164–165.; R.: *A nagy nemzeti ünnep ötvenedik évfordulója a collegiumban*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 25. 196–198.

a díszelőadás viszont az ünnepnapon volt.⁵⁹ A *Debreceni Reggeli Újság* szótárta, hogy csak a katolikus templomban nem ünnepeltek. „Miért is ünnepeltek volna? Hiszen csak a szabadság, egyenlőség, testvériség diadala ünnepéről volt szó! Miért törődnek a szent egyház ilyen kicsinységekkel?”⁶⁰ A debreceni főiskolások ott voltak a pesti diákkongresszuson, két joghallgató szerepet is kapott: Boross Lajos a tanárok és tanulók közti viszonyról adott elő, Kun Béla pedig a honvéd szobornál beszélt.⁶¹

A sajátos politikai légkörben, a kormány és a törvényhozás által deklarált új nemzeti ünnep előtti felfokozott hangulatban külön figyelmet érdemelnek a március tizenötödikei emlékbeszédek és hálaadó imák. A Kollégium oratóriumában Helle Károly jogakadémiai tanár 1848 vívmányai közül a szabad sajtót, a jogegyenlőséget és a parlamenti kormányformát emelte ki.⁶² A Nagytemplomban Könyves Tóth Kálmán lelkész a lelkiismereti szabadság megvalósulásáért mondott hálát a magyarok istenének.⁶³ Krausz Vilmos főrabbi főmondanivalója az volt, hogy a kettős ünnepet – a nemzeti öntudatra ébredés napját és a törvények királyi szentesítésének dátumát – egyaránt hazafias örömmel üljék meg.⁶⁴ A földműves iskolában Péterffy József 1848 előzményeire és európai körülményeire utalt.⁶⁵ A kollégiumi Petőfi szobor előtt Kovács József harmadéves joghallgató a márciusi események kétségkívül leghíresebb alakjára emlékezett, és tőle várta az útmutatást a jelen bonyodalmaiban is: „Légy vezérlő lángoszlopa a lelkes magyar ifjúságnak, mint voltál ama szép napon.”⁶⁶ A főiskola udvarán Sipos Béla joghallgató azt hangsúlyozta – ügyesen megkerülve a király említését –, hogy az ország újjáteremtése március idusa és az akkori idők vezérlő alakjai nélkül nem történhetett volna meg.⁶⁷ A városháza előtt Bakonyi

⁵⁹ *Március emléke a színházban. 1848. Hadak útja*, Debreczen, 1898. márc. 15. 5.; *Hadak útja*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 16. 6. A darabot még jó néhányszor játszották.

⁶⁰ Keserű Gazsi: *Papírszeletek. A márc. 15-iki ünnepségekről*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. márc. 17. 2. (A szerzői álnevet nem sikerült azonosítani.)

⁶¹ *Az országos diákkongresszus Budapesten, 1898. márc. 13, 14, 15-én*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 25. 183–196.; *A budapesti március 15-iki ünnepéről*, uo. márc. 31. 216. Lásd még: B.: *Nagy napok után*, uo. márc. 25. 181–183.

⁶² HELLE Károly: *Emlékbeszéd március 15-ikén*, Debreczeni Protestáns Lap. 1898. márc. 19. 154–158.

⁶³ KÖNYVES TÓTH Kálmán: *Az ötvenedik évforduló. 1848–1898 martius 15-én, imádság...* Debreczen, 1898. 3–7.

⁶⁴ KRAUSZ Vilmos: *Nemzeti ünnep*, Debreczen, 1898. márc. 18. 2–3.

⁶⁵ PÉTERFFY József: *Visszaemlékezés 1848 márc. 15-re*, Debreczen, 1898. márc. 16. 6., márc. 17. 6., márc. 18. 4–5., márc. 21. 7., márc. 22. 6.

⁶⁶ KOVÁCS József: *A Petőfi szobornál*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 25. 200–202. (az idézet: 201–202.)

⁶⁷ SIPOS Béla: *Emlékbeszéd*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 5. 5–6.; Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 25. 198–200.

Samu, a jeles ellenzéki politikus és a cívisvárosiak körében népszerű szónok „az öntudatra ébredt nemzeti akarat” cselekvő napjának nevezte március tizenötödikét, majd mesteri fordulatokkal eljutott a debreceni hónapokig és idézte – anélkül, hogy a nevét megemlítette volna – Kossuthnak azt a kiáltványát, amelyben a várost a szabadság őrvárosának nevezte. Kérte a gondviselést, hogy ezen a tavaszon – akárcsak ötven évvel korábban – adjon erőt a nemzetnek, hogy teremtő tűzzel törjön előre. Pontosan érzékelte, hogy ezekben a pillanatokban nem ildomos a belpolitikai feszültségeket szítani, ezért szavait annak óhajával zárta, hogy: „Legyen béke, szabadság és egyetértés!”⁶⁸

Sajátos közjáték volt az ünnepek sorában, hogy pár nappal március idusa után a negyvennyolcas forradalom két kiemelkedő hőse, Petőfi Sándorra és Kossuth Lajosra emlékeztek a cívisvárosban. A református főgimnázium önképzőköre március 20-án (vasárnap) a főiskola dísztermében Petőfi ünnepélyt rendezett. Gulyás István tanár arról beszélt, hogy a nemzeti újjászületés és a költő neve elválaszthatatlan, és példája a haza javára végzett munkás, becsületes életre buzdít.⁶⁹ A volt kormányzó emlékének a *Debreczen* március 19-én gyászkeretes címmel vezércikket szentelt⁷⁰, március 21-én délután, Kossuth halálának negyedik évfordulóján pedig a főiskolai magyar irodalmi társulat tartott ünnepélyt. Itt a rendkívül agilis Kun Béla – akkor másodéves joghallgató – sem kerülhette meg a félévszázados jubileum és a nagy államférfi munkásságának összekapcsolását: „míg negyvennyolc emléke él, Kossuth emléke is örök!”⁷¹

A márciusi tizenötödikei megemlékezések a cívisvárosban békésen, pártkonfliktusoktól mentesen zajlottak, de jóformán véget sem értek, a helyi lapokban máris kiújult a vita az április tizenegyedikéi hivatalos ünnep körül. A *Debreczeni Ellenőr* és a *Debreczeni Hírlap* már másnap élesen bírálta – ismételve a korábbi érveket – a szélsőbalnak nevezett ellenzéket, mert szembe akarja állítani a két napot egymással.⁷² A kormánypárti újság március 17-én mondta ki

⁶⁸ *Dr. Bakonyi Samu beszéde*, Debreczen, 1898. márc. 16. 1.

⁶⁹ *Petőfi ünnepély*, Debreczen, 1898. márc. 23. 5.; *Petőfi-ünnepély*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. márc. 26. 182.; GULYÁS István: *Megnyitó beszéd*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. márc. 26. 170–172. (az idézet: 170.)

⁷⁰ KOHÁNYI Gyula: *Kossuth Lajos emléke*, Debreczen, 1898. márc. 19. 1.

⁷¹ *Kossuth emlékünnepély a főiskolában*, Debreczen, 1898. márc. 22. 5.; KUN Béla: *Beszéd Kossuth halálának évfordulóján*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1898. márc. 31. 210–213. (az idézet: 213.). Közölte a függetlenségi hírlap is: KUN Béla: *Beszéd Kossuth halálának évfordulóján*, Debreczen, 1898. márc. 24. 2–3. Kun Béla később Szentpéteri előnévvel neves jogász, egyetemi tanár lett. – Két kormánypárti lap, a Debreczeni Ellenőr és a Debreczeni Reggeli Újság egyáltalán nem emlékezett meg az évfordulóról, a harmadik szabadelvű újság pár sorban írt róla, és a jelenben is élő szomorúságot, bánatot emlegette: *Kossuth Lajos halálának évfordulóján*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 21. 3.

⁷² (-s): *A szélsőbal disszonanciája*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 16. 1.; *Március 15.*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 16. 1.

először: „Nem március 15-ike az igazi ünneplésre méltó időpont, hanem április 11-ike; aminthogy a nemzetek és hadvezérek nem a hadjárat megindításának, hanem a győzelemnek napját szokták megünnepelni.”⁷³ Laptársa arról akarta meggyőzni a város lakóit, hogy a hivatalos ünnep nem fogja gátolni március idusának társadalmi megbecsülését, elismertségét.⁷⁴ Az ellenzéki *Debreczen* egyelőre hallgatott. Majd amikor bejelentették, hogy Debreczen város törvényhatósági bizottsága és Hajdú vármegye április 11-én díszközgyűlést tart⁷⁵, a minisztériumok pedig elrendelték, hogy az állami tanintézetekben emlékezzenek meg erről a napról⁷⁶, megpróbálta az ünnep ellen hangolni a közvéleményt, felhasználva a gúny fegyverét is.⁷⁷

Március 31-én – tehát négy hónappal az őszi határozat után – a törvényhatósági bizottság véglegesítette az ötvenedik évforduló hivatalos ünnepeinek rendjét. Bár a függetlenségek ellenindítványt nyújtottak be, a szabadelvű többség elfogadta a városi tanács javaslatát, köztük a már említett díszközgyűlés programját. Simonffy Imre polgármester még január elején, a külön bizottság alakuló ülésén felvetette⁷⁸: a Kollégium előtti Emlékkertben lévő kőoroszlánt vigyék át az 1849. augusztus 2-i debreceni csata elesett hőseinek temetőjébe (ahová eredetileg szánták), és helyére állítsák fel a régóta tervezett szabadság-szobrot (amelyre évek óta gyűjtik a pénzt, Tóth András helybeli szobrász pedig ajánlatot is tett rá); a Nagysándor halmán emeljenek emlékkövet; két szabadságharcos katonatiszt, Zurics Ferenc és Szarka Sándor sírját pedig (a római katolikus temetőben, illetve a paci erdőn) tegyék rendbe. Némelyek elleneztek ugyan a honvédemlékmű áthelyezését és kételkedtek abban, hogy az új szoborra elég lenne a pénz⁷⁹, a helybeliek többsége mindkét (pontosabban mindhárom) ötletet támogatta. A közgyűlési tagok nagyobbik hányada szintén igennel szavazott rá.⁸⁰

A Debreceni és Vidéki Függetlenségi Párt – összhangban az országos vezetés álláspontjával – mihamar a debreceniek tudomására hozta: „Nem ünneplünk

⁷³ *Még egyszer ápril 11*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 17. 1.

⁷⁴ *Ünnep után*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 17. 1.

⁷⁵ *Április 11 és Hajdúvármegye*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 18. 4.

⁷⁶ *Április 11-ike az ipariskolákban*, Debreczeni Hírlap, 1898. márc. 18. 3–4.

⁷⁷ KOHÁNYI Gyula: *Urak bankettje*, Debreczen, 1898. márc. 22. 1.; GONDY Károly: *A Honvéd temetőben*, uo. márc. 26. 1.

⁷⁸ *1848 ünneplése. Értekezlet a városházán*, Debreczeni Reggeli Újság, 1898. jan. 10. 2.

⁷⁹ *Semperidem: Maradjon a kőoroszlán!*, Debreczen, 1898. márc. 26. 1–2.; -a. -r.: *A „Kőoroszlán”*, uo. márc. 30. 1–2.

⁸⁰ A közgyűlés lefolyásáról és határozatairól: HBML IV. B. 1403/a. 19. 56/2842. sz. (Jegyzőkönyv Debreczen sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1898. évi március hó 31-én tartott közgyűléséből); *Városi közgyűlés*, Debreczeni Ellenőr, 1898. márc. 31. 4., *Városi közgyűlés*, Debreczeni Hírlap, 1898. ápr. 1. 2.

április 11-én!”⁸¹ Két nappal az ünnepek előtt a párt intéző bizottsága felhívásban kérte tagtársait, hogy ne vegyenek részt az április 11-i rendezvényeken. Nem, mert „a nemzeti ünnepből nem szabad kirekeszteni azok emlékét sem, kik a törvények védelmében börtönt, számkivetést vagy vértanúi halált szenvedtek. A nemzeti kegyelet és az alkotmányos király iránti hűség egymással nem ellenkeznek.”⁸² Benedek János a párt közlönyében a líra érzelmi erejével is nyomatékosította ezt az eltérítő szándékot.⁸³

A kormánypárti újságok azonnal ellentámadásba lendültek, és újból elkezdték bizonygatni, mennyire fontos ez az ünnepnap, és mennyire helytelen úton jár az ellenzék, amikor bojkottra szólít fel. Velük együtt marasztalták el a hasonló magatartást választó budapesti egyetemi ifjúságot, a nemzetiségieket és a nemzeti ünnep iránt közömbösséget mutató szociáldemokratákat. A *Debreczeni Újság* magát ellenzékiné nevező, de a függetlenségiektől elhatárolódó szerzője, bizonyos Dr. K. (talán Kardos Albert főreáliskolai tanár?) szomorúsággal állapította meg, hogy az események így alakultak. Hiszen együtt ünnepelhetnének a királlyal, de csak a hivatalok lesznek ott, a milliók otthon fognak duzzogni. Az április 11-i nap kijelölése szerinte is téves, de bevégzett tény, és nem a távolmaradás a helyes választás, nem helyes a magas szempontokat „a pártkérdés alacsony nívójára” süllyeszteni.⁸⁴ A törvény április 4-i szentesítését⁸⁵ követően a *Debreczeni Ellenőr* régi indokait hajtogatta: március 15. maradjon az ifjúság és a társadalom ünnepe, április 11. pedig, mint az igazi nemzeti diadal napja – már csak a király iránti méltányosság és tapintat okán is – legyen a hivatalos nemzeti ünnep.⁸⁶ Lényegesen visszafogottabban nyilatkozott a *Debreczeni Reggeli Újság*-ban Sz. Gy. (nyilván Szávay Gyula): ismét az 1848 és 1867 közötti jogfolytonosságra hivatkozott, továbbá arra, hogy az idős király megerősítette aláírásával a 48-as törvényeket, ezért az ellenzékiek sztrájkja nevetséges.⁸⁷ A meglehetősen mértéktartó *Debreczen–Nagyvárad*i *Értesítő* végső értelmezésben szintén helyeselte a közös ünneplést: az alkotmányos király iránti szeretet, az uralkodó és a nemzet összhangja megkívánja, hogy nemuljanak el az ellenzék gáncsai.⁸⁸

⁸¹ Az országos Függetlenségi és 48-as Párt jelszavára reflektál: Dr. K.: „*Nem ünneplünk április 11-én!*”, *Debreczeni Újság*, 1898. ápr. 3. 1–2.; *A muszáj ünnep. Április 11.*, uo. ápr. 1. 3–4.

⁸² *Elvtársainkhoz!*, Debreczen, 1898. ápr. 9. 1.

⁸³ BENEDEK János: *Felejtsetek!...*, Debreczen, 1898. ápr. 9. 2.

⁸⁴ Dr. K.: „*Nem ünneplünk április 11-én!*”. *Debreczeni Újság*, 1898. ápr. 3. 1–2. (az idézet: 2.)

⁸⁵ *V. törvény-cikk az 1848. évi törvények megalkotása emlékének megünnepléséről*. In: Magyar törvénytár. 1898. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 21.

⁸⁶ *Április tizenegyediké*, *Debreczeni Ellenőr*, 1898. ápr. 4. 1–2.; *Vidéki: Április 11.*, uo. ápr. 7. 1–2.; *A szentesített törvény*, uo. ápr. 9. 1.

⁸⁷ Sz. Gy.: *Április 11.*, *Debreczeni Reggeli Újság*, 1898. ápr. 8. 2.

⁸⁸ (ys): *Április 11.*, *Debreczen–Nagyvárad*i *Értesítő*, 1898. ápr. 10. 2.

Április 11-én húsvét hétfő volt. Dél előtt a református templomokban megszólaltak a harangok, a Kistemplomban Dicsőfi József a feltámadásról szólva a nemzeti feltámadást is megemlítette. A római katolikus templomban Wolafka Nándor plébános, címzetes püspök tedeumot (hálaadó misét) celebrált, a két izraelita imaházban pedig hálaadó istentiszteletet tartottak. A Nagytemplomban viszont nem emlékeztek meg a 48-as törvények szentesítéséről...⁸⁹ Rendszerben zajlott előbb Hajdú vármegye, majd Debrecen szabad királyi város díszközgyűlése. Az utóbbin Komlóssy Arthur főjegyző mondott beszédet. A kormányparti lapokból már ismert érveléssel kezdte: március tizenötödike és április tizenegyedik között szoros összefüggés van, nem lehet szembeállítani ezeket a dicső napokat, „hanem mindegyiknek, mint történetünk egy-egy díszkövének saját értéke szerint méltatására kell törekednie minden igaz magyar hazafinak.” Az ország és Debrecen ezután is ünnepelni fogja március idusát, mint „a szabadság, egyenlőség és testvériség szent napját”, mint ahogy tette az ötvenedik évfordulón, mert a nemzeti közérzet avatta ünneppé. Ám áldásos a másik nap is, amelyet most törvénybe iktattak, mert ekkor mentek teljesezésbe a nemzet óhajtsái. Elmondta, miként történt a szentesítés aktusa, mit tartalmaztak a törvénycikkelyek. Végül kijelentette: alkotmányos életünk új korszaka ezekre a törvényekre épült, ezek nyújtották a vezérfonalat a nemzet és királya kibéküléséhez.⁹⁰ Déli egy órakor a két közgyűlés közös bankettet rendezett a Bika szálloda nagytermében. Este a színházban volt díszelőadás: ezúttal is Verő György sikerdarabját játszották, telt házzal, de előtte Kőrösi Kálmán kifejezetten erre a napra írt, gyengécske, az allegória és a történelmi valóság keverékét adó előjátékát is láthatták a nézők.⁹¹ A kormányparti tudósítók lelkendezve számoltak be a fővárosi és a helyi ünnepekről, a király és a nemzet egymásra találásáról, ugyanakkor hevesen támadták az ellenzékét.⁹² A *Debrecen* azzal mutatta ki rosszallását, hogy a két díszközgyűlésről nem közölt tudósítást.

⁸⁹ *Április 11. Az 1848-diki törvények ünneplése*, Debreceni Ellenőr, 1898. ápr. 12. 2–5.

⁹⁰ HBML IV. B. 1403/a. 19. (Debrecen sz. kir. város törvényhatósági bizottságának [...] 1898 évi Április hó 11-én [...] tartott díszközgyűlésének jegyzőkönyve). A beszéd később füzet alakban is napvilágot látott: *Alkalmi beszéd, melyet az 1848-dik évi törvények 50 éves évfordulójának megünneplése alkalmából Debrecen szabad királyi város törvényhatósági bizottságának 1898 Április 11-dik napján tartott díszközgyűlésén Komlóssy Arthur városi főjegyző úr előadott*, Debrecen, 1898. (az idézetek: 1.)

⁹¹ *Ünnepi előadás 1898. Ápr. 11-én*, Debreceni Ellenőr, 1898. ápr. 12. 6–7.; *Utak útja*, Debrecen, 1898. ápr. 12. 4.; KÖRÖSI Kálmán: *Előjáték az 1848–49-iki magyar szabadságharc 50-ik évfordulójának ünnepére*, Debrecen, 1898. 16.

⁹² KONCZ Ákos: *Nemzetünk ünnepe*, Debreceni Ellenőr, 1898. ápr. 12. 1.; *Emlékezés*, uo. 1898. ápr. 13. 1–2.; M. P. [MILE Pál]: *Április 11. ünneplése Debrecenben*, Debreceni Hírlap, 1898. ápr. 12. 1. (a tudósítás: 1–2.)

Miután húsvétkor szünet volt az iskolákban, a miniszterek által elrendelt tanintézeti ünnepségeket csak a hét végén rendezték meg. Szombaton, április 16-án az állami főreáliskolában, a Kereskedelmi Akadémián és a kegyes tanító rendiek algimnáziumában, vasárnap, április 17-én az országos tanítói árvaházban. A Svetits Intézetben még később, csak április 24-én emlékeztek meg a törvények szentesítésének ötvenedik évfordulójáról.⁹³

Lezajlott tehát a „muszáj-ünnep”. A kormányzati tényezők és a Szabadelvű Párt tagjai ünnepeltek; a további kutatások feladata kideríteni, mennyire volt ez őszinte, szívből jövő és mennyire volt a politikai megfontolás, taktika eszköze. A magyar társadalom többsége azonban nem tekintette magáénak a törvény által diktált ünnepet.⁹⁴ Debrecen népe sem érezte sajátjának, amihez nem kis mértékben járult hozzá, hogy a helyi hatalmasságok elkülönítetten, viszonylag szűk körben emlékeztek a fél évszázaddal korábbi nagy időkre. Nyilván sokan gondolták úgy, hogy ki vannak rekesztve valamiből, ami talán nem is az övék. Ugyanakkor a kollégiumi fiatalok által szervezett március tizenötödikei megemlékezések korábban is, ebben az esztendőben is (és a későbbiek során is) a nagy nyilvánosság előtt, szabad téren zajlottak, olyan rendezvények voltak, amelyekbe bárki tetszése szerint bekapcsolódhatott, másokkal együtt örvendezhetett.

MIKLÓS BÉNYEI

Der 15. März oder/und der 11. April Der 50. Jahrestag der Revolution von 1848 in Debrecen

In der während unseres Freiheitskrieges provisorischen Hauptstadt wurde an die ehemaligen grossen Zeiten, die bürgerliche Revolution und an den Waffenkampf sorgfältig gedacht.

Als sich das fünfzigjährige Jubiläum näherte, sprachen sich zuerst die Studenten der Reformierten Hochschule für dessen würdiges Gedenken aus. Sie richteten sich in einer direkten Anfrage an das Parlament: Es soll den 15. März zum Nationalfeiertag erklären. Die Regierung wollte aber am 11.

April, am Tage, an dem 1848 die Gesetze in Kraft traten, feiern. Der Plan teilte auch in Debrecen die öffentliche Meinung: das Einreichen des Gesetzantrages verschärfte sogar die politischen Gegensätze und überschattete die Vorbereitungen.

Die Lokalzeitungen der Opposition und die der Regierung – vor allem die „Debreczen” und der „Debrecziner Aufseher” (Debreczeni Ellenőr) – liessen sich in eine hef-

⁹³ *Iskolai ünnepélyek*, Debreczeni Ellenőr, 1898. ápr. 16. 5.; *Ünnepély az orsz. tanítói árvaházban*, uo. ápr. 18. 5.; *A Svetits intézet ünnepélye*, uo. ápr. 25. 5. A Kereskedelmi Akadémián elhangzott ünnepi beszédet a kormánypárti újság teljes terjedelmében közölte: SZÁNTÓ Sámuel: „1848” emlékezete, Debreczeni Ellenőr, 1898. ápr. 18. 1–3., ápr. 19. 1–3.

⁹⁴ Vö. GERŐ A. i. m. 404.

tige Debatte ein. Am 15. März gedachten alle Zeitungen des Jahrestages, die „Debreczen“ publizierte sogar mehrere Artikel. Die Stadt feierte fast den ganzen Tag über, in den reformierten Kirchen und in den Synagogen wurden Dankgottesdienste gehalten, in den Schulen und im Reformierten Kollegium wurde gefeiert, im Theater fand eine Festvorstellung statt. Später erneuerte sich die Debatte und verschärfte sich besonders dann, als das Komitee des städtischen Munizipiums entschloss, am 11. April eine Festsitzung und ein Bankett zu halten. „Die Unabhängigkeitspartei Debrecen und Umgebung“ (Debreceni és Vidéki Függetlenségi Párt) kündigte einen Boykott an und – sich vielleicht vor einem Misserfolg fürchtend – veranstaltete sie die Sitzung am 11. April im geschlossenen Kreis.

Den Debrezinerern blieb diese Feierlichkeit fremd, sie nahmen lieber an den Veranstaltungen teil, die von den Studenten des Kollegiums organisiert wurden.

SZENDREI LÁSZLÓ

ASBÓTH JÁNOS SZABADSÁGÉRTELMEZÉSE

Az ember azt gondolná, mi sem egyszerűbb meghatározni Asbóth János szabadságfogalmát, hiszen csak fel kell ütni az 1872-ben megjelent *A szabadság* címet viselő könyvét, amelyben Asbóth John Stuart Millre és Báró Eötvös Józsefref hivatkozva alkotta meg ominózus definícióját: „A szabadság biztosítása minden egyes azon jogának, hogy tulajdonait, erőit, képességeit fejleszse s növeszse, hajlamait kövesse addig a határig, míg más egyesnek ugyanezen jogát (azaz ismét magát a szabadságot) nem csorbítja.”¹

A probléma azonban ennél lényegesen bonyolultabb, hiszen Asbóth szabadságfogalma igazából csakis az általa megteremtett politikai-eszmei konstrukció változásai alapján értelmezhető, mivel az elvi és hivatkozási alapot nyújtó definíció az aktuálpolitika hatására szintén jelentős módosulásokon ment keresztül. Jelen tanulmány célja ezen változási folyamatok rekonstruálása és értelmezése.

A kiindulási pont és a szabadságfogalom módosulásának kezdete

Asbóth korai korszakára, az 1867-es kiegyezésig egyértelműen ráilleszthetők a klasszikus formula által deklarált ismérvek. „Európai forradalmárnak” tekintette magát², s a „vele született demokratikus ösztön” miatt lépett be a tetterős fiatalemberekre jellemző romantikus – és a világot vagy legalábbis Magyarországot megváltó – lelkesedéssel a Párizsban megszerveződött Klapka-légióba, hiszen „valamennyi nemzet közös ügye a szabadság.”³ Élvezettel vetette bele magát a Magyarországon újra pezsegni kezdő politikai életbe, s a Kemény Zsigmond által szerkesztett *Pesti Napló* publicistájaként többször is alkalma nyílt, hogy elmagyarázza és értelmezze a „szabadelvűséget”.

A függetlenségi ellenzék ténykedése Asbóthot hamar rádöbentette, hogy a milli és eötvösi formula korlátlan alkalmazása a dualista és soknemzetiségű Magyarországon súlyos problémákat okoz, ezért már az 1868-ban megjelent *Baloldal és szabadelvűség* című röpiratában – melyben elsősorban a szélsőbalt támadta – megfogalmazta, hogy minden józan párt politikájának arról kellene szólnia, miként lehet elérni a nemzeti létnek és a szabadelvűségnek csak egy-

¹ ASBÓTH János: *A szabadság*. Pest. 1872. 84. A továbbiakban: *A szabadság*.

² Uő: *A Glärmisch alá*. Eredeti levelek Schweicből I. In: Fővárosi Lapok, 1865. okt. 1.

³ Uő: *Asbóth Sándor bátyámról*. Emlékeimből II. In: Fővárosi Lapok, 1868. márc. 28.; ASBÓTH János: *Ezernyolcszáznegyvenkilenc-Ezernyolcszázhatvanhar. Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból*. Pest. 1871. 178–180.

mástól korlátolt lehetõ maximumát.⁴ Már ez a momentum is jelzi, hogy *A szabadságban* megfogalmazott elvek egy egészen másféle ok miatt értékelõdtek át, hiszen akkor (1872-ben) Asbóth egyet értett Kállay Bénivel – a klasszikus mû jeles fordítójával⁵ –, aki szerint azért nem elfogadható, hogy a szabadság elismerés és elfogad korlátokat a társadalmi lét érdekében, mert az a társadalom zsarnokságához vezetne.⁶ Asbóth erre hivatkozva deklarálta, hogy „a szabadság korlátokat csak saját érdekében fogadhat el”⁷, s azt is átvette Kállaytól, hogy Mill a kelletténél több kivételt tett, s így a szükségesnél jobban megszorította az egyéni szabadságot.⁸

De térjünk vissza még az 1860-as évek végéhez, amikor is Asbóth eredeti szabadságfogalma fokozatosan módosulni kezdett, s a hangsúly az egyéni individualizmustól az állami individualizmus felé kezdett eltolódni. 1868. szept. 30-í „Egy szó az *interconfessionalis* törvényjavaslat védelmére” címet viselõ vezércikkébõl világosan kiderült, hogy az állam Asbóthnál rohamosan növekvõ prioritást élvezett, mivel a szabad állam célja nem lehetett egyéb, mint „a morál concret formulázása által bizonyos határig, biztosítani a morált, s így az egyesek *jólétét* és bizonyos általánosan elfogadandó szabályzatok által biztosítani az egyesek szabadságát, mindenben, a mi az állam célját, azaz ismét más egyesek jólétét és szabadságát nem csonkítja”⁹ [kiemelések Asbóthtól]. Néhány hónappal késõbb a nemzetiségi különjogosultságot akaró felirati javaslatra reagálva még egyértelmûben fogalmazta meg az állami individualizmus fensõbbségét: „Az individualitás, melynek bizonyos jogok biztosítandók volnának, itt már nem az *állampolgár*, hanem a *külön nemzetiség* és miután külön jog csak külön individualitás által gyakorolható, a külön nemzetiségek mindenekelõtt külön jogindividualitásokká volnának constitulandók. Veszélyezteteti ez önmagában az *állami individualitást*.” Megerõsítésül az ismert eötvösi érvelést is elõhozta, igaz némi „finomítással”, hiszen Asbóth interpretálásában arról volt szó, hogy a

---

⁴ ASBÓTH János: *Baloldal és szabadelvűség*. Pest. 1868. 43. A továbbiakban: *Baloldal*.

⁵ MILL Stuart János: *A szabadságról*. Angolból fordította és az elõszót írta Kállay Béni. Pest, 1867.

⁶ KÁLLAY Béni: „*A szabadságról*”. Elõszó J. Stuart Mill mûvéhez. (Elõszõr: In: MILL Stuart János: *A szabadságról*. Pest, 1867. I–LXIV.) újra: Bp. 1993. 70–71.

⁷ *A szabadság*, 102.

⁸ KÁLLAY, i. m. 76.; *A szabadság*, 102–103. Asbóth elõfogadta a jogos önvédelemre és a kiskorúakra vonatkozó érvelést, de nem értett egyet Millnek azon véleményével, miszerint a kivételek közé sorolandók a mûveletlen, barbár népek is. uo. 105.

⁹ ASBÓTH János: *Egy szó az interconfessionalis törvényjavaslat védelmére*. In: Pesti Napló, 1868. szept. 30.

„szabadság, egyenlőség és nemzetiségi különjogosultság már mint fogalom kizárja egymást”.¹⁰

Asbóth ekkor még türelmes volt az uralkodó politikai irányzattal szemben, melynek szerinte elsődleges feladata a szabadelvű intézmények meghonosítása, s a gyakorlatban való zökkenőmentes működés feltételeinek a megeremtése volt.¹¹ Ám az ideálisnak tekintett politikai modell kidolgozásának igénye már 1869-ben ott motoszkált tudata mélyén, s az absztrakciótól való őrizkedés, valamint az elmélet és a gyakorlat kombinálásának első jelei a következőképpen öntöttek formát napi politikai publicisztikájában: „Theorémák, melyek abstracte véve, alkalmazva egyszerű és rendes viszonyokra, alaptételek, és általában elismertek, a gyakorlatban, különleges viszonyokban lényegtelenekké lesznek, és jaj akkor annak a politikusnak, a kiben több az abstractiókra igyekvő *philosoph*, mint a reális világot intéző politikus”.¹²

Asbóthnak tehát az akkori magyarországi állapotokkal volt baja, hiszen szerinte a kiegyezés utáni években az általa már korábban kifejtett tennivalók – a szabadelvű intézmények meghonosítása s megerősítése¹³ – nem valósultak meg, s ehhez járult még az egyre súlyosbodó pénzügyi válság, valamint a kormányzó Deák-pártban elindult bomlási folyamat, melyek szintén destabilizáló tényezőnek számítottak. Mindez együttesen sarkallta arra, hogy megoldási javaslatot írjon, s így született meg *A szabadság* című munkája.

A szabadság, avagy a Mill-i parafrázis

Asbóth szabadság-meghatározása a könyvben egyfajta jelzésértékkel bírt a politizáló közvélemény felé, de legitimációs törekvésként is értékelhető különösen akkor, ha fellapozzuk a vaskos munka legvégén található tulajdonképeni üzenetet, melynek lényege, hogy a politika tudományát kizárólag az a felelős politikus tudja hibátlanul űzni, aki a liberális elmélet és konzervatív gyakorlat politikája szerint jár el.¹⁴ Ez lett az Asbóth által ideálisnak gondolt politikai modell lényege, melytől formálisan soha sem tért el. A magát klasszikus liberális gondolkodóként is bemutatni igyekvő Asbóth, s a XIX. század eszmetörténetének egyik meghatározó művét megalkotó Mill könyve között – ahogy azt Gángó Gábor is észrevette – természetesen jelentős eltérés található mind a cél-

¹⁰ Uo. Eötvös József nagy jelentőségű művének első kötetében a harmadik fejezet tartalmazta a hivatkozási alapot, mely a „Hogy a nemzetiség eszméje a szabadság és egyenlőség fogalmaival ellenkezésben áll” címet viselte. B. EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra I.* Báró Eötvös József összes munkái XIII. Bp. 1902. 63–73.

¹¹ *Baloldal*, 7.

¹² ASBÓTH János: *Mert hiszszük, hogy többségben maradunk IV.* In: Pesti Napló, 1869. jan. 16. (reggeli)

¹³ *Baloldal*, 36–40.

¹⁴ *A szabadság*, 443.

kitűzést, a tartalmat és a módszertant tekintve. Mill deduktív módszerekkel az egyéni szabadság természetét és korlátait kutatta a polgári társadalomban, s gyakorlatilag eltekintett a történeti tapasztalattól, Asbóth pedig a történeti anyag megfelelő elrendezésével azt a célt tűzte ki maga elé, hogy „a szabadság fejlődését az emberi természetből folyó, törvény- és szükségszerű egységes mozgalomnak mutatni ki a történelem minden szakán, nemzetek és államok minden hányattatásán át”.¹⁵ Magyarán a szabadság fejlődését Asbóth az *organikus fejlődés* függvényeként igyekezett bemutatni – amit a konzervatív interpretáció felé mutató attitűdként lehet értelmezni –, melyet megtámogatott a *funkcionális szabadság* fogalmával: „A hogyan a szabadság formuláztuk, annak alapja és eredete nem egyéb, mint a *physiologia* azon törvénye: hogy minden *szerves állomány jólléte szerveinek functionálásával együtt emelkedik és csökken*”.¹⁶ „Amaz egyszerű *physiologiai* tételnek oly eredményei ezek, melyekkel: magyarázva van minden egyesnek törekvése, hogy erőit használja, tulajdonait és képességeit fejleszse, hajlamait kövesse; magyarázva van azon erkölcsi jelenség és historiai tény, melyet büszke önérzettel *haladásának* nevez az emberiség, és melynek egyedül az egyeseknek ama törekvései képezik tényezőit; magyarázva van a küzdelem az e törekvésekkel szembeszálló akadályok ellen, a küzdelem e törekvések szabad gyakorlatának jog szerinti biztosításáért is, mely végre ugyanazonos lévén a *szabadelvűség nagy küzdelmével*, magyarázva van szükségképi folytonos *közeledésünk a szabadsághoz is*.”¹⁷

Asbóth a parlamentarizmus és a demokrácia intézményeit önmagában nem tartotta a szabadság biztosítékának, így az volt a szilárd véleménye, hogy ezek mellé mindenképpen csatolni kell a felelősség elvét.¹⁸ Nem véletlen, hogy a kötet végén a felelős politikusokat szólította meg. Természetes, hogy Asbóth Millhez hasonlóan elutasította az egyesek feltétlen szabadságát, de a korlátok ismertetésénél még „szellemi mesterénél” is következetesebbnek mutatkozott, hiszen „a szabadság korlátokat csak a saját érdekében fogadhat el”.¹⁹

Asbóth tehát egyrészt még Millnél is szabadelvűbbnek mutatkozott, mikor látszólag elutasított minden korlátot, melyet a szabadságnak felállított a nagy angol gondolkodó – kinek művét Kállay „az összes világirodalom legragyogóbb

¹⁵ GÁNGÓ Gábor: *Asbóth János és Eötvös József*. In: Világosság, 1995/8-9. 101–103.; *A szabadság*, I.

¹⁶ *A szabadság*, 85.

¹⁷ Uo. 87.

¹⁸ Uo. 80–81.

¹⁹ Lásd 6. és 7. jegyzetet. Mill az egyén korlátait a következőképpen határozta meg: nem sértheti meg mások jogos érdekeit; részt kell vállalnia a társadalom, vagy annak tagjainak megvédésében; a kárt okozókat meg lehet igazságosan büntetni. MILL, John Stuart: *A szabadságról*. (Először: MILL Stuart János: *A szabadságról*. Angolból fordította és az előszót írta Kállay Béni. Pest, 1867.) Ford.: Pap Mária. Bp. 1994. 85–86.

terményeinek egyike”-ként definiálta²⁰ –, másrészt a szabadság lényege körüli vizsgálódásainak végén elhelyezett mondattal már megelőlegezte azt a korlátot (az állam érdekében képviselt szellemi fensőbbiségét), mely nyíltan és egyértelműen majd csak a *Magyar konservatív politika* című, a konzervatív alapvetését megfogalmazó művében realizálódik.²¹ Szíve a természetes fensőbbiségben hitt, esze ellenben az állami beavatkozás elengedhetetlen szükségességében látta az egyéni szabadság megvédésének feltételét.

Asbóth konzervatív szabadság-értelmezése

Az 1873-ban publikált *Három nemzedék* című stflusteremtő²² tanulmány – mely az összekötő kapocs *A szabadság végén* található *Függelék: A gyakorló politikáról* és az 1874 végén megjelent *Magyar konservatív politika* között – tükrözi Asbóth türelmének elvesztését, mely a liberalizmus nevében kormányzó kabinetek irányában addig – úgy-ahogy – megvolt. A Kossuth és Petőfi neve fémjelzte nemzedéknek rója fel, hogy az igaz és hamis eszmék (a liberalizmus és annak szélsőségei) bűvöletében politizáltak, ami gyakran átcsapott kozmopolitásba, s a világszabadságról való álmódoszásba is, mely törvényszerűen vezetett a magyar érdek sárba tiprásához és a nemzet porig alázásához.²³

Az előzményekből logikusan következett, hogy Asbóthnak a *Függelék: A gyakorló politikáról*-ban kifejtett politikai-eszmei modellje, mely szerinte az egyetlen járható út a „felelős politikusok” számára, az 1874 decemberében napvilágot látott *Magyar konservatív politikában* látványosan módosult. A mű megírásának legfőbb oka a *Három nemzedék*ben megfogalmazott magyar érdek nagyfokú sérülése volt, ami Asbóth szerint mind a politikai, mind a mindennapi életnek szinte teljes spektrumában megnyilvánult. E pesszimizisztikus vélemény forrása az Asbóth által korábban is felvázolt tennivalók elmaradása volt, amit súlyosbított az 1873-as gazdasági válság, az államháztartás kritikus helyzete – a kiadási többlet az 1870-es évek középső harmadában csúcson sodródott ki²⁴ –, de jelentős tényezőnek számított a Deák-párt bomlási folyamatának kiteljesedése is, amit Lónyay Menyhért és Szlávy József kormányai sem tudtak megállítani.²⁵ A Balközép bomlása után már a levegőben lógott a fúzió lehetősége, a mindenki által csak átmenetinek tekintett Bittó-kormány a Ghyczy-féle Középpárttal koa-

²⁰ KÁLLAY, i. m. 7.

²¹ „Igenis, a szellemi fensőbbiségnek mindig leszen hatalma, csakhogy e hatalom ne legyen egyéb, mint a természetes fensőbbiség, nem pedig állami és törvényi formákban körülírt privilégium!” *A szabadság*, 106.

²² Elég itt megemlíteni Szekfű Gyula hasonló címet viselő híres munkáját.

²³ ASBÓTH János: *Három nemzedék*. Bp. 1873. 17–18., 36–37.

²⁴ KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Bp. 1982. 18.

²⁵ MIRU György: *A dualista politikai rendszer és működése*. In: GUNST Péter – MIRU György – VELIKY János – VELKEY Ferenc: *Polgárosodás és szabadság*. Bp. 1999. 180.

lícióra lépve sem tudott lényegesen javítani az ország aktuális problémáin.²⁶ Asbóth meglepő módon mégis egy személyt – nevezetesen gróf Andrássy Gyulát, korábbi miniszterelnököt, az akkori közös külügyminisztert – tett felelőssé azért, hogy „Magyarország ma bomló állapotban van.”²⁷ Asbóth szerint az „Andrássy-féle rendszer” volt az oka minden bajnak, s ezért ennek a bebizonyítására önálló fejezetet szánt.²⁸

Visszatérve a szűkebb értelemben vett témánkhoz, Asbóth az egyéni individualizmus kontrollálatlan túlbujzásában (az egyesek feltétlen szabadsága) látta a dualista Magyarországnak 1870-es évek közepén nem éppen jó kondícióban lévő állapota okát, amiből logikusan következett a már korábban érintett korlátok melletti immáron teljes nyíltsággal való kiállás. Jóllehet még mindig nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „a szabadság kérdése egyáltalán nem képezi a különbséget az úgynevezett liberalismus és azon józan és felvilágosodott conservatív politika közt”, de pár sorral alább a valódi szabadság zálogát már kizárólag a konzervatívok által irányított politika szilárd intézményrendszer által biztosított rendben látta.²⁹

Egyszerűen megfogalmazva, az egyéni individualizmus jelentőségben az állami individualizmus alá helyeződik, s az egyes az egésznek – azaz az államnak, mint az egyesek összességének – mindig alá van rendelve. Ilyetén formában az állam az asbóthi logika szerint is a „legfelsőbb személynek” tekinthető, így a személy és a személytelen fogalmának sajátosan összegyúrt elegye. A korábban megfogalmazott „önvédelem jogossága” már egyértelműen az állami önvédelmet jelentette. Asbóth nem tagadta meg Millt, bár több lényeges ponton homlokegyenest eltérő véleményen volt – ezek közül legfontosabb a már említett állami individualizmus főségéből következő kormányhatalom erősítése³⁰ –, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy „az abstract liberalismus éles eszű nagymesterének” véleményét a saját képére formálja.³¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy Mill klasszikus művében található olyan momentum is, amit az angolbarát

²⁶ Uo. 180–181.

²⁷ ASBÓTH János: *Magyar conservatív politika*. Bp. 1875. (3. kiadás) 13. Továbbiakban: *MCP*.

²⁸ Uo. 86–127.

²⁹ Uo. 95.

³⁰ *A magyar conservatív politika* ötödik fejezetének – mely a magyar állameszméről és a konzervatív programról szól – központi eleme az erős kormány melletti érvelés. *MCP*, 128–196. Ezzel szemben Mill azon a véleményen volt, hogy a kormány hatalmának növelése nagyon káros. (MILL. i. m. 124.)

³¹ Asbóth szerint maga Mill is elismerte, hogy „a politikára vonatkozó minden kérdés relatív és nem abszolút, és hogy az emberi haladás különböző stádiumainak követelményei e tekintetben igen különbözők, és megjegyzi, hogy ha elveihez a gyakorlatban továbbra is ragaszkodott, már nem azért tette, mivel azokat elméletileg igazaknak, hanem azért, mivel Anglia akkori állapotában gyakorlatilag is indokoltnak ismerte.” *MCP*, 3.

Asbóth egyszerűen átvett, tudomást sem véve a két ország közötti fejlődésbeli eltéréseiről.³²

Asbóth szabadságértelmezése tehát alaposan megváltozott, mely vélemény-változásának jogosságát az angol parlamenti választásokat a konzervatívok számára nemrégiben megnyerő, s kiváló taktikai érzékkel rendelkező államférfira, Benjamin Disraelire hivatkozva próbálta megmagyarázni, aki a társadalmi egyenlőséggel szemben a polgári egyenlőségben látta – több lényeges momentum mellett – a szabadság biztosítását.³³

A Berlin-féle terminológiát alkalmazva elmondható, hogy a *pozitív szabadságot* Asbóth gyakorlatilag az állam jótékony felügyelete alá helyezte, míg az egyén számára elsősorban a *negatív szabadság* fogalomkörébe tartozó magán-szférát jelölte ki, s ezért tiltakozott az állásából való önkényes elbocsátása miatt, mert a tisztviselő is vallhat a kormánytól eltérő politikai nézeteket, s „hivatalos teendői körén túl ember és szabad polgár a tisztviselő is, annak minden jogaival.”³⁴ Asbóth különben az aktuálpolitika függvényében formálódó politikai-eszmei modelljétől függetlenül mindig igen érzékeny volt a vélemény- és sajtószabadság vélt vagy valós megsértésére, s ebben szintén a hagyományos milli felfogást követte.³⁵

Az utolsó változat

A *Magyar conservatív politika* által kiváltott – nagyrészt negatív – reakciók átgondolására Asbóthnak volt ideje, hiszen az állásából való azonnali elbocsátása és új megbízatása – 1875. jan. 1.-től a *Magyar Politika* főmunkatársa lett³⁶ – között két hét telt el. Az ünnepek nyugodt hangulata megadta a lehetőséget az

³² „Ma Anglia minden nagysága kollektív, egyénileg törpék vagyunk, s úgy rémlik, csak azon szokásunknál fogva vagyunk képesek bármi nagy dologra, hogy összegeződjünk – s ezzel vallási és erkölcsi filantrópjaink tökéletesen elégedettek.” MILL, i. m. 80. Igaz, hogy az utolsó oldalon Mill megmagyarázza, hogy az állam értéke hosszú távon az államot alkotó egyének értékétől függ, s az olyan állam, mely háttérbe szorítja az egyének szellemi fejlődését, jártasságát, törpévé teszi polgárait, s törpékkel nem lehet nagy dolgokat véghezvinni. Uo. 129.

³³ „Azt tartom – ugymond, – hogy a *polgári egyenlőség* (civil equality) – azaz mindenkinek egyenlősége a törvény előtt, és pedig oly törvény előtt, mely mindenkinek személyes jogait elismeri, – egyetlen alapja a valóságos közjólétnek, biztosítéka a szabadságnak, rendnek, igazságnak.” MCP, 157.

³⁴ *Nyílt levél nagyméltóságú Szende Béla miniszter urhoz.* In: MCP, IX–X. A pozitív és negatív szabadságról: BERLIN, Isaiáh: *A szabadság két fogalma.* In: Négy esszé a szabadságról. Ford.: Erős Ferenc és Berényi Gábor. Bp. 1990. 334–443.

³⁵ „Senki sem kívánja, hogy a cselekvés éppolyan szabad legyen, mint a vélemény.” MILL, i. m. 65. Asbóth politikai publicisztikájának termékeny korszakában számos alkalommal foglalkozott a témával, pl.: Pesti Napló, 1869. máj. 25.; Magyar Politika, 1875. máj. 8.; Magyarország, 1879. szept. 21., okt. 3.

³⁶ Magyar Politika, 1874. dec. 31.

események érdembeli analizálására és a tanulságok leszűrésére. A Kecskeméthy Aurél vezetett napilap ideológiailag rugalmasabb volt, jobban alkalmazkodott a magyarországi viszonyhoz – nem jelölte ki ellenséggként a liberalizmust –, s így természetesen életképesebbnek is bizonyult az Asbóth által hangoztatott konzervatív alapvetésnél. A „szellemdús publicista” tanult a történetekből, s már a beköszöntő cikkben igyekezett a dolgokat a valós fényükben megmutatni³⁷, s a konzervatív politika lényegének újbóli megfogalmazásakor is „finomított”: „consolidálni és conserválni a magyar államot, haladni mindenben és mindennütt, de csak addig, a meddig magyar érdeket nem sértünk vagy kockáztatunk és haladni ismét tovább csak akkor, ha ennek veszélyeztetése nélkül tehetjük.”³⁸

Öt hosszú esztendeig nem bolygatta a szabadságfogalom értelmezésének kérdését, inkább visszanyúlt az utilitárius szemléltetéshez, amivel az egyszerű népre is jobban lehetett hatni.³⁹ Az 1870-es évek második felében történt sorozatos csalódásai (a konzervatív színezetű pártok gyengesége – a Jobboldali Ellenzék és az Egyesült Ellenzék is leszerepelt a választásokon –, személyes kudarcra az 1878-as választásokon, Tisza Kálmán Andrassy bukása ellenére is pozícióban maradt) Asbóthot egy újabb „magába szállásra” indították. Az 1880-ban publikált könyvében szereplő *Politikai áramlataink az utolsó évtizedben* című tanulmányban a politikai helyzet elemzése és a konzervatívok bukásának okai mellett ismét visszanyúlt a szabadság kérdéséhez, melyben az aktuálpolitika és az önigazolás motívumának összeforrása érhető tetten. Asbóthot erősen aggasztotta a „szabadelvű” kormánynak a magyar érdeket szerinte nem igazán képviselő politikája, de még inkább a függetlenségpárti ellenzék tevékenysége, ami akár a magyar állam bukásához is elvezethet.⁴⁰ Elvileg a Mérsékelt

---

³⁷ „Hogy a német professor mit nevez conservatívnek és mit nevez liberalisnak, az nekem mindegy. Ha magyar politikáról beszélnek: liberalisnak azt kell neveznem, a mit azok tettek és akartak, a kik saját magukat nevezték liberalisoknak, conservatívnek pedig a magyar conservatívek törekvéseit.” Magyar Politika, 1875. jan. 1.

³⁸ Uo.

³⁹ Asbóth szerint a szabadság célja az emberiség haladása, tehát a sokat hangoztatott „magyar nemzet haladása és virulása”, vagy a népképviselőlet és a parlamentarizmus szintén azonos volt a szabadság fogalmával. *A szabadság*, 95.; *Asbóth János beszéde a bács-almási választókhoz*. In: Kelet Népe, 1875. júl. 15.

⁴⁰ „Ime, itt a veszély egész komolyságában. Az a veszély, hogy ismétlődjenek a magyar nemzet legiszonyúbb századai, azoknál is iszonyúbb alakban. Mert lehetséges, hogy mindezen tényezők segítségével az elszakadási politika diadalmaskodhatik. De mire vezethet? Egy kisebb-nagyobb, egy többé-kevésbé független Magyarország be lesz élve a hódító világhatalom közé. (...) És egy kisebb-nagyobb, egy többé-kevésbé független Magyarország fenntartására nem lesz más mód, mint a mi volt akkor. (...) De ha nem áll be ez a legjobb eset, hogy a két világbirodalom rivalisál? Ha békében osztozkodnak, mint Lengyelország fölött?” ASBÓTH János: *Politikai áramlataink az utolsó évtizedben*. In: *Új Magyarország. Magyar jelenről, magyar jövőről*. Bp. 1880. 60–61. Továbbiakban: *Politikai áramlataink*.

Ellenzék megnövekedő szerepében látta a megoldást⁴¹, de saját maga bizonyította be, hogy a belátható jövőben a „habarékpártnak” az elődeihez hasonlóan szintén nem lesz esélye a választásokon.⁴² Ez pedig már előre vetítette Asbóth pártváltásának lehetőségét, ami néhány hónappal később be is következett.⁴³ Mindezek tudtában mégis fontosnak tartotta – talán bízva a kormánypártnak egy „igazi” liberális fordulatában, ami már közel járna az ő ideálisnak tekintett politikai modelljéhez –, hogy rávilágítson a szabadelvűség és a liberalizmus fogalmának különbözőségére.⁴⁴ Asbóth kereken kijelentette, hogy a „szabadelvűségnek semmi köze sincs a szabadsághoz azon értelemben, melyben egy nemzet, egy állam egészére, mint politikai individuumra vonatkozik.”⁴⁵ A *politikai szabadság* fogalmát helyezte középpontba, mely az állam által a felelősség elvét messzemenőig figyelembe vevő szabályozott szabadság, gyakorlatilag megegyezett a Disraeli-féle polgári egyenlőségen alapuló szabadsággal. Asbóth azon a véleményen volt, hogy a politikai szabadság kizárólagos biztosítója az állam, ami így a nemzet fennmaradásának záloga. Szerinte a szabadelvűség a szabadságot azon értelmében helyezte előtérbe, mely az egyénre vonatkozott, s így a merev következetességgel eljutott a nemzetek és államok feletti kozmopolitizmushoz, mely egyértelműen negatív fogalom, hiszen nem illik bele az organikus fejlődés tanába.⁴⁶ Asbóth visszatekintő munkájában megállapította, hogy a szabadelvű éra alatt rohamosan hanyatlott a közjólét – annak ellenére, hogy a közjólét emelése a klasszikus liberális filozófia egyik kulcsmotívuma –, a közmorál, a politikai morál, s természetesen mindezeknek következtében a nemzet

⁴¹ „És ezért, mivel úgy az elszakadási politika, valamint és talán még hatályosabban, a kormánypolitika a törvényesség felrobbantására, a forradalomra vezet: nem volt magyar párt soha, melynek olyan nagy lett volna a missiója, mint a minő a mérsékelt ellenzéké ma, azé a párté, mely egyedül ragaszkodik még a törvényességhez és a nemzeti érdekekhez egyaránt, és melyben egyedül tüzhetik ki még a tömörülés zászlaját a hazafias elemek.” *Politikai áramlataink*, 62.

⁴² Uo. 42–46.

⁴³ Asbóth részletesen megmagyarázta elkerülhetetlen tettének indítékait, melyeket így összegzett: „A legfőbb ok mindenesetre az, hogy teljes életemben megszoktam politikai magantartását nagy politikai okok, elvek, eszmék és törekvések által vezéreltetni és nem volnék képes ellenzéki állást igazolni csupán személyes ellentétek, vagy oly eltérések miatt, melyeket a kormánypártban is képviselni lehet, a mint hogy sokan képviselik is, sőt a mi az én nézeteimet illeti, azt hiszem többben, mint a mérsékelt ellenzékben, és melyeket ezenfelül ottan képviselni lehet több hatállyal és foganattal is.” Ellenőr, 1881. febr. 6.

⁴⁴ „A szabadelvű többség ugyanakkor, mikor hatalomra jutott, a nélkül, hogy conservatívvé lett volna, kevés tagjának kivételével megszűnt liberálisnak lenni.” *Politikai áramlataink*, 21.

⁴⁵ Uo. 15.

⁴⁶ „A szabadelvűség a szabadságot azon értelmében helyezi előtérbe, mely az egyénre vonatkozik és merev következetességgel ezért el is kell jutnia a fajok, nemzetek és concret államok fölé emelkedő cosmopolitizmushoz.” Uo. 16.

is.⁴⁷ A folyamat logikája volt az, ami miatt szerinte mindenképpen szükség lenne egy politikai-ideológiai váltásra, melynek akárki is valósítja majd meg, két alappilléren kellene állnia, a törvényességen és a nemzeti érdeken.⁴⁸

Összegzésként megállapítható, Asbóth János szabadság-értelmezése az aktuálpolitikai események függvényében a demokratikus vonású kezdetektől a klasszikus milli és eötvösi meghatározáson keresztül érkezett egy határozottan konzervatív attitűdű, a nemzeti érdekek prioritását szem előtt tartó, s az állami individualizmus fensőbbtségét hirdető szabadságfogalomhoz, melyet utóbb Asbóth a törvényesség feltétel nélküli betartásának hangsúlyozásával próbált meg a politikai közvélemény számára nemcsak elfogadhatóvá, hanem vonzóvá is tenni.

LÁSZLÓ SZENDREI

János Asbóth's Interpretation of Liberty

János Asbóth (1845–1911) was an undeservedly forgotten political thinker of the Hungarian dualistic era, whose life-work is important even in the ideological aspect.

His idea of liberty can be interpreted only in the changes of the political-ideological construction he created.

Asbóth's interpretation of liberty in the respect of the topical political events in Hungary in the dualistic era started from a democratic beginning and went on to J. M. Mill's and József Eötvös' classical definition. Asbóth finally reached an interpretation of liberty which was definitely conservative and which considered the priority of the national interests and which expressed the superiority of the state individualism. Later Asbóth tried to make this last interpretation not only acceptable but also attractive to the political public opinion by emphasizing the unconditional obedience to the law.

---

⁴⁷ „Hogy emelje a közjólétet, arra nem bírt elég érzékkel, belátással, rendszerrel. Sokkal könnyebb volt egyeseket kielégíteni. De az által még rohamosabban hanyatlott a közjólét és a mi a nemzetre nézve még ennél is végzetesebb, rohamosan hanyatlott a közmorál, főképp a politikai morál, az a morál, mely nélkül nemzet meg nem állhat, mert nemzet, melynek fiaiból kivesszett a hazának mindenek fölött való szeretete, a meggyőződés bátorsága, a hazafias meggyőződésért való határtalan áldozni tudás, az a nemzet érett az idegenek uralmára.” Uo. 26–27.

⁴⁸ „Ez eszmékből a conclusió sem lehet más, mint a törvényesség. A magyar királyi házhoz, az ausztriai szövetséghez való rendületlen ragaszkodás. A trónról a nemzetre csak áldás eredhet, az ausztriai szövetségből csak haszon, és ha egyéb ered, akkor csak kormányunkat és önmagunkat vádolhatjuk.” Uo. 62.

EREDICS PÉTER

**MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÖNYVEK KORA ÚJKORI
HOLLAND PROFESSZORI KÖNYVTÁRAKBAN:
BIBLIOTHECA VENEMANIANA**

Az elmúlt évek hazai könyvtörténeti kutatásainak köszönhetően egyre tisztább képet alkothatunk a 17–18. századi magyar társadalom különböző rétegeinek olvasmányműveltségéről. Elég csupán a Szegedi Tudományegyetem és az Országos Széchényi Könyvtár monumentális *Bibliotheca Eruditiones*-projektjét említenünk.¹ Hasonló vállalkozással találkozhatunk Hollandiában is.² Az 1980-as években indított *Book sales catalogues of the Dutch Republic*-projekt résztvevői 1599 és 1800 között nyomtatott holland vonatkozású aukciós katalógusok gyűjtését és feldolgozását végzik. Munkájuk sikerét jelzi, hogy holland és más egyéb könyvtárakban ez idáig mintegy 4000 katalógust találtak, s ezek jelentős részéről mikrofilm is készült. A fentiek ismeretében döntöttem úgy, hogy kísérletet teszek egy könyvtörténeti szempontból elhanyagolt terület feltérképezésére. Fennmaradt aukciós katalógusok vizsgálatával szeretnék képet adni a kora újkori holland professzori könyvtárak magyar vonatkozású anyagáról, ezzel is hozzájárulva a hungaricák holland könyvpiacra való jelenlétének jobb megismeréséhez.

Választásom nem véletlenül esett a professzori könyvtárakra. A 17–18. század folyamán a holland egyetemek és főiskolák rendkívül népszerűek voltak a magyar diákok körében, s peregrinusaink közvetítésével jelentős mennyiségű könyvanyag cserélt gazdát, került kinyomtatásra, illetőleg jutott el Hollandiába vagy épp Magyarországra. E folyamatban jelentős szerep jutott a professzoroknak. Mint Postma Ferenc megállapítja: „A professzorok már a kezdetektől fogva pártfogásukba vették a magyar diákokat. [...] Pártfogásuk [...] megmutatkozott egyebek mellett a disputációk nyomtatási költségeinek átvállalásában [...]”.³ A korabeli egyetemi oktatás szerves részét alkották és a hungaricák fontos, s egyúttal nagyszámú csoportját képezik a különféle akadémiai nyomtatványok, mindenekelőtt a *sub praeside* és a *pro gradu* disputációk. E dolgozatok védésére a professzorok vezetésével került sor, s mint olvashattuk, sok esetben

¹ Részletes információt az alábbi honlap tartalmaz: <http://www.eruditio.hu>

² A. <http://www.etcl.nl/goldenage/contents.stm> honlap nem csupán a munkaközösség kutatási eredményeit mutatja be, hanem az adatbázisban való keresést is lehetővé teszi.

³ Ferenc POSTMA, *Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585–1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica*. Theol. Diss. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 1995. XVII.

azok kinyomtatásában is közreműködtek. Nem véletlen tehát, hogy a magyar peregrinusok disputációi gyakran szerepelnek a professzori könyvtárakban. Ám az akadémiai nyomtatványok mellett bőségesen találhatunk olyan teológiai, történelmi, filozófiai, nyelvtudományi és más egyéb magyar vonatkozású műveket is, melyek a bennük található bejegyzések alapján a peregrinusok ajándékként vagy épp a professzor megbízásából kerültek magyar közvetítéssel az adott állományba. Nem is beszélve a professzorok ösztönzésére magyarra fordított munkákról.

Ez idáig a franekeri Johannes Cloppenburg (1592–1652) és az utrechti Hieronymus Simons van Alphen (1665–1742) könyvtáráról megőrzött aukciós katalógusokat volt alkalmam bemutatni.⁴ A jelen tanulmány a 18. század egyik meghatározó franekeri teológusa, Hermannus Venema (1697–1787) magyar kapcsolatainak rövid bemutatására és magyar vonatkozású könyveinek ismeretetésére vállalkozik.

„Pater” Venema

Hermannus Venemát hosszú élettel ajándékozta meg a sors, s ennek köszönhetően a franekeri professzorok azon kis csoportjához tartozott, akik több mint ötven esztendeig álltak a frízöldi egyetem szolgálatában. Teológiai tanulmányait 1711-ben még nem Franekerben, hanem a szülőfalujához közelebb eső Groningenben kezdte. A Groningeni Egyetem állapota abban az időben siralmas volt. A pénztelenség, s a falai közt dúló viszályok lezüllesztették az intézményt.⁵ Venema, feltehetőleg megeléglően az áldatlan állapotokat, 1714-ben átiratkozott a Franekeri Egyetemre, ahol olyan nagy neveknel disputált, mint Ruardus Andala (1665–1727) vagy ifjabb Campegius Vitringa (1693–1723). Első magyar kapcsolatai is erre az időszakra tehetőek. 1716-ból fennmaradt egy olyan disputációgyűjtemény, amelyben Venema mellett két magyar respondens is szerepel.⁶ Tanulmányai befejeztével, Venema lelkész lett a frízöldi Dronrijpben, ahonnan 1623-as professzori kinevezése Franekerbe szólította. Franekerben Venema a teológiai kar egyik legmeghatározóbb alakjává nőtte ki ma-

---

⁴ L. EREDICS Péter, *Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei*. = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 112–117, valamint *Magyar vonatkozású könyvek Hieronymus Simons van Alphen professzor könyvtárában*. = Könyv és Könyvtár, Debrecen, (21.) 1999, 257–264.

⁵ Johannes Cornelis de BRUÏNE, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting*. Franeker, 1973. 21–22.

⁶ Ferenc POSTMA – Jacob van SLUIS (Hrsg.), *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 315, 107/1716.15 (a továbbiakban AAF).

gát, aki egyesítette magában a nagy elődök elméleteit és egyúttal tovább is fejlesztette azokat.⁷

„Pater Venema”, ahogyan a professzort diákjai hívták, rendkívül segítőkész volt honfitársainkkal szemben. Nem egy esetben fordult sikerrel a Fríz Rendekhez több magyar ösztöndíjért és nagyobb anyagi támogatásért. Peregrinusaink leveleikben tisztelettel emlékeznek meg a professzor személyes erőfeszítéseiről.⁸ Pártfogása azonban nem csupán az anyagiakban mutatkozott meg. Előszerepettel vezette magyar diákok disputáit. Az *Auditorium Academiae Franekerensis* Venema esetében 15 olyan disputációt tartalmaz, melyek respondensei magyar peregrinusok voltak, s amelyekből napjainkban is fellelhetők példányok.⁹ A fenti szám ugyan csekélynek tűnik, ám a professzor ennél valójában jóval több, összesen mintegy 30 magyar vonatkozású disputáció védését vezette.¹⁰ Ezt az egyetemi nyomda jegyzőkönyveiből tudjuk. Az 1703-as évvel kezdődően az egyetemi nyomdászok számára ugyanis kötelező volt a nyomdai jegyzőkönyvek készítése, melyek tartalmazzák minden nyomtatott disputáció leírását.¹¹ E tézisek nagy részéből azonban sajnálatos módon nem maradtak fenn példányok. Korabeli kiadványok ellenben jócskán őriznek bejegyzéseket, melyek Venema magyarokra gyakorolt hatását ecsetelik. Jó példa erre az alábbi idézet:

„Sok oly híres magyar tisztelte őt tanítómestereként és jótevőjeként mint F. Tsepregi, G. Verestoi, A. Banjai, több Szathmári nevezetű és mások. Nem egy esetben bebizonyosodott, hogy Venema neve mfly nagy ösmerettségnak és tiszteletnek örvend Magyarhonban. Jomagam találkoztam egyszer egy magyarral, aki épp Venemának, Dániel profétáról szóló könyvét lapozgatta egy könyvkereskedőnél. Megkérdeztem tőle, hogy ösmeri-e a munka szerzőjét? „Micsoda?” kérdezett vissza. „Tán ne ösmerném azt az írót, kinek neve még a gyermekfülekben is ösmerősen cseng, s akit minden tudós ember szinte apjaként tisztel.”¹²

⁷ Johannes Cornelis de BRUÏNE, *De theologische faculteit van de Franeker academie in de achttiende eeuw = Universiteit te Franeker 1585–1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Hrsg. G. Th. JENSMA – F. R. H. SMIT – F. WESTRA, Leeuwarden, 1985. 283.

⁸ POSTMA, *Auf der Suche ... i. m.*, XVIII.

⁹ AAF, 344–353, 119/1725.3; 119/1732.2; 119/1733.3; 119/1736.1; 119/1736.2; 119/1742.1, 119/1744.1; 119/1745.1; 119/1745.2a: 1,5,8; 119/1758.1; 119/1761.1; 119/1763.2; 119/1764.1.

¹⁰ POSTMA, *Auf der Suche ... i. m.*, XXVII–XXXV.

¹¹ Uo., XXIII.

¹² Jan BAKKER, *Lofrede op Herman Venema*. Amsterdam, 1801. 43–44. [„Veele beroemde mannen in Hungarie als F. Tsepregi, G. Verestoi, A. Banjai, verscheidene Szathmari's en meer anderen hebben hem als hunnen leermeester en weldoener geërbiedigd, en het is door verscheidene proeven gebleken, hoe algemeen bekend en geacht de naam van Venema in dat land, geweest is. Ik zelf heb eens een Hungaar in eenen boekwinkel aangetroffen, het werk van

Jóllehet a Jan Bakker által 1801-ben leírtak bizonyára nem mentesek a túlzásoktól, mégis meglepő, hogy Venema és a magyar peregrinusok kapcsolata még akkor is olyan elevenen élt a köztudatban, mikor magyar diák már régen nem tanult Franekerben.¹³

Venema 1787. május 25-én hunyt el Leeuwardenben. Földi maradványait a Franekeri Nagytemplomban helyezték örök nyugalomra.¹⁴ Egyik utolsó magyar diákja, Szalai Pál, *In honorem viri celeberrimi ac eruditissimi Hermanni Venemae* című gyászkölteménnyel búcsúzott szeretett professzorától.¹⁵

Bibliotheca Venemania

Venema könyvtárát, halála után egy esztendővel, 1788. november 10-én bocsátották árverésre. Az anyagról készült katalógust Dionysius Romar jelentette meg nyolcadrét formátumban.¹⁶ Jelenleg egyetlen fennmaradt példányáról tudunk, amely az Amszterdami Egyetemi Könyvtár állományában van, jelzete: Nv 520. Venema elárverezett könyveinek részletes ismertetését csak egy, a jelen cikknél jóval terjedelmesebb tanulmány végezhetné el. Néhány mondat erejéig azonban feltétlenül érdemes figyelmet szentelni rá. A katalógus beosztása, mint a legtöbb esetben, témakörök szerint történt. További rendezőelv volt a könyvek formátuma és nyelve. A több mint 3500 kötetet tartalmazó téka hűen tükrözi Venema hosszú professzori pályafutását. Az átlagosnál nagyobb számban fordulnak elő ugyanis teológiai munkák, valamint különféle akadémiai nyomtatványok: carmina gratulatoria, epicedia, disputationes sub praeside és pro gradu, orationes stb. Képviselteti magát továbbá a történettudomány, a nyelvtudomány, a természettudomány, a jogtudomány, az irodalom és a filozófia is. A katalógusban nem található külön magyar rész, az alábbi magyar vonatkozású tételeket a tematikus fejezetekben találjuk:¹⁷

Venema, over Daniël, doorbladerende; ik vraagde hem, of hij het werk en den schrijver kende? „Wat,” was zijn antwoord, „zou ik dien schrijver niet kennen, wiens naam zelfs bij de kinders, in ons land niet onbekend is, en van allen geleerden, als eene algemeen vaderaam geëerbiedigd wordt.”]

¹³ Az utolsó magyar peregrinus valószínűleg 1795 nyaráig tartózkodott Franekerben. L. POSTMA, *Auf der Suche ...* i. m., XVII.

¹⁴ DE BRUÏNE, *Herman Venema ...*, i. m., 151.

¹⁵ AAF, 585, M/1787.2.

¹⁶ *Bibliotheca Venemania sive catalogus librorum in omnibus sere scientiis, praecipue autem theologica, exquisitissimorum, sibi collegerat Hermannus Venema. Horum publicam in aedibus defuncti Leovardiensibus auctionem [sic] habet D. Romar, bibliopola, ad d. 10 Nov. et seqq. 1788. Diebus Veneris et Saturni ante auctionem bibliotheca patebit.* Franequerae, s.a. (AAF, 585, M/1788.1).

¹⁷ A művek azonosítását megkönnyítendő, a lábjegyzetben közölt címleírást, lehetőség szerint, követi a munkák RMK (SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár. I–III*,

Historia Ecclesiastica, et Concilia in Folio:

- (Nr. 271) Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicae in Hungaria, 1710.¹⁸

Biblia et eorum partes, Concordantiae, Critici Sacri, Commentationes, Miscell. in Quarto:

- (Nr. 113) Analytica Exegesis primae Epistolae Joannis, a Davide Sarkan, Tig. 1757.¹⁹
- (Nr. 122) S. Szathmar Nemethi ad Hebraeos, Fran. 1695.²⁰

Rerum Orientalium Scriptores, Antiquarii, Philologi, Lexicographi, Coet. in Quarto:

- (Nr. 302) G. Kalma [sic], Genuina Ling. Hebr. Genev. 1760.²¹

Historiae Ecclesiasticae Scriptores in Quarto:

- (Nr. 472) Examinis et Examinantis examen sive reformationis et reformationum defensio contra Calumnias Fr. F. Otrokasi A. Woodrafe, Oxon. 1770.²²

Theologi Recentiores, Didactici, Elenctici, Miscellanei in Quarto:

Budapest, 1879–1898.) vagy PETRIK-féle (PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája (1712–1860). I–VIII*, Budapest, 1888–1991.) tételeszáma.

¹⁸ OKOLICSÁNYI, Paulus, *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria, in tres periodos distincta cet.* s.l. 1710. (RMK III 4721). Hollandiában található egyetlen példányát a Groningeni Egyetemi Könyvtárban (Universiteitsbibliotheek Groningen) őrzik.

¹⁹ SÁRKÁNY, Dávid, *Analytica exegesis primae epistolae Joannis, inter catholicas epistolas apostolorum, ab ecclesia christiana, semper habitae.* Tiguri, 1757. (Petrik III 283).

²⁰ SZATHMÁR-NÉMETHI, Samuel, *Epistola S. Pauli ad Hebraeos Explicata.* Franeker, 1695. (RMK III 3933). Szathmárnémethi munkájából Hollandiában a Leideni Egyetemi Könyvtárban (Universiteitsbibliotheek Leiden) és a Frízföldi Megyei Könyvtárban (Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân) található egy-egy példány.

²¹ KALMÁR, Georgius, *Genuina linguae hebraicae grammatica. Sive, vetus illa sine masoretharum punctis hebraisandi via.* Genavae, 1760. (Petrik II 321). A munkából Hollandiában két példány maradt fenn, az egyik a Deventeri Városi Levéltárban (Deventer Stadsarchief), a másik pedig a Frízföldi Megyei Könyvtárban (Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân).

²² WOODROFFE, Benjamin, *Examinis et examinantis examen. Sive, reformationis et reformationum defensio adversus calumnias Francisci Foris Otrokocsi.* Oxoniae, 1700. Woodroffe munkáját nem közlik a magyar bibliográfiák. Tartalmazza ellenben a Wing-féle *Short-title catalogue* (WING, Donald – CHRIST, Timothy – MORISSON, John, *Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, Ireland, Wales and British America and of English Books Printed in Other Countries (1641–1700). I–IV*, New York, 1972–1988.), a 3466-os tételeszámon. A műről Gömöri György tartott előadást 2003. október elején Sárospatakon. Az előadás összefoglalója megtekinthető az alábbi honlapon:

<http://www.gradatio.hu/nagykonyvtar/konyveskonf/>.

- (Nr. 585) M. Szathmari, Tyrocinium Embl. Propheticum, Franeq. 1732.²³

Biblia et eorum partes, Concordantiae, Critici Sacri, Commentationes, Miscell. in Octavo:

- (Nr. 121) C. Pannonii, Collectanea in Sacram Apocalypsin, Venet. 1547.²⁴

Theologi recentiores in Octavo:

- (Nr. 562) C. Vitranga Lelki elet, Fran. 1722.²⁵

Fransche Godgeleerde Boeken in Octavo:

- (Nr. 937) Gileadi Balsamom, Th. [sic] Szathmari, Franek, 1741.²⁶

---

²³ SZATHMÁRI, Michaël, *Tyrocinium emblematico propheticum seu meditationes in S. Jobi cap. XXXVIII*. Franequerae, 1732. (PETRIK III 498, továbbá Ferenc POSTMA, *Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis* (1995). = Magyar Könyvszemle (114) 1998/1. 22, M/1732.5. Példányát az Amszterdami Egyetemi Könyvtárban (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) őrzik.

²⁴ CAELIUS, Gregorius, *Collectanea in Sacram Apocalypsin D. Joannis apostoli et evagelistae dilecti a domino Jesu Christo*. Venetiis, 1547. Caelius Gregorius idézett munkájának 1547-es velencei kiadását a magyar bibliográfiák nem közlik. A korábbi szakirodalommal ellentétben Gregorius Caelius Pannonius nem azonos Gyöngyösi Gergellyel. L. SARBAK Gábor, *Gyöngyösi Gergely prologusai = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Szerk. JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 83–84.

²⁵ VITRINGA, Campegius, *Lelki élet. Az az. Az Úr Jézus Krisztusban igaz hit által beoltott és ő benne élő embernek lelki állapotjának rövid leírása. Mellyet az eklesiának közönséges hasznára nem régen deák nyelven bocsátott ki ... Mostan pedig a magyar eklesiákban az együgyűeknek hasznokra a magyar nyelvre fordított M. Vásárh. Baba Ferenc*. Francfurtumban, 1722. (PETRIK I 377).

²⁶ LAMPE, Fridericus Adolfus, *Gileadi balsamom. A döghalál ellen. Mellyet német nyelven irt volt ... Mostan pedig nemzete romlásának okait s az Isten igaz utait tudakozni kívánó kegyes lelkeknek hasznára született nyelvének kibocsátott F. Bányai István. Hozzá adattak a dög halálnak idejére alkalmaztatott két buzgó könyörgések, mellyeket irt Tiszt. T. Szathmári Mihály uram*. Franekerában, 1741. (PETRIK II 537). Példánya megtalálható a Frízöldi Megyei Könyvtárban (Provinsjale en Buma Bibliotheek fan Fryslân) és a Leideni Egyetemi Könyvtárban (Universiteitsbibliotheek Leiden). A leideni példány tartalmaz egy kéziratot holland nyelvű bejegyzést, mely szerint Lampe munkáját egy Bányai István nevű franekeri teológus hallgató fordította magyarra. Nyomatásának költségeit a Fríz Rendek állták. Bányai munkájával a magyarországi hittestvéreit kívánta segíteni, ám ebből valószínűleg kevés valósult meg, ugyanis a bécsi jezsuiták a legtöbb példányt elkobozták. L. POSTMA, *Frustula Academica Franekerana...* i. m., 22–23, M/1741.7.

PÉTER EREDICS

**Hungarica in holländischen Professorenbibliotheken in der frühen Neuzeit:
Bibliotheca Venemania**

Dank der Forschungen auf dem Gebiet der Buch- und Lesegeschichte der vorigen Jahre wissen wir immer mehr über die Lesekultur der unterschiedlichen Gesellschaftsschichten im Ungarn des 17. und 18. Jahrhunderts. In dieser Forschung spielt das monumentale *Bibliotheca Eruditiones*-Projekt der Ungarischen Nationalbibliothek und des Arbeitskreises für Lesegeschichte an der Universität Szeged eine wichtige Rolle. Ein ähnliches Unternehmen gibt es auch in den Niederlanden. Seit den achtziger Jahren beschäftigen sich die Mitarbeiter des Projekts *Book sales catalogues of the Dutch Republic* mit dem Sammeln und der Untersuchung holländischer Auktionskataloge aus der Periode 1599–1800. In holländischen und ausländischen Bibliotheken haben sie bis jetzt etwa 4000 Auktionskataloge gefunden. Ihre Arbeit macht es für die ungarischen Forscher möglich, auf *Hungarica* in alten holländischen Bibliotheken zu stoßen.

Dieser Aufsatz bietet Einblick in die Bibliothek und in die ungarischen Beziehungen des Franeker Theologieprofessoren Hermannus Venema (1697–1787). „Pater“ Venema, wie er von seinen Studenten genannt wurde, war den ungarischen Peregrini sehr behilflich. Aus den Briefen der Studenten stellt sich heraus, daß sie mit der Unterstützung von Venema oft mehr Stipendien erhalten haben. Venema's Sympathie für die Ungarn zeigte sich jedoch nicht nur in der materiellen Beihilfe. Er war auch gern Vorsitzender bei den Disputationen ungarischer Studenten. Die Bibliothek von Venema wurde am 10. November 1788 versteigert. Der Auktionskatalog ist nach Thematik, Format und Sprachen eingeteilt. Unter den mehr als 3500 Bänden finden wir *Hungarica* unter anderem von Paulus Okolicsányi, Dávid Sárkány und Samuel Szathmár-Némethi.

OJTOZI ESZTER

**EX LIBRISEK, JELEK, KÜLÖNLEGESEN HASZNÁLT CÍMEREK,
SUPRALIBROS A DEBRECENI EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁR 18. SZÁZADI RÉGI KÖNYVEIBEN**

Évek óta foglalkozom a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárba vásárlás és az Országos Könyvtári Központ révén került azon könyvekkel, melyek Dessewffy József gróf birtokában voltak.

Több száz könyvet néztem át lapról-lapra, tisztában voltam azzal, hogy a tizenötezer kötetes könyvtárnak csak szerény töredékét sikerült megtalálnom. Általánosságban megállapítható, hogy a gróf és titkárai possessori bejegyzésekkel látták el a könyveket, és gumibélyegző lenyomata is megtalálható bennük.

Dessewffy könyveit keresve kezembe akadtak olyan művek is, melyeknek nem ő volt a possessora, de érdekes ex librisek, jelek, címerek, supralibros találhatóak bennük és rajtuk.

A továbbiakban ezeket ismertetem, oly módon, hogy a hordozó könyvek rövid bibliográfiai leírása után zárójelben álló hatjegyű szám a raktári jelzet. Önmagamat cáfolva elsőnek a gróf ex librisét írom le. Igen ritka, két variánsa van, az egyiket az OSZK őrzi Desöfy irattal¹.

A másikat Gellert C.[hristian] F.[rüchtegott] Briefe című könyvében találtam. Frankfurt–Leipzig, 1763. /750.128/

1. kép

Az ex libris a címlap közepére van ragasztva. Egy szárnyas férfi és egy szárnyas nőalak lebeg felhőzetben, rézmet-szet, szignálatlan, 70x70 mm.

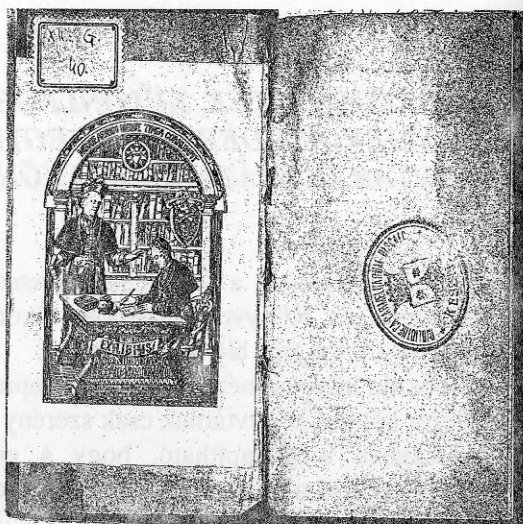
Kézfel: C.[omitis] Jos[ephi] Dessewffy. Az ex librisen barbárul átütve kétszer a könyvtárban használatos gumibélyegző.

¹ CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalógusa*. Budapest, 1903. 42. tétel.

Mohl Adolf Antal ex librise könyvtárbelsőjét ábrázol, egy diktáló és egy író alakkal.

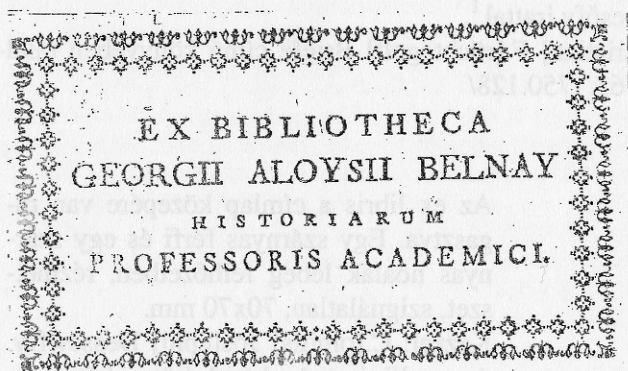
A hordozó könyv: *Regulae Societatis Jesu cura et sumptibus Collegii ac domus probationis Trechiniensis. Tyrnaviae, 1762, Typ. Coll. Acad. Soc. Jesu /720.287/. Felirata „Ex libris Antonii Adolphi Mohl.”*

A jelmondat: „Neque aerugo, neque tinea corrumpit” („Sem a rozsda, sem a moly nem rontja meg” ti. a könyveket, a könyvtárat).²

2. kép

Az ex libris tulajdonosa 1855-ben született, római katolikus plébános volt. A vallásos sajtóba dolgozott igen termékenyen, önálló munkái is katolikus témákat tárgyalnak.³

3. kép

Belnay György Alajos ex librise tipografikus, 100x45 mm. méretű, szélén indadísz van. Felirata „Georgius Aloysius Belnay historiarum professoris academici”.

Lehotzky Andreas: *Stemmatographia nobilium familiarum Regni Hungariae. Posenii 1796, Weber /750.173/ c. könyvében találtam, Tulajdonosa /1765–*

² Metzsete Bohacz Thomas vö. NAGLER G. K.: *Neues allgemeines Künstlerlexikon* 2. Bd. Leipzig, 1835–1852. 35.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest. IX. 98–100.

1809/ bölcsész, pozsonyi akadémiai tanár. Rokona révén nyomdához jutott. Latinul és németül tette közzé munkáit.⁴

A következő ex libris tulajdonosát nem tudtam azonosítani csupán szimbolikájával foglalkozom.

4. kép

Erydone [Patrick] Voyage en Sicile et a Malthe. Tomes 1–2 Amsterdam-Paris, 1781, Delalain. /720.024/ leírású könyvbe van beragasztva az elülső kötéstábla verzójára. Rézmetszetű, mérete 110x80 mm. Az ex librisen kilencágú korona alatt két ágaskodó oroszlán tartja a címerpajzsot, melyben egy páncél felső részét ábrázolták. Alul tekeredő szalagban a Jelmondat „Vincit Vim Virtus” („Az erény legyőzi az erőt”)

A jelmondat értelmezésével, illetve publikált formájának megtalálásával próbálkoztam. A megoldást a XVI–XVII. századi szimbólumok kézikönyvében találtam meg.⁵ Szó szerint idézi a jelmondatot, és a krokodilra, illetve a nílusi mézes menyétre vonatkoztatja. Utóbbi kis állatka, mégis elpusztítja az előbbit.⁶ A könyv a későbbiekben gróf Dessewffy Józsefé lett, erről tanúskodik possessori bejegyzése: Comte Joseph Dessewffy.

Az utolsó ex libris, melyet tárgyalok XX. századi. Fametszet, 105x75 mm.

⁴ SZINNYEI I. i. m. I. 804–805.

⁵ HENLE Arthur – SCHÖNE Albrecht: Emblemata. In: *Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart 1967, 670 columna

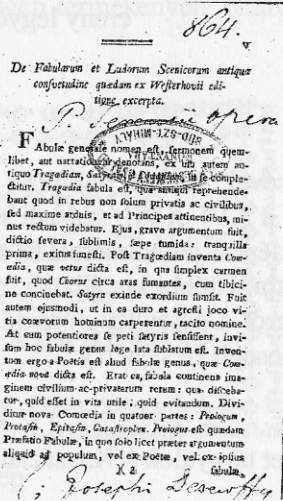
⁶ Uo. „Crocodilum mellis Ichneumon praedonem magnum bestia parva necat.”

J. h. y.

5. kép

Megváltoztatott címer, mint kötetjelzés

6. kép

Hasonló – kötetjelző címkével eddig nem találkoztam.

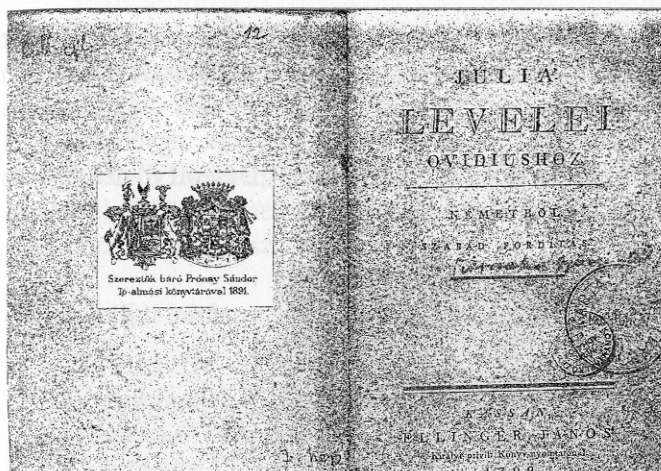
A hordozó könyv anonim, szabadkőműves kiadvány. Az ex libris Greiner Mihályé, 1927-es keletkezéssel, „Lustra Decem Celebrant Professores” felirattal. Greiner Mihály iskolaigazgató szabadkőműves volt, 1914-ben lépett a Körösi Csoma Páhonyba⁷. Gazdag könyvtára lehetett, mert más könyvekben is előfordul ez az ex libris.

Terentius Publius Afer: Opera 1–2. T. /750.092/ Címlapja hiányzik, így jó szolgálatot tesznek az első szöveglapon és a második kötet elején található kis rézmetszetű címkék, Tomus I, Tomus II. felirattal 30x30 mm. nagyságban.

A címkéken Magyarország címere van, a korona nélkül, jobbról-balról egy-egy sas látható. A könyv egyébként gróf Dessewffy József tulajdona volt; gyengébbek kedvéért – nevéen kívül – az első szöveglapra felírta: „P. Terentii opera”.

⁷ A Debrecen Keletén dolgozó Haladás és Körösi Csoma Sándor szabadkőműves páholyok tagjainak névsora Debrecen, é. n. 42.

Címer, mint aláírás

7. kép

Ezt az érdekes felhasználást a következő könyvben találtam: [Aranka György]: Julia' levelei Ovidiushoz. Kassa, 1790. Ellinger János. /756.924/ Az első védőlap verzóján két címer van egymás mellett, alattuk nyomtatott szöveg: szereztük báró Prónay Sándor Tó-almási könyvtárával 1891.

A baloldali címer a báró Podmaniczky családé.¹⁰ Itt báró Podmaniczky Géza használja, a jobboldali címer tulajdonosának férje. Podmaniczky /1839–1923/ műkedvelő csillagász volt, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.¹¹

A jobboldali címer a feleségéé, gróf Degenfeld-Schomburg Berta Klára Matild Ferdinandéé¹² /1843–1928/. Az azonosítás biztos, mivel a Degenfeld-Schomburg címer jelmondata: „Quo fata vocant” („Hová szólít a végzet”), a tárgyalt kis címeré „Quo pia fata” („Hová a kegyes végzet”).

Az asszony szintén csillagász volt, de nem műkedvelő, hanem a Magyar Tudományos Akadémia tagja, és számos közéleti méltóság viselője. A házaspárnak Kartalon csillagvizsgálója és könyvtára volt, Aranka György műve ide kerülhetett.

⁸ SZINNYEI i. m. XI. 189–190.

⁹ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára* I. Pest, 1851. 21–22.

¹⁰ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1857–1865. IX. 341.

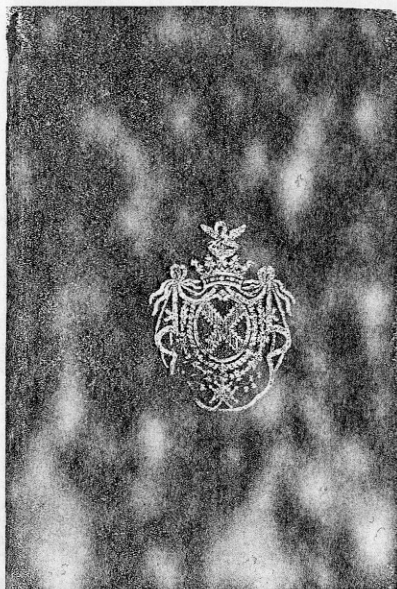
¹¹ *Magyar Életrajzi Lexikon* II. Budapest, 1969. 423.

¹² GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. 1990. 291.

Supralibros

Lolme [John]: Constitution de l'Angletere ou État du Gouvernement Anglais. Tome 2. Genève, 1787, Barde–Manget. Az elülső kötéstábla rektóján aranynyomású, ovális, heraldikus supralibros van, a címer felett ötágú korona. A címert nem sikerült azonosítanom; a könyv possessora egyébként gróf Dessewffy József volt, aki ebbe a kötetbe magyarosan „Deseöffy”-nek írta be magát.

8. kép

Adatközlésem tallózó jellegű, de továbbra is szándékomban áll az ehhez hasonló, véletlenül előkerült ex librisek, címerek, supralibros közzététele.

ESZTER OJTOZI

Ex-libris, marques, armoiries utilisées de manière spéciale, supralibros dans les livres anciens de XVIIIe siècle de la Bibliothèque Universitaire et Nationale de Debrecen

OJTOZI ESZTER

A TÜRELMI RENDELET SZÖVEGE C. W. F. WALCHTÓL

Ribay György possessori bejegyzésével

A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 18. század végéről származó idegen nyelvű könyveinek átnézésekor akadt a kezembe egy vékony füzet, amely érdeklődésre tarthat számot.

Bibliográfiai leírása a következő:

WALCH [Christian, Wilhelm, Franz]: Der Evangelischen in Königreich Ungarn neueste an Ihro /sic!/ Kaiserliche Majestät übergebene Vorstellung ihrer Religionsbeschwerden und die darauf ertheilte aller-gnädigste Resolution.

Herausgegeben von Consistorialrath zu Göttingen. Lemgo, 1782, Meyer. VI, 66 l. 4¹

Raktári jelzete: 764. 365

A címlapon a possessori bejegyzés: Georg Ribay.

A füzetet végigolvasva nyilvánvalónak találok, hogy propagandacélt szolgált; megjelentetésével Walch meg akarta ismertetni a korabeli közvéleménnyel a magyarországi protestánsok helyzetét és annak változásait.

Ő maga a protestánsok ügyének harcosa, és a protestáns teológia tanítója.

Walch (1726–1784), 1757-től a göttingeni egyetemen a teológia professzora volt.²

A füzet címlapján szükségesnek tartotta azt is közölni, hogy konzisztórium tag funkcióját töltötte be.

Már korábban is foglalkoztatták a magyarországi protestánsok problémái.³

Visszatérve a füzet tartalmára, a magyarországi protestánsok gravameneiket 1781. április 29-én nyújtották be a felségnek, aki október 25-én válaszolt, kiadva a türelmi rendeletet német és latin nyelven. Walch 1782. február 9-én adta sajtó alá a füzetet.

¹ A füzetet a Bayerische Staatsbibliothek nyomtatott katalógusa Can. p. 767 Beiband 1. szám alatt jegyzi.

² *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft.* Tübingen, 1962. VI., 1529–1530.

³ MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest, 1939. 167.

A türelmi rendelet kibocsátását nem lehetett elkerülni. A hazai jozefinus kormányzat legfontosabb, a következő évszázad eseményeit is szabályozó rendeletéről van szó.⁴

Ideje rátérni a possessorra Ribay Györgyre (Juraj), aki 1754–1812 között élt és működött. Evangélikus lelkész volt, valamint filológus és könyvgyűjtő. Életének és tevékenységének legkiválóbb ismertetését Szinnyei József adja.⁵

Ribay az erlangeni és a jénai egyetemeken tanult; hazatérve lelkészkedett, majd 1797-ben Pesten telepedett le, antikváriumot nyitott, és vagyont szerzett vele. Végül 1798-ban Torzsára hívták meg lelkésznek, ott hunyt el 1812-ben.

Ribay tudós, kiváló filológus, szlavista volt. Ebbeli érdemeit a nemzetközi szakirodalom jegyzi.⁶

Sok pénzt költött könyvekre, többnyire vallásos⁷ témájúakat vásárolt, mindegyik könyvébe beírta a nevét, a könyveket, ha rongáltak voltak kijavíttatta; az általam tárgyalt füzet rozoga címlapja is alátétellel van ellátva. Tőle származik az Országos Széchényi Könyvtár ószláv nyelvű Osztrogi Bibliája⁸ is (Lvov, 1581 Ivan Fedorov), ebben láttam először Ribay keze vonását.

A füzet 1986-ban került a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár állományába, duplum venditum bélyegzővel, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárából.

ESZTER OJTOZI

Le texte de l'édit de tolérance rendu par C. W. F. Walch, avec la note du possesseur György Ribay

---

⁴ *Magyarország története 1686–1790.* Budapest, 1989. 4/2. 1047–1048.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest. Ribayról XI. 949–951.

Lásd még: *Encyklopedia Slovenska.* Bratislava, 1981. V. 93–94. valamint ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest, 1977. 510.

⁶ *Kleine slavische biographie.* Wiesbaden, 1958. 586.

⁷ HAVRÁN Dániel: *Ribay könyvtára a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Magyar Könyvszemle. 1902. 360–361

⁸ SOLTÉSZ Elisabetha – VELENCZEI Catharina – W. SALGÓ Agnés: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Széchényiana asservantur.* Budapestini, 1990. I. 295.

BAKÓ ENDRE

ADALÉKOK MÁRAI SÁNDOR ÉS DEBRECEN KAPCSOLATÁHOZ

Most, hogy Márai Sándort újra felfedezték a magyar olvasók, (eddig legalább 20–25 könyve jelent meg új kiadásban), s az irodalomtörténet is rehabilitálta, (két monográfia és tanulmányok egész sora készült róla) egyes könyvei feltűnő külföldi sikereket aratnak, feltolulhat a kérdés: járt-e íróként valaha, szerepelt-e nyilvánosan Debrecenben, volt-e szellemi összeköttetése, munkakapcsolata a várossal? Meghívta-e a civitas valamelyik egyesülete, társasága személyes találkozóra? Hiszen Debrecenben több irodalmi társaság is működött, a Csokonai Kör és az Ady Társaság országosan ismert irodalompartoló tevékenységet folytatott, Debrecenbe hívta a magyar írók színe-javát. Ha fellapozzuk az Ady Társaság repertóriumát, azt látjuk, hogy Márai nem volt a vendégek között. Bár a Csokonai Körnek nem készült az Ady Társasáéhoz hasonló bibliográfiája, amelyből azonnal ellenőrizni lehetne meghívott íróvendégeit, a társaság történetével foglalkozó dolgozatok alapján kijelenthetjük, hogy a konzervatív Csokonai Kör sem hívta meg Márai Sándort, már csak azért sem, mert a kassai származású író urbánus lévén, más világnézet elkötelezettje volt. Ez a Hankiss János – Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténetéről, a Panorámáról írt bírálatából is kitetszik.¹

Márai azonban egy alkalommal bizonyosan szerepelt Debrecenben. Az *Újság* c. liberális lap, amelynek munkatársa volt, 1934. február 18-án vasárnap felolvasó estet rendezett az Arany Bika dísztermében, amelyen Kóbor Tamás, Márai Sándor, Nagy Endre, Püskösti Andor szerepelt. A február 11-től naponta megjelenő előzetes híradások mindvégig ígérték Zsolt Bélát, később Asher Oszkárt is. (Az utóbbi eredetileg az Ady Társaság meghívottja volt.) Az est tiszta jövedelmét a Magyarországi Magántisztviselők Szövetsége debreceni csoportjának munkanélküli segélyalapja javára fordították.

A *Debrecen* nevű Kelet-magyarországi napló egyik beharangozója így jellemzi az író munkásságát: „Márai elmélyedő komolyságával éppúgy megtalálta az utat a közönséghez, mint Zsolt Béla szarkazmusával.”² A 16-i ajánlás tudtul adja, hogy a „szenzációs irodalmi est”-en „Márai Sándor először szerepel a debreceni közönség előtt, és ezt azzal teszi emlékezetessé, hogy Casanova c. színdarabjából ismertet részleteket, amelyet most készül bemutatni egyik fővárosi színház.”³

¹ *Újság*, 1930. aug. 24. 5.

² *Debrecen*. 1934. febr. 15. 7.

³ *Szenzációs a vasárnapi irodalmi est műsora*. Debrecen, 1934. febr. 16. 7.

De Márai csak az önkéntes száműzetés éveiben jelentette meg az *Egy úr Velencéből* c. kétfelvonásos színjátékát. (Washington, 1958) Ezt jóval megelőzte a *Vendégjáték Bolzanóban* c. regény, amelynek Casanova a hőse. A színmű jegyzete ekképp tájékoztatja az olvasót: „(Az) *Egy úr Velencéből* a szerző *Vendégjáték Bolzanóban* (1940) című regényének verses színpadi változata.” Meglehetősen előbb a színpadi művet tervezte, helyette mégis a regény készült el hamarabb. A *Kaland* (1940) c. színműve kapcsán az ismertetések hangoztatták, hogy ez az első színpadi alkotása. Maga Márai három nappal a *Kaland* premierje előtt is azt nyilatkozta: „Mint mondtam, számomra teljesen új terület a színpad.”⁴ A debreceni újság részéről azonban hibát vagy félreértést feltételezni nemigen lehet, nyilvánvaló, hogy készen kapta az előre megfogalmazott anyagokat a rendezőktől, méghozzá budapesti forrásból. Itt kell megjegyeznünk, hogy 1920-ban, egy nagybátyjának küldött levelében Márai azt írta: „Most befejeztem egy darabomat, idekűnn játszani fogják, s tavasszal leküldöm valamelyik pesti színháznak is egy ügynökkel...”⁵ Úgy látszik, ez is csak terv maradt.

A *Debreczeni Független Újság* a szereplés napján csaknem egy teljes oldalon foglalkozott az „öt generális” személyével, „akik a csillagot nem a parolijukon hordják, hanem a homlokukon”. Ők „a szabad gondolat, a szárnyaló tehetőség, a magyar európaiság maroknyira olvadt elitcsapatának öt nagyhírű bajvívója.” Farkas Lajos főszerkesztő, a cikk írója telt házat várt, akár kétezer embert, noha az előadást belépődíj ellenében lehetett látogatni. „Fogadni mernék – egy Márait teszek száz Pekár ellen – hogy vasárnap este roskadáig megtelik a Bika díszterme. Akiknek Debrecenben a tiszta toll és a szabad gondolat még jelent valamit, tódulni fognak, hogy meghallgassák a magyar publicisztika és regényírás örökifjú bölcsét, Kóbor Tamást; a titáni erejű és mégis franciásan könnyed Márai Sándort, aki az utolsó tíz évben a szemünk láttára nőtt a magyar irodalom erdejének egyik legmagasabb, legértékesebb tölgyévé (...) Ezek az írástudók nem árulók. Sok csapást, megfélemlítést, gáncsot szenvedtek már el, és az élet megtanította őket arra, hogy nagyobb tett annyit mondani ki az igazságból, amennyit lehet, mint dekoratív, de céltalan hősiességgel fejfel rohanni a falnak.”⁶

Az ünnepségre megérkezett Ágai Béla, az *Újság* kiadója is felesége társaságában. A nagysikerű előadás közönségének soraiban ott ült Ady Lajos tankerületi főigazgató, akinek bátyját baráti szálak fűzték Nagy Endréhez, Kóbor Tamáshoz. A *Debreczen* beszámolója szerint Nagy Endre bevezetője szellemi rákétázásnak bizonyult. „Márai Sándor az országos nevű regényíró 'Egy polgár vallomásai' című regényéből olvasott fel érdekesen izgalmas, pszichológiai

---

⁴ Színházi Magazin, 1940. okt. 13.

⁵ Idézi FURKÓ Zoltán: *Márai Sándor üzenete*, Bp. é. n. 93–94.

⁶ FARKAS Lajos: *Konferánsz magánbuzgalomból*. DFÚ. 1934. febr. 18. 4.

mélységekkel telített regényrészletet, mely valósággal magával ragadta a publikumot. Külön élmény volt Asher Oszkár szavalóművész száma, aki Pütkösti Andor, Nagy Endre, Zsolt Béla és Márai Sándor verses, illetve prózai írásaiból szavalt el néhány remeket.” Mint látható, Márai megváltoztatta eredeti tervét, amit megerősít egy másik tudósítás is. „Nagy Endre szellemes, derűs konferansza vezette be az estet, majd Márai Sándor olvasta fel rövidesen megjelenő regényének mesteri tollal megírt néhány részletét.”⁷

A lelkendező méltatások mellett fennmaradt egy kritikus hangvételű beszámoló is, amely feltehetőleg hitelesebben ítélte meg a rendezvényt.⁸ Hitelét növeli, hogy ez a lap is liberális irányvonalú volt, akár az *Újság*, nyilván ezért is vette komolyan a fővárosi lapárs bemutatkozó gesztusát. Már a cím maga ironikus, nem különben a folytatás. „Nem lehet arról vitatkozni, hogy a Pesti Írók derék írók, kiváló írók, okos írók, bátor írók” – játszik az (-ista-) álnév mögé rejteztet tudósító a szavakkal. „Közel másfélezer ember, díszes és okos, bátor szóra szomjas serege töltötte meg zsúfolásig a Bika dísztermét. És jöttek a Pesti írók és szóltak, és nem adták azt, amit érdekes írásaik napi csemegéje után várni kellett tőlük.” Nagy Endre szereplését éppenséggel még dicséri. „De bizony Márai Sándor regényrészlet felolvasása közel sem járt ahhoz a sikerhez, amit ettől a fanyaran mosolygó polgár közírótól a közönség remélt. Úgy kandalló mellett vagy a kanapén eldőlvé annak, akinek tetszik, tetszhetik az analitikus regény ilyen részlete is, de egy nagy terem monumentális hallgatósága előtt, ahol minden intimitás elvész, nem reprezentálhatta önmagát és lapját Márai Sándor ezzel a felolvasással. Ténykedése annyira nem tartozott össze jelenlétével, hogy a közönség könnyedebben ítélő része egy csalódással lett csak gazdagabb.” Nem kapott elismerést a többi szereplő sem. „A legnagyobb szerencséje Zsolt Bélának volt, aki otthon rekedt, így teljes illúzióban maradván meg mindenki számára...”. Hibáztatja a lapot, amiért összekapkodott műsorral, készületlenül küldte íróit Debrecenbe. Több évtized távolából is elgondolkodtató a kritikus véleménye, meglehet az *Egy polgár vallomásaiból* kiragadott részlet eleve nem lehetett hatással ekkora közönségre, s Márai nagyobb sikert arat, ha egy érdekesítő irodalmi portréját vagy humoros tárcáját olvasta volna fel a vegyes összetételű publikumnak. Nem tudjuk, hogyan értékelték az írók maguk közt az est sikerét; lehetséges, hogy rossz szájjal távoztak.

Az előadáson minden bizonnyal jelen volt az idős Kardos Albert, akit főleg kortársa, Kóbor Tamás vonzott, névrokonát, Kardos Lászlót pedig a fiatalabbak, jelesül Márai Sándor. Azért is, mert 1932 utolsó hónapjaiban levelezett vele, meg akarta nyerni az *Új Írók* könyvsorozat számára, amelyet Juhász Gézával közösen készültek megindítani. „Rendkívül érdekes, sajátos mesternek tartottuk

⁷ Óriási sikere volt az *Újság* irodalmi estjének. DFÚ. 1934. febr. 20. 4.

⁸ (-ISTA-): *Pesti írók*. Tiszántúl, 1934. febr. 22. 3.

őt, olyannak, aki a kortársi irodalomban a szabad szellemű polgáriság, az európaias urbanitás jegyeit mutatta fel, s aki nélkül aligha lehetett teljes azoknak az esztendőknek az irodalmi színpéje” – olvassuk Kardos 1978-as visszatekintő indoklásában. Az egyenként 5–6 íves terjedelmű könyvek sorozata el is jutott 12 kiadványig, de Márai nem adott kéziratot. Utolsó, 1932. december 3-án kelt levelét Kardos László megőrizte és publikálta.⁹ Márai nem fogadta el a 10 százalékos jutalékot. Feltételeit nem ismerjük, de azokat a kiadó (Nagy Károly és Társai) nem tudta teljesíteni. Márai arra hivatkozott, hogy „portékája eladható”, sokkal drágább könyveiből a megjelenést követő 4–6 hétben 1500 példány szokott fogyni, a *Csutorából* már 2000 felett volt az eladott példányok száma. „De ha a kiadó 55%-ot akar adni a terjesztőnek (aki biztosan bizományba veszi a könyveket, és nem vállal rizikót), akkor az egész könyvkiadás nem egyéb, mint mesterséges álkultúra-terjesztés. Ahol az író 10, a terjesztő 55%-ot keres, ott igazán vége van egy termelési rendszernek, s legokosabb, ha az író a fiókjának dolgozik.”

Kardos Lászlónak az elutasító gesztus nem vette el a kedvét az író művészetétől. A *sziget* c. Márai-regényről 1934-ben írt bírálatot. Kitűnő kritikus lévén, biztos ítélettel állapította meg: „Márai új regénye, *A sziget* is inkább kommentár egy regényhez, mint a műfaj ismerős törvényeihez szabott írásmű. Ami ebben a könyvben esemény volna, azt inkább csak jelzi az író, futtában vagy utólag, szemérmes utalással, mint holmi kényszerűséget, tőle független tény, amellyel művészi rangjához és magas céljaihoz méltatlan volna többet foglalkoznia, mint amennyit tulajdonképpen mondanivalói feltétlenül megkívánnak.” Innen metsző logikával, analitikus következtetéssel eljutott annak megállapításához: „Egy rendkívüli stilisztá ezoterikus becsvágya fűti minden mondatát.” Továbbá: „Elolvasása után semmiféle regény-emlékünk nem marad. (...) De sokáig zeng utána egy rekedt férfihang...” Végül: „A kitűnő könyvnek akad azért néhány nyilvánvalóan gyöngébb pontja is. (...) az apróságokra vetett erős hangsúly mesterkéltséget és fontoskodást.”¹⁰ Az elemzés dióhéjban összefoglalja Márai alakító művészetének minden jellegzetességét, erényét és fogyatékoságát.

Máig érvényes megfigyelések jellemzik az *Egy polgár vallomásai* kritikái megmérettetését is. Kardos László felismerte: „(...) a második kötet egy fokkal kevésbé tömény, kevésbé gazdag, mint az első, de így is – szaporaszavúságában és ismétléseiben is – mesteri munka”. Márait elsősorban fölényes írónak érzi az olvasó – írja Kardos – ez teszi félelmissé és vonzóvá. Mert „Márai fölénye az alázat ellensúlyától nehéz” Az élet és az ember igazi nagy értékei iránt érzett titkos alázata táplálja művészi fölényét. Alkatának a másik, legmélyebb diszpozíciója a műveltség. „Írásainak jellegzetes és átható kultúrátmoszférájuk

⁹ KARDOS László: Az „Új Írók” története. In: K. L.: *Háromkönyv*. Bp. 1978. 72–73.

¹⁰ KARDOS László: *A sziget*. Válasz, 1934. 167–168.

van...” A népi etikai eszmény, vagyis az anti-individualizmus virágkorában Márai egy szélsőségesen individualista attitűdöt képvisel, amely Kardos László szerint mégis „Korszerű, mert (...) mögötte etikai parancsok szólnak.” Márai művészi titkainak teljességét fürkészve úgy véli, hogy nála a „markánsan és hatásosan megvésett íróegyéniesség mindig eltakarja kissé a művet.” De Kardos ezt nem tekinti hibának.¹¹

Logikusan kapcsolódik e megfigyelésekhez harmadik recenziója. A *Válás Budán* analitikus regény, a mese, a történet csak ürügy, keret a lélekrajz, illetve az erkölcsi üzenet számára. „Ez az attitűd korszerű, ami etikum a műalkotásból lepárolható, azt a művész ma készséggel vállalja önnön emberi erkölcséül.” Kardos egy-két szövegelemző megállapítása a narrációról, a kompozícióról közel jár a strukturalista irodalomszemlélethez. Változást észlelt Márai stílusában is, amely komolyabb és egyszerűbb, „kevesebb a játék, az ötlet, a villanásos hatás, mint a régiekben”. Az író a hangváltását a tradíciókba beolvadni készülő bölcsességgel magyarázta.¹²

Hankiss János az *Istenek nyomában* c. útirajzot méltatva, Márai művészetét a két Tharaud-éhoz hasonlította, „akik riporttémákból csinálnak mély emberi írásokat.” Néhány meghatóan szép írást az emberi tanácstalanság költészete gyönyörű példajaként emelt ki a kötetből.¹³ Juhász Géza irodalomtörténetében így értékelte: „A városi életnek sok számottevő ábrázolója van, például Márai Sándor. Teljesítményük kívül esik irodalmunk mai fő sodrán, de sok jele van, hogy legközelebbi megújulás megint erről a városi oldalról várható.”¹⁴ Juhász helyenként egyetértően magyarázva-mentegetve, helyenként kritizálva Németh László mély magyar, híg magyar fogalom párját, egy helyütt így példálózik: „Senki nem fogja rá, hogy mély magyar, a derék Dugonics Andrásra, bármennyire magyarkodik, sőt népieskedik, sem Márai Sándorra, akármilyen művelt, kitűnő írásművész.”¹⁵ Személyes jellemzés is készült róla Gulyás Pál tollából, a Lillafüredi írótalálkozó alkalmából: „Ki ez az író? Egy ember, aki belső erő parancsán kényszert érez az igazságot formába önteni. Az író legfőbb feladata a nevelés... Ez már nem Karácsony Sándor mondókája. Márai Sándor beszél most, az Európán át lépegető. Ő kiküszöböl minden kollégiumi érdekességet a

¹¹ KARDOS László: *Egy polgár vallomásai*. Válasz, 1935. 551–552.

¹² KARDOS László: *Válás Budán*. Válasz, 1936. 116–117.

¹³ HANKISS János: *Istenek nyomában*. Debreceni Szemle, 1938/1. 46. (Jerome) Ernest Tharaud 1874–1952 és (Jean) Charles Tharaud 1877–1953, az egzotikus riportázs megteremtői. Ernest 1899–1903 között a budapesti tudományegyetem lektora, az Eötvös Kollégium tanára. Magyar írók műveit fordította francia nyelvre.

¹⁴ JUHÁSZ Géza: *A magyar szellem vándorútja*, Debrecen, 1942. 119.

¹⁵ JUHÁSZ Géza: *Nép és középosztály*. Tiszántúl, 1942. ápr. 5. 9.

beszédjéből. Ő nem öregdeákosan paradox. Magasztos, fennkölt, finom, halk, fáradt, mint egy nagypolgári alkony.”¹⁶

A *Debreceni színészet története* c. könyv számon tartja, hogy a Csokonai Színházban bemutatták *Kaland* c. színművét, amelyet a Nemzeti Kamaraszínházában csaknem négyszázszor játszottak. Az 1940-es évek elején vidéken a staggione-rendszer dominált. 1942. február 17-én búcsúzott Beleznai Unger István társulata Debrecentől, s február 20-án mutatkozott be a Pécsről érkezett Jakabffy Dezső együttese. A *Debreczen* február 18-án adta hírül, hogy Tőkés Anna vendégjátéka lesz a Jakabffy-társulat jövő heti műsorának eseménye. „A Nemzeti Színház kiváló művésznője Márai 'Kaland'-jában játssza el híres szerepét, kedden Debrecenben. Partnerei: Zách János, Antal Ida, Márkus Lajos s Lendvay Lajos lesz. A darabot vitéz Jakabffy Dezső direktor rendezi.” A debreceni lapok kritikái a teljes elismerés hangján méltatták az eseményt. Benyovszky Pál szerint „(...) Vérbeli író kiváló alkotása ez a színdarab, mely társadalmi vonatkozású témájánál fogva nem sajátosan magyar színmű, de egy kivételes tehetségű magyar szerző értékes megnyilatkozása.”¹⁷ Benyovszkynak a debreceni előadás jobban tetszett, mint a pesti, amelyről a bemutató alkalmával már kritikát írt. A *Debreczen* névtelen kritikusa egyenesen úgy vélte, „A darab olyan mestermű, mintha hosszú színpadi munka után tett volna mesterszerző ezzel pontot eddigi munkásságára. Se elvenni, se hozzátenni nem lehet semmit a világon. Benne van minden.”¹⁸

Még egy különös eseményről érdemes megemlékeznünk. Egy újságcikk beszámolója szerint „Visszautasították Márai Sándornak Debrecenre sértő megállapítását a Kollégiumi Diákszövetség összejövetelén.” A közleményből az derül ki, hogy a tisztos hírnévnek örvendő társaság rendes havi összejövetelén dr. Otrokocsi Nagy Gábor (a későbbi *Mi fán terem* c. könyv O. Nagy Gábor) a *Csittvári Krónikáról* tartott előadása kapcsán „Sajnálattal állapítja meg, hogy Márai Sándor egyik könyvében Kassát és Debrecent összehasonlítva azt mondja, hogy míg Kassán kultúra volt, Debrecenben csak a disznóöléshez értettek. Ez a megállapítás csak a tények nem ismerésének lehet eredménye. Vitéz Besenyei Lajos, a szövetség elnöke csatlakozott az előadóhoz, és szörnyű tévedésnek nevezte Márai állítását, elsorolva, hogy a 17. és 18. században Debrecen miért járt messze Kassa előtt a kultúra terén. Csobán Endre városi főlevéltáros az első magyar népszámlálás adataival bizonyította, hogy Kassán abban az időben kétszer annyi volt az analfabéták száma, mint a parasztnak nevezett Debrecenben. Ez pedig igazán a kultúra fokmérőjének tekinthető.”¹⁹

---

¹⁶ GULYÁS Pál: *Lillafüredi napok*. Forrás, 1943/1. 118–120.

¹⁷ BENOVSZKY Pál: *Tőkés Anna a 'Kaland'-ban*. Debreceni Újság-Hajdúföld, 1942. febr. 25. 7.

¹⁸ *Kaland, Tőkés Anna felléptével*. Debreczen, 1942. febr. 25. 7.

¹⁹ Debreczen, 1942. márc. 20. 5.

Nem tudjuk, mely könyvének mely passzusát kifogásolták, és hogy eljutott-e az íróhoz a tiltakozás? (A *Kassai őrvár* c. esszékötet Debrecenre vonatkozó minősítést nem tartalmaz.) De később Márai Sándor Debrecenhez valóban negatív képzeteket asszociált. Íme néhány adalék: „Rimbaud magyarul. Kis könyv, Debrecenben adták ki. Talán ez a megható benne: a zsíros, süket Debrecenben, e tömör és konok avar-várban él egy lélek, mely visszhangot akar adni e vad zsenikölyök csodálatos, komor-játékos, tragikus életének és költészetének. Mindig, mindenütt a csoda lobban föl: például Rimbaud, magyarul, Debrecenben.”²⁰ Kardos László Rimbaud-fordításairól van szó, melyek az *Ampelos könyvek* sorozat IV. tagjaként jelentek meg 1944-ben, Grünmann Sándor kiadói buzgalmából a Pannónia Könyvnyomdában. (Még a *Lyra Hispanica* is napvilágot látott Gáspár Endre és Pál Endre magyarításában, ami valóságos csoda a zsidótörvények, a gettózás, a munkaszolgálat és a deportálások korában.) Véltetően maga Kardos László juttatta el hozzá a könyv egy példányát vagy az ő megbízásából a kiadó. Mint látható, a katolikus, polgári identitásával tüntető Márai a protestáns, paraszti gyökereihez ragaszkodó Debrecenről azt képzelte, hogy ott a könyvek lapjaiba még mindig szalonnát csomagolnak.

Mindezzel összefüggésben lehet a népi írók iránt érzett nem szűnő ellen-szenve, amelynek feltárása most nem feladatunk. Jellemző adalék, hogy véleménye szerint a Nyugat nemzedékéből négy író marad meg: Babits, Kosztolányi, Krúdy. „Melléjük (...) a protestáns Móricz életműve látszik még, siváran, komoran, debrecenien; gutaütéses, konok szenvedélyek érgörcsében vonaglik Móricz műve.”²¹

Meghívták az 1946-os debreceni írói napokra, de nem ment el.²² A rendezvény témája, a magyar irodalom egysége, mint minden irodalompolitikai diskurzus, kedve ellenére volt. 1943-ban a kolozsvári *Termés* felkérésére is azt válaszolta, hogy az évtizedes tapasztalás arra tanította, leghelyesebb, ha az író az időszerű kérdésekre mindig műve egészével, s ne alkalmi válaszokkal feleljen.²³ Ne feledjük azonban, hogy a Lillafüredi találkozóra elment és előadást tartott.

²⁰ Napló 1943–1944. 129.

²¹ Napló, 1945–1957. 279.

²² Magyarok, 1946/8. A meghívott írók névsora a borítón

²³ Termés, 1943. Nyár, 112.

ENDRE BAKÓ

Some Additional Data to the Connection of Sándor Márai and Debrecen

Sándor Márai, one of the most important Hungarian writers in the 20th century, on one occasion participated in a reading in Debrecen in 1934, together with the fellow-writers from the journal 'Újság'. This study deals with the press coverage of this participation. It is interesting that Márai originally promised to read a section from his play titled 'Casanova' but he finished this play later in his years in emigration. This study also mentions the fact that Márai did not give a manuscript for the series of 'Új Írók' published in Debrecen and it also reviews the opinions of the critics in Debrecen about Márai. Finally, it gives information about the fact that Márai had negative notions of Debrecen for some reasons.

BORBÉLY SZILÁRD

**A FÖLDI JÁNOSNAK TULAJDONÍTOTT
A' TERMÉSZET TUDOMÁNYA**

Földi Jánosnak itt közreadott terjedelmes kézirata a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található a Quart. Hung. 121. jelzet alatt. A címlapon található pecsétek egyike (Ex Museo Hungarico) a jelenlegi tulajdonosra, míg a másik (W. Jankovich Miklós Gyűjteménye 1830) körírása a korábbi tulajdonosra, a híres gyűjtőre utal. Egy másik jelzet található még a címlapon, tollal írva: Ms. Sec. XVIII. Erről a kézitről hosszú időn keresztül úgy tudta a Földfilológia, hogy a hadházi orvos-literátor hátrahagyott iratai közül való. Nagyobb figyelmet azonban nem szenteltek neki.

A kézirat – úgy tűnt – más utat járt be, mint a hagyatéék többi része. Mivel Földi János hagyatékának sorsa ismeretlen, könyvei és kéziratai halála után még egy ideig az özvegnél, Weszprémi Juliannánál voltak, majd talán a Debreceni Kollégium tanárához, Lugossy József kerültek, aki az 1847. évi megemlékezést szervezte. Ezt követően nyomuk veszett, és vagy kallódnak, vagy máig tisztázatlan körülmények között elvesztek.¹ Noha halála után alig két évvel Földi hagyatéka iránt – Csokonai Vitéz Mihály segítségét kérve – többen is érdeklődtek: a Bécsi Magyar Hírmondó szerkesztői,² gróf Széchényi Ferenc, a Nemzeti Múzeum alapítója³. De Csokonai maga is forgatott ilyen terveket a fejében, szeretne volna kiadni Földi „papirosait”; különféle elképzelései voltak erre vonatkozóan. 1803. január 4-én kelt levél tanúsága szerint Márton József és Császár József szeretne volna megszerezni a kéziratosokat. Meglehet ez a levél már egy Csokonai tervre adott válasz, mely szerint a Hírmondó vállalná a kiadás költségeit, amint azt Debreczeni Attila jegyzetében feltételezi.⁴ A kéziratos megszerzése ekkor is akadályba ütközött, mert Mártonék levelének kézhezvétele után nem sokkal, 1803. január 19-én kelt levelében Csokonai már Széchényi

¹ NAGY Sándor, *Földi János hadházi évei, (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez)*, in: Déri Múzeum Évkönyve, 1975. 714. skk.

² „Tselekedje meg azt Barátom az Úr! hogy Földi Írásai küldődjenek fel most Nagy József Úr által pro Magyar Hírmondó, 's izenje meg az Özvegy, hogy mit kér érte, Görög Barátom megadja...” in: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezés*, (továbbiakban Cs/Lev.) s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp. 1999. 227.

³ „Így a' MUSEUM számára alázatosan bátorkodom néhai Dr. Földi Jánosnak, a' Természeti H[isto]riára 15 eszt. alatt öszveszedett Gyűjteményeit recommendálni. [...] Én az említett Tudóssal 6 esztendeig voltam szoross barátságban, esmérem studiumait, esmérem kézírásait. Ha méltóztatik Excád parantsolni: az Özvegytől megalkuszom azokat.” Cs/Lev. 232–233.

⁴ Vö. Cs/Lev. 759.

Ferencnek ajánlja az özvegnél lévő kéziratok megvásárlását az ekkoriban alapított Nemzeti Múzeum számára. A Földivel való hat éves barátságára hivatkozó Csokonai ebben a levélrészletben a *Természeti História* két, még meg nem jelent darabjáról beszél csupán, nevezetesen a botanika és a mineralógia kéziratot anyagát kívánja megszerzi Földi özvegyétől. Válaszlevelében Széchényi megbízta Csokonait azzal, hogy tájékozódjék a kéziratok áráról.⁵ Aztán ezekből a tervekből nem lesz semmi, mivel Wesszprémi Júlia, akárcsak a tudós doktor Wesszprémi István özvegye, a kéziratokat nem hajlandó kiadni a kezéből; erről Kazinczynak számolt be Csokonai részletesen az 1804. június 14-én kelt levelében.⁶ A botanikatörténész Gombocz Endre feltételezése sem állja meg a helyét, mely szerint Diószegi Sámuelnek és Fazekas Mihálynak a *Magyar fűvész könyv* írásához sikerült megszerezni és felhasználni⁷ Földi János botanikai jegyzeteit. De ezt a feltevést adat nem támasztja alá. Nagy Sándor kutatásai pedig megnyugtató módon bizonyították, hogy a Fűvész könyv szerzői bizonyosan nem használhatták Földi jegyzeteit.⁸

Nem áll rendelkezésünkre adat arra vonatkozóan sem, hogy ez a munka miként kerülhetett a híres gyűjtő Jankovich Miklós birtokába. Hagyatékának részeként a kézirat már úgy jutott a Nemzeti Múzeum, illetve a könyvtári és kéziratári anyag később az Országos Széchényi Könyvtár birtokába, mint Földi János kézírata. A közismert Földi János névvel kapcsolatban nem is merült fel kétely, hogy az ne lenne azonos az orvos-literátor Földi János (1755–1801) nevű természettudóssal, aki többek közt, leghíresebb ismert műveként az első magyar állatant (*Természeti história. Az állatok országa*, Pozsony, 1801) írta. A kézirat pecsétje alapján ez az anyag 1830 után kerülhetett Jankovich Miklós gyűjteményébe. A munka beleilleszkedik az orvos-literátor Földi Jánosról kialakult képbe, akinek a hagyatéka ekkor még köztudott módon megvolt. Azonban sehol sem történik róla említés mindaddig, amíg a Jankovich-gyűjteményből át nem kerül a Nemzeti Múzeum birtokába.

A kézirat keletkezés körülményeire vonatkozóan is csak feltételezésekkel élhetünk. A hagyatékkal együtt elkallódott, majd másolatban megint előbukant, Földi János saját kezű rövid, latin nyelvű biográfiájában sincs adat arra nézve, hogy milyen céllal és mikor készítette el Földi János ezt a kéziratot, amennyiben valóban ő a szerzője. A szöveg jellege, tartalma, didaktikus és váz-

⁵ „Néhai Dr. Földy János Írásai mivoltok és árok iránt bővebb tudósítást várok az Úrtól...” in: Cs/Lev. 235. – Annak nincs nyoma, hogy Csokonai a Földi kéziratok „mivoltok”-ra vonatkozólag részletekbe menően tájékoztattatta volna Széchényit. Talán mert nem állt módjában.

⁶ Cs/Lev. 299.

⁷ GOMBOCZ Endre, *A magyar botanika története*, Bp. 1936. 372.

⁸ NAGY Sándor, i. m. 717–723. Az 1830–1840-es években az özvegnél, illetve később Lugossy József birtokába került.

latos áttekintése arra enged következtetni, hogy 1.) oktatási anyagként vagy 2.) ismeretterjesztési szándékkal íródott ez a kompendium. Nem tudományos ambíciók vezethették szerzőjét. Mindezek alapján feltételezhetően a szöveg mindenképp diákok számára íródott. Az elemi vagy legfeljebb az alsó gimnáziumi osztályok számára készült oktatási segédlet vagy ismeretterjesztő mű jöhet számításba a szöveg létrejöttének céljaként. A 2.) feltételezés kevésbé látszik valószínűnek, mert könyvpiaci vállalkozásként kevésbé tűnik értékesíthetőnek. Feltételezésünk inkább a tankönyvírást valószínűsíti. Annál is inkább, mivel az Álmosdi tantervben már érvényben volt, hogy a „Magyar Oskola” III. osztályában 3. tantárgyként „A Természet Históriajából a Plánéták és az Ásványok országát a Technológiával egybe kötve” kell oktatni.⁹ Az Álmosdi-tanrend az egy meglévő gyakorlatot rögzített, hiszen az 1801-ben készített, ám soha meg nem valósított, tanterv megfogalmazza azt a kívánalmat, hogy „a természeti dolgok is tanítódjanak, és erre végre könyv készítődjék” „a felső négy középfokú osztály számára”.¹⁰

Az 1801-es, meg nem valósult tervezet azonban, ha a – főként magyar nyelvű – tankönyvként is használható tudományos művek 1803 és 1804 évben Debrecenben megjelent bibliográfiáját vizsgáljuk, akkor a két-három évvel előbbi, vagyis épp az említett tantervi célok beérésével sejtet kapcsolatot. Az 1804-es, új tanrend tankönyvként használt könyvei listáján található Szentgyörgyi József *A legnevezetesebb természeti dolgoknak, esméretei* (Debrecen, 1803) című könyvet. Talán nem alaptalan annak feltételezése, hogy Földi munkája sem lehetett független a kollégiumi oktatás tervezett módosításától. Arra vonatkozólag azonban semmilyen adat nem bukkant fel, hogy az orvos-literátor Földi Jánost felkérték vagy valaha is szóba került volna az ő tanári meghívása a Kollégiumba.

Az 1801-es tervezet 8. pontjának iránymutatása szerint „A praejudiciumok és babonáság kiírtására igen sokat tenne, ha a grammatisták kezébe azoknak captusához alkalmaztatott *Physica* adódnék. *Fogja irni Prof Tiszteletes Sárvári Pál uram.*”¹¹ Sárváry Pál 1801-es tervét azonban nem fogadták el¹², és vagy elvesztette kedvét, vagy Földi János is készített egy tankönyvtervezetet. Földi János az 1770-es években tanult a Kollégiumban, és az oktatott anyagot kiválóan

⁹ BAJKÓ Máttyás, *A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora*, in: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp. 1988. 153.

¹⁰ GAÁL Botond, *A természettudományok oktatása és művelése a Kollégiumban*, in: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp. 1988. 593

¹¹ CSENDES József, *Reáliák tanítása a 400 éves Debreceni Református Kollégiumban*, in: *Egyházi Értekezések. Tanulmányok az egyházi élet köréből*, szerk. CSIKESZ Sándor, Debrecen, 1938. 201. Különnyomat.

¹² GAÁL Botond, i. m., 607–608.; TÖRÖS László, *Sárvári Pál, Arany János professora*. Nagykőrös, 1938.

ismerte, talán ezért is a kéziratos munka feltűnő hasonlóságot mutat a Maróthi György és Piskárkosi Szilágyi Sámuel által oktatott gyakorlati és elméleti fizika anyagával, témaköreivel.¹³ A természettudományoknak a Kollégiumbeli oktatásáról az 1770-es Maróthi-féle *Methodus*ig csak bizonytalan feltételezéseket fogalmazott meg adatok híján a témát az intézmény történetének reprezentatív összefoglalójában a fejezetet jegyző Gaal Botond.¹⁴ Kutatásai szerint az 1795-ös évben 18% lehetett a reáliáknak, a természettudományos tárgyaknak a humániorákhoz viszonyított aránya. Ez az arányszám az 1804-es Álmosdi tanterv kidolgozása és elfogadása után – az előzetes szándékokkal szöges ellentétben – tovább romlott. A kézirat keletkezése tehát akár kapcsolatba hozható volna a Kollégiumi tankönyvírási tervekkel.

Ezt valószínűsíteni látszik a keletkezés feltételezhető ideje, melyet szintén az 1801–1804-es évekre, Földi halála közeli időpontra datálható. Ezt alátámasztja az a tény, hogy a kézirat a bolygók felsorolásakor egy a kor számára szenzáció számba menő új felfedezésre is hivatkozik. 1801-ben fedezte fel Piazzzi Palermóban a Ceres nevű kis bolygót, a Mars és a Jupiter pályája között keringő számos apró bolygó első képviselőjét, melyeknek létét már Kopernikusz óta sejtették, csak az elégtelen eszközök miatt nem tudták bizonyítani. Még meglepőbb azonban ezt olvasni: „Pallást azután való esztendőben. Azolta is egytet találtak fel a’ mellyet Junónak neveznek.” A Palas nevű kisbolygót 1802. március 28-án figyelték meg, míg a Junó felfedezése 1804. szeptember 1-jén, Brémában Olbers nevű csillagász által történt. Ezek a megjegyzések mindenképp magyarázatra szorulnak.

Úgy tűnik tehát, hogy az 1804-es év lehet a kézirat keletkezésének vagy kiegészítésének időpontja. Míg ugyanis a korábbi bolygókról pontos számítások és megbízható értesülésekkel rendelkezik a szöveg írója, az utóbbiról nem közöl részletező adatokat. Ugyanakkor az 1804-es évvel véget ér a kézirat által követett felfedezések sora, noha azok még a 19. század elején gyors egymásutánban követték egymást. Ezért joggal feltételezhető, hogy aki írta vagy kiegészítette a kéziratot, eddig az évig követte a tudománytörténet eseményeit. Ez azt jelenti, hogy a szöveg végleges állapotát az 1804-es évben nyerhette el. Ha feltételezzük, hogy szerzője valóban az orvos-irodalmár Földi János volt, akkor még egy másik kéz – hiszen a kézirat nem Földi János autográf írása – közreműködésére volt szükség, aki nem csak másolt, hanem kiegészítéseivel részt vett a szöveg végleges állapotának kialakításában. Mindez azonban csak feltételezés, mivel a hagyaték elkallódásával alig áll rendelkezésre adat Földi János életének utolsó

---

¹³ Vö. CSENDES József i. m. 192–204., illetve GAÁL Botond, i. m. 603–610.

¹⁴ GAÁL Botond, i. m. 592–626. különösen 592–610.

szakaszára, az 1791–1801 közötti évekre vonatkozóan.¹⁵ Nagy Sándor Földi János életével foglalkozva állapította meg ezt, de épp az ő kutatásai nyomán erre az utolsó tíz évre vonatkozóan immár sokkal többet tudunk, mint korábban.¹⁶

Földi János 1795-ben határozta el, hogy három kötetben kiadja a magyar *Historia Naturalis*-t. A „természet három országából” elsőként az *Az állatok országa* kézírata készült el. Nincs adat arra, hogy Földinek szándékában állt volna egy – különösen ilyen népszerűsítő vagy tankönyv-jellegű – „természettudomány” írása. A szerzőség kérdése tehát kétséges. A helyzetet bonyolítja még, hogy a kézirat, mint említettük, nem autográf. A Földi-filológia ezt a munkát régóta a hadházi orvos-literátornak tulajdonítja. Vélhetően azóta, hogy a Nemzeti Múzeum Könyvtári katalógusába bekerült. Ennek a vélekedésnek az első előfordulása a Szinnyei-féle lexikon 1894-ben megjelent kötetében található.¹⁷ Talán Szinnyei nyomán történt a szerzőség vélelmezése Molnár Ágnes könyvében is, bár ő Szinnyei szócikkéről nem tesz külön említést.¹⁸ Ez a hagyomány folytatódik az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* Szilágyi Ferenc által jegyzett szócikkében is. Szilágyi Ferenc is megemlíti a kéziratok művek között: „A természet tudománya (tankönyv jellegű)”¹⁹ zárójeles megjegyzéssel látva el. Szinnyei József életrajzi lexikona és az *ÚMIL* szócikke között más lexikonokban is felbukkan ez a kéziratok mű mint Földi Jánosnak tulajdonított, kiadatlan munka.

Noha kétségek már Mixich Lajos életrajzában, illetve Földi János verseinek kiadási előszavában megfogalmazódtak: „A Nemzeti Múzeum kéziratárában Quart. Hung. 121. jelzés alatt van egy Jankovich Miklós gyűjteményéből oda került kéziratok természettudományi munka: *Természet Tudománya* és szerzőjéről Földi János van feltüntetve. A kézirat azonban nem származhatik Földitől, mert egyrészt nem az ő kezeírása, másrészt a bolygókról szólva a *Ceres* is említi. A Ceres bolygót pedig *Piazz* József olasz csillagász 1801. január 9-én fedezte fel, Földi halála évében.”²⁰ Mixich érvelése azonban nem zárna ki Földi János szerzőségét, hiszen a hírlapok tudósításait követve Földi tudomást szerezhettek volna még erről a felfedezésről április 6-án történt halála előtt. Az idegen kezűség sem egyértelműen kizáró érv, hiszen lehetne a kézirat az eredetiről készült másolat is, amelyet a másoló a munka végleges szövegállapotának

¹⁵ NAGY Sándor, *Földi János házassága. Egy tudományos misztérium története és Csonkai állítólagos szerelme*, in: *Alföld* 1973/11. 146.

¹⁶ Vö. NAGY Sándor, i. m. in: *Déri Múzeum Évkönyve*, 1975. 771–774.

¹⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III. kötet. Bp. 1894. 682.

¹⁸ MOLNÁR Ágnes, *Debreceni arcok a felvilágosodás színteréből*, [A szerző kiadása] Bp. 1938. 138.

¹⁹ *Új magyar irodalmi lexikon*, A–Gy., második, javított kiadás, szerk. PÉTER László, Bp. 2000. 668.

²⁰ MIXICH Lajos, *Földi János élete*, Bp., 1905. *Földi János költeményei*, Régi Magyar Könyvtár 25., kiad. és bev. MIXICH Lajos, Bp. 1910. 122–123.

kialakítása során még kiegészített, frissített az időközben ismertté vált kisbolygók neveivel. Minden esetre bizonyos, hogy még valaki mással is kell számolnunk, aki – legalább a két utóbb felfedezett – kisbolygó nevét beleírta a kéziratba. Vagy pedig nem az orvos-literátor Földi János személyében kell keresnünk a szerzőt.

Meglehet, ebben az esetben szintén az történt, hogy a Földi-filológiában másutt is zavart keltő homonímia félreértést okozott. Földi János feleségének, Weszprémi Juliannának állítólagos házastársi hűtlensége irodalomtörténeti misztifikáció, amely talán Sárváry Pál egy 1835. december 26-én kelt levélrészletére vezethető vissza, illetve Bartha Mihály hadházi református lelkésznek helyi, állítólagos szóbeszédre alapozott kijelentéseire. Ebben a levélben szó esik Földi Jánosné haláláról és temetéséről. Akiről a levélben szó van, az Földi Jánosné, született Szigeti Mária, aki 59 éves korában halt meg, 1835. augusztus 25-én. Földi Jánosné Weszprémi Julianna újra férjhez ment, és mint Szabó Györgyné hunyt el 54 évesen, 1829. december 2-án.²¹ Róla az orvos-literátor Földi János halála után végkép nem áll rendelkezésre semmilyen adat. Amikor Hadházon az első megemlékezések történnek, már rég halott volt.

Mindebből az következik, hogy élt ebben az időben Debrecenben egy másik Földi János. Szinnyei József biográfiai lexikona tud is egy másik Földi Jánosról (1778–1854), aki – hivatalánál fogva – közismert szereplője lehetett a város közéletének. 1778. január 21-én vagy 22-én született Öcsödön (Békés megye), Debrecenben végezte iskoláit, 1811-ben polgári esküdt és a Kollégium „gazdája” volt. 1836-ban városi esküdt lett, és 1854. december 23-án bekövetkezett haláláig a debreceni kollégium pénztárnokaként tevékenykedett. Az orvos-literátor Földivel semmilyen kapcsolatban nem állt. A korban divatos homeopátia művelőjeként ilyen tárgyú kéziratai állítólag voltak. Ő is kiváló botanikus hírben állt. Kéziratai – Szinnyei szerint – „egy debreceni ügyvédnél vannak”, kiről többet nem árult el. Cikke jelent meg a *Hasznos Mulatságokban* (1836: *Természeti orvoslása a meghülésnek s ezek között Grippének és cholérának*). Egyetlen önálló munkáját említi Szinnyei, azt is Petrik bibliográfiájára hagyatkozva: *A technogonometriára tartozó számvetésről, vagy az épületek és más testek mérésében előforduló számvetésről*. Debreczen, 1820. Mindezek alapján, a pénztáros Földi János érdeklődésébe úgyszintén beleillik a *Természet tudománya* című kézirat szerzősége.

Ezzel a Földi Jánossal kapcsolatban azonban nehezen érthető, hogy ha 1854-ig élt, akkor miként kerülhetett Jankovich gyűjteményébe a kézirat. Másrészt a szöveg lezáródik az 1804-es évvel, későbbi felfedezésekről már nem esik szó

---

²¹ A félreértés egy orvostörténeti szerző felületes olvasatára megy vissza: vö.: MAGYARY – KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek*. 4. kötet, Bp., 1940. 66. Újra (reprint) 1995. HOGYF Editio

benne. 1804-ben a második Földi János 26 éves, kevésbé valószínű, hogy ilyen munka írására vállalkozott. A gyűjtő Jankovich Miklós bizonyos jelentőségű darabokat kívánt vásárolni; úgy tűnik, benne sem merült fel kétség, hogy nem az orvos-literátor Földi János értékesnek vélt kéziratként vásárolta meg azt.

Mindezek ismeretében a kézirat szerzősége bizonytalan, csupán annyi állapítható meg: (1.) ha az orvos-literátortól származik, akkor halála után valaki átmásolta és kiegészítette a szöveget, személyéről azonban nem tudunk semmit; ha (2.) a kollégiumi pénztáros volt a szerző, akkor valami megtévesztette a kortársakat, Jankovichtól kezdve Petriken és Szinnyein keresztül a későbbi kutatókig. Hogy mi okozta a félreértést, erre nincs kielégítő válasz. A szöveg szóhasználata, neologizmusai azonban – amelyeknek részletes vizsgálatára nem vállalkozunk – az orvos-literátor nyelvhasználatával mutatnak rokonságot. Akárcsak a szövegben található, a hónapok nevének memorizálására szolgáló disztichon is. Az eldönthetetlen szerzőség miatti csalódást talán kárpótolhatja egy tudománytörténeti dokumentum megismerése.

*****

Természet-Tudomány

1. §. A' *Természet-tudomány* a' testeknek közönséges erejéről, és tulajdonságairól való tudomány. *Testnek* nevezzük mind azt, valaminek hosszúsága, szélessége, vastagsága van, és a' mi helyet foglal. A' testeket öszveséggel nevezik *Világnak*, vagy *Természetnek*. Azokat a' változásokat, a' mellyek ebben véghez mennek *Természet változásainak* vagy *jelenségeinek*. Azokat a' törvényeket pedig, a' mellyek szerint ezek a' változások végbe mennek *Természet-törvényeinek*; és ezeket a' változásokat [2b] a' mellyek a' Természet törvényei által lesznek egygyüttvé: *Természet folyásának*. Ezekkel a' Törvényekkel, és a' Természet folyásával kell már a' Természet-tudományában megismerkednünk, és keznet fognunk.

2. Ha a' Természet változásaira szorgalmasan figyelmezzünk: akkor *tapasztalásokat gyűjtünk*. Ha pedig mi a' testeket olyan állapotba is tesszük, a' mibe magok magokat vagy sohase, vagy ritkán teszik, és ezt olly tzelebszűk, hogy azokon valami újat fedezzünk fel, akkor *próbákat teszünk*. A' tapasztalások és próbák felemelnek bennünket, a' *Természetnek esméretére*, azaz, annak törvényeinek tudására, 's ezek szerint intézett folyására.

A' *Természetnek tulajdonságai*.

3. Minden testnek bizonyos *tulajdon[3a]ságai* vagynak, mellyek közül némelnyek minden külömbség nélkül mindenekkel közök, mások tsak némelnyekkel. Amazok *közönséges tulajdonságoknak* neveztetnek, minémüek, a'

kiterjedés, békés, eloszthatóság, likatsosság, mozgathatóság. Ezek *különösöknek*, melyeket a' közönségesek mellett egyiken vagy másikon venni észre, p. o. színe, szaga, íze, porhanyósága, 's több ilyenek.

a. Mikor azt mondjuk hogy a' testek *kiterjedtek*: ezenn nem egyebet értünk, hanem hogy bizonyos helyet foglalnak el, vagy hogy formájok van.

b. Mikor azt mondjuk: hogy *békés*, ezenn azt értjük, hogy minden test és annak legkisebb része is, a' maga tulajdon helyét tölti bé, és hogy a' hol az egyik test van, ott nem lehet a' másik, ugyan azon egy időben.

c. Mikor ezt mondjuk, hogy *eloszthatók*, [3b] ez azt teszi, hogy több apró részekre vagy darabokra el lehet szagatni, és aprózni.

d. Mikor azt mondjuk, hogy *likatsosok*, azt úgy vesszük, hogy minden testben vagynak bizonyos közök, vagy hézagok, melyek nintsenek betöltve azon matériával, a' melyekből állanak a' testek.

e. Mikor azt mondjuk, hogy *mozgathatók*, azt értjük, hogy a' helyeket megváltoztathatják, vagy egyik helyről a' másira vitethetnek.

Öszveragadás, Rugósság.

4. A' tsetnek különböző részei öszve vagynak ragadva egymással. Ezt hívják *öszveragadásnak* vagy *öszveállásnak*. Ez a' tulajdonság nem egyforma minden testben, hanem az egyikbe nagyobb, a' másikba kisebb. Ha a' részek valamely testben szorossan öszve vagynak ragadva: azt hívják *kemény testnek*; ha különben híg vagy *folyó testnek*. Amazoknál sok, [4a] ezeknél kevés erő kívántatik arra, hogy egymástól elválasztassanak. Sokuknál, sőt majd mindeniknél megszűnik ez az öszveragadás akkor, ha természetek ellen való állapotba tételnek által, p. o. a' jég elolvad, ha meleg házba viszik, az ón folyóvá lesz, ha tűzre teszik, a' kéneső a' nagy hidegen olyan keménnyé lesz, hogy lehet azt kapálni.

E' szerént vagynak kemény és lágy szívós és parás, könnyen és nehezen olvadó testek, ahoz képest a' mint annak egyes részei szorossabban vagy tágabban vagynak egymással egyesülve.

5. A' kemény testek körül még ezt a' + [+ különös] tulajdonságot is venni észre <különösen>, hogy kihagyják magokat tágíttatni, úgy hogy az által nagyobb helyet foglalnak el, mint rend szerént, és mago[4b]kat az elébbeni helyekre ismét vissza vonják, ha azokat nyugodni engedik. Ezt hívják *rugósságnak*, vagy *viszszarugó erőnek*. Némely testek körül ezt alig venni észre, másokon pedig igen szembetűnő, p. o. a' fiatal fákon, atzél rugókon, haltsonton, némely állatok szőrein *sat*. Hanem ez a' vissza rugó erő, mint már egyéb, a' felettébbvaló tereh által meggyengül és lassan lassan elenyészik. Ha ezt a' tulajdonságot a' folyó testeken tapasztaljuk, a' melyek nem nagy mértékben ragadnak öszve: akkor *feldagadó erőnek* nevezzük, mivel ezeket a' testeket kényszeríti szüntelen a' feldagadásra vagy puffadásra. Meg van ez a' levegőben, gőzökben, meleg-

ben, világosságban, és más ezekhez hasonló folyadékokban.

6. Hogy a' kemény testek egymással tökéletesen öszve ragadnak, és hogy azokat [5a] könnyen öszveállításba lehet hozni: az nem szükölködik semmi megmutogatás nélkül. Ha egy ón golyóbist ketté vágunk, és ezt ismét öszve teszszük, egyszerűbe öszveragad. Ugyan ezt, egy kétfelé vágott almával is mindén nap meg lehet próbálni. Sőt egy simára elmetszett retekkel, az ón tányért is, ha ezt erre reá nyomják, fel lehet emelni. Mennél simább vagy egyenesebb azon két testeknek felső színek, a' mellyeket az ember egymással öszve akar foglalni, és így mennél több pontokban érik egymást: annál szorossabban öszveragadnak egymással. E'szerént fel lehetne rakni akarmelley kőfalat is minden mész nélkül, ha annak minden kövei szegletekre ki volnának faragva, és ki volnának köszörülve. Az említett dolognak megbizonyítására egy próbát említek itten.

Vegyünk két igen sima ón táblát, mint [5b] egy két hüvelyk vastagságát, kenjük meg arról az oldalról a' merről öszve akarjuk ragasztani egy kis faggyúval vagy vízzel, azután tegyük egymásra egyenesen: néminemű erőszak, vagy talán kés is kivántatik azoknak egymástól való elválasztására. Ez az egygyik tábla valami karikánál fogva valahova felakasztatnék, a' másokra 300 font terhet rá lehetne függeszteni, hogy egymástól elválasztatnának. Nem kell gondolni, mintha talám a' faggyú, vagy a' más öszveköttő eszköz volna az oka, hogy a' testek mellyek ekképpen öszveköttetnek, olly erőssen egyberagadnak. Nem; mennél simább valamelly testnek a' lapja vagy felső színe, és mennél tsekélyebb az öszveköttő eszköznek a' mértéke: annál jobban öszve is ragadnak azok.

4. A' kemény testeknek a' híg testekkel való öszveragadások tsak abból is kiteszik, hogy ha a' kemény testet a' vízbe mártják, [6a] megnedvesedik. De ezenkívül is elég szembetűnő az. Ha egy lapos testet, deszkát vagy egyebet a' vízzel öszveköttünk, vagy annak a' tetejére helyheztetjük: alkalmas erő kivántatik annak attól való elválasztására.

5. Hanem a' folyó testeknek a' kemény testekkel való egyberagadások, nem mindenkor egyforma erős. Ha valamelly folyó testnek a' részei szorossabban öszve vagynak ragadva egymás között, mint azokkal a' testekkel, a' mellyekkel öszve tették vagy egybe értették: úgy azok nem könnyen eggyesülnek azzal. Ekkor valami golyóbis formán tseppenként ragadnak arra, és ha kettő vagy több közel esik egymáshoz, egymással öszve mennek. Ha pedig más testekkel szorossabban öszve ragadnak: úgy széllyel folynak, p. o. a' kénéső az arany pléhen. Mi hát az oka, hogy a' víz a' üveg pohárban annak a' szélein, a' kénéső annak a' kö[6b]zépén mindenkor fellyebb áll? Mi annak az oka, hogy a' kénésőt egy ruha zatskóba is el lehet vinni, a' vizet pedig nem.

9. Mind ezek, és az ezekhez hasonló jelenségek a' vonszó erőnek tulajdonittatnak. Az öszve elegyítésnek is ez az oka és fundamentoma, mikor két öszveöntött folyadékok egymással eggyesülnek. A' melly folyadékok egymás-

hoz nem vonszanak, egymással öszve nem elegyednek, hanem egymás hátán maradnak, mint a' 'Sír, vagy olaj a' vizenn. A' víz és a' bor egymással öszve elegyednek – mi következik tehát ebből?

A' kemény testek is öszve elegyednek a' folyókkal, példának okáért, a' Só a' vízzel öszveelegyedik, az az, abban felolvad. [7a]

Nehézség. Mozgás.

10. Ha az ember egy követ, egy darab fát, sőt egy kis tollat is elbótsát a' kezéből: e' mindenik leesik a' földre, és ha annak a' föld ellent nem állana, úgy lemenne annak egész a' közepére, de tovább nem. Ez is a' vonzó erőnek a' munkája, és ezt a' hajlandóságokat a' testeknek, melly szerént a' földnek közép pontja felé esnek, az ő *nehézségeknél* nevezik. A' melly testeknek még ezenkívül nagyobb sullyok vagyon, az ő *nehézségeknél* fogva egyenes lineában esnek le, és ezt a' lineát hívják *függő lineának*. A' könnyű testek mint p. o. a' tollak, a' közönséges levegőben nem így esnek le, hanem a' levegőtől üres helyben azok is így. Illyen különös tulajdonsága, *nehézségeknél* vagyon minden égi testeknek, és ebben van annak oka és fundamentoma, hogy azok rakásra nem hullanak.

11. Míg a' test valamely helyen [7b] megmarad: addig nyugalomban van; ha a' maga helyét változtatja, mozgásban. Hanem a' világban minden mozog, mivel a' mozgathatóság, a' mint már megjegyeztük közönséges tulajdonságok a' testeknek. Tsak addig maradnak azok nyugalomban, míg megakadályoztatnak a' mozgásban. Némelylek valósággal mozognak, a' nélkül hogy azoknak mozgásokat rendszerént észre vennénk, p. o. a' föld. Némelyleken mozgást tapasztalnak, azomban nem mozognak, mint a' nap. Ha valamely erdőn sebessen megyünk keresztül, úgy látszik, mint ha minden fák mozognának. Ha a' folyóvízen hajókázunk, úgy tetszik, mintha a' parton lévő fák mozognának. Mind ez úgy tetsző mozgás és nyugalom.

12. Ha azok az akadályok elvétetnek, mellyek valamely testet a' földön [8a] nyugalomban tartóztatják: úgy leesik az, még pedig mennél izeszebb esik, annál sebesebben; és itten mind egy, akár egy-má'sa, akár egy font legyen annak *nehézsége*. Egyedül az ő kiterjedése, és az innen származó nagyobb nyomása a' levegőnek, melly néki ellent áll, tézzen itt valami történetbeli külömbiséget; és mindenkor meg is maradna tovább tovább ebben a' mozgásban, ha a' testen kívül lévő más erők, és akadályok által, p. o. a' hozzá vonzás, a' levegőnek ellentállása, a' dörgölődés, és más egyéb által meg nem tartóztatnék; mert minden test megmarad abban az állapotban, a' mellyben van, míg azt valami nem kényszeríti arra, hogy azt megváltoztassa. Ezt hívják *nyugvás törvényének*.

13. Hanem a' testek nem minden helyen ugyan azon sebességgel esnek le, és [8b]nem is egyforma a' terhek vagy a' sullyok. A' magas helyen kevesebbet nyomnak, mint a' völgyekben, mivel a' *nehézség* annál kissebbé lesz, mennél

tavolabb esik valamely test a' földnek közep pontjától.

14. Valamely testnek a' sullyán érteni kell annak a' nyomásának erősségét. Minden testnek van tulajdon sullya vagy nyomása, ez az, az egyik mindenkor erősebb nyomását mutatja ki, mint a' másik. Ha pedig két testeknek a' nyomásában éppen semmi különbséget sem venni észre: akkor egyenlő nyomás származik. Ha az egyiknek a' nyomását csak kevéssel szaporítják is: úgy az egyenlőség megháborítottatik, vagy elrontatik. Az, a' mi által ez okoztatik, a' kettő sullya különbségének neveztetik. Ha az ember valami erős és egyenes rudat a' közepén, egy bizonyos ponton úgy állit meg, hogy sem egyik, sem másik felé ne hajoljon: [9a] akkor ez, egyenlő nyomásban van, és ebben akkor is megmarad, ha a' két végire egyenlő terhet akasztanak. De ha a' tereh egy felől nagyobb, mint más-más felől : arra a' részre hajol, a' merről a' tereh nagyobb rajta. Ezen fundáltatnak a' mi közönséges fontoló-eszközeink.

Jegyzés. Az ilyen merő- és meg nem hajló rudat hívják *emelőnek*; azt a' pontot, a' melly alatt a' tartalék van, *nyugvó-pontnak*; a' két terheket *erőnek* és *sullynak*. Éppen így lehet minden testben találni olyan pontot, a' hol a' nehézség mintegy egyesülve vagyon. Ha az alatt a' pont alatt, melly a' *nehézség közép-pontjának* neveztetik, tartalék van: úgy a' test le nem eshetik!

15. Ha az ember egy nehéz testet, p. o. egy ón golyóbist valamely fonálra köt, és azt fölakasztja, 's ezután meglóditja: karéjon lineába mozog egy ideig, és soha meg sem is állana a' mozgásban, ha a' levegő, és az ahoz való dörgölődés által [9b] abban meg nem akadályoztatnék. Az ilyen nehéz felfüggesztett testet, melly magát ide oda így mozgatja, *lógónak* hívják; a' mozgását, *lógó mozgásnak*. Mennél hosszabb a' fonál: annál több időt kíván a' golyóbis az ide oda való mozdulásra. Éppen ilyen lóggókkal élnek az órákonn, hogy azokat az egyforma járásban megtarthassák. Mennél hosszabb a' lóggó: annál lassabban megy az óra; mennél rövidebb annál szaporábban. Hogy ez az órákonn meg ne álljon, a' lóggójokat különösen alkalmaztatják, 's az egyforma járásban így tartják meg.

16. A' melly testek csak egy kevéssé könnyebbek is a' levegőnél, abban egy ideig fenn maradnak, a' nélkül hogy a' földre leesnének. Ha a' levegő nagyon mozog, attól ide 's tova hordoztatnak is. Hogy az olyan test mozogjon, vagy menjen a' levegőben, a' melly tulajdonképpen nehe[10a]zebb annál, más ollyannal kell annak öszveköttetni, a' melly könnyebb nálla. Ez a' könnyű meggyulladó levegő. *Lásd alább a' levegő nemeit.*

17. Mivel a' nehéz testek leülnek a' vízben, a' könnyek pedig fenn úszank: itt megfordítva bánnak a' dologgal, hogy a' nehéz testeket fenn usztassák. Tudniillik könnyebb nemű testekkel kötik azokat öszve. A' vas horog leül a' vízben, de ha valami fába verik, azzal együtt fenn úszik. Az ember, a' ki nem sokkal nehezebb a' víznél, egy kevéssé leül abban. De ha magát para kéreggel felövedzi,

fenn úszik. Hogy a' könnyebb szerü testeket a' leülésre kénszerítsük, a' nehezebb szerüekkel kötik egybe. Sok testeket hasonlítottak öszve a' vízzel, és abból kitalálták, mitsoda tulajdon nehézsége legyen mindeniknek. A' Platina 20szor nehezebb a' víznél, ha tudniillik mind a' kettő[10b]ből egyenlő nagyságot veszünk, az arany 19szer; a' kéneseő 14szer, az ón 11szer, az ezüst 10szer, a' vas 7szer, a' tzn 7szernél valamivel kevesebbel, a' sóskő majd 2szer, a' gyémánt 3szor, az etzet egyszer, a' só egyszer, a' czúkor másfélszer, a' Tokai bor egyszer. Éppen így vagyona a' dolog a' különböző fákkal, mellyek közül a' puszpángfa, és a' vén tserfa nehezebbek, mint az almafa, a' fűzfa, nyárfa, hársfa és fenyőfa.

A' melly testek külömben leülnek, azokat is fenn lehet usztatni tsupán a' forma által, mellyet nékik adnak.

A' Testek' alkotó részei

18. A' testeknek különböző alkotó részei vagynak, az az, különböző nemü részekből vagynak öszve szerkeztetve. Ezt némelly keveseken egyszerre észbe lehet venni. Ugy látszik, hogy majd mindnyájan egyféle nemü részekből állanak; de vagynak [11a] olyan eszközök, mellyek által kitanulhatják, hogy azok az egyformáknak tetsző részek valamelly testben különböző nemü dolgokból állanak. Ennek kitanulására való legközönségesebb eszköz p. o. a' testeknek megégetések. Ha egy darab fát megégetek, veszek abból világosságot, melegséget, hamut, füstöt, a' mellyek mind magok közt, mind a' fától is, a' melly azokat magában egyesíti, igen különböző nemüek. Főzés által is lehet a' testeket a' magok tulajdon főbb alkotó részeikre felosztatni. Hanem azoknak némelly alkotó részei, ismét olyan alkotó részekből állanak, a' mellyeket nem olly könnyű kitalálni. Hogy ennek végire járhassunk, arra a' Chemia, vagy Választómesterség segít reá, melly a' testeket az ő alkotó részeire el tudja szedni, és gyakran azokból a' testet ismét elő tudja hozni, és állítani. [11b]

A' Testek alakjai, és atyafiságok

19. Azt a' valamit, a' miből állanak a' testek, vagy a' miből öszve vagynak rakva, azoknak *matériájának* nevezik, vagy *eredeti matériának, alaknak, egyes részeknek*, ha tudniillik már a' Választó mesterség által nem lehet az osztást tovább vinni. A' test alkotó részeinek minden nemei együtt véve, teszik magát a' testnek masszáját vagy állatját. A' vonzó erőnek következése az, hogy ezek a' különböző nemü részek a' természetben, egy egészszé, vagy a' testé, a' legszorossabban öszve vagynak kötve. Ezek az egyes alkotó részek sok testekben, igen szeretnek egymással egyesülni, másokban pedig nem, sőt sokszor nem is egyesülnek. Nevezik ezeket erősebb vagy gyengébb vonzódásnak, *atyafiságnak, hozzászívásnak*. Ha egy kemény test apró részekre felosztatván, valamelly folyó testel olly szorossan egyesül, hogy [12a] az egyiknek részeit,

a' másíknak részeítől nem lehet megkülömböztetni, ezt hívják *felolvadásnak*, vagy *oldozásnak*, p. o. a' só és víz. A' folyó testet hívják *oldozó eszköznek*. A' küllömbözö nemü testeknek alkotó részeiket, sokképpen lehet egymással egyesíteni, tudniillik *beáztatás*, *megszürés*, *kihuzás*, és megfözés által. Ha egy más olyan testet az oldozóba teszünk, melly az oldozó eszköztől erőssebben vonattatik, mint az annakelőtte felolvasztottol: tehát az oldozó eszköz az első testet elbotsátja, és a' másodikkal köti magát öszve, az az, amaz ez által levere-tik. Ehez az eszközhöz nyúlnak p. o. hogy a' téjtől a' savót elválaszszak. A' mit a' Választó-mesterség a' testekkel tselekszik, azt a' Természet a' levegö által viszi véghez, melly sok dolgoknak valóságos feloldozó eszköze. Hanem még eddig nem mehetett annyira a' mesterség, hogy a' testeknek legegyügyübb és utolsó alkotó részeiket meg tudta volna [12b] esmérni. Régen négy elemen-tomokat vagy alakokat vettek fel, a' földet, vizet, levegöt és tüzet. De az ujjabb Természetvisgálók sokkal többeket találtak fel, mellyek közül némelleyeket a' testektől nem lehet elválasztani, és érzékenységeink által nem lehet észre venni.

Levegö

20. Az a' finom, láthatatlan folyadék, a' mellyben mi élünk, és a' melly a' mi egész földünket körül veszi *levegönek* neveztetik, még pedig közönséges föld-környéki levegönek, a' többektől való megkülömböztetésre nézve, mellyek hoz-zá sokakban hasonlók. Ennek a' tulajdonságai, a' *folyóság*, *rugósság*, és *nehéz-ség*.

21. A' levegö *folyóságát* észre vehetni abból, hogy annak a' részei könnyen el-hagyják magokat egymástól választatni. A' honnan a' legkissebb illetésre is széllyel mennek, lehet benne járni, kelni, és igyeke[13a]zi magát mindenkor, mint más akarmelly folyadék, az egyarányuságra vissza tenni.

22. A' levegö *rugóssága* megtetszik abból, hogy kisebb helyre öszve lehet szorítani, és ha az ember megszűnik a' szorítástól, a' régi helyére ismét vissza megyen, 's vissza rugja magát. A' gyermekek bodzafa puskáik, és a' szélpus-kák bizonyági ennek. Így, ha az üveg poharat szájával lefordítva lenyomjuk a' vízbe, úgy tapasztaljuk, hogy a' víz egy kevésbé felemelkedik a' pohárba, 's öszve nyomja az abba lévő levegöt; ha pedig elbotsátjuk a' poharat, ismét kier-jeszti magát a levegö, mellyet abból tudnak, hogy fellöki a' poharat. A' levegö rugóssága nagyobb lesz ahoz képest, a' mint annak nagyobb a' sűrűsége. A' meleg is neveli azt, a' hideg pedig kissebíti.

23. A' levegö *nehézsége* bizonyos onnan, hogy ezt meg is lehet mérni, és meg lehet határozni, hogy ennyi vagy amannyi [13b] helyenn mennyit nyomjon a le-vegö. Végy egy jókora nagyságu üveg golyóbist, és melegítsd meg jól, 's ez ál-tal üzd ki belöle a' levegöt. Azután tedd azt a' fontra, és helyeheztesd azzal a' fontnak másik serpenyőjét egyarányuságban: így az üveg mikor meghűl, és vissza megy ismét bele a' levegö, ki fogja mutatni a' nehézséget. Ennél a' ne-

hézségnél fogva a' levegő nyomja a' más testeket. Ha valami szorossabb tsövet megtöltünk vízzel, és annak az egyik végét ujjal benyomjuk: a' víz ki nem foly belőle. Ennek a' levegő nyomása az oka. – Az alsó levegőt nyomja a' felső: innen az alsó a' mellyet mi szivunk, mint hogy öszve nyomattatik, sűrűbb, mint a' felső. A' magas hegyeken a' levegő könnyebb: azért ott nehezebb a' lélekzés is. A' levegőnek ebből a' nyomásából sok jelenségeket ki lehet magyarázni, p. o. hogy ha a' tele hordó tsapját kinyitják is, még sem foly abból semmi, míg az aknája[14a] be van dugva; hogy akarmelley szivarvánnyal az edényből ki lehet vonni a' bort vagy vizet; hogy megyen végbe a' lélekzés, szívás, ivás, sat. A' levegőnek ezen a' nyomásán fundáltaknak sok mesterséges tsinálmányok is, mint p. o. a' szökő-kútak, és egyebek, úgy az Időmérő eszközöknek vagy Barometrumoknak a' készítéseik is.

24. Az a' nevezetes szerszám, mellyel a' levegőt illető próbákat meg lehet tenni, a' *Levegőszívó*, mellyet Otto Gverika talált fel 1650ben. Ennek segítségével valamelly bezárt helyből, p. o. egy üveg valamelly harangból tsak nem egészen ki lehet vonni a' levegőt. Az ilyen levegőtől üres helyen, többnyire az állatok mindjárt meg döglenek, még pedig azok a' mellyeknek meleg vérek vagy on hamarébb, mint a' hideg vérűek. A' békák, legyek, és más bogarak sok ideig kiállják azt, és tsak hamar azután magokhoz ismét vissza jönnek. [14b]

A' gyertya abban magába elaluszik, a' hang nem hallik, a' hideg víz gőzé válik, a' füst fenékre száll. Egy akármely pénz és tollszál egy idő alatt esnek alá. Ha ezzel valami szegletes üvegből kivonják a' levegőt, egyszerre agyon nyomja ezt a' külső levegő. A' levegőszívó által úgy tapasztalták, hogy a' levegő mint egy 800szor könnyebb a' víznél. E' szerént azt is felvetették, mitsoda erőssen nyomjon a' levegő, 's úgy találták, hogy minden négyszeg hüvelyken 15 fontot nyom, és minden négyszeg lábonn 2216 fontot. Ha felveszszük, hogy egy megállapodott embernek a' felső száma 15 lábat tesz négy szegletbe: így a' levegő 33250 font teréhvél nyomakodik reá. Hanem ez a' tereh éppen nints nehézségünkre, mivel körülöttünk is a' testünkben is van levegő, amelly a' külső nyomásnak hasonló mértékben áll ellene.

25. Vagynak még más szerek is, mellyek [15a] a' levegőnek említett tulajdonságaival bírnak, de más tulajdonságaikkal attól igen nagyon különböznek. Nevezik azokat *gőznek*, a' millyeneket az ujjabb időkben többeket fedeztek fel, a' nélkül hogy azokat tökéletesen esmernék. De ezeknek feltalálások arra adott alkalmatosságot, hogy sok természeti jelenségeket jobban ki tudunk magyarázni, mint az előtt.

26. Ezeket a' gőz nemeket különböző módon és különböző testekből veszik ki, úgy hogy elrontják azokat, a' tűz, forrás, és rohasztás által, és vagy ezen változás alatt formáltaknak azok előszször, vagy akkor fejöznek ki. Arra is, hogy megtudják azokat, és jól megtartsák különböző eszközökkel és mesterségekkel

élnék. Némellyek ezen levegő nemek közül a' lélekezésre és a' tűznek fenntartására igen alkalmatosok, mások ellenben mind a' kettőre károsok. Ez a' mi közönséges földkörnyéki levegőnk is éppen nem egyes tiszta [15b] levegő, hanem áll több egyes és magános levegő nemekből, és sok idegen nemű dolgokból, mellyek az állatoknak plántáknak, sat. kigőzölgéseik által abba szüntelen felszállanak és felolvadnak. Nagyobb része annak, melly *Fojtó gőznek* nevezetetik, veszedelmes, ha bőv mértékben szívják azt bé. Ez ott könnyen meggyűl, a' hol sok emberek vagynak együtt. Innen könnyü megfogni, miért esik az, olyan házban sokszor baja az embernek, és az erőtlének miért ájulnak el sokszor?

27. Más több gőznemek e' következendők:

a. *Életlevegő.* (savanyuszerű gőz) Ez az állatok életét elősegíti, és a' testek megégését. Egy meggyujtott gyertya ebben hatszor vagy hétszer is tovább ég, mint a' közönséges levegőben. Az apró állatok is nehezebben fulladnak meg az ezzel megtöltött edényben, mint a' rendszerént valóban. A' többek között a' zöld plántákból és azoknak leveleikből fejtődzik ki, mikor azokra [16a] a' nap reájok süt. Ha ez a' gőz a' meggyulladásával öszve elegyedik: ebből egy öszvetett gőz származik, melly hirtelen pattanással gyullad meg ha a' tűzhöz közel esik. Ezt a' gőzt *pattanó levegőnek* hívják.

b. *Álló levegő.* (levegő savanyúságu gőz) Ez a' boros forrás alkalmatosságával fejt ki magát legbővebben. Ez ád tulajdon ízt a' sernek, savanyú és közönséges víznek, e' menti meg azokat az elromlástól. Ellene áll a' rothadásnak, és a' plánták nedveinek kék színét, veressé változtatja. Gyakran találni az értz bányákban, és ott hol egy, hol más névvel nevezetetik.

c. *Könnyü meggyulladó levegő.* (vízszerű gőz) E' mindeniknél legkönnyebb, és könnyebb mint a' közönséges föld környéki. Meg lehet gyujtani és ég, de tsak akkor, mikor a' közönséges levegővel öszvejő.

d. *Nehéz meggyulladó levegő.* Ez a' sárból fejtődzik ki a' posványokban, a' hol erős kedvetlen szagával nagy bővséggel [16b] adja ki magát. Az állatoknak belső részeikben is találattik, a' vermekben, árnyékszékekben, bezárt pintzékben, kútakban és értz bányákban. Mindjárt meggyullad ha a' gyertyához közel tartják. Ezt a' posványokból valami palatzkba töltésére bele lehet venni, és a' házban meggyujtani, 's úgy nézni mikor ég.

A' *szénszer*, vagy a' mint közönségesen hívják *széngőz* nem egyéb, mint a' fellyebb nevezett *fojtó levegő*, melly már sok embert megfosztott életétől.

28. Ezeknek a' levegő nemek' tökéletesebb esmerettségének köszönhetünk némelly nevezetes találmányokat, úgy mint, a' *levegői golyóbisokat*, és *levegői hajókat*, mellyeknek segítségek által az ember mint a' madár felemelkedhetik a' levegőbe, és abban mint a' vízenn hajókázhat, noha még nem egész kényne szerént, mert még eddig nem tudták kitalálni, mikképpen lehessen a' levegői

hajót kormányozni. [17a] Ha egy tafota vagy papiros golyóbist meggyulladó levegővel megtöltünk, felmegyen a' közönséges levegőbe, és még ezenkívül alkalmas terehet, egy vagy több embereket is magával felemelhet, mivel a' meggyulladó levegő hétszerte, vagy ha jól van készítve 14szerte könnyebb a' közönséges levegőnél, és e' mellett annyi rugóssággal bír, hogy a' külső levegő nyomásának egészen ellent állhat, és így attól öszszébb nem nyomattathatik, és a' gyolyóbisból ki nem üzethetik. E' helyett az illy drága meggyulladó levegő helyett lehet tűz által megvékonyítottat is venni, a' melly majd hasonló szolgálatot tészen. Ezekkel a' levegői golyóbisokkal már némelly utak tétettek is. *Blanchárd* és *Jefferies* 1785ben 7dik Januáriusban Angliából Frantzia Országba a' levegőben által mentek. *Pilatre de Rozier*, és *Romain* is, ugyan azon esztendőben hasonlót akartak tselekedni, de leestek Boulog[17b]nénál a' levegőből, és életekkel fizettek. Ezen iszonyu sebességgel való utazások közül a' leghoszszabb tartott 7 óráig; a' legveszedelmesebb és tsudálatossabb, a' mellyről utóbb tudósítottunk az, mellyet némellyek kezdettek Olasz Országban, a' mellyben ők majd felemeltettek a' legfelsőbb levegői tartományokba, majd a' közép tengerbe levettettek, majd a' felett függve hordoztattak, és Dalmatiához egy szigetbe vitettek. Minden szempillantásban a' halálhoz voltak legközelebb, és a' magasságban némelly tagaik elfagytak. Az első, a' kik vastagabb matériából álló golyóbist botsátottak fel a' két testvér *Montgolfierek* voltak Annonayban Frantzia Országban. Innen a' levegői golyóbisok is, *Montgolfiereknek* neveztetnek. A' legesmeretesebb és szerentsésebb levegői hajós *Blanchárd*. Hogy magokat a' leesés ellen bátorságba helyheztessek a' *védernyőket* találták ki, mellyek más alkalmatosságokban is hasznosak lehetnének. [18a]

A' levegői golyóbis feltalálása igen fontos volna, ha azt az ember tetszése szerint igazgathatná, melly még eddig nem mehetett egész tökéletességre. Ha nem a' természeti tapasztalásokra, és más egyéb tzélokra már is sok hasznát vették. Az utolsó háboruban a' Frantziák a' katonai vizsgálódásokban ezzel nagy haszonnal éltek. Akkor is lehetne talám vele élni, mikor a' magas tornyokon a' hibás helyeket orvosolják, hogy az állásokra teendő nagy költséget elkerüljék.

Szél.

29. A' földkörnyéki levegő tsendesen soha nem áll, hanem szüntelenváló mozgásba és folyásba van, de a' mellyet nem mindenkor lehet észre venni. Mikor annak folyását észre veszszük, akkor szelet tapasztalunk. A' szél hát nem egyéb, hanem a' levegőnek érezhető mozgása vagy folyása. [18b]

30. Ugy támad pedig mozgás a' levegőben, ha annak egyenlő nyomása megháborítatik. Tudniillik mikor a' levegő mindenütt egyforma sűrűségű a' földkörül, és egy helyen tsak annyi van belőle mint a' másikon: akkor tsendesen áll. De mikor egy helyen megsűrűsödik, más helyen pedig megvékonyodik: akkor neki indul; a' vastagabb levegő egész sebességgel rohan a' vékonyabbra, hogy

magát az egyenlő nyomásra ismét vissza tegye, és ilyenkor szél származik.

31. A' szeleket sokféle módon szokták egymástól megkülömböztetni. Vagy helyekről a' merről jönnek, vagy természetekről a' mellyel bírnak, vagy erejéről, a' mellyet kimutatnak. *Helyekre* nézve a' honnan fúnak, úgy mint a' napkeleti, napnyugoti, déli és északi szelek. *Természetekre* nézve a' szelek [19a] vagy hidegek, vagy melegek, vagy nedvesek, vagy pedig szárazok. *Erejekre* nézve ismét, szellőkre, közönséges szelekre, szélvészekre, dühös szelekre, és forgó szelekre osztatnak fel.

32. Gyorsaságokra vagy serénységekre nézve is különböznek egymástól a' szelek. A' mint felvetették a' gyenge szellő és kis pertz alatt, melly hatvanad része egy nagy pertz órának, nyoltz lábnyira halad. A' közönséges szél ugyan annyi idő alatt 12, 14 's több lábnyira. A' szélveszek és dühös szelek pedig olly sebessen mennek, hogy 70, 80 lábot is meghaladnak, úgy hogy 24 óra alatt a' világnak nagyobb részét benyargalják.

33. Ugyan azon egy időben nem tsak egy helyen, nem is tsak egyforma szelek fúnak, hanem több helyeken is, és egészszen különbözők, és egymással ellenkezők. Az is megeshetik, hogy ide alatt [19b] tsendesség van, a' felső levegőben pedig nagy szélvész uralkodik. Sőt lehetnek oda fenn több rendbeli szelek is a' levegőben, egyik fellyebb másik alább, a' mint ezt eszre lehet sokszor a' nagy felhőkön venni, a' mellyek egymás felett vagynak, és az égnek különböző részeire mennek, és a' mint ezt azok az emberek is tapasztalták, a' kik levegőbe hajókáztak.

Hang

34. Ha egyik testet a' másikhöz ütik, vagy öszve tsapják: ebből *Hang* származik, mellyet mi a' hallás által veszünk észre. Így vagyon akkor is, mikor a' levegő sebessen terjeszti ki magát, vagy mikor valamely szoros tsőn, vagy lyukon szoritják azt által. A' hangnak különböző neveit ismét, különböző nevekkel nevezik el, *durranásnak*, *tsattanásnak*, *sipolásnak*, *zugásnak* *sat*. Vagynak kedves és kedvetlen hangok. [20a] Azokat a' testeket, a' mellyek éles hangot adnak *pengő testeknek* hívják, minémük az üveg, az értz nemek. A' levegő pedig, és még más némelly testek, a' víz, fa, vas, igen alkalmasok arra, hogy a' hangot tovább vigyék, még pedig mindenfelé. Közönségesen szollván a' hangra, valami rugósság, és annak élességére, az az, pengésére, annak szembetűnő gráditsa kívántatik meg, melly még az ütés után is tart egy ideig.

35. Ha valamely testet megütnek, a' hang a' levegőt rezgő, és habzó mozgásra indítja, melly magát egész a' fülünkig kiterjeszti. Ezt a' mozgást nevezik *levegő reszketésének*, melly a' pengésben rendes, más zörgésben pedig rendetlen.

36. A' Hangnak gyorsaságát fel lehet vetni. Tudniillik egy kis pertz óra alatt, mintegy 1200 lábot halad, vagy 24 kis pertz óra alatt, egy mérföldet. A' rugósságnak kisebb vagy nagyobb volta, [20b] a' hideg vagy meleg, a' levegő tsen-

dessége vagy mozgása, megkissebíti vagy nagyobbítja annak a' gyorsaságát.

37. A' Hang is éppen úgy vissza ütődik, mint a' világosság. Illyenkor kétszer hallani azt. Ezt hívják *Ekhónak* vagy *viszsa hangzásnak*. Vagynak olyan helyek, a' honnan a' hang több ízben is vissza verettetik. Így, hármás, négyes, és többes Ekhó is származik. Van sok szótagokat vissza adó Ekhó is, némelyek egész verset is vissza mondanak, mint a' Tihanyi Szala Vármegyében. A' hang, valamint a' világosság, egyenes lineába terjeszti magát odébb.

Víz.

38. A' tiszta víz, egy folyó, átlátszó szín, szag, és íz nélkül való materia. Hanem így, sohol sem lehet találni a' természetben; mert mindenkor öszve vagyon idegen matériákkal elegyedve, a' mellyekről más más tulajdonságokat vesz magára. [21a] Az essővíz legtisztább még eddig. Mesterség által is, tudniillik letsepegtetés által jó tiszta vízre tehetni szert.

39. A' víznek alkalmas vastagsága van, és tulajdon keménysége, úgy hogy azonn a' botot ketté lehet törni. Ennek tulajdon nehézsége egy akkora edényben, mellynek széle, hossza, magassága egy-egy láb, tesz 65, legfellyebb 66 fontot. Mindazáltal az idegen részek megnevelhetik azt. Rúgó ereje is van, de csak kevés. A' folyóságát a' meleg okozza, a' melly benne vagyon; mert ha e' belőle kiszorittatik a' hideg által, kemény testé válik, az az, jéggé, a' nagy melegbe pedig elrepül, és gőzzé lesz. Mind a' jég, mind a' gőz könnyebbek a' víznél, és erős dolgokat visznek véghez, mert a' jégen lehet járni, a' gőzökkel nagy szerszámokat hajtani.

40. A' víz a' vonszódásnál fogva sok testekbe béhat, és azokat ellentálatlan erővel kiterjeszti és elbontja. [21b] Illyen módon, a' köveket el lehet áztatni, és valamely kaponya szövetét egymástól választani.

41. A' víz és a' kövérségek egymással öszve nem férnek, de ha az ember sőt köt azzal öszve, felolvasztja a' kövérségeket is. Igen sok testekben mint alkotó rész benne vagyon, de nem tseppekben, hanem széllyel szórva, és ezen megkötött állapotjában észrevehetetlenül szinte úgy ki gőzölög, mint szabad állapotjában. A' magas hegyekenn könnyebben is felforr, mint a' völgyekben, és az erőssen bezárt edényekben, sokkal erősebb melegséggel forr, mint a' nyitva lévőben. Azért is amazokban az állatok tsontjait kotsonyává, és a' más kemény testeket valami kása forma jószággá lehet főzni. A' forró víz gőze, valamint közönségesen szóllván annak kipárolgása is, egészszen láthatatlan, és átlátszó mind addig, míg ebben a' melegségben marad, a' mellyben [22a] származik. Hancan láthatóvá leszen, amikor meghűl, p. o. a' hidegebb levegőben, vagy mikor öszve szorittatik is. Ekkor köd formában, és tekergősen felmegy, a' hideg testekre leszáll és megsűrűdik víz tseppekké. A' hűvös levegőben meglátjuk a' magunk lehelletét, melly a' nagy hidegben szinte hóvá és vízzé lesz. A' házon lévő ablak karikák megnedvesednek, a' hova a' gőzölgések leszállanak. Ezek a'

gőzölgések téiben mikor hideg van, különös szépségű kristályokká változnak.

42. A' jég nagyobb helyet foglal, mint víz korában, a' mellyből származott. Azért az üvegek, korsók, tojások meghasadnak, ha a' benne lévő folyadék megfagy. Hihetőkép azoktól a' közte lévő üregektől származik az, mellyeket abban észre venni. Ha az ember a' vizet a' nyitva lévő üvegbe, egy olyan házban meghagyja fagyni, a' hol a' hideg nem [22b] igen nagy: a' víz golyóbisba szedi magát össze, melly a' megmaradt vízben úszik, és úgy látszik, mint ha valami világos tövisekkel volna megrakva. Ezek a' tövissek olyan tsövetskék, mellyek levegővel vagynak tele.

43. Ha a' levegőben találató víz részetskék annyira összevegyülnek, hogy ezt megérezzük nevezük azt *nedves levegőnek*, ellenkező esetben *száraznak*. Tsak az ajtók és ablakok megdagadásáról is észre lehet venni, sok vagy kevés nedvesség legyen é a' levegőben; de van ahoz alkalmaztatott különös szerszám is, mellyet *Hydrometernek*, vagy *nedvességmérőnek* hívnak.

Melegség.

44. A' mit mi *melegnek* nevezünk, a' valami olyan szertől származik, a' melly benne vagyon ugyan a' testekben, de a' mellyet mi egyébről nem [23a] esmérünk, hanem tsak az ő munkáiból. Nevezik azt *melegszernek*, vagy *melegségnek*. A' melegség nagy gráditsát *hévségnek*; a' melegség nem létét, *hidegnek*. Ez a' kettő fájdalmat okoz; tsak a' meleg gerjeszt kellemetes érzést.

45. A' melegszer vagy szabadon van, vagy megkötött állapotban. Az utolsó esetben a' mi érzékenységeinkre nézve egészen tehetetlen. Hanem a' testekből külömbkülömb féle módon elő lehet hozni, és mozgásba lehet tenni. 1. dörögölés és verés által. 2. a' már égő testek által. 3. némelly idegen nemű szereknek össze elegyítések által.

a. *Dörögölés és verés által.* Ha az atzél a' kovához verjük szikrákat ad. Ha a' vasat soká kalapálják, megtüzesedik. Így, ha két fát erőssen össze dörögölünk, először megmelegszik, azután pedig meggyullad. [23b]

b. *A' már égő testek által.* Egyik gyertyát meggyújtják a' másikról. A' papiros és más hasonló meggyullad, ha azt a' másik égő testhez tsak közel tartják is. A' nap minden testekbe a' melegszer mozgásba hozza, mikor azokra süt.

c. *Némelly testek össze elegyítése által.* Ha a' vizet az oltatlan mészre öntik, nagy melegséggel forranak. A' nedves széna, ganéj, kender, sőt az állatoknak belső részek is magokban meggyulladnak.

46. Ha valami olyan test, mellynek a' melegszer mozgásba van, tündöklik, arról azt mondják, hogy *fénlik*, a' tüzes gőz, melly némelly testekből kifoly 's még is úgy látszik, mintha azokhoz oda volna ragadva. *Láng:* a' meleg a' világozással összevegyítve *tűz*, és valamelly testnek a' hévség által való elrontása *megégésnek* neveztetik.

47. A' melegszer behat minden testbe, és nagyobb helyre terjeszti azokat ki.

[24a] Azért elhasadnak az üvegek és más edények, ha a' hidegről hirtelen megre vitetnek, és megfordítva. E' szerint a' <...> járó vasaknak is nem kell azokba tökéletesen bele illeni, mert úgy bele nem mennének mikor tüzesek.

Ezen a' tulajdonságon fundáltatik egy szerszám, melly által meg lehet tudni, nagyobb vagy kisebb gráditsa van é a' melegnek. Hivják ezt *Thermometrumnak*, vagy *Melegmérőnek*.

48. Ha valamely meleg testet a' hideghez értetünk: a' melegből a' hidegbe mind addig foly által a' melegség, míg mind a' kettő egyforma meleg lesz. Ekkor egyforma mértéke származik a' melegnek. Nem minden testek egyaránt alkalmasak a' melegnek elfogadására, és hogy attól egészen által járattassanak, vagy a' melly mindegy, nem jó meleg vezetők. Azoknak nem mindenkor a' [24b] tömörségektől viseltetik itten a' dolgot. Az ezüst jobban vezet a' melegséget, mint az arany. Az értzek közönségesen könnyebben mint a' fa; a' bőr béllés jobban, mint a' posztó; a' vas jobban mint az üveg; a' szalmafedelek melegebbek télben, és hüvösebbek nyárban, mint a' tserép sindelyek.

49. A' melegség, kivált annak nagy gráditsa a' hévség, külömbkülömbféle módon változtatja meg a' testeket. Némelyiket elrontja mint a' fát, a' másikat nem rontja el mint a' homokot; némelyiket gőzőkké oszlatja, és ezek tseppekbe ismét egyesülnek, ha hidegebb testekhez érnek, p. o. a' folyó matériák. Mások, ha más dolgokkal öszve kevertetvén a' forró melegnek kitétetnek, különös nemü testekké által változnak, p. o. a' homok és hamusó, üveggé lesz.

50. A melegszt bizonyos szerszámok által, mint *Völgyes tűkörök*, és *Gyujtó [25a] üvegek* által fel lehet fogni, szorossabban egyesíteni, és ez által annak az erejét megnevelni. Legkönnyebben megesis ez, azzal a' meleggel, mellyet a' nap mozgásba tesz; de a' széntűz forróságát is gyujtótűkörökkel fel lehet fogni, gyujtó üvegekkel pedig nem.

Elektromosság.

51. Némelly testeken még ezt a' különös tulajdonságot is venni észre, hogy ha azok száraz kézzel vagy gyapju matériával dörgöltetnek, a' könnyü dolgokat, mint a' tsipet papirossat, pelyhet, szórt, magokhoz kapják, és kevés idő mulva ismét elbótsátják, a' setétben világositanak, pertzegő szikrákat hánynak, és édeses szagot adnak, valami savanyús ízt is éreztetnek, ha a' szikráját fel fogja az ember a' nyelvével. Ezt a' tulajdonságát a' testeknek *elektromosságnak* vagy *gerjedtségnek* hívják, mellynek oka lehet [25b] valamely finom folyó és rugós matéria, mellyről többet nem tudnak. Tsak a' munkáiraol esmeretes előttünk, mellyek gyakran igen veszedelmesek a' Természetben.

52. Némelly testeken ezt a' tulajdonságot dörgölés által elő lehet hozni. Ezeket nevezik *eredeti gerjedős testeknek*. Ilyenek az üveg, gyanta, gyantakő, spanyol viasz, selyem és egyebek. Mások ezt könnyen elfogadják és vezetik is. Ezek *vezető testeknek* neveztetnek, mint az értz nemek, nedves fa, víz, hanem azt mind-

járt elvesztik, ha nintsenek is olvadva, az az, külön választva a' más vezető testektől. Azért eredeti gerjedős testekre állítják azokat.

53. Hogy a' gerjedtségről próbákat és tapasztalásokat tegyenek, vagy hogy azal némelly nyavalyákat is gyógyítsanak, különös szerszámokat készítettek, melyeket *elektromi* vagy *gerjedtségi szerszámoknak* hívnak. Ez által a' ger[26a] jedtségi szikrákat lehet közleni az emberrel, a' mikor valami tsípkedő fájdalmat, és hirtelenváló rántást érez, melly kivált a' kezek gyökér ereiben okoz rázásokat. Az ilyen szikrákkal, ha megerősítik azokat, az értz nemeket meg lehet olvasztani, a' gyertyát meggyújtani, és az állatokat egy szempillantás alatt megölni.

54. Vagynak olyan állatok, a' mellyek az eredeti gerjedős testekhez tartoznak, nevezetesen némelly nemei a' halaknak, mint a' Sajgató hal, görts rája, firész[?], és egy ángolna faj az Indiai tengerben. A' matska szőre, és némelly emberek haja is, igen gerjedős; a' kövek között pedig a' turmalati.

Mágnes.

55. Egy értz nemnek, mellyet *mágnesnek*, vagy *mágneskőnek* hívnak, az a' két nevezetes tulajdonsága van, hogy [26b] magához vonja a' vasat, és ezt meglehetősen erővel megfogja, és hogy magát ha valami fonálra szabadon felakasztják, vagy valami kis deszkátskán a' vizen úszni hagyják, egyik oldalával észak, a' másikkal dél felé fordítja, noha egy kis elhajlással. Azokat a' két pontokat, a' hol a' vonó ereje legerősőbb, annak két *Polusainak* nevezik, még pedig az északit, *északi polusnak*, a' délit, *déli polusnak*.

56. A' mágneskőnek szürkés fekete színe van, és alkalmas kemény, 's nehéz. Magyar Országban, Német Országban, Norvégiában, Svécziában, Sibériában, Napkeleti Idiában, Mexicóban, és még más tartományokban találhatik.

57. A' mágnesnek ereje, a' két végein legnagyobb. Két mágnesek tsak akkor vonják magok egymást, ha az egyiknek északi polusát, a' másiknak déli polusa felé tartják: különben elta[27a]szítják egymást magoktól. Mennél közelebb van valamely vas, vagy a' mibe vas van a' mágneshez: annál jobban dolgozik abban a' vonzó erő. A' mágnes közli is minden esmeretes tulajdonságait a' vassal, ha ezt azzal az ember megdörgöli még pedig az egyik felét az északi polusával, a' másikat a' déli polusával. Ezen fundáltatik a' *mágneskő* készítése, melly *Compásképpen* a' Hajósoknak az ő iszonyu hoszszu tengeri utazásaikban igen hasznos. A' mágnes ereje más testeken keresztül is kimutatja magát: azért mindenféle furtsa játékokat készítenek vele, mellyek a' tudatlanokat tsudálkozásra idítják. A' mágnes erejét meg is lehet nagyítani, ha + [+tudnillik] lassan lassan több több terhet raknak reá, és ha soha sem tartják ráakasztott vas nélkül. De még is kissebbedik, sőt elvész egészen is, a' megtüzesítés, a' rósda, és mésszse égetés által, és ha azt az ember gyakorta a' földre veti, vagy kalapálja.

Vagynak olyan kis apró napórák is, a' mellyekben mágnes van tsinálva. [27b]

De ezek ritkán határozzák meg igazán az időt.

Miben álljon a' mágnes ereje, azt nem tudják bizonyosan. Ugy tartják, hogy valami tulajdon nemű, igen finom és folyó matéria, melly minden testeken által jár. Egyébaránt a' hasznok, mellyet annak munkáiból vesznek, a' tengeri utazókra, Földmérőkre, és Bányászokra nézve igen nagy.

Világosság.

58. A' mi által a' dolgok előttünk láthatókká lesznek, azt nevezzük *világosságnak*; a' világosság nem létét pedig *setétségnek*. Miből álljon a' világosság, nem tudjuk bizonyosan. Valami a' testben található olyan matériának tartjuk azt, melly némellyekkel, mint p. o. a' nappal, tsillagokkal és az égő testek lángjával mindenkor öszve vagyon kötve, másokkal pedig nintsen, mellyek ezen okból nem előbb lesznek előttünk láthatókká, hanem mikor amazoktól megvilá[28a]gosittatnak. Ezeket hívják *setét*, amazokat *világos testeknek*. Vagnak olyan testek is, mellyeken a' világosságnak finom részetskéi, nagyobb részént által hatnak. Ezeket hívják *átlátszó testeknek*. Mások visszavetik a' világosságot ezeket hívják *átnemlátszó testeknek*. Ezek *árnyéket* adnak ha a' világosságtól megvilágosittatnak, melly annak vastagabb vagy setétebb, mennél átláthatatlanabbak.

59. A' világosság tsak egyenes lineában terjed odébb, és azokat a' dolgokat nem láthatjuk, a' mellyek más által nem látszókkal fedeztetnek el. Ezeket az egyenes lineákat *világosság sugárinak* hívjuk. Ha a' világosság sugarai ebből az egyenes lineájú utból kitérnek, úgy hogy megtöretnek, az az, az ő utjokban más erányt vesznek, p. o. ha a' levegőből vízen mennek által: úgy azt a' dolgot a' mellyből kijönnek elfordult állapot[28b]ban látjuk. A' világosság sugarai a' fénylő pontok, minden oldalra kiterjednek. Ez iszonyu sebességgel megyen véghez, melly majd egy milliommal haladja meg a' hangnak sebességét. A naptól a' földig, mint egy 20 millió mértföldnyi meszszeség van, és ezt az iszonyú utat, nyoltz millió és egynehány kis pertz óra alatt végezi el a' világosság; és így egy kis pertz óra alatt kell néki menni 40 ezer mértföldet. Ha valamelly távolságban egy ágyut vagy puskát kisütnek, mindenkor előbb meglátni a' meggyulladt pornak villanását, mint annak a' durranását meghallani. Ha égen nagy a' távolság, semmit se hall az ember, hanem tsak a' villanást látja.

60. Ha a' világosság egy sima átnemlátszó lapra esik: akkor visszavetetik, és ezen fundáltatik a' *tükröknek* készítése. Ugyan azon harántékos vagy egyenes erányban, a' mellyben a' világosság sugarai az ilyen testre esnek, vissza is vettetnek. Ezt hívják a' *világosság visszaverődésének*. A' világossá[29a]got egy olyan üveg által, a' mellynek mindenkor domborúbb a' közepe, mint a' szélei, egy pontra öszve lehet szedni, és azzal a' száraz testeket meggyujtani. Az ilyen üveget Gyujtó üvegnek hívják.

61. A' nap világa úgy látszik, hogy tsak egyetlen egy színű. Hanem ha szor-

galmatosabban figyelmez arra az ember, két színt lehet abból kihozni. Láthatni ezt csak egy üveg vízen is, ha arra rá süt a' nap, de még jobban egy három oldalú kiköszörült üvegen, melyet *Prismának* hívnak. Ha erre a' napvilágát reá hagyjuk esni, hét különböző részekre osztja azt el, és a' setét házba a' legszebb színek látszanak, mellyeket a' szivárványban is lehet látni. Alólról számlálván, ezzel a' rendel állanak veres, setét sárga, világos sárga, zöld, világos kék, setét-kék és violaszín.

Levegői jelentések.

62. A' levegő massájába vagy testébe [29b] mely a' földet mindenütt körülveszi, minden szempillantásban sokféle jelenségek esnek és történnek, mellyek közül itten a' legnevezetesebbeket megemlíjtjük.

63. A' levegő környék az oka, a' *reggeli és estveli hajnalnak*. E' nélkül mihelyt a' nap a' látásnak határán alol menne, a' legfénylőbb nappal után, hírtelen setét éjszaka következne. És megfordítva, a' nap felköltekor a' setét éjtszakára, egyszerűen világos nappal. E' helyett a' szemekre nézve veszedelmes változás helyett, tsendes által menetelt tsinál nekünk a' levegő környék, a' midőn a' napnak világító sugárai attól vissza vettetnek. Ez az annak is az oka, hogy némelly Hollandus Hajósok, kik az északi Pólusnál telelni kéntelenítették, miért látták előbb egynehány héttel a' napot, mint valósággal felkölt ő nékiek. A' reggeli és estveli hajnal néha veresebb. Ez [30a] akkor esik, mikor sok gőzölgések vagnak a' levegőben, mellyek csak a' veres világosság sugárokat verik vissza.

64. A' Harmat, dér, köd, felhő, esső, hó, jégesső sat. tsak különböző elnevezései ugyan azon egy testnek vagy dolognak, tudniillik a' vizes gőzöknek, mellyek a' földről és tengerekről felszállanak, a' levegőben különböző változásokat szenvednek, és sokféle formában ismét a' földre le szállanak. Ezek alatt a' formák alatt veszi hát most azt, majd amazt a' nevezetet.

65. Legnevezetesebb történet a' mi levegő kerületünkben *az égi háboru*. A' mint tudnivaló, áll ez, *villanásból*, és azt követő *menydörgésből*, mely rend szerént szélvészszel, záporral, és jégessővel vagon öszve kötve. Nem mindenkor látjuk magát a' villanást, hanem többnyire tsak annak viszszaugározását. Az égi háborunak fő oka, az elektromosság, [30b] vagy gerjedtség. A' villanás itten a' gerjedtségi szála, a' dörgés, az a' pertzegés, a' mit azon a' kitsinybe látni. Tsak a' villanás és nem a' dörgés üti és gyújtja meg a' fákat és házakat; a' dobbantja le az embereket és barmokat; e' sérti és öli mg. A' szabad téres házban, és ha távol van az ember minden értz nemektől, legbátorságosabb lehet atól. A' mezőn fák alá menni veszedelmes.

Mivel már régtől fogva tapasztaltatott, hogy a' villanás a' vezető testek fele, kivált az értz nemek, és a' magossan felemelkedett dolgok felé szeret menni: tehát úgy igyekeznek az ellen magokat bátorságba tenni az emberek, hogy *menykövezetőket* mellyeket Franklin talált ki, vagy vas rudakat reá raknak a'

nagy épületekre és tornyokra.

Az úgy nevezett *száraz villámás*, az igen meszsze levő égi hábornak a' vilámása, mellynek a' dörgését nem hallani. [31a] Lehet még az elektromosság-
nak vagy gerjedtségnek tsendes kifolyása is.

66. A' *bolygó* vagy *futó tüzek*, különböző nagysága világosságok, melly a' földből, posvánokból, és sárokból emelkednek fel, igen könnyűk és mozoghatók. Hihető hogy bizonyos meggyúlható levegő nemek által lesznek, és származnak.

67. A' *szaladó tsillagok* származnak a' legmagassabb, de sokszor az alsó tájé-
kán is a' levegőnek, a' tiszta éjtszakákon és forró napok után. Ennek okai eránt
még nagy bizonytalanságban vagyunk. – A' *tűzgolyóbisok* és *repülő sárkányok*
vagy *lidértzek* hasonló neműek, tsak hogy nagyobbak. Sokszor azoknak elpattanásakor, valami durranást hallani. A' gyorsaságok rendkívül nagy.

68. Az *északi fény*, egy szép tün[31b]döklő jelenség, mellyet nállunk tsak ritkán
lehet látni. Kezdődik naplement után, és északról délre kiterjed. Laplandiában
és Sibériában, gyakoribbak és erősebbek mint mi nállunk. A' déli Polus felé
hason világosságot vettek észre. Egész meghatározással nem lehet azt kimagya-
rázni, de igen hihető hogy az elektromosságtól származik.

69. Szivárványt akkor látni, ha előttünk eső esik, és hátunk megett süt a' nap.
Ennek a' szép jelenségnek azaz oka, hogy a' nap sugárai a' leeső esőcseppek-
ben sokféleképpen megtöretnek.

Néha holdvilággal is látni szivárványt, a' hol a' színek gyengébbek. A' víz zuhanásoknál az egész kerület szivárvány színekkel játszik.

70. A' *nap* és a *hold* körül lévő *udvarok*, a' gőzzel tellyes levegőbe származnak
a' világosság sugárainak megtörések által. [32a] Mikor a' házban sok vizes
gőzolgások vagynak, minden égő gyertyának olyan udvara van.

A' *vaknapok*, és *vak holdak* hihető hogy éppen azon a' módon származnak.
Olyan tündöklő helyek azok az égenn, a' hol azok a' világos karikák, mellyek
a' nap és hold körül formáltatnak, keresztül fénylenek.

Égi testek

71. Az égi testeken értjük itten azokat az iszonyu nagyságu fényes testeket,
mellyek az égnek megmérhetetlen üregében igen meszsze függgenek egymástól.
Ezek azok: a' nap, hold és tsillagok. Hanem ide tartozik ez a' mi földünk is,
melly szinte úgy függ az ég üregében, mint a többek.

72. Tsak igen keveseket esmerünk azok közül a' megszámlálhatatlan égi testek
közül, mellyek az égnek véghetetlen tar[32b]tományában kerengenek, és a'
mellyek mint valamelly fényes pontok a' tiszta éjtszakákat ékesítik. Ebben a'
nagy ürességben, egy más kissebbet kell gondolni mi magunknak, mellyben
azok az égi testek vagynak és mozognak, a' mellyeket közelebről vizsgál-
hatunk. Ide tartoznak a' *Nap*, a' *Planéták*, és *Üstököstsillagok*. Ezek együtt

tészik a' mi napunk alkotmányát. A' több tsillagok, mellyek sokkal meszszebb vagynak tőlünk, mint a' mi Napunkhoz tartozó égi testek, és soha se jönek oda, a' hol ezek vagynak, *állótsillagoknak* neveztetnek, mivel álhatatosan és mint egy megmozdúlhatatlanul egy helybe állanak ezek, holott ellenben a' Planéták a' magok állásokat gyakorta, és észre vehetőképpen változtatják.

73. Kétségkívül a' föld után a' Nap mi reánk nézve legfontosabb test az egész ég üregében; mert ez ad nekünk, [33a] valamint a' több hozzá tartozó Plánétáknak világosságot és melegséget. Ennek nints egyéb mozgása mint maga körül, vagy a' maga tengelye körül, mellyre 25 nap és 12 óra kivántatik, következőképpen tartozik ez az álló tsillagokhoz. Ennek az iszonyu nagy golyóbisnak fél átmérője sem teszen 96 ezer Német mértföldet. Az égvisgálók, külömbkülömbféle színü, formájú és nagyságu *motskotskat* vettek ennek felső színén észre, mellyek néha kisebbednek, és néha egészszen elenyésznek. Ezen kívül a' Napban olyan helyeket külömböztettek meg, mellyek fényesebbek, mint a' rendszerént való világossága a' napnak. Nevezik ezeket *napfáklyáinak*.

A' nap golyóbisa, majd másfél milliomszor nagyobb, mint a' föld golyóbisa; az átmérője teszen 19,387135 mérföldet. Ez olyan nagy üresség, mellyet a' föld koránt sem töltene bé, ha szinte minden [33b] oldalról egész a' holdig terjedne is melly szinte 60 ezer mértföldnyire esik ettől.

A napnak a' földünkötől való távol léte teszen 20,560999 és fél német mérföldet.

74. A' *Planéták* vagy Bujdosó tsillagok a' neveket onnan vették, mivel a' helyeket a' több tsillagokra nézve szüntelen változtatják. A' mellyeket mi esmerünk és a' mellyek a' mi kapunkhoz tartoznak e' következendők: Mercurius, Venus, Föld, Mars, Pallás, Ceres, Jupiter, Saturnus, Uranus. Ötöt ezek közül már egynehány ezer esztendőktől fogva esmernek az emberek, hanem az Uránust 1781től fogva esmerjük; Cerest 1801ben találta fel egy Palermói Égvisgáló, Pallást azután való esztendőben. Azolta is egytet találtak fel a' mellyet Junónak neveznek. A' két első közelebb vagynak a' naphoz, mint a' mi földünk, a' hat utolsó pedig távolabb, még pedig sokkal. E' szerént az ő kisebb vagy nagyobb karika forma utjoknak a' nap körül való elvégezésére, rövidebb [34a] vagy hosszabb időt kívánnak, mint a' föld. Így

Mercurius 87 napot 23 órát 15 pertzet.

Vénus. – 224 n. 16 or. 49 p.

Föld. – 365 n. – 6 or. 9 p. 12. kis p.

Márs 1. eszt. 321 napot 17 or. 31. p.

Pallás. 4. eszt. 240 n.

Ceres. 4. eszt. 222 n.

Jupiter. 11 eszt. 314 n. 20. or. 27. p.

Saturnus. 29 eszt. 166. n. 19. or. 57. p.

Uranus. 83 eszt. 150. n. 18. or. – –

75. *Mercurius* a' puszta szemek előtt úgy jelenik meg, mint egy sebes, eleven, tündöklő, kisebb nagyságu tsillag, de tsak estve napnyugoton, és reggel, napkeleten lehet látni egy ideig. A' föld testi nagyságára nézve 16szor nagyobb, mint az.

Venus, bizonyos időben a' legszebb és letündöklőbb tsillag, az egész égen [34b] melyet minden meszszenező tső nélkül fényes nappal is lehet látni. A' föld 1,5szer nagyobb testi nagyságára nézve ennél a' tsillagnál. Minden nyoltzadik esztendőben a' legnagyobb fényével tündöklök, melly 3000szer gyengébb már a' megtölt holdnak a' világa. Legkissebb távol léte a' földtől, 9 Millio 775 ezer és a' legnagyobb közel 36 millio mértföld.

Márs a' maga piros tüz színével, és világával a' több tsillagok közül egészszen kitetszik. A' föld nállánál 7szer vastagabb. Attól való nagyobb távol léte 54 millio, és a' legkissebb 7. millio mértföld.

Pallás és *Ceres* még esmeretlenebbek, mint sem hogy valami bizonyost meg lehetne felőlök határozni.

Jupiter, *Venus* után a' legtündöklőbb minden Planéták közt. Mind fellyül haladja a' többeket nagyságával, a' földet 340szer. A' földtől való legnagyobb távol [35a] létet tenni 156,547, és legkissebbet 95,892 fél föld átmérőre. A' föld 27szerre jobban megvilágossittatik a' napnak, mint ez. Négy holdjai vagynak követőkül, de a' mellyeket puszta szemekkel nem lehet meglátni.

Saturnus úgy fénylik, mint valamelly igazi fényes álló tsillag, hanem gyenge és halovány világa van. A' föld az átmérőjére nézve 10szer, testi foglalatjára nézve pedig 1030szor kisebb mint ez. Öt húzásokat vagy öveket vettek rajta észre. Leginkább pedig egy széles, lapos karika által különbözteti meg magát, mellyeket számos holdaknak tartanak, a' millyen holdjai meg ezekenn kívül heten vagynak.

Uranus 1781dik esztendőben találta fel Herschel legelőszsör; vagynak hat követői vagy holdjai. A' föld átmérőjére nézve 4szer, testi foglalatjára nézve pedig 83szor kisebb.

76. A' földnek követője a' Hold; [35b] setét test, mint a' több Planéták, melly valamint azok, a' maga világossát a' naptól veszi, és szüntelen a' föld körül különös karikába, és ezzel egygyütt egyszersmind a' nap körül forog. Ez az égi test a' mi földünkhöz legközelebb esik; mert ennek a' távolsága tsak 50 vagy 60 ezer mertföldeket téssen. Ennek a' világának változásai szerént, melly olly rendesen változik, osztották el a' földnek legrégebb lakói is az időt. A' hold golyóbisa mindenkor valamint a' föld is, tsak félig világossittatik meg, tudniillik a' nap felől való oldala. Mikor a' hold a' maga homályos oldalát fordítja mi felénk: ebben az állásában *Ujj holdnak* vagy *Ujságnak* hívják: mikor mi a' megvilágosított oldalának fele részét látjuk: akkor azt mondjuk, hogy a' holdnak *elő fertálya* van; és ha egészszen felénk fordul, akkor *hold tölte* van.

Annakutánna a' világos része ismét fogy, és felényire látszik világosnak: ez az *utolsó* [36a] *fertály*. A' föld a' holdnál ötvenszerte nagyobb. A' hold tányérján látni némelly világos a' többi részeitől különböző pontokat, annak a' homályos oldalán. Ezek nagy hegytetők, mellyekre a' nap sugárai előbb sütnék; mert a' holdban vagnak, valamint a' földön hegyek, völgyek, térségek, tengerek. A' hold okozza a' maga közel létével azokat a' jelenségeket, a' mellyeket mi *fogyatkozásoknak* nevezünk. Mikor egyenes lineában esik a' nap és föld között a' maga útjában: akkor a' maga árnyék<ának egy részét>át a' földnek egy részére vetni. Az ott körül lévő tartományoknak lakosai, ekkor egynehány minutumig a' holdat a' nap előtt látják, és ilyenkor azoknak úgynevezett *egész napbeli fogyatkozások* vagnon. Mások, akik a' hold árnyékának két oldalán lesznek a' holdnak félárnyékába állanak, és *részszerént való napbeli fogyatkozások* vagnon. [36b] Mikor pedig a' föld, a' nap és hold közé megyen, melly mindenkor tsak hold töltén eshetik meg: akkor a' maga árnyékát a' holdra veti, és azt néha egészszen elfedezi, néha tsak részszerént. Az ilyen történet neveztetik *Holdfogyatkozásnak*, melly hasonlóképpen *egész és rész szerént való* lehet.

77. Ezek a' kilentz Plánéták és 18 holdak tartoznak ahoz az alkotmányhoz, mellyben a' mi napunk tsak egy maga az álló tsillag, melly körül amazok forognak. Nevezék ezt az alkotmányt *Copernicus alkotmányának*, mert egy Copernicus Miklós nevü Kanonok tette azt először közönségessé Frauenburgban 1543dik esztendőben, hogy ezzel megkülömböztessék a' Ptolemeus és Tycho 's mások alkotmányaiktól, mellyeket ma egy tsillagvizsgáló sem tart helyesnek és jónak. E' szerént az alkotmány szerént, a' Nap mozdulhatatlanúl középbe áll, úgy hogy a' több Plánéták azzal a' rendel a' mint elől adtuk, és körül mint valamely [37a] közös középpont körül mozognak és forognak.

78. Ezeken kívül a' mi napunk alkotmányában elő fordul Fő- és kisebb Planétákon kívül vagnak még abban más több és nagyobb égitestek is, mellyeket rendesen tsak eggyenként látni; mikor megjelennek, sugárzó fények, és üstökök által külömböztetik magokat meg, és az égen egészszen különös utjuk vagnon. Ezek az úgy nevezett *Üstökös tsillagok*; vagy azok az égi testek, a' mellyeknek természetek egészszen bizonytalan. Igen ritkának látszó alkotmányok ezek, holott rajtuk által lehet nézni, és a' hátok megett álló tsillagokat észre lehet venni. Ezeknek a' mozgások is a' nap körül van ugyan, de nem az állati kerületben mint a' Planétáké, hanem az égnek minden részeiben.

79. Az *álló tsillagok* sok ezernyi ezerszer meszszebb vagnak tőlünk, mint a' leg[37b]távolabb lévő Planétái a' mi napunk alkotmányának, és éppen azért tettszenek olly kitsinyeknek mi előttünk, holott a' mi napunknál nem kisebbek, sőt talán nagyobbak. Ezek a' magok tulajdon világosságuk által tündöklenek, és mind egy egy napot tesznek, mellyeknek kétféleképp kívül tulajdon Planétáik vagnak, és mellyek körülöttök kerengnek. Sokak azok közül pusztá szemek-

kel nem lehet látni, és ha az ember a' földnek más részein vagy on, mellyek a' minékünk ellenekbe esnek, egészszen más tsillagokat lát.

80. A' több egymáshoz közel álló tsillagokat, mellyek egygyütt gondoltatván, valaini a' földön találtató dologhoz, vagy természeti és mesterséges testhez hasonlítanak, vagy azokat képzeltehetik, nevezik *tsillagzatoknak*. Ilyenek mintegy száz hárman vagynak, mellyek arra valók, hogy a' melly tsillagokat egyszer esmernek, azokat ismét könnyen megtalálják. E' következen[38a]dóket legkönnyebb észrevenni, a' *kis medvét* a' Polus tsillagával, a' *nagy medvét*; vagy nagy göntzöl szekerét, a' *Berenice haját*, és az *Oriont*, ezt a' legfényesebb tsillagot az egész égen, mellyet Martziusban dél és nyugott között lehet látni. Áll ez tulajdonképpen 118 álló tsillagokból, mellyek közül tsak 7 téski a' fő fényes képet.

81. Azt az útát, a' mellyet a' nap, hold, és Planéták a' magok úgy tetsző futásokat az égen véghez viszik *Állati kerületnek* vagy *12 égi jegyeknek* nevezik. Ezen 12 felosztások közül, mindenik bizonyos meghatározott helyet foglal az égen (30 grádust) 's 1 így tsillagzattal bír. Ezek a' tsillagzatai az állati kerületnek így neveztetnek:

Kos, Bika, Kettős, Rák, az Oroszlán Szűzzel egyemben.

Mérték, Ispirkó, Nyilas és Bak, Lottma*, Halakkal.

82. A' mint felvetették, mint egy 5000. álló tsillagokat lehet szemmel látni. Jó meszszenéző tsővek által sokkal többeket lehet felfedezni. Így, az a' világos fehérő sujtás, melly mint valamely út az égen keresztül megy, és a' mellyet *Téjutnak* neveznek, megszámlálhatatlan tsillagokból áll, a' mellyekből egy akkora helyen mint a' nap tányérja két ezernél többet számláltak meg.

83. A' ki a' tsillagos eget <haszonnal> akarja vizgálni, és abban <...> magának jó előmenetelt szükség hogy a' <következendő> Tsillag vizsgálóknak mester <...>szavaikra figyelmezen.

Azt a' pontot, <az éggolyóbisán>, mellyet az éggolyóbisán, az ember éppen a' feje felett gondolt *Zénithnek* vagy *Főpontnak* nevezik<nek> az emberek, az ennek általellenében lévő, melly az égnek másik fél golyóbisán áll, *Nádirnak*, vagy *Lábpontnak*. Gondolni kell még <annak> a' világ golyóbisán belől, *világpulusát is, világ tengelyét, úgy egyenlítőt déli* <...> mint a' föld golyóbisán. A' szokott eszközök, mellyekkel az égen méréseket tesznek, neveztetnek, *Qudarans, Sextans, Octans* nevezetekkel. <Ha az ilyen szegzőt valami .... nevezik Falguét ... nak.> Azok az eszközök, a' mellyek által az égen felfedezések tetetnek, és a' tsillagokat megnagyitva lehet látni, hívják *Meszszenéző tsőknek*. Az az épület, mellyből a' tsillagos eget vizsgálják, neveztetik *Tsillagvizsgáló* helynek.

Az időnek elosztásáról.

84. A' napnak és holdnak járása szerént osztották el az időt.

Azt az időt, mellyben a' nap a' maga futását elvégezni látszik az égenn, vagy helyesebben szóllván, a' mellykor a' föld a' maga utját a' nap körül elvégezi, nevezik [39b] *esztendőnek*. Ez elosztatik 12 *holnapokra*, mellyeknek neveik ezek: Jannuarius, Februarius, Martius, Aprilis, Majus, Junius, Julius, Augusztus, September, November, December. Ezekenek a' holnapoknak, Aprilis, Junius, September, November 30 napjai vagynak, a' többeknek 31. Februariusnak 28, kivévén a' szőkő esztendőt, a' mikor 29 napjai vagynak. Ennek az az oka, hogy az esztendő tulajdonképpen szóllván áll 365 napokból és hat órákból; ezek a' hat órák négy esztendő alatt egy napot nevelnek. Egy esztendő áll 52 hetekből és egynehány napokból. A' Hét, a' Keresztényeknél kezdődik Vasárnap, a' Sidóknál Szombaton. Egy napban van 24 óra, egy órában 60 nagy pertz, és nagy pertzbe 60 kis pertz.

Azt az időt, mikor a' nap felkél nevezzük *reggelnek*, mikor az legmagassabban látszik felettünk *délnek*; a' *délután* tart egész estig, mikor lemegy a' nap; és éjtszakai 12 óraker *éjjél* van. Ekkor másik nap kezdődik Egy *Század*, magában foglal száz esztendőt. A' Sidók számlálják az esztendőket világ kezdetétől fogva, a' Görögök az Olimpiai játékok kezdetétől, a' Romaiak az ő Városok építésétől, a' Törökök a' Mahomed futásától, a' Keresztyének a' Jézus születésétől.

A' *Kalendárium* olyan Könyv, melly az időnek elosztásáról a' nevezetes égi történésekről, <a' polgári társaságnak különböző ismérteiről> az Eklésiának a' Vasárnapokól és innepekről szólló rendelkezéseiről tudósít bennünket. Ezen kívül, vagynak még sok babonáságok, a' mellyek a' babonáságot nevelik, és <elő>mozdítják elő.

Az innepeket elosztják *állandókra* és *változókra*. Az első azok, a' mellyek az esztendőnek mindenkor ugyan azon napján esnek, mint az Ujj esztendő, első Jannuariusban; Gergely napja, 12 Martiusban; Karátsony 25dik Decemberben. sat. A' változó Innepek mindnyájan a' Husvétől függenek, mellyet mindenkor azonn a' Vasárnapon kell szentelni, melly a' tavaszi éjjnapegylenlőség után következő holdtöltekor esik.

F. J.

SZILÁRD BORBÉLY

János Földi – „Die Wissenschaft über die Natur“

Der mutmassliche Autor der in der Nationalbibliothek Széchényi verwahrten Handschrift „János Földi Die Wissenschaft über die Natur“ (Földi János a' Természet Tudománya) ist der Arzt und Literaturwissenschaftler János Földi (1755–1801). Der Text erwähnt aber die Entdeckung des Kleinplaneten Juno im Jahre 1804. Die Autorschaft des Werkes ist dadurch unsicher geworden. Es gibt zwei Möglichkeiten:

(1) Wenn der Autor tatsächlich der Arzt und Literaturwissenschaftler János Földi war, dann hat jemand das Werk mit dem Hinweis auf den Planeten später ergänzt.

(2) Der Autor des Textes ist ein anderer János Földi, der als Verwalter des Debreziener Kollegiums tätig war. Die Frage ist – wegen Mangel an Daten – unserem derzeitigen Wissen nach – nicht zu entscheiden.

SZŐKE LAJOS

A MAGYAR SZLAVISZTIKA NYÍREGYHÁZI MŰHELYÉRŐL

Nem véletlen, hogy a magyar szlavisztika műhelyeinek profilját, kutatási területének irányát nagyban meghatározza az, hogy milyen szláv nemzetiségek közelségében vannak. Emiatt koncentrálnak a szlovén kutatások általában Szombathelyre és részben ezzel magyarázható az is, hogy Nyíregyháza az ukrán, a ruszin és szlovák kutatások egyik központjává vált. A filológiai munkálkodások azonban igen sokrétűek lehetnek, ezen belül Nyíregyháza a hazai szlavisztika egy igen fontos területére irányította a figyelmét, a forráskutatásra, az írott és a nyomtatott emlékek kritikai kiadására. A két körülmény összefonódása eredményezte, hogy az elmúlt években itt jelentek meg azok a dokumentumok és kutatási eredmények, amelyek a ruszinok és a szlovákok XVIII–XIX. századi történelméhez, kultúrájához, művelődéséhez vallási életéhez kapcsolódnak.

A hazai szláv filológiai tudomány ilyen irányú feladatait már Melich János szorgalmazta 1927-ben¹, amit a későbbiekben Kniezsa István, Baleczky Emil, Király Péter, H. Tóth Imre és mások fogalmaztak meg.

Mint tanárképző főiskolai tanszék az oktatási munka elősegítése érdekében is számos tankönyv, főiskolai jegyzet, szótár jelent meg.²

Jelen ismertetésünk a gazdag anyagból csak azokra a kiadványokra szorítkozik, amelyek a fent említett forráskutatás eredményeként születtek, így elsősorban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés anyagára vonatkozik, de foglalkozunk a XIX. századi ruszin kultúr- és egyháztörténet forrásait bemutató könyvekkel és az utóbbi évek értékpótló programjának keretében nyomtatott alkotásokkal (a Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae, Nyíregyháza, sorozatban).

A XVIII. század utolsó harmada Magyarországon történetében fontos szakaszt jelent, a mai filológusok számára pedig különösképpen, mivel rengeteg írásbeli dokumentum született a korabeli hivatali nyelven (magyarul és a nemzetiségek nyelvén), a különböző dialektusokon, így gazdag forrást kínálva a nyelvtörténet és a történelmi dialektológia számára. Mindez azzal függ össze, hogy az 1760-as évek parasztmozgalmai és jobbágyi elégedetlenségei nyomán a Habsburg uralkodói ház elhatározta, hogy országosan rendezi az úrbéri terheket. Az úrbér-

¹ KISS Lajos – NYOMÁRKAY István (szerk.): *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Melich János válogatott írásaiból*. Budapest, 1995. 13.

² Ezek jegyzékét lásd: BAJNOK Lászlóné (szerk.): *Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján*. II. Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár – Bibliográfiai füzetek 30 –, Nyíregyháza, 2001.

rendezés elsődleges célkitűzésein túl (biztos adózási jövedelmet teremteni) a felvilágosult abszolútizmus számos szociális és modernizációs intézkedést is foganatosított (népszámlálás, a közoktatás megszervezése stb.).

E hatalmas munka kiterjedt a szabad királyi városokat kivéve valamennyi földesúri kézen levő településre: mezővárosra, községre, majorságra. A központilag összeállított különböző kérdőívek alapján minden településen a helyi nyelvet ismerő írnok, a bíró és az esküdtek jelenlétében kellett válaszolni a feltett 9 kérdésre, amit jegyzőkönyvbe vettek, visszaolvastak. A szlovákok lakta településekre szánt úrbéri nyomtatványok nyelve a korabeli irodalmi nyelvváltozat volt, amelyet *bohemizált szlováknak*, *nyugatszlováknak*, *jezsuita szlováknak* is neveznek, mivel a Nagyszombat környékén kialakult nyugatszlovák katolikus irodalmi nyelven alapult.³ Érdekes módon viszont az úrbéri pátens nyelve *szlovakizált cseh*. A nyomtatott dokumentumok e nyelvi kettőssége annak tudható be, hogy a kérdőívek pragmatikai szempontból személytelenek, stílusuk egyszerű, mivel az volt a célja, hogy a kérdezett hallás után megértse, és válaszolni tudjon. Az úrbéri pátens azonban személyes hangvételű, emiatt stílusa is emelkedettebb, amelyhez jobban illett az archaikus cseh nyelv. A cseh nyelvnek ez a változata hosszú tradícióra tekint vissza a szlovákoknál (különösen az evangélikusoknál). A kérdésekre adott választ az írnok lejegyezte, ezért a nyelvi forma függött az írnok nyelvismeretétől, származásától. Az úrbérrendezés után szinte azonnal számos úrbéri, határrendezési per kezdődött, s így nagy mennyiségű irat keletkezett a birodalom különböző nyelvein.

Felmerül a kérdés, hogy az így keletkezett írásos dokumentumokat hogyan hasznosította, mennyit dolgozott fel belőle a magyar és a szláv filológia. A nyíregyházi műhely kiemelkedő szlavistája, e téma egyik legismertebb szakértője, Udvari István arra a következtetésre jutott, hogy ellentétben a történészekkel, néprajzkutatókkal a filológia (mind a magyar, mind a külföldi) keveset tett az itt felhalmozott anyag feldolgozása terén, holott a történelmi dialektológia, a hivatali nyelv, a névtan, az interferencia, a helyesírás alakulása számára fontos adatokkal szolgál.⁴ Természetesen a feldolgozás csak fokozatos lehet, mind geográfiailag, mind a nyelvi sajátságokat illetően. Ilyen megfontolások következtében került sor Szepes és Zemplén vármegyék szlovák (részben ruszin), Bereg, Ugocsa és Máramaros ruszin községeire⁵, valamint Pozsony vármegye

---

³ KIRÁLY Péter: Előszó. In. Udvari István: *Szlovák mezővárosok népelete Mária Terézia korában*. Vasvári Pál Társaság Füzetei 14. Nyíregyháza, 1994. 5–8.

⁴ UDVARI István: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratok forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék*. Vasvári Pál Társaság Füzetei 15. Nyíregyháza, 1996. 13.

⁵ ДЖЕ Ласло: *Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках. Словарь, анализ, тексты*. Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyházaensia 4. Nyíregyháza, 1996, valamint УДВАРИ Иштван: *Русинські жерела урбарської реформи Марії Терезії*. Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyházaensia 6. Nyíregyháza, 1999.

szlovák mezővárosaira⁶, és később a magyarországi délszláv településekre.⁷ Az újabb kiadások célkitűzése kettős: a források közzétételével megkönnyíteni a további kutatásokat (nem csak filológusok számára), a kapcsolódó tanulmányokkal pedig további vizsgálódásokra buzdítani e szerteágazó tudományterületen. Ezen a téren a legkorábbi eredmények Dezső Lászlótól valók, aki lexikai téren vizsgálta a ruszinok hivatali nyelvét, de kitért a nyelvelmékek fonetikai és ortográfiai sajátosságára is. Udvarinak az ugyancsak ruszin urbáriumokat feldolgozó könyve (1999) más aspektusra helyezi a hangsúlyt. Az eredeti bevallások magyar helyesírású szövegével párhuzamosan közli a modern szöveghű círrill átírást-fordítást, ami metodikai szempontból könnyíti meg az összevetést, így lehetővé válik a kétszáz év előtti ruszin nyelvi állapotok összehasonlítása a maival. A bevallásokat névtani szempontból elemzi településekre lebontva és a kapott eredményeket grafikonokban, szemléletes ábrákon illusztrálja. Általános nyelvi elemzése során a korabeli egyházi adminisztráció hivatali írásbeliségéből kiindulva vizsgálja az urbáriumok nyelvét és megállapítja, hogy három nyelvi réteg fedezhető fel bennük: a beszélt ruszin nyelv erős lemák színezettel, az egyházi szláv nyelv és az óukrán irodalmi nyelv. Ezek az összetevők alkotják a már szinte irodalminak mondható későbbi ruszin kiadványok nyelvét is, ahol az összetevők aránya függ a felhasználás céljától. Részletesebb nyelvi elemzésre kerül sor a Szepesi és a Zempléni falvak kéziratos bevallásainak vizsgálatánál. Az elemzések arra is fényt derítenek, hogy csak látszólag tűnik úgy, mintha a lakosság a hegyek övezte völgyekben el lett volna zárva környezetétől. A ruszin nyelv kölcsönszavai azt bizonyítják, hogy a ruszinság szoros gazdasági kapcsolatban állt a lengyelekkel, a magyarokkal (kereskedelem, idénymunkák stb.) és számos településen együtt élt a szlovákokkal. Talán ez utóbbinak tudható be, hogy Zemplénben a ruszin falvakban is szlovákuul jegyezték fel a bevallásokat, de hasonló módon jártak el Ung, Sáros és Szepes megyében is, holott az etnikumok statisztikai adatai a ruszinok dominanciáját jelzik.⁸ A szlovák és német bevallások alapján a szerző szociológiai, geográfiai és etnikai megoszlás alapján elemzi a keresztnévek használatát, gyakoriságát. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a szepességi német településeken már ebben az időben is jelentős a szlovák elem. A községek fassioinak nyelvi elemzése során szemléletes táblázatokban mutatja be a konskriptorok helyesírási szokásait, ami különösen az ú.n. kritikus fonémák jelölésekor mutat rá a szlovák helyesírás

⁶ UDVARI István: *Szlovák mezővárosok népelete Mária Terézia korában*. Vasvári Pál Társaság Füzetei 114. Nyíregyháza, 1994.

⁷ UDVARI István: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén* I. Nyomtatványok. Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 2. Nyíregyháza, 2003, II. Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 4. Nyíregyháza, 2003.

⁸ UDVARI István: i. m. (1996), 27.

alakulására, formálódására. A lejegyzett nyelv legtöbb esetben valójában három nyelvi alakulat (nyelv és dialektus) sajátos szintézise, ahol a nyugatszlovák grammatika keletiszlovák lexikai elemeken nyugszik és mindez cseh ortográfiai-fonológiai öltözetben nyilvánul meg. A keletiszlovák sajtóságokra különös figyelmet fordít a szerző. Így a Bánóc községben keletkezett kéziratok vizsgálatkor felhívja a figyelmet arra, hogy a kálvinista szlovákoknál a magyar helyesírás tradíciója érvényesült a korábban Debrecenben nyomtatott szlovák könyvek hatása következtében. A nem kálvinista szlovákok általában csak a nemesi családnevek és a nagy városok helyesírásában követték a magyar tradíciót.

A nyelvi szinkretizmus kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy az egyes elemek megőrizték eredeti stílusértéküket, ami abból is látható, hogy a legtöbb ilyen lexikai egységnek megvolt a más réteghez tartozó szinonimája. Szimónia-gazdagság jellemzi az összes kéziratos bevallási dokumentumokat.

A bevallásokkor, majd az ezt követő perek során keletkezett hatalmas iratanyag részbeni publikálása egy szisztematikus feldolgozás kezdetét jelenti, ami a filológusokon túl a történészek, etnográfusok és szociológusok számára is segítséget jelent.

A nyíregyházi műhely tevékenységének egy másik, nem kevésbé dicsérendő vállalkozása a már korábban megjelent, de muzeális értékük miatt kevésbé hozzáférhető könyvek újrakiadása. A kárpátaljai nyelvemlékeket illetően elsősorban szlovák és ukrán részről jelentek meg eddig hasonló kiadások, valamint ezeket kísérő tanulmányok. Természetesnek tűnik, hogy az első reprint kiadások a legkevésbé hozzáférhető, de ugyanakkor kultúr- és nyelvtörténeti szempontból fontos munkákat jelentettek meg. Ilyen okok magyarázzák azt, hogy M. Molnár 1965-ben megjelentette De Camelis ábécéskönyvét (1699)⁹, valamint S. Hostynjak 1982-ben Bradács János 1770-es, különleges sorsú *Bukvar-ját*.¹⁰ Ezt az ábécéskönyvet ugyanis teológiai tartalma miatt károsnak találta Bozsicskovicz kőrösi (krizseváci szerb unitus) püspök, emiatt legtöbb példányát megsemmisítették. LutsKay M. *Grammatica slavo-ruthena ...* (Budae, 1830) művének reprint kiadása, érthető módon, még nagyobb hiányt elégített ki. Az akkori politikai helyzetnek megfelelően ez a mű megjelent mind nyugaton¹¹, mind Ukrajnában (ukrán fordítással).¹² Jóllehet LutsKay M. műve elsősorban a korabeli egyházi szláv nyelv grammatikájának leírása volt, a kutatókat könyvének nem ez a része érdekelte, hanem a ruszin nyelvre (saját dialektusára) vonatkozó paradigmái, megjegyzései, valamint népnyelvi gyűjtései. A fenti kiadvá-

---

⁹ Михайло МОЛЬНАР: *Словаки і українці*. Братислава-Пряшів, 1965. 119–158.

¹⁰ ГОСТИНЯК С.: *Буквар з 1770 року*. Науковий збірник музею української культури в Свиднику. 10. (1982) 233–238. reprint: 238–274.

¹¹ O. HORBATSCH – München, 1982. Ukrainische Freie Universität

¹² ЛИЗАНЕЦ П. М. – САК Ю. М.: *Грамматика слов'яно руська*. Наукова Думка. 1989. Київ

nyokat mindannyiszor terjedelmes tanulmányok (kultúrtörténeti, nyelvészeti) kísérték, ahol a szerzők kísérletet tettek – több-kevesebb sikerrel – a művek értelmezésére. Éppen emiatt a legtöbb esetben ez odavezetett, hogy az értékelést, s így magát a reprint kiadványt is, erősen befolyásolták a szubjektív meglátások. Az Udvari István gondozásában megjelent kiadványok kísérő tanulmánya (*utószó helyett*) nem vállalkozott ilyen jellegű értékelésre, hanem arra szorítkozott, hogy mind művelődéstörténetileg, mind nyelvi szempontból a legszükségesebb tényeket emelje ki, s így kihangsúlyozza az eredeti mű forrásértékét. Udvari erre vonatkozó részletes tanulmányait emiatt másutt közölte.¹³ Választását az is befolyásolta, hogy mind Olsavszky M., mind Kutka J. ábécéskönyve¹⁴, illetve katekizmus¹⁵ a legtöbb példányban létező egykori kiadványok voltak a ruszinok számára nyomtatott könyvek között, így hatásuk is vitathatatlanul a legmeghatározóbb volt. Tudnunk kell azonban azt is, hogy éppen tankönyv jellegük miatt kevés példány maradt meg belőlük a magyarországi könyvgyűjteményekben.¹⁶ Jóllehet nyomtatott cirillbetűs ábécéskönyvek már a XVI. századtól léteztek, az első görög katolikus ábécéskönyv azonban csak 1698-ban jelent meg Uniowban, azaz mindössze egy évvel korábban, mint De Camelis kiadványa. A kárpátaljai igényeket valószínű továbbra is a határon túlról elégítették ki, mivel a legközelebbi honi kiadásra majd fél évszázadot kellett várni (1746).¹⁷ Suprasl’ és Počajev nyomdáiból került ki a görög katolikus szlávoknak szánt ábécéskönyvek zöme. Tartalmukat tekintve évszázadokon keresztül nem sokat változtak, mert még a XIX. századi budai kiadványokban (1826) is nagyrészt ugyanazok az imák, zsoltárok és bibliai idézetek jelennek meg, mint amelyeket De Camelis ábécéskönyvében találunk. Nyelvi szempontból azonban ezek a kiadványok méltán tarthatnak számot a kutatók érdeklődésére. De Camelis könyvének nagy része ukrán szerkesztésű egyházi szláv nyelven íródott, s csupán az utolsó, kateketikai fejezet nyelve követi a korabeli ukrán irodalmi nyelvet. Az összeállításnak ez a módja arra enged következtetni, hogy a

¹³ Pl. *Карпаторусинськи буквари*. Nyelv – Stílus – Irodalom, Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. (szerk. ZOLTÁN A.) Budapest, 1998. 579–587.

¹⁴ [KUTKA J.] *Bukvarь jazyka russkago szь pročitъ rukovodijemь načinajuščihъ učitisja*, (1797), 1799, (1815), (1846). ВЪ Бúdině. Pečatano pri Králevskomъ Ouniversitětě Písmeny Slaveno-Sěrbskiję Tipograf. reprint: Nyíregyháza, 1998 (Udvari István)

¹⁵ KUTKA J.: *Kaichisis maljy ili nauka pravoslávno-chr(ist)ijánskaę sokrašénaę vo blagočestmoe vospitánie diecesi Munkačovskie sostávlennaę vъ Oungvárě*. ВЪ Бúdině grádě, Pečatano pismený Kral. Vseučlišta Péštanskago 1801. reprint: Nyíregyháza, 1997 (Udvari István)

¹⁶ OLSAVSZKY M. *Elementa ...* -ja, valamint Kutka J. katekizmus^a a budapesti Egyetemi Könyvtárban, míg a Kutka-féle ábécéskönyv az Országos Széchényi Könyvtárban.

¹⁷ OLSAVSZKY M. M.: *Elementa puerilis institutionis in lingua latina...* Načalo písmený Dětěmъ ... Claudiopoli, Typis Academ. Soc. JESU per Andream Feij 1746. reprint: Nyíregyháza, 1999. (János István és Udvari István utószavával).

fő rész modelljeként valamilyen ukrán protograf szolgálhatott, az utolsó fejezet fordítója, megalkotója ismeretlen. A magyarországi reprint kiadások éppen a nyelvi változások nyomán követésére adnak kiváló alkalmat, mert mind Olsavszky, mind Kutka ábécéskönyvének nyelve különbözik az első hazai (nagyszombati) ilyen jellegű kiadvány nyelvétől. Olsavszky könyve azonban metodikájával is rámutat arra a speciális kulturális körülményre, amelyet a latin nyelv játszott Kárpátalján a XVIII. században. A korabeli elfogadott és bevált módszer szerint a különböző hangkapcsolatokat ábrázoló betűk kapcsolatán keresztül jut el a szöveghez, amely a görög katolikus egyház legfontosabb imáiból, zsoltárokából és kateketikai hitigazságokból áll. A könyv így egyszerre szolgálta a hit alapelveinek a megismerését, de ezen keresztül az egyházi szláv és a latin nyelv elsajátítását is (textológiai módszer). A latin és az egyházi szláv párhuzamos használata megkönnyítette ugyan a nyelvtanulást, a két nyelv eltérő struktúrája (mind fonetikai, mind grammatikai síkon) akadályt is jelentett. A betűkapcsolatok bemutatásánál a latin nyelvet veszi alapul, és ezt ismétlik meg az ukrán példák. Ez a technika viszont azt eredményezte, hogy a latin fonotaktikát utánzó ukrán kapcsolatok sokszor mesterséges alakulatok, amelyek az ukrán nyelvben nem fordulnak elő. Különösen érvényes ez azokra a példákra, ahol két mássalhangzó követi a magánhangzót (ank, onk, unk, ons, uns). A hazai gyakorlatban újonnan bevezetett graféma, a kis jusz használata sem mindig szerencsés (fle, ple). Ezek a negatívumok azonban nem vethetők Olsavszky szemére, mert a hazai ábécéskönyvek, katekizmusok közül több is használta a latint vagy a görög nyelvet párhuzamosan a magyarral. A könyv nyelvi elemzése megerősíti Udvarinak azt az állítását, hogy Olsavszky egy hasonló című és tartalmú munka utánnomását végezte el. A liturgikus szövegrészek, imák, zsoltárok nyelve orosz szerkesztésű egyházi szláv, amely titlőhasználatban és hangsúlyjelölésben sem tér el a korabeli normától. A nem liturgikus szöveget tartalmazó fejezetekben azonban még megjelennek az ukrán szerkesztés nem releváns jelei, amelyek főleg fonológiai, ortográfiai eltérést jelentenek az orosz szerkesztéshez képest. Olsavszky könyve alapján feltárul számunkra az a változás, amely a XVIII. század folyamán fokozatosan ment végbe Kárpátalján, és amely az ukrán szerkesztésű egyházi szláv kiszorulásához vezetett. Ez határozottan nyomon követhető a liturgikus részekben, de jelentősen megváltozott a nyelv a többi szövegrészben is (pl. *Szent András* hitvallásában).

A változásnak ez a tendenciája tapasztalható Bradács János 1770-ben kiadott *bukvárjában* is. Itt az orosz szerkesztés a könyv valamennyi részében érvényesül, amely már a másodlagos, nem releváns ukrán nyelvi jegyek jelenlétét sem tette lehetővé. Ez arra enged következtetni, hogy a protograf orosz területről származott, így ez is közrejátszhatott abban, hogy tartalmilag is ellenállásba ütközött, ami végül is elkobzásához vezetett.

A ruszin ábécéskönyvek közül kétségtelenül Kutka János több kiadást is megért *bukvárja* volt a legjelentősebb. Első fejezete, amelyben a tanuló a szótagokon, majd szavakon keresztül jut el az összefüggő egyházi szláv imákhoz, követi az ukrán (lengyel és osztrák fennhatóságú) területeken is meghonosodott egyházi szláv normát, amely a XVIII. század végén és a XIX. század elején már nagyrészt feladta az ukrán szerkesztést. Ennek a nyelvpolitikának bizonyítéka az is, hogy az ukrán szerkesztésre jellemző sajátságok csak a bevezető fejezetekre szorítkoznak. Ez az eljárás nem meglepő, hiszen már Olsavszky példáján 1746-ban látható volt az ukrán szerkesztés kárpátaljai visszaszorulása. Kérdéseket vet fel viszont az a körülmény, hogy Mária Terézia intézkedései, amelyek következtében a Monarchia egész területén változások érik a nyelvoktatást, miért nem mutatkoztak Kutka munkájában. Az egységesítésre törekvő közoktatási rendszer, a *Ratio Educationis*... értelmében 1777-től 1, 3 vagy 4 éves elemi oktatásban részesülhettek volna a gyerekek Kárpátalján is, a valóságban azonban nem sok változott a kolostori iskolákon kívüli oktatásban. Az irányítás és a módszer tekintetében azonban világos alapelvek léteztek, amelyek kihangsúlyozták, hogy az ifjúságnak először saját anyanyelvét kell megtanulnia, s csak ennek alapján lehetséges a további stúdiumok sikeres folytatása.¹⁸ A Monarchia szláv nemzetiségei számára megjelent korabeli grammatikákban érezhető a fenti útmutatás hatása, hiszen Vuk Karadžič szerb, Anton Bernolák szlovák nyelvtanára már a népi nyelvre támaszkodik, és azt kodifikálja. Ezzel az irányzattal ellentétben Kárpátalján még mindig tartja magát az egyházi szláv nyelv, amit Kutka ábécéskönyve is bizonyít. Meglehetősen anakronisztikus állapot, hiszen ebben az időben már az egyházi szláv nyelv polivalenciája felbomlik és csak szakrális használatra szorul vissza a *Slavia Orthodoxa* egész területén.

Nyelvi szempontból különleges helyet foglalnak el a katekizmusok valamennyi, egyházi szláv nyelvű liturgiát használó területen. Elsődleges céljuk abban állt, hogy a vallás alaptételeit, a liturgia legfontosabb részeit, imáit megtanítsák, értelmezzék. Itt a felhasználótól már nem csupán az ismeretek passzív befogadását követelték meg, hanem a kérdésekre adott válaszadást is, ami a nyelv aktív használatát tételezte fel. A korabeli európai pedagógiai irodalom metodikájának megfelelően a megtanulandó anyagot kérdés-felelet formájában dolgozták fel. Következésképpen a tanuló egy kommunikációs folyamat része lett, ahol a kérdések (gyakran bibliai idézetek) egyházi szláv nyelven hangzottak el (jelentek meg nyomtatásban). A válaszadás, a kérdés jellegétől függően, a nyelvi skála széles keretei között mozoghatott, azonban mindenképpen érezhető az egyházi szláv nyelv erős hatása. A délszláv területek katekizmusáiban a fele-

¹⁸ Vö. erről Johann Ignaz von Felbiger metodikai előírásait, idézi KEIPERT, Helmut: „Die Wiener Anleitung” in der slavischen Grammatikographie in der ausgehenden 18. Jahrhunderts. ZsLPh 51 [1991]: 23–59.

letek nyelve a XVIII. század végén szlavenorusszkij vagy szlavenoszerb, ukrán területeken általában az erős lengyel hatást felmutató jazičje (mint ahogy ezt De Camelis 1698-ban, Nagyszombatban nyomtatott katekizmusa is mutatja). Nyelvi értelemben nem hozott változást az 1720-ban Zamosőcban megtartott szinódus sem, jóllehet ezután rendszeressé vált az unitus ukrán területeken a katekizmusok kiadása.¹⁹ Éppen a katekizmusokban jelentkező lokális nyelvi használat miatt az 1773-ban Bécsben megtartott szinódus is szorgalmazta, hogy minden püspökségnek legyen saját katekizmusa. Ezeket az előírásokat tarja szem előtt Kutka János katekizmusának nyelvi megformálásában és emiatt végez alapos nyelvi elemzést Udvari (1997. 193–195). Az itt használt óukrán irodalmi nyelv (jazičje) nem egyszerűen folytatása az 1698-as kiadásban használt stílusnak, amire Udvari is rámutat. Jóllehet érezhető a nyelvi különbség a kanonikus részek és a válaszok között, magának a szerzőnek a felfogásában a kettő összemésődik. A XIX. század legelején, Kárpátalján a nyelv, dialektus, irodalmi nyelv, szakrális nyelv fogalmai nem határolódtak el, s nem érvényesültek a Mária Terézia által kezdeményezett oktatáspolitikai, nyelvi változtatások sem.

Az olykor nehezen beszerezhető ábécéskönyveken kívül oktatási célra használhatták a zsoltaókat és a horologionokat. Bár a betűvetés (egyházi szláv és nem a graždanka) ebben az esetben bizonyára nehezebben haladt, mint megfelelő tankönyvekből, nagyobb esély kínálkozott arra, hogy a tanulók jobban megismerkedjenek az egyházi szláv alapjaival. Az így megszerzett ismeretek azonban semmiképp sem nyújtottak elegendő alapot a liturgia egyházi szláv szövegének teljes megértéséhez, még akkor sem, ha katekizálás révén is gyarapodhatott a nyelvi ismeret. Nem lett volna sokkal érthetőbb az egyházi szláv nyelvű szöveg akkor sem, ha a liturgikus könyvek ukrán szerkesztését használják. A két szerkesztés közötti különbséget lecsökkentette az a tény, hogy orosz szerkesztésű egyházi szláv szöveg esetében is a pap anyanyelvének (ruszin) fonológiai rendszere volt az irányadó.

A fenti könyvek reprint kiadása majdnem teljessé tette azt a láncolatot, amelyet De Camelis indított el 1698-ban. A szlovák, ukrán kiadások csak ezekkel egyetemben értékelhetők igazán. Udvarinak az *Utoszó helyett* fejezetben közölt tanulmányai elsősorban a kárpátaljai irodalmi nyelv alakulására világítanak rá, de felhívják a figyelmet több, ehhez kapcsolódó kérdésre is. Ezek közé tartozik az egyházi szláv nyelv szerkesztésének változása a vizsgált időszakban, amelynek vizsgálatára e sorok írója vállalkozott. Hasonlóan széles körű kutatást igényelne annak megvilágítása, hogy a XVIII. századvég bécsi grammatikai felfogása és gyakorlata hogyan érvényesült Kárpátalján. Szembeötlő ugyanis,

---

¹⁹ 1722, 1732, 1745, 1756, 1768, 1778, 1792, 1819 – STRUMINS'KYJ, Bohdan: *The Language Question among the Ukrainian Lands before the Nineteenth Century*. Aspects of the Slavic language question. vol. II. [ed. PICCHIO R. and H. GOLDBLATT], Slavica, Columbus 9–47.

hogyan az urbáriumok nyelve ruszin, a népnyelv azonban mégsem jut be ilyen mértékben a katekizmusokba vagy ábécéskönyvekbe.

A nyíregyházi műhely harmadik irányú, de az első kettőhöz szorosan kapcsolódó vállalkozása a hazai szlavisztika korábbi eredményeinek megjelentetése. Itt mindig olyan művekről van szó, melyek évek, sőt évtizedek előtt születtek, de az anyagi lehetőségek mindezülig vagy meggátolták megjelenésüket, jóllehet értékes anyaggal szolgáltak a térség múltjának feltárásához, vagy a korai kiadás már nem volt hozzáférhető. Ide tartozik Dezső László fent említett tanulmánya, de Hodinka 1923-as könyvének megjelentetése is 2000-ben²⁰, valamint Király Péternek a nyelvkeveredésről²¹ és a budai Egyetemi Könyvtár kiadványairól írt könyve.²² Mivel az utóbbi csak részben vonatkozik az északkelet-magyarországi régióra, Királynak a nyelvkeveredésre vonatkozó kutatásait méltatom, hiszen egy olyan jelenség rögzítéséről van szó, amely térségünkben már nem figyelhető meg.

Az írott vagy irodalmi nyelvekben előforduló nyelvkeveredés problémáival itt nem foglalkozunk, mivel a magyarországi kisebbségi nyelvhasználatban Király sem ezt tárgyalja. Ez inkább jellemző volt a fent vizsgált kiadványokra, ahol az irodalmi nyelv és a hivatali nyelv vonatkozásában mind a ruszinoknál, mind a szlovákoknál jelen volt.

A szláv nyelvek esetében az interferencia, a nyelvjárás-, illetve nyelvkeveredés gyakori jelenség, mivel a tipológiailag egymáshoz igen közel álló nyelvek átmeneti nyelveket képeznek a kontakt-zónákban, ahol a nyelvhatárok elmosódnak.²³ Az itt keletkezett nyelvi sajátságok bejuthatnak az irodalmi nyelv normáiba, így közelítve egy adott nyelvterület tipológiai jellemzőit (többek között ezeket a jelenségeket vizsgálják az areális nyelvészet és a területi nyelviségesség kutatói).

Király Péter *Nyelvkeveredés* című könyve a Kárpát-medence sajátos nyelvi viszonyai között vizsgálja a különböző szláv, de elsősorban a szlovák és a ru-

²⁰ [Hodinka Antal:] *Еденъ Сокрыницкый Сирохманъ: Утюзина, газдуство и прошлостъ южнокарпатскыхъ русинувъ*. A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk. (a művet kiadásra előkészítette, utószót írta: Udvari István), Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2000.

²¹ KIRÁLY Péter: *A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai*. Szerkesztette és az előszót írta: Udvari István, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 7. Nyíregyháza, 2001.

²² KIRÁLY Péter: *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása*. A budai Egyetemi Nyomda kiadványinak tanulságai. 1777–1848. Szerkesztette és az előszót írta: Udvari István., Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 3. Nyíregyháza, 2003.

²³ KELLNER, A.: *K problematice pomezních nářečí mezy jazyky slovanskými*. Slavia 21, 1953, HORÁLEK, Karel: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest, 1967.

szin nyelv egymásra hatását négy település nyelvének elemzése során. A XVII. század végén, amikor Magyarország felszabadult a hosszú török uralom alól, hatalmas területek váltak néptelenné a török pusztítás következtében. Még a XVIII. századi összeírások is számos települést jelölnek lakatlannak, kipusztultnak. Az új földesurak (akik gyakran nem magyarok voltak) elsődleges célja a jövedelem biztosítása volt, amelyet a kipusztult területek benépesítésével és a mezőgazdasági termelés beindításával kívántak elérni. Az ilyen típusú betelepítések megszervezésénél, de hasonlóképp a spontán betelepülések ösztönzésénél is, az etnikai, nyelvi megfontolások nem játszottak szerepet (legalábbis Északkelet-Magyarországon). Ennek a folyamatnak az eredményeként (amelyhez a Rákóczi-szabadságharc következményei is hozzájárultak) egy településen belül többféle szlovák dialektus, de olykor szlovák-ruszin dialektusok kerültek egymás mellé. Bár a betelepülő etnikumok azonos privilégiumokat élveztek, az így talákozó dialektusok sohasem egyenrangú "félként" kerültek érintkezésbe. A dialektus domináns jellegét mindig valamilyen extralingvális körülmény határozta meg, így pl. a nyelvhasználók lélekszáma, gazdasági helyzete, de a környező települések nyelve is, hiszen a későbbi betelepülések legtöbbször innen történtek. Éppen ennek a körülménynek köszönhetően a domináns dialektus elveszíthette korábbi pozícióját, ami még inkább bonyolította a település nyelvi képét. A tipológiailag egymáshoz közel álló nyelvek esetében az egymásra hatás igen dinamikus, de ilyenkor is csak számos generáció után állandósul a nyelvi norma. A sajátos fejlődés eredményeképp így kialakult, olykor meglehetősen heterogén elemeket tartalmazó nyelvi formációban olyan elemek is keletkezhetek, amelyek sem a korábbi, sem a jelenlegi más szlovák vagy ruszin dialektusra nem jellemzőek. Király Végardó, Abatújszolnok, Rakaca és Abod közösségek nyelvét vizsgálta kérdőívek segítségével, amelyek a fonológia, a morfológia (szóképzés) és a lexikai-szemantikai jellemzőket voltak hivatottak feltárni. A szintaxis szándékosan maradt ki a vizsgálódásból, mivel a különböző dialektusok ezen a téren igen közel álltak egymáshoz, de a felhasznált nyelvi atlaszok sem jelölték a szintaktikai isomorfizmusokat.²⁴ Az 1500 lexikai egységet tartalmazó kérdőív a fent említett nyelvi atlaszokra támaszkodott, így eredményei összevethetőek voltak a mai Szlovákia és Kárpátalja dialektusaival. Fonetikai téren a nyelvi leírás az általában alkalmazott módszer szerint az összsláv fonémák és hangkapcsolatok mai reflexeinek bemutatásával és összevetésével történik. A morfológiai összegzésekből kitűnik, hogy a névszói deklináció flexiói egy határozott szisztéma szerint alakultak, ami azt jelenti, hogy egy mor-

²⁴ *Atlas Slovenského jazyka*. Bratislava, 1968, ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ Й. О. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР*. I–II. Ужгород, 1958. 1960, STIEBER Z. *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*. I–VII. Łódź, 1956–1963).

féma realizálására a lehetséges parallel végződések száma lecsökkent. Mindez azt jelzi, hogy az elmúlt kétszáz év alatt a kontakt-dialektusok (nyelvek) morfológiai szinten nivellálódtak, deklinációs és konjugációs rendszerük többé-kevésbé megszilárdult.

A nyelvi elemzések eredményei azt mutatják, hogy a vizsgált települések közül Abaújszolnok nyelve az ukránhoz, míg Abod községe a szlovákhhoz áll közelebb. A nyelvi hovatarozás kérdése átmeneti nyelvjárások esetében azonban igen bonyolult összetevők eredménye. A szlovák-ukrán nyelvhatár megállapításának egyik fontos eleme a **tort*, **tolt* hangkapcsolatok mai reflexei, melyek teljeshangzós (polnoglaszije) alakjai alapján történik az elkülönítés.²⁵ A vizsgált területeken a reflexek előfordulása nem szisztematikus ezért az átmeneti nyelvjárásokban jelentős számban fordulnak elő ezzel ellentétes alakok, úgynevezett szlovakizmusok vagy kisebb mértékben polonizmusok. Olykor nehéz eldönteni, hogy a nem teljeshangzós alakok fonológiai analógia alapján alakultak-e ki vagy a szlovák anyagi műveltség dominanciájaként kölcsönszavak formájában kerültek be a nyelvbe. Ezzel együtt felmerül az a kérdés is, hogy a fonológiai jellemzők alapján az ukránhoz közelebb álló nyelvjárást hova kell besorolni. Lexikai síkon ezek a kevert nyelvjárások ugyanis, a fent említett szlovák anyagi műveltség dominanciája révén, a szlovákhhoz álltak jóval közelebb. A magyarországi ruszin-szlovák kevert nyelvjárásokra pedig épp ez a kettősség jellemző, még az aránylag határozott ukrán fonológiai jegyekkel rendelkező dialektusok szókinése is elszlovákosodott. Ez a folyamat, valószínű, már a Hernád és a Bodrog völgyébe való betelepülés előtt megkezdődött, hiszen a telepek zöme a lemák vidékről jött, a kárpátukrán nyelvjárások nyugati, a szlováksággal szoros kapcsolatban álló területének nyelvjárását beszélte.

Ez jellemző a Bácskába települt ruszinok nyelvére is. A mai irodalmi ruszin nyelv kialakításában és kodifikálásában is ez jelent komoly akadályt, hiszen az Eperjes környékén kialakult ruszin irodalmi norma éppen gazdag szlovakizmusai miatt eltért a keleti területek ukránhoz közelebb formáitól.²⁶

A magyarországi nyelvi viszonyokra az volt a jellemző, hogy az újonnan betelepült községekbe később is folyt a fokozatos beköltözés nagyrészt a közeli szlovák vagy vegyeslakta községekből, ami még inkább fokozta a szlovák hatást. Ennek eredményeként a genetikailag keleti szláv nyelv nyugati szláv (szlovák, olykor lengyel) elemekkel gazdagodott. A keveredés módja minden nyelvi síkon igen bonyolult volt, emiatt Király fokozatokat vezetett be: teljes, illetve részleges keveredés (ha a keveredés csak a szavak meghatározott csoportjára

²⁵ ПАНЬКЕВИЧ Іван: *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей*. З приложеннями 5 діалектологічних мап. Ч. 1. Звучня і морфологія. Прага, 1938. 168.

²⁶ Vö. Krajňak fordításában János Evangéliumának a nyelvét: *Євангеліє од святого Йоана*, 2003. Medžilaborc

volt jellemző). Külön csoportot alkotnak a vegyes hangalakú szavak, amikor egy szóalakon belül keleti és nyugati szláv fonológiai sajátosságok egyaránt előfordulnak. Birnbaum a ruszin nyelvet (a bácskai ruszinokét) a tipológiai jellemzők alapján (surface syntax, morphology, semantically classifiable vocabulary) a nyugati szláv nyelvekhez közelebb állónak tartja akkor is, ha elismeri a fonológiai keleti szláv jegyeket.²⁷ A kérdés pragmatikai és nem nyelvi alapon történő megközelítése alapján a nyelvi síkok hierarchiájának döntő jelentősége lehet az ilyen kevert nyelvek esetében, ahol még felismerhető az egyes elemek eredete. Jellemző példa erre az is, hogy az elmúlt évtizedekben Komlóskán, ahol a nyelvjárás még az abaújszolnoknál is számos keleti szláv fonológiai jegyet mutat fel, szlovák nyelvű tanítókat kértek és nem ukránt.²⁸ Ez a jelenség csak a fent említett szlovák lexikai elemek általános elterjedésének tudható be, amely döntően meghatározta a nyelvi értés fokát.

Mint ahogy általában a történelmi dialektológiában igen ritka az írott dokumentum, Király sem tudott olyan írásos emlékeket fellelni, amelyek tanúskodhattak volna a dialektusok történelmi alakulásának, fejlődésének különböző stádiumairól. Ez részben azzal magyarázható, hogy a vizsgált nyelvjárások funkcionális köre igen szűk volt, nem használták sem az iskolai oktatásban, sem az egyházban, ahol sokáig az egyházi szláv nyelv volt a liturgia nyelve. Király emiatt vizsgálta az egyházi szláv nyelv szerepét is, amely, ellentétben a XVIII–XIX. századi kárpátaljai állapotoktól, minimálisnak mondható. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy mind az oktatásban, mind az egyházi nyelvhasználatban a XX. század elején már a magyar volt az általános, ami jelentősen befolyásolta a kérdezettek egyházi szláv (nem) ismeretét. Ilyen feltételek között valamelyest tájékozódást nyújtanak a földrajzi nevek, a dűlő- és személynevek, amelyek statisztikai vizsgálata az etnikai hátteret világítja meg. Jóllehet az ilyen funkcionálisan szűk keretek között használt nyelvek történetének írott dokumentációja kevés, a bácskai ruszinok esetében ezt a korábbi korok privát levelezésének felkutatásával kompenzálták.²⁹

A nyelvjárás és nyelvkeveredés elméleti megállapításait támasztják alá a többi magyarországi példák is, amelyeket Király a lengyel, középszlováknyugatszlovák, szerb és szlovén települések nyelvjárásainak elemzésével illusztrál. Ezek a vizsgálatok azonban már nem támaszkodnak részletes nyelvi

²⁷ BIRNBAUM, H.: *Language Families, Linguistic Types and the Position of the Rusin Language within Slavic*. Die Welt der Slaven. XXVIII. 1983. 1–23.

²⁸ БАЛЕЦКИЙ Э.: *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии*. Studia Slavica II (1956) 345–364, CSICSVÁRI Katalin: *Pridavné mená v nářečí dediny Komlóška*. Budapest, 199. (kézirat)

²⁹ Vö. ЖИРОШ Мирон: *Мили сину мой*. Нови Сад, 2002.

elemzésre, ami annak is betudható, hogy itt a keveredés foka nem volt olyan intenzitású, mint a fent vizsgált ruszin-szlovák kölcsönhatás esetében.

Derenk, az egyedüli magyarországi lengyel (góral) község, amely a XVIII. században települt be a Kárpátok északi lejtőjéről. A település lengyel nyelvjárására, de nagy valószínűséggel már a betelepülők nyelvére is nagy hatással volt a környék szlovák falvainak nyelve. Ez a folyamat ugyanolyan, vagy hasonló mechanizmuson alapult, mint a szlovák-ukrán kölcsönhatás a vizsgált községekben és itt is átmeneti nyelvjárás-típushoz vezetett. Jellemző a szlovák hatás intenzitására, amely itt is elsősorban a lexikai elemekben nyilvánult meg, hogy befolyásolta a lakosok nyelvi tudatát is, mivel saját nyelvüket „tótnek” vélték.

Király érinti a délmagyarországi szlovák szórványok nyelvi helyzetét is (Sári, Tótkomlós), ahol különböző szlovák nyelvjárások egymásra hatásáról, kiegyenlítődéseről van szó. Mivel ezek a fejezetek jóval rövidebbek, mint a korábbiak, nem volt mód részletesebb nyelvi elemzésekre, de a vizsgált dokumentumok azt támasztják alá, hogy Tótkomlós lakossága középszlovák területről, míg Sári lakói nyugatszlovák-középszlovák vidékről telepedtek be. Király röviden kitér a magyarországi délszlávok (szerbek, horvátok és szlovének) településeinek nyelvi helyzetére is. Itt főleg Ivić és Stepanović kutatásaira támaszkodik, amelyek szintén kiemelik a különböző nyelvjárási típusok „kereszteződését”.

A szlovének különleges helyet foglalnak el ebben a folyamatban és nyelvi helyzetük alakulására a fent említett extralingvális tényezők nem alkalmazhatók. A hét magyarországi szlovén település jóval régebbi múltra (XII. század) tekint vissza, s emiatt a nyelvjárások kiegyenlítődése is jóval korábban ment végbe. A nyelvkeveredés szempontjából azonban érdekes adatokkal szolgálhat néhány község, ahol szlovén-horvát dialektusok keverednek (Urosevics és Mokuter tanulmányaira hivatkozva).³⁰

A nyelvi helyzet bemutatásán túl arra is választ kell adni, hogyan ment végbe a nyelvjárások egymásra hatása és mi okozhatta azt, hogy olyan nyelvi formák is megjelentek, amelyek nem jellemzőek az eredeti nyelvi kontinuumra. Király a választ részben a közelmúltban betelepültek nyelvi viselkedése alapján kívánja megadni. Arra a következtetésre jut, hogy a változások oka a nem tökéletes kétnyelvűség. Két, tipológiailag egymáshoz igen közel álló nyelv érintkezésekor nincs szükség arra, hogy a betelepülő tökéletesen elsajátítsa a másik nyelvet. A nyelvi egységek, mint grammatikai és kommunikatív információhordozók (fonémák, morfémák, lexikai elemek) hierarchikus struktúrát képviselnek. A legkevesebb információt hordozó egységek kisebb torzítása ily módon nem zavarhatta a kommunikáció folyamatát, a megértést. A kisebb eltérések akkor is megmaradhattak, ha ezek nem okoztak félreértést és nem zavarták

³⁰ UROSEVICS D. *A magyarországi délszlávok története*. Budapest, 1969, MOKUTER I., *Pregled narečja (srpskohrvatskog) jazyka*. Budimpesta, 1978. 331–341.

az információ értelmezését. Emiatt egy időben a közösségen belül két nyelvi norma is létezett és a felnövekvő új generáció nyelvét ezek befolyásolták, további változásokat idézve elő. Az ilyen típusú nyelvi keveredés sohasem okoz nyelvi egyszerűsödést, mint ahogy ez a tipológiailag egymástól távol álló nyelvek esetében tapasztalható. Ennek előfeltétele azonban az is, hogy az érintkező nyelvek prozódíája is azonos legyen (az ukrán-szlovák viszonylatban mindkét nyelv magánhangzós típusú, azaz a hangsúlytalan szótagokban nincs redukálás).

Azt is fontos volt megvizsgálni, hogy mennyiben tértek el a nyelv fejlődésének feltételei Magyarországon a többi szláv kontakt-zónák feltételeitől, hiszen az ott leszűrt általánosítások csak voltak elfogadhatóak, ha a feltételek is megegyeztek.

Bár a szláv nyelvek találkozási pontjainál számos hasonló jelenség figyelhető meg, s amelyeket a szakirodalom hasonló részletességgel vizsgált³¹, a magyarországi helyzet több ponton is eltér ezektől. Amíg pl. fehérórosz-lengyel vagy ukrán-fehérórosz viszonylatban két tipológiailag közel álló nyelv kölcsönhatásáról van szó, Magyarországon mindig jelen van harmadik nyelvként a magyar. Itt az oktatás révén nem jelent meg a dialektus irodalmi változata és a település nyelve sohasem funkcionálhatott szélesebb körben.

Király könyve a magyar szlavisztika számára egy igen fontos feladat megvalósítását jelenti. Az anyaggyűjtés és a vizsgálat az „utolsó pillanatban” történt, mivel a későbbi évtizedekben az asszimiláció folyamata annyira felgyorsult, hogy hasonló vizsgálat már nem volna lehetséges (Derenk község már nem létezik).

A könyv anyaga az 1973-as doktori disszertációra épül, amelyhez újabb, de már rövidebb fejezetek lettek csatolva. A szlovák-ruszin nyelvi kölcsönhatások elemzése emiatt csak a korabeli nyelvészeti irodalom eredményeire támaszkodhatott, az újabban csatolt fejezetek viszont már a lingvisztika mai eredményeit használják.

Kisebbségi nyelvkutatással foglalkozók eddig is használták a disszertáció kéziratát (MTA kéziratár), 2001-es megjelenése ezért nagyban megkönnyíti a kutatók helyzetét.

Az elmúlt években megjelentetett könyvek alapján a nyíregyházi szlavisztikai műhely törekvéseit ahhoz lehetne hasonlítani, amit a XX. század második felében egyes német, kanadai és amerikai kiadók végeztek ezen a téren. A nehezen hozzáférhető szláv dokumentumok és sok rájuk vonatkozó tanulmány Wiesbadenben, Frankfurt am Mainban, Münchenben stb. jelent meg. A hungaro-ruthenisztika műveléséhez, a tudományág nemzetközi elismeréséhez nem kis mértékben járultak hozzá ezek a kiadványok. A diszciplína művelőire azon-

---

³¹ Vö. KIRÁLY i. m. (2001) 225–228.

ban a jövőben is számtalan feladat vár, hiszen az írásos múltnak csak egy része feltárt és az interetnikus, interlingvális kapcsolatok is egy sor kutatnivalót kínálnak.

LAJOS SZŐKE

О центре венгерской славистики в городе Ниредьхаза

Статья посвящена издательской деятельности славистов города Ниредьхаза. Уже в начале XX века видные деятели венгерского языкознания призывали славистов страны к тому, чтобы обратили свое внимание на задачи венгерской славистики, на издание и изучение письменных памятников возникших на территории Венгрии. Кафедра Украинского и русинского языков в Ниредьхазе, под руководством профессора Иштвана Удвари подхватили эту инициативу и в последние годы одна за другой появляются книги содержащие ценные материалы о языке, культуре и истории славянских национальностей Венгрии.

Урбарияльные записи, составленные во второй половине XVIII века на территории Венгерского королевства на языке народностей представляют собой ценный материал для славистов (историков, языковедов, этнографов и т. д.). Первые работы в этой области появились еще в 60-ые годы (Дежё 1965), но систематическое издание и разработка материала начались только в последние годы в публикациях изданных в Ниредьхазе. Здесь издается и оригинальная запись, транслитерация и ее перевод, делая возможным дальнейшее изучение этого материала для широкого круга специалистов. В рамках этой издательской деятельности вышли в свет словацкие, русинские и южнославянские урбарияльные записи (с комментариями и статьями).

Другую сферу представляют собой переиздания работ напечатанных в XVIII–XIX веках в Венгрии. Так как эти книги были учебниками (Кутка: Каитхизис 1801 и его же Букварь 1797), мало из них дошло до нас. Публикация этих недоступных книг (с последующими комментариями) открыли возможность дальнейшего изучения.

В 2001 вышла книга венгерского слависта И. Кирая о смешении славянских диалектов и языков в Венгрии (*Nyelvkeveredés*). Так как работа, основанная на богатом языковом материале, была выполнена почти полвека назад (на соискание звания доктора Академии), она особенно ценна. Многие из описанных диалектов и явлений уже не существуют в современных условиях.

В сериях *Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae* и *Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia* каждый год появляются новые и новые ценные книги венгерской славистики.

SZÖGEDI GABRIELLA

OLVASÓJEGGYEL AUSZTRIÁBA

A debreceni Ausztria-Gyűjtemény 10 éves évfordulójára

„Jeder Mensch braucht seine Heimat, ...
Die beste Definition der Heimat ist Bibliothek.”

(Elias Canetti)

Dr. Erich **Kussbach** osztrák nagykövet (középen), Dr. **Abádi Nagy Zoltán** rektor (jobbról) és Dr. **Hans Marthe** az Osztrák Nemzeti Könyvtár igazgatója (balról) megnyitja az Osztrák Könyvtárat

A debreceni Ausztria-Gyűjteményt, Magyarország legfiatalabb osztrák könyvtárát 1993. október 20-án nyitotta meg ünnepélyes keretek között Erich Kussbach, az Osztrák Szövetségi Köztársaság magyarországi nagykövete, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának védőszárnyai alatt. A könyvtár ma a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának (DEENK) részét képezi, de kezdettől fogva önálló gyűjteménnyel és olvasóteremmel rendelkezik.

A KLTE egykori hallgatójaként s a könyvtár jelenlegi munkatársaként más-más perspektívából tekintetem s tekintek erre a gyűjteményre, amely egy évtized elteltével megérdemli, hogy minél több fórumon ismertessék működését és eredményeit.

A Magyarországon működő négy Ausztria-Gyűjteményt – Debrecen mellett Szeged, Pécs és Szombathely felsőfokú intézményei ill. könyvtárai adnak helyet ilyen intézménynek – az Osztrák Szövetségi Köztársaság Külügyminiszté-

riumának Kulturpolitikai Szekciója (Österreichisches Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten, Kulturpolitische Sektion) alapította, az Osztrák Irodalmi Társaság (Österreichische Gesellschaft für Literatur) együttműködésével. Ezen gyűjtemények létrehozása az osztrák külpolitika offenzív kezdeményezéseként Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában az 1980-as évek végén kezdődött azzal a céllal, hogy a megalapítandó intézmények az osztrák állam segítségével az osztrák irodalom, tudomány, kultúra ill. az Ausztriával kapcsolatos mindennemű információ és a német nyelv terjesztőivé váljanak. Ma már 23 államban létezik ilyen gyűjtemény (jelenleg összesen 50 könyvtár), amelyek között sikeresen működik a huszonhetediként alapított debreceni könyvtár is. Az Ausztria-Gyűjtemény működésének alapjául a helyet adó intézménnyel való szoros együttműködés ill. az Osztrák Külügyminisztériummal, az Osztrák Irodalmi Társasággal és a budapesti Osztrák Kulturális Fórummal (Österreichisches Kulturforum Budapest) való bensőséges kapcsolattartás és kommunikáció szolgál.

A gyűjtemény alapállományát 3500 ausztriai vonatkozású dokumentum képezte, amelyet évente az Osztrák Külügyminisztérium által finanszírozott ill. ajándékozott példányok egészítenek ki. Ez egy évben 100–200 új dokumentumot jelent. Ezenkívül az Osztrák Külügyminisztérium, az Osztrák Irodalmi Társasággal egyeztetve, évente egy ausztriai ösztöndíjat biztosít a könyvtárosok továbbképzésére, szakirodalmi és könyvbeszerzési tájékozódást nyújtó tanulmányútra.

A gyűjtemény elsősorban tudományos és oktatási célokat szolgál, állománya jelenleg 5100 könyvet számlál. Ezen belül a tudomány és a mindennapi élet csaknem minden területe képviselt, ámbar legnagyobb számban az osztrák szépirodalom és a hozzá kapcsolódó szakirodalom található meg. A könyvek tematikus megoszlása a következő: irodalom- és nyelvtudomány: 54%, országismeret, helytörténet és földrajz: 3%, művészet és kultúra: 7%, történelem: 11%, társadalomtudományok: 15%, egyéb (természettudomány, filozófia, pszichológia, vallástudomány, lexikonok): 10%.

A gyűjteményt többnyire egyetemi és főiskolai oktatók és hallgatók használják: a diákok szakirodalom gyűjtésére szemináriumi dolgozatokhoz vagy diplomamunkához, a tanárok pedig az oktatáshoz és a kutatásaikhoz kapcsolódóan. A preferált vizsgálódási területek elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia története, kultúrája és a 20. századi osztrák irodalom. Emellett azok az olvasók is gazdag anyagot találnak könyvtárunkban, akik Ausztria vagy egyszerűen a német nyelv iránt érdeklődnek. A gyűjteményben fellelhető számos útikönyv jó lehetőséget nyújt vagy az egyes tartományok, városok vagy az ország egésze iránt érdeklődőknek ismereteik kiegészítésére.

Magyarország Európai Unióba való belépése után megnőtt az érdeklődés a néhány évvel korábbi, belépés előtt álló Ausztria gazdasági és jogi helyzete, kapcsolatai és a belépést követő változások iránt. Egyre több közgazdász- és joghallgató keresi fel a gyűjteményt ilyen témákkal kapcsolatban a legfrissebb dokumentumok után kutatva. A más szakterületek iránt érdeklődőknek, ill. a szakfordítóknak sem kell üres kézzel távozniuk, mivel könyvtárunk bőséges anyaggal rendelkezik a természettudományok, a művészettörténet és a zene területén is.

A magazinszerű és az Ausztriát érintő mindennapi témákkal foglalkozó folyóiratoknak (*Die Bühne, Profil, News, Europäische Rundschau, Illustrierte Neue Welt, Österreichische Musikzeitschrift*) és a hétvégi számokkal érkező újságoknak (*Der Standard, Die Presse*) is megvan a maguk kialakult olvasóköre.

A gyűjtemény szabadpolcos és kölcsönkönyvtár, anyaga az Egyetemi Könyvtár részeként a könyvtárközi kölcsönzés részét is képezi. Könyvtárunk, bár szerves része az Egyetemi Könyvtárnak, természetesen szoros kapcsolatot tart fenn az egyetem Germanisztikai Intézetével, olvasóink több mint fele a német szakos hallgatók közül kerül ki. Az intézet oktatói előadásai és szemináriumai során építenek az itt fellelhető könyvekre, s a könyvtár igyekszik is az oktatói és hallgatói igényeknek megfelelően bővíteni a gyűjtemény anyagát. Az intézettel való kapcsolatot erősíti az osztrák lektorok munkája is, akik olvasóként is igénybe veszik a könyvtárat.

Fontos megemlíteni azt a tényt, hogy a könyvtár egyúttal kisebb kulturális fórumként is funkcionál. Példa erre a sikeresen megrendezett kiállítások: *Die Zeit gibt die Bilder. Schriftsteller, die Österreich zur Heimat hatten; Österreichische Autorinnen und Autoren. Debuts der letzten zwanzig Jahre; Innenansichten von Außen* (az utóbbi kiállítást televíziós közvetítés, rádióinterjúk és újságcikkek örökítették meg); *Österreichische Kinder- und Jugendliteratur im Exil* (ezen kiállítás megrendezését a debreceni Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola vállalta magára). Sok látogatót vonzanak a felolvasóestek is; személyesen ismertette munkáit Joseph Winkler, Wolf Haas, Clemens Prinz pedig Erich Fried verseiből tartott zenés felolvasást.

A könyvtár kulturális missziójának részét képezte az évtized folyamán kétszer is megrendezésre került német kiejtési és felolvasó verseny, amelyen először csak debreceni egyetemisták és főiskolások szerepeltek, második alkalommal viszont már a város és a régió középiskolás tanulói is részt vettek. Ezen versenyek célja az volt, hogy ismertebbé tegyék az Ausztria-Gyűjteményt az egyetemen belül és azon kívül, ill. felkeltsék és támogassák az érdeklődést Ausztria és az osztrák kultúra iránt. A zsűri tagjai között találhattuk az Osztrák Kulturális Fórum, az Egyetemi Könyvtár és a Germanisztikai Intézet képviselő-

it; a verseny díjait, az ausztriai nyelvkurzusokat és az értékes könyveket, az Osztrák Külügyminisztérium biztosította.

Könyvtárunkat gyakran látogatják oktatói kísérettel gimnáziumi osztályok, akik részletes tájékoztatást kapnak a könyvtárosoktól a gyűjtemény állományáról és működéséről, miközben „próbaolvasást” tartva maguk is átélhetik a gyűjtemény olvasói légkörét.

Ez a gyűjtemény jól kiegészíti az Egyetemi Könyvtárnak az 1952-től rendszeresen érkező, magyarországi köteles példányokból álló *Austriaca* anyagát, s így egyetemünkön német és magyar nyelvű dokumentumokhoz is könnyen hozzáférhetnek az Ausztriával kapcsolatos kérdések iránt érdeklődő olvasók. A könyvekhez való hozzáférést segíti és gyorsítja, hogy gyűjteményünk teljes állománya megtalálható a DEENK elektronikus katalógusában, amely az Interneten keresztül is elérhető. Ezt a katalógust folyamatosan bővítjük az új dokumentumok teljes körű felvételével. A napi 6 órában nyitva tartó nyilvános gyűjtemény két könyvtárossal működik, akik részt vesznek a könyvek feldolgozásában, szakozásában és szakmai tájékoztatást is végeznek. Gyűjteményünk német és magyar nyelvű honlappal rendelkezik

www.lib.unideb.hu/kulonygy/aut.php;

www.lib.unideb.hu/kulonygy/osztrak.php)

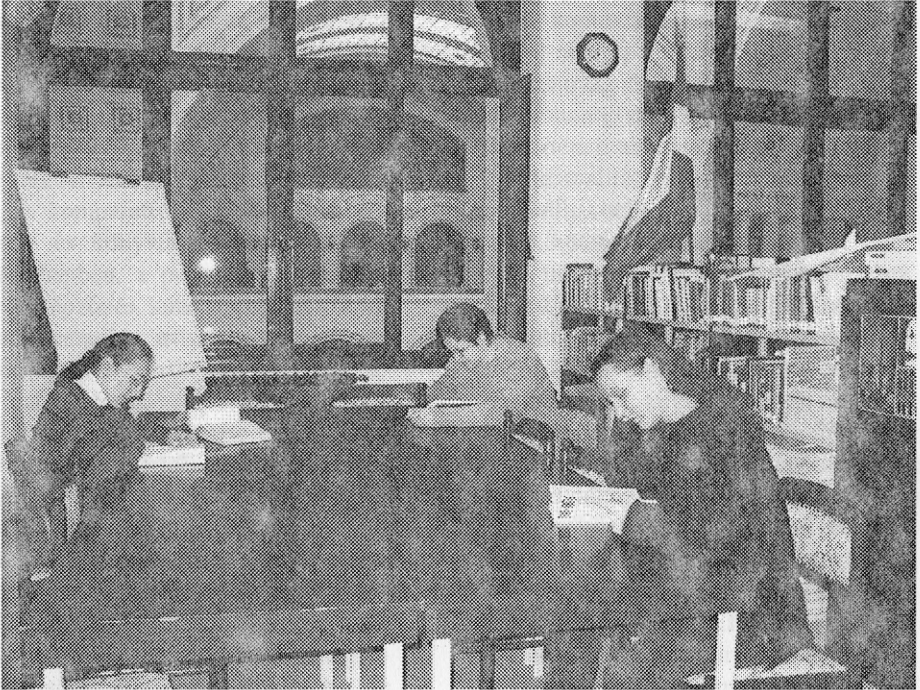
és saját oldallal szerepel a jelenlegi 50 osztrák könyvtár közös honlapján (www.oesterreich-bibliothek.at).

Az Ausztria-Gyűjtemény 10 év alatt megtapasztalta azt az utat, amelyet a továbbiakban is sikeresen tud követni. Ennek alapját képezi az a sokoldalú együttműködés, amelynek megerősítése intézményi, debreceni, magyarországi és külföldi szinten is hosszú távú eredményekkel kecsegtet. Ezt szolgálta az Osztrák Külügyminisztériumnak azon kezdeményezése is, amely az eddig Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában alapított osztrák könyvtárak munkatársait hívta össze tapasztalatcserére egy konferencia keretén belül, ahol bemutatásra került az egyes gyűjtemények története, működése és lehetőség nyílt a felmerülő problémák, gondok megbeszélésére.

Szükség lenne például szorosabb együttműködésre a többi magyarországi osztrák könyvtárral a mindenkori tapasztalatok és az újabb kooperációs lehetőségek megbeszélése céljából, és olyan kulturális és könyvtár(os)i hálónak a kiépítésére, mely lehetővé teszi a gyorsabb információáramlást a megrendezésre kerülő kulturális eseményeket, konferenciákat és szimpóziumokat illetően. Az osztrák könyvtárak tervei között szerepel egy évente megrendezésre kerülő könyvtárosi találkozó az Osztrák Kulturális Fórum támogatásával. A debreceni Ausztria-Gyűjtemény részéről szeretnénk továbbépíteni eddig kialakított hagyományainkat a felolvasó estek és kiállítások megszervezését illetően, és

amennyiben a körülmények kedvezően alakulnak, minél szélesebb körben kívánánk újabb kiejtési és felolvasó versenyeket is rendezni.

Munkájukért és fáradozásukért, amellyel az Ausztria-Gyűjtemény útját egyengették, köszönettel tartozunk az Egyetemi Könyvtár mindenkori főigazgatóinak, a gyűjtemény főkönyvtárosának, dr. Gárdonyi Sándornénak, s mindazoknak, akik ebben az eredményes munkában részt vettek, most is részt vállalnak és a továbbiakban is szívügyüknek tekintik gyűjteményünk sokoldalú gyarapodását.

GABRIELLA SZÖGEDI

Mit einer Lesekarte nach Österreich

Zur zehnten Jahreswende der Österreich-Bibliothek Debrecen

Der Artikel behandelt die zehn Jahre der Österreich-Bibliothek Debrecen, die fachbezogenen und kulturellen Tätigkeiten von der feierlichen Eröffnung bis zu den Zukunftsplänen.

KNAPP ÉVA: Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–17. században

Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez, Universitas Kiadó, Budapest, 2003, 368 l. (Historia Litteraria, 14).

Knapp Éva közel két évtizede folytat intenzív kutatómunkát a korai irodalom- és művelődéstörténet területén, főképpen a reneszánsz és barokk korszak szellemi jelenségeinek komplex, interdiszciplináris vizsgálatában ért el jelentékeny eredményeket. Többek között a textológiában (drámaszövegek sajtó alá rendezése, faksimile kiadások stb.), komparatív kultúrtörténetben, könyv- és könyvtártörténetben, devóciótörténetben, a populáris kegyességi szövegképződés kutatásában és főként az emblematikus irodalom eddig ismeretlen kiadványainak feltárásában hoztak újat kutatásai.

Most megjelent kötete (amely akadémiai doktori értekezése volt) impozáns monográfia a korai újkor egyik igen elterjedt kommunikációs metódusáról, a képet és szöveget együtt szerepeltető emblematikus formavilág zavarbaejtően sokszínű körképéről. Knapp Éva *vox* és *imago* kettős meghatározottsága jegyében értelmezi az emblematikát, s így a szimbolikus gondolkodásmód egyik jellegzetes formájaként fogja fel azt. Nem kétséges, hogy a világról szóló tudás szervezésében, közvetítésében és recepciójában ennek a kommunikációs formának igen nagy szerepe volt a korai újkorban, nem véletlen, hogy újabban Európaszerte konferenciák szerveződnek e témakörben. Knapp Éva érdeme, hogy (Tüskés Gáborral együtt) ennek a Magyarországon a legutóbbi időkig eléggé

elhanyagolt témakörnek a kutatását fel-lendítette, a hazai anyag feltárásában jelentős lépésekkel haladt előre s a magyar eredményeket a külfölddel is megismertette. Munkájának nemcsak könyvtörténeti és forrásfeltáró, hanem elméleti hozama is van, mivel az emblematikus kifejezési és ábrázolási lehetőségek (képi és szövegformák egyaránt) gyakran új szituációkba és további kontextusokba áthelyeződve kaptak új meg új funkciókat, így több más tudományág és módszertan, így pl. az irodalom kivül a képzőművészet, egyháztörténet, oktatástörténet, valamint az intertextualitás és a komparatistika is profitálhat belőle.

A kötetnek szinte valamennyi fejezete tartogat jelenlegi ismereteinkhez képest újdonságot, fontos megfigyelést, további kutatásra ösztönző szempontot. Ezek közül most csak a legfontosabbakra utalunk, aligha kétséges, hogy rájuk több szakterület – köztük főképpen a könyvtörténet – kiindulópontként fog majd hivatkozni.

Az első fejezet széleskörű kutatástörténeti áttekintést nyújt: a legfontosabb nemzetközi szakirodalmi tételeket 108 lábjegyzet sorolja fel, tehát azonnal szembevetendő az az aránytalanság, amely a komplex szimbolikus művészi struktúrák interdiszciplináris kutatásának nemzetközi és hazai színvonala között feszül. Ebből adódóan kézenfekvő a szerző célkitűzése, azaz „az emblematikának mint kulturális jelenségnek és a jelenség irodalommal való kölcsönhatásának a bemutatása”, mégpedig több oldalról és többféle módszerrel, külön súlyt helyezve a jelentéstani vizsgálatokra, s a „forma szövegszervező szerkezeteire, indoklási stratégiáira és ábrázolási eszközeire (topikájára)”

(26–27.). Ebben az európai kontextusban kívánta a szerző a hazai jelenségeket elhelyezni, s az emblematikus forma történetének magyarországi sajátosságait feltárni, nemzeti vonatkozásait megragadni.

E célkitűzés eléréséhez első lépésként nyilvánvalóan át kellett tekintenie a szerzőnek az emblémaelmélet európai útját. Ennek során indokoltan utal humanista előzményekre, azonban kétségkívül Loyolai Ignác és a Jézus-társaság törekvéseinek és nézeteinek volt kiemelkedő szerepe abban, hogy a vizuális formák nagy mértékben megújultak és elterjedtek az utilitas jegyében fogant egyházi művészetben, főként pedig a devóciós irodalmi műfajokban és formákban. A második fejezet a korai újkor traktátusi irodalmát tekinti át ebből a szempontból, s megkísérli a fogalom korabeli definícióját is megtalálni. Ehelyett persze a meghatározások sokaságával és sokféleségével kell szembenéznie a kutatóknak, s Knapp Éva érdeme, hogy rendszerezetten mutatja be a teoretikus kísérleteket. Látszik ebből, hogy a Zsámboky-féle humanista jellegről kezdeményezésnek nem volt közvetlen folytatása, viszont a jezsuita elméletek felhasználták eredményeit, a tradíciót azonban az utilitarisztikus funkcióval újították meg, didaktikus alkalmazását szorgalmazták, így köszöntött be az emblematika virágkora olyan elméletírók munkássága nyomán, mint Jacob Masen, Jacobus Pontanus, Antonio Possevino, Silvestro Pietrasanta, Bohuslav Balbin, Nicolas Caussin, Claude François Menestrier és sokan mások.

Ebben az európai körképben vázolja fel a harmadik fejezet az emblematika magyarországi irodalomelmé-

letének helyzetét. Figyelemre méltó itt az az állítás, hogy a hazai emblematika többnyire a jezsuita teóriák gyakorlatiasságát követte, sőt, „a gyakorlat mindig erőteljesebb volt az elméletnél”, ezt a szempontot a hazai prédikáció történeti elemzésekben célszerű a korábbiaknál határozottabban szem előtt tartani. A továbbiakban arra is utal a szerző, hogy a hazai teória inkább követte a gyakorlatot, ám annak sokszínűségét le is egyszerűsítette és a Sambucus utáni időből „hiányzik az önálló, tételeken megfogalmazott gondolati rendszer”. E megfigyelés igazát nagyrészt elismerve is felmerül azonban a kérdés, nem kellene-e mégis az elmélet és gyakorlat kölcsönhatását erőteljesebben hangsúlyozni, hiszen az elméletek – még ha a textusok és ábrák alkotói gyakran egyéni módon értelmezték is a regulákat – mégiscsak rendelkeztek szabályozó erővel, mértéket és iránymutatást jelentettek, sokszor tananyagként szerepeltek. A kölcsönhatás természetesen koronként változó arányokat mutatott: a humanisták esetében – miként amellett Knapp Éva is meggyőzően érvel – a teória elsődlegessége aligha kétséges, viszont a 17. századi konfesszionalizmus keretei között dominanciája hanyatlott, a devóció elmélyítésére és a térítésre irányuló törekvés többnyire csak felekezeti céljaihoz közelebb vivő eszközt látott az emblematikus formákban és elméletekben is. Ez okozza, hogy a 18. századra már csak a „passzív befogadás”, az ismételtetés maradt a teóriák területén.

A negyedik fejezet a jezsuita emblémaoktatás hazai helyzetét mutatja be, a korabeli könyvtárjegyzékek tételei alapján rekonstruálja az e téren oktatott tananyagot. Eszerint az alapmunkák a

kor Európa-szerte legismertebb jezsuita szerzőitől származtak: Masen, Caussin, Balbin, Balde és Pexenfelder művei megvoltak a nagyszombati, ungvári és más jezsuita gimnáziumok könyvtáraitban, használatukat több helyütt bejegyzések is tanúsítják (74–75.). Magyarországon viszont csak a 17. század végétől irányult fokozott figyelem az emblematikus formák praeceptum-jellegű megismertetésére, s az csak a 18. század elejétől jelent meg szisztematikus módon az *ars litterara* keretein belül, a poétikai és retorikai tankönyvekhez kapcsolva.

Az emblémakönyvek és emblematikus nyomtatványok tipologizálását nyújtja a kötet ötödik fejezete. Eszerint a kifejezetten humanista embléma-gyűjtemény (Zsámboky munkája) után különböző funkciókkal rendelkező műfajok jelentek meg emblematikus formák és motívumok révén: fejedelmi tükrök, filozófiai, politikai és morális kézikönyvek, elmélkedések, imádságoskönyvek, teológiai traktátusok és dicsőítő iratok egyaránt kiaknázták az általa kínált lehetőségeket. Mindennek révén Knapp Éva azt a folyamatot mutatja be, amelynek során a szimbolikus ábrázolásmód a magyarországi (latin, német és magyar nyelvű) irodalmi szövegekbe beszüremkedett és így azokat árnyalni, új kifejezésformákkal gazdagítani tudta. Még akkor is így van ez, ha kétségtelenül megállapítható e téren a fáziskésés Európa nyugati nemzeti kultúráihoz képest. Ha redukált formákban vagy éppen funkciómódosulásokkal is, de többnyire azért eljutott Magyarországra a német nyelvterületen divatos emblematika hatása, ez viszont – a hazai műveltség szerkezetének ismeretében egyáltalán nem meglepő mó-

don – főként az egyházi kultúrában jelentkezett, s jóval kevésbé a városi vagy az udvari műveltség szférájában.

A további fejezetek a felvázolt eleméletekből kiindulva a magyarországi anyag alapján adnak konkrét vizsgálatakat. Kiemelkedik ezek közül Rimay emblematikus költeményének elemzése, a Fortuna-motívum impozáns európai körképének itteni felrajzolása, amely önmagában is újdonság irodalomtörténetünkben, ezen túl pedig a jeles manierista költő Fortuna-Occasio versének az eddigieknél sokkal pontosabb jellemzését adja, meggyőző érveléssel hozza kapcsolatba az ekphrastikus epigrammákkal s helyezi el végül is az ún. aposztrofáló típusú retorikus képversek között. Rimay költészetének szövegszervező eljárásaira is élesebb fény vetül az emblematika nemzetközi konvencióinak figyelembe vétele révén, ún. „intarziás” eljárásának konkrét példák alapján történő bemutatása pedig óvatosságra is int egyes motívumok közvetlen összekapcsolása, az átvételek regisztrálása terén. Ilyen szempontból a disszertáció módszertani szempontból is példaszerű, a sokszor esetleges motívum- vagy szövegegyezések helyett szövegcsoportokat, párhuzamokat mutat be (pl. a 150–151. lapokon), s nyitva hagyja az átvétel kérdését, a lehetséges közvetítő csatornákat pedig nagy óvatossággal jelöli meg.

Az emblematikus kifejezési formák rugalmasságát, képlékenységét, akkomodációs képességét mi sem illusztrálja jobban, mint hogy azok az iskola-dramákban is feltűntek. A szerző kimutatja jelenlétüket a drámaelméletben, a drámaszövegekben, a cselekményben, a szerepek és szereplők beállításában s a színpadi térben egyaránt. Ezt a magunk

részéről csupán azzal egészítenénk ki, hogy erőteljesebben hangsúlyoznánk a *drama symbolicum* és a barokk reprezentációigény kapcsolatát; a pedagógiai-didaktikus-morális célkitűzések realizálásához szorosan kötődött az iskolában is élő ceremóniakultusz, bizonyítási vágy, az adott vallási közösség eszmeiségének látványossá tétele, önigazolási törekvése. Ezt mind elősegítette a színpadi emblematika legkülönbözőbb formáinak alkalmazása, a rejtett értelem szimbolikus-allegorikus megjelenítése.

Nagyjából hasonló igények hívták életre a prédikációk és egyéb kegyességi iratok emblematisz formáit is. Az értekezés különösen a jezsuita szentek (többek között Loyolai Ignác, Xavéri Ferenc, Borgia Ferenc, Kosztka Szaniszló, Gonzaga Alajos, Petrus Canisius, Roberto Bellarmino) emblematisz életrajzaiban mutatja ki sikerrel kép és szöveg egymást kiegészítő jelenlétét, funkcióját, hatását. Az embléma-sorozatok tipológiája megkönnyíti az áttekintést ebben a hallatlanul népszerű és különféle propagandisztikus elemeket sem nélkülöző anyagban.

A prédikációkról szólva Knapp Éva „emblematisz hatások”-ról is említést tesz (191.) s itt Baranyi Pál 1712-ben kiadott halotti beszédgyűjteményéből idézi azt a részt, amelyben a hitszónok a prédikációszerzést a festő munkájához hasonlítja. Itt jegyezzük meg, hogy ugyanezt már 80 évvel korábban Pázmány Péter is megtette, amikor így írt: „...mikor a kép-író és kép-faragó valakinek ábrázattára hasonló képet akar csinálni, különböző módon viszik ezt véghez. A kép-író és a gipsalmunkálkodó el nem vészen és ki nem metél a vászonból, vagy deszkából,

mellyen akar ábrázni valamit; hanem inkább a festéket és gipsot reá rakogattya festő ecsetével; a kép-faragó pedig a kőhöz vagy tőkéhez semit nem ad, hanem inkább egygyűnnes-is, másűnnes-is addig metéli és faragja darabcsáit, míg ábrázat nem tetczik rajta. Azon-képpen mi, hogy az isteni Természet hasonlottságát ábrázuk értelműnkben, két-képpen szólhatunk őfelölle...” (PÖM, VII, 95.).

Valószínűnek tartjuk, hogy a festő és az író munkájának összevetése lyan toposz, amely már Pázmány előtt is előfordulhatott. Kérdés persze, hogy Baranyi Pázmánytól avagy másűnnes vette-e az ötletet a kép és a szöveg előállításának összevetéséhez. Kép és szöveg közösgyökerűségét már csak teológiai okokból is hangoztatták a katolikus elméletírók, hiszen épp ezzel lehetett megmagyarázni a templomi képek és szobrok létjogát, elhárítani a bálvázás vádját. Az erről szóló hitvitában Pázmány így fogalmazott: „Szabad elműnkben galamb vagy tüzes nyelvek hasonlottságát gondolnuk; szabad ezt szókkal kiábráznunk; szabad bűtűkkel kiűrnunk; szabad írásban látnunk, olvasnunk: mért nem volna szabad festékkal kiűrnunk? Vallyon s nem ugyanazt jegyzi-é az szó, vagy az írás, vagy gondolkodás, a mit az festékkal ábrázottatott hasonlóság?” Majd lejjebb: „...nem egyebek az szók is, hanem jelek: és mindegy, akár pennával s bűtűkkel, avagy pedig festékkal írjuk, minémű az Isten” (PÖM IV, 717.). Úgy véljük, Pázmánynak ezek a fejtegetései haszonnal lennének bekapcsolhatók a hazai emblematisz gondolkodás történetébe, különösen ha a prédikációgyűjtemények emblematisz kifejezési formáit vesszük számba, álláspontja a képi

megjelenítés teológiai alkalmazásának apológiája.

Az irodalmi példák után végül a tizedik fejezetben az értekezés az irodalmi emblematika és a képzőművészet kapcsolatát mutatja be a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusa alapján. Indokoltan állapítja meg a szerző, hogy reprezentatív meditációs objektumról van itt szó, amely elvont eszméket jelenít meg, s ehhez az emblematikus tradíció számos rétegét használja fel, azt olvasztja egységgé a jezsuita „vizuális retorika” jegyében. A hagyományok és az egyéni variációk egyszerre vannak itt jelen, s ez egyben az emblematikus ábrázolás sikerének titkát is jelenti: nem annyira erősek formai kötöttségei, hogy gátolnák az egyéni elképzeléseket, a szimbolikus ábrázolás formakészlete variálható, továbbgondolható, alakítható, aktualizálható. Mindez következik a Knapp Éva által elmondottakból, s kellő magyarázatot is nyújt a téma kimeríthetlenségére, interdiszciplináris jellegére, sokféle nézőpontú megközelítésének lehetőségeire.

Knapp Éva monográfiájából kitűnik, hogy az embléma, emblematika definiálása milyen nehézségekbe ütközik s mennyire körültekintő eljárást igényel a munkahipotézisként mégiscsak szükséges meghatározás vagy legalábbis a definiálási kísérlet. Éppen az általa bemutatott sokrétű anyag alapján jutunk arra az álláspontra, hogy az egyik legújabb s nemzetközi szinten is alapvető kézikönyvnek az emblémaértelmezését elvesszük, mivel az túl szűknek bizonyul. A *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* terjedelmes címszava szerint ugyanis „Als Gattungsbegriff bezeichnet Emblem die Darstellung eines

abstrakten Sachverhalts mittels eines Gegenstands der sinnlich wahrnehmbaren Welt. Die Emblematis ist eine im 16. und 17. Jh. im gesamten europäischen Raum verbreitete graphisch-literarische Mischgattung...” (HWR, Bd. 2, 1098.). Eszerint tehát műfajfogalom, ill. ún. keverékműfaj lenne az emblematika. Ehelyett Knapp Éva azt mondja, hogy „az emblematikus formák használata a 16. században nem pontosan meghatározott szabályok szerint történt, s ilyenek nem alakultak ki a 17. századi irodalomelméletben sem. A kifejezőmód megőrizte nyitottságát, s a 16. század utolsó harmadától rugalmasan illeszkedett az egyre differenciáltabb irodalmi gyakorlathoz.” (159.). Majd az összefoglalásban: „...az embléma Magyarországon sem vált világosan meghatározott irodalmi műfajjává. Sokkal inkább egy sajátos kifejezési formának és közvetítési folyamatnak nevezhető, melynek két fő része a hagyományos jelrendszerek felbontása és a konvencionális eszközök új összefüggésbe helyezése, új jelentéssel való felruházása.” (278.).

Eszerint az embléma nem műfaj, hanem a szimbolikus kifejezőmód legelterjedtebb formáinak egyike, amely megjelenhet (s meg is jelent) számos műfajban (epigramma, iskoladráma, fedelmi tükör, devóciós próza, prédikáció, képzőművészet stb.). Knapp Éva tehát ezen a téren a nemzetközi forgalomban lévő álláspontot módosítja, árnyalja, számottevő eredményekkel gazdagítja. Ez a tágabb értelmezés teszi lehetővé, hogy az emblematikát mint a történelem során változó kategóriát tekintsük, ne pedig valamelyik korszak egyik vagy másik teoretikusának felfogását tegyük általánossá. Tanulság lehet

ebből a definíciós különbözőségekből az is, hogy a nyugat-európai kulturális jelenségek a kontinens középső vagy keleti részein gyakran módosultak, lényegük megtartása mellett is megváltozott formában jelentek meg, s az a definíció, amely pl. a németalföldi emblémáskönyvekre érvényes, nem biztos, hogy általános érvénnyel alkalmazható az európai kultúra egészére.

A kötetet igen gazdag adattár egészíti ki: képek, térképek, statisztikai táblázatok, s nem utolsó sorban a magyar vonatkozású emblémáskönyvek és emblematikus nyomtatványok jegyzéke. Könyvtörténeti szempontból különösen tanulságos az a táblázat, mely a korabeli bibliotékák szakrendi katalógusait tekinti át a bennük regisztrált emblematikus kiadványok jelenlétét kísérve figyelemmel. Ebből is látható az ilyen jellegű művek rendkívüli sokszínűsége, a legkülönbözőbb témákhoz kapcsolódása, ill. kapcsolhatósága. Egy másik táblázatból kitűnik, hogy jezsuita possessor-bejegyzések leggyakrabban Bohuslav Balbin művében fordultak elő a hazai könyvállományt tekintve. Számos ilyenfajta megfigyelés fogalmazható meg a táblázatok alapján, mindezzel a szerző további kutatások kiindulópontját és lehetőségét teremtette meg adatgazdagságával és módszertani újszerűségével egyaránt kitüntetett figyelmet érdemlő monográfiája révén.

Bitskey István

A Bocskor-kódexről és első teljes kiadásáról. **Bocskor János énekeskönyve, 1716–1739.** Domokos Pál Péter hagyatékából sajtó alá rendezte CSÖRSZ RUMEN István. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 312 l. (Téka)

Habent sua fata libelli – mondja a régi bölcsesség, amelyet talán némelyek ma már túlidézettnek, némiképp elkoptatottnak tarthatnak. Azonban ha végigtekintünk azon az úton, amelynek kezdete az 1716-ik esztendő, és jelenlegi végállomása az, hogy 2003-ban végre kezünkbe vehetjük a *Bocskor-kódex* első teljes kiadását, azonnal rádöbbenünk az antik szentencia elévülhetetlen igazságtartalmára, miszerint a könyveknek (valóban) megvan a maguk sorsa. A székely nemes, Bocskor János 1716-ban kezdte lejegyezni énekeskönyvének darabjait, a Thaly Kálmán által később Bocskor-kódexnek nevezett kéziratos versgyűjtemény repertoárját. Az utolsó datált bejegyzés 1739-ből való, néhány vers azonban csak később került be a gyűjteménybe (minthogy a szétesett levelek közé további lapokat kötöttek be rendszertelenül). Az „őskódex” szerkezete így nem azonos a ma ismerttel (amelyet jelenleg a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár őriz). A kötet elemzését ráadásul további kodikológiai problémák bonyolítják: a gyűjtemény nem teljes egészében Bocskor János lejegyzése, hanem bizonyos lapokat egy „ismeretlen kéz”, valamint Székely Antal csíkszentléleki kántor töltötte ki, akihez Bocskor kódexe már hiányosan, sérült állapotban jutott el, így azt újraköttette. Lehetséges, hogy a könyv tőle került Veres-patakra, amelynek 1849-es feldúlásakor aztán elkallódott. Annyi bizonyos, hogy a versgyűj-

teményt 1870-ben Thaly Kálmán mutatta be az akkori tudományos közvéleménynek, hozzá pedig gróf Lázár Miklós révén jutott el, aki a kódexet a verespataki Polgári Társalgó Egyletnek adományozta. A kötet egyes darabjaival később többen foglalkoztak, ám annak egésze (minden bizonnyal a teljes kiadás hiánya miatt) nem nyerte el méltó helyét a régi magyar irodalomtörténeti kutatásokban, így eddig – a számos fontos, többnyire kodikológiai és vers-tani megjegyzés ellenére – összefoglaló értékelése sem készült el. Az 1950-es évek után leginkább Domokos Pál Péter foglalkozott az énekeskönyvvel (valamint a kéziratos gyűjtemények és a sokat vitatott „közköltészet” jelenség-csoportjával), és elkészítette a versek modern helyesírás szerinti átírását. Ám egészen mostanáig kellett arra várni, hogy a hagyaték alapján Csörsz Rumen István gondozásában és alapos tanulmányával, sokéves, elmélyült kutatómunkája eredményeképpen megjelenhessen a teljes kiadás, régi irodalmunk kéziratos versgyűjteményeinek e jelentős, hányattatott sorsú darabja.

Ha Bocskor János énekeskönyvet egyetlen szóval kívánjuk jellemezni, minden bizonnyal a „változatosság” fogalma a legkézenfekvőbb; ez teszi – többek között – páratlanná, régi irodalmunk ritka értékei között számon tartandóvá a gyűjteményt, amelyet rendkívül sokszínű, egyedülállóan gazdag XVIII. századi antológiának is tekinthetünk (az elnevezésben némi anakronizmussal). A változatosság egyrészt időbeli (a versek között helyet kapnak a XVI. század második feléből, a XVII. és a XVIII. századból származó költemények), másrészt kulturális sokszínűséget takar (mivel az egyházi, világi-

szerelmi és diákkultúra darabjai egyaránt fellelhetők a kötetben), harmadrészt a versek eredetéhez visszanyúló gazdag hagyományanyag sokrétűségét jelenti (a gyűjtemény egyes darabjai a ferences hagyományban, a Kájonihoz köthető népének tradíciójában, az egyes ünnepekhez, ünnepkörökhöz tartozó, különböző felekezeti énekhagyományokban, a közköltészet tréfás-csúfoló, lakodalmi, intő-oktató, keserves vagy bujdosó énekeinek formakincsében gyökereznek).

Tematikus, műfaji és metrikai sokszínűség jellemzi a kötet darabjait, amelyek között nem egy „ritkaság”, valamilyen (általában költészettörténeti vagy folklorisztikai) szempontból különlegességnek számító költemény fordul elő. Az összegyűjtött versek a legkülönbözőbb témákat ölelik fel, amelyekhez más-más műfajok illeszkednek. A Bocskor-kódexben megtalálható az egyházi énekhagyomány szinte minden tematikus és műfaji változata: könyörgések (*Ó, édes Jézusom, mennyei vezérem; Vedd el, Úristen, rólunk haragodat*); ünnepekhez, ünnepkörökhöz kapcsolódó énekek (*Ez világot Ádám hogy elveszté*), himnuszok (*Az pogány nemből egy szép szűz támada* – Szent Katalin himnusz; *Ó, áldott Szent Ferenc...* – Ferenc-himnusz), Mária-énekek (*Ó, áldott Szűzanya*), zoltárparafraízisok (*Háborúsága Dávid királynak*), halotti versek (*Jaj, mely hamar múlik*). A gyűjtemény jelentős rétegét fogja át a szerelem témaköre, amely az áhítatos szerelmi verstől (*Minden állat örül*) a szerelmi búcsúversen át (*Megjelentem panaszimot*) a szerelmi átokig (*Legyen feleséged amaz Peometra*) és a latin-magyar makaronikus szerelmi dalig (*Herculea proles, szívemnek rontó-*

ja) terjed; ide kapcsolhatjuk a virágénekeket is (*Ifjúság, mint sólyommadár*). Megjelennek a közköltészet és a folklór jellemző, egymástól merőben eltérő hangulatú témái és műfajai: lakodalmi énekek és intések (*Isten áldjon meg, kedves barátom; Mint az útonjáró* – házasuló tréfás töprengése), csúfolóénekek (*Egy új históriát mondanék tünétek* – cigánycsúfoló; *Cigány Miatyánk; Ó, átkozott s megdühödött pártá* – vénlánycsúfoló; *Csínóm Palkó, Csínóm Jankó* – az ismert labancgünyoló). Felvonulnak a diákköltészet témaváltozatai és műfajai (*Ó, mely siralmas volt nékem* – kollégiumi diákpanasz; *Isten hozzád, rudimenta* – tréfás diákbúcsú), a bölcselkedés verstípusai (*A szerencse tündér kerekén* – keserves), a katonai eseményeket megénekítő epikus énekek (*Siralmas lón dolga*), sőt (különlegességgként) találós kérdéseket (*Enimata*) és egy román-magyar makaronikus „latoréneket” (*Nincsen furat, nincsen lovat*) is olvastunk a kötetben.

A kötetet a legkülönbözőbb témákhoz és műfajokhoz kapcsolódóan hangnemek és hangulatok színessége, a versbeszédmódok gazdagsága kíséri végig, amelyeknek végpontjai a mély, spirituális áhítat, valamint a durva, mármár obszcén csúfolódás gúnyos hangnemei. (Ez utóbbira a legjellemzőbb példa a nemzetiséggyúnyoló *Tótokról való ének*.)

A felvonultatott szerzők széles skálája szintén a varietas elvét erősíti. Bocskor (és a későbbi lejegyzők) a Rimay-Balassi-féle istenes énekek kötetbeli változatait (*Ó, én kegyelmes Istenem; Ifjúságom vétke gyakran jut eszembe; Miként Egyiptusban egy pelikánmadár*), Nyéki Vörös Mátyás Tin-

tinnabulumának Kájoni utáni változatait (*Meg ne feddj engemet; Mit halássz utánam, te orcátlan világ*), a Szoszna Demeternek tulajdonított *Mikor Máriához az Isten anyala...* kezdetű éneket, Kanizsai Pálfi János 148. zoltárparafrízisát, Faludi Ferenc *A feszülethez* című versének variánsát stb. rendezték egymás mellé. (A sort még bőven lehetne folytatni: három ének versfőiben kiolvashatjuk a szerzősre utaló nevet, más versekről feltételezhetjük, hogy esetleg maga Bocskor a szerzőjük, ismét más versek pedig távolabbi összefüggéseket vetnek fel: az *Imádlak téged, láthatatlan Istenség* kezdetű ének például Aquinói Szent Tamás úrnap i himnuszára – *Adoro te devote, latens Deitas* – vezethető vissza, míg a *Míg bízik ez világ...* kezdetűt a Jacopone da Todinak tulajdonított szekvencia fordításának tekinthetjük.) Külön ki kell emelnünk a kódex egyik ékességét: a később II. Rákóczi Ferenc nevével összekapcsolt imádság legkorábban feljegyzett változatát (az itteni variáns: *Győzhetetlen szép kővárom*).

Végezetül a kódex egyes darabjainak elterjedtségét – fellelhetőségét ugyancsak a variabilitás jellemzi: míg egyes költemények (illetve ezek szövegváltozatai) több más énekeskönyvben és gyűjteményben megtalálhatók (a *Gondviselő édes atyám* a Bocskorkódex mellett Thoroczkai Zsigmond énekeskönyvében, a Komáromi és a Tsorik énekeskönyvben, vagy az *Egy bujdosó szegénylegény* a Szentsei daloskönyvben és szintén Thoroczkai gyűjteményében), addig a Bocskorkódex csak itt olvasható versanyagot is tartalmaz. Ezek a költemények (*Édes hazám, szánjad válásom; Sem apám, sem anyám; Sirva írt levelem; Gyönyö-*

rű világom, rigi szabadságom; vagy a tatár rabságot megéneklő *Sűrű könny-hullással*) tovább növelik a kötet jelentőségét és értékét.

Külön figyelmet érdemel a versgyűjtemény eddig nem említett rétege, a szintén a közköltészeti hagyományból eredő panasz-, búcsú-, és bujdosó-költészet. A bujdosó versek korábban a panasz-költészethez illeszkedve humanista helyzetdalként éltek, ám később valós élményekkel telítődtek, így ezek a darabok (a bujdosó énekek mellett ide értve a keserveket, búcsúénekeket is) a kódex legszemélyesebb hangú költeményei (*Egy fő hegyi tolvaj keserves éneke; Egy bujdosó szegény legény*).

A Bocskor-kódex első teljes, modern átírásban közölt kiadása sok tekintetben példaértékű munka: a kódex 91 szövegéhez részletes jegyzetapparátus kapcsolódik, amelyben a versek által felvetett főbb problémák, a szerzőség és eredet kérdése, a fontosabb közköltészeti- és folklórváltozatok, valamint a versek jelentősebb kiadásai, fellelhetőségük kapnak teret. A jegyzetek és a bevezető tanulmány kimerítő kodikológiai elemzésekkel járulnak hozzá a kézirat alaposabb megismeréséhez értékeléséhez. A bevezető tanulmány legnagyobb érdeme, hogy tisztázza a kézirat keletkezésének négy alapvető korszakát és a lejegyzők kérdéskörét. A kutatás ez idáig Bocskor Jánost csíkszentmártoni Bocskor Jánossal azonosította, Csörsz Rumen István azonban meggyőzően bizonyítja, hogy ennek távoli rokonát, a Csíkszentléleken élő Bocskor Jánost kell a kézirat lejegyzőjének tekintenünk. (A Bocskor-család eredetéről írt fejtegetés nyomán követését lényegesen megkönnyíti a mellékelt csa-

ládfa.) A kérdés tisztázását leginkább az írásminták összevetése segítette.

A kötet a kézirat komplex és alapos bemutatására, és a kézirat versgyűjteményekben való jobb tájékozódás segítésére törekszik, így a bevezető tanulmány mellett tartalmazza a kézirat fontosabb illusztrációinak katalógusát, valamint bőséges bibliográfiai útmutatót ad. A kiadás további érdeme, hogy *dallamokat közöl*. Ahol lehetett, Csörsz Rumen felkutatta az énekek korabeli, vagy a folklór-hagyományozásban fennmaradt dallamát, és törekedett arra, hogy minden esetben a legautentikusabbat közölje.

A bevezető tanulmány szerint a sajtó alá rendező célja az volt, hogy „felhívja a figyelmet a régi magyar és kelet-európai közköltészet feltáratlan értékeire, a vershagyományozódás rejtett összefüggéseire, egyben a régen élt csíki emberek vallásos és világi énekkultúrájára” (40.). A Rákóczi-kor utáni XVIII. század költészettörténetének kutatásában alapvető jelentőségű Bocskor gyűjteménye, ugyanakkor „ez a tenyérnyi, zsebbe rejthető könyvecske egy olyan, egyik zürzavarból a másikba sodródó korszakot idéz, melyben a vers [...] az identitás szerves része. [...] Sorraik mögül az életért sokféle küzdelmet vállaló, mélyen vallásos, a halál és a szegénység árnyékában élő székely emberek tekintenek ránk, akik azonban a gyötrelmek közt a humor fészkeit is megőrizték. [...] Nem egyszerűen továbbéltették, hanem valójában ők maguk *élték* és *írták* tovább a megtartó hagyományt” (29–30.). Bocskor János daloskönyvének első teljes kiadását e gondolatok figyelembevételével érdekes kezünkbe vennünk.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a kötetkiadás több tudományterület számára figyelemfelkeltő és értékes produktum, amely az irodalomtörténet, a könyvtörténet, a folklorisztika és a zene-tudomány kutatói mellett a nyelvtudomány művelői részéről is érdeklődést kelthet (hiszen a kötetbeli versek XVIII. századi „csíki nyelven” szólalnak meg, a makaronikus költemények pedig további nyelvi érdekességekkel szolgálnak), emellett (modern helyesírás szerinti átíratokról lévén szó) az új kiadást a „régiség becses ritkaságai” iránt érdeklődő szélesebb olvasóréteg is szívesen forgathatja.

Törő Norbert

JÁNOS ISTVÁN: Ruszinok latin nyelvű panegyricusa II. Józsefhez. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 2002, 72 l. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyhaziensi 11)

A kicsiny, de jellegzetes könyv lényegi érdeme a Hajdúdorogi Főesperesi Levéltár egy darabjának (fasc. 27/41 sz.) közzététele. Szerzője Ilkovic Elek, a mű keletkezése idején (1770) ungvári görög katolikus esperes, aki II. József aktuális látogatását latin verssorokkal köszöntötte. Az anyagot kiegészíti egy szintén tőle származó elégia (*Threnus*) ill. egy üdvözlőbeszéd.

Az Előszó Udvari István munkája, a bevezető tanulmányt, a verses latin szövegeket ill. magyar fordításukat János István adta közre, a beszéd latin szövege ill. magyar fordítása Hortoványi Jenő nevével szerepel. Kapcsolatlan olvasható egy angol nyelvű össze-

foglaló ill. egy bibliográfia a kiadó tanácsék publikációiról.

Az ismertető több szempontból is kényelmetlenül érzi magát. Nem tartozik a neolatinisták szűkebb köréhez, nem szokta meg, hogy a lektor nevének feltüntetését mellőző kiadványról mondjon véleményt stb. Ha valaki ezután kíváncsi, miért ír mégis a könyvről, a válasz az, hogy a munka derekát végző János István a tanítványa volt, akinek még ennyi idő után és sok baráti találkozást követően is érdemleges lehet tanácsokat adni ill. az ismertetésre őt felkérő személye indítja, akivel egy évfolyamon, s többször egy csoportban végezte a magyar szakot.

Ami Ilkovic latin szövegeinek értékét illeti, művelt, a latin klasszikus szerzőket és a latin szentírást jól ismerő és ismereteit ügyesen használó auctorral van dolgunk. Tartalmi tekintetben véleményem szerint túlzás őt a felvilágosodáshoz, vagy a ruszinok autonóm törekvéseihez kapcsolni. Az első szempontból a Nagy Sándor ill. Octavianus által hirdetett napszimbólika a kulcs az adott aulikus kontextusban, a második a katolikus egyház ősi, néphez kötődéséből fakad, melyet az mindig krisztusi szeretettel gyakorolt. Kétségtelen, hogy a konkrét nép Ilkovic esetében a kárpátjai ruszinok. A Latoricza (82), a Verchovna (290) tájához és a szegényes hegylakó néphez fűződő részek a legszebb és legőszintébb mozzanatai panegyricusának.

A formai elemeket tekintve úgy tűnik, hogy a meglepően simán futó latin nyelvezet mellett megmutatkozik a verssorépitésben való gyakorlatlanság, önkényes hosszúságok, a kötelező synaloiphék ignorálása, néha egyetlen

mássalhangzó pozícióképzése, ez a 312 sorból mintegy 15-re vonatkozik.

A fenti számba nem vettem bele a gyaníthatóan az átírás során eltorzult hexametereket. A 77. sor például így szerepel: *Nunc vides et flore hortos et gramina campos*. Ez így hibás, hiszen a *Nunc vides*, hosszú, rövid, hosszú, tá-ti-tá, creticus, s ez hexameterben nem szerepelhet. Az eredeti szöveg csak ez lehetett: *Nunc vises*, hosszú, hosszú, hosszú, s így a sor megfelelő. A 24. sorban akár átírási hiba, akár sajtóhiba révén ezt olvashatjuk: *Scilicet AUGUSTUS CAESAR STIRPIS aurea Divum*. A *ICAE/SAR STIRPIS aurea* szakasz /hosszú/, hosszú, hosszú, rövid, hosszú, rövid, rövid, /tá/-tá-tá-ti-ti-ti szintén creticust tartalmaz. Az eredeti szövegben *ICAES/AR STIRPS aurea* kellett álljon, azaz /hosszú/, hosszú, hosszú, hosszú, rövid, rövid, /tá/-tá-tá-ti-ti-ti. Így már jó a sor. Harmadik példám szintén vagy átírási hiba vagy sajtóhiba. A 212. sor kezdete így olvasható: *Nec latius meminit calamus*. Az első négy szótag hosszú, hosszú, rövid, hosszú. A hexameter verslábai csak hosszú szótaggal kezdődhetnek, vagy két hosszú szótag közé nem kerülhet rövid (creticus). A megoldás az, hogy a *latius* első elemét nagybetűvel kell átírunk ill. nyomtatunk. A *Latius* a *Latium*hoz kötődő *Latium*ba való, latin jelentéssel tökéletesen megfelel, azaz nem a hosszú á-val olvasandó *latus* közép fokú adverbiumáról van szó. Ennyi talán elég is. Mindenesetre, ha a latin szöveg esetleg bekerül majd egy újlatin antológiába, a szöveg gondozójának meg kell néznie a hajdúdorogi kéziratot, s az sem árthat, ha kézbe veszi az én ceruzás bejegyzésekkel tarkított példányomat is. A latin szöveg minden-

esetre érthető, kivéve a 256. sor első felét *Altera regent facies*, mely a *trib-rachys (tera re)* révén árulkodik a szövegromlásról. Persze a lényeg az, hogy a szövegkiadó és fordító megértette.

A *panegyricus* magyar műfordítása tartalmi tekintetben csak néhány kételyt ébreszt: nem egészen világos a 282. sorban a földgömb emlegetése, nem tisztázott a puskák szerepének kimaradása a 109. sorban, kissé túlzó az ekét odahagyó földműves és a bárdját odahagyó famunkás közepette gondosan szögre akasztatni a kaszát a rét emberével. (170 skk.). Ezen apróságok mellett fontosabb, hogy megvizsgáljuk, jelentheti-e a *Ruthena* a ruszinok panaszát? A ruszinok dolgait jelentő forma jelenthetné éppenséggel a fordítónak tetsző változatot, de e dicsőítő költemény címeként aligha. Jóval több szó esik benne a ruszinok odaadásáról, örömről, mint sanyarú életük vádaskodó felhánytorgatásáról. Más műfaj a *querela*, s más a *panegyricus*. Talán a felvilágosodás nyomait fellelni igyekvő buzgalom eredménye, hogy az első sor *LVCII* szavát a fordító saját második sorában így fordítja: a fénynek. Csakhogy a latin szó itt nem a *lux* egyes számú dativusa, hanem a *lucus* többes számú vocativusa, mely alakilag a nominativussal egyezik, fordítása: ó, ligetek! (vö. *vos montes, vos luci*).

János István, akit diákkorától tehetőséges, jó formaérzékű alkotóként tartok számon, elkerülte a műfordítás Kharübdiszét, nem fordította jobb minőségűre Ilkovicz *panegyricus*át, de miközben ettől óvakodott, némileg a Szküllá karmai közé került. Szép a magyar nyelvi megformálás, de Ilkovicz latinságához képest kissé darabos, ami viszont a verselést illeti, ott János István Ilkoviczhoz

képest jelentősen alulmaradt. Kifogásolható sorainak száma mintegy 65, s ez a latin szöveg hibás sorainak négyeszerese. Nem a fordító elméleti felkészültségével van baj, korai Catullusfordításai metrikailag szinte hibátlanok voltak, olyan okok játszhattak közre, melyeket az ismertető nem lát pontosan. Mindezeket nem János István ellenében, hanem Ilkovics Elek védelmében vetem papírra, nehogy a gyatrábbra sikerült magyar változat alapján őt tartásák a valósnál provinciálisabbnak.

A kötet kiegészítőire rátérve Udvari István kulturált előszavát követően János István bevezetését olvashatjuk, mely gondosan és hasznosan készíti elő az érdemi részt. A benne lévő értékelést véleményként vesszük tudomásul, a felhozott latin részekhez teszünk megjegyzéseket. A 19. lapon található idézet jelentősen eltér a később olvasható szövegtől itt: *quaelerat*, ott: *auderat*, helyesen: *audierat*, itt: *proprio crimino*, ott: (helyesen) *proprio sine crimine*. A 10. lapon II. József hadgyakorlatról való távoztakor szerepel, a helyes hadgyakorlatra való távoztakor helyett (vö. *in castra discedenti*). A 11. lapon meglepődve olvashatjuk Varus nevének vocativusát *Vare*, a helyes *qVare*? (jelentése: miért?) helyén. Sajtóhiba, de mulattató a 7. lapon a *Prorepticum* (oktató vers) alak; a görög *Protrepticum* (tanulásra buzdító vers) ismeretes, a latin „előremászó versről” (*pro* és *reperere*) eddig nem hallottam.

A Threnus metrikailag pontos latin szövegében csak néhány sajtóhiba javítandó, a fordítás tartalmilag megfelelő, bár magyar nyelvhasználatát kissé szokatlan. A *sponsus*ra, aki a jegyespárban a vőlegény, nem szoktuk a nyelvújítást követően az *ara* szót használni (6. sor),

s korábban sem ez volt a jelentése. Metrikailag 7 sor kifogásolható. Az *Allocutio* (Megszólító beszéd) latin szövegében szintén akadnak sajtóhibák, de a szöveg érthető, egyedül az 53. l. *persecutani* alakjával nem tudtam megbirkózni, készséggel elhiszem a fordító Hortoványi Jenőnek, hogy törekvéseket jelent. A fordítás lendületes, szép, magyáros. Tartalmi tekintetben vannak félreértések. Az 59. lapon nem világos, hogy a fordító megértette-e Dávid szerepét, akinek ígérete szerint (*iuxta pollicitationem*) fiú született (mármint Jézus Krisztus). Végül az a megjegyzésem, hogy a fordító jobban ismerhette volna az Énekek énekét, pontosabban annak latin fordítását. Elkerülhette volna a 60. lap félreértését. Hol eszel? helyett Hol legeltetsz? lehetett volna a szöveg. Az angol összefoglaló névtelen megfogalmazója szép munkát végzett, szövege világos, érthető. Nem ő tehet róla, hogy a *Ruihena* fordításában követte a magyar mintát (complaints). A könyvet kiadó tanzsék kiadványainak (42 tétel) csatolt jegyzéke hasznos információkat tartalmaz, a latinoknak csak annyi megjegyzése lehet hozzá, hogy az *Ucrainicus* 3 melléknevet latinul minden alakjában a k betű mellőzésével írjuk, persze csak akkor, ha latinul óhajtnak leírni.

A rengeteg sajtóhiba nem válik díszére a kiadványnak. A továbbiakban a kiadó ne a lektoron, ne a szöveggellenőrzésen takarítson meg némi pénzt.

Összefoglalva: A forrásértékű kis kötet használható, további formálása kívánatos.

Németh Béla

SZATHMÁRI ISTVÁN: A stílselemzés elmélete és gyakorlata. A Kodolányi János Főiskola kiadványai, Székesfehérvár, 2002, 440 l. (Kodolányi Füzetek 16.)

Szathmári István kötetének ismertetése a Könyv és Könyvtár lapjain bizonyos stílszerű: a könyv maga is könyvtárnyi ismeret háttéréből emelkedik ki, mintegy summázva és összefüggéseiben is megvilágítva a szerző gazdag életművének eddig kevésbé ismert, nehezebben hozzáférhető részeit. A kötetben újraközölt írások a legkülönbébb helyeken jelentek meg, részben folyóiratokban, részben különféle gyűjteményes kötetekben. A kiadványok helye és sokszínűsége igazolja a szerzőnek azt a fontos, rengeteg energiát kívánó, ugyanakkor kevésbé látványos tevékenységét is, amelyet a magyarországi kutatóhelyek együttműködése érdekében kifejtett. A könyvből kirajzolódik a hazai stilsztika vezéregyéniségének kutatói, pedagógusi és szervezői tevékenysége. Az olvasó bepillantást nyer a Helsinkii Egyetemen folytatott oktatói munka lehetőségeibe, a Rádió anyanyelvi műhelyeibe, de mindenekelőtt a szerző mértéktartó, ugyanakkor bátor és kezdeményező kutatási módszereibe és eredményeibe. A kötetet egyszerre jellemzi a kutatott tárgykör – stilsztika, stílus, stílselemzés – jellegzetes vitakérdéseinek sorra vétele egyfelől és az a rokonszenves tanári gesztus másfelől, amellyel arra törekszik, hogy közlendőjével megszólítsa az olvasókat, közöttük nem utolsó sorban a tanár kollégákat és a főiskolai és egyetemi hallgatókat. A Helsinkii Egyetem magyar szakos hallgatói számára írt tananyagait is változtatás nélkül közli, felvállalván

ezzel a tudomány mellett a tanári tevékenység demonstrálását.

Maga a kötet öt fejezetre oszlik. Az első három összefoglalását adja a szerző kiérlelt fogalomrendszerének és eddigi pályája fontos eredményeinek: e fejezetek tárgya ugyanis a stílselemzés elméleti háttere (I. fejezet), a korstílusok és stílusirányzatok kérdése (II. fejezet) illetve egy-egy műre vagy egy-egy írói életműre vonatkozó konkrét stílusvizsgálat (III. fejezet). A IV. fejezet a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában elhangzott rövid stílselemzéseket, az V. pedig a Magyar rádió Nyelvi bizottsága megbízásából készült nyelvi-stilisztikai műsorelemzéseket tartalmazza. A recenzens számára külön öröm, hogy a Kossuth rádióban vasárnap reggelenként elhangzott stílselemzések itt egybe gyűjtve olvashatók. Mindegyikében együtt van: a sokszor váratlan téma, a szellemes és plasztikus elemzés, amely rövidségében hirtelen éles fényvel világítja meg a választott szöveget, és az a barátságos hangnem, amellyel legkülönbébb érdeklődésű és képzettségű hallgatóit meg tudja szólítani, legyen szó Petőfiről (*Mi két az ég!*) vagy Szemlér Ferencről (*Atomkor*), Weöres Sándorról (*Szavak*) vagy Czuczor Gergelyről (*Czuczor Gergely és a népdalok*), Illyés Gyuláról (két versét is elemzi, az egyik az *Új nép a parton*, a másik a *Szekszárd felé*) vagy Nagy Gáspárról (*Nagy Gáspár egy sajátos verséről*) stb. Ugyanígy egyaránt tartalmaznak a különféle szövegfajtákat kutatók és a rádióhallgatók számára például a Déli krónika vagy a Sportszombat nyelvéről és stílusáról írt rövid jellemzések.

Az első három fejezet dolgozatait az a gondolatrendszer, az a közös és

világos háttér fogja össze, amelyet a szerző kutatásai során kiértékelte. Így a Szathmári István munkásságát ismerők számára természetes, hogy az első fejezet (*A stíluselemzés elméleti háttéréről /alapvetés/*) a magyarországi funkcionális stilisztikáról szól, annak lényegét, a stíluszintek szerint megközelíthető eszköztárát, mai helyzetét (...anno 1997) és a stíluselemzés és a stilisztika viszonyát tárgyalja. Az ebben a fejezetben egybegyűjtött dolgozatok a szerzőnek a kilencvenes években végzett összefoglaló, rendszerező jellegű kutatásait mutatják be. A funkcionális stilisztika kiinduló pontja a nyelvhasználat sokrétű elemzése. Ez az elemzés a nyelvtudomány tárgya. A funkcionális stilisztika a nyelvtudomány irányzatai között találja meg helyét és azon belül maradván próbálja meg integrálni az érintkező nézetrendszereket. Kiemelten foglalkozik a szépirodalmi művek stílusával, azt azonban nem tekinti külön stílusfajtának, nem kívánja szembeállítani az úgynevezett nyelvi stílussal. Rendszerében illeszkedik a grammatikához, de elkerülhetetlen interdiszciplinaritása lehetővé teszi, hogy magába olvassza az irodalomtudomány érintkező ismereteit is. Célja és szándéka szerint „tanulható és tanítható”, vagyis művelői legjobb szándékuk szerint, elhivatottan a minél jobb, minél eredményesebb szövegeértésre nevelnek. (l. 8–9). A szerző méltatja az egyéb stilisztikai törekvéseket (például Bencze Lóránt és Tolcsvai Nagy Gábor munkáját), röviden kiemeli más irányú törekvéseiket, azonban megtartja azt az irányzatot, amelyet korábbi munkáiban – nem utolsósorban a hazai stilisztikát több évtizedre pozitívan befolyásoló, *A magyar stilisztika útja* című könyvében,

illetve a Fábián Pállal és Terestyéni Tamással közösen írt tankönyvében (*A magyar stilisztika vázlatja*) – képviselt. „A stíluselemzés elmélete és gyakorlata” azonban a funkcionális stilisztikát lényegesen más tudományos háttér előtt fogalmazza újra. E stilisztikai irányzat megőrzése olyan döntés eredménye, amely mögött ott húzódik az elmúlt évtizedek információelméleti, szociolingvisztikai, szövegtani, pragmatikai, szemantikai kutatásainak ismerete ugyanúgy, mint a modern poétikával, a befogadással, a hermeneutikával vagy a kognitív irányzatokkal való szembesülés. A funkcionális stilisztika ezek mellett és ezek ellenében tartja meg állásait Szathmári István megvilágításában. Ereje éppen közvetlenségében, befogadó hozzáállásában és nevelő hatásában van.

Ha a funkcionális stilisztika tudatosan törekszik a befogadás eszköztárának megteremtésére: vagyis a stílust teremtő eszközök tudatosítására és felismerésük készsége fejlesztésére – hiszen erre vonatkozik a taníthatóság és tanulhatóság követelménye – akkor nyilvánvaló, hogy e stilisztika számára alapvetően fontos maga az elemzés. Az elemzéseket Szathmári István könyvének két fő fejezete tárgyalja. Az egyik a korstílusok és stílusirányzatok felől közelíti meg az elemzések tárgyát, a másik az egyes szerzők, illetve életművek felől.

A korstílusok és stílusirányzatok elemzésével egybefűzött bemutatása az a része a könyvnek, amely közvetlenül összefonódik a szerzőnek a Helsinkiben tartott kurzusaival. Ezt a fejezetet éppen ezért feltűnően meghatározza a választott művek közismert mivolta: azok a művek kerülnek elemzés-

re, amelyeket mi magunk is, korábbi iskolai tanulmányainkkal kezdődően jól ismerünk (vagy ismerni vélünk). A válogatással, bizonyos művek kiemelésével és bizonyos jellemzők összefoglalásával a szerző, szándéka szerint, azt a módot is szemlélteti, ahogyan felfogásában lehetséges és érdemes magyar stilsztikáról (és magyar irodalomról) szólni például külföldi hallgatók számára. Ugyanakkor ez a válogatás és elemzés a tanítás mellett arra is lehetőséget ad mind a szerzőnek, mind az olvasónak, hogy újra átélje e művek közvetítette „első élményt”. A recenzens is ezzel az örömmel olvasta az *Ómagyar Mária siralom*, az *Egy katonaének* és *A vén cigány* elemzését, Vajda János megrendítő versének, a *Hűsz év múlva* címűnek, egy-egy Ady-versnek (*A vár fehér asszonya*, *Sóhajítás a hajnalban*, *Valaki útravált belőlünk*), Tóth Árpád és Babits versének (*Esti sugárkoszorú*, *Messze... messze...*) tárgyalását, a József Attila és Pilinszky János kapcsán írottakat. Az elemzéseket a kor történeti, eszmetörténeti és művészettörténeti képe előzi meg. A korszakolás követi a hagyományos irodalmi kánont a középkortól a reneszánszon, a romantikán, a századfordulón, a szecesszió és az impresszionizmuson át, összefoglalóan a huszadik század költői stílusáig, amelyet a hazai költészet és az izmusok viszonya, illetve a nyelv (és benne a mondat) felbomlásának története jellemez; ez utóbbival állítja szembe a szerző a „tárgyas-intellektuális” stílust (példaként Pilinszky *Apokrif* című költeményét választva). Az elemzések kettszálalóan haladnak: egyfelől követik azt a fogalomtárat, amelyet a szerző korábbi műveiben, illetve azokkal kezdődően kidolgozott, másfelől kiemelik

azokat a jegyeket, amelyek az adott stíluskorszakot jellemzik. Az egyes elemzések így a „kor – eszköztár – konkrét mű” hármasságára épülnek.

A didaktikai szándékból nyilvánvalóan következik annak szükségessége, hogy mind a kor, mind az eszköztár vonatkozásában lehetőleg lekerekített kategóriákkal dolgozzunk. A szerző tehát nem törekszik a fogalmak problematizálására, viszonylagosságuk bemutatására. Ugyanakkor kiváló interpretátorként megtámadhatatlan biztonságga fűzi egybe a kiemelt és általános fogalomképpen meghatározott formát és annak értékét a vizsgált szövegben. Bár a didaktikai szándék meghatározó, folyamatosan nyomon követhetjük azt a tudományos háttérrel, amelyben a problémák megfogalmazása a döntő. Jóllehet kevésbé feltűnő módon, de félreismertetlenül jelen vannak a könyvben a stilsztika és a stíluselmzés megválaszolatlan vagy csak teleologikusan megválaszolható elvi kérdései. Hogy csak néhányat említsék: A szerző (egyébként bátor, mert a bizonytalanságot is felvállaló) fogalmazása emeli ki egy-egy kategória kérdésességét (például: 148: „szinesztéziaféle”). A két világháború közti korszakolást, ezt a nagyon kardinális kérdést hangsúlyosan problematizálja (160). Mintegy zárójelben, de félreérthetetlen állásfoglalással tárgyalja a stílus mint választás és mint eltérés fogalmát (162). József Attila és az avantgardizmus kapcsán – amellet, hogy itt is bizonyos értelemben tövises területtel foglalkozik – külön kis kerek fejezetben értekezik a stílusról, illetve ezen belül a korstílus fogalmáról, érintve annak összes problémás pontját (166kk). A huszadik század költészetét tárgyaló részfejezetben –

A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása” az újabb költői stílusban – a költők/a versek hat típusát különíti el a stilisztika eszközeivel, szemléletesen és szellemesen (175kk). E kiragadott szempontok mindegyike a kutatás jobbra lezáratlan, illetve folyamatosan újra fogalmazódó kérdéseire irányítja a figyelmet.

A harmadik fejezet az egyes szerzők, ill. művek vagy életművek felől közelítve nyújt elemzésmintákat, a legkülönbébb szövegekkel, illetve egyéni stílusokkal szembesítve. E fejezet 16 tanulmánya két szempontból is érdekes és fontos tanulsággal szolgál. Az egyik az a mód, ahogyan az egyedi jelenségtől (a vizsgált szövegtől) egy-egy, a szöveg által sugallt, sokszor mégis váratlan szempont kiválasztása révén jut el általános érvényű megállapításokhoz. A másik az a szerkesztésmód, amely lehetővé teszi, hogy a fejezet a nagyon eltérő tárgyú dolgozatok dacára is egységgé váljon. Hiszen van benne szó a Halotti Beszédéről és a Vizsolyi Bibliáról, Kossuthról és Petőfiről, Adyról, Móra Ferencről, Németh Lászlóról, Márairól, Pilinszkyről, és ez a lista kiegészül egy fordításelméleti tanulmánnyal (Väinö Linna egy művének magyar fordítása kapcsán), egy tudománytörténeti írással (*Bárczi Géza és a stilisztika* címmel) és két specifikus szöveg-, illetve nyelvváltozat stílusának elemzésével, az egyik a sajtónyelv és a „nyelv” kérdését, a másik a földrajzi nevek mint szimbólumok lehetőségét tárgyalja. A témák látszólagos tarkasága egyetlen cél felé mutat: bemutatni a stílusvizsgálatnak a nyelvre, a nyelvi hatásra irányuló, a funkcionális stilisztika által biztosított módjait.

Érdekes röviden kiemelni azokat a szempontokat, amelyeket a könyv az egyes szerzőkhöz, illetve művekhez szab. A legkorábbi magyar szövegnek számító Halotti Beszéd elemzése arra a konkrétumokon túlmutató célra irányul, hogy kiemelje, miképpen és milyen pontokon értékelhető ez a szöveg mint „nyelvi teljesítmény” (amely fogalom önmagában is érdekes és elgondolkodtató). Az ezt követő tanulmány a funkcionális stilisztika jegyében egy szervesen következő fogalomra: a reformáció nyelvi hatására összpontosít. A hatás vizsgálata magától értetődő módon hozza elő Kossuth és a szónoki beszéd témáját (a „hatás” itt természetesen más perspektívában értelmezhető), és az ezt követő kuriózum: Kossuth nyelve és stílusa kilenc hivatalos levele alapján, szintén a hatásvizsgálat keretében, de egy további szint jelentő módon épül bele a fejezet szerkezetébe. A következő fejezetek is megtartják, illetve tovább szélesítik a hatás fogalmát: Petőfi nyelvi hatásának vizsgálata és Ady stílusforradalmának vizsgálata nagy távlatban és pontos kérdések megfogalmazásával mutatja be egy meghatározó költő(i stílus) és a mindenkori nemzeti nyelv kapcsolatát. Ezután közelebb lépünk magukhoz a stílusesszékhez Móra Ferenc prózájának és – újabb kuriózumként – Németh László lírájának elemzésével. (Németh László kapcsán egy tudománytörténetileg is érdekes kis tanulmány olvasható ebben a III. fejezetben *Németh László és a stilisztika* címmel.) A további elemzések tovább szűkítik a vizsgálat szempontját: Márai művében (ahol a választás mintegy újól megidézi az első szöveget: a *Halotti beszéd* című versről van szó) az alakzatok, Weöres esetében egy igen specifi-

kus stílusújítás, Pilinszky *Apokrif* című művében pedig egyetlen sor mikroelemzése a téma.

Szathmári István könyve az interpretációnak megbízható és valóban tanítható módját közvetíti. Szempontjai, szellemes és innovatív választásai – a funkcionális stilisztika ismertsége mellett, illetve dacára is – egyre újabb meglátásokat, újabb kérdéseket vetnek fel. A sok „szóló” tanulmányból egészként ható és működő, egységes vonalvezetésű és olvasmányos könyv kerekedik ki, egyaránt fontos tanulságokkal tanárok, diákok és kutatók számára.

Kocsány Piroska

KÖNYVTÁROS PÁLYÁK – KÖNYVTÁROS SORSOK

KOROMPAI GÁBORNÉ – KORNYA LÁSZLÓ

DR. LENGYEL IMRE (1910–1978)

(In memoriam)

Huszonöt esztendeje, 1978 szeptemberében hunyt el dr. Lengyel Imre, könyvtárunk tudományos főmunkatársa, a Könyv és Könyvtár szerkesztőbizottságának tagja. Munkásságára, személyiségére kegyelettel emlékezünk.

1910. szeptember 20-án született Lippán, Temes vármegyében. Édesapja, idősebb Lengyel Imre református lelkész volt, édesanyja Rázsó Erzsébet. A többgyermekes lelkész-család szerény körülmények között élt, de gyermekeiknek igényes szellemi és erkölcsi nevelést adott. Lengyel Imre iskoláit szülőhelyén és az Arad megyei Gyorokon végezte. A középiskolai tantárgyakból eleinte Szászvároson vizsgázott, később Kisújszálláson tanult és ott tett érettségi vizsgát. 1928-tól a debreceni Tisza István Tudományegyetem bölcsészkarán, magyar-német szakon folytatta tanulmányait. Egyetemi hallgatóként tagja volt a Református Kollégium Tanárképző Intézetének, ahol szakvezető tanára magyar irodalomból Zsigmond Ferenc, német nyelv- és irodalomból Benigny Gyula volt.

Tudományos érdeklődésének felkeltői, első publikációinak támogatói egyetemi professzorai voltak. Huss Richard hívta fel a figyelmét a magyarországi németesség településeinek és nyelvének tanulmányozására. Német szakdolgozatát e témáról írta. Magyar irodalomtörténeti dolgozatának tárgya az I. világháború képe a modern magyar regényben. 1933-ban magyar-német szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett, amit rövidesen angol nyelvi alapvizsgával egészített ki. Már egyetemi tanulmányai alatt, de később diplomásként is díjtalan gyakoronok volt különböző egyetemi intézetekben (Francia Intézet, Román Filológiai Szeminárium, Népművelési Kutató Intézet), 1934-től az ÁDOB a debreceni egyetemen gyakornoki álláshoz segítette. Ilyen alkalmazásban végzett szervezőmunkát a Hankiss János és Milleker Rezső professzorok által vezetett Nyári Egyetemen. 1936-ban bölcsészdoktori címet szerzett summa cum laude minősíté-

téssel pedagógia főtárgyból, valamint filozófia és magyar nyelvészet melléktárgyakból. Mitrovics Gyula pedagógia professzortól hallott az előadásokon és szemináriumokon a nyelvtanítás pszichológiájáról és annak jelentőségéről az általános képzés szempontjából. Disszertációja, amely az idegennyelv-tanítás módszertanával foglalkozik, ma is haszonnal forgatható. A már akkor alkalmazott kontrasztív szemlélet mellett fontos, hogy külön kiemelte a nyelvtanár személyiségének jelentőségét. Munkájának Petrich Béla és Lux Gyula módszertana mellett van a helye a tudománytörténetben.

Első összehasonlító művelődéstörténeti dolgozatában a svájci Fäsi János Henrik életét és működését mutatta be. Tanulmánya számos adatot szolgáltat a svájci és magyar művelődési kapcsolatok történetéhez. Fäsi protestáns lelkészként 1801–1807 között Balmazújvároson működött, rokoni kapcsolatban állt a nagy svájci pedagógussal, Pestalozzival, akinek szellemiségét ő hozta Magyarországra. E tárgykörhöz kapcsolódva kezdődtek Lengyel Imre Pestalozzi-kutatásai.

Az 1930-as években munkáját időről-időre megszakította a hosszabb-rövidebb időre szóló katonai behívó. 1940-ben családot alapított, felesége Bodnár Ilona, házasságukból négy fiú született: Imre, Zsolt, László és Péter.

Az 1940–41-es tanévben a debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumban tanított, az 1940-es évek első felében tanársegédi és lektori megbízásokat teljesített az egyetemen, emellett Debrecen város Idegenforgalmi Hivatalát vezette.

A II. világháborúban tüzér hadnagyként teljesített katonai szolgálatot. A háború végén Ausztriában esett nyugati hadifogságba 1946 júniusában, hazatérése után mint tartalékos tüzér főhadnagy szerelt le, s jelentkezett korábbi munkahelyén, az egyetem Bölcsészettudományi Karán, ahol kari titkárként és beosztott nyelvtanárként folytatta munkáját. Az 1947/48-ban újraindított Nyári Egyetemen szervező titkár volt és éveken át ő látta el a Debrecen Nagyterdei Egyetemi Református Egyházközség jegyzői tisztét. 1949 májusától a Természettudományi Kar szervezésében vett részt.

1950 februárjában a Debreceni MÁV Műhelytelep Általános Iskolájához, a következő tanévre a Petőfi Általános Iskolához kapott tanári kinevezést. Ez az időszak az, amikor a vidéki egyetemeken megszüntették a nyugati nyelvek oktatását, amikor a középiskolákban sem volt szükség a régi nyelvtanárookra. Az éberség jegyében szünetelt a korábbi években nagy nemzetközi részvétellel tartott Nyári Egyetem működése is. Ezekben az években a napi megélhetés gondjai nem tették lehetővé számára a tudományos munkát. 1952 szeptemberétől öt éven át a debreceni Péchy Mihály Építőipari Technikumban tanított. Jóllehet ebben az iskolatípusban a szakképzésre esett a fő hangsúly, de az iskola akkori igazgatója, dr. Dobó Árpád, a szakmai körökben ismert ókortörténész igyekezett az átlagosnál nagyobb megbecsülésben részesíteni a közismereti tárgyak

tanárait, megértéssel viseltetett a nagycsaládos Lengyel Imre iránt is, támogatta iskolán kívül vállalt munkáját, ilyen módon taníthatott rendkívüli tárgyként németet, angolt gimnazistáknak, illetve pedagógusok számára szervezett nyelvtanfolyamokon. Technikumi tanársága idején feltámadt nyelvészeti érdeklődése; gyűjteni kezdte az idegen eredetű építőipari műszavakat.

Az 1956-os forradalom után, 1957-ben, amikor újra visszaállították a debreceni egyetemen is a nyugati nyelvek tanszékeit, Lengyel Imre visszakerült az egyetemre: ő lett a Német Tanszék és a németszakos képzés „mindenese”, tanársegédi beosztásban. A tanszékvezetéssel megbízott idős Benigny Gyula professzor nélkülözhetetlen segítőtje volt, ő tartotta a kapcsolatot az alakulóban lévő tanszék oktatóival: Angyal Endrével, Gárdonyi Sándorral, Koczogh Ákossal, Hannelore Krüggerrel, Némedi Lajossal, valamint az első NDK-ból érkező lektorttal, Bernhard Alberttel.

Atyai jóindulattal és szelíd közvetlenséggel segítette a diákokat, hogy otthon érezhessék magukat a német szakon. Megszervezte a tanszéki könyvvállomány visszatelepítését az Egyetemi Könyvtárból a tanszéki könyvtárba. Részt vett az oktatásban: ő tanította az első és másodéveseknek a német nép történetét, Európa németlakta területeinek földrajzát, harmadéveseknek a Bevezetés a germanisztikába c. tárgyat, vezetett német nyelv- és stílusgyakorlatot.

Még technikumi tanárként megválasztották városi tanácsnagnak, s több cikluson át részt vett a művelődésügyi bizottság munkájában, irányította a műemlék és utcanev bizottság tevékenységét, gondosan ügyelve arra, hogy Debrecen utcaneveiben őrizze a városi hagyományokat és lehetőleg érdemes személyiségekről nevezzék el az újonnan nyitott utcákat. Szervező titkárként és nyelvtanárként részt vállalt 1958-ban – az immár harmadszor indított – Nyári Egyetem munkájában.

Váratlan és sorsdöntő változás állt be 1959 nyarán Lengyel Imre életében: el kellett hagynia a Germanisztikai Tanszéket. A hivatalos értesítésben azt közölték, hogy „népgazdasági érdekből” az Egyetemi Könyvtárhoz helyezik át 1959. augusztus 15-i hatállyal. Nyilvánvaló, hogy Jausz Béla rektor jó szándékkal próbált megoldást találni Lengyel Imre helyzetére, hiszen az Egyetemi Könyvtárról közismert volt, hogy a korábbi években sok félreállított tudós egyéniségnek adott munkát, menedéket. Lengyel Imre könyvtári alkalmazása is e folyamat része volt. A röviddel azelőtt áthelyezéssel távozó Módis László, valamint az 1959-es év tavaszán elhunyt Hankiss János helyére Csúry István könyvtárigazgató megértéssel fogadta a jól képzett, széleskörű tájékozottsággal és nyelvtudással rendelkező új munkatársat, akinek a Bibliográfiai Osztályon és a Kézirattárban biztosított kutatói munkakört.

Nem volt könnyű elviselnie a Germanisztikai Tanszékről és a tanári munkától való eltávolítását, de rövidesen kárpótlást talált a Könyvtár nyújtotta tudo-

mányos munka lehetőségeiben. A bibliográfiai tevékenység keretében XIX. századi debreceni periodikák analitikus feltárását végezte. Könyvtárossága harmadik évében, 1961-ben jelent meg az ő közreműködésével szerkesztett *Debreceni bibliográfia*, amely a városra vonatkozó alapvető irodalmat tartalmazza, s immár négy évtizede használják a helytörténet kutatói. Bibliográfiai munkájából következően fordult figyelme a sajtótörténet felé. Tanulmányt írt a szabadságharc debreceni hírlapjáról, foglalkozott az Erdélyi Híradó történetének egyes kérdéseivel és az egyik legkorábbi hazai nevelési szaklap történetével.

A könyvtári különgyűjtemények fejlesztésével egyre nagyobb jelentőségűvé vált a Kézirattár gondozása. A kézirattári munkát Lengyel Imre nem csak hivatali kötelességének, hanem szívügyének is tekintette. Személyes kapcsolatai és jó érzéke segítségével számos értékes dokumentumot sikerült megszereznie a gyűjtemény számára.

Nagyrészt az ő munkájának köszönhetőek Sőregi János egykori múzeumigazgató, id. Pálfy József lapszerkesztő, Balassa Sándor és Kaplonyi György újságírók, Csobán Endre levéltáros, Luby Margit néprajz-kutató kéziratainak megvásárlása, továbbá helyi vonatkozású fényképek, levelek Bacsoni Sándor, Zöld József, Balla Bertalan egykori városi tisztviselőktől, Kiss Zsigmond egyetemi tanácsjegyző özvegyétől. Dr. Esze Tamás kuruc kori kutatásainak gazdag adattára is az ő idejében került gyűjteményünkbe.

Csűry István nagyra értékelte tevékenységét. A róla szóló jellemzésben írta: „Különösen kiemelkedőnek tartjuk mind tudományos, mind gyűjteményfejlesztési szempontból kézirattári munkáját. A gyűjtemény megalapozása és fejlesztése az ő munkába állása óta jelentős mértéket öltött. Nagy tájékozottságot tanúsít a kéziratok lelőhelyének felkutatása, értékelése terén. Tudományos munkája jelentős mértékben támaszkodik kézirattárunkra, s e vonatkozásban más kutatóknak is értékes tájékoztatással segít. Munkája ... a könyvtárban megkívánt precizitás és formai fegyelem szempontjából is példaszerű.”

Az 1961-ben általa vásárolt Váradi Szabó János hagyaték feldolgozása közben feltárult előtte a jeles debreceni szakíró és felvilágosult polgár neves kortársaihoz – Döbrentei Gáborhoz, Kazinczy Ferenchez, Egger Vilmoshoz – fűződő kapcsolatainak több szála, Pestalozzi hazai hatásának addig kevésbé ismert adatai. E tárgykörben folytatott munkája során került kapcsolatba a svájci Pestalozzianummal, s szélesítette pedagógia-történeti kutatásait. Elsősorban a német nyelvterületekhez kötődő magyar kulturális kapcsolatok történetével foglalkozott. Tanulmányt írt Maróthi György kollégiumi professzor külföldi tanulmányútjáról, tapasztalatainak hazai alkalmazásáról, a korábban ismeretlen adatokat Maróthi György és Jacob Christoph Beck levelezésére alapozva közöl-

te. Ugyancsak egykorú levelek feldolgozásából derített fényt J. J. Breitinger professzor és Debrecen kapcsolataira.

Régi témájához, a hazai német nyelvjárások kutatásához is visszatért, a korábban Tiszántúlra vonatkozó gyűjtéseit kibővítette a Zemplén megyei Hercegekút és Rátka települések német nyelvjárásának vizsgálatával.

Utóbb kiderült, hogy a tanári munkától sem kell teljesen elszakadnia; egyrészt a könyvtári szaktájékoztatóban kapott kiemelkedő szerepet pedagógia-történeti tájékozottsága, széleskörű művelődéstörténeti tudása, másrészt nyelv-tanári hírneve sok magántanítványt vonzott.

Munkaidő után, estebe nyúlóan adott nyelvórákat, elsősorban orvosgyetemi oktatóknak, akik tudományos fokozat megszerzéséhez, illetve külföldi ösztöndíj elnyeréséhez szükséges nyelvvizsgára készültek.

Néhány féléven át hivatalos megbízást is kapott az Orvostudományi Egyetemről nyelvoktatásra. Többletmunka vállalására nem csak a hivatás gyakorlásának vágya sarkallta, hanem a családjában nevelkedő négy fia taníttatásának anyagi gondjai is.

Családszerető, barátságos ember volt. A nagyerdei villanegyedben meghúzódó kis háza meleg otthont nyújtott szeretteinek. A kerti munkában is örömet lelte, szívesen kínálta kollégáit saját termésű gyümölcscsel. Nyaranta a család balatoni telkén töltötte a szabadságát, sokszor ott is tudományos munkával, övéi körében.

Sokat dolgozott, de nem vált a munka rabjává. Olvasmányélményeit szívesen megosztotta munkatársaival. Kezdő kutatóknak önzetlenül adott szakmai, módszertani segítséget. Népszerűvé tette jóindulatú, meggondolt véleményalkotása, higgadt modora, kiegyensúlyozott, derűs egyénisége. Rendre ő volt az, aki az érdektelenségbe fúló értekezleteket megmentette a kudarctól: akkoriban a hivatalos elvárásoknak megfelelően időről-időre meg kellett vitatni az állami és pártvezetés aktuális irányelveit, s bizony ezek az alkalmak nem voltak népszerűek. A kijelölt előadóktól, hozzászólóktól eltekintve nem igen akadt, aki szót kért volna, a kínossá váló helyzetekben szólalt fel Imre bácsi, „megmentve a kollektíva becsületét”.

Könyvtári tevékenységének és tudományos munkásságának elismeréseként 1970-ben tudományos főmunkatársi kinevezést kapott. Nemzetközi konferencián való előadásra készült, amikor lappangó betegségének tünetei felerősödtek s hónapokon át klinikai kezelésre szorult. Rövidesen nyugdíjaztatását kérte, s 1971 szeptemberében befejezte könyvtári tevékenységét. Számatalan terve volt, amit nyugdíjas korára halasztott. A sors megadta, hogy jó néhány tanulmányát még befejezhesse. Könyvtárunk évkönyvében publikálta a svájci felvilágosodás és Debrecen kapcsolatairól szóló dolgozatát, Várad Szabó Jánosról írt tanulmányát, adatgyűjtő munkája eredményét a Teleki Téka alapításáról. A Déri Mú-

zeum évkönyvében Hatvani István levelezéséről közölt addig ismeretlen adatokat. 1976-ban írt utolsó munkája (Pestalozzi und Ungarn) kéziratban maradt. További terveit nem tudta megvalósítani, mert utolsó éveiben elveszítette a szeme világát.

Eredményekben gazdag, munkás élet zárult le 1978. szeptember 29-én bekövetkezett halálával.

Lengyel Imre munkásságának bibliográfiája

A Világháború a modern magyar regényben (Szakdolgozat) – Debrecen, 1932. 313.

(Lelőhely: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattár)

Die älteren und neueren deutschen Siedlungen jenseits der Theis. (Szakdolgozat) – Debrecen, 1932. 373. 1 térk.

(Lelőhely: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattár)

A balmazújvárosi német település. Adatok Balmazújváros szociográfiájához. – Debrecen, 1936. 20. (Dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Nyelvatlasz és Fonetikai Intézetéből, I/2.)

A modern nyelvoktatás főbb tényezői a már meglévő nyelvi ismeretek (anyanyelv) szempontjából. (Doktori értekezés) – Debrecen, 1936. 52. Kiad. a M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szemináriuma és Pszichológiai Intézete.

Egy magyar gondolat diadala. A Debreceni Nyári Egyetem tíz éve. = Debreceni Képes Kalendárium, 1938. 123–125.

Török Gyula, az író. = Pap Károly Emlékkönyv. – Debrecen, 1939. 224–241. (Klny. is)

Fäsi János Henrik élete és működése hazánkban. (1801–1807) Adalékok a svájci-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok történetéhez. – Debrecen, 1941. Magyar Nemzeti Könyv és Lapkiadó RT. 51.

Leben und Wirken von Johann Heinrich Fäsi aus Zürich in Ungarn, 1801–1807 = Bern, (1941) 38.

Debrecen és a Hortobágy rövid ismertetése. – Debrecen, 1943. 12.

Die Puszta Hortobágy – Reiseführer. – Debrecen, 1958. 48. 1 térk. (Társszerzők: Béres András – Eördögh Béla – Marjay Márton)

Gondolatok az év végén. = Egyetemi Élet, 1959. III. évf. 4. sz. 14–15.

Debreceni Bibliográfia. Alapvető irodalom a város ismeretéhez. (Összeáll. Bata Imre – Lengyel Imre – Varga Zoltánné) – Debrecen, 1961. 331.

Újabb adatok Pestalozzi magyarországi hatásának értékeléséhez. = Könyv és Könyvtár, II. 1961. 149–167. (Klny. is)

- A nyugati könyvtárak néhány problémája. = Könyvtáros, 1962. 8. sz. 451–453.
- Várad Szabó János könyvtára. = Könyv és Könyvtár, III. 1963. 81–118. (KlNy. is)
- Nemzedékek találkozása Pestalozzi szellemében. Adalék a Nevelési Emléklapok történetéhez. Tavassy Lajos Várad Szabó Jánoshoz intézett leveleiből. = Könyv és Könyvtár, III. 1963. 141–153. (KlNy. is)
- Adalékok idegen eredetű építőipari műszavaink jegyzékéhez. = Magyar Nyelvőr, 1963. 1. sz. 112–115.
- Méhes Sámuel és Várad Szabó János. Adalékok az Erdélyi Híradó történetéhez. = Könyv és Könyvtár, IV. 1964. 135–162. (KlNy. is)
- Várad Szabó János (1783–1864) = Köznevelés, 1964. 7. sz. 265.
- Várad Szabó János (1783–1864) A szegények nevelőjének tanítványa Debrecenben. = Hajdú-Bihari Napló, 1964. márc. 12. 2.
- Pestalozzis Wirkung in Ungarn. = Neue Zürcher Zeitung, 1964. aug. 2. 5.
- Wilh. Egger Pinxit 1825. A Lilla-arckép festőjéről. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1965. 257–280. (KlNy. is)
- Tessedik Sámuel Debrecennek szánt városrendezési terve. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1965. 579–590. (KlNy. is) (Társszerző: Vincze László)
- Az Alföldi Hírlap 1848-ban. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához. = Könyv és Könyvtár, V, 1966. 135–180. (KlNy. is)
- Tessedik Sámuel városrendezési terve Debrecen számára. = Alföld, 1966. 4. sz. 91–93.
- Freundschaft im Geist Pestalozzis. = Neue Zürcher Zeitung, 1966. okt. 12.
- Az Alföldi Hírlap 1849-ben. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához (II. r.) = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1967. 319–342. (KlNy. is)
- Kazinczy Ferenc és Várad Szabó János levelezése. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1967. 513–535. (KlNy. is)
- Várad Szabó János és Döbrentei Gábor. = Könyv és Könyvtár, VI. 1967. 203–213. (KlNy. is)
- Egger Vilmos és Várad Szabó János. = Művészettörténeti Értesítő, 1967. 4. sz. 279–280. (KlNy. is)
- Ein ungarischer Anhänger Pestalozzis über den Meister. = Pestalozzianum, 64. Jhg. 1967. 1. No. 7–8.
- Die deutsche Mundart von Rátka. = Német Filológiai Tanulmányok, III. 1968. 39–56. (KlNy. is)
- Hazslinszky Frigyes ismeretlen debreceni kapcsolata. = Acta Biologica Debrecina, VI. 1968. 205–210. (KlNy. is)

- Hozzászólás a könyvtári reform kérdéséhez. = *Könyv és Könyvtár*, VII. 1969. 127–130.
- A rátkai német település. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VIII. 1969. 233–245. (KlNy. is)
- Johann Heinrich Fäsi in Ungarn. = *Neue Zürcher Zeitung*, 1969. 714. sz.
- Grundriss der deutschen Mundart von Herceggút. = *Német Filológiai Tanulmányok*, V. 1970. 35–46.
- Maróthy György külföldi tanulmányútja. Adatok pályakezdéséhez, könyvtára keletkezéséhez, J. Chr. Beckkel folytatott levelezéséhez. – Debrecen, 1970. Egyetemi Könyvtár. 136 (Társszerző: Tóth Béla) (*Könyv és Könyvtár*, VIII/1.) Ism. K(orompai) M(ária). = *Hajdú-Bihari Napló*, 1971. aug. 29. 11.
- Maróthy György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei. = *Könyv és Könyvtár*, VIII/2. 1971. 53–102. (KlNy. is) (Társszerző: Tóth Béla)
- Leben und Wirken von Johann Heinrich Fäsi aus Zürich in Ungarn 1801–1807. = *Zürcher Taschenbuch*, 1971. 61–66.
- Szobrok a Kossuth Egyetem előtt:
- Méliusz Juhász Péter. = *Hajdú-Bihari Napló*, 1971. márc. 18. 5.
- Huszár Gál. = *Hajdú-Bihari Napló*, 1971. márc. 19. 5.
- Szenczi Molnár Albert. = *Hajdú-Bihari Napló*, 1971. márc. 20. 5.
- Komáromi Csipkés György. = *Hajdú-Bihari Napló*, 1971. márc. 22. 5.
- Hatvani István levelesládájából. = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1972. 499–543. (KlNy. is)
- Breitinger und Debrecen. = *Német Filológiai Tanulmányok*, VI. 1972. 5–76. (KlNy. is)
- Beitrag zur Korrespondenz J. J. Breitingers mit den Hochschulprofessoren in Debrecen. Kleinere Beiträge. = *Német Filológiai Tanulmányok*, VII. 1973. 97–99.
- Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973. 5. sz. 588–592.
- A svájci felvilágosodás és Debrecen kapcsolatai. = *Könyv és Könyvtár*, IX. 1973. 211–257. (KlNy. is)
- Maróthy és a svájci felvilágosodás kapcsolatairól. = *A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység*. – Debrecen, 1973. *KLTE Könyvtára*. 39–45.
- Der Weg der schweizer Aufklärung nach Debrecen. = *Pestalozzianum*, 69. Jhg. 1973. No. 4. 15–16.
- Ein Dokument zur Auswirkung der Zürcher Aufklärung in Ungarn. Ein unbekannter Brief J. J. Breitingers in Debrecen. = *Zürcher Taschenbuch*, 1974. 61–68. (Társszerző: Judit Steinmann)
- Közelebb Maróthihoz. = *Hajdú-Bihari Iskolatörténeti Dolgozatok*, 1974. 52–65.

Várad Szabó János (1783–1864) a munkaoktatás egyik úttörője Magyarországon. =
Könyv és Könyvtár, X. 1975. 85–134. (Klny. is)

János Szabó von Várad (1783–1864) = Pestalozzianum, 71. Jhg. 1975. No. 1. 1–4.

Adalék a Teleki Téka keletkezéséhez. Teleki Sámuel J. Chr. Beckhez írt leveleiből. =
Könyv és Könyvtár, XI. 1977. 95–118. (Klny. is)

Pestalozzi und Ungarn. – Debrecen, 1976. 81. (Kézirat) Letétbe helyezve E. Dejung
professzornál, Svájcban.

Lengyel Imréről: Magyar Irodalmi Lexikon, II. köt. – Budapest, 1965. 33.

Pestalozzianum, 75. Jhg. 1979. No. 3. 14–15.

A bibliográfiát összeállította: Korompai Gáborné

Lebenslauf und Schicksal von unseren Bibliothekaren

MÁRIA KOROMPAI – LÁSZLÓ KORNIA

Imre Lengyel (1910–1978)

Dr. Imre Lengyel studierte an der Universität Debrecen in der Fachrichtung Ungarisch-Deutsch. Sein Lehrerdiplom erwarb er 1933. Er promovierte 1936, arbeitete in verschiedenen Universitätsinstituten, leitete das städtische Fremdenverkehrsbüro. Mehrmals war er führender Mitarbeiter des Sommerkurses. Er hatte besonderes Interesse für Dialektologie, Fremdsprachenmetodik und Erziehungsgeschichte. 1949 nahm er an der Organisierung der Naturwissenschaftlichen Fakultät der Universität teil. Seit 1950 unterrichtete er in verschiedenen Schulen. Wichtige Rolle spielte er 1957 in der Neuorganisierung des Germanistischen Instituts der Universität. Seit 1959 arbeitete er als wissenschaftlicher Bibliothekar und Mitarbeiter in der Bibliographischen und Manuskriptenabteilung der Universitätsbibliothek. Er beschäftigte sich mit der Geschichte der ungarisch-deutschen kulturellen Beziehungen, untersuchte den Einfluss von Pestalozzi, die Arbeiten von János Várad Szabó und die Bedeutung von György Maróthi. Seine Studien erschienen in den Jahrbüchern der Debrecener Universitätsbibliothek und in der pädagogischen Zeitschrift Pestalozzianum in der Schweiz.

KÖNYVTÁROS PÁLYÁK – KÖNYVTÁROS SORSOK

MUDRÁK JÓZSEF

(In memoriam)

DR. BERTÓK LAJOS (1903–1993)*

A Bertók-família eredetileg földbirtokos család, de id. Bertók Lajosnak – aki a botanika szerelmese volt – csak egy kis földdarab jutott Bátorligeten. Itt élt, viszont egyetlen gyermeke, az ifjabb Bertók Lajos 1903. szept. 7-én a közeli Nyírbátorban született. Nem sokkal ezután az apa meghalt, özvegye (Szabó Julianna) a kis gyermekkel beköltözött Debrecenbe. Bertók Lajos az alsóbb osztályokat 1910–1914 között a Debreceni Református Elemi Népiskolában, a középiskolát a 1914-től 1922-ig a Református Főgimnáziumban végezte, majd a Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1927-ben ógörög-latin szakos középiskolai tanári diplomát szerzett, illetve ógörögből doktorált is.¹ Disszertációja a Hippolytos-mondát dolgozza fel a XX. század elején elterjedt Peters-féle mítoszfejlődési elmélet alapján.²

Még 1926 októberében lett a debreceni Református Kollégium könyvtárosa, amely állásban hat évet töltött el. Nyilvánvalóan itt szívta magába a régi könyvek szeretetét, de itt sajátította el a könyvtárosi ismereteket is.

1933-ban saját könyvvállományából, valamint a Református Kollégiumtól megvett duplumokból megnyitotta a Piac utcán legendássá vált antikváriumát. Nem is antikvárium volt ez a szó lexikális értelmében, hanem sokkal több annál, egy szellemi központ, egy modern Helikon, ahol a kultúra, az igényes könyvek iránt érdeklődők találkozhattak: „Az üzlettér kicsi és zsúfolt volt, mindig tele olyan emberekkel, akik ismerték egymást. Az üzlet tulajdonosa halk szavú volt, de úgy tűnt, szinte egyszerre tud mindenkivel foglalkozni. Kinek-kinek érdeklődése, igénye szerint megszerzett könyveket varázsolt elő a pultból, vagy a különösen misztikusnak tűnő belső térből. [...] Ebben a kis boltban vásárlási

---

* A pályakép a Szalacsi Rác Imre Alapítvány támogatásával készült.

¹ A családi vonatkozású adatok az özv. Bertók Lajosnéval 2003. jún. 18-án készült interjúból valók.

² MÓDIS László – EMBER Ernő – LUDÁNYI Valéria: *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához benyújtott pályamunkák, tanári szakdolgozatok és doktori értekezések bibliográfiája 1914–1950.* (kézirat gyanánt) A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve 1954. 2. rész. Debrecen, 1955. 128.

kötelezettség nélkül lehetett nézelődni, olvasgatni, az odajáró öregurak órákat töltöttek el olvasgatva, beszélgetve.” – emlékszik vissza egy későbbi kollégája.³

Az antikvárium mellett Bertók Lajosnak könyvkiadója is volt, számos bölcsészkarri doktori disszertáció címlapján tűnik fel a „Dr. Bertók Lajos Kiadása, Debrecen” felirat, főként 1932 és 1936 között, utolsó kiadványa 1941-ben jelent meg.

Bertók Lajos harmóniában élt szeretett könyvei, törzsvendégei, antikváriuma világában. Nem is vágyott el innét, a II. világháború után a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumi államtitkár, parasztpárti politikus Kovács Máté meghívását (szép állás várja a minisztériumban) gondolkodás nélkül utasította vissza. Nem volt meg benne a politikai ambíció, a nagyravágyás szikrája sem, a könyvei fontosabbak voltak ennél.

Azonban a történelem közbeszólt, könyörtelenül véget vetve ennek az állapotnak. Az 1950-es évek elejére az államosítás elérte a könyvesboltokat, antikváriumokat is, sorra tűntek el a régi, meghitt debreceni boltok. Bertók Lajos is egyre inkább megérezte az idők változását, könyvkészletét is csökkentetnie kellett. Erről Sőregi János, a Déri Múzeum igazgatója így írt naplójában (1950. dec. 9.):

*„A reggeli munkálatok elvégzése után a városban sétáltam, amely rendszert azzal végződik, hogy betérek valamelyik könyvkereskedésbe. Ezúttal is Bertókhoz mentem, ki unalmas, szomorú arccal rakosgatta épen kályhájába a kislejtezett, széttépett könyvek darabjait. Azt mondja, úgy melegít, mint a szén. Semmire se használható, hiányos régi német könyveket tüzelget napról napra. Ennél jobb hasznát nem veheti.”*⁴

Nemsokára ennek is vége lett: egy napon az államhatalom megbízottjai jöttek az üzletébe és azonmód lefoglaltak mindent, egyetlen könyvet, de még ott tartott használati tárgyat sem lehetett többé kihozni onnan, sőt a helyiségbe való belépést is megtiltották a volt tulajdonosnak.

Tizenkilenc év és két hónap könyvkereskedői foglalkozás után egyik napról a másikra Bertók Lajos elvesztette munkáját, megélhetését. Először a Déri Múzeumba pályázott, de más kapta meg az áhított állást. Ezután a volt politikus Kovács Máté (ekkor már az Egyetemi Könyvtár igazgatója) révén kapott munkát. 1952. október 1-jével került a Debreceni Egyetemi Könyvtárhoz, ahol könyvkereskedői és könyvszakértői tapasztalatait felhasználva rövidesen a Gyrapító Osztály vezetője lett.

A könyvtári munka az 1960-as években egységesen 7 óra 30 perckor kezdődött, ő soha nem késett el. A munkához fehér köpenyt öltött, s ez a fehér kö-

---

³ Dr. KOROMPAI Gáborné: *Emlékezés Dr. Bertók Lajosra.* (kézirat) Debrecen, 2003. szept. 25.

⁴ SŐREGI János: *Napló 1950. dec. 1-től 1951. júl. 25-ig.* Debreceni Egyetem Kéziratára, Ms. 13/36.

peny hétvégére igencsak megszükkült, a sok régi, poros könyvet ő forgatta meg elsőként s döntött sorsukról. Ölszámra hordta fel a szolgálati a katalógushoz „lehasználtani” a különböző forrásokból származó könyveket, naponta több órát töltött el ezzel a fizikailag is fárasztó munkával. Hogy miért nem bízta másra, annak elsősorban az lehetett az oka, hogy senkiben nem bízott annyira, mint saját magában. Ez nála nem valami oktalan önhittség volt, csupán a felkészültségéből, tapasztalatából és páratlan munkaszeretetéből, valamint precizitásából adódó valóságérzék.

Igen tudatos gyűjtőmunkát folytatott. Az 1952-ben nemzeti könyvtárrá nyilvánított Egyetemi Könyvtár állományának retrospektív gyűjtése, a hiányok pótlása szívvügye volt. Emberfeletti munkával válogatta ki az ún. „ömlesztett anyagból”, a cserére ajánlottak jegyzékeiről, valamint a könyvtárba került hagyatékokból a hiánypótló kiadványokat. Az ő idejében gondosan fejlesztett duplumtár alakult ki, amelynek a könyvtári hiányok pótlásában és a cserekapcsolatokban volt különösen nagy jelentősége. A megszüntetett egyházi, főúri és egyesületi könyvtárak állományából ideszármazó régi könyvek állományba vételével tulajdonképpen ő alapozta meg a régi és ritka kiadványok tárá, amelyet egyes professzori hagyatékok (pl. 1953-ban Járdányi-Paulovics István régész-professzoré) megvásárlásával is gyarapított.⁵

Jórészt az ő tevékenységének köszönhető, hogy még 1952-ben az Egyetemi Könyvtár teljes állománya 426444 kötetet tett ki, húsz év múlva, 1972-ben, Bertók Lajos nyugdíjba vonulásakor 832589 kötetre szaporodott.⁶ Kollégiumi könyvtáros és könyvkereskedő múltjából rendkívül nagy tapasztalatra és szakmai tudásra tett szert, amit végül az Egyetemi Könyvtár régi könyvgyűjteményének fejlesztésében kamatoztatott. Az íróasztala mögötti polcon sorakoztak az ismeretebb hazai és külföldi könyvészeti munkák: ósnyomtatvány-katalógusok, régi könyvek bibliográfiái, antikvár jegyzékek. Az általa használt példányokba gondosan bevezette a Debreceni Egyetemi Könyvtár számára megszerzett és állományba vett művek jelzetét.

Dr. Csúry István, az Egyetemi Könyvtár igazgatója így értékelte Bertók Lajos munkáját 1957-ben Barta János rektornak küldött jelentésében:⁷

„Dr. BERTÓK Lajos könyvbeszerző osztályunkat vezeti, és pedig példaszerű buzgalommal és szakértelemmel. Hosszú könyvtárosi és antikváriusi pályafutása során megszerzett irodalomismerete és könyvismerete úgyszólván páratlan a

⁵ Összefoglaló jelentés (továbbiakban: Évi jelentés) a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1953. évi működéséről. Debrecen, 1953. 33.; Évi jelentés 1954. 13., Évi jelentés 1955. 11.

⁶ A Debreceni Egyetemi Könyvtár számokban 1916-1952. [Debrecen], [1953.] 6., Évi jelentés 1972. 15.

⁷ Bertók Lajos béreemlése és fizetési átsorolása. Debrecen, 1957. febr. 5. DEENK Irattár 56/3/5/1957. sz.

maga nemében. Dr. BERTÓK Lajos nemcsak kitűnő gyakorlati szakember, hanem tudomány szakunknak is ismert művelője. Rendszeresen jelennek meg könyvtártörténeti és könyvtörténeti dolgozatai.”

Ha valami igazán nagy hatással volt rá, akkor az egy-egy szép régi könyv volt, amit valósággal áhítattal forgatott, s olykor még azt is megtette, hogy ilyen örömét valamelyik érdemesnek tartott kollégájával megosztotta. Kedvelte a kuriózumokat is, valószínű, hogy ő is tudott volna kiegészítő kötetet írni Ráth-Végh István híres munkájához, a „Könyv komédiájá”-hoz. Rövid emlékeztető feljegyzéseket írt apró cetlikre, amelyeket igazolványának tokjában, illetve mellényzsebében tartott. Ezek a kis jegyzetek szakmai érdekességek, ritkaságok, különlegességek tárgyköréből valók voltak. Ha jókedve volt, egyeseknek ízelítőt adott ezekből, betekintést engedve abba a sajátos világba, amelyben ő otthonosan mozgott.

A napi munkát ő fejezte be legkorábban. A hivatalos munkaidő lejárta előtt egy félórával már mindent befejezett az aznapra eltervezett tennivalókból. Íróasztalán sohasem hagyott rendetlenséget vagy félbehagyott munkát. Az utolsó félórában volt érdemes felkeresni a kollégáknak szakmai kérdésekkel. Megfontoltan és gyakran kapásból válaszolt, de volt úgy, hogy elhalasztotta a válaszadást és pontosan utánanézett a szakirodalomban. Munka közben nem szívesen foglalkozott mással, beleértve az értekezleteket és más hivatalos, adminisztratív dolgokat.

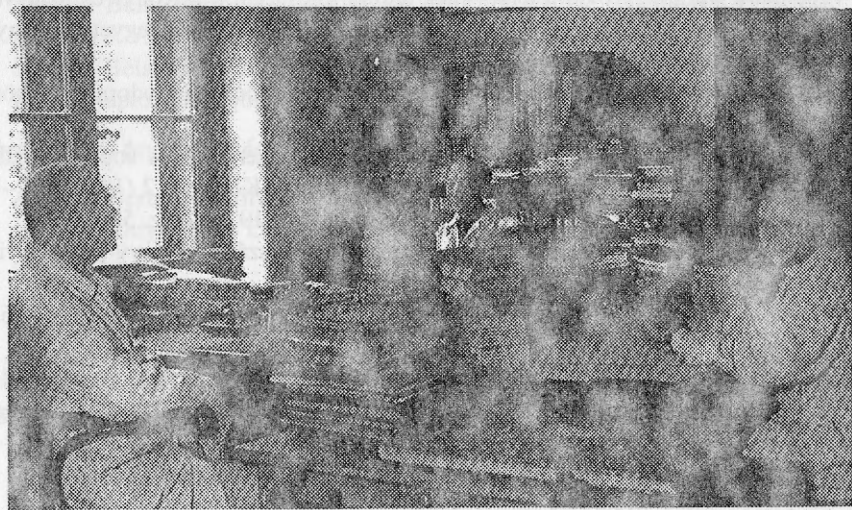
Munkában töltött utolsó éveit megkeserítette, hogy a könyvtárban olyan reformok kerültek bevezetésre, amelyek megváltoztatták a munka addigi megszokott rendjét. A beszerzéseket, amelyeket korábban legjobb belátása szerint sajátmaga intézett, ezután a szakreferensek bevonásával kellett volna végeznie. Ezt már nem vállalta, valamint az igazgatósággal, a fiatalokkal való folyamatos egyeztetéseket, vitákat, illetve az ebből fakadó ütközéseket sem.

Így felmerült nyugdíjaztatásának lehetősége, de mivel az akkori rendszer szerint a magánvállalkozásban töltött éveit nem vették figyelembe a nyugdíj kiszámításánál, továbbra is a könyvtárban maradt azzal a kölcsönösen előnyös megegyezéssel, hogy 1971. jan. 1-től a Gyarapító Osztály vezetése helyett a régi könyvgyűjtemény gondozását vállalja. Ebben a munkakörben ő kezdeményezte a Debreceni Egyetemi Könyvtár régi könyveinek egyedi leírását, a possessori és marginális bejegyzések feltárásával. Távozásakor jelentős köteg cédulát adott át az igazgatóságnak az általa leírt régi könyvekről. Tulajdonképpen ezzel indult a régi könyvek ilyen természetű feltárása, s folytatódik napjainkban is.

1972. augusztus 30-ával ment nyugdíjba⁸, közel 70 éves korában, bár szellemi és fizikai erejének teljes birtokában volt. Sokan megkeseredett embernek tartották, mert ritkán volt jó kedve. Nyilvánvaló volt, milyen nagy csapás lehetett számára, amikor a könyvesboltját elvették, azt viszont nem tudta mindenki, hogy milyen szép, harmonikusan élő család van mögötte: felesége, Kósa Kornélia, azaz Nelli néni, valamint három fia (Lajos, Lóránd, Kornél), akik felnőve mind szép pályát futottak be. A Jókai és a Csap utca sarkán álló családi házuk szépen gondozott kertjével valóságos huszadik századi tuszkulánium volt.

Nyugdíjaztatása után főként hobbijaival, bélyeg- és éremgyűjtéssel foglalkozott. Könyvtárosi szakértelmét a helyi antikváriumban respektálták, gyakran felkérték értékelő munkára. Rendszeresen bejárt a Református Kollégium Nagykönyvtárába. Az ő rendkívüli figyelmének és találékonyságának köszönhető a Nagykönyvtár, hogy sikerült lefűlelni a gyűjtemény notórius fosztogatóját, aki visszaélve a kollégiumi könyvtáros kollégák bizalmával, rendszeresen elhordta és a helyi antikváriumban értékesítette a kollégiumi gyűjtemény értékesebb darabjait.

Öreg korára már nehezen mozgott, ekkoriban a könyvkötészet egykori dolgozója, a szintén nyugdíjas Kabai Sándor szegődött melléje. A legnagyobb tisztelettel leste minden szavát, igyekezett mindenben segítségére lenni egészen Bertók Lajos 1993. február 20-án, 90 éves korában bekövetkezett haláláig.

Bertók Lajos és munkatársai, 1956: Szabó Ambrus, **Bertók Lajos**, Bot Györgyné

⁸ *Átirat Dr. Bertók Lajos nyugdíjaztatása ügyében.* DEENK Irattár 500/III. – 133/1972. sz.

Tanulmányai, cikkei:

1. Néhány szó a Hippolytos-monda vallástörténeti értelmezésének kérdéséhez. (Doktori disszertáció) – Debrecen, 1927. Városi ny.
2. A főiskola könyvtára. = Új Vetés 1938. okt. 26.
3. „Mélyen tisztelt tagtársaim!” [Nyomatott körlevél a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete Vidéki Szakosztályának tagjaihoz] – Debrecen, 1943. aug. 21.
4. [Elnöki megnyitó beszéd] az Atheneum debreceni ankétján. = Budapest, 1948. jan. 1. – febr. 1. Atheneum–Ankét, Budapest, 1948.
5. Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1954. 348–438.
6. „Exemplárok Cathalogusa”. A debreceni Városi Nyomda 1778-as könyvjegyzéke. = Magyar Könyvszemle, 71 (1955) 305–307.
7. Debreceni könyvkiadványok példányszáma, ára, kelendősége Tóth Ferenc provizorsága idején. (1817–1832) = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1955. I. 317–414.
8. Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1955. II. 5–330.
9. Egy elveszettnek hitt pesti könyvkereskedői katalógus a 18. századból. = Magyar Könyvszemle 72 (1956) 251–252.
10. Veresmarti Mihály „Rövid felelet”-ének latinra fordításáról. = Könyv és Könyvtár 1 (1958) 87–106. (Kiny. is: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 20.)
11. Gyarapítás. = A Debreceni Egyetemi Könyvtár útja a szocialista tudományos könyvtár megvalósítása felé. – Debrecen, 1960. 27–29.
12. Egy eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány: Artner Vilmos soproni jogtudós (1607–1657) tübingeni doktori értekezése. = Könyv és Könyvtár 2 (1961) 177–183.
13. „Patika a Napnál – Debreczenben”. = Múzeumi Kurír, 1971. 7. sz. 59–60.
14. Könyv- és családtörténeti adalékok egy tizenhetedik századi könyv possessori bejegyzéseiben. = Múzeumi Kurír, 1974. 15. sz. 50–56.
15. Magyar vonatkozások egy lengyel kiadványban. = Múzeumi Kurír, 1974. 16. sz. 53–56.
16. György Lajos, a naplóíró. = Csengeri krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára. Csenger, 1975. 222–227. [főiskolai hallgató, 1850–1852]

Kézírtos munkái:

1. A Debreceni Református Kollégium klasszika-filológiai vonatkozású könyvei 1925–26. (5 füzet) Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézírtára, Ms. 16/1:1–5.
2. Bertók Lajos Debrecen, Vöröshadsereg u. 4. sz. a. könyvüzletének 1950-ben felvett leltára. Debrecen, 1950. 188 (kb. 10000 kötet felsorolása) Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézírtára, Ms. 16/2.

3. Régi könyvek feltárása. Debreceni Egyetemi Könyvtár, 1971–1972. (1 köteg kézirat-cédula) Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/4.
4. Auer András debreceni vaskereskedő és naptári feljegyzései. Debrecen, [é. n.] 38. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/5.
5. Debrecen időjárási viszonyai egykorú napi feljegyzésekben, 1820–1837. Debrecen, 1956. 99. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/5.
6. Periodikák feldolgozása, raktározása. Debrecen, 1953. 4 Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/6:1.
7. Az állományfejlesztés konkrét feladatai. Debrecen, 1954. 4. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/6:2.
8. Adalék a 18. századi pesti könyvkereskedelem történetéhez. Debrecen, 1955. 3. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/6:3.
9. Könyvforgalmi kérdéseink. Debrecen, 1955. 6. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/6:4.
10. A Gyarapító Osztály Működési Kézikönyve (Első fogalmazvány). Debrecen, 1956. 17. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/6:5.
11. Magyar vonatkozású kéziratok, könyvek az utóbbi évek nyugateurópai könyvaukcióin. Debrecen, 1958. 13. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 16/6:6.

Róla megjelent írások:

1. Bakó Endre: „Köszönet a kartárs úrnak...” Látogatás dr. Bertók Lajosnál. Hajdú-Bihari Napló, 1984. január 21. 4.
2. Surányi Béla: Bertók Lajos (1903–1993) emlékezete. Hajdú-Bihari Napló, 1993. március 3. 7.
3. Surányi Béla: Egy élet a könyvek között: Bertók Lajos (Arcok a múltból) Hajdú-Bihari Napló, 1993. július 17. 19.

Könyvkiadói tevékenysége:

1. Apostol Bertalan: Milyen szempontok vezessenek a középiskolai fogalmazástani-tásban? (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 15.
2. Bácsy Ernő: A babiloni-asszír oktatás. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 15.
3. Bácsy Ernő: Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500. (Swemmel. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvtan és Fonetikai Intézetéből 2. kötet, 1. szám) (A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 10.) 1934. 72+VIII.
4. Bácsy Ernő – Fazekas Jenő – Zsigmond Ferenc (szerk.): Pallas Debrecina. (A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 540.
5. Bakos József: Martialis a magyar irodalomban. (A magyar epigramma forráskutatásának egyik fejezete) (A magyarság kapcsolatai a görög-római művelődéssel – Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Görög-Latin Philológiai Szemináriumából 1.) 1935. 60.

6. Benkő Károly: A debreceni kollégiumi diákélet a múltan és jelenben. (klny. Református Világszemle 1940/1.) 1940. 32.
7. Bessenyei Lajos: Református tanárképzés. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 5.
8. Bihari János: A pártusokra vonatkozó ethnográfiai adatok antik források után. (A magyar epigramma forráskutatásának egyik fejezete) (A magyarság kapcsolatai a görög-római művelődéssel – Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Görög-Latin Philológiai Szemináriumából 3.) 1936. 41.
9. Dercze Lajos: Arany János és Debrecen. 1933. 23.
10. Ecsedi István: A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása, 133 képpel. (Ernährung der ungarischen Bevölkerung in Debrecen und Jenseits der Theiss mit 133 Abbildungen) (A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának ismeretterjesztő közleményei 5.) 1936. 256+II.
11. Ecsedi István: A szülőföld ismertetése: Debrecen sz. kir. város leírása, a földrajz ismertetése a népiskolában. A tanítóképző intézetek IV. osztálya és az elemi iskolai tanítók számára. 1934. 91.
12. Ecsedi István: Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri Múzeumának 1931. évi működéséről és állapotáról. (Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának kiadványai 27.) 1932. 101.
13. Farkas Ignác: A test és a lélek viszonya Bergson filozófiájában. Különös tekintettel ismeretelméleti vonatkozásaira. (Theológiai tanulmányok 34.) 1934. 61.
14. Fazekas Jenő. Észtl. nyelv-művelő és nyelvújító törekvések. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 60.
15. Gáborjáni Szabó Kálmán: Parasztok. (10 fametszet) 1936. 12.
16. Huss Richard: „Swemmel”. (Swemmel. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvatlasz és Fonetikai Intézetéből 2. kötet). 1934. 8.
17. Kiss Ernő László: Gide et Nietzsche. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 19.
18. Kondor Imre: Az európai filozófia problémáinak története. 1938. 227.
19. Kun Sándor: De Ovidii sententiis. 1936. 33.
20. Láng István: Szabó Dezső líraisága. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 12.
21. Lengyel Imre: A balmazújvárosi német település: adatok Balmazújváros szociográfiájához (Die Ansiedlung der Deutschen in Balmazújváros) (Swemmel. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvatlasz és Fonetikai Intézetéből). (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 20.
22. Molnár Pál: Debrecen a magyar irodalom történetében. 1941. 159.
23. Nagy József: Gyakorlati latin alaktan. 1936. 107.
24. Nagy Lajos: Spinoza Benedek élete és bölcsellete. (Theológiai tanulmányok 42.) 1934. 107.

25. Némédi Lajos: Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez: Péczeli és Szilágyi Henriade fordítása. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 28.
26. Némédi Lajos: A németiség magyar szemmel. (Swemmel. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvatlasz és Fonetikai Intézetéből 2. kötet, 3. szám) 1935. 108.
27. Péterffy László: Babérlevelek (Katona, Kazinczy, Herczeg). (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 20.
28. Popoff Mihály: Az orosz lélek. 1938. 77.
29. Porzolt István: Népnyelvi adatok Újfehértóról. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 23.
30. Pócze János: A rómaiak szatírjáról: Lucretius, Horatius, Persius, Juvenalis. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 24.
31. Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848). Különös tekintettel a nemzetiségiekre. (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Történelmi Szemináriumának Közleményei 6.) 1936. 75.
32. Tóth Béla: Gyöngyösi István költészete. 1936. 54.
33. Tóth Kálmán: Das Bikácsér Deutschum und seine Mundart. (Beitrag zur ungarländisch-deutschen Mundartforschung und Siedlungsgeschichte) (Swemmel. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvatlasz és Fonetikai Intézetéből 2. kötet, 2. szám) (A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 12.) 1934. 45.
34. Varga Károly: Szabó Dezső mellett vagy ellene? 1935. 95.
35. Varga Zoltán: Debreceni lelkipásztorok, mint koruk politikai és társadalmi vezetői (1790–1848). (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 28.
36. Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. (Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából 1.) (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 74.
37. Vetéssy Géza: Antik eposzi hagyományok Vörösmarty Mihály kisebb eposzaiban, különös tekintettel Vergilius Aeneisére. (A magyarság kapcsolatai a görög-római művelődéssel – Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Görög-Latin Philológiai Szemináriumából 2.) 1933. 48.
38. Zsigmond Ferenc: Dugonics stílusa. (klny. Pallas Debrecina. A Debreceni Református Tanárképző Intézet dolgozatai 13.) 1936. 28.

Lebenslauf und Schicksal von unseren Bibliothekaren

A KÖTET SZERZŐI:

A. MOLNÁR Ferenc (I. MOLNÁR)

BAKÓ Endre irodalomtörténész (dr. Phil.), 4027 Debrecen, Füredi út 54. V/17.

BÉNYEI Miklós egyetemi docens (CSc), Debreceni Egyetem* Komputergrafikai és Könyvtárinformatikai Tanszék

BITSKEY István egyetemi tanár (MTA lev. tag), DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

BORBÉLY Szilárd egyetemi docens (CSc), DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

BOZZAY Réka doktori ösztöndíjas, DE Történelmi Intézet

BUJTÁS László Zsigmond tudományos kutató (dr. Phil.)

CSORBA Dávid tanársegéd, Nyíregyházi Főiskola Magyar Irodalom Tanszék

DEBRECZENI Attila egyetemi tanár (DSc), DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

EREDICS Péter tudományos kutató, Dr. Augustijnlaan 77, 2283 CC Rijswijk ZH, Nederland

FAZAKAS Gergely Tamás doktori ösztöndíjas, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

FEKETE Csaba tud. főmunkatárs (PhD), Református Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

HAVAS László egyetemi tanár (DSc), DE Klasszika Filológiai Tanszék

IMRE Mihály habil. egyetemi docens (CSc), DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

KISS Sebestyén doktorjelölt, xebestyen@hotmail.com

KNAPP Éva osztályvezető (DSc), ELTE Egyetemi Könyvtár

KOCSÁNY Piroska egyetemi docens (CSc), DE Német Nyelvészeti Tanszék

KORNYA László egyetemi lektor (dr. Phil.), DE Idegennyelvi Központ

KOROMPAI Gáborné (dr. Phil.) ny. osztályvezető, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

MOLNÁR Ferenc habil. docens (CSc), DE Magyar Nyelvészeti Tanszék

MUDRÁK József doktori ösztöndíjas, DE Történelmi Intézet

NÉMETH Béla egyetemi docens (CSc), DE Klasszika Filológiai Tanszék

OJTOZI Eszter (PhD), 4032 Debrecen Dóczy J. u. 1. I/1

SZABADI István igazgató (PhD), TtREK Levéltára, Debrecen

---

* Debreceni Egyetem (továbbiakban: DE)

SZABÓ Krisztián egyetemi tanársegéd (dr. Jur.), DE Büntetőeljárásjogi Tanszék
SZENDREI László könyvtári tud. munkatárs, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
SZÖGEDI Gabriella doktori ösztöndíjas, DE Német Irodalmi Tanszék
SZŐKE Lajos főiskolai docens (PhD), Eszterházy Károly Főiskola Angol Tanszék, Eger
TASI Réka egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszék
TÖRŐ Norbert egyetemi hallgató, DE
VARGA Imre tud. tanácsadó (DSc), MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
VARGA Norbert egyetemi tanársegéd (dr. Jur.), DE Jogtörténeti Tanszék
VIRÁGOS Márta (PhD) főigazgató, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

A kötetben közölt írások lektorai:

Bitskey István, Dienes Dénes, Farkas Ákos, Gárdonyi Sándorné, Gomba Szabolcsné, Havas László, Hollós Attila, Imre Mihály, Koltay Klára, Köpösi Zsuzsa, Ladányi Sándor, Márkus Béla, Miru György, Stipta István, Szabó László, Szögedi Gabriella

